

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ
І ДАВНЯ ІСТОРІЯ
УКРАЇНИ
Випуск 2 (15)

2015
КИЇВ

НАУКОВА СЕРІЯ — ЗАСНОВАНА У 2010 р.

ВИДАЄТЬСЯ РАЗ НА ПІВРОКУ

СТАРОЖИТНОСТІ РАНЕЬОГО ЗАЛІЗНОГО ВІКУ

АРХЕОЛОГІЯ І ДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Наукова серія з проблем археології та давньої історії

Серія присвячена публікаціям досліджень з археології та давньої історії України. Висвітлюються питання соціально-економічного розвитку та культурних зв'язків населення України у кам'яному та мідно-бронзовому віках, сторінки з історії киммерійців та скіфів, матеріальна та духовна культура античних греків у Північному Причорномор'ї, етногенез та рання історія слов'ян, розвиток давньоруських міст і сіл, матеріальної культури середньовіччя і нового часу. Видаються нові археологічні матеріали, розвідки з історії археології та архівні джерела. Для археологів, істориків, краєзнавців, учителів історії, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться давньою історією України.

Серия посвящена публикациям исследований по археологии и древней истории Украины. Освещаются вопросы социально-экономического развития и культурных связей населения Украины в каменном и медно-бронзовом веках, страницы по истории киммерийцев и скифов, материальная и духовная культура античных греков в Северном Причерноморье, этногенез и ранняя история славян, развитие древнерусских городов и сел, материальной культуры средневековья и нового времени. Издаются новые археологические материалы, исследования по истории археологии и архивные источники. Для археологов, историков, краеведов, учителей истории, студентов исторических факультетов, всех, кто интересуется древней историей Украины.

A series is devoted to publications of investigations on archaeology and ancient history of Ukraine. Questions of social and economic development and cultural relations of the population of Ukraine in the Stone and Copper-Bronze Age, pages of Cimmerian and Scythian history, material and spiritual culture of antique Greeks in Northern Black Sea Coast, ethnogenesis and early history of Slavs, development of the Ancient Russian cities and villages, material culture of Medieval and Modern periods are under observing. New archeological records, survey on history of archaeology and archival sources are being published. This series is intended for archeologists, historians, regional specialists, teachers of history, students of historical departments and for all who is interested in ancient history of Ukraine.

Засновник та видавець

Інститут археології
Національної академії наук
України

Свідоцтво

про реєстрацію ЗМІ
КВ № 17659-6509Р
від 29.03.2011

Адреса редакції:

Україна, 04210, Київ 210,
просп. Героїв Сталінграда, 12
Тел.: (+380-44) 418-61-02
Факс: (+380-44) 418-33-06
E-mail: gorbanenko@gmail.com

Затверджено до друку

Вченою радою
Інституту археології
НАН України
09.04.2015, протокол № 3.

Усі матеріали рецензовано

Рисунки:

авторські

Комп'ютерна верстка:

С.А. Горбаненко

Усі права застережено.

Передрук можливий
зі згоди редакції
та авторів статей

ISSN 2227-4952

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

ГОЛОЧКО П. П.
академік НАН України
СКОРИЙ С. А.
(головний редактор)
доктор історичних наук, професор
ГОРБАНЕНКО С. А.
(відповідальний секретар)
кандидат історичних наук
ІВАКІН Г. Ю.
член-кореспондент НАН України
КРИЖИЦЬКИЙ С. Д.
член-кореспондент НАН України
МОЦЯ О. П.
член-кореспондент НАН України
ЧАБАЙ В. П.
член-кореспондент НАН України
ЗАЛІЗНЯК Л. Л.
доктор історичних наук, професор
ОТРОЩЕНКО В. В.
доктор історичних наук, професор
КУЛАКОВСЬКА Л. В.
кандидат історичних наук
ПЕТРАУСКА С. О. В.
кандидат історичних наук
ПОТЄХІНА І. Д.
кандидат історичних наук
САМОЙЛОВА Т. Л.
кандидат історичних наук
СОНН О.
кандидат історичних наук

© ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ, 2015

Підписано до друку 16.06.2015. Формат 60 × 84/8.
Гарн. Century Schoolbook. Папір офс. Друк офс. Ум.-друк.
арк. 36,3. Обл.-вид. арк. 38,8. Тираж 300 екз.

Видавець Олег Філюк. 07300, м. Вишгород, вул. Дніпровська 3Б, кв. 97.

Свідоцтво Державного комітету телебачення і радіомовлення України, Серія ДК № 4506 від 18.03.2014 р. rusfondukr@yandex.ru

Друк: ФО-П Поліщук О.Ф.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 2142 від 31.03.2005.

07400, м. Бровари, вул. Незалежності, 2, кв. 148.

© Видавець Олег Філюк, тиражування, 2015

З М І С Т

Передмова

НАШІ ЮБІЛЕЇ

Скорый С.А. К 70-летию Отдела археологии раннего железного века Института археологии НАН Украины

Симоненко О.В. Слово про Євгена Васильовича Черненка

СТАТТІ

Бабенко Л.И. Об интерпретации изображений на щитках бронзовых перстней из Бельского городища

Бессонова С.С., Полтавец В.И. Шляхи сполучення в басейні Тясмину на початку доби заліза

Болтрык Ю.В. Ще раз до питання про одноактність зведення скифських курганів

Вертієнко Г.В. «Хто серед безтілесних божеств найбільш озброєний?» (втілення Веретрагни за 14-м Яштотом)

Зимовец Р.В. Об одном условном полисемантическом образе в скифском искусстве звериного стиля

Каравайко Д.В. Городища раннього залізного віку на Сеймі

Кравченко Е.А. Вироби з каменю з поселення Уч-Баш

Ліфантій О.В. Зображення птахів на довгих пластинах головних уборів

Махортых С.В. Конское снаряжение раннескифского времени на юге Восточной Европы

Ольговский С.Я. К интерпретации Большого Бельского городища

Полідович Ю.Б. Меч из кургана Толстая Могила

Скорый С.А., Зимовец Р.В. Бляшки-«козль» с отрубленными головами (к ритуальной практике крымских горцев в эпоху раннего железа)

C O N T E N T S

---

5 Foreword

OUR JUBILEES

---

6 *Skory S.A.* On the 70th anniversary of the Department of Archaeology of Early Iron Age of the Institute of Archaeology of UNAS

9 *Symonenko O.V.* In memory of Professor Eugen V. Chernenko

ARTICLES

---

11 *Babenko L.I.* About interpretation of bronze rings petals depiction from the Belsk hill-fort

21 *Bessonova S.S., Poltavets V.I.* The trade routes in the Tyasmin-river basin of beginning of iron age

38 *Boltryk Yu.V.* Looking back at the question of the one-act construction of scythian kurhan

48 *Vertiienko H.V.* «Who among the immaterial deities is the best armed?» (incarnations of verethragna in Yasht 14)

55 *Zymovets R.V.* About one the conventional polysemantic image in scythian art of animal style

65 *Karavaiko D.V.* Early iron age hillforts in Seym-river region

77 *Kravchenko E.A.* Stone wares from Uch-Bash settlement

96 *Lifantii O.V.* Image of birds on the long appliqués of the headdresses

103 *Makhortykh S.V.* Horse harness of early-scythian time in the South of Eastern Europe

115 *Olgovskiy S.Ya.* To the interpretation of the big Bielski hill-fort

124 *Polidovych Yu.B.* The sword from burial Tovsta Mogila

140 *Skory S.A., Zymovets R.V.* Plates-«goats» with the chopped off heads (to sacral practice of the Crimean highlanders in the epoch of early iron)

- Фиалко Е.Е.* Погребальные комплексы скифских амазонок: хронологический аспект 145 *Fialko E.E.* Funerary complexes of scythian amazons: chronological range
- Шелехань О.В.* Знахідки клинкової зброї ранньокелермеського часу з Українського Лісостепу 160 *Shelekhan O.V.* Early-kelermess blade weapons finds from the Ukrainian Forest-steppe

ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

- Бессонова С.С.* Находка браслетов суботовского типа у с. Закутинцы в Поросье (раскопки Е.Ф. Покровской в 1963 г.) 169 *Bessonova S.S.* The findings of bracelets of Subotovka type near village Zakutintsy in the Ros-river basin (excavations of E.F. Pokrovskaya in 1963)
- Гречко Д.С.* Исследования городища Джан-Баба в Северо-Западном Крыму 177 *Grechko D.S.* The investigations in the fortified settlement Dzhan-Baba in the northern-west Crimea
- Дзnelадзе Е.С.* Бусы из могильника Красный Маяк как хроноиндикатор 191 *Dzneladze O.S.* The beads from Chervonyi Mayak cemetery as chronological marker
- Левченко Б.М., Левченко Н.Б., Гречко Д.С.* Курганы раннескифского времени у с. Медвин в Поросье (по материалам раскопок 1984—1985 гг.) 202 *Levchenko B.M., Levchenko N. B., Grechko D.S.* The barrows of the early scythian time near Medvin-village in Ross-river region (by the materials of excavations 1984—1985)
- Панченко К.И.* Скифские похоронения в двокамерной катакомбе з грунтового могильника біля м. Світловодськ 219 *Panchenko K.I.* The scythian burial in a double catacomb from the cemetery near Svitlovodsk
- Пеляшенко К.Ю.* Ритуальная посуда из раскопок городища скифского часу біля с. Циркуни 223 *Peljashenko K.Ju.* Ritual vessel from the excavations of a scythian time hilfort near Tsvirkuny village

PUBLICATIONS of ARCHAEOLOGICAL MATERIALS

ПРИРОДНИЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ

- Горбаненко С.А.* Палеоэтноботанические материалы Знаменского городища и зерновое хозяйство дьяковской культуры 232 *Gorbanenko S.A.* Palaeoethnobotanical materials from Znamenskoe hill-fort and Dyakovo culture's grain production
- Лошенко М.И.* Археоэтноботанические коллекции с памятников раннего железного века Беларуси 240 *Loshenkov M.I.* Archaeoethnobotanical collections from relicts of the early iron age in Belarus
- Маркова Е.В.* Остеологические материалы из раскопок городища Джан-Баба и поселения у с. Окуневка на Тарханкутском полуострове 250 *Markova E.V.* The osteological materials from excavations of settlements Dzhan-Baba and Okunevka on Tarhankut peninsula

NATURAL SCIENTIFIC STUDIES

ІСТОРИЯ НАУКИ

- Бокій Н.М., Могилів А.Д.* Открытие Светловодского могильника 253 *Bokiy N.M., Mogylov O.D.* A discovery Svitlovodsk burial ground
- Кулатова І.М., Супруненко О.Б.* Більське городище в науковій і пам'яткоохоронній діяльності Полтавського Центру охорони та досліджень пам'яток археології 265 *Kulatova I.M., Suprunenko O.B.* Ancient settlement Belsk in scientific and safeguarding activities according monuments Poltava Center of protection and study of archeological heritage
- Наші автори** 279 **Our authors**
- Список скорочень** 281 **List of abbreviations**

HISTORY of SCIENCE

ПЕРЕДМОВА

Минулий 2014 р. був ювілейним для співробітників Відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України. Насамперед, це стосується 70-річчя з дня заснування самого підрозділу. Крім цього, в поточному році також відзначається пам'ятні дати з дня народження декількох, на жаль, все покинутих нас фахівців Відділу — вчених, наукова діяльність яких внесла багато нового та важливого в дослідження давньої історії населення доби раннього заліза на теренах України. Мова йде про 110-річчя з дня народження Є.Ф. Покровської та 90-ліття Є.О. Петровської — знаних дослідниць старожитностей раннього залізного віку, насамперед Українського Лісостепу; 80-річчя з дня народження видатного археолога, визначного спеціаліста в галузі скіфської військової справи, професора Є.В. Черненка. Наукові праці цих вчених на завжди ввійшли в дослідницький фонд вітчизняного скіфознавства.

Пропонована увазі збірка наукових праць присвячена двом з цих важливих в історії Відділу дат — ювілеям підрозділу та одного з найбільш яскравих його представників, з яким низці нинішніх співробітників пощастило працювати разом на благо скіфознавства — Євгена Васильовича Черненка.

Певну частину збірки складають матеріали, що були надруковані раніше в стислому вигляді в книзі «Феномен Більського городища 2014» (Київ; Полтава, 2014), але переважна кількість статей та публікацій містить в собі нові, подекуди досить оригінальні розробки широкого кола питань та аспектів археології раннього залізного віку на території Півдня Східної Європи. В наукових працях представлені старожитності різних регіонів — Лісостепу й Степу України, Криму, Біларусі, Росії.

Відрадно, що серед авторів цього видання є, разом зі співробітниками Відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України і фахівцями-археологами низки музеїв та університетів України (що, в цілому, стало вже давньою та доброю традицією), вчені інших наукових установ НАН України, зокрема Інституту сходознавства ім. А. Кримського и Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди.

Пропонована збірка була підготовлена для видання в серії «Археологія і давня історія України» науковими співробітниками Відділу археології раннього залізного віку кандидатами історичних наук С.С. Бессоновою, Д.С. Гречком, Д.В. Каравайком, О.Д. Могиловим, О.Є. Фіалко та доктором історичних наук, професором С.А. Скорим.

УДК: 902-028.42(091)

С. А. Скорый

К 70-летию ОТДЕЛА АРХЕОЛОГИИ РАННЕГО ЖЕЛЕЗНОГО ВЕКА ИНСТИТУТА АРХЕОЛОГИИ НАН УКРАИНЫ ¹

Десять лет назад, в 2004 г., когда наш Отдел отмечал 60-летие со времени своего основания (в то время он назывался Отдел скифо-сарматской археологии), на конференции, посвящённой этой дате, в Чигирине, мной был сделан доклад об истории научного подразделения, итогах его работы и дальнейших перспективах ². Он опубликован на украинском и русском языках [Скорый, 2005; Скорый, 2005], и широко доступен. Пунктирно напомним лишь некоторые его положения.

День рождения Отдела — 14 июля 1944 г. За время своего существования наименования научного подразделения менялось семь раз. Из них наиболее продолжительные по времени — «Отдел скифо-сарматской археологии» (15 лет), «Отдел археологии раннего железного века» (29 лет).

Заведующие Отделом: 1944—1949 гг. — к. и. н. Фабрициус Ирина Васильевна, 1949—1981 — д. и. н., проф. Тереножкин Алексей Иванович; 1981—1986 — к. и. н. Черненко Евгений Васильевич; 1986—1993 — к. и. н. Мозолевский Борис Николаевич; 1993—2002 — д. и. н. Мурзин Вячеслав Юрьевич, с 2002 — д. и. н., проф. Скорый Сергей Анатольевич. Время руководства Отделом проф. А.И. Тереножкиным, — а это 33 года, — применительно к истории нашего подразделения — целая эпоха, которую я в своё время предложил назвать «эпохой А.И. Тереножкина». За эти годы Алексей Иванович не

только разработал стройную систему взглядов на основные проблемы предскифского и скифского периодов в Восточной Европе, но и осуществил, очевидно, главную цель своей жизни — создал и воспитал в рамках упомянутых представлений киевскую школу специалистов по археологии раннего железного века, в которую вошли его единомышленники и ученики. Скажу, что ныне её составляют ученики Алексея Ивановича и ученики его учеников.

Подводя итоги истории Отдела тогда, в 2004 г., был поставлен ряд разноплановых задач с целью дальнейшего перспективного развития научного подразделения. В их числе: 1) в области полевой археологии, — не прекращая исследований в лесостепном регионе, активизировать работы в степной зоне Северного Причерноморья, осуществляя раскопки погребальных памятников как скифского рядового населения, так и элиты; возобновить по возможности исследования сарматских памятников Степного Причерноморья, позднескифских в Нижнем Поднепровье и Крыму; вернуть утраченные научные «ниши» — изучение древностей раннего железного века на пограничье Лесостепи и Леса, памятников этого периода в Крыму (т. е. то, что в определённой степени было в сфере научных интересов нашего Отдела); 2) обработка и подготовка к печати материалов группы замечательных памятников скифской элиты — Гаймановой, Казённой Могила, Бердянского, Братолюбовского, Большого Рыжановского кургана и пр.; 3) подчёркивалось, что решение этих и иных задач, стоящих перед Отделом, требует привлечения в подразделение новых молодых сил.

По прошествии 10 лет у нас есть возможность критически оценить то, что сделано за эти годы

1. В основе настоящей статьи — недавно изданные материалы в сборнике «Феномен Більського городища 2014» [Скорый, 2014].

2. Тезисы доклада были опубликованы [Скорый, 2004].

Сотрудники Отдела археологии раннего железного века у Института археологии НАН Украины (слева — направо): С.А. Скорый, Е.Е. Фиалко, С.С. Бессонова, Ю.В. Болтрик, Е.С. Дзнецладзе, А.В. Симоненко, Д.В. Каравайко, С.В. Махортых, На переднем плане — Д.С. Гречко.

на пути решения упомянутых задач и развития Отдела в целом.

Наверное, следует начать с того, что научный коллектив *решительно омолодился*. Ныне возраст почти половины его сотрудников — в основном от 30 до 40 лет. За прошедшие 10 лет в Отдел пришли 7 молодых сотрудников, 5 человек из них — после окончания аспирантуры при Институте археологии НАН Украины.

Благодаря приходу в подразделение новых молодых сил (в основном в 2005—2006, 2011 гг.), чаще всего по окончании аспирантуры, расширилась сфера научных интересов сотрудников Отдела. Ныне они разрабатывают следующие *приоритетные направления* в археологии раннего железного века Восточной Европы: «Киммерийцы», «Скифы», «Сарматы», «Племена Восточноевропейской Лесостепи предскифского и скифского времени», «Южновская культура порубежья лесостепной и лесной зон Восточной Европы», «Кизил-кобинская культура и тавры Предгорного и Горного Крыма», «Позднескифский период на Нижнем Днепре». При этом подчеркнём, что последние три направления, входившие в 1960—70-х гг. в число актуальных тем, над которыми работал Отдел (а позже были утрачены), вновь вернулись в русло научной проблематики нашего подразделения.

Полевая работа в прошедшее десятилетие, несмотря на финансовые трудности последнего времени, проходила на поселенческих и погребальных памятниках Лесостепи — Правобережья (С.С. Бессонова, М.Н. Дараган, А.Д. Могилов) и Левобережья (Д.С. Гречко, С.А. Скорый); в степном регионе в течение нескольких лет был доисследован скифский царский курган Александрополь — Луговая Могила (С.В. Полин). Принципиально важными, новыми для полевой практики Отдела явились раскопки, произведённые на городищах южновской культуры пограничья Лесостепи и Леса (Д.В. Каравайко), позднескифских погребальных древностей в Крыму (В.В. Кропотов) и Нижнем Поднепровье (А.В. Симоненко, Е.С. Дзнецладзе), памятниках кизил-кобинской культуры Крыма (Э.А. Кравченко). К слову, такой горизонт полевых работ, в ареале различных культур, охватывающий Украину от границы с Лесом на севере до Крымских гор — на юге, от Поднепровья на западе до Северского Донца на востоке — вполне оправдывает возвращённое в 2003 г. нашему научному подразделению наименование — Отдел археологии раннего железного века.

В прошедшее десятилетие сотрудниками Отдела *защищено 7 диссертаций*: 6 на соискание ученой степени кандидата исторических наук

(Д.С. Гречко, М.Н. Дараган, Д.В. Каравайко, Э.А. Кравченко, В.В. Кропотов, А.Д. Могилов) и одна — на соискание учёной степени доктора исторических наук (С.В. Махортых).

После выхода монографий наши «молодые» кандидаты наук, все были постепенно переведены на должность старших научных сотрудников, а со временем четверо из них (А.Д. Могилов и Д.С. Гречко, Э.А. Кравченко, Д.В. Каравайко) получили научное звание «старший научный сотрудник». Сейчас на пути к этому — ещё один старший научный сотрудник.

Немаловажно отметить и то, что за эти годы, помимо сотрудников Отдела, несколько кандидатских диссертаций защищено заочными аспирантами и соискателями при нашем научном подразделении (А.А. Щербань, А.В. Гейко, М.А. Остапенко, С.А. Задников, К.Ю. Пеляшенко). В настоящее время при Отделе готовят кандидатские диссертации младший научный сотрудник Е.С. Дзюладзе и заочный аспирант Отдела К.И. Панченко.

За прошедшее десятилетие для Отдела, несмотря на экономические трудности последнего времени, была свойственна активная *издательская деятельность*. Наряду с многочисленными научными статьями, опубликованы **26** монографий и **2** сборника: «Ранній залізний вік Євразії» (Київ; Чигирин, 2007) и «Эпоха раннего железа» (Киев; Полтава, 2009). При этом ряд сотрудников издал по несколько книг: А.В. Симоненко, С.А. Скорый — 5; С.С. Бессонова, С.В. Полин, Д.В. Каравайко — 3; Д.С. Гречко, М.Н. Дараган — 2. В изданных книгах исследуются различные актуальные вопросы древней истории населения эпохи раннего железа. В их числе работы обобщающего характера, посвящённые древним историческим народам (С.В. Махортых, А.В. Симоненко), археологическим культурам раннего железного века или их локальным вариантам (Д.С. Гречко, М.Н. Дараган, Д.В. Каравайко, Э.А. Кравченко), выдающимся погребальным памятникам скифской элиты (С.В. Полин, С.С. Бессонова, С.А. Скорый), важнейшим категориям материальной культуры кочевников раннего железного века и импортам, бытовавшим в их среде (В.В. Кропотов, А.Д. Могилов, С.С. Бессонова, А.В. Симоненко) и иным важным вопросам.

За прошедшее время удалось провести 2 научные конференции и полевой семинар: 1) «Ранній залізний вік Євразії (до 100-річчя від дня народження Олексія Івановича Тереножкіна)», совместно с Национальным историко-культурным заповедником «Чигирин», Чигирин, 16—19 мая 2007 г.; к конференции были изданы расширенные тезисы докладов [Ранній ..., 2007]; 2) «Актуальні проблеми археології та історії раннього залізного віку (до 250-ліття розкопок Мельгуновського кургану)», совместно с Кировоградским государственным университетом им. Владимира Винниченко,

15—17 октября 2013 г., материалы изданы специальным выпуском указанного университета [Актуальні ..., 2014]; 3) «Більський археологічний комплекс: проблеми та сучасні дослідження», совместно с Центром охраны и исследований памятников археологии управления культуры Полтавской облгосадминистрации и Историко-культурным заповедником «Бельск», Котельва-Куземин, 2—21 июля 2014 г., к конференции были издан сборник [Феномен ..., 2014].

Следует также отметить, что сотрудники Отдела принимали самое активное участие в многочисленных археологических форумах, в том числе международных, организации и проведении различных археологических выставок в Украине и за рубежом.

К сожалению, прошедшее десятилетие не обошлось и без утрат для киевской школы археологии раннего железного века: ушли в Вечность наши коллеги, светлые люди и замечательные специалисты — доктор исторических наук, профессор Е.В. Черненко (5.10.1934—3.01.2007), кандидаты исторических наук Г.Т. Ковпаненко (31.08.1923—23.03.2013) и В.П. Белозор (13.01.1952—16.04.2014).

Тем не менее, несмотря на утраты, есть основания полагать, что Отдел археологии раннего железного века ИА НАНУ, как и ранее, представляет собой *ведущее* научное подразделение в Украине, обладающее серьёзным исследовательским потенциалом, осуществляющее разработки разнообразных актуальных проблем археологии раннего железного века.

Актуальні проблеми археології та історії раннього залізного віку. Тематич. вип. Наук. зап. Істор. науки. — Кировоград, 2014. — Вип. 21. — 223 с.

Ранній залізний вік Євразії. До 100-річчя від дня народження Олексія Івановича Тереножкіна: Матеріали Міжнар. наук. конф. (16—19 травня 2007 р.). — Київ; Чигирин, 2007. — 180 с.

Скорый С.А. 60 лет Отделу скифо-сарматской археологии Института археологии НАН Украины: история, итоги, перспективы // Від Кіммерії до Сарматії. — К., 2004. — С. 3—65.

Скорый С.А. Відділ скифо-сарматської археології: історія, підсумки, перспективи // Археологія. — 2005. — № 1. — С. 3—15.

Скорый С.А. 60 лет Отделу скифо-сарматской археологии Института археологии НАН Украины: история, итоги, перспективы // Археологические вести. — 2005. — № 12. — С. 251—261.

Скорый С.А. К 70-летию Отдела археологии раннего железного века Института археологии НАН Украины // Феномен Більського городища 2014. До 70-річчя Відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України та 80-річчя дня народження видатного українського археолога професора Е.В. Черненка (1934—2007). — Київ; Полтава, 2014. — С. 3—6.

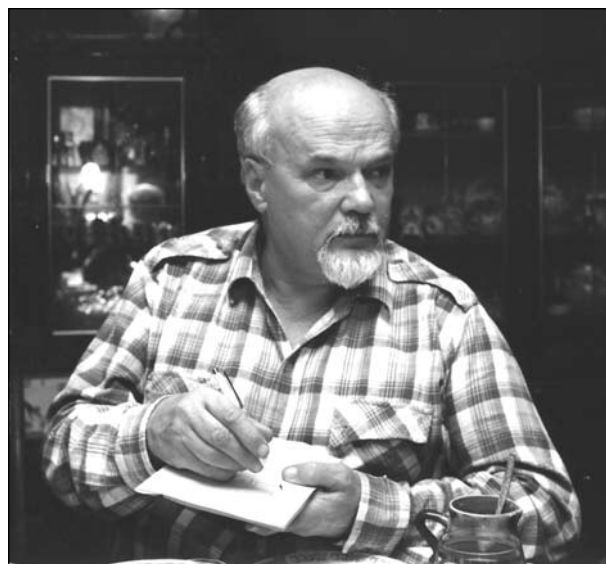
Феномен Більського городища 2014. До 70-річчя Відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України та 80-річчя дня народження видатного українського археолога професора Е.В. Черненка (1934—2007). — Київ; Полтава, 2014. — 144 с.

СЛОВО ПРО ЄВГЕНА ВАСИЛЬОВИЧА ЧЕРНЕНКА

Ювілей відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України збігся з 80-літнім ювілеєм вченого, ім'я якого невід'ємне від історії нашого відділу — доктора історичних наук, члена-кореспондента Германського археологічного інституту, професора Євгена Васильовича Черненка. Він був першим аспірантом відділу (тоді — скіфська група скіфо-античного відділу) та одним з перших учнів засновника відділу і української школи скіфознавства О.І. Тереножкіна, й не буде перебільшенням сказати, що Є.В. Черненко брав найактивнішу участь у формуванні та функціонуванні цієї — зараз загальноновизнаної в світі — наукової школи. Саме тому нинішня конференція присвячена обом ювілеям, адже наукова біографія Є.В. Черненка та все його свідоме життя пов'язане з відділом археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України.

Євген Васильович потрапив до Інституту 1958 р., за університетським розподілом. І, як він часто потім згадував у бесідах зі мною, мало не став сарматознавцем. З 1958 по 1960 р. він працював у Неаполі Скіфському на розкопках східного некрополя сарматського часу, і назва його першої публікації «Сарматские элементы в восточном некрополе Неаполя Скифского» відбиває той «хибний» шлях, на який його штовхали вчителі (я користуюся жартівливою лексикою Черненка, якою він завжди розповідав цей епізод). Проте своїм чуттям дослідника він почув іншу перспективну тему — вивчення скіфського озброєння та військової справи. Коло досліджень цієї проблеми тоді ще тільки окреслювалося, славнозвісний «САИ» А.І. Ме-

люкової ще не вийшов, і Є.В. слушно угледів свою нішу. 1960 р. він поступив до аспірантури Інституту з темою дисертації «Історія скіфського обладунку». На той час окремої праці з цієї теми не існувало, й молодому досліднику належало спочатку зібрати докупи величезний матеріал, розкиданий по публікаціях та звітах, опрацювати музейні колекції в різних містах. До речі — це було однією з перших дослідницьких навичок, яким Є.В. вчив мене як науковий керівник. Комп'ютерів тоді не було, і на кожному пам'ятку він заводив окрему картку — опис, малюнок або фото, місцезнаходження, література. Деякі з цих карток, зроблених рукою Вчителя, я зберігаю й досі...

Штудії з обладунком завершилися успішним захистом дисертації 1966 р., а за два роки вийшла друком воістину безсмертна книжка

«Скифский доспех» (Київ: Наук. думка, 1968). Її назва демонструє тонкий смак Черненка як автора й цінителя мови — він вважав, що титул наукової роботи має містити не більш, як три слова. Коли на екрани вийшла нашуміла стрічка «Особенности национальной охоты», Є.В. із задоволенням повторював одну з максим генерала Михалича: «Тост должен быть кратким, как выстрел!», перефразовуючи її стосовно назви статті або книги. Здається, я десь приводив розповідь про те, як Черненко вчив мене розуміти красоту коротких титулів. Цей епізод заслуговує на те, щоб його повторити тут.

Отже, написав я одну з своїх перших статей та назвав її дуже, як мені здалося, науково: «К вопросу об одном из типов сарматского пояса». Приніс свій «доробок» Є.В. Далі відбувся приблизно такий діалог:

Є.В. — Щось довгенько... А, як на тебе, є в науці таке питання, про типи сарматського поясу?

Авт. (розгублено) — Здається, ні.

Є.В. — От і добре, тоді «к вопросу» знімаємо. Тепер так. «Об одном из типов». А їх багато?

Авт. (все ніяковіє та ніяковіє) — Та, мабуть, ні... точно невідомо.

Є.В. Ну, й до чого «один из»? Хай буде «О сарматских поясах», ти ж про них саме й пишеш.

Авт. (ображено) — То давайте викинемо й пояси, хай буде просто «О».

Є.В. (замріяно) — Це було б ідеально, але не зрозуміють.

Почуття гумору у Черненка було чудове. Він і розмовляв завжди неначе жартома — трохи іронічно, з каламбурами та гумористичними відступами. Тому навіть його догани звучали м'якше, ніж було б потрібно — просто Є.В. був доброю людиною.

Я не пам'ятаю «історичний» момент нашого знайомства, але на час приїзду Черненка

1973 р. в гості до нашої експедиції, яку очолював його вчитель О.І. Тереножкін, ми вже знали одне одного. А наступного року я гостював у Є.В. в Новоолексіївці (тепер — Лазурне) під Скадовськом, в пансіонаті на березі моря — Черненко чудово знався на тому, де й як таборувати експедиції. Звідтоді ми частіше й частіше обговорювали мої наукові схильності, поки що обмежені досить ефемерним бажанням «займатися сарматами». Як саме ними займатися, і який зиск вийде з цих занять, я уявляв собі, м'яко кажучи, вельми приблизно. Наближався час написання диплому, і тоді Є.В. запропонував мені обрати його темою військову справу та озброєння сарматів Північного Причорномор'я. Він звернув мою увагу на те, що в єдиній на той час монографії про сарматську військову справу, написаній його другом А.М. Хазановим, матеріалам з нашого регіону приділено обмаль уваги, і тема цілком придатна для розробки. Скажу одразу — Є.В. мав рацію настільки, що ця розробка триває й досі. Диплом, кандидатська, статті, дві монографії та репутація одного з провідних фахівців світу з мілітарії сарматської доби (принаймні, в цьому мене запевняють) стали результатом одного-єдиного слова Черненка: «Спробуй».

Здається, моему Вчителеві наслідки цієї спроби сподобались. Шкода, що мою книжку, про яку ми разом мріяли, він не встиг прочитати. Проте ще за його життя я з гордістю писав, що головне, чого навчає Черненко своїх учнів — це думати. Нас не так багато, його учнів, але всі — кандидати або доктори наук, автори книжок, відомі науковці. Мені здається, що звідти, згори, він із задоволенням дивиться на нас. І зараз всі ми вшановуємо його пам'ять та виповнені великої подяки за те, що наші перші кроки до великої науки він підтримував порадю, допомогою та добрим жартом.

Спасибі тобі, Учителю, від всіх нас!

УДК: 904.25(477.53)“6383”

Л. И. Бабенко

**ОБ ИНТЕРПРЕТАЦИИ ИЗОБРАЖЕНИЙ
НА ЩИТКАХ БРОНЗОВЫХ ПЕРСТНЕЙ
ИЗ БЕЛЬСКОГО ГОРОДИЩА**

В статье предложено новое толкование сюжетов и персонажей, представленных на щитках двух бронзовых перстней, обнаруженных на Восточном Бельском городище в 1986 г. Сцена на щитке первого перстня трактуется как изображение стоящих друг перед другом борцов в начале схватки. Персонаж второго перстня атрибутирован как бог торговли Гермес.

Ключевые слова: Бельское городище, скифы, перстень, борцы, Гермес.

В 1986 г. в распаханной верхней части культурного слоя Восточного Бельского городища были обнаружены два литых бронзовых перстня с изображениями человеческих фигур на щитке. Уникальность находки способствовала ее скорейшей публикации и уже в следующем году в итоговой монографии, посвященной Бельскому городищу, перстни были не только введены в научный оборот, но и предпринята попытка интерпретации изображений на их щитках (причем фотография щитка одного из перстней была использована при оформлении обложки книги). Ниже приводим часть текста монографии, касающуюся описания перстней и толкования изображений на них.

«Первый перстень ..., судя по сношенности и стертости деталей, более ранний. На нем изображены два сидящих друг напротив друга бородатых человека, которые держат руками какой-то предмет, видимо сосуд. Ноги людей одеты в сапожки. Сиденья едва намечены. Очевидно, это сцена скрепления какой-то клятвы или договора распространенным в Скифии ритуалом питья из одной чаши. Это хорошо увязывается с ранним этапом истории Бельского городища — Гелона, возникшего на основе договора между

двумя племенами: будинами и гелонами. Два сидящих человека — вожди и олицетворения этих племен, а само изображение символизирует заключение племенного союза.

Второй перстень ... более поздний: менее сношен и на нем сохранились тонкие штрихи. На щитке перстня изображен молодой человек с ленточной повязкой-диадемой на голове, сидящий на роскошном, украшенном резьбой, мягком стуле с подставкой для ног. На нем одежда типа короткого плаща, к которому сзади, на уровне плеч, прикреплены два связанных бычьих рога с развивающейся лентой. На плече переданы складки плаща, оттянутого назад под тяжестью рогов. Складки заметны и на бедре сидящего. Ноги, обутые в сапожки с каблуками, заложены одна за другую. В одной руке, вытянутой вперед, сидящий держит чашу, из которой на землю падают подчеркнутые крупные капли. На руке, приподнятой вверх, лежит какой-то продолговатый предмет. Перед лицом человека — надпись из трех букв, к сожалению, поврежденная коррозией. Буквы напоминают греческие, но не совсем ясны, поэтому надпись нерасшифрована¹. Рисунок на этом перстне в целом можно рассматривать как изображение царя-жреца в образе Диониса, совершающего обряд, связанный с культом плодородия. Сказанное согласуется с известными нам данными о Бельском городище — Гелоне. Геродот [IV, 108] писал о существовании культа Диониса у жителей города Гелона, которые каждые три года устраивали празднества в его честь.

1. В более поздней работе надпись была прочитана как имя УАА [Шрамко, 1989, с. 78].

Рис. 1. Щитки бронзовых перстней (1—4): 1, 2 — Бельское городище [Шрамко, 1987, рис. 74]; 3 — Ольвия [Античная ..., 1973, кат. 113]; 4 — Крым (фото щитка, а — оттиск) [http://perstni.com]; 5 — изображение Гермеса с кадуцеем и сосудом на кратере из Сиракуз [Ходза, 2008, ил. 4]

Строгая периодичность праздника усиливала его значения в жизни местного населения, так как он мог служить основой для календарных расчетов. В таком важном празднестве должен был принимать участие и гелонский царь, возможно, в качестве верховного жреца-эпонима. В таком случае надпись на перстне могла передавать его имя. Известно, что Дионис нередко изображался с головой быка или бычьими рогами, что соответствует рисунку на втором перстне» [Шрамко, 1987, с. 161, 162; рис. 74].

Интерпретации подобных изобразительных мотивов на предметах торевтики, тем более не самой лучшей сохранности, не позволяющей отчетливо увидеть изображение, очень редко отличаются единодушием исследователей. Между тем, по простоте первой публикации, оба перстня так и не привлекли к себе внимание, что вовсе не должно означать безоговорочность предложенных ранее толкований. Возможны и иные трактовки изображений на щитках обоих перстней, изложению которых и посвящена настоящая работа (рис. 1).

Во-первых, трудно согласиться с утверждением о том, что большая стертость щитка первого перстня свидетельствует о его более раннем возрасте по отношению ко второму, имеющему лучшую сохранность. Подобная стертость, скорее всего, связана всего лишь с более продолжительным и интенсивным исполь-

зованием одного из перстней, а также меньшей глубиной и четкостью самого рельефа, полученной изначально при вырезании изображения.

Вызывает сомнения и предполагаемая прямая связь сюжетов обоих перстней с «царской» тематикой даже по причине материала, из которого изготовлены украшения. Если бы действительно возникла необходимость запечатлеть на щитках перстней отмеченные образы и события (вождей двух племен, заключивших союз и гелонского царя, исполнявшего функции верховного жреца-эпонима), то более ожидаемым было бы для этих целей использование золотого, электрового или серебряного перстня, а не украшения из недорогой бронзы.

Также неоднозначно и толкование как самого изображения на первом перстне, так и мелких деталей, что, в первую очередь, затруднено высокой степенью изношенности щитка. Едва ли на этом изображении можно рассмотреть отмеченные Б.А. Шрамко сапожки и сосуд (предмет) в руках персонажей сцены. Очень далека иконография композиции на щитке и от хорошо известных по предметам пластинчатой аппликации сцен побратимства, в которых участвующие в обряде персонажи не противостоят друг другу, а изображены в фас, плечом к плечу, поддерживающие руками ритон (вернее, рог [Власова, 2000]). Подобные сцены можно видеть на сахновской пластине, а также бляшках из Солохи, Бердянского кургана (два штампа), пронизи из Куль-Обы (рис. 2, 1—5) [Манцевич, 1987, с. 64, 65; кат. 40; Золото ..., 1991, кат. 99; 100g; Болтрик, 1994, с. 148; Scythian ..., 1986, pl. 196]. Постоянство иконографии этих сцен, проявляющееся на изделиях различного типа, может свидетельствовать об устойчивости изобразительного канона данного сюжета.

Сюжет сцены на перстне совершенно иной и для его интерпретации очень важно акцентировать внимание на нескольких существенных деталях. На щитке изображены в полный рост фигуры стоящих друг к другу лицом мужчин. Ноги, массивные в бедрах и стройные в икрах, полусогнуты в коленях, причем у каждого персонажа одна нога выдвинута вперед, вторая — отставлена назад. Спины также полусогнуты, нижняя часть туловища немного отставлена назад, верхняя часть туловища и голова наклонены вперед. Согнутые в локтях руки протянуты вперед, при этом от локтя одна рука опущена вниз, вторая поднята вверх. В районе кистей руки персонажей соприкасаются. Рисунок голов крайне нечеткий, наличие бороды [Шрамко, 1987, с. 161] скорее угадывается, причем небесспорно, всего у одного (левого от зрителя) человека. При предельной схематичности изображения, усугубленной значительной степенью изношенности, все же создается

Рис. 2. Золотые украшения с изображением сцен побратимства (1—5) и борьбы (6—8): 1 — Куль-Оба [Scythian ..., 1986, pl. 196]; 2 — Сахновка [Золото ..., 1991, кат. 99]; 3, 4 — Бердянский курган [Золото ..., 1991, кат. 100g]; 5 — Солоха [Алексеев, 2012, с. 161]; 6 — Чмырева Могила [Браун, 1906, рис. 37]; 7, 8 — курган № 8 группы «Пять братьев» Елизаветовского курганного могильника [L'Or ..., 2001, cat. 85]

очень отчетливое впечатление обнаженности мужчин² (рис. 1, 1, 1а).

Понимание смысла этой сцены будет затруднительно, если ограничиться обращением только к сюжетам, представленным исключительно предметами торевтики. Произведения древнегреческой торевтики, от многотиражной пластинчатой аппликации до выдающихся художественных шедевров, украшенных «скифскими» персонажами и сюжетами, получили очень широкое распространение. Однако именно в орнаментации щитков литых перстней — золотых, электровых, серебряных или бронзовых — чисто скифская тематика так и не стала популярной. На щитках перстней, происходящих из скифских памятников, вырезаны следующие сюжеты — Чертомлык: взлетающая утка, бык, стоящий у растения, собака грызущая кость [Алексеев, 1991, кат. 97, 163, 164]; Куль-Оба, Пять братьев, курган № 8: грифон, терзающий голову барана [Шилов, 1961, с. 162; Петренко, 1978, с. 62; табл. 52, 25]; Нимфей, курган № 17, гробница 8 (1876 г.): летящая Ника [Силантьева, 1959, с. 71; рис. 38, 3]; Рыжановка: лук и

колчан, идущий влево орлиноголовый грифон [Онайко, 1970, с. 117; табл. XXXIII, 809e]; малый курган близ Огуза: всадник на Пегасе («крылатый всадник», по В.Г. Петренко) [Петренко, 1978, табл. 52, 17]; курган № 4 группы Лисья Могила: лучник в хитоне [Мозолевский, 1980, с. 127; рис. 60, 6]; Малый Чертомлык: хищник кошачьей породы [Мозолевский, 1987, с. 71; рис. 6, 38]; Перещепинский могильник, курган № 2 (24)/2001 г.: юноша-возничий на колеснице; Каменское городище: пляшущий журавль [Граков, 1954, с. 108; табл. XII, 7]. Редким, по сути уникальным, исключением является перстень из кургана Близнац-2, на правой половине щитка которого изображен «приготовившийся к стрельбе из лука (?) бородатый мужчина в костюме варварского типа (короткой куртке и штанах), по-видимому, скиф, который стоит на правом колене. Левое колено лучника согнуто под прямым углом». Объект, в который прицелился скиф, расположен в левой части щитка, однако из-за сильной затертости его атрибуция не представляется возможной [Ромашко, Скорый, 2009, с. 64; рис. 12, 22; 63, 1].

Поэтому материал для интерпретации изображения на бельском перстне целесообразно искать, прежде всего, среди сюжетов и образов древнегреческой культуры, исходя из тех соотношений, что и сам перстень является изделием древнегреческого мастера.

2. Показательно, что на перстне из кургана Близнац-2, несмотря на сильную затертость щитка, отчетливо просматривается «костюм варварского типа — короткая куртка и штаны» [Ромашко, 2009, с. 64; рис. 63, 2], т. е., персонаж одет.

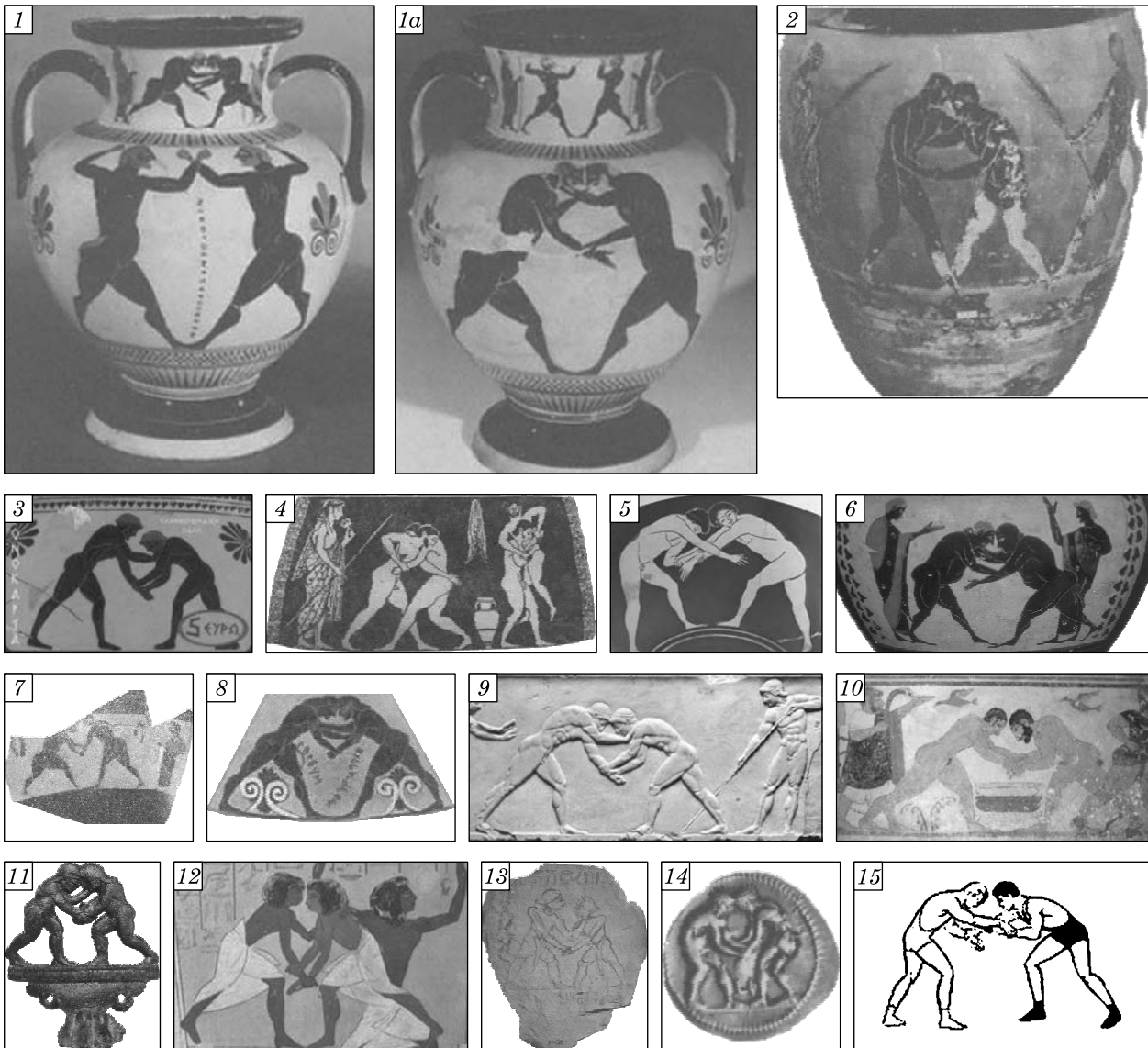

Рис. 3. Сцены силовых единоборств с изображением борцов в стойке: 1—8 — вазовая живопись [Beazley, 1986, pl. 77, 1, 2; 101, 2; Gardiner, 1955, pl. 8; Леви, 1964, рис. 16, 2; Олимпийские ..., 1980, кат. 96; Горбунова, 1983, кат. 69]; 9 — мраморный рельеф цоколя статуи из Афин [Колпинский, 1963, илл. 30]; 10 — этруская роспись гробницы Авгуров в Тарквинии [Колпинский, 1963, илл. 31, в]; 11 — бронзовая этруская статуэтка, V в. до н. э. [El Deporte ..., 1992, cat. 203]; 12 — роспись жреческой гробницы в Дра-Абул-Нага, 19 династия, около 1300 г. до н. э. [Toumy, 1969, taf. 15]; 13 — известняковый остракон, 20 династия, 1200—1100 гг. до н. э. [Toumy, 1969, taf. 5]; 14 — аверс статера IV в. до н. э. из Аспенда [Олимпийские ..., 1980, кат. 103]; 15 — стойка борцов в греко-римской борьбе [Кожарский, 1978, рис. 3]

Важнейшую часть общественной жизни древних греков составляли спортивные состязания. Помимо Олимпийских игр, устраиваемых раз в 4 года, начиная с 776 г. до н. э., в Аргосе проводились Немейские игры, в Коринфе — Истмийские, в Дельфах — Пифийские, в Афинах — Панафинейские. Агонистические празднества, во время которых состязались атлеты, устраивались и во многих городах Северного Причерноморья, причем в одном городе их могло проходить несколько. Агоны в честь Ахилла (Ахиллеи), проводились в Ольвии с V в. до н. э. по III в. н. э. Празднества в честь Аполлона, устраиваемые в Ольвии и городах Боспора — Пантикапее, Фанагории и других,

сопровождались гимнастическими агонами. Агонистические празднества в честь Гермеса проводились в Херсонесе, Ольвии, Горгишпии. В Херсонесе устраивались состязания, посвященные Гераклу, а также главной богине Херсонеса Деве — Парфении. Программа этих игр была насыщена — состязались в традиционных видах: пятиборье, беге — коротком, двойном и длинном, борьбе, кулачном бое и панкратии, в конных состязаниях — всадников и возниц на колесницах, запряженных парой или четверкой коней. Но соревновались и в более экзотических видах спорта — ольвиополиты в стрельбе из скифского лука, в Горгишпии награждали атлета с наиболее крепким и

красивые телом, в Херсонесе проводили анкиломахию, вероятно, метание шара или дротика из петли [Семенов-Зусер, 1940, с. 10—32; Ручинская, 1994, с. 79—83; Скржинская, 2010, с. 315—342].

Популярность в греческой среде спортивных состязаний нашла отражение в сюжетах различных произведений искусства, более всего — в вазовой живописи. Из всего многообразия подобных композиций интерес представляют именно различные сцены борьбы. Древнегреческими художниками были запечатлены различные стадии силовых единоборств — борьба в стойке и партере, проведение различных приемов, победа над противником, кулачные бои. Очень показательна конституция телосложения обнаженных атлетов — с массивными бедрами и тонкими икрами, такая же, как и у персонажей бельского перстня.

Одной из наиболее встречаемых сцен является изображение начала схватки, когда противники находятся в высокой, средней или низкой стойке и исход поединка еще не ясен. Подобный сюжет можно видеть на многих чернофигурных и краснофигурных вазах (рис. 3, 1—6, 8) [Beazley, 1986, pl.77, 1, 2; 101, 2; Gardiner, 1955, pl.8; Олимпийские ..., 1980, с. 22; кат. 96; Горбунова, 1983, кат. 69]. Обломок чернофигурного килика с изображением поединка двух борцов в высокой стойке и посвящением Аполлону Дельфинию был обнаружен и среди материалов ольвийского теменоса (рис. 3, 7) [Леви, 1964, с. 145; рис. 16, 2].

Помимо вазовой живописи, борцов в стойке можно видеть на мраморном рельефе цоколя статуи из Афин (рис. 3, 9) [Колпинский, 1963, илл. 30], на этрусской росписи гробницы Авгуров в Тарквинии (рис. 3, 10) [Колпинский, 1982, с. 31; илл. 31, в], бронзовой этрусской статуэтке V в. до н. э. (рис. 3, 11) [El Deporte ..., 1992, cat. 203], на аверсе серебряного статера IV в. до н. э. из Аспенда (рис. 3, 14) [Олимпийские ..., 1980, с. 23, кат. 103]. Собственно, подобная поза борцов в начале схватки настолько универсальна, что схожие изображения можно отыскать в очень отдаленных пунктах по обе стороны хронологической шкалы — от древнеегипетских изобразительных памятников 19 и 20 династий, 1300/1200—1100 гг. до н. э. (рис. 3, 12, 13) [Touney, 1969, taf. 5; 15] до современных пособий по греко-римской борьбе (рис. 3, 15) [Мазур, 1972, с. 95; рис. 24а; Кожарский, 1978, с. 13; рис. 3] и символических изображений классической борьбы на пиктограммах, подготовленных к современным Олимпийским играм.

Возвращаясь к проблеме интерпретации сюжета на щитке бельского перстня, можно увидеть несомненное сходство двух фигур со стоящими друг перед другом борцами в начале схватки. Используя современную спортивную терминологию, можно сказать, что изображен-

ные борцы находятся в средней или низкой стойке, на дальней друг от друга дистанции [Кожарский, 1978, с. 12, 13; рис. 3]. Их более согнутые и наклоненные вперед туловища, в сравнении с изображениями на вазовой живописи, можно объяснить необходимостью резчика вписать фигуры борцов в овальную форму щитка перстня.

Следует подчеркнуть, что использование агонистической тематики для украшения щитка перстня не является уникальным случаем. На возможную связь некоторых изображений на перстнях с теми или иными спортивными состязаниями указывали и другие исследователи. Так, возница с колесницей и парой лошадей на щитке золотого перстня из кургана № 2 (24)/2001 г. Перещепинского могильника трактуется как изображение Ахилла, а сцена связывается со спортивными празднествами в его честь. Сам же перстень, по мнению авторов находки, мог быть своеобразной наградой за участие в подобных соревнованиях [Кулатова, 2010, с. 99]. Известен перстень с изображением атлета на щитке [Античные ..., 1978, с. 8; рис. 28]. Изображение лучника на щитке перстня из кургана Блинец-2 авторы рассматривают как ритуальную сцену, связанную с «царской» стрельбой, выражающей идею господства над определенной территорией и сакрализацию подвластной земли [Ромашко, 2009, с. 65]. Однако нельзя исключать, что одновременно с культовой составляющей этой сцены, имелась и «спортивная». О существовании соревнований на дальность стрельбы из лука свидетельствует надпись из Ольвии о достижении Анаксагора, сына Димагора, посланного стрелу на состязании лучников на расстоянии в 282 оргии (521,6 м) [IOSPE, I, № 195, с. 212, 213].

Неоднозначно решение проблемы о вероятной принадлежности этого перстня эллину или местному жителю. Он вполне мог быть утерян и одним из древнегреческих торговцев, посещавших Бельское городище и, вероятно, какое-то время проживавших здесь. Но могли ли изделия с подобными сюжетами быть востребованы и приемлемы в скифской (местной) среде? С одной стороны, нарративные источники свидетельствуют о чуждости скифам, в том числе и их аристократической верхушки, занятий физической культурой и спортом. Согласно Диогену Лаэртскому, Анахарсис «выражал удивление ... тому, что эллины, издавая законы против обидчиков, почитают атлетов за то, что они бьют друг друга», а также «масло ... называл средством для возбуждения бешенства, потому что намазанные им атлеты бесят друг на друга» [Диоген ..., I, 8, 103, 104]. Греческие гимнасии Анахарсис считал местом, «в котором люди ежедневно сумасшествуют: придя туда и раздевшись, они намазываются зельем; оно ... и приводит их в иступление: немедленно

после этого одни начинают бегать, другие сваливают друг друга с ног, третьи, вытянув руки, борются с воображаемым противником, иные дерутся; проделав это, они соскоблив с себя зелье, они сейчас же приходя в здравый ум и, уже дружелюбно относясь друг к другу, идут с опущенными глазами, стыдясь того, что они наделали...» [Дион ..., Речь XXXII, 44]). В известном рассказе Лукиана Самосатского скиф открыто потешается над увиденными тренировками и схватками борцов и панкратионистов:

«1. Анахарсис. Скажи мне, Солон, для чего юноши проделывают у вас все это? Одни из них, перевившись руками, подставляют друг другу ножку, другие дают и вертят своих товарищей, валяются вместе в грязи и барахтаются в ней, как свиньи. А между тем сначала, как только они разделись, ведь я сам это видел, они жирно намазались маслом и совсем мирно по очереди натирали друг друга; потом, неизвестно, что случилось, они стали толкать друг друга и, наклонившись, начали сшибаться головами, как бараны. И вот один из них, схватив другого за ноги, бросает его на землю, затем, наседая на него, не позволяет поднять голову, толкая его обратно в грязь; наконец, обвив ногами живот и подложив локоть под горло, душил несчастного, а тот толкает его в плечо, как мне кажется, умоляя, чтобы первый не задушил его насмерть. Хотя бы ради масла избегали они пачкаться, — нет, они вымазались так, что масла от грязи совсем не стало видно, все оказались в поту и представляют очень смешотворное зрелище, выскальзывая из рук подобно угрям.

2. Другие же делают то же самое во дворе на чистом воздухе, только уже не в грязи, но, набросав в яму много песка, они сами охотно посыпают себя им, как пегухи, для того чтобы труднее было вырваться из рук, так как песок, по-видимому, делает тело менее скользким и дает возможность прочнее ухватиться за сухое тело.

3. Третьи, тоже обсыпанные песком, стоя на ногах, бьют друг друга и, падая, лягают ногами. Вот этот несчастный, кажется, сейчас выплюнет свои зубы — так его рот полон кровью и песком: его, как видишь, ударили кулаком в подбородок. Надзиратель и не думает разнять юношей и прекратить борьбу, — судя по пурпуровой мантии, я предполагаю, что это был один из надзирателей.

4. Наоборот, он подзадоривает дерущихся и хвалит ударившего. Другие же стараются вон там и прыгают, точно в беге, оставаясь при этом на том же месте, и, подскакивая вверх, ударяют ногами в воздухе.

5. И вот, мне хотелось бы знать, чего ради они так поступают: по-моему, все это похоже на безумие, и нелегко будет разубедить меня, что люди, поступающие так, не сумасшедшие...

11. Анахарсис. Вот это-то, Солон, и кажется мне самым жалким, что юноши подвергаются таким мучениям не при небольшом количестве людей, но тогда, когда они окружены таким множеством зрителей и свидетелей их оскорблений. Очевидно, присутствующие считают их счастливыми, видя, как юноши истекают кровью или как их душиат противники: а ведь это и есть самое большое счастье, которое присоединяется к их победе. У нас же, скифов, Солон, если кто-нибудь из граждан побьет другого или повалит на землю, или порвет его одежды, старцы назначают ему строгое наказание, даже если это случится при немногих свидетелях, а не при таком множестве зрителей, какое, по твоему описанию, бывает в Коринфе или в Олимпии. По-моему, все-таки следует жалеть агонистов за то, что они переносят; на лучших же из граждан, которые, по твоим словам, со всех сторон собираются на состязания, я удивляюсь, и даже очень, — удивляюсь, что, оставив свои неотложные дела, они остаются долгое время, глядя на подобное зрелище. Я никак не могу понять, чтобы им доставляло удовольствие смотреть, как люди бьют и ударяют о землю и мучат друг друга» [Лукиан ..., 1—11].

Однако в подобных сочинениях был воссоздан не исторический, а литературный образ Анахарсиса. Приписываемая древнегреческими писателями ирония к состязаниям, и, прежде всего, к силовым единоборствам отражала подлинное отношение к ним вовсе не скифов. Устами Анахарсиса озвучивалась философская доктрина приверженцев кинизма, выражающая настроение демократически настроенных рабовладельцев и считающая основой счастья полное пренебрежение к общепринятой рабовладельческой морали, нравственности, законам, а также отказ от богатства, славы и чувственных удовольствий, в том числе и враждебное отношение к гимнастике [Куклина, 1971, с. 119—124; Нахов, 1984, с. 37; Русяева, 2001, с. 69].

Отношение же кочевых народов к силовым единоборствам, скорее всего, было несколько иным. Эпическая традиция, в том числе и нартовский эпос, содержит многочисленные упоминания о рукопашных поединках [Ермоленко, 2008, с. 168—170]. Так, в балкаро-карачаевском эпосе эмеген — архаический враг предпочитает вооруженной борьбе рукопашную схватку, заявляя, что «[настоящие] мужчины борются» [Нарты, 1994, с. 474]. В осетинском эпосе в рукопашный бой неоднократно вступают разные герои — воскресшие далимоны, Батраз и Мукара, Батраз и колесо Балсага [Нарты, 1958, с. 69, 173, 348], великаны-кузнецы между собой, Суай и семиглавый богатырь [Нарты, 1989, с. 198, 437].

О популярности в скифской среде силовых единоборств могут свидетельствовать некоторые изобразительные памятники, а именно —

известная серия золотых бляшек, входивших в состав погребального инвентаря двух комплексов — Чмыревой Могилы [Браун, 1906, рис. 37; Веселовский, 1910, фиг. 1; ОАК 1909—1910, рис. 192] и кургана № 8 группы «Пять братьев» Елизаветовского курганного могильника [L'Or ..., p. 118, cat. 85]³. На бляшках изображена борцовская схватка двух бородатых скифов, одетых в длинные узкие штаны, короткие кафтаны и мягкую обувь (рис. 2, 6—8). Первые попытки интерпретации сюжета этой бляшки были предприняты еще М.И. Ростовцевым, считавшем сцену культовой [Ростовцев, 1925, с. 439], связанной с культом великой скифской богини [Rostovtzeff, 1922, p. 108], а также трактовавшем ее как ритуальный акт, при котором царская власть даруется молодому человеку царской фамилии [Rostovtzeff, 1930—32, p. 107].

М.М. Кубланов, посвятивший сюжету бляшки специальное исследование, полагал, что сцена борьбы не может быть выведена из древнегреческой агонистики, как невозможна и ее связь со скифским эпосом или мифологией. По мнению ученого, здесь изображена сцена игрищ, являющихся частью погребального ритуала, который вместе с погребальным пиром составлял один из элементов заупокойного культа скифов, сложившегося уже в послегеродотовое время [Кубланов, 1955, с. 127—130].

Соглашаясь с вероятностью подобного толкования, Д.С. Раевский не исключал того, что в данном ритуале мог отразиться и скифский генеалогический миф о противоборстве двух братьев-родоначальников. При этом гибель одного из братьев могла быть истолкована как первая смерть на земле, что связывает этот миф с погребальной обрядностью и согласуется с трактовками сюжета, предложенными М.М. Кублановым [Раевский, 1977, с. 118].

М.И. Артамонов сюжет на бляшке из Чмыревой могилы рассматривал как культовую сцену ритуальной борьбы, совершавшейся во время похоронной церемонии в честь умерших, а также празднеств, посвященных скифским богам [Артамонов, 1961, с. 84, 85].

Этот же сюжет Л.Н. Ермоленко рассматривает как отражение эпической борьбы в виде рукопашного поединка [Ермоленко, 2008, с. 192].

С.А. Яценко считает, что сюжет бляшек, имеющих много текстовых параллелей в поздних кочевых эпосах, отражает один из эпизодов

предполагаемых эпических сказаний [Яценко, 2013, с. 470; 2013а, с. 221].

Однако какой бы ни была трактовка подобных сюжетов современными исследователями, очевиден факт существования в скифской среде не только ратных, но и рукопашных единоборств. И если в составе довольно ограниченного числа сюжетов с антропоморфными персонажами сцена борющихся скифов была запечатлена тореvтом на золотых бляшках, перстень с похожим изображением, пусть и исполненным в чуждой иконографической традиции, мог вполне заинтересовать скифа или представителя другого местного этноса. В этом случае агонистический сюжет перстня мог быть переосмыслен его «варварским» владельцем в духе собственной мифологии или эпоса, что происходило со многими изобразительными памятниками, попадавшими к скифам из инокультурной среды [Раевский, 1985, с. 77—180].

Таким образом, весьма характерная поза противостоящих друг другу мужчин, особенности их телосложения (массивные бедра и стройные икры), а также факт обнаженности обоих персонажей позволяют с высокой долей вероятности трактовать данную сцену как изображение двух атлетов в начале борцовской схватки.

Также неоднозначна трактовка персонажа на щитке второго перстня как бога виноделия Диониса (рис. 1, 2, 2а). Представленная здесь сцена обнаруживает значительное сходство с бронзовым перстнем из Ольвии (раскопки 1873 г.), на щитке которого изображен Гермес с лирой (рис. 1, 3) [Античная ..., 1973, с. 35; кат. 113]. Совершенно идентичны позы сидящих персонажей, скрещенные у щиколоток и обутые в «сапожки с каблуками» ноги, согнутая в локте и поднятая вверх левая рука. Столь явное иконографическое сходство двух персонажей побуждает проанализировать возможность и семантической близости изображений.

Целый ряд деталей на бельском перстне вполне соответствуют каноническим атрибутам Гермеса, а некоторые, пожалуй, можно связать исключительно с этим персонажем. К последним, в первую очередь, относятся сапожки с каблуками, которые можно сопоставить с «амбросийными» («бессмертными») золотыми крылатыми сандалиями древнегреческого вестника богов [Тахо-Годи, 1997, с. 292, 293]. Как бог скотоводства Гермес покровительствовал животным и поэтому часто изображался с бараном на плечах, поэтому два связанных рога, прикрепленных на уровне плеч, могут воплощать функции пастушьего бога. «Какой-то продолговатый предмет», лежащий на приподнятой кверху руке, возможно, олицетворяет кадуцей (керикейон) — еще один неперменный атрибут Гермеса. Наконец, на ольвийском перстне Гермес сидит на груди камней, на бельском — на столбе, украшенном вертикальными каннелюрами. Подобные груды камней или каменные

3. В научном обороте утвердилось мнение о находке подобных бляшек и в кургане Верхний Рогачик [Ростовцев, 1925, с. 439; Онайко, 1970, с. 106; Лесков, 1974, рис. 44; Болтрик, 2007, рис. 3, 3; Яценко, 2013, с. 470; 2013а, с. 221]. Однако анализ публикации в ОАК 1913—1915 гг. [ОАК 1913—1915, с. 132—136; рис. 221] убеждает в том, что по недосмотру исследователями долгое время некоторые бляшки из Чмыревой Могилы ошибочно причислялись к Верхнему Рогачику [Бабенко, 2014, с. 20].

столбы — гермы (ερμα) ⁴, от которых произошло и имя бога Гермес (Ερμης) — отмечали в древности места погребений, являлись путевыми знаками, фетишами, охранителями дорог, границ, ворот.

Чаша (с вином?) в руках персонажа не являлась атрибутом исключительно Диониса. По мнению Е.Н. Ходзы, Гермес в виноградарстве мог дублировать обязанности Диониса. Это подтверждает текст эпиграммы с острова Лесбос, призывающей Гермеса для благословения будущего обильного плодородия виноградаря, а также изображение этого божества, держащего в левой руке кадудей, а в правой — канфар с вином, на кратерах из Гелы (Сицилия) и Сиракуз (рис. 1, 5). Сходство этих сцен с изображением сельского идола Диониса на кратере из Неаполя (помимо отмеченных атрибутов — это одинаковый убор, напоминающий корону, вышитое одеяние, а также дионисийское окружение персонажей) отражает родственную «суть, заключавшуюся в том, что и Гермес, и Дионис воспринимались как гаранты плодородия виноградариков и процветания виноделия» [Ходза, 2008, с. 253; ил. 4]. В этом случае чаша, которую держит в левой руке персонаж на щитке бельского перстня, вполне может быть и одним из атрибутов Гермеса ⁵.

Очень интересное изображение в виде сидящей обнаженной мужской фигуры с кадудеем в руках имеет щиток перстня, найденного на территории Крыма и находящегося в частной коллекции (рис. 1, 4, 4а). Характерная поза сидящего персонажа, форма «рогов», расположенных за его спиной, а также цилиндрический табурет, очень близки изображению на щитке бельского перстня. Наличие в руке кадудея позволяет трактовать данный персонаж как Гермеса, что в свою очередь подтверждает справедливость предложенных толкований для сцен на бельском и ольвийском перстнях.

Уместность использования обитателями Бельского городища перстня с выгравированным на щитке изображением Гермеса вполне объяснима. Бельское городище являлось крупнейшим политическим, религиозным и ремесленным центром не только местных племен, но и всей Лесостепной Скифии. На протяжении всего периода существования население городища имело самые обширные торговые связи, прежде всего с древнегреческими городами [Шрамко, 1987, с. 121—126; Задников, 2009; 2013; 2011]. Поэтому для владельца одинако-

во важны были и утилитарные и сакральные функции подобного перстня. Гермес являлся богом торговли и рынков, защитником купцов и странников. Владелец перстня мог вполне рассчитывать на покровительство Гермеса во время и торговых сделок, требовавших немалой изворотливости, и долгих опасных переездов, которыми насыщена жизнь купца. Однако на руке торговца перстень был не только украшением или оберегом. Отпечаток резного щитка на воске заменял в древности подпись, оттиском перстня опечатывали документы, ценное имущество, письма, договоры [Античные ..., 1978, с. 3]. Торговые склады также требовали охраны, и личная печать владельца товара облегчала ему осуществлять контроль его целостности. При этом наличествовал и сакральный смысл — Гермес являлся обладателем секрета прочного закупоривания сосудов (отсюда производное «герметичный»), что также помогало обеспечить сохранность и складов, и вина в амфорах.

Таким образом, находки обоих перстней, равно как и сюжеты на их щитках, представляется более целесообразным трактовать в контексте не политической или этнокультурной истории Бельского городища и населения ворсклинского региона, а, прежде всего, как памятник, отразивший специфику и нюансы организации торговли крупнейшего населенного пункта Восточной Европы скифской эпохи, а также степень интеграции древнегреческой культуры в местную среду.

Алексеев А.Ю. Золото скифских царей из собрания Эрмитажа. — СПб., 2012. — 272 с.

Алексеев А.Ю., Мурзин В.Ю., Ролле Р. Чертомлык. Скифский царский курган IV в. до н. э. — К., 1991. — 416 с.

Античная художественная бронза. Каталог выставки. — Л., 1973. — 138 с.

Античные перстни (VI в. до н. э. — IV в.). Каталог временной выставки. — Л., 1978. — 16 с.

Артамонов М.И. Антропоморфные божества в религии скифов // АСГЭ — 1961. — Вып. 2. — С. 57—87.

Бабенко Л.И. О составе пластинчатой аппликации из кургана Верхний Рогачик // Проблемы истории и археологии Украины. — Харьков, 2014. — С. 20.

Болтрик Ю.В., Фиалко Е.Е., Чередниченко Н.Н. Бердянский курган // РА. — 1994. — № 3. — С. 140—156.

Болтрик Ю.В., Фиалко Е.Е. Украшения из скифских погребальных комплексов Рогачикского курганного поля // Старожитності степового Причорномор'я і Криму. — Запоріжжя, 2007. — Т. XIV. — С. 51—93.

Браун Ф.А. Отчет о раскопках в Таврической губ. в 1898 г. // ИАК. — 1906. — Вып. 19. — С. 81—116.

Веселовский Н.И. Чмырев курган // Гермес. — 1910. — № 11—12 (57—58). — С. 302—310.

Власова Е.В. Скифский рог // Античное Причерноморье. — СПб., 2000. — С. 46—67.

Горбунова К.С. Чернофигурные аттические вазы в Эрмитаже. — Л., 1983—224 с.

Граков Б.Н. Каменское городище на Днепре. — М., 1954. — 240 с.

4. Герма представляла собой столб, увенчанный головой. Отсутствие головы на столбе, вырезанном на щитке перстня, можно объяснить наличием персоны самого Гермеса.

5. Не исключено, что и в правой руке персонажа находится головной убор с верхом из острых зубцов (интерпретированных Б.А. Шрамко, как стертая надпись из трех букв), напоминающий «корону» в сценах на указанных кратерах.

- Ермоленко Л.Н.* Изобразительные памятники и эпическая традиция: по материалам культуры древних и средневековых кочевников Евразии. — Томск, 2008. — 288 с.
- Задников С.А.* Античная керамика третьей четверти VII в. до н. э. из раскопок на Бельском городище // Международные отношения в бассейне Черного моря в скифо-античное и хазарское время. — Ростов-на-Дону, 2009. — С. 15—21.
- Задников С.А.* Античная керамика из землянок конца VII — первой четверти VI в. до н. э. Западного Бельского городища // Боспорский феномен. Греки и варвары на Евразийском перекрестке. — СПб., 2013. — С. 366—371.
- Задников С.А., Шрамко И.Б.* Античный импорт третьей четверти VII — первой четверти VI вв. до н. э. на Бельском городище (по материалам раскопок 2008 и 2009 гг.) // Древности Восточной Европы. — Харьков, 2011. — С. 138—147.
- Золото степу.* Археологія України. — Київ; Шлезвіг, 1991. — 441 с.
- Кожарский В.П., Сорокин Н.Н.* Техника классической борьбы. — М., 1978. — 280 с.
- Колпинский Ю.Д.* Скульптура Древней Эллады. — М., 1963. — 22 с.
- Колпинский Ю.Д., Бритова Н.Н.* Искусство этрусков и Древнего Рима. — М., 1982. — 112 с.
- Кубланов М.М.* Золотая бляшка из Чмырева кургана (некоторые черты заупокойного культа у скифов) // КСИА. — 1955. — Вып. 58. — С. 127—130.
- Куклина И.В.* Анахарсис // ВДИ. — 1971. — № 3. — С. 113—125.
- Кулатова И.М., Супруненко О.Б.* Курганы скифского часу заходной округи Більського городища. — К., 2010. — 200 с.
- Леви Е.И.* Материалы ольвийского теменоса (общая характеристика) // Ольвия. Теменос и агора. — М.; Л., 1964. — С. 131—174.
- Лесков О.М.* Скарби курганів Херсонщини. — К., 1974. — 123 с.
- Мазур А.Г.* Классическая борьба. — М., 1972. — 192 с.
- Манцевич А.П.* Курганы Солоха. — Л., 1987. — 143 с.
- Мозолевский Б.Н.* Скифские курганы в окрестностях г. Орджоникидзе на Днепропетровщине (раскопки 1972—1975 гг.) // Скифия и Кавказ. — К., 1980. — С. 70—154.
- Мозолевский Б.Н.* Малый Чертомлык // Скифы Северного Причерноморья. — К., 1987. — С. 63—74.
- ОАК за 1909 и 1910 годы.* — СПб., 1913. — 289 с.
- ОАК за 1913—1915 годы.* — Пг., 1918. — 295 с.
- Олимпийские игры в жизни и искусстве Древней Греции.* Каталог временной выставки. — Л., 1980. — 31 с.
- Онайко Н.А.* Античный импорт в Приднепровье и Побужье в IV—II вв. до н. э. — М., 1970. — 212 с. (САИ. — Вып. Д1—27).
- Нарты.* Героический эпос балкарцев и карачаевцев. — М., 1994. — 654 с.
- Нарты.* Эпос осетинского народа. — М., 1957. — 416 с.
- Нарты.* Осетинский героический эпос в трех книгах. — М., 1989. — Кн. 2. — 492 с.
- Нахов И.М.* Очерк истории кинической философии // Антология кинизма. Фрагменты сочинений кинических мыслителей. — М., 1984. — С. 5—52.
- Неверов О.Я.* Античные перстни (VI в. до н. э. — IV в.). Каталог временной выставки. — Л., 1978. — 16 с.
- Петренко В.Г.* Украшения Скифии VII—III вв. до н. э. М., 1978. — 144 с. (САИ. — Вып. Д4—5).
- Раевский Д.С.* Очерки идеологии скифо-сакских племен. — М., 1977. — 216 с.
- Раевский Д.С.* Модель мира скифской культуры. — М., 1985. — 256 с.
- Ромашко В.А., Скорый С.А.* Близнец-2: скифский аристократический курган в Днепровском правобережном Надпорожье. — Днепропетровск, 2009. — 251 с.
- Ростовцев М.И.* Скифия и Боспор. — Л., 1925. — 621 с.
- Русяева А.С.* Славетный мудрец — скиф Анахарсис. — К., 2001. — 104 с.
- Ручинская О.А.* Религиозные обряды и празднества в общественной жизни античных городов Северного Причерноморья // Древности 1994. — Харьков, 1994. — С. 73—86.
- Семенов-Зусер С.А.* Физическая культура и зрелища в древнегреческих колониях Северного Причерноморья. — Харьков, 1940. — 44 с.
- Силантьева Л.Ф.* Некрополь Нимфея // МИА. — 1959. — № 69. — С. 5—107.
- Скрябинская М.В.* Древнегреческие праздники в Элладе и Северном Причерноморье — СПб., 2010. — 464 с.
- Тахо-Годи А.А.* Гермес // МНМ. — М., 1980. — Т. 1. — С. 292—294.
- Ходза Е.Н.* Об интерпретации и иконографии греческих герм // Античный мир. Искусство и археология. Посвящается памяти Софьи Павловны Борисковской (1937—2001). — СПб., 2008. — С. 249—262 (Тр. ГЭ. — XLI).
- Шилов В.П.* Раскопки Елизаветовского могильника в 1959 г. // СА. — 1961. — № 1. — С. 150—168.
- Шрамко Б.А.* Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — К., 1987. — 178 с.
- Шрамко Б.А.* Усадьба скифской эпохи на Бельском городище // Вестн. Харьк. ун-та. — 1989. — № 343: История. — Вып. 23. — С. 77—87.
- Яценко С.А.* О процессе антропоморфизации в скифском искусстве IV в. до н. э. // Боспорский феномен. Греки и варвары на Евразийском перекрестке. — СПб., 2013. — С. 469—473.
- Яценко С.А.* Этапы и формы антропоморфизации в греко-скифском и скифском искусстве IV в. до н. э. // Причерноморье в античное и средневековое время: Сб. науч. тр., посвящ. 65-летию проф. В.П. Копылова. — Ростов-на-Дону, 2013а. — С. 216—230.
- Beazley J.D.* The Development of Attic Black-Figure. — Berkeley; Los Angeles; London, 1986. — 116 p.
- El Deporte en la Grecia Antigua.* La génesis del olimpismo. — Barcelona, 1992. — 424 s.
- Gardiner E.* Athletics of the Ancient World. — Oxford, 1955. — 246 p.
- L'Or des Amazones. Peuples nomades entre Asie Europe VIe siècle av. J.-C.: IVe siècle apr. J.-C.* Musée Cernuschi musée des Arts de l'Asie de la Ville de Paris (16 mars — 15 juillet 2001, Paris). — Paris, 2001. — 301 p.
- Rostovtzeff M.* Iranians and Greeks in South Russia. — Oxford, 1922. — 260 p.
- Rostovtzeff M.* The Great Hero of Middle Asia and his exploits // Artibus Asiae. — Leipzig, 1930—1932. — № 2—3. — P. 99—117.
- Scythian Art.* — Leningrad, 1986. — 184 p.
- Touny A.D., Wenig S.* Der Sport im alten Ägypten. — Leipzig, 1969. — 197 s.
- Электрон. ресурс: <http://perstni.com/collection/persten-pechatnyiy-477>

Л. І. Бабенко

ПРО ІНТЕРПРЕТАЦІЮ ЗОБРАЖЕНЬ НА ШИТКАХ БРОНЗОВИХ ПЕРСНІВ З БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА

У 1986 р. на Східному Більському городищі було знайдено два литі бронзові персні із зображенням фігур людей на шитках. Сюжет першого персня із зображенням двох протипоставлених чоловічих фігур Б.А. Шрамко тлумачив як сцену скріплення певної клятви чи угоди, можливо, укладання племінного союзу між вождями будинів та гелонів. Персонаж іншого персня був визначений як бог виноробства Діоніс, на честь якого мешканці Гелону кожні три роки влаштовували святкування.

Втім можливе і інше прочитання даних сюжетів і персонажів. Так, на першому персні характерна поза протипоставлених одне одному чоловіків, особливості їх статури (масивні стегна та стрункі литки), а також оголеність обох персонажів дозволяють з великою долею імовірності тлумачити дану сцену як зображення двох атлетів-борців на початку поединку — дуже розповсюдженому у стародавньому світі образотворчому сюжету.

Особливості іконографії персонажу іншого персня, її близькість до персонажів двох перснів із Ольвії та Криму, дозволяє інтерпретувати його як зображення бога торгівлі Гермеса.

В цілому, сюжети обох перснів віддзеркалюють специфіку та нюанси не політичної чи етнокультурної історії Більського городища та населення ворсклинського регіону, а організації його торгівлі, а також ступінь інтеграції давньогрецької культури у місцеве середовище.

Ключові слова: Більське городище, скіфи, перстень, борці, Гермес.

L. I. Babenko

ABOUT INTERPRETATION OF BRONZE RINGS PETALS DEPICTION FROM THE BELSK HILL-FORT

In 1986 on the Eastern part of the Belsky gorodische two run bronze rings with depiction of human shades on the petals were found. The subject of the first ring depicting two man figures standing against each other was interpreted by B.A. Shramko as a scene of swearing some oath or agreement; it may be the process of concluding a tribal alliance between the headmans of boidins and gelons. The character depicted on the second ring was interpreted as a depiction of Dionysus — the god of winemaking, in honor of whom the citizens of Gelon made festivities triennially.

But these subjects and characters can be interpreted the other way as well. This way, the characteristic pose of the men standing against each other, peculiarities of their constitution (massive thighs and slim calves), and also the nakedness of the both characters allow us to interpret this scene with great probability as a depiction of two athletes in the beginning of the fight combat — a very widespread depiction subject in the ancient world.

The peculiarities of the character iconography on the second ring, its familiarity with characters on two rings from Olvia and the Crimea allow interpreting it as a depiction of Hermes — the god of trade.

In general, the subjects of the both rings reflect the peculiarity and nuances not of the politic or ethnocultural history of the Belsky gorodische and the population of the region of Vorskla, but organization of its trade as well as the level of integration of the ancient Greek culture in the local environment.

Key words: the Belsky gorodische, the Scythians, ring, fighters, Hermes.

Одержано 28.08.2014

С. С. Бессонова, В. І. Полтавець

ШЛЯХИ СПОЛУЧЕННЯ В БАСЕЙНІ ТЯСМИНУ НА ПОЧАТКУ ДОБИ ЗАЛІЗА

Розглянуто сухопутні комунікації Потяминня передскіфського і скіфського часів і їх співвідношення з тогочасними шляхами дальнього сполучення.

Ключові слова: басейн Тясмину, Ольвійський торговельний шлях, скіфський час.

Вже давно існує думка, що населення територій Придніпров'я і Побужжя («скіфи-орачі»), і особливо багатий землеробський район басейну Тясмину були в тісному контакті з навколишнім світом, оскільки вони ще за доби бронзи знаходилися на перехресті важливих шляхів, що поєднували схід і захід Європи [Иессен, 1947, с. 29; Тереножкин, 1961, с. 3]. Останнє твердження потребує уточнень, оскільки територія басейну Тясмину і особливо місцевість всередині Тясминської луки, де розташована більшість поселень передскіфського і скіфського часів, знаходилася дещо осторонь головних сухопутних комунікацій басейнів Дніпра і Південного Буга. Власно кажучи, територія всередині луки Тясмину не входила до контактних зон і була відносно ізольованою, що сприяло її залюдненню в «смутні» часи, зокрема в часи чорноліської культури, коли поселенська зона майже не виходила за її межі. Саме завдяки відносній ізольованості Потяминня стає одним зі «стабілізаторів», що утворювалися на кордоні з кочовим степом передскіфських і скіфських часів [Бруяко, 2005, с. 80, 82, 86], досить населеним регіоном з розвиненим відтворюючим господарством. Водночас наближеність до важливих сухопутних комунікацій була одним з важливих чинників економічного і соціального розвитку Потяминня. Найбільш сприятлива ситуація для торговельно-обмінних стосунків

склалася в скіфські часи з появою античних колоній на узбережжі Чорного моря, особливо Березані та Ольвії. Саме в скіфські часи активно освоюють землі по південних притоках Тясмину, наближених до торговельних шляхів. В останні десятиліття дослідники приділяють значну увагу реконструкції сухопутних комунікацій скіфських часів, спираючись на археологічні пам'ятки, топографію місцевості, а також середньовічні і пізніші свідчення щодо головних трас, які проходили через Середнє Подніпров'я [Болтрик, 1990; 2000; 2003; 2009; Šramko, 1992]. З останніх найбільший інтерес становить так званий Чорний шлях, який йшов з території Польщі до Чорноморського узбережжя, та його відгалуження Бакаїв шлях на Дніпровському лівобережжі [Русов, 1876, мапа]. Саме Чорний шлях, як вважають дослідники, в південній його частині мав співпадати з важливою сухопутною комунікацією скіфських часів, так званим Ольвійським шляхом [Болтрик, 2000]. Це співпадіння є закономірним, адже найзручніші комунікації зазвичай використовувалися протягом багатьох століть. Найінформативнішою є карта Великого князівства Литовського 1650 г., складена Г. де Бопланом, на якій досить ретельно зображено частину Чорного шляху у верхів'ях Інгула, Інгульця і в басейні Великої Висі, а також межиріччя Росі і Гнилого Тикича [Кордт, 1910, табл. III]. На цій карті надійними орієнтирами, окрім річок, є великі лісові масиви (Чорний, Нерубай, Лебедин), які під тими самими назвами існують і в наш час (рис. 1). Дослідники зазвичай прослідковують Ольвійський шлях до лісостепового порубіжжя, спрямовуючи його відгалуження на такі орієнтири як великі городища Потяминня. Всередині Потяминня ці відгалуження втрачають

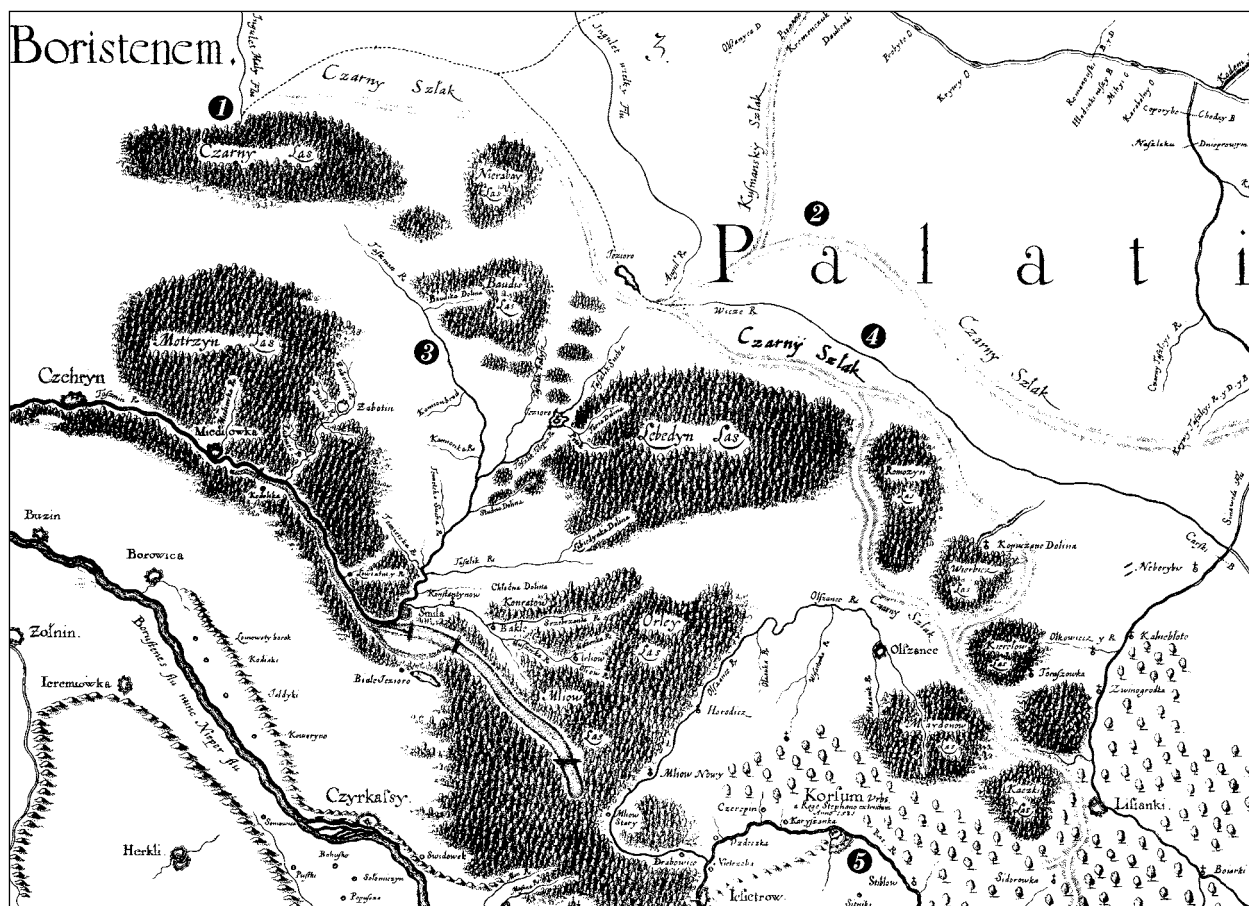

Рис. 1. Фрагмент мапи Г. де Боплана 1650 р. з позначенням Чорного шляху (за: [Кордт, 1910, табл. III]): 1 — Чорний Ліс; 2 — Чорний шлях; 3 — р. Тясмин; 4 — р. Велика Вись; 5 — р. Рось

чіткість, перетворюючись на мережу місцевих доріг. Частково їх можна прослідкувати за місцевими «транспортними вузлами» і концентрацією археологічних пам'яток.

В даній роботі ми розглядаємо лише сухопутні комунікації, оскільки саме вони переважали на порубіжжі Степу і Лісостепу, в тому числі в південній частині Потясминня, яке являло собою вододіл декількох річок (рис. 2)¹. Можливості лісостепової ділянки течії Дніпра як водного шляху були обмежені через велику кількість мілин і островів, особливо на ділянці між Трахтемирівим і Кременчугом [Максимович, 1901, с. 74—83]. Дорога вздовж правого берега Дніпра, мала, певно, для Потясминня місцеве значення, оскільки на виході за межі дніпро-тясминського межиріччя просування вздовж Дніпра ускладнювалося через розташування гірл Тясмину, Ірдиня (який в ті часи, як вважають, впадав до Дніпра), Вільшанки і Росі з розвиненими заплавами. Найбільшою була Дніпро-Тясминська заплава з численними протоками і старицями [Полтавець, 2003].

1. При складанні цієї карти були використані реконструкції Ольвійського шляху, зроблені Ю.В. Болтриком [Болтрик, 2000] і Б.А. Шрамком [Šramko, 1992], з деякими доповненнями.

Найважливіші сухопутні комунікації на території Східної Європи сформувалися ще за доби пізньої бронзи [Отрощенко, 2011, мапа 7] і призначалися головним чином для обмінних контактів між найважливішими металургійними і соледобувними провінціями того часу. До таких дослідники досить однотайно відносять шлях із Карпато-Подунав'я до Приуралля і Поволж'я, який йшов пониззя Дунаю і далі степами Причорномор'я з відгалуженнями до лісостепової зони [Черняков, 1975; Шилик, 1976; Членова, 1983; Островерхов, 1981, с. 88—89]. Цей субширотний шлях, на думку деяких дослідників, тягнувся від пониззя Дунаю до середньої течії Бугу, а його відгалуження йшли до переправи через Дніпро в районі Нікополя і Каховки [Суботін, Черняков, 1982] і далі до Кременчуцької переправи [Бокий, Горбул, Отрощенко, 1991]. Пізніше частина цієї магістралі (від Ольвії на схід) була відома як «скіфський шлях Геродота» [Граков, 1947; Членова, 1983; Исмагилов, 1994]. В пердскіфські часи цим шляхом просувалися до Середньої Європи воявничі номади — киммерійці [Chochorowski, 1993, мапа 12; Хохоровски, 2011, рис. 15]. За імпортом металевих виробів реконструюють також декілька субширотних шляхів доби пізньої бронзи від Центральної Європи, які йшли північною підзоною Лісостепу на пе-

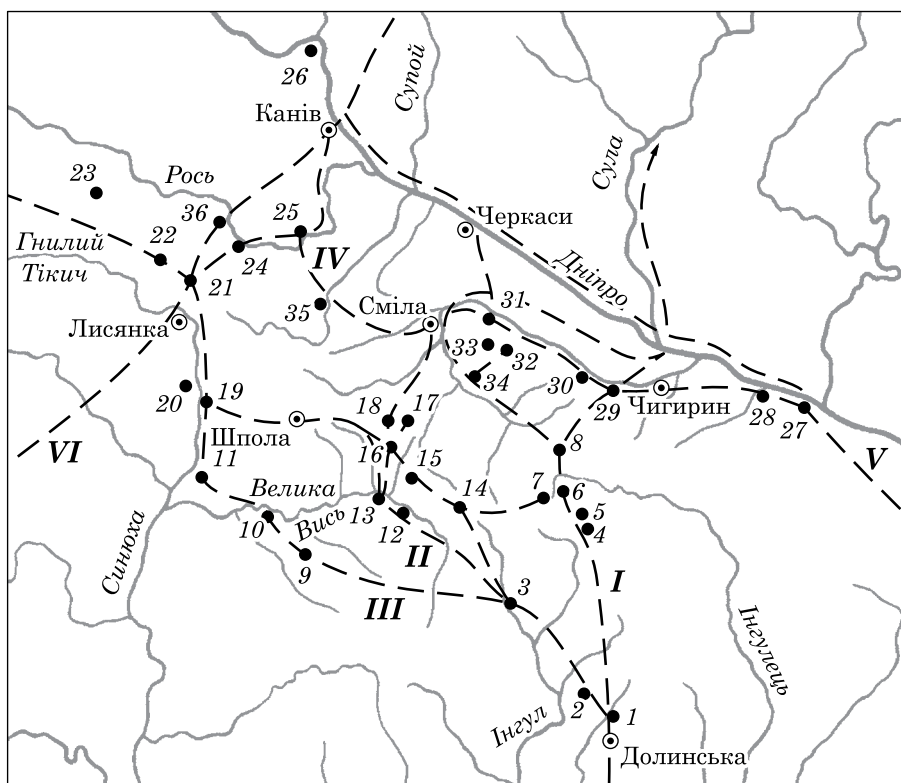

Рис. 2. Реконструкція шляхів скіфського часу в басейні Тясмину і на прилеглих територіях: 1 — с. Молодіжне (Моржанівська Могила); 2 — Інгуло-Кам'янка (Таранова Могила); 3 — Кировоград; 4 — Медерове; 5 — Станішине; 6 — Чорноліське городище; 7 — Мельгуновський курган; 8 — Красносілля; 9 — Леніне (Ерделівка); 10 — Ярошівка; 11 — Петраківка; 12 — Мартоноша; 13 — Новомиргород; 14 — Шпакове; 15 — Защита; 16 — Капітанівка; 17 — Пастирське; 18 — Макіївка; 19 — Звенігордка; 20 — Неморож; 21 — Журжінці; 22 — Медвин; 23 — Тараща; 24 — Стеблів; 25 — Корсунь-Шевченківський; 26 — Трахтемирів; 27 — Кременчук; 28 — Світловодськ; 29 — Суботів; 30 — Новоселиця; 31 — Гуляйгородок; 32 — Могронинське городище; 33 — Жаботин; 34 — Кам'янка; 35 — Городище; 36 — Богуслав; I — північне відгалуження Ольвійського шляху; II — північно-західне відгалуження Ольвійського шляху; III — південно-західне відгалуження Ольвійського шляху; IV — продовження північно-західного відгалуження Ольвійського шляху; V — Пантікапейський шлях; VI — Південний лісостеповий шлях

реправи в районі Канева і Києва [Отрощенко, 1995; 2011, мапа 7; Лысенко, 2002, рис. 1]. Значення цих осередків обмінної торгівлі виразно постає також в передскіфські [Тереножкин, 1961, с. 152—153, 171, рис. 114] і скіфські часи [Онайко, 1966, с. 41, рис. 4—7; Бессонова, 2001, с. 68]. Отже, при реконструкції шляхів сполучення Потясминня слід орієнтуватися також на шляхи Поросся і Київського Подніпров'я.

Велике значення мали також субмеридіональні шляхи між Північним Кавказом і Середнім Подніпров'ям, якими ще за бронзової доби постачався до Причорномор'я метал Донецького гірсько-металургійного центру [Отрощенко, 2011, с. 448]. Ними, мабуть, потрапляли кавказькі металеві вироби також в передскіфські [Иессен, 1947, с. 29 31 рис. 4] і скіфські часи [Онайко, 1966, с. 50]. Цей шлях йшов лівим берегом Дніпра [Рассадин, 1991, рис. 3], як і за доби пізньої бронзи, коли він перетинався в районі канівських і київських переправ з давніми субширотними шляхами із Середньої Європи (рис. 2, VI) [Лысенко, 2002, рис. 1; Отрощенко, 2011, мапа 7]. Припускають також існування у епоху пізньої бронзи торго-

вельного «бурштинового» шляху вздовж Дніпра [Gimbutas, 1965, p. 154], а також до Побужжя [Клочко В., 1996; Клочко Л., 2011]. Поклади бурштину могли бути на Волині і Київському Подніпров'ї, оскільки тут вони відомі і в пізніші часи [Сребродольский, 1984, с. 66—68, 80, 98—99]. Скоріше за все, саме бурштин міг бути тією цінною сировиною, яка обумовила спрямованість торговельних маршрутів від Чорноморського узбережжя до Поросся і Київського Подніпров'я. Деякі дослідники не виключають можливість експорту в скіфські часи із Лісостепу не лише бурштину, а, навіть, і золота [Болтрик, 2000, с. 125; 2009, с. 387]. Головними статтями експорту дослідники визнають хутро, мед, віск, шкіри, коней, можливо, зерновий хліб.

Найбільше археологічних даних існує відносно шляхів сполучення скіфського часу, для якого маємо вже досить багато індикаторів на шляхах пересування валок: великі городища, «вартові пости», курганні могильники і так звані курганні-лідери, кам'яні статуї. Всі ці індикатори є, власне, ознаками важливих шляхів взагалі, в тому числі воєнних і для пергону худоби. Ознаками саме торговельних шляхів можна вважати

насамперед укріплені поселення із залишками ремісничої діяльності, а також великі дружинні курганні могильники. Важливе значення для реконструкції торговельних шляхів скіфського часу в Північному Причорномор'ї мають знахідки античного імпорту [Онайко, 1966; 1970; Болтрик, 2000; 2003; 2009; Šramko, 1992]. Найважливішими для торгівлі населення Потясминня VII—VI ст. до н. е. були шляхи від Березані та Ольвії. Найбільша торговельна активність Ольвії в басейнах Тясмину і Росі, а також верхній течії Синюхи спостерігається з другої половини VI ст. до н. е. [Онайко, 1966, с. 36, 41, 50; 1970, с. 69]. Для цього, на думку дослідників, використовували давні шляхи північного напрямку, які проходили межиріччям Інгула—Інгульця. Цим межиріччям ще з передскіфських часів, мабуть, до Лісостепу постачали сіль від низзя Бузького лиману [Болтрик, 2000, с. 122, 128]. Шлях від Чорноліського городища, що знаходилося у верхів'ї Інгульця, вздовж Інгула до Ольвії реконструюють для кіммерійського часу на підставі картографування археологічних пам'яток [Бокий, Горбул, Отроценко, 1991, с. 180, рис. 4]². Автори звертають, зокрема, увагу на обумовленість місць поховань кіммерійських вождів напрямками торговельних шляхів і переправ. В скіфські часи цей шлях, що одержав в археологічній літературі назву Ольвійський [Болтрик, 2000], від Ольвії і Березані йшов до найважливіших осередків Середнього Подніпров'я [Шилик, 1981, с. 184; Šramko, 1992, Abb. 1; Болтрик, 2000, рис. 1, с. 126; 2003, рис. 1; 2009, рис. 2]. Існування шляху від Дніпро-Бузького лиману вздовж Інгула до верхів'їв Тясмину і далі до району Канівських переправ припускають ще для II тис. до н. е. [Отроценко, 2011, мапа 7]. Не виключено, що в скіфські часи з функціонуванням південного відтинку цього шляху пов'язане скупчення великих (8—12 м) курганів на р. Висунь — правій притоці Інгульця, поблизу сіл Скобелеве, Сергіївка та Калуга. Дещо північніше, вже на лівих притоках Інгула знаходяться великі кургани Моржанівська Могила поблизу с. Молодіжне і Таранова Могила поблизу Інгуло-Кам'янки [Мозолевський, 1990, с. 127—131] (рис. 2, 1, 2).

2. Цей перелік пам'яток можна доповнити ще однією виразною знахідкою — похованням кіммерійського типу в Самур-Могили на р. Бовтишка, поблизу с. Івангород Олександрівського р-ну Кіровоградської обл. [Бокий, 2004]. Окрім іншого, тут знайдено підвіски у вигляді баранячих ріжок, які неодноразово траплялися в похованнях степових кіммерійців вздовж давніх трас, в тому числі поблизу переправ [Бокий, Горбул, Отроценко, 1991, с. 179, рис. 4]. Самур-Могила знаходиться неподалік сучасної траси, по інший бік якої розташований ранньоскіфський курган Бовтишка, в якому знайдено горло грецької ойнахої початку VII ст. до н. е. [Онайко, 1966, табл. I]. Ця знахідка належить до найдавніших грецьких імпорту в Потясминні і підкреслює спадкове торговельних шляхів кіммерійського і ранньоскіфського часів.

Реконструкція продовження цього шляху, як і інших сухопутних комунікацій дальнього сполучення в басейні Тясмину є проблематичною (рис. 3). Як вже згадувалося, його спрямовують до великих городищ — Мотронинського, Пастирського і Шарпівського. Через конфігурацію Тясминського річища, що утворює луку, відкриту лише з півдня і до того ж пересічену притоками і лісовими масивами, а також через ландшафтні особливості правого берега Дніпра на відрізок від гирла Тясмину до гирла Росі, тогочасні комунікації дальнього сполучення проходили поза межами Тясминської луки, обминаючи її із заходу і півдня, а також вздовж лівого берега Дніпра. За межами Тясминської луки знаходилися і найближчі переправи через Дніпро — поблизу сучасних Канева, Трахтемирів-Переяслава і Кременчуга, через які, на думку багатьох дослідників, проходили важливі сухопутні комунікації бронзової доби і пізніших часів.

Як відомо, найпривабливішими для розвитку міжплеменних торговельно-обмінних контактів були зони стиків різних природних масивів, а також місця перетину суходольних або водних шляхів. Через такі місцевості пролягали і траси дальньої транзитної торгівлі. До найближчих до Потясминня стратегічних територій належав насамперед район Кременчуцької переправи нижче упадіння Тясмину до Дніпра, де на берегах Дніпра, насамперед на лівому, відомі численні знахідки зброї і поховання передскіфського і скіфського часів [Кракало, Кулатова, 1998, с. 168; Кулатова, Скорый, Супруненко, 2010, с. 12—38; Кулатова, 1999, с. 1—2]. Тут шлях, який йшов по правому берегу Дніпра, переходив на Дніпровську лівобережну терасу, якою войовничі номади пересувалися вздовж Дніпра. У козацькі часи навпроти Кременчуга, як одного з головних дніпровських перевозів, були облаштовані «поштові гони» для сполучення між Кінбурном в пониззі Дніпра і Кременчугом. Пізніше Кременчуг належав відомим магнатам Потоцьким [Яворницький, 1990, с. 68, 373, 457, 459]. Стратегічне значення мала й місцевість «навпроти гирл Тясмени і Фезані», вірогідно, р. Цибульник, де знаходився острів Томашівка, зручний для спорудження укріплених постів [Клепатский, 1912, с. 125]. Посереднім свідченням тривалого існування переправи скіфських часів при упадінні Тясмину до Дніпра є великий Світловодський ґрунтовий могильник колишніх степових номадів, розташований у пониззі правого берега р. Цибульник [Бокий, 1983; 1986; Бокий, Могилов, 2014]. Гірло Цибульника при упадінні до Дніпра майже зливалось з гірлом Тясмину, а їх річища в нижній течії були віддалені одне від одного приблизно на 2 км. Їх з'єднувала дорога, яка від району Світловодського могильника виходила на тясминську переправу в районі колишніх Крилова і Новогеоргієвська.

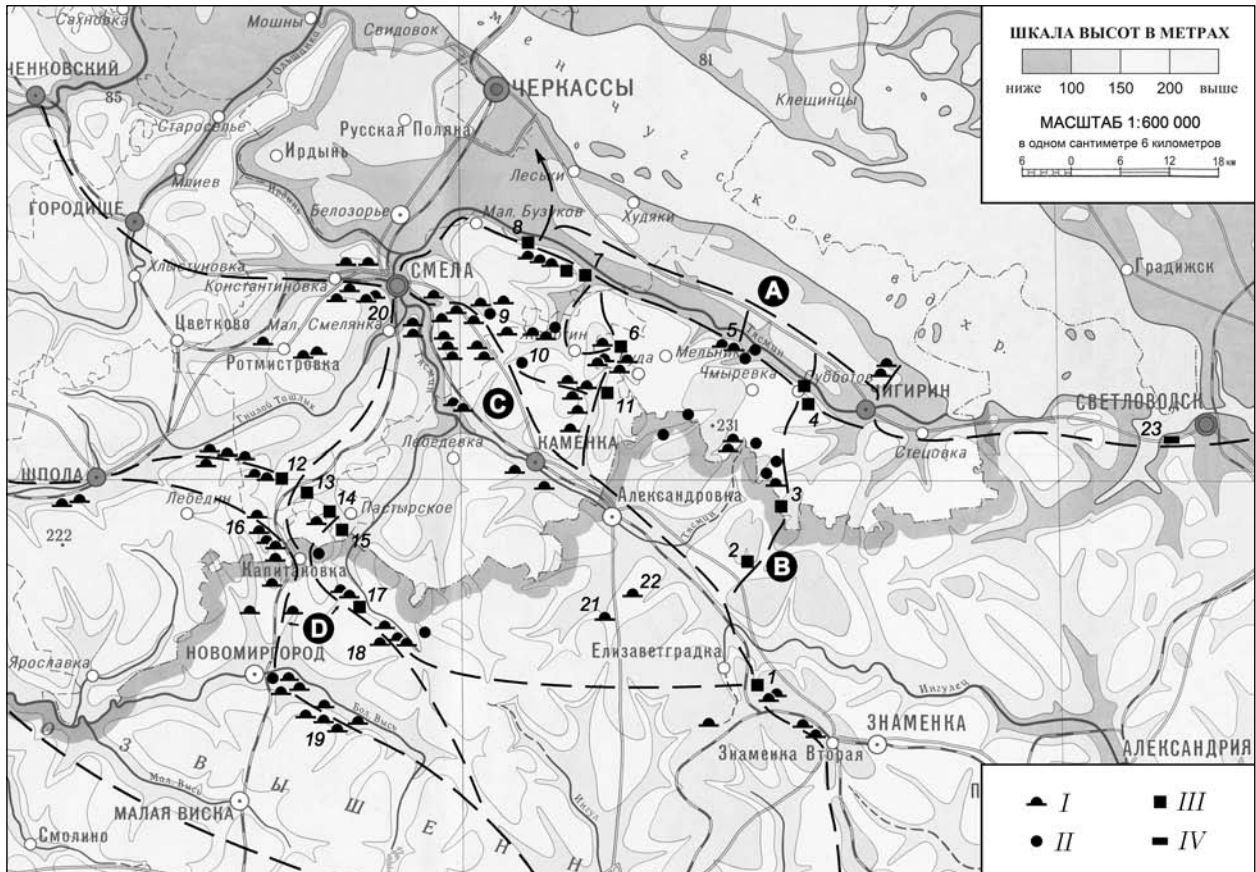

Рис. 3. Реконструкція шляхів чорноліського і скіфського часів в басейні Тясмину: 1 — Чорноліське городище; 2 — Чутівські городища; 3 — Ружичівські городища; 4 — Суботівське городище; 5 — Новоселиця; 6 — Мотронинське городище; 7 — Чубівка; 8 — Гуляйгородок; 9 — поселення і кургани на р. Тенетинка; 10 — Флярківське поселення; 11 — Грушківка; 12 — Макіївка; 13 — Буда-Макіївка; 14 — Пастирське городище; 15 — Шарпівське городище; 16 — Капітанівка; 17 — Дібровка; 18 — Защита; 19 — Мартоноша; 20 — Холодноярські кургани; 21 — Бовтишка; 22 — Самур-Могила; 23 — Світловодський могильник; I — курган; II — поселення; III — городище; IV — ґрунтовий могильник; шляхи: А — «Дніпровський»; В — «Чорнолісько-Суботівський»; С — «Чорнолісько-Смілянський»; D — в районі Новомиргорода

Ця переправа згадується на початку XVII ст. як «татарська» при впадінні Тясмину в Дніпро на відстані 4 верст від Дніпра (рис. 4), на ній лежало містечко Чигиринського старостства Крилов³ [Похилевич, 2009, с. 524—525]. Ще у XIII—XIV ст. тут знаходився один з «татарських перелазів», зручний для проходу з боку степу, оскільки від нього недалеко було до Дніпровської переправи⁴. У передскіфські часи над дорогою до Дніпровської переправи між гірлами Тясмину і Цибульника було розташо-

Рис. 4. Річище Дніпра при злитті з Тясмином (за мапою кінця XIX ст.): 1 — приблизне місце розташування Світловодського могильника; 2 — приблизне місце розташування чорноліського городища Московська Гора

3. У 1821 р. місце одержало назву Новогеоргієвськ, а Крилов стає його передмістям на лівому березі Тясмину. Назва Крилов, як вважають, є скороченням від «крайні лови», тобто відомих мисливських угідь.
4. На початку XX ст. на цій невеликій ділянці Дніпра позначено декілька млинів: Чигиріно-Дубровська, Вороновська, Криловська, Ново-Георгієвська, Табурищенська, Вербочська, Кременчуцька [Максимович, 1901, с. 81—83]. «Дніпровська» переправа — це, можливо саме Криловська переправа на Дніпрі, позначена на мапі 1868—1869 рр. вище пристані м. Новогеоргієвськ приблизно на 1 км. Кременчуцька переправа віддалена від неї приблизно на 15 км.

вано чорноліське городище Московська Гора. В козацькі часи Крилов був одним з укріплень на кордоні з Запорізькою Січчю [Яворницький, 1990, с. 31].

Є всі підстави вважати, що саме через переправи в районі Світловодського могильника і в районі Крилова в скіфські часи проходило відгалуження так званого західного Пантікапейського шляху з території Боспору (рис. 2, V). Головна траса цього шляху, яка тягнулася, мабуть, вздовж правого берега Дніпра [Болтрик, 1990, рис. 4], повертала до пониззя Сули від Кременчуцької переправи [Šramko, 1992, Abb. 1] або, можливо, від переправи Чигирин—Дуброва при упадінні Сули⁵ чи вищезгаданої Криловської. Звичайно, річище Дніпра і його протоки неодноразово змінювалися, проте археологічні пам'ятки скіфського часу відомі навколо всіх трьох переправ. Пантікапейський шлях активізується з кінця V — початку IV ст. до н. е. В ці часи з'являються скіфські поховання вздовж пониззя Дніпро-Тясминської заплави (Калантаїв, Вітове, Рацеве, Чигирин) — вірогідно по дорозі на дніпровській переправі. Великий Світловодський ґрунтовий могильник (більш як 116 поховань) можна порівняти з іншими могильниками в місцях постійно діючих переправ, наприклад, на Нижньому Дніпрі (Скельки та Благовещенський). В Світловодському могильнику античний імпорт IV ст. до н. е. містили, не зважаючи на пограбованість, не менш як 30 % поховань [Бокий, 1986, с. 8,10—11, табл. I, 1; II, 1—4, 6—8].

Рідкісне поєднання ландшафтів спостерігається у верхів'ї Інгульця з прилеглою південною околицею Чорного Лісу. Збереглися численні писемні свідчення щодо прикордонного статусу цього регіону у середньовіччі і в козацькі часи. Так, північна межа «Вольностей Запорозьких» у XVIII ст. проходила долиною Орелі на Лівобрежжі, а на правому березі Дніпра — верхів'ями Інгульця і лівим (південним) берегом Великої Висі [Русов, 1876, мапа]. У середньовіччі верхів'я Інгульця вважалися північним кордоном корінних половецьких земель [Плетнева, 1974, с. 18]. У верхів'ях Інгула та Інгульця і в районі Чорного Лісу, тобто у нейтральній смузі, відбувалися сезонні кочування і зимування номадів — союзників запоріжців у XVII ст. [Кириков, 1979, с. 47]. В скіфські часи тут також фіксується зона контактів лісостепоного населення зі степовими кочовиками, що підкреслює наявність Мельгуновського кургана-святилища, які зазвичай споруджували на порубіжжі.

Природнім кордоном між світом степовиків і мешканців Лісостепу була також Велика Вись (приплив Синюхі, яка впадає до Південного Бугу), що, як і верхів'я Інгульця, тече у широтному напрямку. На Великій Висі знаходилися сезонні пасовища половців, звідки вони наприкінці XII ст. здійснювали набіги на землі київсь-

кого князівства в Пороссі [Грушевский, 1991, с. 13]. На цій річці в районі Новомиргорода (на відтинку між впадінням Гептурки і Разливаної) міг знаходитися один з перевозів на шляху до Лісостепу. Звідси до поселенського куща по південних притоках Тясмину близько 20 км навпростець, як і від верхів'їв Інгульця до поселень на Тясміні. Такою була, певно, ширина найменш заселеної «нейтральної смуги», де археологічні пам'ятки скіфського часу репрезентовані переважно курганными могильниками.

Вузли місцевого стратегічного значення Потясминня склалися ще принаймні за доби бронзи. Це, насамперед, переправи на Тясміні поблизу Гуляйгородка, Новоселиці, вузли доріг в районі Суботова—Чигирин, Кам'янки і, особливо, Сміли. Скупчення пам'яток різних епох в цих пунктах є надійними орієнтирами при реконструкції давніх доріг [Полтавець, 2014].

Район Чигирин—Суботова—Новоселиці в пониззі Тясмину. В чорноліські часи найбільш заселеною була округа Суботівського городища в басейні р. Суботь — «центральне місце» мікрорегіону, розташоване у безпечній з точки зору оборони місцевості на стику ландшафтів трьох різних типів і тясминської заплави, а також на перетині шляхів від Кременчуцької переправи і району Чорноліського городища — Знам'янки (рис. 3, 4).

Найближчим до Суботова поселенським вузлом був район сіл Чмирівка і Новоселиця, де знаходилася, виходячи із великої кількості поселень різних часів, переважно скіфських, і скупчення курганів, переправа на Тясміні при впадінні р. Потік (рис. 3, 5). На мапах кінця XIX — початку XX ст. при Гуляйгородку і Новоселиці в річищі Тясмину позначені великі острови, що полегшувало перехід через річку. В гірлі р. Потік і в ближніх околицях розвідками М.П. Сиволапа виявлено досить виразний поселенський осередок. Це поселення від VI до IV ст. до н. е. з античною керамікою, а також кінджал VI ст. до н. е. [Фіалко, Болтрик, 2003, с. 83]. Скоріше за все, до скіфського часу належить також більшість з курганів, сконцентрованих на підступах до Новоселицької переправи, серед яких було виразне жаботинське поховання, зруйноване сучасними грабіжниками.

Від Новоселицької переправи дорога у бік Дніпра маркована на протилежному березі Тясмину чорноліським кладом із золотими серезками біля с. Красносілля [Даниленко, 1959, с. 21]. В Новоселиці і на іншому боці Тясмину (Погорільці, Красносілля) неодноразово знаходили монети, в тому числі скарби, римські, візантійські, золотоординські та інші [Шостопа, 2007, с. 45, 47, 48, 51, 52, 65]. Можливо, цей шлях йшов до стратегічно важливої місцевості і переправи на протилежному березі Дніпра при впадінні Сули, де пізніше виникла давньоруська фортеця Воїнь [Полтавець, 2003].

Чубівка—Гуляйгородок (рис. 3, 7, 8). До цього осередку тяжів, мабуть, також мікрорегіон

5. У давньоруські часи при злитті Сули і стариці Дніпра (тут було найзручніше місце переправи через річку) існувало місто-фортеця Воїнь, що свідчить про стратегічне значення цього місця [Полтавець, 2003, с. 49—50].

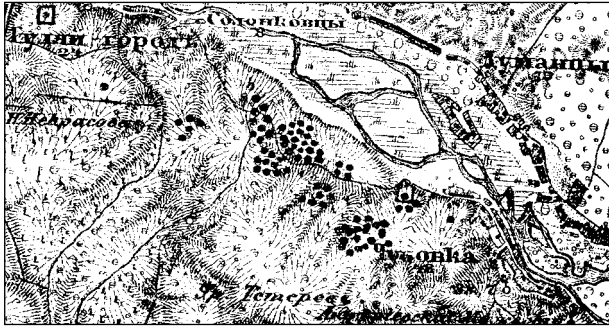

Рис. 5. Річище Тясмину, городища і кургани поблизу сіл Чубівка і Гуляйгородок (за: [Бобринський, 1901])

с. Голов'ятине з поселенськими пам'ятками чорноліського та скіфського часів і могильник білогрудівсько-чорноліських часів поблизу с. Вергуни на протилежному, лівому боці Тясмину (Сиволап, розвідки 1995—1996 рр.; [Куштан, 2007, с. 195—199, рис. 4, 35, 47]), звідки тягнулися шляхи до району Черкас (рис. 3, 7, 8; 6). Район переправи поблизу Гуляйгородка мав важливе стратегічне і господарське значення (зокрема, переправи на пасовища дніпро-тясминського межиріччя і дніпровської заплави) в пізньочорноліські-ранньоскіфські часи. Тут знаходилися великі курганні могильники (усього понад 400 насипів), де відкрито знатне поховання пізньочорноліського (к. 41) і перехідного від чорноліського до жаботинського періодів (к. 52) часів. З курганів більша частина знаходилася на відстані близько 2 км на захід від Тясмину, на пануючих височинах, а також вздовж яру «Довгі гони», що упадає до Тясмину біля південної околиці с. Чубівка. Періодом скіфської архаїки датовано 12 поховань, V і IV ст. до н. е. по одному. З розкопаних О.О. Бобринським 61 поховання 43 (близько 70 %) не датовано [Ильинская, 1975, с. 13—18]. Поховань середньоскіфського часу не виявлено. На цьому відрізку, завдяки крутим берегам річище Тясмину, відносно вузьке і найменш заболочене. Тут на початку ХХ ст. було декілька островів, що полегшувало переправу (рис. 5). Сама назва Гуляйгородок означає пересувне (мобільне) укріплення XV—XVIII ст., яке складалося з теліг та щитів [ЭСБЭ, т. 18, с. 878] і є, мабуть, відлунням козацьких часів, і сутичок коло цього перевозу, як і назва Чубівка (від дієслова «чубитися?»). На відстані близько 3,5—4 км виявлено одне невелике городище (мабуть, пізньочорноліське), два або три поселення (не виключено, що одне з них було городищем). Поселенські пам'ятки скіфського часу сконцентровані біля Гуляйгородка. Це укріплене (?) поселення Шаєва Гора, поселення Палієва Гора, а також багатопарове поселення VI—V ст. до н. е. «Садовий Яр» (10 га).

Район м. Сміла. Тут поселенський осередок відомий з білогрудівських часів [Тереножкин, 1961, с. 6]. До широти Сміли з півдня простя-

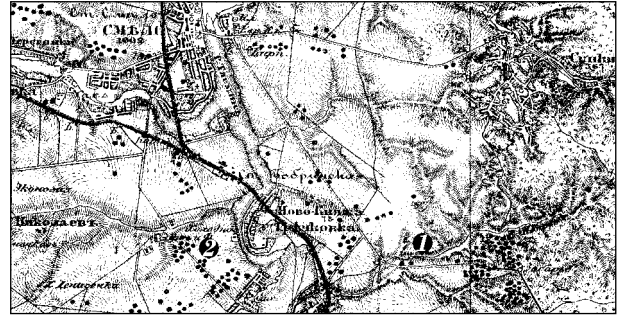

Рис. 6. Кургани, розкопані О.О. Бобринським в околицях м. Сміла (за: [Бобринський, 1901]): 1 — кургани на р. Тенетинка; 2 — Холодноярські кургани

гається «степовий коридор» субмеридіонального напрямку у вигляді суцільного масиву чорноземних ґрунтів, яким відповідала луко-стєпова рослинність. Саме в межах цього «коридору» прокладений один з головних суходольних шляхів Потясминня. Найдавніше поселення історичних часів (XVI ст. до н. е.) — хутір Яцків при злитті Тясмина і Мідянки — невдовзі був знищений кочовиками, оскільки «стояв при дорозі, якою татари ходили на Україну» [МС, Черкаська обл., 1972, с. 484—485]. Значення Сміли як давнього транспортного вузла поза сумнівом. Про це, окрім рельєфа місцевості, свідчать найдавніші вершницькі поховання киммерійського і ранньоскіфського часів, розташовані поруч із сучасними шляхами на захід від Сміли (Носачів, Костянтинівка, Теклине, Матусів). Широтні маршрути навколо Сміли — вздовж заплави Мідянки, Холодного Яру, Тенетинки — були досить зручними й для випасу худоби. Саме повз Смілу і Костянтинівку проходить головна сучасна автострада на Городище і далі до Поросся (рис. 3). Тому, мабуть, навколо Сміли як «центрального місця» північно-західної частини Тясминської луки і місця перехрещення декількох шляхів, за течією згаданих річок утворилася найвища концентрація курганних могильників ранньоскіфського часу (Тенетинка, Велика Яблунівка, Матусів, Куцівка, Ташлик та інші) (рис. 6).

Басейн р. Тенетинка. Ця невелика річка впадає до Тясмину дещо вище Сміли. Скупчення курганних могильників на Тенетинці можна розглядати як великий культовий осередок, що складався з декількох (не менш як сімох) курганних могильників, розташованих по сторонах дороги, що поєднує Смілу, Михайлівку (колиш. Пруси) і Кам'янку. Серед розкопаних на Тенетинці приблизно 200 поховань 22 датовано пізньочорноліським або ранньожаботинським часом; близько 50 (у тому числі весь могильник «Е») V—IV ст. до н. е., 4 поховання IV ст. до н. е., 4 «скіфським часом» і час 76 могил не визначений [Ильинская, 1975, с. 42—50; Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, с. 157].

Велике поселення на Тенетинці, синхронне Жаботинському поселенню [Ильинская, Тере-

ножкин, 1983, с. 260], простежено протягом 1—1,5 км вздовж згаданої дороги (рис. 6, *I*), що, певно, співпадала з відтинком «Чорнолісько-Смілянського» шляху (див. нижче). До цієї дороги територіально тяжіють могильники — «А» (найбільший), «Д», «Ф», що відображено на мапі в монографії О.О. Бобринського.

Важливість деяких пунктів підкреслюють монастири, які закладалися у місцевостях особливого стратегічного значення, включаючи контроль головних шляхів сполучення і переправ [Кузык, Яковец, 2000, с. 207]. Це Онуфрієвський монастир поблизу сс. Лубенці і Чубівка, Мотронинський у межах однойменного городища, Медведівський на о-ві Дубина на Тясміні вище Новоселиці, Лебединський неподалік Журовки. Усі згадані монастири розташовані поблизу місць концентрації курганних «дружинних» могильників скіфського часу, що підкреслює стратегічну важливість місцевостей у ті часи.

Простежується тісний зв'язок між концентрацією поселень і могильників Потясминня і чотирма напрямками місцевих субмеріональних доріг, які були продовженням степових торговельних шляхів (рис. 3). Головні напрямки такі. 1) «Дніпровський»⁶ шлях проходив вздовж Тясминської тераси до Дніпро-Тясминської заплави і переправи на Дніпрі в районі Чигирин—Дуброви нижче гирла Сули (рис. 3, *A*). 2) «Чорнолісько-Суботівський» шлях (рис. 3, *B*), що активно діяв в чорноліські часи, перетинав нижню частину Тясминської луки — від району Чигирини і Суботова у пониззі Тясмину, долинами його малих приток через Іванівку, Ружичівські і Чутівські городки, вздовж масиву Чорного лісу до районів Чорноліського городища і «транспортного вузла» Знам'янки у верхів'ї Інгульця. «Чорнолісько-Суботівський» шлях, на нашу думку, був насамперед шляхом воєнних походів. В козацькі часи і пізніше пересування Чорним Лісом вважалося небезпечним, з ним пов'язували різні містичні пригоди. Повз Чорний і Чутянські ліси проходили таємні шляхи на Січ [Яворницький, 1990, с. 61]. 3) «Чорнолісько-Смілянський» шлях (рис. 3, *C*) йшов також від району Знам'янки і Чорноліського городища вздовж Тясминського річища до району Сміли і далі на захід вздовж р. Мідянка. Цей найзручніший сучасний шлях в межах Тясминської луки (тут паралельно правому берегу Тясмину прокладені авто- і залізнична траси), був, на нашу думку, також давнім шляхом місцевого значення, а одночасно й продовженням північного напрямку Ольвійського шляху. До нього тяжіє значна кількість курганних могильників, особливо на відтинку від Кам'янки до Сміли, в тому числі так звані індикатори — великі кургани і майдани. Майдани або «городища-майдани» зафіксовані поблизу

сіл Флярківка (5 майданів за: [Антнович, 1895, с. 109]), Кам'янка (2 городища і 2 майдани), Михайлівка (5 городищ-майданів по дорозі на Смлу і 2 — на Ярове), Пляківка, Косари (розвідки О.В. Білецької і В.В. Нероди в 1987 рр.). 4) Шляхи, що проходили через район Новомиргорода і Капітанівки (рис. 3, *D*) — важливі «транспортні вузли» — були прокладені «степовим коридором», який від порубіжжя зі степом тягнувся на північ межиріччям приток Тясмину і Південного Буга до району Сміли. Ці шляхи, як і «Чорнолісько-Суботівський», були продовженням відгалужень Ольвійської траси і водночас найзручнішими для сезонних перегонів худоби.

Розглянемо докладніше *можливі напрямки Ольвійського шляху в лісостеповій смузі*. У всіх реконструкціях головна траса цього шляху на порубіжжі Степу і Лісостепу проходить — відповідно рельєфу місцевості і напрямкам головних сучасних комунікацій — вододілами межиріччя Інгула, Тясмину і Великої Висі (притока Синюхи, басейн Південного Буга) (рис. 2). Одночасно не викликає сумніву наявність відгалуження, спрямованого всередину Тясминської луки. Проблемним є визначення місця розгалуження головної траси Ольвійського шляху, яке іноді ототожнюють з легендарною місцевістю Ексампей, згаданою Геродотом [Herod., IV. 52]. Найбільш докладними є реконструкції Ю.В. Болтрика, згідно з якими Ольвійський шлях на порубіжжі з лісостепом розгалужувався на два головні напрямки, які ми умовно позначили як північний, або Тясминський, і західний, або Бузький (останній мав два відгалуження [Болтрик, 2000, рис. 1]). Місцем розгалуження цих напрямків могла бути місцевість в районі ст. Долинська в центрі вододіла Інгула—Ингульця⁷. За К.К. Шіліком, це розгалуження шляху від Ольвії — до басейнів Великої Висі й Тясмину — починалося в районі святилища Ексампей значно південніше, у верхів'ях Гнилого Еланця й Мертвовода — лівих приток Південного Буга [Шилик, 1981, 450—456]. Інші дослідники розміщують джерело і місцевість Ексампей у верхів'ї р. Мертвовод [Островерхов, 1981, с. 87], в басейні Синюхи [Бокий, 1986] або у верхів'ї р. Аджамка, лівої притоки Інгула [Болтрик, 2000, с. 125].

7. Звідси досить чітко простежується майже прямий шлях північного напрямку до району ст. Знам'янка у верхів'ї Інгульця. Західний напрямок міг відгалужуватися від північного десь в районі с. Молодіжне (курган Маржанівська Могила 9 м заввишки) (рис. 2, *I*). Б.М. Мозолевський не виключав, що цей курган міг бути скіфським як і Таранова Могила поблизу с. Інгуло-Кам'янка [Мозолевський, 1990, с. 131]. Далі шлях йшов повз курган Таранова Могила (кам'яна статуя V ст. до н. е.) (рис. 2, *2*) до району Кіровограда — значного транспортного вузла, на захід і північ від якого тягнулися слабко розчленовані степові вододіли, по яких прокладені головні сучасні авто- і залізничні траси.

6. Назви цього і трьох наступних шляхів умовні.

Реконструкція Ю.В. Болтрика, яка підтверджується трасою Чорного шляху, позначеною на мапі 1650 р., виглядає найпереконливішою: «західний» напрямок Ольвійського шляху до басейну Великої Висі перетинав Інгул десь в районі Кіровограда, а потім розділявся на дві гілки. Південно-західна (рис. 2, III), спрямована до межиріччя Малої Висі і Кільтєня (притоки Великої Висі), позначена кам'яною статуєю Ерделівка [Ольховский, Евдокимов, 1994, с. 27, № 75; Болтрик, 2000, рис. 1, 5, 8]. Північно-західна гілка (рис. 2, II) проходила межиріччям Великої Висі та Гнилого Ташлика (притока Тясмину) повз с. Шпакове⁸ (за Ю.В. Болтриком, спомин про Шпаків, або Чорний Шлях), виходила в район Капітанівки—Пастирського [Болтрик, 2000, с. 126]. На цьому шляху знаходяться також курганні могильники (7 і 12 насипів) поблизу с. Защита з відомим курганом-святилищем V ст. до н. е. [Бокій, 1970; 1977; Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, с. 164]. В одному з курганів знайдено амфору 2-ї половини VI ст. до н. е. [Бокій, 1977, рис. 3, 2]. Ще один курган — лідер 8,5 м заввишки, оточений великим валом, відомий як курган поблизу с. Мартоноша⁹. Можливо, це також святилище. Тут знайдено чотири амфори, уламки великого бронзового позолоченого кратера першої половини VI ст. до н. е., а також величезний казан з коров'ячими кістками [ОАК, 1889, с. 29—30; Онайко, 1966, с. 58, 63, № 41, 212; Бокій, 1986, с. 4—5, 10].

Могла існувати й інша гілка цього шляху, південніша¹⁰, яка тягнулася майже паралельно першій вздовж Великої Висі до Новомирогорода (колиш. Златополя), точніше, його східного передмістя Костянтинівки. Ця гілка також маркована археологічними пам'ятками. Тут на підході до Костянтинівки на схрещенні доріг знаходиться с. Мартоноша (рис. 2, 12), навколо якого п'ять курганних груп, скупчення вздовж сучасної траси, яка, вірогідно, повторює напрямок давнього шляху до району Новомирогорода. Скупчення курганних могильників спостерігається й навколо Костянтинівки [Цвек, Озеров, 1989, с. 16—17, рис. 14]. На поселенні черняхівської культури в с. Костянтинівка знайдено фасоську амфору V ст. до н. е.¹¹ Поселення розташоване в районі залізничного моста, по обидва боки річки [Цвек, Озеров, 1989, с. 24]. Можливо, саме тут знахо-

8. Поблизу села 7 курганів, поряд з одним знайдено фрагмент амфори [Цвек, Озеров, 1989, с. 31].

9. Насправді курган знаходився на відстані 8 верст на північ від Мартоноші, поблизу хут. Защита [ОАК, 1889, с. 29]. Це підсилює стратегічне значення району сучасного с. Защита.

10. Обидві гілки цілком можуть співпадати з ділянками сучасних автошляхів, на які ми, власне, і орієнтуємося.

11. Розвідки П.І. Озерова 1994 р., амфора, реставрована М.П. Сиволапом, зберігається в фондах ЧОКМ.

Рис. 7. Скупчення пам'яток і шляхи у верхів'ї Інгульця: 1 — Станішине; 2 — Медерове; 3 — курганний могильник скіфського (?) часу на ст. Знам'янка-2; 4 — Мельгуновський курган; 5 — Чорноліське городище і курганний могильник; 6 — гіпотетична траса скіфського часу (Ольвійський шлях); 7 — залізнична колія

дилася переправа скіфських часів через Велику Вись і селище при ньому (або курган?), пізніше перекрите черняхівським поселенням. Таким чином, можна припустити, що саме повз с. Костянтинівка і переправу на Великій Висі проходила траса північно-західної гілки Ольвійського шляху.

Продовження західного напрямку Ольвійського шляху північніше Великої Висі ми розглянемо нижче, а зараз повертаємося до північного напрямку цього шляху, спрямованого до Потясминня. Його можна простежити приблизно від району ст. Долинська, де від нього відгалужувався західний напрямок (див. посил. 7). Продовження північного напрямку фіксується досить виразно завдяки сучасному транспортному вузлу на слабко розчленованому вододілі між Інгулом, Інгульцем і Аджамкою (притока Інгула). Існування тут перехрестя давніх доріг засвідчують Чорноліське городище, Мельгуновський курган-святилище, а також дружинні кургани поблизу ст. Знам'янка-2 (рис. 7). Мельгуновський курган є однією з найдавніших (VII ст. до н. е.) скіфських пам'яток царського рангу. Тобто, царські скіфи після повернення з Кавказу перш за все утвердилися на головних напрямках сухопутних шляхів, що надавало можливість контролювати торгівлю і найкращі пасовища. Напрямок до району Мельгуновського кургану і Чорноліського городища по вододілу від межиріччя Інгула—Інгульця маркований на прикінцевому відтинку скіфськими статуями початку V ст. до н. е. поблизу Медерове і Станішине [Болтрик, 2000, рис. 1, с. 125; Бессонова, 2009, рис. 3, а]. Дорога, вздовж якої вони були розташовані, йшла паралельно сучасній залізничній трасі. Ця дорога функціонувала принаймні в пізньочорноліські часи і

протягом всього скіфського періоду, але найактивніше до другої чверті або середини V ст. до н. е.

Велике Чорноліське городище з потрійною системою валів і великим (265 насипів), але компактним курганным могильником, могло бути зупиночним пунктом на «Чорнолісько-Суботівському» шляху із середини Тясминської луки до порубіжжя Чорного лісу і степових просторів. Про сезонний характер поселення в межах Чорноліського городища можуть свідчити особливості культурних залишків: багато зольників при відсутності (?) стаціонарних жител, велика кількість кісток тварин і загальна невиразність речових знахідок. Городище розташовано в місцевості, зручній для випасу і укриття значної кількості тварин, оскільки в його межах знаходилися яри і джерельне озерце [Тереножкин, 1952, с. 118—121, 124—127]. Випас худоби міг поєднуватися з ремісництвом і торговельно-обмінною діяльністю. Від Чорноліського городища можна реконструювати два згадані вже напрямки шляхів всередину Тясминської луки — (рис. 3, В, С), а також на захід-північний захід — вододілом приток Тясмину — Сирого Ташлика і Гнилого Ташлика до Пастирсько-Макіївської поселенської структури і далі (рис. 3, D).

Реконструкцію відгалужень Ольвійського шляху на порубіжжі степу і лісостепу підтверджує вже згадана мапа Г. де Боплана 1650 р. з позначенням Чорного шляху (рис. 1). Цей шлях від верхів'їв Інгульця, перед Чорном лісом повертає на захід і проходив південніше масивів Чорного лісу, Нерубаївського лісу і далі повертає на північний захід до межиріччя в верхній течії Великої Висі й Сирого Ташлика (притока Тясмину). Тут Чорний шлях розгалужувався на дві гілки, одна з яких проходила між правим берегом Великої Висі і масивом Лебединського лісу, а інша — паралельно лівому берегу річки. Ці гілки, власне, відповідають в цілому двом відгалуженням західного напрямку Ольвійського шляху, спрямованим до району Шполи (див. нижче)¹².

12. Упорядник мапи особливу увагу приділив вододілу, де наближуються витoki річок Інгул, Велика Вись і притока Тясмину (Гнилий Ташлик?). Саме тут Чорний шлях розгалужується на дві гілки, причому від південної на відносно невеликій відстані відходить на південь Кучманський шлях. Між витокami Великої Висі (рис. 1, 4) та Інгула зображено досить велике озеро. Ситуація в цілому нагадує місцевість Екзампей, де сходилися мирні (священі) шляхи. У всякому разі, вона мала виключне стратегічне значення. До речі, про культ величезного мідного казана (Екзампей) нагадують вже згадані знахідки великого бронзового кратера VI ст. до н. е., а також дуже великого казана в кургані-святилищі поблизу с. Защита) [ОАК, 1889, с. 29—30]. Про «мирні шляхи», життєво важливі артерії, які поєднували басейни Синюхи і Тясмину через Велику Вись, пише Н.М. Бокій [Бокій, 1986, с. 12].

Щодо подальшої траси *північної гілки Ольвійського шляху* [Кордт, 1910, табл. III] в межах власне Потясминня існують різні думки. Здебільшого її спрямовують до Пастирсько-Макіївського вузла городищ в «степовому коридорі» межиріччя Великої Висі й Сирого та Гнилого Ташликів — приток Тясмину, а іноді також до розташованого майже в центрі Тясминської луки Мотронинського городища — значного транзитного вузла при просуванні античних імпорту [Болтрик, 2000, с. 125, рис. 1; 2003, рис. 1]. Позначений лише загальний напрямок цього умовного шляху. І.В. Фабриціус також вважала тясминські городища, з яких на той час краще було досліджене Шарпівське, товарообмінним центром всередині Скіфії, до якого надходили грецькі товари з Ольвії. Більш того, звідси, на думку дослідниці, шлях йшов на північний схід у напрямку Поволж'я повз Більське городище на Ворсклі [Фабриціус, 1951, с. 70]. Мотронинське городище дослідниця теж вважала довготривалим центром транзитної торгівлі [Фабриціус, 1949, с. 82]. Припущення щодо шляхів з Потясминня до Поволж'я вже не знаходить підтримки, враховуючи, зокрема, важливу роль таких великих торговельно-обмінних центрів Лівобережжя як Більське городище на Ворсклі і Єлизаветівське у пониззі Дона.

Можна приблизно намітити шляхи просування імпорту в межах Тясминської луки, насамперед до Мотронинського городища — головного поселення регіону скіфських часів, поєднаного місцевими, не завжди зручними шляхами з навколишніми місцинами. Проте навряд чи магістральний напрямок північної гілки Ольвійського шляху перетинає Тясминську луку в напрямку Канівсько-Трахтемирівських поселенських структур [Болтрик, 2000, с. 125]. Такий напрямок — повз Мотронинське городище на північ — дійсно, можна простежити. Але це вже були струмочки, якими античний імпорту — на рівні мікрорегіональних обмінів — міг переправлятися всередині Потясминня, а звідси, мабуть, на лівий берег Дніпра і до Поросся, до якого імпорту могли потрапляти й іншими, зручнішими шляхами¹³. Зокрема, в північній частині Тясминської луки, в тому числі поряд з Гуляйгородським перевозом, поки що не відомі дружинні поховання 2-ї пол. VI — першої половини V ст. до н. е., часу розквіту торговельних стосунків з Ольвією. Подібні могильники сконцентровані в південній частині Потясминня і переважно в басейні Великої Висі. Головні напрямки місцевих доріг, які були продовженням Ольвійського шляху від Чор-

13. До речі, в Пороссі переважає імпорту V—IV ст. до н. е., часу, коли на Мотронинському городищі життя ледве жевріло. Щодо просування імпорту далі на північ, зокрема, до Київського Подніпров'я, то це, скоріше, шляхи вздовж тераси лівого берега Дніпра.

ноліського «транспортного вузла» до Потясминня — це вже згадані Чорнолісько-Смілянська і Чорнолісько-Суботівська дороги. Остання тягнулася від району Знамянки, Чорноліського городища повз район ст. Цибулеве на Чутівські городища — Гутницьку — Ружичівські городища — Вершаці — Іванівку (Чигиринського району) — Суботів (рис. 3, В). Найбільш активно використовувався, мабуть, місцевим населенням в чорноліські часи. Щодо сполучення району Чорноліського городища з Мотронинським, то найзручнішою можна вважати згадану вище Чорнолісько-Смілянську дорогу (рис. 3, С), що тягнулася паралельно правому берегу Тясмину і від якої в районі с. Косари відгалужується дорога до городища (див. нижче). Ще один можливий шлях від Чорноліського городища до Мотронинського дещо довший і складніший за рельєфом: Цибулеве — Вищі Верещаки — Любомирка — Матвіївка (або Іванівка)¹⁴ — Буда — Мотронинське городище. Цей шлях маркований дружинним могильником (Любомирка) і поселеннями скіфського часу (Любомирка, Матвіївка) [Орлик, 2007], знахідкою ольвійського «дельфінчика» на поселенні поблизу с. Іванівка Кіровоградської обл. [Орлик, 2014, фото 11].

Шляхи місцевого сполучення навколо Мотронинського городища виражені досить чітко: західний на Жаботин, південний на Грушківку—Косари, північний на Лубенці і східний на Мельничанські хутори. Всі вони існують і нині і марковані проїздами у валах, а перші три ще й курганними групами (рис. 8). Найвиразніші західний і південний шляхи. Західний шлях починався від жаботинського проїзду і виходив на східну околицю с. Жаботин (кут Завадівка). Він маркований великими курганами за валами Мотронинського городища і городищем без культурного шару Кіз'я Гора, прокладений днищами розлогих балок. На сучасній мапі позначений ще один західний шлях, відсутній на мапі О.О. Бобринського. Він проходив через кордон лісництва (на цьому відрізку він співпадає з одним з південних напрямків) і далі йшов паралельно першому до Завадівки. Південний шлях мав два (?) напрямки, позначені на мапі О.О. Бобринського. Один тягнувся вододільним плато повз кордон лісництва (на цьому відрізку він маркований ланцюжком курганів завдовжки 1—1,2 км) паралельно другому шляху, з яким з'єднувався на початку Грушківської балки. Цей другий шлях прокладений на схід від першого по старим балкам і є головним й нині. Долиною р. Косарка (балки Грушківська і Косарська) він виходив на «Чорнолісько-Смі-

14. У цьому випадку йдеться про поселення поблизу с. Іванівка Олександрівського району Кіровоградської обл. (розвідки О.П. Орлика). Згадане вище поселення Іванівка знаходиться в Чигиринському районі Черкаської обл. Нещодавно знайдено також поселення поряд із с. Цибулеве [Орлик, 2014а].

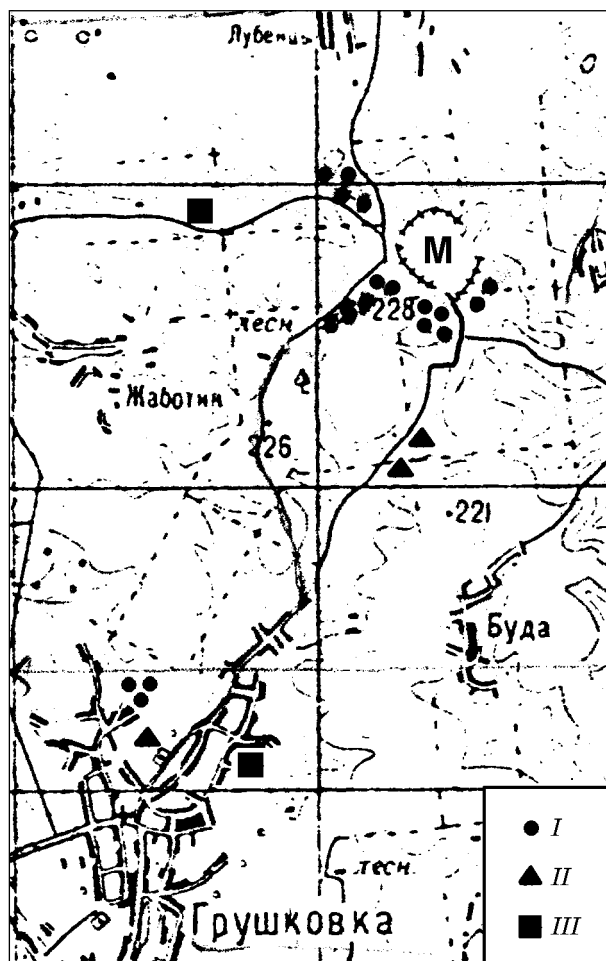

Рис. 8. Схема доріг скіфського часу в районі Мотронинського городища (за сучасною картою і О.О. Бобринським, 1901): 1 — кургани; 2 — поселення; 3 — городище; М — Мотронинське городище

лянську» дорогу¹⁵ в районі с. Косарка або вододілами повертає від Грушківки на південний захід, на Кам'янку і на захід, на Михайлівку. Дорога від Грушківки на Михайлівку виразно маркована курганними могильниками, в тому числі скіфського часу (рис. 8).

Індикаторами південного шляху від Мотронинського городища є чорноліські городище і поселення, а також поселення скіфського часу в с. Грушківка, знахідка скіфського меча [Бессонова, Недопако, 2013], значне скупчення курганних могильників навколо цього села, серед яких розкопано декілька скіфських різного часу, в тому числі початку V ст. до н. е. [Ковпаненко, Бессонова, Скорий, 1989, с. 156]. Один могильник — на захід від Грушківки — дуже великий, ще один знаходився приблизно на півдорозі між Грушківкою і Флярківкою, поблизу великого поселення VII—V ст. до н. е. (рис. 3, 10), де знайдено, зокрема, ольвійський «дельфінчик» V ст. до н. е. — свідчення наближеності до торговельних

15. З цієї дороги, яка тягнулася вздовж Тясмину, можна було дістатися Пастирського городища, але де проходило це відгалуження, поки що не з'ясовано.

шляхів [Ляшко, 2010]. Знахідки античних монет відомі також на Мотронинському городищі (три «дельфінчики») і поряд з ним, в с. Мельники (скарб, від якого залишилися 13 золотих кізичинів 500—450 рр. до н. е.) [Шостопап, 2007, с. 41; Скорый, Зимовец, 2014]. Проходження шляхів до Мотронинського городища маркують також знахідки зброї в його околицях, вздовж доріг західного і південного напрямків. Північний — найдовший — мотронинський шлях тягнувся від північно-західного в'їзду на городище в напрямку с. Лубенці й далі вздовж Лубенецької балки до Тясмину і перевозів в районі Чубівки і Гуляйгородка. Ним зараз майже не користуються, але на мапах, в тому числі мапі кінця XIX ст. [Бобринский, 1901] ця ґрунтова дорога позначена. На цьому шляху — жаботинські поселення, Лубенецьке городище пізньочорноліських часів і декілька поселень біля нього. Судячи з усього, цей шлях мав переважне значення у пізньочорноліські-жаботинські часи, а в скіфські часи важливішими були шляхи західного і особливо південного напрямків¹⁶.

Ще один напрямок доріг від Мотронинського городища веде у південно-східному напрямку на Мельничанські хутори в долині Сріблянки, до сезонних угідь в межах господарської зони городища. Він маркований великим поселенням в уроч. Циганське зі знахідками античної кераміки і мідного шолома так званого келермеського типу початку VI ст. до н. е. [Полтавець, Білецька, Легоняк, 2000].

Важливішим порівняно з північним був, мабуть, *західний напрямок Ольвійського шляху*, який ми прослідкували в двох його відгалуженнях до порубіжної річки Велика Вись. В скіфські часи він теж, певно, існував у вигляді декількох доріг одного напрямку, як це бувало, наприклад, у козацькі часи [Яворницький, 1990, с. 61]. Від Великої Висі можна виділити принаймні дві гілки в північному і західному напрямках. Першу, спрямовану до городищ Пастирсько-Макіївської поселенської структури, можна провести вузьким (3—6 км) вододілом Гептурки і Разливаної (притоки Великої Висі). Цей шлях досить чітко простежується від Новомиргорода (колиш. Златопіль) до Капітанівки (два «транспортні вузли» скіфського часу). Саме цим вододілом, над долиною Гептурки, проходила стара Златопільська дорога, і вздовж неї тягнуться курганні могильники жуrowsької групи¹⁷. Зараз тут прокладені залізнична колія на Смілу, а також автострада, які здебільшого йдуть паралельно.

16. До речі, на початку шляхів від Мотронинського городища на Грушківку і Жаботин розташовані групи великих курганів, тоді як поблизу «лубенецької» дороги — лише рядовий могильник з невеликих насипів [Скорый, Хохоровски, 2004].

17. Умовна назва, яка об'єднує курганні могильники в долинах Гептурки і Разливаної поблизу сіл Журовка, Турія, Капітанівка тощо.

Місцевість тут нагадує воронку, повернену вузьким кінцем — вододіл Гептурки і Разливаної — на південь до Новомиргорода, а широким — на північ, у бік місцевостей з жуrowsькими і капітанівськими могильниками. Це найзручніший шлях зі степу до межиріччя Тясмину і Південного Буга і далі до Росі. Щоправда, виникає питання: чи доцільно було прокладати торговельні маршрути саме тут, на вузькому вододілі, де знаходилися скіфські пасовища і кладовища? Адже торговельні шляхи, наприклад на маршруті Київ—Булгар, були прокладені мало заселеними межиріччями [Моця, Халіков, 1989, с. 149]. З іншого боку, на вузькому вододілі легше було забезпечити охорону торгових караванів, через наближеність до річок не було особливих проблем з водою і харчуванням тяглових або в'ючних тварин. Річка Турія (Гептурка) була уславлена звіриними ловами і риболовлями, що підсилювало привабливість цієї місцевості. Треба також враховувати характер взаємодій вояцьких напівномадів, які володіли цією дорогою, з античними містами, а також населенням лісостепових городищ, що обумовлювало, певно, особливий статус місцевостей, по яких проходили «свячені» торговельні шляхи. Немає сумнівів, що ці напівномади контролювали загалом всі шляхи межиріччя Великої Висі й Сирого Ташлика. Вони, скоріше за все, забезпечували супровід і охорону караванів торговців.

Десь в районі Капітанівки, поблизу якої існувало велике поселення з потужним культурним шаром [Орлик, 1981], сучасні дороги розгалужуються, що, мабуть, відповідає напрямкам давніх шляхів. Автострада повертає в напрямку Пастирське-Сердюківка-Сміла, до місцевості, яка майже не досліджена. Для скіфських часів можемо простежити дорогу лише до Пастирського городища. Залізнична колія, прокладена, мабуть, по трасі давньої дороги, для якої було обрано найоптимальніший маршрут, повертала на Буда-Макіївку і Макіївку. Від Макіївки можна припускати існування шляхів скіфського часу в північному напрямку до долини Мідянки, вздовж якої проходив шлях від Сміли до Поросся. Ці шляхи могли проходити повз Ташлик -Куцівку-Матусів — важливі транспортні вузли доби бронзи і скіфського часу, виходячи з концентрації курганних могильників, великих курганів і майданів. Так звані майдани зафіксовано поблизу сіл Ротмистрівка, Носачів, Куцівка, Ташлик, Ковалиха. Вони могли бути розкопані курганними лідерами або святилищами скіфських часів, а отже об'єктами якщо не осілости, то принаймні осередками місцевого соціуму [Бойко, 2009], які мали передумовою певну осілість. Курганні лідери знаходилися поблизу сіл Куцівка, Ташлик, Теклине. Друга гілка від Новомиргорода повертала, певно, на північний захід — на Шполу—Звенігородку—Лисянку й далі

до Поросся. Цей маршрут міг проходити повз с. Журовка верхів'ями Гептурки на Лебедин і далі — вздовж долини р. Шполка і паралельно околиці Лебединського лісу — на Шполу. На цьому шляху відомі такі індикатори як поховання з імпортом архаїчного і пізньоскіфського часів в уроч. Даріївка між Шполою і с. Василіївка [Онайко, 1966, № 289; 1970, № 813], а також амфори другої чверті V ст. до н. е. в курганах уроч. Колонтаївка на околиці Шполи [Онайко, 1966, № 221—222]¹⁸, великий дружинний могильник Неморож (рис. 2, 20), невелике городище Водяники без виразного культурного шару (вартовий пост?)¹⁹ вздовж Гнилого Тикича.

Щодо південної гілки південно-західного відгалуження Ольвійського шляху (рис. 2, III), про яку вже йшлося, то на протилежному правому березі Великої Висі вона маркована городищем-майданом і 8 курганами поблизу с. Ярошівка (рис. 2, 10), в одному з яких виявлено багате поховання V—IV ст. до н. е. з бронзовим казаном і античними імпортами (дзеркало, намистини, золоті бляшки і сережка) [Антонович, 1895, с. 127; Петренко, 1967, с. 98; Ковпаненко, Бессонова, Скорьїй, 1989, с. 162]. Продовження цього шляху в північно-західному напрямку — на Катеринопіль — марковане курганным похованням VI—V ст. до н. е. між сіл Петраківка й Ромейкове (рис. 2, 11), де виявлено грецькі бронзові кнеміди й шолом [Галаніна, 1966, с. 20, № 9; Петренко, 1967, с. 98 № 58; Ковпаненко, Бессонова, Скорьїй, 1989, с. 162]. Далі йде сучасна дорога до Гнилого Тикича, яка тягнеться паралельно його річищу в меридіональному напрямку на Звенігородку—Неморож—Лисянку. Ця зручна дорога, скоріше за все, дуже давнього походження. Показово, що навпроти сс. Петраківка й Ромейкове, на протилежному березі Гнилого Тикича, в місцях колишніх бродів (?), знаходяться села з красномовними назвами Гуляйполе і Бродецьке.

В деяких публікаціях Ольвійський шлях [Šramko, 1992, Abb. 1] і відповідна йому ділянка східного відгалуження Чорного шляху [Кордт, 1910, табл. III; Русов, 1876, мапа], обминаючи Тясминську луку із заходу, сягають Поросся, перетинаючи Рось приблизно в районі Богуслава, і спрямовані на переправи в районі Канева—Трахтемирівка. На цій ділянці вони фактично співпадають з гіпотетичним субширотним шляхом доби пізньої бронзи, що проходив з Нижнього Дунаю повз басейн Синюхи й

Поросся — «південним лісостеповим шляхом» [Лысенко, 2002, рис. 1]. Частина цієї трасі, від Гнилого Тикича до Дніпра в районі Канева, можливо, співпадала зі шляхом скіфського часу (див. нижче). На ньому є досить виразні індикатори — величезне городище Журжинці зі слабким культурним шаром [Болтрик, 2009, с. 385], поблизу ще велике городище Комарівка [Назаров, 2004, с. 56], а також скупчення курганных могильників і селищ поблизу с. Медвін з імпортами ранньоскіфських і пізньоскіфських часів (рис. 2, 21, 22). Як вже згадувалось, імпортові саме часів розквіту ольвійської торгівлі в Пороссі обмаль, це переважно знахідки другої половини V — IV ст. до н. е. Проте, навряд чи можна сумніватися, що дорога вздовж Гнилого Тикича існувала протягом всього скіфського періоду. Для V—IV ст. до н. е. тут проходив караванний шлях до Східної Подолії, що засвідчують курганні могильники у верхів'ї Гірського Тикича, де знайдено, зокрема, кістяки двох верблюдів [Болтрик, 2009, с. 385]²⁰. Цей напрямок шляху співпадає з трасою Чорного шляху на мапі Боплана, який від Лисянки проходив повз Медвін і повертав на північний захід вздовж верхів'їв Гнилого Тикича — на с. Кошовата (Koszowa) Таращанського²¹ району — Ставище й далі. На ньому позначено також відгалуження на Богуслав і Стеблів [Кордт, 1910, табл. III].

Таким чином, відтінок Чорного шляху в межиріччі Росі й Синюхи (її притоки Гнилого Тикича) має дуже значне співпадіння з трасою скіфських часів. Від району Лисянки відгалуження шляху повертали, мабуть, до переправи на Росі в районі с. Стеблів (дружинні кургани V—IV ст. до н. е.) [Скорьїй, 1997], повз городища Журжинці чи Комарівка (місця перепочинку або торгівлі?), або повз Медвін в районі Богуслава і далі на канівські переправи. Головною (найзручнішою), зважаючи на рельєф місцевості, була саме дорога на Канев від Богуслава [Фіалко, Болтрик, 2003, с. 86]. Інший шлях до Поросся можна орієнтовно позначити від району Сміли повз Костянтинівку—Орловець—Городище на переправу в районі Корсуна (рис. 2, IV). Цей шлях, виходячи зі знахідок

20. Щоправда, кістяки верблюдів (один молодий) знайдено в жіночих похованнях, разом з дітьми [Бессонова, 1994, с. 15] і це може бути свідченням осідання східних номадів вздовж торговельних шляхів.

21. Судячи з усього, траса не була прямою лінією, на ній був заворот до району Таращі, де знаходилося велике городище ранньоскіфського часу [Бессонова, Романюк, 2004], а також численні поселення і кургани на схід, південь і південний захід від нього. Лише поблизу с. Володимирівка (колиш. Миколаївка) відомі 5 поселень (розвідки В.В. Романюка), а також кургани з імпортними речами [Антонович, 1895, с. 76]. В околицях Таращі знайдено ольвійський асепочатку III ст. до н. е. [Скорьїй, Зимовець, 2014].

18. Ці пам'ятки розташовані поблизу сучасній залізничній траси на Звенігородку, яка тягнеться паралельно долині р. Шполка (притока Гнилого Тикича).
19. Подібне городище, також овальної форми з подвійною лінією валів, площею 0,3 га зафіксовано поряд з с. Дібровка у верхів'ї Сирого Ташлика [Цвек, Озеров, 1989, с. 9]. У XIX ст. мисове городище трикутної форми (скіфського часу?) 180 сажень за периметром було відоме коло с. Журовка [Антонович, 1895, с. 119].

імпорту, найактивніше використовувався в кіммерійські й пізньоскіфські часи.

Скупчення археологічних пам'яток у межиріччі Гептурки й Разливаної потребує окремого розгляду. Це курганні могильники Журовської групи (рис. 3, 16) — біля сс. Журовка—Турія—Капітанівка, Листопадове, Йосипівка, розташовані вздовж давніх доріг. Всі досліджені кургани цієї групи споруджені в часи, коли встановлюються торговельно-обмінні стосунки з античними містами. До кінця VII — VI ст. до н. е. належать 7 поховань в районі с. Журовка й 12 поховань поблизу с. Турія. Пізніше, у V й особливо IV ст. до н. е. тут, а також біля сусіднього с. Капітанівка утворилося найбільше у Правобережному Лісостепу курганне кладовище. Така концентрація могил вже є ознакою виключної «цінності» території й певної осілости, що нерідко спостерігається поблизу великих торжищ.

Північніше курганних могильників, на відстані приблизно від 10—12 до 20 км (по прямій), знаходився Пастирсько-Макіївський поселенський осередок (рис. 3, 12—15). За 2 км на південь від Пастирського городища в другій половині VI ст. до н. е. було споруджено Шарпівське городище — своєрідний форпост на підступах до головного поселення мікрорегіону. На Пастирське городище античний імпорту починає надходити з другої половини VI і особливо на початку V ст. до н. е. [Онайко, 1966], в похованнях курганного некрополя уроч. Галушине (100—300 м від валів Пастирського городища) він зафіксований з другої половини V ст. до н. е. У VI—V ст. до н. е., судячи з усього, були засновані також два інші городища — Будянське і Макіївське, віддалені лише на 4—5 км від двох попередніх. Існує думка, що чотири городища Пастирсько-Макіївського куца збудовані спеціально для захисту Мотронинського городища — центру ранньодержавного утворення — з боку Дніпро-Бузького вододілу [Павленко, 1994, с. 146]. Як форпост на шляху до глибинних територій Потяминня сприяють ці пам'ятки²² й інші дослідники. На

22. І.В. Фабриціус висловила припущення, що чотири городища — Галушине (Пастирське), Шарпівське, Макіївське та Будянське — якщо розташувати їх по кутах чотирикутника, збігаються у розмірах з місцем Гелон, яке за Геродотом дорівнювало приблизно 20 км² [Фабриціус, 1951, с. 71]. Звідси, мабуть, уявлення про їх значення як великого товарообмінного центру, що вирізнялося найбільшою кількістю імпорту [Болтрик, 2000, с. 126]. Ідею щодо чотирьох городищ в межах одного великого, на зразок Більського городища, підтримав Ю.В. Болтрик, також у зв'язку з проходженням тут Ольвійського шляху [Болтрик, 2000, с. 125]. Думка щодо регіона Пастирського городища як найбільшого в Потяминні за кількістю античного імпорту [Болтрик, 2000, с. 126] вже не здається беззаперечною після розкопок Мотронинського городища в 1988—1996, 2001, 2002 рр., хіба що залучати знахідки в курганних могильниках журовської і макіївської груп до кола пастирських.

наш погляд, спорудження чотирьох городищ на відносно обмеженій території пов'язане з проходженням тут важливих шляхів, сусідство з якими було водночас і небезпечним і вигідним. Можливо, городища мали різні функції, в тому числі вартових постів (Макіївське і Будянське), і їх населення забезпечувало контроль за проходженням товарів з боку античних міст і скіфського Степу, організацію супроводу і охорони. Ці два городища розташовані по різні боки сучасної авто — і залізничної трас, які, принаймні на цьому відрізку, мали співпадати з напрямком давнього шляху.

Безсумнівно, що рухливі скотарі, які залишили в межиріччі Гептурки-Разливаної курганні «дружинні» могильники від VII до IV ст. до н. е., володіли шляхами цього стратегічного напрямку. О.О. Бобринський, який проводив розкопки цих курганів, не мав сумніву щодо приналежності поховань в журовських курганах завойовникам-скіфам, які підкорили місцеве осіле населення і зимові стійбища яких знаходилися тут [Бобринський, 1911, с. 45]²³ — поблизу степового порубіжжя, де у верхів'ї Гептурки багато балок між високими вододільними мисами, що першими висихають з початком весни. Літопис кінця XII ст. повідомляє, що половці після набігів на Русь ховалися «по Висем», тобто по берегах Висі, звідки, надавши кіням перепочинок, здійснювали нові напади на Поросся [Грушевський, 1991, с. 13; Ипат., с. 450]. У скіфські часи тип взаємовідносин рухливих скотарів і осілого населення був інший і ґрунтувався на постійному пануванні військової верстви свого або прийшлого панівного племені. Але, як і в давньоруські часи, долини Великої Висі і її приток були базою для перебування войовничих дружин напівномадів. Звідси можна було контролювати зручні шляхи на північ — на всьому степовому коридорі межиріччя Тясмину і Великої Висі — або вздовж Синюхи. Стратегічне значення місцевості в козацькі часи засвідчує наявність монастиря в околицях Лебедині (неподалік Журовки).

Найбільше курганів журовської групи було споруджено саме наприкінці VI — у першій половині V ст. до н. е., в період розквіту ольвійської торгівлі з лісостеповими племенами. Декілька курганів «царського» рангу було зведено також в IV ст. до н. е., тобто цей напрямок активно функціонував протягом всього скіфського періоду, навіть коли у Потяминні спостерігається занепад поселенських структур. Щоправда, Пастирсько-Макіївської поселенсь-

23. І.В. Фабриціус також вважала похованих у могильнику урочища Криворукове (с. Журовка) прибульцями, які одночасно становили верхівку суспільного шару населення тясминських гордищ. Щоправда, дослідниця перебільшувала ступінь елінізованості цієї правлячої верхівки, в похованнях якої було багато грецького посуду та золотих речей і ототожнювала їх з Геродотовими гелонами [Фабриціус, 1951, с. 70—71].

кої структури це стосувалося меншою мірою ніж округи Мотронинського городища. Так, на Пастирському і Шарпівському городищах простежено шари IV ст. до н. е., в курганних могильниках поряд з цими городищами, а також з Макіївським, переважали поховання кінця V — IV ст. до н. е. Поховання кінця VI — першої половини V ст. до н. е. поодинокі [Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, с. 154—155]. Тобто, в ранньоскіфський і середньоскіфський періоди імпортовані античні речі потрапляли, окрім городищ, насамперед в курганні поховання, розташовані на порубіжжі зі степом²⁴. Незалежно від етнокультурної приналежності воїнів, похованих в курганних могильниках жуrowsької групи, це була соціальна спільнота (окреме плем'я або верства) рухливих скотарів, яка ще у VII ст. до н. е. заволоділа дорогами, а отже і пасовищами цієї стратегічно важливої території. Ця спільнота, якій належала вирішальна роль в організації торгівлі з античними містами, посідала панівне становище в місцевому соціальному утворенні скіфського часу, в тому числі по відношенню до поселеньських осередків Пастирсько-Макіївського куца. Важливим джерелом збагачування для них було, мабуть, стягування «в'язного мита», а також, організація супроводу і охорони торгових караванів. Цікаво, що серед курганів жуrowsької групи зафіксовано найбільшу для Потясминня кількість курганів-лідерів, які є індикаторами підвищеної вартості місцевості. Поблизу с. Журовка таких курганів було 7 (з них 1 ранньоскіфський, 3 середньоскіфські, 2 пізньоскіфські, 2 невідомого часу), поблизу Капітанівки — 2 (з них 1 пізньоскіфський), Турії — 1 пізньоскіфський [Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, с. 162—164].

Значна кількість античного імпорту, виявлена на великих поселеннях і в курганах дружинних могильників, є насамперед свідченням високого рівня соціальної консолідації племен басейну Тясмину і тісних (не лише торговельних) зв'язків з античними містами. Правляча племінна верхівка використовувала особливості географічного розташування Потясминня для отримання всіх зисків від транзитної торгівлі. На сучасному рівні знань можна вважати, що наприкінці VII — на початку VI ст. до н. е.

24. Між курганними могильниками і городищами Пастирсько-Макіївського «куца» не було суцільної «нейтральної смуги». В останні десятиліття в зоні розташування курганних могильників відкрито декілька поселень і невеликих городищ. Це насамперед поселення площею близько 7 га неподалік с. Капітанівка [Орлик, 1981], пов'язане, мабуть, з торговельно-ремісничою діяльністю, а також велике поселення Василівка, неподалік могильників біля с. Защита [Цвек, Озеров, 1989, с. 8, рис. 4]. Ці поселення, а також городище Дібровка на Сирому Ташлику знаходилися лише в 2—12 км на схід від скупчення жуrowsьких курганів (рис. 3, 17, 18).

вже діяли як північний напрямок ольвійського шляху (античні імпорти Мотронинського городища, Жаботинського поселення), так і західний, принаймні його південне відгалуження (курган Мартоноша). З другої половини VI ст. до н. е. імпорт надходить по обох напрямках вже в значній кількості. Окрім городищ всередині Тясминської луки (насамперед Мотронинського) і Пастирсько-Макіївського «куца», головним осередком, де «осіли» імпортовані речі, були кургани жуrowsької групи, що вказує на важливість саме північно-західного відгалуження Ольвійського шляху. Не виключено, що десь в районі курганів знаходилися одне або декілька торговельних пунктів, звідки імпорт надходив в глибинні райони Потясминня. Цікаво також, що дружинні поховання цього часу поки що не виявлені в курганах північної частини Тясминської луки — у великих гуляйгородському і тенетинківському могильниках. Майже всі вони були сконцентровані на порубіжжі зі Степом. У другій половині V — IV ст. до н. е. значна частина античних імпортованих речей, як і раніше, проходить через «жуrowsьке прикордоння», яке контролювало потужне угруповання номадів. У той же час, у V—IV ст. до н. е. імпортовані речі в більшій кількості потрапляють до Поросся по шляхах, які можна вважати продовженням західного відгалуження ольвійського. Відкритим залишається питання, чи можна вважати ці імпорти ольвійськими чи боспорськими? У всякому разі, античні імпорти в курганах Східного Поділля трапляються разом із такими «східними ознаками», як кам'яні плитки і кістяки верблюдів [Бессонова, 1994, с. 15], що засвідчує потрапляння на цю територію східного кочового населення по субширотним торговельним шляхам, якими пересувалися також товари з античних причорноморських міст.

Антонович В.Б. Археологическая карта Киевской губернии. — К., 1895.

Бессонова С.С. Курганы лесостепного Побужья // Древности скифов. — К., 1994. — С. 3—33.

Бессонова С.С. Кургани ранньоскіфського часу на Київщині // Археологічні пам'ятки Фастівщини. — Фастів, 2001. — С. 67—69.

Бессонова С.С. Каменные изваяния в контексте этнополитической истории Скифии // Stratum plus. — 2009. — № 3. — С. 14—93.

Бессонова С.С., Недопако Д.П. Скіфський однолезвий меч з околиць Мотронинського городища // Археологія. — 2013. — № 1. — С. 113—122.

Бессонова С.С., Романюк В.В. Поселення скіфського часу на території м. Тараща // Археологія. — 2004. — № 2. — С. 90—102.

Бобринский А.А. Курганы и случайные археологические раскопки близ местечка Смелы. — СПб., 1901. — Т. 3. — 174 с.

Бобринский А.А. Отчет об исследованиях в Черкасском и Чигиринском уездах Киевской губернии в 1909 году // ИАК. — 1911. — Вып. 40. — С. 43—61.

Бойко Ю.Н. О функциональном назначении некоторых майданообразных сооружений украинской Лесостепи // Древности. — Харьков, 2009. — Вып. 8. — С. 24—35.

- Бокій Н.М.* Нові пам'ятки скифського звірино-стилю з Кіровоградщини // *Археологія*. — 1970. — Т. XXXIII. — С. 182—189.
- Бокій Н.М.* Скифские курганы в бассейне р. Большая Высь на Кіровоградщині // *Скифы и сарматы*. — К., 1977. — С. 200—207.
- Бокій Н.М.* Отчет Кіровоградского педагогического института о раскопках в пгт Петрово и г. Светловодске // *НА ІА НАН України*. — № 1983/175.
- Бокій Н.М.* Греко-варварские связи в Причерноморском регионе (по материалам правобережноднєпровского пограничья степи и лесостепи VIII—III вв. до н. э.) // *Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и в средние века*. — Ростов-на-Дону. — 1986. — С. 3—14.
- Бокій Н.М.* Курган ранньозалізного віку біля с. Івангород на Кіровоградщині // *Від Кіммерії до Сарматії*. — К., 2004. — С. 15—17.
- Бокій Н.М., Горбул Г.П., Отроценко В.В.* Киммерийские захоронения на Кіровоградщині // *СА*. — 1991. — № 1. — С. 173—183.
- Бокій Н.М., Могилов О.Д.* Перший сезон робіт на Світловодському могильнику // *Феномен Більського городища*. — Київ; Полтава, 2014. — С. 26—29.
- Болтрик Ю.В.* Об одном из вероятных торговых трактов Скифии // *Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР*. — К., 1981. — С. 59—60.
- Болтрик Ю.В.* Сухопутные коммуникации Скифии (по материалам новейших экспедиций от Приазовья до Днепра) // *СА*. — 1990. — № 4. — С. 59—60.
- Болтрик Ю.В.* Основной торговый путь Ольвии в Днєпровское Лесостепное Правобережье // *РА*. — 2000. — № 1. — С. 121—130.
- Болтрик Ю.В.* Шляхи сполучення Скіфії-України // *Воєнна історія*. — 2003. — № 1. — С. 45—56.
- Болтрик Ю.В.* Древние пути сообщения Правобережной Украины // *С.Н. Бибиков и первобытная археология*. — СПб., 2009. — С. 381—392.
- Бруйко И.В.* Ранние кочевники в Европе X—V вв. до Р. Х. — Кишинев, 2005. — 368 с.
- Галанина Л.К.* Греческие поножи Северного Причерноморья // *АСГЭ*. — 1966. — Вып. 7. — С. 5—27.
- Грушевський М.С.* Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя. — К., 1991. — 560 с.
- Граков Б.М.* Чи мала Ольвія торговельні зносини з Поволжжям і Приураллям в архаїчну і класичну епохи? // *Археологія*. — 1947. — Т. I. — С. 23—38.
- Даниленко В.Н.* Археологическое исследование 1956 года в Чигиринском районе // *КСИАУ*. — 1959. — Вып. 8. — С. 13—22.
- Иессен А.А.* Греческая колонизация Северного Причерноморья. — Л., 1947. — 90 с.
- Ильинская В.А.* Раннекифские курганы в бассейне р. Тясмин. — К., 1975. — 224 с.
- Ильинская В.А., Тереножкин А.И.* Скифия VII—IV вв. до н. э. — К., 1983. — 380 с.
- Исмагилов Р.Б.* Скифская легенда и раннесарматские царства // *ПССАСП: Тез. докл.* — Запорожье, 1994. — Ч. II. — С. 69—71.
- Кириков С.В.* Человек и природа восточноевропейской лесостепи в X—XIX вв. — М., 1979. — 184 с.
- Клепатский П.Т.* Очерки по истории Киевской земли. Литовский период. — Одесса, 1912. — 137 с.
- Клочко В.И.* Новые аспекты связей Северного Причерноморья с Восточным Средиземноморьем в позднем бронзовом веке // *Мир Ольвии*. — К., 1996. — С. 129—131.
- Клочко Л.* Бурштинові пляхи за скифських часів // *Геолог України*. — 2011. — № 3—4. — С. 173—179.
- Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый С.А.* Памятники скифской эпохи Днєпровского лесостепного правобережья. — К., 1989. — 336 с.
- Кордт В.* Материалы по истории русской картографии. — К., 1910. — Вып. 2. — 31 с., 45 карт.
- Кракало І.В., Кулатова І.М.* Кинджал з Кременчуччини // *АЛЛУ*. — 1998. — № 1—2. — С. 168.
- Кузык Б.Н., Яковец Ю.В.* Цивилизации: теория, история, диалог, будущее. Истоки и вершины восточнославянской цивилизации. — М., 2008. — 519 с.
- Кулатова И.Н.* Некоторые находки киммерийского времени с территории Полтавщины. Приложение // *Скорый С.А.* Киммерийцы в Украинской Лесостепи. — К., 1999, С. 1—2.
- Кулатова І.М., Скорий С.А., Супруненко О.Б.* Курганы поблизу с. Волошине в пониззі Псла. — К., 2010. — 160 с.
- Куштан Д.П.* Населення південної частини Лисостепоного Подніпров'я за доби пізньої бронзи: Дис. ... канд. іст. наук. — К., 2007.
- Лысенко С.Д.* К вопросу о локализации коммуникаций поздней бронзы в Правобережной Лесостепи // *Материалы між нар. наук. конф.: Секц. «Археологія» (17—18 травня 2002 р., Луганськ)*. — Луганськ, 2002. — С. 104—111.
- Ляшко Ю.Ю.* Скіфський кинджал із околиць Мотронинського городища // *Чигиринщина: історія і сьогодення: III наук.-практич. конф. (30 вересня — 1 жовтня 2010 р., Чигирин)*. — Доповідь.
- Максимович Н.И.* Днепр и его бассейн. — К., 1901. — 370 с.
- Мозолевський Б.М.* Кургани вищої скифської знаті і проблема політичного устрою Скіфії // *Археологія*. — 1990. — Вып. 1. — С. 122—138.
- Моця О.П., Халіков А.Х.* Нові дослідження шляху з Булгара в Київ (попередне повідомлення) // *Археологія*. — 1989. — № 4. — С. 143—149.
- Назаров О.В.* Нововиявлені пам'ятки скифського періоду // *Від Кіммерії до Сарматії. 60 років Відділу скифо-сарматської археології (матеріали Міжнародної наукової конференції)*. — К., 2004. — С. 56—57.
- Ольховский В.С., Евдокимов Г.Л.* Скифские изваяния VII—III вв. до н. э. — М., 1994. — 188 с.
- Онайко Н.А.* Античный импорт в Приднепровье и Побужье в VII—V вв. до н. э. — М., 1966. — 214 с. (САИ. — Вып. Д1—27).
- Онайко Н.А.* Античный импорт в Приднепровье и Побужье в IV—II вв. до н. э. — М., 1970. — 214 с. (САИ. — Вып. Д1—27).
- Орлик А.П.* Поселение скифского времени у с. Капитановка // *Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР*. — К., 1981. — С. 55—56.
- Орлик О.П.* Поселення ранньоскіфського часу Любомирка-1 у верхів'ї р. Тясмин // *Археологія*. — 2007. — № 2. — С. 31—36.
- Орлик О.П.* Звіт про археологічні розвідки в 2013 році на території Олександрівського та Олександрійського районів Кіровоградщини // *НА ІА НАН України*. — № 2014/[б. н.].
- Орлик О.П.* Поселення ранньоскіфського часу в верхів'ях річок Інгул, Інгулець та Тясмин // *Актуальні проблеми археології та історії раннього залізного віку: Наук. зап. Серія: істор. науки*. — Кіровоград, 2014а. — Вып. 21. — С. 174—181.
- Островерхов А.С.* Ольвія и торговые пути Скифии. // *Древности Северо-Западного Причерноморья*. — К., 1981. — С. 84—94.

Отрощенко В.В. Пути обмена — пути миграций // Эпоха бронзы Дно-Донецкого региона. — Капитаново, 1995. — С. 18—19.

Отрощенко В.В. Система шляхів сполучень за доби бронзи на теренах Північного Причорномор'я // Między Bałtykiem a Morzem Czarnym. Szlaki międzymorza IV—I tys. przed Chr. — Poznań, 2011. — S. 441—451.

Павленко Ю.В. Предісторія давніх русів у світовому контексті. — К., 1994. — 400 с.

Петренко В.Г. Правобережжя Среднего Приднепровья в V—III вв. до н. э. — М., 1967. — 210 с. (САИ. — Вып. Д—14).

Плетнева С.А. Половецкие каменные изваяния. — М., 1974. — 200 с. (САИ. — Вып. Е4—2).

Полтавець В.І., Білецька О.В., Легоняк Б.В. Шолом кубанського типу в Правобережному Лісостепу // Археологія. — 2000. — № 1. — С. 147—149.

Полтавець В.І. Археологія Кременчуцького «моря» // Памятки України. — 2003. — № 4. — С. 40—51.

Полтавець В.І. Броди і перевози скіфського часу на Тясміні // Феномен Більського городища. — Київ: Полтава, 2014. — С. 115—117.

Похилевич Л.И. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. — Біла Церква, 2009. — 418 с.

Рассадин С.Е. Украшения подгорцевского типа // Проблемы археологии Северного Причерноморья. — Херсон, 1991. — С. 110—116.

Русов А.А. Русские тракты в конце XVII и начале XVIII в. — Киев, 1876.

Скорый С.А. Стеблев: скифский могильник в Порожье. — К., 1997. — 174 с.

Скорый С., Зимовец Р. К проблеме товарно-денежных отношений у населения Восточноевропейской Лесостепи в скифскую эпоху // Актуальні проблеми археології та історії раннього залізного віку: Наук. зап. Серія: істор. науки. — Кіровоград, 2014. — Вип. 21. — С. 141—156.

Скорый С.А., Хохоровски Я. Мотронинский проект украинских и польских археологов // Від Кіммерії до Сарматії. — К., 2004. — С. 75—79.

Сребродольский Б.И. Янтарь. — М., 1984. — 112 с.

Суботін Л.В., Черняков І.Т. Новотроянівський скарб та питання обміну металом в добу пізньої бронзи // Археологія. — 1982. — Вип. 39. — С. 15—22.

Тереножкин О.І. Розвідки і розкопки 1949 р. в північній частині Кіровоградської області // Археологія. — Т. VII. — 1952. — С. 110—135.

Тереножкин А.И. Предскифский период на Днепровском Правобережье. — К., 1961. — 247 с.

Цвек Е.В., Озеров П.И. Отчет о разведке археологических памятников в Новомиргородском районе Кировоградской области в 1987—1989 гг. // НА ІА НАН України. — 1987—1989/406.

Черняков И.Т. Племена Северо-Западного Причерноморья в позднем бронзовом веке: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. — К., 1975. — 29 с.

Членова Н.Л. Предистория «торгового пути Геродота» (из Северного Причерноморья на Южный Урал) // СА. — 1983. — № 1. — С. 60—73.

Шилик К.К. Географические аспекты сообщения Геродота о горьком источнике на Гипанисе // XIV Междунар. конф. античников социалистических стран. — Ереван, 1976. — С. 325—326.

Шилик К.К. Влияние природных условий на выбор трасс древних транспортных путей // Взаимодействие общества и природы в процессе общественной эволюции. — М., 1981. — С. 178—187.

Шостопал А.В. Скарби Черкащини. — Черкаси, 2007. — 120 с.

Фабрициус І.В. Тясминська експедиція // АП УРСР. — 1949. — Т. II. — С. 80—111.

Фабрициус І.В. До питання про топографізацію племен Скіфії // Археологія. — 1951. — Т. V. — С. 50—80.

Фіалко О., Болтрик Ю. Напад скіфів на Трахтемирівське городище. — К., 2003. — 150 с.

Хохоровски Я. Экологический «стресс» в Западной Сибири и «культурный шок» в Карпатской котловине в конце бронзового века. «Terra Scythica» // Материалы междунар. сим поз. «Terra Scythica». — Новосибирск, 2011. — С. 319—336.

Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків у трьох томах. — К., 1990. — Т. 1. — 592 с.

Chochorowski J. Ekspansija kimmeryjska na tereny Europy Środkowej. — Kraków, 1993. — 328 p.

Gimbutas M. Bronze Age Cultures in Central and Eastern Europe. — Paris, 1965. — 228 s.

Šramko B.A. Die Osteuropäische Steppe und Waldsteppe in ihren wechselseitigen Beziehungen während der frühen Eisenzeit // Archeologische Mitteilungen aus Iran. Herausgegeben vom Deutschen archäologischen Institut Abteilung Teheran. — 1992. — B. 25. — S. 47—63.

С. С. Бессонова,
В. И. Полтавець

ПУТИ СООБЩЕНИЯ В БАСЕЙНЕ ТЯСМИНА В НАЧАЛЕ ЭПОХИ ЖЕЛЕЗА

В статье предлагаются дополнения к существующим ныне реконструкциям сухопутных торговых путей скифского времени, соединявших античные причерноморские города Ольвию и Березань и бассейн Тясмина, а также соседние территории — бассейны Синюхи и Роси. Это так называемый Ольвийский путь, проходивший между речьями Ингула и Ингульца до лесостепного порубежья, где он разделялся на несколько ветвей северного и северо-западного направлений.

Ключові слова: басейн Тясмину, Ольвійський торговельний шлях, скіфський час.

S. S. Bessonova,
V. I. Poltavets

THE TRADE ROUES IN THE TYASMIN-RIVER BASIN OF BEGINNING OF IRON AGE

The article is devoted to the reconstructions of the trade routes of the Scythian period. They connected the Greek town Olbia and settlement Berezan with neighbouring territories of Sinyukha and Ros-rivers Basins. So-called Olviyski roud was passed between Ingul and Ingulets-rivers Basins to the Border of the Steppe and Forest-Steppe, where it divides in a few branches of the northern and northern-west directions.

Keywords: Tyasmin-river basin, Olbian trade route, scythian time.

Одержано 15.01.2015

Ю. В. Болтрик

ЩЕ РАЗ ДО ПИТАННЯ ПРО ОДНОАКТНІСТЬ ЗВЕДЕННЯ СКІФСЬКИХ КУРГАНІВ

У статті розглядається питання послідовності спорудження бічних могил в скіфських курганах. Помилкова оцінка стратиграфічних позицій цих могил призводить до спотворення внутрішньої хронології цих пам'яток. Зрозуміти ситуацію з бічними могилами допомагає встановлення факту існування первісного обвалування місця поховання. На прикладі Гайманової Могили спростовується помилкова оцінка бічних могил як впускних.

Ключові слова: кургани скіфської еліти, довгий дромос, первісна обваловка, поховальна доріжка, поховальний комплекс, архітектоніка.

Станом на середину 2010-х рр. в царині скіфської історії начебто зникло останніх 60—70 років. Трапилося це після виходу серії великих за обсягом монографій, ключовим співавтором або ж і автором яких був С.В. Полін. Ним пророблено насправді велетенський обсяг робіт з мобілізації комплексів грецької кераміки зі скіфських могил, немовбито надійних хроноіндикаторів. Але внаслідок цих масштабних зусиль елітні поховальні комплекси, що насправді були вільно «розсіпані» в IV і частково III ст. до н. е., тепер утворили щільну групу могил номархів, які б мали піти з життя переважно в середині або третій чверті IV ст. до н. е. На цю дивну обставину та невідповідність її реальній історичній ситуації останніх десятиріч скіфської історії цілком слушно звернув увагу А.Ю. Алексеев [Алексеев, 2013, с. 350—351]. Усвідомлює цю недоладність і С.В. Полін, дивуючись зникненню 150—200 тис. скіфського населення, що мало б мешкати наприкінці IV ст. до н. е. в степу Причорномор'я, присутність яких не віддзеркалена в археологічних джерелах [Бидзиля, Полин, 2012, с. 595]. Безумовно, тут

має рацію А.Ю. Алексеев, що вбачає «хибно побудовану хронологію» [Алексеев, 2013, с. 351]. І, на мій погляд, пошук однієї з складових цих хиб слід шукати в невірній оцінці внутрішньої хронології конкретного кургану. Тобто слід уважно переглянути так звані «впускні» могили в більшості елітних комплексів з точки зору їх часового віддалення від центральної могили, оскільки помилкове визначення їх впливає на загальну дату пам'ятки. Вірне розуміння справжньої ситуації з боковими могилами дозволяє ще й відстежити важливу соціальну складову. Йдеться про синхронне помирання не лише тих залежних осіб, яких знаходять в поховальних камерах центральних могил, а й про значно ширше коло залежних осіб. Ці помираючи разом з головним небіжчиком мали супроводжувати в його подорожі в потойбічний світ. До того ж, наявність при бокових могилах або ж біля них, але за межами первісної обваловки, розібраних транспортних засобів додатково вказує на приготування до подорожі в перевернутий позаземний світ.

В.С. Ольховський свого часу дав схему устрою кургану та етапів його зведення, яка при всій своїй спрощеності відбиває реальну картину [Ольховський, 1999, рис. 1—7]. Але чомусь автори ряду публікацій скіфських курганів ігнорують, цю обставину і консервують ті самі погляди на елітні насипи, що помилково домінували в 1970-і рр. Активним опонентом моїх поглядів на скіфський курган, як на одноактну споруду є С.В. Полін, але його аргументи виглядають переважно таким чином: «За браком місця я не маю можливості зробити аналіз усіх прикладів, але хочу підкреслити хибність самої ідеї, ... Ю.В. Болтрика» [Полин, 2003, с. 16]. Проте в декількох товстих монографіях

можна було знайти місце для відповіді на такі важливі питання: 1) чому в ряді скіфських курганів схеми розміщення бокових могил співпадають; 2) яким чином давні грабіжники так безпомилково потрапляли в підземні камери, починаючи свій хід від поли насипу; 3) чому в більшості випадків дослідники бокові могили «ловлять» на рівні давнього горизонту або в матеріку, але в той же час домальовують лінію впуску, яку, до речі, не бачили (напр.: [Бидзиля, Полин, 2012, рис. 43, 100, 107]); 4) чому в бокових могилах знаходяться залишки возів (борти та колеса), а біля них на рівні давнього горизонту або на поверхні викиду, чи в середині самих могил, складено бронзовий декор цих возів (прикладом залишків возів слугують: Александрополь, Огуз, обидві вхідні ями Північної могили Гайманки, Бокова могила Товстої Могили (вхідна яма та дромос іншої), бокові могили Казенної Могили, Бердянського та Мелітопольського курганів).

Як усі ці та інші збіги можна пояснити? Звичайно, в першу чергу тим, що існувала певна традиція і її втілювачі-розпорядники, ще на рівні планування майбутнього кургану, використовували декілька схем розміщення могил та іншого поховального реманенту¹. Бокові ж могили, не зважаючи на наявність в них поховань жінок в коштовних шатах, правили додатковими коморами для майна головного небіжчика та своєрідними каретними сараями. Оскільки всі ці могили були винесені за зовнішній схил первісної обваловки, то вони і розташовані по колу під полою кургану. В одних випадках ці могили (або ж додаткові вхідні ями з довгими дромосами) були влаштовані під схилом обваловки, тоді викид з них лягав на цей схил. В інших (як у випадку з Гаймановою Могилою) зведення первісної обваловки відбувалося одночасно з влаштуванням бокових могил для широкого кола осіб, супроводжуваних головним небіжчиком. Далі ми спробуємо більш докладно продемонструвати читачу ситуацію з цією пам'яткою. Але перед тим вважаємо за потрібне більш докладно зупинитись на розгляді первісної обваловки в тілі кургану, як такої, що збивала з пантелику більшість дослідників, і той же час змушувала давніх будівничих влаштовувати бокові могили на периферії кургану, під схилами насипів.

ПЕРВІСНА ОБВАЛОВКА

Первісну обваловку навколо місця поховання головного небіжчика почали вирізняти після серії розкопаних великих курганів скіфів. Там на профілях бровок простежуються схили

1. Попередню розмітчану схему з однією додатковою могилою і подальші етапи зведення насипу кургану свого часу запропонував В.С. Ольховський [Ольховський, 1999, с. 123—127].

первісних насипів (переважно зовнішні, рідше внутрішні). Ці схили досить стрімкі від 55 до 65° (схили сучасної поверхні курганів похиліші — 10—30°). Тіло валу складено з блоків дерену або зі шматків родючого ґрунту, ззовні бувають обмазані грязюкою². Обваловки великих курганів зводились одночасно із створенням підземних поховальних споруд. Про це свідчить глина з цих споруд, що вкладалась одночасно з вальками в основу первісного валу³, вона двома (рідше однією) дугами охоплювала вхідну яму центрального поховання. Така практика притаманна курганам IV ст. до н. е., хоча трапляється і в насипах V ст. до н. е. Первісна обваловка, тобто вал висотою від одного до декількох метрів та діаметром від 5 до 35 м, фіксувалась переважно на курганах середніх та великих розмірів. Вал навколо центральної вхідної ями слугував основою для подальшого зведення насипу⁴. За стратиграфічними спостереженнями на курганах Рогачицького поля, Жовтокам'янки, Кам'янської Близилиці, Огузу, Кара-Тюбе та багатьох інших, контури первісної обваловки фіксуються дуже чітко⁵. Доречно зауважити, що один з найбільш очевидних взірців первісної обваловки зафіксовано в кургані Кара-Тюбе [Болтрик, 1993, с. 184, рис. 2] (рис. 1). В середині простору навколо могили, обмеженого обваловкою, закінчувались поховальні доріжки. Внутрішній простір в середині первісної обваловки після закладання вхідної шахти заповнювався блоками дерену (інколи їх чергували з шарами камки, як в Мелітопольському кургані)⁶. А простір в середині об-

2. Обмазку простежено на розрізах Вишневої Могили та Огузу. На Огузі досліджено ділянку схилу первісної обваловки та шар її грязьової обмазки потужністю 3—5 см, на площі біля 30 м².

3. Лінзи викидів, «підперті» валом з вальків, фіксуються на бровках багатьох курганів з висотою насипів понад 2—3 м.

4. Мабуть зовсім не випадково Етимологічний словник при тлумаченні слова *курган*, подає одне з його значень в половецькій (кипчацькій) мові, як «насипний вал» [Етимологічний ..., 1985, с. 152].

5. Зауважимо, що контури зовнішньої частини обваловки інколи сприймаються дослідниками, як первісний насип. Контури внутрішніх схилів обваловки досить часто фіксуються непевно. Хоча в перетинах згаданих курганів добре видно трикутні контури розрізаних впоперек валів. На профілях бровок потужних насипів (коли центральна частина не зіпсована грабіжницькими вирвами) відображено процес закладання вальками внутрішнього простору, обмеженого обваловкою.

6. Вірогідно, подібний принцип заповнення простору в середині обваловки зафіксував М.І. Веселовський на Шулєгівці. Він вказує мінімум три шари камки в насипу центральної частини кургану, що залягали від рівня давнього горизонту з інтервалом 1,6 та 1,4 м (за потужності шару до 0,2—0,15 м). Присутність поруч викиду та грабіжницьких ходів доводить, що йдеться як раз про центр кургану [Архів ІІМК РАН, 1889, д. №17, л. 34].

Рис. 1. Вигляд схилів первісної обваловки в перетині у кургану Кара-Тюбе

валовки Гайманової та Казенної Могил було закладено шаром очерету. На останній він фіксувався в плані у вигляді овалу діаметром до 20 м. Очерет лежав на викиді, вкривав вхідну яму та простір навколо неї. Використання камки для декорування простру в середині обваловки простежено нами на Чмиревій Могилі та Огузі [Болтрик, Фіалко, 2012, с. 54; Фіалко, 1994, с. 128].

Зведення первісної обваловки сягає глибин індоєвропейських поховальних звичаїв, що мали на меті ізоляцію місця поховання від навколишнього простору⁷. Себто це — створення чи оформлення своєрідного входу в потойбічний або нижній світ, відокремлення «потойбічного, нижнього світу мертвих» від «середнього світу живих». «Я воздвигаю это кольцо для защиты от живущих, чтобы никто другой из них не смог достигнуть этого предела» [Ригведа, X, 18, 4]. Питання семантики подібних підкурганних споруд ретельно розглянуті Б.А. Литвинським [Литвинский, 1972, с. 136—139].

Вірогідно, сакральним функціям ізоляції простору навколо померлого слугувала спеціальна конструкція, ключовим елементом якої був велетенський килим з П'ятого Пазирицького кургану. Килим та полотнища з повсті кріпились на спеціальну дерев'яну чотирикутну в плані споруду. За її базу правила рама з колод, з гніздами для довгих жердин, що слугували каркасом для вертикального кріплення повстя-

них килимів. Ймовірно, кути верхівки споруди, загальною площею стін біля 120 м², прикрашали повстяні фігурки чотирьох лебедів [Грязнов, 1992, с. 168]. Таким чином, для скіфського часу в степах Євразії Пазирицька конструкція фіксує ідею організації чотирикутного простору навколо елітної могили. Тут слід згадати великі квадратні в плані могили по обидва боки від Кам'янсько-Нікопольських переправ, маємо на увазі кургани біля Великої Знам'янки та групи Завадських Могил. Долучається до цього ряду квадратний котлован (площею понад 200 м²) та підквадратний склеп в Огузі. На не випадковий вибір саме цієї геометричної форми вказують первісні обваловки Огузу та Кам'янської Близниці, чотирикутність яких фіксують стратиграфічні перетини їх насипів⁸. Це виглядає таким чином: на перетині в тілі насипу чітко вирізняється трикутник обваловки (валу), від вершини якого, вздовж центральної частини кургану, тягнеться лінія гребню валу, яка є паралельною лінії похованого горизонту [Андросов, Мухопад, 1987, рис. 1, профіль А—А¹]. Тобто трикутник в перетині фіксує місце утворення прямого кута обваловки в плані, іншими словами, місце примикання однієї зі сторін чотирикутника до другої. Подібну картину може утворити лише чотирикутна в плані обваловка, оскільки конструкція круглої чи іншої в плані форми такої стратиграфічної ситуації в перетинах не дасть. В кургані біля м. Городища співробітники Черкаського музею в 1988 році зафіксували глиняний викид зі скіфської катакомби, який в плані утворював квадрат [Смоляр та ін., 1989, рис. 38]. Тут глину в межах квадрату втримували або обмежували внутрішні схили обваловки. Схоже, що часто

7. Залишки первісної огорожі з дерену та дерев'яних кілків фіксують для курганів тагарської культури в лісостепу Південного Сибіру [Мартинов, 1979, с. 34—35, рис. 19]. Систему огорожі з частоголу навколо кожного поховання та огорожу з колод навколо всього поховального майданчика простежено для абашівських курганів Чувашії [Мерперт, 1960, с. 123, рис. 19]. Дугоподібні викладки з буличника навколо могил притаманні для курганів доби бронзи на Північному Кавказі [Чеченов, 1977]. Для степового Подніпров'я відзначається наступність в засобах спорудження білозерських та скіфських курганів, включаючи і обваловку [Отрошенко, 1981, с. 21].

8. Звичайно, логічніше було б очікувати простежити чотирикутність обваловки в плані, але ідея горизонтальних зачинок не встигла вкоренитися в польовій практиці археологів-курганщиків, оскільки скінчився сам курганний бум. Та й спроби горизонтальних зачинок робились лише на курганах доби бронзи [Пустовалов, 1998, с. 168—175].

внутрішній контур обваловки був наближений до квадрату, тоді як зовнішній утворював коло. Тобто геометрія обваловки нагадувала в плані схему мандали — зовнішнє коло з вписаним в нього квадратом⁹.

Таким чином, не зважаючи на використання різноманітних матеріалів, в різні часи, в різних регіонах принцип оточення місця могили залишається тим самим. За цим криється намагання давніх будівничих обмежити як реальний простір, так і позначити межі ірреального, тобто сакрального місця. Могила чи підземна поховальна споруда та обваловка навколо — це певним чином організоване середовище, яке після покладення в нього небіжчика підлягало наступній ізоляції. З іншого боку, могила разом із обваловкою це простір, де відбувався комплекс ритуальних дій [Пяткин, 1984, с. 60].

З поховальної практики монголів відомо про спорудження дерев'яних саркофагів та двох зрубів один в одному, які зводились до половини та добудовувались вже після покладання в них померлого, зауважимо, соціально важливого померлого [Жуковская, 1990, с. 104—106]. Тобто, той самий принцип вкладання один в одного просторів, або підпросторів, що концентруються навколо однієї точки, якій було відзначено для влаштування боспорських склепів [Савостина, 1990, с. 240—241]. І подібний підхід, але із своєрідними особливостями, був притаманний поховальному будівництву скіфів. В фольклорі цю ідею відзеркалено у вигляді кощеевої смерті (голка в яйці, яйце в качці, качка в зайці і т. д.), що до певної міри відповідає схемі: «саркофаг — могила — обваловка — насип — крепіда — рів — вал навколо кургану, як остання оболонка». Себто первісна обваловка являла собою перше коло, яке оточували інші концентричні круги — насипи, рови, крепіди.

Бокові ж могили влаштовували під зовнішнім схилом обваловки, часто викид з них вкладали на цей схил або ж його частину відкидали на протилежний бік на давню поверхню. Тут прикметною є одна обставина — викид на верхівку насипу ніколи не потрапляє, натомість лежить в нижній частині схилу, а вище не здійснюється (виключення складає лише насип Солохи, перекритий своєрідним куполом з шару глини). Це можна пояснити лише одним — самого насипу в закінченому вигляді ще не було (існувала лише обваловка!), то й не було куди складати материкову глину.

9. Хоч термін «мандала» пов'язаний з буддійською міфологією, сама ідея комбінації кола та квадрату або ромбу в декоративному мистецтві є більш давньою. У всякому разі ці символи відомі мистецтві киммерійців [Тереножкин, 1976, с. 174—175].

ПОХОВАЛЬНІ ДОРІЖКИ

Ще одним важливим елементом устрою насипу, якій слід враховувати при розміщенні могил на підкурганному просторі, є поховальна доріжка. Йдеться про проходи, що залишались будівничими курганів в тілі первісної обваловки в субширотних напрямках для підходу до вхідної ями. Поховальну доріжку позначають в одних випадках черепа коней, що лежать на ній (Вишнева Могила, Гайманове поле к. 21), в інших — відокремлені могили коней, які немов би перекривають вихід з первісної обваловки з зовнішнього боку (Гюнівка к. 7, Огуз), а іноді навпаки з внутрішнього боку (Чортотлик, Козел, Солоха I). Крім того, щоб ями кінських могил не заважали користуватись доріжкою під час церемонії поховання, їх перекривали дерев'яними колодами (В.Знам'янка к. 13, Огуз, Козел, Чмирева Могила та ін.) чи кам'яними плитами (Мелітополь).

В Огузі, звичайно, крім великої могили коней та материкової підсипки, доріжка фіксувалась ще й стратиграфічно, завдяки шару морської трави — камки (лат.: *zostera*) та похованню коня безпосередньо на доріжці. Жолобоподібний прохід з заходу до центру кургану, який було влаштовано в первісній обваловці, фіксувався в Огузі, в Бердянському кургані. В останньому доріжку було декоровано декількома шарами лозини, перекритими верствою камки. Подібна картина зафіксована на Гаймановій Могилі: вимостка з очерету утворювала широку та довгу смугу, що йшла від вхідної ями в північно-західному напрямку [Бидзиля, Полин, 2012, с. 123, 125; рис. 163—169]. І.Є. Забелін на Краснокутському кургані бачив прохід «сажени в полторы, обозначившийся весьма тонким слоем глины в 4 сажнях длиною» [ОПИ ГИМ, ф. 440, ед. хр. 256]. Тут доріжку було помічено в товстому шарі глини викиду. Починаючись біля центральної вхідної ями, поховальна доріжка простежується до краю кургану (на захід або схід від центру, або в обох напрямках, як наприклад в Огузі). Цікаво, що напрямки поховальних доріжок, як правило, співпадають з розривами кільцевих ровів. І разом з ними фіксують головну вісь споруди, орієнтація якої залежала від положення сонця над горизонтом на час зведення комплексу кургану [Генинг В.Ф., Генинг В.В., 1985, с. 136—152].

В попередніх статтях ми надавали ключові висновки стосовно погляду на скіфський курган як єдиний ансамбль, що ґрунтується на підставі аналізу збігів в розташуванні споруд на підкурганній поверхні та стратиграфічних перетинів скіфських курганів [Болтрик, 2000; 2009]. Вони зводяться до такого.

1. У переважній більшості випадків елітні кургани скіфів — це одноактні, складні, багатоконпонентні споруди, всі елементи яких влаштовувались синхронно та були частинами

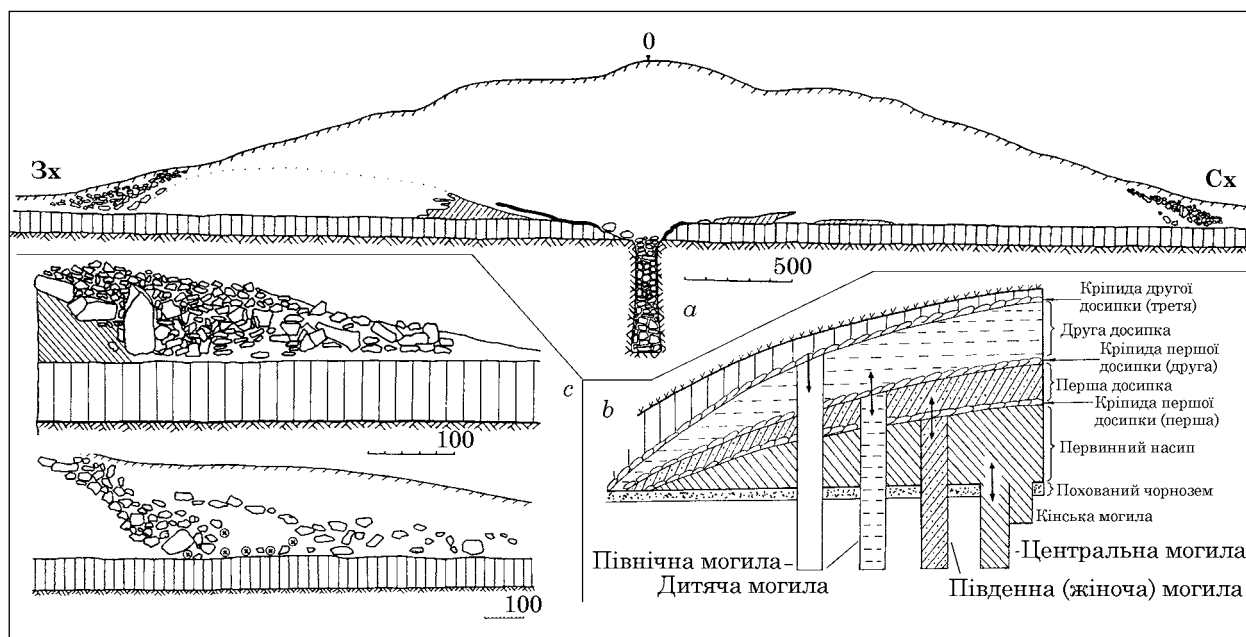

Рис. 2. Порівняння умоглядної схеми стратиграфії Гайманової Могили (b) з північним перетином Центральної бровки цього кургану (a) та розрізи кріпиди № 5, 9 [Бидзиля, Полин, 2012, рис. 55, 47] (c)

одного ансамблю. Головна ідея цих споруд підкорена забезпеченню переходу померлого в потойбічний світ з відповідним почтом залежних осіб, що супроводжують свого господаря. Часто вони були вдягнені в коштовні шати, мали своїх супроводжуючих осіб, що також заважало вірному тлумаченню цих могил. Саме цих осіб ховали в окремі бокові могили, які помилково тлумачать як впускні, тобто асинхронні.

2. З плином часу окремі елементи кургану змінювали, відокремлювали від основної споруди чи ж зливали з нею. Таким чином з'являються додаткові входи до центральної поховальної камери.

3. Збіг схем розташування бокових могил на підкурганній поверхні в низці курганів та наявність серед цих могил залежних поховань жінок в багатому вбранні, дещо коригує сталу тезу про самостійне та відносно високе становище жінки в кочовому суспільстві [Грач, 1980, с. 52].

4. Із зростанням соціального рангу небіжчика збільшується коло осіб, що супроводжували його в потойбічний світ. До певної міри підтверджується інформація Геродота [IV, 71, 4] про шість задушених підлеглих царя — від наложниці до вісника, яких ховали разом з царем. Факт знаходження супроводжуючих осіб не в одній могилі з володарем можна пояснити змінами в обряді, які відбулися з часів Геродота. У всякому разі, в одному з архаїчних степових курганів (Велика Знам'янка № 13), залежні особи знаходились ще разом з господарем в одній великій могилі. Але за декілька поколінь після цього супроводжуючих осіб почали ховати в окремих могилах різних форм, як всередині обваловки, так і за її межами.

Проте, певне коло залежних осіб залишалось в основній могилі.

Тут слід повернутись до ситуації в Гаймановій Могилі і дещо прояснити її, оскільки для ретельного розгляду цієї пам'ятки є очевидні докази, зафіксовані графічно та фотографічно. З іншого боку, дві обставини в нещодавній публікації цієї пам'ятки буцімто спростовують наші вище наведені висновки. Йдеться про схему стратиграфії Гайманової Могили, складену В.І. Бідзілею вже в Києві за рік після завершення польових робіт [Бидзиля, Полин, 2012, рис. 41] та нібито факти фіксації впуску трьох могил в цьому поховальному комплексі (рис. 2). До певної міри дискусії щодо наявності тут тришарової кріпиди, які велися ще під час розкопок кургану, змушували Василя Івановича шукати відповідь на начебто наявну поетапну картину зведення кургану. При нагоді зауважимо, що в різних місцях кургану, з певною натяжкою можна побачити двошаровість кріпиди, але це швидше конструктивні особливості, а не свідчення якихось розведених в часі добудов тіла насипу (див. розрізи № 4; 5; 6; 10; 12, 13 та ін.) [Бидзиля, Полин, 2012, рис. 45; 46; 49; 55; 56; 58], оскільки ці скупчення каменю ледь відділені одне від одного, а той прошарок ґрунту, що є між ними, міг утворився і внаслідок дощового змиву, і схоже це підтверджують ті розрізи кріпиди, де каміння лежить просто суцільним шаром (розріз № 10) [Бидзиля, Полин, 2012, рис. 56]. Тобто язика дощового змиву не вкривали схили насипу суцільним шаром. Добудови кріпиди, аби вони були різночасовими мали б своє продовження в насипу. І були б позначені світлими смугами шарів відмерлої степової рослинності, що безумовно мала б утворитися. А

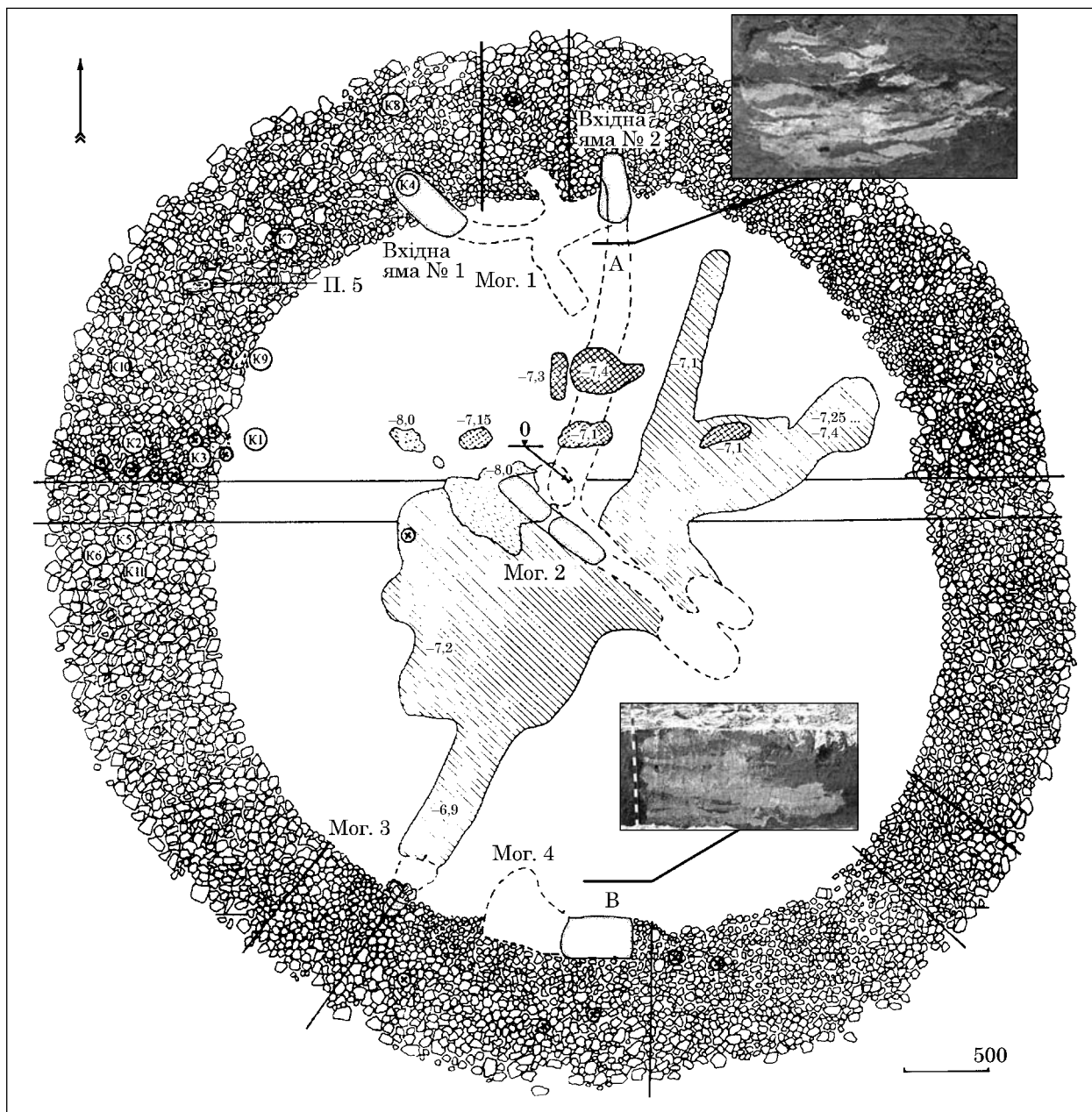

Рис. 3. Загальний план Гайманової Могили з позначенням місць материкових лінз біля вхідної ями № 2 Центральної та Північної могил (А) та біля вхідної ями Південної могили (В)

цього ми не бачимо ні на фото, ні на кресленні. Слід сказати, що ті часи (а це була перша спроба розкопок такого великого насипу в історії сучасній археології України) ніхто і гадки не мав про конструктивні досипки, не кажучи вже про курган як єдиний, задалегідь спланований ансамбль. Проте стратиграфічні відмінності, коли вони мали місце фіксували. Тоді загальноприйнятим був погляд на курган, що склався за стереотипною для насипів доби бронзи схемою, де всі інші поховання крім основного є впускними. Але ж пов'язувати потужну досипку по всій окружності насипу Гайманової Могили з похованням майже немовляти, могилу якого влаштовано під полою кургану в шарі похованого чорнозему недоречно. Під час розко-

пок вдалося простежити впуск вхідної ями з висоти 1,35 м над рівнем похованого чорнозему. Але узгодженість цієї могили з краєм крепиди і кінцем південної смуги викиду (шириною 2 м), та прямого кута, який ця смуга утворює з віссю поховальної доріжки, теж увінчаної похованням дитини (підлітка?), змушує припустити, з огляду на явну не випадковість цих збігів, що для влаштування могили будівничим кургану прийшлося прорізати край обваловки чи недоробленого насипу. Припущення, що дитяче поховання було впущене до вже завершеного насипу маловірогідне, оскільки тоді не вдалося б так безпомилково потрапити в створ довгої смуги викиду (рис. 3). Не виключаємо, що під будівництво Гайманової Могили існувало де-

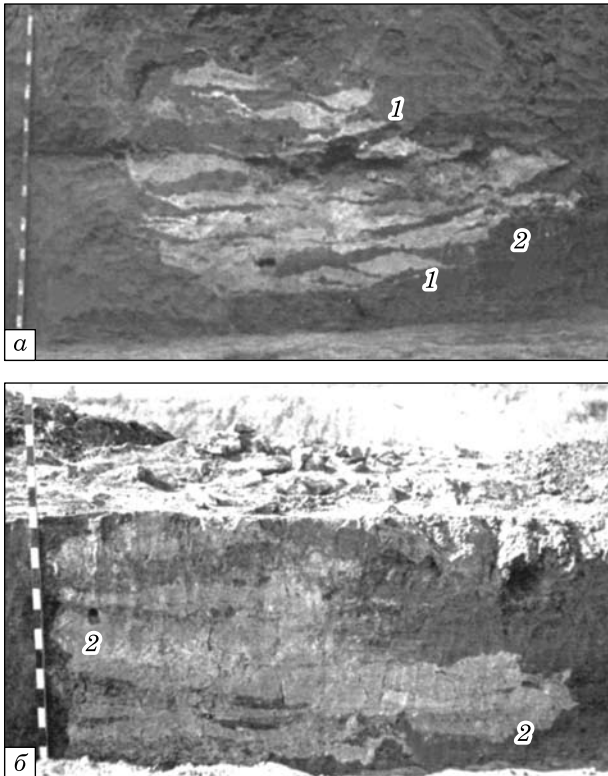

Рис. 4. Порівняння материкових лінз біля вхідної ями № 2 Центральної та Північної могил (а) та біля вхідної ями Південної могили (б): 1 — позначення вірогідних місць висипання лантухів; 2 — місця «вторгнення» блоків дерену в масив глиняних нашарувань

кілька проходів-доріжок в тілі обваловки. Крім головної поховальної доріжки, декорованої очеретом, що вела в західному напрямку, існували два або три технологічні проходи, якими від центральної могили транспортувався материковий викид. На нашу думку, довгі смуги викидів утворилися внаслідок того, що лінзи викиду мали не велику потужність (висотою до 1—1,2 м). Тобто шкіряний лантух з глиною був занадто важкий аби підіймати його вгору на кучу викиду, тому, аби висипати ґрунт, його переміщували далі, але горизонтально. Цілком ймовірно, що подібні, але коротші проходи існували біля вхідної ями Південної могили та вхідної ями № 2 Північної могили (крім того, це й була вхідна яма до довгого дромосу Центральної могили). До цього нас схиляє розгляд прошарків материкової глини біля цих могил, в яких помилково вбачали заповнення вхідних ям, що перетинають насип, тобто наявні свідчення впуску (рис. 4). По-перше, дивує однакова форма цих строкатих прошарків — вони округлої форми і зовсім не мають паралельних стінок, що мали б позначати яму. По-друге, ці нашарування не мають продовження в нижній частині, а горизонтальна зачистка не фіксує контурів ями. Тобто, ці нашарування глини не співпадають з вхідними ямами і існували поруч з ними, до того ж відстояли від ям в бік цен-

тру кургану. По-третє, дивує збіг максимальної ширини перетинів цих плям — 2,7 м. В той же час ці розміри ніяк не узгоджуються з розмірами вхідних ям. Приміром, вхідна яма № 2 Північної могили в своїй південній частині має ширину 2,2 м, а під північним краєм взагалі 1,5 м, а вхідна яма Південної могили розвернута до перетину нашарування своєю довгою стороною, що має 3,6 м. І четверта обставина — нашарування з північного перетину лежать в коритоподібному заглибленні з нерівною поверхнею, лінзи глини місцями відокремлюються шарами чорнозему, або валькової крихти. В цих невеликих лінзах вгадується висипана з лантуха глина. А нашарування з південного перетину демонструє на східній вертикальній стінці «вторгнення» блоків чорнозему трикутної форми в масив перемішаної глини. Ці спостереження переконують, що тут ми маємо справу не з заповненням вхідних ям, зафіксованих в вертикальному перетині, а з залишками в тілі обваловки проходами чи своєрідними карманами, в які складалася глина, яку витягли з бокових вхідних ям при продовженні процесу зведення насипу. В тому, що наше припущення відповідає дійсності, переконує наявність в обох перетинах глиняної площадки, що значно нижче основного масиву глини. Цю обставину можна пояснити тим, що по цим площадкам переміщувалися будівничі, що висипали глину з лантухів на один бік. А час від часу цю глину будівничі насипу перекривали шарами чорнозему. Тобто відсутність на перетинах глиняних нашарувань слідів стінок ям вказує, що це не свідчення впуску, а наслідки одночасних дій при будівництві могил та насипу кургану.

Наявність в кургані південного та північного язиків викидів, та близьке розташування біля них вхідних ям Північної (№ 2) та Південної могил теж побічно вказує на не випадковість цієї обставини. Сюди ж слід долучити напрочуд схожі за формою та розмірами фасировки входів до дромосів Центральної та Південної могил. На цьому тлі цікавими є записи в польових щоденниках В.І. Відзілі, Б.М. Мозолевського та О.І. Тереножкіна, Е.В. Яковенко — безпосередніх дослідників Гайманової Могили. Йдеться, насамперед, про їхні нотатки стосовно довгого дромосу Центральної могили, що вів до неї від вхідної ями № 2 Північної могили. Під час сезонів 1969 та 1970 років думки про наявність цього дромосу не полишали їх. До того ж, вхідна яма № 2 Північної могили своєю довгою віссю просто орієнтована на Центральну могилу.

В міркуваннях всіх цих дослідників відбувалось коливання між визнанням підземного ходу з півночі до центру кургану чи то дромосом, чи то грабіжницьким ходом. Але ключовий злам відбувся 11 вересня 1969 р. Тоді Олексій Іванович записав, що в ході робіт з'ясувалося: вхід-

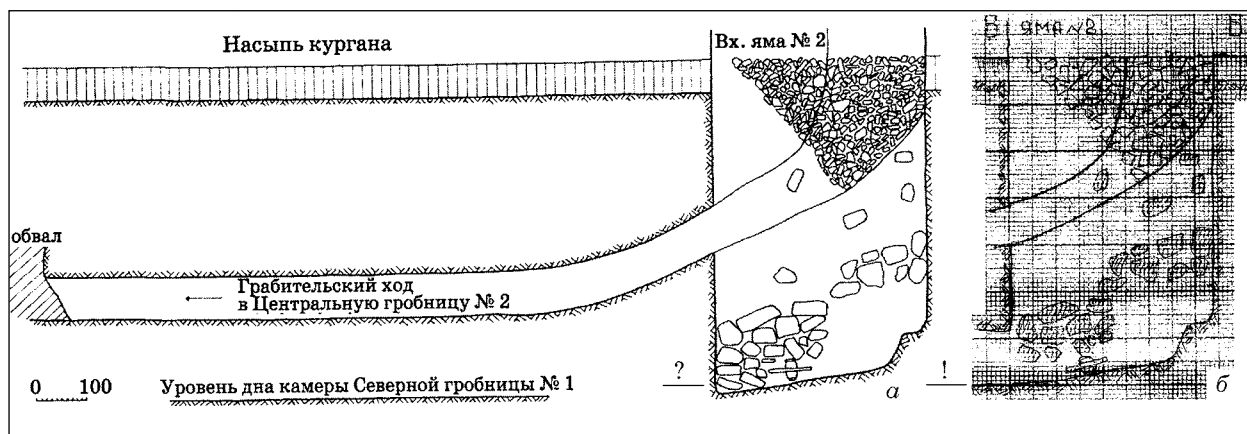

Рис. 5. Приклад ігнорування авторами монографії «Гайманова Могила» наявності факту існування довгого дромосудо Центральної Могили, що йшов від нижньої частини вхідної ями № 2: а — «редагована» версія розміщена в монографії; б — фрагмент польового креслення В.І. Бідзілі [1969—70/37, № 19]

на яма № 2 з'єднана зі східним краєм камери Північної могили. Тоді ця обставина, оскільки аналогів подібній ситуації не знали, змусила відмовитись від погляду на другий хід, що відходив від цієї ями, як на дромос і визнати його грабіжницьким ходом. Цей помилковий погляд графічно сфальшував нині діючий автор монографії. На вертикальному перетині вхідної ями та грабіжницького ходу (рис. 5, а) [Бидзіля, Полин 2012, рис. 107], він підправив розірвану лінію перетину (початок дромосу), зробивши її суцільною, проте на польовому варіанті цього креслення зображено хід який відходить від нижнього краю вхідної ями (рис. 5, б). Тобто автор монографії практично «відредагував» джерело на користь своїх поглядів. Зважаючи на значну ширину ходу (до 2 м) і те, що цей хід (читай дромос) практично зливається з рівнем підлоги камери Центральної могили, це опосередковано свідчить про заздалегідь сплановану суцільну споруду (загальною довжиною понад 37—40 м), що в більшій своїй частині мала практично єдиний рівень (коливання сягають лише 0,15 м) як для Північної, так і для Центральної могили.

Багато в чому схожа на Гайманову Товста Могила, яка теж давно потребує перегляду черговості могили. По-перше, так званий грабіжницький хід Товстої Могили, той що веде до Центральної могили, зараз слід трактувати як другий вхід синхронний першому, що вів до поховальної споруди. Важливим в цьому контексті є збіг ширини знаряддя, яким в глині вирубували і довгий дромос, і вхідну яму центральної могили — 6 см. Тобто практично це був підземний хід, схожий за своєю загальною схемою на довгий дромос Гайманової Могили. Відрізнявся він лише тим, що похило спускався до Центральної Могили, на відміну від горизонтального довгого дромосу Гайманової Могили.

Заслугує на увагу і та обставина, що в Товстій Могилі вхідна яма дромосу («грабходу»

разом із другою вхідною ямою Бокової жіночої могили знаходяться на рівному віддаленні від центру, власне тому, що вони були окреслені одним радіусом, ще на стадії планування споруди. Схоже, що коли давні будівничі робили розмітку, вони як відправну точку використали південно-західний кут Центральної вхідної ями.

Потребує пояснення факт використання довгих дромосів давніми грабіжниками, а відповідно і плутанини в оцінці цих підземних ходів як грабіжницьких. Річ у тім, що вхідні шахти довгих дромосів, завжди влаштовані під полою кургану, навесні демаскувались талими водами. Прикладом цього може слугувати друга вхідна яма до Бокової гробниці Товстої Могили. Оскільки вона знаходилась на відстані 3 м від рову, то над нею шар насипу був незначним, а її первісне заповнення з перемішаної глини через значне зволоження стало рухливим і просунулося до дромосу, а його місце згодом було заповнене чорноземним намумом [Мозолевський, 1979, с. 99]. Таким чином, невеликий шар насипу на периферії кургану не міг захистити вхідних шахт, влаштованих поза обваловкою і тому вода продавлювала чи промивала їх заповнення всередину поховальних камер. Провалля, що утворювались, згодом використовували грабіжники, а оскільки дромоси та камери не були заповнені, то й проблеми орієнтації під землею в них не виникало.

На завершення зазначимо, що переважно на прикладі Гайманової могили спростовується помилкова оцінка бокових могили як впускних. Це коректування здійснюється завдяки аналізу загальної схеми простору під курганом і слідів «прорізання» насипу шахтами бічних могили. При уважному розгляді ці сліди виявляються прошарками глини, які вкладалися в тіло обвалування одночасно з її спорудженням. Таким чином, бокові могили виявляються одночасними додатковими елементами в єдиному складному поховальному комплексі.

З іншого боку, визнання скифського кургану як єдиного, заздалегідь спланованого ансамблю значно розширює коло осіб, які мали бути принесені в жертву головному небіжчику. Так, приміром, в Гаймановій Могилі загальна кількість залежних осіб сягає мінімум 15 (13 дорослих та 2 дітей), а в Товстій Могилі — 6 осіб. Кількість похованих в останній, зважаючи на сильно зруйновану грабіжниками Центральну могилу, могла бути і більшою. Значна кількість залежних осіб Гайманової Могили, що більш ніж вдвічі перевищує згаданих Геродотом (наложниця, чашник, куховар, конюх, особистий слуга та вісник)¹⁰ [Herod., IV, 71], не виглядає такою вже невірогідною. Особливо з огляду на ситуацію в невеличкому скифському кургані (№ 20) біля с. Дивізія в Бессарабії, де навколо центрального поховання було зафіксовано ще п'ять захоронень, здійснених одночасно [Андрух, Оанча, 1992, с. 84].

До того ж, саме устрій основної могили відповідав поховальним нормам певних хронологічних горизонтів, а форми могильних споруд супутніх поховань були менш залежними від «вимог часу», тому виглядають більш традиційними. В курганах IV ст. до н. е. допоміжні могили підкорялись загальній схемі устрою кургану. Влаштовані за межею первісної обваловки, вони були орієнтовані на центр, іноді за допомогою довгого дромосу, їх підземний простір з'єднувався з центральною поховальною спорудою. За інших умов допоміжні могили розташовували вздовж зовнішньої дуги первісної обваловки. До того ж, у більшості бокових допоміжних могил довга вісь споруди узгоджувалась з вигином цієї дуги, немов намагаючись її наслідувати.

Складність та розгалуженість поховальних споруд представників скифської еліти, що супроводжувались значним колом залежних осіб, які йшли з життя разом із своїм господарем, опосередковано демонстрували значення ролі лідера в соціумі. В руках таких осіб зосереджувалася адміністративна, військова та, вірогідно, релігійна влада, що є притаманним стародавнім та традиційним суспільствам. Згадуваний вже опис Геродота щодо поховальної церемонії скифів докладно демонструє рівень скорботи номадів, що травмували себе та всіляко висловлювали свій сум і горе [Herod., IV, 71], засвідчуючи в такий спосіб втрату загального батька. Після похорону такої особи курган набував сакрального значення та перетворювався на своєрідний об'єкт поклоніння. Численні сліди тризн на курганах свідчать, що вони стають місцем проведення сезонних ритуальних дій. І важко повірити, що об'єкт, який набув такої суспільної ваги, могли використовувати для подальших поховань. Тому, поки на пасовищах навколо кургану паслися табуни, зберігалось його значення як сакрального об'єкту скифів.

10. Переклад А.О. Білецького

- Алексеев А.Ю. «Центростремительная» и «центробежная» хронология скифских древностей Северного Причерноморья // Боспорский феномен. Греки и варвары на Евразийском перекрестке: Материалы международного науч. конф. — СПб., 2013. — С. 349—352.
- Андрух С.І., Оанча О.С. Скифський могильник IV—III ст. до н. е. поблизу с. Дивізія // Археологія південного заходу України. — К., 1992. — С. 82—92.
- Андросов А.В., Мухомад С.Е. Скифський аристократический курган «Каменская Близница» // Памятники бронзового и раннего железного веков Приднепровья. — Днепропетровск, 1987. — С. 54—74.
- Бидзиля В.И., Полин С.В. Скифский царский курган Гайманова Могила. — К., 2012. — С. 752 с.
- Болтрик Ю.В. Скифский курган как единый ансамбль // Скифы и сарматы в VII—III вв. до н. э.: палеоэкология, антропология и археология. — М., 2000. — С. 129—137.
- Болтрик Ю.В. Повозки как показатель целостности комплекса скифского кургана // Эпоха раннего железа: Сб. науч. тр. к 60-летию С.А. Скорого. — К., 2009. — С. 39—47.
- Болтрик Ю.В. Курган Кара-Тюбе // Древности Степного Причерноморья и Крыма. — Запорожье, 1993. — № IV. — С. 183—197.
- Болтрик Ю.В., Фіалко О.Є. Останні дослідження кургану Чмирева Могила // Колекції наукових фондів Інституту археології НАН України. Джерела та дослідження. — К., 2012. — С. 50—57 (АДПУ. — Вип. 8).
- Генинг В.Ф., Генинг В.В. Метод определения древних ориентировок погребенных по сторонам горизонта // Археология и методы исторических реконструкций. — К., 1985. — С. 136—152.
- Грач А.Д. Древние кочевники в центре Азии. — М., 1980. — 256 с.
- Грязнов М.П. Алтай и приалтайская степ // Степная полоса Азиатской части СССР в скифо-сарматское время. — М., 1992. — С. 161—178.
- Етимологічний словник Української мови в 7 т. — К., 1985. — Т. 2. — 572 с.
- Жуковская Н.Л. Судьба кочевой культуры. — М., 1990. — 111 с.
- Литвинский Б.А. Древние кочевники «Крыши мира». — М., 1972. — 272 с.
- Мартинов А.И. Лесостепная тагарская культура. — Новосибирск, 1979. — 208 с.
- Мерперт Н.Я. Раскопки абашевских курганов в Чувашии в 1957 г. // Уч. зап. ЧНИИ. — 1960. — Вып. XIX. — С. 14—37.
- Мозольський Б.М. Товста Могила. — К., 1979. — 251 с.
- Ольховский В.С. К изучению скифской ритуальности: посмертное путешествие // Погребальный обряд: реконструкция и интерпретация древних идеологических представлений. — М., 1999. — С. 114—136.
- Отрощенко В.В. Срубная культура степного Поднепровья: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. — Киев, 1981. — 22 с.
- Полин С.В. Про пограбування скифських курганів в районі Чортотлика // Археологія. — 2003. — № 2. — С. 10—25.
- Пустовалов С.Ж. Про удосконалення методики розкопок курганів доби бронзи // АБУ 1997—1998 рр. — К., 1998. — С. 168—175.
- Пяткин Б.Н. Представление о пространстве и времени по погребальным памятникам // Скифо-сибирский мир. — Кемерово, 1984. — С. 58—62.
- Савостина Е.А. Сакральное пространство и погребальный обряд боспорских гробниц // Исследования в области балто-славянской духовной культуры. Погребальный обряд. — М., 1990. — С. 237—248.

Тереножкин А.И. Киммерийцы. — К., 1976. — 223 с.
Фиалко Е.Е. Погребальный комплекс кургана Огуз // Древности скифов. — К., 1994. — С. 122—144.

Ю. В. Болтрик

ЕЩЕ РАЗ К ВОПРОСУ ОБ ОДНОАКТНОСТИ ВОЗВЕДЕНИЯ СКИФСКИХ КУРГАНОВ

Вопрос о последовательности сооружения отдельных могил в кургане по-прежнему вызывает дискуссии. Неверная оценка стратиграфических нюансов в сооружении курганов скифской элиты привела к искажению внутренней хронологии этих памятников. Эта ситуация, в свою очередь, отразилась на общей картине хронологии ключевых погребальных памятников IV в. до н. э.

Суть проблемы лежит в оценке хронологической дистанции между центральной и боковыми могилами в курганах скифской элиты. Если эти могилы впущены в уже существующую насыпь, то дата их совершения будет позже даты основного погребения кургана. А это, соответственно, расширяет дату всего комплекса. Если же боковые могилы совершены одновременно с сооружением насыпи кургана, тогда погребенные в них сопровождают главного погребенного, составляя его свиту. И тогда дата возникновения комплекса сужается до одного года.

Понять ситуацию с боковыми могилами помогает установление факта существования первоначальной обваловки к моменту процесса похорон. Обваловка представляла собой вал, сложенный из блоков дерна. Он отделял центральную могилу от окружающей степи. По периметру этого вала, скорее всего к моменту главного захоронения, устраивались боковые могилы.

На примере Гаймановой могилы опровергается ошибочная оценка боковых могил как впускных. Эта корректировка совершается благодаря анализу общей схемы пространства под курганом и следов «прорезания» насыпи шахтами боковых могил. При внимательном рассмотрении эти следы оказываются прослойками глины, которые укладывались в тело обваловки одновременно с ее сооружением. Таким образом, боковые могилы оказываются одновременными дополнительными элементами в едином сложном погребальном комплексе.

Ключевые слова: курганы скифской элиты, длинный дромос, первоначальная обваловка, погребальная дорожка, погребальный комплекс, архитектоника.

Yu. V. Boltryk

LOOKING BACK AT THE QUESTION OF THE ONE-ACT CONSTRUCTION OF SCYTHIAN KURHANS

The question of the order of the construction of separate graves in a kurhan still provokes the debates. The incorrect evaluation of the stratigraphic nuances in the construction of kurhans of Scythian elite has led to a distortion of the internal chronology of these monuments. This situation, in turn, affected the overall picture of the chronology of key funerary monuments of the 4th century BC.

The core of the problem consists in the estimation of the chronological interval between the centre and the lateral (side) graves in the kurhans of the Scythian elite. If these graves are dug up into the existing barrow mound, the date of their commission will be later than the date of the main burial mound. And in this case the date of the entire complex would be enlarged. If the lateral graves were made at the same time as the construction of the barrow mound of the kurhan, then the persons buried there accompanied the main buried and represented his retinue. In this instance, the date of the complex is narrowed to one year.

Establishing the existence of the original circular embankment at the moment of the funeral process helps to understand the situation with the lateral graves. The circular embankment was represented as an earthen wall, built with the blocks of greensward. It separated the central tomb from the surrounding steppe. The side graves were placed along the perimeter of this embankment, most likely by the time of the main burial.

Wrong evaluation of lateral graves as secondary ones is refuted by the example of Gaimanova Mogyla. This adjustment is done through the analysis of the general scheme of the space under the kurhan and the traces of «incision» of the barrow mound made by the lateral graves' mines. A careful examination of these tracks shows the layers of clay, which were placed into the body of the embankments at the same time as its construction. Thus, the lateral graves turn out being simultaneous additional elements in a single compound funerary complex.

Keywords: kurhans of Scythian elite, long dromos, the original circular embankment, funerary walkway, funerary complexes, architectonics.

Одержано 03.02.2015

Г. В. Вертієнко

«ХТО СЕРЕД БЕЗТІЛЕСНИХ БОЖЕСТВ НАЙБІЛЬШ ОЗБРОЄНИЙ?» (втілення Веретрагни за 14-м *Яштом*)

Надається вибірковий переклад 14 *Яшта* Молодшої *Авести* на українську мову з описом десяти втілень-іпостасей іранського військового божества Веретрагни (*Яшт* 14, 2, 7, 9, 11, 15, 17, 19, 23, 25, 27).

Ключові слова: *Авеста*, *Яшти*, *Веретрагна*, втілення.

У статті публікується переклад фрагментів 14-го *Яшту* (або *Баграм-яшту*)¹ з описом шести зооморфних, двох антропоморфних, одного орнітоморфного та одного атмосферного втілення (*кəhrpa*)² іранського військового божества перемоги Веретрагни (14, 2, 7, 9, 11, 15, 17, 19, 23, 25, 27).

Ім'я божества *vərəθraγna*, якому присвячений цей текст, перекладається як «smiting of resistance», «victorious» [Gnoli, Jamzadeh, 1988, p. 3; Malandra, 1983, p. 80], «Wehrhaftigkeit», «Sieg» [AirWb, Kol. 1421]. Е. Бенвеніст і Л. Рену свого часу пов'язали походження імені іранського Веретрагни з одним з епітетів ведичного Індри ([Benveniste, Renou, 1934]; пор.:

1. *Яшти*, поряд з *Яснами*, *Віспередом* і *Відевдатом*, належать до числа чотирьох *насків*, книг священної *Авести*, що дійшли до нашого часу. До арабського завоювання їх налічувалось 21, для кожного *наску* існувала власна назва, що відповідала 21 слову найбільш священної зороастрійської молитви *ahuna vairiia* [Мейтарчян, 2001, с. 26]. Двадцять один *Яшт*, разом з низкою інших молитов, входить до складу *Хорд-Авести* або *Молодшої Авести* (див.: [Hintze, 2014]).

2. Див.: [de Menasce, 1947]. Здатність божества «проявляти» себе в різних самостійних матеріальних обличчях-іпостасях, відоме за індійським матеріалом і мало розповсюдження в інших давньосхідних культурах. Типологічно близьким є і християнське вчення про Трійцю.

© Г.В. ВЕРТІЄНКО, 2015

[Дрезден, 1977, с. 352—353; Дюмезиль, 2003, с. 125])³. Спростовуючи цей підхід, на сьогодні в іранистиці доведено, що Веретрагна є цілком самостійним божеством, яке персоніфікує перемогу, а не похідним від епітету Індри персонажем [Duchesne-Guillemain, 1973, p. 125; Дрезден, 1977, с. 353; Malandra, 1983, p. 80—82].

Наявність спеціального гімну на честь військового божества у складі Молодшої *Авести* може пояснюватися його помітною роллю в культурі. Відомо, що Веретрагна був одним з найбільш популярних божеств та йому було присвячено найбільшу кількість зороастрійських храмів [Крюкова, 2005, с. 83—84]. В елліністичні та римські часи античні джерела ототожнювали Веретрагну з Аресом та Гераклом [Gnoli, Jamzadeh, 1988, p. 4—5; Lipiński 1993; Кузьміна 2002, с. 34, прим. 39], а в іранській астрології Сасанідського періоду Веретрагна втілював планету Марс (*Бундахішн* 5, 1). Цілком імовірно, що культ Веретрагни мав значне розповсюдження і серед інших іранських народів⁴, зокрема кочових. Звертає на себе ува-

3. Натомість, епітет Індри (*vṛōtrahan*) притаманний і для інших божеств індійського пантеону, а відповідний авестійський прикметник *vərəθraγan* застосовується до таких іранських божеств, як Хаома (напр.: *Яшт* 14, 57), Сраоша (напр.: *Яшт* 11, 7), Вата (напр.: *Яшт* 10, 9), Мітра (напр.: *Яшт* 10, 98), Ахура Мазда (напр.: *Ясна* 55, 4), до героїв (Траетаона; напр.: *Яшт* 5, 61) та Саошьянти (напр.: *Яшт* 13, 38) [Hintze, 1995, p. 91, 93—94, 96], що вказує на широкий спектр застосування даного епітета [AirWb, Kol. 1421]. Відповідно, пов'язувати походження божества Веретрагни з тим чи іншим епітетом навряд чи доцільно [Thieme, 1960, p. 312—313].

4. Щодо можливості існування культури Веретрагни в храмі Анахіти в городищі Еркурган епохи хіонитів в Узбекистані див.: [Сулейманов, 2010, с. 202].

гу повідомлення Геродота про існування святилищ «Ареса» в усіх областях Скіфії (*Herod.*, *Hist.*, IV, 62). На особливе шанування Веретрагни в сакському середовищі можуть указувати кушанські монети, на яких він позначений іменем *Ορλαγνο* (вар.: *Ουόρραάνης*) [Stein, 1887, p. 159]⁵.

Скіфологи вже неодноразово вказували на ймовірність відображення на витворах скіфо-сакського звірино-стиля певних зооморфних образів Веретрагни (бик, вепр, кінь, верблюдоподібний грифобаран тощо) [Ghirshman, 1977, p. 27—38; Болтрик, 1998, с. 80—82; Кузьмина, 2002, с. 17—18, 22—24, 28—29; Королюкова, 2006, с. 85; Прохорова, 2007; Медведев, 2008, с. 124; Дарчиев, 2008, с. 143—161, 203—215; Гуляев, 2010, с. 225; Кантарович, Грибкова, 2011, с. 144]⁶.

Текст 14-го *Яшту* перекладався на основні європейські мови у XIX — на початку XX ст. [Spiegel, 1864, p. 26ff; Harlez, 1881, p. 508ff; Darmesteter, 1883, p. 232ff; Wolff, 1910, S. 258ff]. Вибірковий переклад цього *Яшту* був зроблений У.В. Маландрою у 1983 р. [Malandra, 1983, p. 82ff]. Нещодавно французький переклад 14-го *Яшту* видав Е. Пірар [Pirart, 2006]. Наразі, нове критичне видання і переклад цього *Яшту* підготувала Ч. Рімініуччі-Хайне [Riminucci-Heine, in print], а переклади пехлевійської та новоперської версії *Яшту* 14 готуються до друку Г. Кьонігом [König, in print].

На сьогодні також існують чотири переклади даного *Яшту* на російську мову. З їхнього числа два є фрагментованими: Е.Є. Бертельс (1924 р.) переклав *Яшт* 14, 9, 11, 15, 19, а І.С. Брагинський (1972 р.) — 14, 11, 15, 19). І.М. Стеблін-Каменський (1993 р.) запропонував літературно-поетичний переклад *Яшту* 14 [Авеста, 1997, с. 341—360]⁷. Ще один, майже повний переклад цього *Яшту*, супроводжується морфологічною транскрипцією і був здійснений В.С. Соколовою в 1950-і рр. Втім, виданий він був лише у 2005 р. її ученицею І.О. Смирною [Соколова, 2005]. Цей переклад є дуже залежним від перекладу Авести Фр. Вольфа [Wolff, 1910]. До того ж, усі російські переклади базуються не на конкретному рукописі, а на т. зв. «ідеальному» тексті, створеному у виданні-сінOPSISі Авести К. Гельднером (1889 р.), який на сьогодні зазнає прискіпливого критичного перегляду з боку іраністів⁸.

5. Крім того, М. Штейн припускає, що на монетах з крилатою богинею на ім'я *Οανυδα* / *Οανυδο* в іконографії Ніки, зображене особливе іранське жіноче божество переможності *vapañti uparatāt* («victorious superiority»), що згадується в одному контексті з Веретрагною (*Ясна* 1, 6; *Вісперед* 1, 6; *Яшт* 14, 0 — *vapañtiāśca uparatātō*) [Stein, 1887, p. 159—160].

6. Див. також: [Вертієнко, 2010; 2012].

7. Перевиданий без змін: [Мифологии ..., 2005, с. 519—524].

8. Див., зокрема: [Hintze, 2012, p. 419—432; Andrés-Toledo, 2012, p. 433—438].

Текст 14-го *Яшту* ще не перекладався на українську мову⁹, хоча на певні складнощі, що виникають при його здійсненні, вже вказала А.М. Бочарнікова [Бочарнікова, 2011, с. 115—119].

Виходячи з цього, ми пропонуємо переклад, що здійснений за факсимільним виданням рукопису *Khorda Avesta / Yasht Codex E1*¹⁰ із залученням, для порівняльно-критичного аналізу, електронної публікації рукопису *B5* (*Bombay Univ. Library*, 1789 р.)¹¹, а також стандартного видання К. Гельднера [Geldner, 1889, p. 207ff] та публікації іранського дослідника П. Давуда [Davoud, 1999, p. 403ff]. При роботі над перекладом і коментарем були використані словники Хр. Бартоломе [AirWb] та Е. Бахрамі [Bahrami, 1990, I—III].

ПЕРЕКЛАД

Яшт 14, 2¹²

До нього¹³ вперше прийшов рушійний¹⁴
Веретрагна¹⁵, Ахурою створений,

9. Як слушно зауважив І.М. Стеблін-Каменський, авестійська мова з російською граматично та синтаксично більш схожа, ніж з більшістю західноєвропейських мов, в яких втрачені граматичні категорії відмінків і родів, відсутні безз'язкові конструкції тощо [Стеблін-Каменський, 2000, с. 291]. Сказане тим більше вірно і для української мови.

10. *First Dastur Meherji Rana Library*, Navsari, 1601 р. (Gujarat, India) [Kotwal, Hintze, 2008].

11. *Avestan Digital Archive* [http://ada.usal.es].

12. За рукописом *E1* — fol. 350v [Kotwal, Hintze, 2008, p. 413]; за рукописом *B5* — fol. 196r. Див. також: [Geldner, 1889, p. 206].

13. Тобто до Заратустри. Див.: [Spiegel, 1868, S. 623 (2)]. В рукописі *E1* вказівний займенник у дативі *ahmāi-* — «до нього», з якого починається опис кожної інкарнації, виписаний як *amāi-* [Kotwal, Hintze, 2008, p. 413]. Пор.: [Hintze, 1989, S. 37].

14. До значення див.: [AirWb, Kol. 1386 (Adj. «fahrend»)]. Пор. осет.: *wadæn*,_o — «Той, що несеться нарівні з вітром» (ім'я коня), утворене від *wad* «вітер» і *swæwin* «їти» [ИЭСОЯ, IV, 33]. Фр. Шпигель розуміє епітет як «flying» [Spiegel, 1864, p. 26], Дж. Дармстетер перекладає «running» [Darmesteter, 1883, p. 232]; Ш. д'Арле — «s'avancant» [Harlez, 1881, p. 508]; У.В. Маландра — «driving» [Malandra, 1983, p. 82]; В.С. Соколова — «двигаюсь» [Соколова, 2005, с. 358], а І.М. Стеблін-Каменський дає переклад «божественный» [Авеста, 1997, с. 342]. А.М. Бочарнікова пропонує два варіанти перекладу: «швидкий» / «швидкий, немов вітер» та «захисник» / «готовий прийти на допомогу» [Бочарнікова, 2011, с. 119]. Епітет *vazæmnō-* застосовувався також до Мітри (*Яшт* 10, 101). Варто згадати, що до Мітри взагалі перейшла значна частина функцій й епітетів Веретрагни (пор. фразеологію епітетів у *Яшті* 10) [Campbell, 1968]. У Римській Імперії мітраїзм отримує особливе розповсюдження саме в середовищі воїнів-легіонерів.

15. Можна перекласти: «той, хто несе Перемогу» [AirWb, Kol. 1368, 1421].

В подобі ¹⁶ Вітру ¹⁷ потужного ¹⁸,
Гарного, Маздою створенного ¹⁹.
Благе Хварно ²⁰, Маздою створене,
Приніс Хварно, Маздою створене,
Зцілення ²¹ та Міць ²².

Яшт 14, 7 ²³

До нього вдруге прийшов рушійний
Веретрагна, Ахурою створений,
В подобі Бика ²⁴,

16. «Vom gestalteten Stoff selbst Leib, Körper» [AirWb, Kol. 467]; «body» [Spiegel, 1864, p. 104]; «forme» [Harlez, 1881, p. 508]; «shape» [Darmesteter, 1883, p. 232].
17. Вата (*Vāta*) також є окремим божеством вітру. В іранців Вата втілює вітер, що дує і приносить дощові хмари. В Рігведі Вата — бог штормового вітру. На відміну від Ваю, індійський Вата менш персоналізований і не пов'язаний з Індрою, — він асоціюється з Парджаньєю, богом грозової хмари та дощу [Ригведа, 1989, с. 412, 751 (IV, 46), 759].

18. Adj. «kühn», «stark» [AirWb, Kol. 700]; «bold», «hardy» [Jackson, 1893, p. 71]; «of daring» (Gen.) [Jackson, 1892, p. 75, § 254]; «strong» [Spiegel, 1864, p. 104; Darmesteter, 1883, p. 232]; «сильний» [Авеста, 1997, с. 342]. За Ш. д'Арле: «puissant» [Harlez, 1881, p. 508].

19. У виданні П. Давуда тут знак закінчення змістової частини [Davoud, 1999, p. 403].

20. Варіант перекладу: «the good majesty» [Spiegel, 1864, p. 104]; «la bonne splendeur» [Harlez, 1881, p. 508]; «the good Glory» [Darmesteter, 1883, p. 232]. Давньоіранське поняття **hvarnah-* (ав. *x'arənah*; дав.-перс. *farnah*; пехл. *xwarrah*; сер.-перс. *h'arəh*; перс. *farr, farrah*) [Литвинский, 1968, с. 48 и сл.; Бенвенист, 1965, с. 136—137; Humbach, Icharoria, 1998, p. 14—15; Чунакова, 2004, с. 228] є уособленням могутності, царської влади, божого благословення, благої долі (Яшт 10, 105; 17, 6; 19) (*x'arənah* — об'єкт шанування). Тісний зв'язок образу Веретрагни як Вітра-Вати з *фарном* визиває асоціації з сарматським божеством Уатафарном, яке відоме за присвятним написом на золотому амулеті, знайденому на Кубані: Өею Оуатафарно [Миллер, 1891, с. 129—134; Алексеев, 1980, с. 44]. В.І. Абаев, однак, пропонує іншу етимологію: *vāca-farna, vāc-* — «слово, як божество» [Абаев, 1979, с. 287].

21. «Heil», «Heiltum» [AirWb, Kol. 915], «Heilkraft» [Wolff, 1910, S. 259]; «healing-remedies» [Spiegel, 1864, p. 104]; «guérison» [Harlez, 1881, p. 508]; «health» [Darmesteter, 1883, p. 232]; «curativeness» [Malandra, 1983, p. 82]; «исцеление» [Соколова, 2005, с. 358]; «спасение» [Авеста, 1997, с. 342]. Зв'язок вітра-Вати зі зціленням, щастям і безсмертям простежується також у Рігведі [РВ X, 186; Ригведа, 1999, с. 320].

22. Вживане слово *ama-* «сила» [AirWb, Kol. 140] вписане з енклітичним союзом *ca-* [AirWb, Kol. 570], що можна буквально перекласти як «величезна сила / міць» (пор.: рос. нар.-поет. «силаща»). Див. також: [Бочарнікова, 2011, с. 117—118].

23. За рукописом E1 — fol. 351r—351v [Kotwal, Hintze, 2008, p. 414]; за рукописом B5 — fol. 197r—197v. Див. також: [Geldner, 1889, p. 206—207].

24. Термін має значення «Mann, Männlich» по відношенню до тварин ([AirWb, Kol. 203 («sonst in Verbindung mit dem Tiernamen»); Jackson, 1893, p. 55]; див. також: [Spiegel, 1864, p. 104, fn. *]. І.М. Стеблін-Каменський перекладає «могучий» [Авеста, 1997, с. 343].

Гарного, [жовтовухого ²⁵] ²⁶, золоторогого ²⁷,
Над рогами якого бовваніла ²⁸
Сила досконалої ²⁹ зовнішності ³⁰,
Веретрагна, Ахурою створений;
Так прийшов [Веретрагна]...

Яшт 14, 9 ³¹

До нього втретє прийшов рушійний
Веретрагна, Ахурою створений,
В подобі Коня білого ³²,
Гарного, жовтовухого,
Золото-вездечного ³³,
Над чолом ³⁴ якого бовваніла
Сила досконалої зовнішності,
Веретрагна, Ахурою створений;
Так прийшов...

Яшт 14, 11 ³⁵

До нього вчетверте прийшов рушійний
Веретрагна, Ахурою створений,

25. «Mit gelben, goldfarbigen Ohre» [AirWb, Kol. 1681].

26. Тут за виданням П. Давуда [Davoud, 1999, p. 404], у рукописі E1 і у К. Гельднера це слово пропущене.

27. «Mit goldenen, vergoldeten Hörnern» [AirWb, Kol. 1680].

28. Граматичний аналіз речення див.: [Spiegel, 1868, S. 623 (7)]; «sichtbar werden, zum Vorschein kommen» [AirWb, Kol. 1559].

29. «Gut gebaut, von schooner Figur» [AirWb, Kol. 1823].

30. «Gutes äusseres Ansehen» [AirWb, Kol. 1837]. Ш. д'Арле дає переклад рядку: «la force bien constituée, à la belle taille» [Harlez, 1881, p. 508]; Дж. Дармстетер пропонує «the well-shaped Strength, and Victory, beautiful of form» [Darmesteter, 1883, p. 232]; У.У. Маландра — «well-built, handsome Strength» [Malandra, 1983, p. 83]; Фр. Вольф — «schöngebaute schöngewachsene Ama» [Wolff, 1910, S. 259]; В.С. Соколова слідом за Фр. Вольфом персоналізує слово *ama* — «Ама прекрасний, прекрасноликый» [Соколова, 2005, с. 361]. Пор.: [Бочарнікова, 2011, с. 117—118].

31. За рукописом E1 — fol. 351v [Kotwal, Hintze, 2008, p. 414]; за рукописом B5 — fol. 197v—198r. Див. також: [Geldner, 1889, p. 207].

32. Див.: [AirWb, Kol. 190—191; Jackson, 1893, p. 52; Bahrami, 1990, I, p. 19].

33. «Adj. 'mit goldenem Gebiss' oder 'mit gold(beschlagenem Zügel)'» [AirWb, Kol. 1678]. Однак, У.У. Маландра — «a golden bridle» [Malandra, 1983, p. 83]; Фр. Шпігель — «golden housing» [Spiegel, 1864, p. 104]; Дж. Дармстетер — «a golden caparison» [Darmesteter, 1883, p. 233]. Є.Е. Бертельс — «золотым чепраком» [Авеста, 1997, с. 358]. Редактор перекладу В.С. Соколової надає «с золотими удилами (поводьями)» [Соколова, 2005, с. 363].

34. «Stirn» [AirWb, Kol. 125]. Зазначимо, що взагалі чоло є сакральною частиною в уявленнях багатьох кочових народів [Терлецкий, 2009, с. 141].

35. За рукописом E1, fol. 352r [Kotwal, Hintze, 2008, p. 415]; за рукописом B5 — fol. 198r. Див. також: [Geldner, 1889, p. 207].

В подобі Верблюда в'ючного³⁶,
Кусючого³⁷, що біжить навипередки³⁸,
Ревучи³⁹, хвицливого⁴⁰,
Вовною⁴¹ людину вдягаючого⁴².

*Яшт 14, 15*⁴³

До нього вп'яте прийшов рушійний
Веретрагна, Ахурою створений,

В подобі Кабана⁴⁴,
Обороздатного⁴⁵, гострозубого,
Самця гостро-ікластого⁴⁶,
Враз вбиваючого⁴⁷ кабана,
Непідступного⁴⁸, лютого⁴⁹,
Рябомордого⁵⁰, відважного⁵¹,
Спритного⁵², верткого⁵³;
Так прийшов...

36. Різничитання див.: [Geldner, 1889, p. 207, fn. 11,1]. Згідно з кон'юктурою Фр. Шпігеля це слово утворене від кореневої основи *vad-* «везти» («führen») є епітетом верблюда та може позначати «lenksam», тобто «zur Karavane gehörig» [Spiegel, 1868, S. 624 (11)]. В перекладі він дає «docile» [Spiegel, 1864, p. 105]. Дж. Дармстетер пропонує переклад «burden-bearing» [Darmesteter, 1883, p. 234] й він же відображений у словнику Е. Бахрамі [Bahrami, 1990, III, p. 1270]. Натомість, згідно словника Хр. Бартоломе воно перекладається як «nach Begattung verlangend, brünstig, vom Kamelhengst» [AirWb, Kol. 1345], що отримало прихильність більшості іраністів (напр. «верблюда страстного» [Соколова, 2005, с. 365]; «неистовым Верблюдом» [Авеста, 1997, с. 343]).

37. Фр. Шпігель наголошує, що значенням слова може бути «bissig» [Spiegel, 1868, S. 624 (11)] і перекладає його як «biting» [Spiegel, 1864, p. 105], продовжуючи цю думку Дж. Дармстетер надає переклад «sharp-toothed» [Darmesteter, 1883, p. 234]. За Е. Джексоном — «biting», подвоєння (*Reduplication*) від кореневої основи *dqs-*, *das-* [Jackson, 1893, p. 71]. Е. Бахрамі дає значення: «tameable, mild» [Bahrami, 1990, II, p. 692].

38. «heralauftend», «anspringend» zur Begattung, vom Kamelhengst» [AirWb, Kol. 90], «running» [Bahrami, 1990, I, p. 12]; «hinzulaufend» [Spiegel, 1868, S. 624], «swift» [Darmesteter, 1883, p. 234], «attacking» [Malandra, 1983, p. 83].

39. Згідно Хр. Бартоломе та Е. Джексоном точне значення цього прикметника, який є епітетом верблюда, невідоме [AirWb, Kol. 1535; Jackson, 1893, p. 61]. У.У. Маландра надає переклад як «bellowing» [Malandra, 1983, p. 83]. За Е. Бахрамі *urvant-* — «strong», «stout» [Bahrami, 1990, I, p. 296].

40. «mit den Füßen ausschlangend» [AirWb, Kol. 1005]. За Фр. Шпігелем та Дж. Дармстетером — «fortschreitend» / «stepping-forward» [Spiegel, 1868, S. 624 (11); 1864, p. 105; Darmesteter, 1883, p. 234]. Однак У.У. Маландра перекладає як «trampling» [Malandra, 1983, p. 83]. У І.М. Стеблін-Каменського дане слово опущене [Авеста, 1997, с. 343]. Є.Е. Бертельс — «ногами брыкающегося» [Авеста, 1997, с. 358].

41. «zottelhaarig» vom Kamele» [AirWb, Kol. 480].

42. «Den Menschen bekleiden, ihm zur Kleidung dienend» [AirWb, Kol. 1165]; див. також: [Jackson, 1893, p. 86]. Є.Е. Бертельс — «косматою шерстю людей одевающего» [Авеста, 1997, с. 358]. В.С. Соколова надала в перекладі Фр. Вольфа — «своей шерстю человеку для одевания служащего» [Соколова, 2005, с. 365]. І.М. Стеблін-Каменський — «с шерстю пригодной для одежд» [Авеста, 1997, с. 343]. Тут бачимо акцентуацію уваги на ознаках доместикації [Spiegel, 1868, S. 624 (11)]. Пор.: *Яшт 7, 15*.

43. За рукописом E1 — fol. 352v—353r [Kotwal, Hintze, 2008, p. 415—416]; за рукописом B5 — fol. 199r—199v. Рядки 2—8 цього тексту повторюються в *Яшті* 10, 70 (3—9); рядки 3—9 — в *Яшті* 10, 127 (2—8). Див. також: [Geldner, 1889, p. 208—209].

44. Див.: [AirWb, Kol. 1817, 1366; Jackson, 1893, p. 93]. Є.Е. Бертельс, І.С. Брагинський та В.С. Соколова пропонують переклад як «в прекрасном облике кабана / в прекрасном образе вепря / в образе кабана прекрасного» [Авеста, 1997, с. 358, 359; Соколова 2005, с. 368—369]. Пор.: [Spiegel, 1864, p. 105]. Вочевидь, вони виходять із наявних різничитань у рукописах (див.: [Вертієнко, 2014, с. 144—145, табл. 2]) і розуміють перші два слова рядка як співзвучний складений прикметник *hu-kəhrp-* — «прекрасний, добре складений» («wohlgestaltet») [AirWb, Kol. 1818; пор.: Kol. 1817]. Але при такому розумінні з перекладу неминуче повинен зникнути іменник жін. р. «образ, подоба» (*kəhrpa*), який, проте, із незрозумілих причин, у зазначених перекладах зберігається. Таким чином, наявність прикметника «прекрасний» у даному рядку треба виключити, але за умови, що слово *kəhrpa-* / «образ» є змістоутворюючим, що цілком імовірно, оскільки цей термін використовується при перерахуванні всіх «інкарнацій» Веретрагни в 14 *Яшті*. Що ж до існуючої в частині рукописів форми, де *hū* і *kəhrpa* пишуться разом як одне слово, то тут, найімовірніше, має місце помилка переосмислення, що викликана співзвуччям, і яку можна віднести до класу несвідомих (*unconscious*) [Hintze, 2012, p. 430]. Див.: [Вертієнко, 2014, с. 143—145].

45. [AirWb, Kol. 828]. У.У. Маландра перекладає «ferocious» [Malandra, 1893, p. 83].

46. Див.: [AirWb, Kol. 653].

47. До перекладу: [AirWb, Kol. 1743; Jackson, 1893, p. 106]. Є.Е. Бертельс — «сразу ударяющего» [Авеста, 1997, с. 358]. І.С. Брагинський — «одним ударом убивающего (1956) / убивающего с первого удара (1972)» [Авеста, 1997, с. 359—360]. В.С. Соколова — «разом разящего» [Соколова, 2005, с. 369]. І.М. Стеблін-Каменський — «разящим наповал» [Авеста, 1997, с. 344].

48. Див.: [AirWb, Kol. 127—128]. Дж. Дармстетер — «pursuing» [Darmesteter, 1883, p. 235]; У.У. Маландра — «unapproachable» [Malandra, 1983, p. 83]; С.В. Соколова — «неуязвимого» [Соколова, 2005, с. 369].

49. Різничитання див.: [Geldner, 1889, p. 209, fn. 15, 5]. До значення: [AirWb, Kol. 529].

50. Див.: [AirWb, Kol. 878]. В.У.У. Меландри дане слово при перекладі опущене [Malandra, 1983, p. 83].

51. Див.: [AirWb, Kol. 626—627]. За Дж. Дармстетером — «strong» [Darmesteter, 1883, p. 235], за Фр. Шпігелем — «[with foam] strong» [Spiegel, 1864, p. 105], за С.В. Соколовою — «храброго» [Соколова, 2005, с. 369].

52. Див.: [AirWb, Kol. 1301].

53. Див.: [AirWb, Kol. 860, 1386]. Основа *vāz-* повторюється і в епітеті Веретрагни *vazəntō*. У.У. Маландра — «outflanking (the enemy)» [Malandra, 1983, p. 83]; Є.Е. Бертельс — «сбивающего с ног» [Авеста, 1997, с. 358]. С.В. Соколова — «скачущего» [Соколова, 2005, с. 369].

Яшт 14, 17⁵⁴

До нього вшосте прийшов рушійний
Веретрагна, Ахурою створений,
В подобі Чоловіка⁵⁵ п'ятнадцятирічного,
Осяйного⁵⁶, ясноокого⁵⁷,
Дрібноп'ятого⁵⁸, гарного;
Так прийшов...

Яшт 14, 19⁵⁹

До нього всьоме прийшов рушійний
Веретрагна, Ахурою створений,
В подобі птаха⁶⁰ *Варегна*⁶¹,
Що хапає⁶² знизу⁶³,
(Та) довбає⁶⁴ зверху⁶⁵,
Хто з птахів⁶⁶ найшвидший,
Найпрудкіший⁶⁷ з усіх рухомих.

Яшт 14, 23⁶⁸

До нього восьме прийшов рушійний
Веретрагна, Ахурою створений,
В подобі Барана⁶⁹ дикого⁷⁰,
Гарного, круторогого;
Так прийшов ...

Яшт 14, 25⁷¹

До нього вдев'яте прийшов рушійний
Веретрагна, Ахурою створений,
В подобі Цапа⁷² войовничого⁷³,
Гарного, гостророгого,
Так прийшов...

Яшт 14, 27⁷⁴

До нього вдесьяте⁷⁵ прийшов рушійний
Веретрагна, Ахурою створений,
В подобі Воїна⁷⁶ сяючого⁷⁷,
Гарного, Маздою створеного,
Приніс кинджал⁷⁸ злато-вбраний⁷⁹,

54. За рукописом E1 — fol. 353r [Kotwal, Hintze, 2008, p. 416]; за рукописом B5 — fol. 199v. Див. також: [Geldner, 1889, p. 209].

55. Див.: [AirWb, Kol. 1047—1053, 1366; Jackson, 1893, p. 75].

56. Див.: [AirWb, Kol. 541].

57. Див.: [AirWb, Kol. 1625].

58. Див.: [AirWb, Kol. 460; Jackson, 1893, p. 63].

59. За рукописом E1 — fol. 353r—353v [Kotwal, Hintze, 2008, p. 416]; за рукописом B5 — fol. 199v—200r. Див. також: [Geldner, 1889, p. 209].

60. Див.: [AirWb, Kol. 1172].

61. Див.: [AirWb, Kol. 1412] («Name eines Vogels»). Докладніше: [Spiegel, 1868, S. 624—625 (19); Darmesteter, 1883, p. 236; Авеста, 1997, с. 341, 345]. У.У. Маландра — «falcon» [Malandra, 1983, p. 84]. До перекладу «сокіл» долучається й А.М. Бочарнікова [Бочарнікова, 2011, с. 118].

62. Тобто «fassend», «raskend» [AirWb, Kol. 1541].

63. Тобто «нижня половина» [AirWb, Kol. 57, 1036].

64. Див.: [AirWb, Kol. 907]. Імовірно, мається на увазі шмагування дзьобом жертви, втім буквально це слово в тексті не застосовано. Фр. Шпігель перекладає ці два рядки: «with great flapping wings beneath, one wounding above» [Spiegel, 1864, p. 105]. Дж. Дармстетер дає лише частковий переклад [Darmesteter, 1883, p. 236]. С.М. Соколов дає «рвуций снизу [когтями], бьющий сверж [клювом]» [Соколов 1964, с. 75].

65. Тобто «верхня половина» [AirWb, Kol. 393, 1036; Bahrami, 1990, II, 792].

66. Див.: [AirWb, Kol. 1356].

67. Пор.: [AirWb, Kol. 1528 («der sich am leichtesten bewegt, der flinkste»)]; [Darmesteter, 1883, p. 236 («the lightest»)]; [Авеста, 1997, с. 345 («скорейшей»)].

68. За рукописом E1 — fol. 354r [Kotwal, Hintze, 2008, p. 417]; за рукописом B5 — fol. 200v. Див. також: [Geldner, 1889, p. 210].

69. Див.: [AirWb, Kol. 1109].

70. Тобто «wild», «ferus», «saevus» [AirWb, Kol. 190]. Пор.: [Spiegel, 1868, S. 625 (23); Darmesteter, 1883, p. 237; Bahrami, 1990, I, p. 19].

71. За рукописом E1 — fol. 354r [Kotwal, Hintze, 2008, p. 417]; за рукописом B5 — fol. 201r. Див. також: [Geldner, 1889, p. 210—211].

72. Див.: [AirWb, Kol. 969].

73. Фр. Шпігель, Ш. д'Арле та Дж. Дармстетер майже одноставні в перекладі [Spiegel, 1863, p. 106 («warlike»)]; [Harlez, 1881, p. 512 («combat»)]; [Darmesteter, 1883, p. 238 («fighting»)]. Втім, за Хр. Бартоломе — «wild» (nicht domestiziert) [AirWb, Kol. 1528]. Підкреслено той факт, що тварина є недоместикованою.

74. За рукописом E1 — fol. 354r—354v [Kotwal, Hintze, 2008, p. 417]; за рукописом B5 — fol. 201r. Див. також: [Geldner, 1889, p. 211].

75. В перекладі В.С. Соколової описка «дев'ятий» [Соколова, 2005, с. 379], потрібно читати «десятий».

76. «insbes. der wehrhafte, waffentragende, Kriegsmann» [AirWb, Kol. 1453]. На відміну від *nar-* — «чоловік», «людина», який дається в *Яшти* 14, 17, що вживається і до жінок, і дітей [AirWb, Kol. 1047], слово *vira-* використовувалося тільки для позначення дорослих чоловіків (тобто, здатних носити зброю). У.У. Маландра дає переклад «hero» [Malandra, 1983, p. 84].

77. «Reich», «prächtig», «prunkvoll» [AirWb, Kol. 1484].

78. За Хр. Бартоломе, *karata-* це «Messer», «Dolchmesser», «Dolch» [AirWb, Kol. 454]. У словнику Е. Бахрамі, втім, враховано два значення: «cutter, knife» та «sword» [Bahrami, 1990, I, p. 340]. Так само два варіанти перекладу («couteau» та «épee») надають Е. Сінгх та М.М. Хорасані [Singh, Khorasani, 2012, p. 9]. «Ніж» перекладає Фр. Вольф [Wolf, 1910, S. 261], подібне значення надає В.С. Соколова [Соколова, 2005, с. 379]. Як «ніж» перекладає *karata-* В.Ю. Крюкова (для *Videvdam* 14, 9) [Крюкова, 2005, с. 265]. Ш. д'Арле та Дж. Дармстетер віддають перевагу значенню «меч» («glaive», «sword») [Harlez, 1881, p. 512; Darmesteter, 1883, p. 234], а в перекладі І.М. Стеблін-Каменського вид клинкової зброї не уточнюється. У.У. Маландра розуміє слово як «кинджал» («dagger») [Malandra, 1983, p. 84]. В спеціальному дослідженні Е. Джексона наголошувалося, що *karata-* це іранський короткий меч або кинджал, давня клинкова зброя (див.: [Талаи, 2011, с. 119—130]), якій відповідає грецький термін *ἐγχυρίδιον* з оповіді про перське озброєння в Геродота (VII, 61) [Jackson, 1894, p. 109—110]. Докладніше: [Вертієнко, 2013, с. 17—26].

79. Згідно Хр. Бартоломе: «mit Gold eingelegt, damaszirt» [AirWb, Kol. 1680] і це значення застосовує Фр. Вольф [Wolff, 1910, S. 261]. У.У. Маландра

Прикрашений усіма коштовностями⁸⁰,
Так прийшов⁸¹...

дра розуміє даний прикметник як «gold-inlayed» [Malandra, 1983, p. 84]. Дж. Дармстетер перекладає «a sword with a golden blade» [Darmesteter, 1883, p. 234], І.М. Стеблін-Каменський: «Златой клинок» [Авеста, 1997, с. 346]. Втім, вже Фр. Шпігель сумнівався, чи йдеться про «клинок» чи «рукоят», віддаючи перевагу останньому [Spiegel, 1868, S. 626 (27)]. Ш. д'Арле пропонує: «un glaive a roignée d'or» [Harlez, 1881, p. 512]. У словнику Хр. Бартоломе, натомість, точне значення *saora-* не встановлене й імовірно воно походить від і.-е. основи **saora-*. Наше розуміння значення *zaraniō-saora* див.: [Вертієнко, 2012, с. 137—138].

80. Див.: [AirWb, Kol. 817].

81. Цей образ викликає асоціації з вбранням сакської «золотої людини» з іссикського кургану IV ст. до н. е. [Акишев, 1978, с. 51, ил. 69]. Це дало можливість Р. Сулейманову висловити думку, що «первинна трансформація образу Веретрагни проходить у степовому середовищі» [Сулейманов, 2010, с. 202]. Т.А. Прохорова має всі підстави вбачати зв'язок з культом Веретрагни кинджала з золотою рукояттю, прикрашеною зображеннями «тварин-іпостасей» Веретрагни, з сарматського поховання кургану № 1 могильника «Дачі» [Прохорова, 2007, с. 51—58].

Абаев В.И. Скифо-сарматские наречия // Основы иранского языкознания. Древнеиранские языки. — М., 1979. — С. 272—364.

Авеста в русских переводах. — СПб., 1997. — 480 с.

Акишев К.А. Курган Иссык. Искусство саков Казахстана. — М., 1978. — 132 с.

Алексеев А.Ю. О скифском Аресе // АСГЭ. — 1980. — Вып. 21. — С. 39—47.

Бенвенист Э. Очерки по осетинскому языку. — М., 1965. — 168 с.

Болтрик Ю.В. Вепрь — один из символов скифского Ареса // Скифы, Хазары, Славяне, Древняя Русь: Тез. докл. Междунар. конф., посвящ. 100-летию со дня рожд. проф. М.И. Артамонова (9—12 декабря 1998 г., Санкт-Петербург). — СПб., 1998. — С. 80—82.

Бочарнікова А.М. Складні для перекладу фрагменти авестійського Баграм-яшту // Мовні і концептуальні картини світу. — К., 2011. — Вып. 36. — С. 115—119.

Вертієнко А.В. К семантике горита в представлениях ираноязычных народов Евразии // Східний світ. — 2010. — № 4. — С. 91—102.

Вертієнко А.В. К персонификации скифского воинского божества в *Luc.*, *Tox.*, 38 // Східний світ. — 2012. — № 3. — С. 41—52.

Вертієнко Г.В. До значення терміну *zaraniō-saorēt* в *Яшті* 14, 27 // XVI Сходознавчі читання А. Кримського. — К., 2012. — С. 137—138.

Вертієнко А.В. Вооружение древних иранцев по Младшей Авесте: клинковое оружие // Иранский мир II—I тыс. до н. э.: Материалы междунар. науч. конф., посвящ. пам. Э.А. Грантовского и Д.С. Раевского. — М., 2013. — Вып. VI. — С. 17—26.

Вертієнко Г.В. Концепт ВЕПРЯ в молодавестійських текстах // Мовні і концептуальні картини світу. — 2014. — Вып. 50, ч. 1. — С. 140—148.

Гиршман Р.М. Религия Ирана от VIII века до н. э. до периода Ислама // Культура Востока. Древность и раннее средневековье. — Л., 1978. — С. 67—73.

Гуляев В.И. На восточных рубежах Скифии (древности донских скифов). — М., 2010. — 344 с.

Дарчиев А.В. Скифский военный культ и его следы в осетинской нартиаде. — Владикавказ, 2008. — 308 с.

Дрезден М. Мифология древнего Ирана // Мифологии древнего мира. — М., 1977. — С. 337—365.

Дюмезиль Ж. Клятва скифов // Эпос и мифология осетин и мировая культура. — Владикавказ, 2003. — С. 120—125.

Кантарович А.Р., Грибкова А.А. Золотая пластина из коллекции Музея исторических драгоценностей Украины и сюжет лежащего кабана в скифском зверином стиле // ВДИ. — 2011. — № 4. — С. 120—125.

Королькова Е.Ф. Звериный стиль Евразии. Искусство племен нижнего Поволжья и южного Приуралья в скифскую эпоху (VII—IV вв. до н. э.). Проблемы стили и этнокультурной принадлежности. — СПб., 2006. — 272 с.

Крюкова В.Ю. Зороастризм. — СПб., 2005. — 288 с.

Кузьмина Е.Е. Мифология и искусство скифов и бактрийцев: (культурологические очерки). — М., 2002. — 288 с.

Литвинский Б.А. Кангюйско-сарматский фарн. (К историко-культурным связям племен южной России и Средней Азии). — Душанбе, 1968. — 120 с.

Медведев А.П. Сарматы в верховьях Танаиса. — М., 2008. — 252 с.

Мейтарчян М. Погребальные обряды зороастрийцев. — М.; СПб., 2001. — 248 с.

Миллер В.Ф. О сарматском божестве Уатафарне // Древности восточные: Тр. Восточ. комиссии Имп. Москов. археол. об-ва. — 1891. — Т. I, вып. 2. — С. 129—134.

Мифологии Древнего мира. — СПб., 2005. — 544 с.

Прохорова Т.А. Кинжал из кургана № 1 могильника «Дачи» как мифо-ритуальный символ // Археологические записки. — 2007. — Вып. 5. — С. 51—58.

Ригведа. Мандалы I—IV / Пер. Т.Я. Елизаренковой. — М., 1989. — 768 с.

Ригведа. Мандалы IX—X / Пер. Т.Я. Елизаренковой. — М., 1999. — 560 с.

Соколова В.С. Авеста. Опыт морфологической транскрипции и перевод / Подгот. материалов к изд., ред. И.А. Смирновой. — СПб., 2005. — 514 с.

Соколов С.Н. Язык Авесты. — Л., 1964. — 414 с.

Стеблін-Каменский И.С. Гаты Заратуштры // ВДИ. — 2000. — № 2. — С. 290—300.

Сулейманов Р. О Веретрагне // Традиции Востока и Запада в античной культуре Средней Азии: Сб. статей в честь П. Бернара. — Самарканд, 2010. — С. 198—203.

Талаи Х. Археология и искусство Ирана в I тыс. до н. э. — М., 2011. — 224 с.

Терлецкий Н.С. Некоторые атрибуты мусульманских мест паломничества и поклонения (к вопросу о функциях и символизме *туга*) // Центральная Азия: Традиция в условиях перемен. — СПб., 2009. — Вып. II. — С. 112—149.

Чунакова О.М. Пехлевийский словарь зороастрийских терминов, мифических персонажей и мифических символов. — М., 2004. — 286 с.

Andrés-Toledo M.A. A Revision of Geldner's Critical Edition // The Transmission of the Avesta. — Wiesbaden, 2012. — P. 433—438.

Bahrami E. Dictionary of the Avesta. — Teheran, 1990. — Vol. 1—3.

Benveniste E., Renou L. Vṛtra et Vṛθragna. Étude de anthologie Indo-Iranienne. — Paris, 1934. — 208 p.

Boyce M., Grenet F. History of Zoroastrianism. — Köln, 1991. — Vol. III: Zoroastrianism under Macedonian and Roman Rule. — 596 p.

- Campbell L.A.* Mithraic Iconography and Ideology. — Leiden, 1968. — 444 p.
- Darmesteter J.* The Zend-Avesta. — Oxford, 1883. — P. II: The Sîrôzahs, Yasts, and Nyâyis. — 384 p.
- Davoud P.* Introduction to the Yashts / Transl. by D.J. Irani. — Teheran, 1999. — Vol. II. — 546 p.
- de Menasce P.J.* La promotion de Vahrâm // Revue de l'histoire des religions. — 1947. — T. 133. — P. 5—18.
- Duchesne-Guillemin J.* Religion of Ancient Iran. — Bombay, 1973. — 252 p.
- Geldner K.F.* Avesta. The Sacred books of the Parsis. — Stuttgart, 1889. — Vol. II: Vispered and Khorda Avesta. — 278 p.
- Ghirshman R.* Le passe-bridge en défense de sanglier chez les peuples iraniens // Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae. — 1977. — Vol. 25. — P. 27—38.
- Gnoli G., Jamzadeh P.* Bahrâm // Encyclopædia Iranica. — 1988. — Vol. III, Fasc. 5. — Электрон. ресурс: <http://www.iranicaonline.org/articles/bahram-1>
- Harlez C. de.* Avesta. Livre Secré du Zoroastrisme. — Paris, 1881. — 672 p.
- Hintze A.* F1, E1 und drei neue Yašt-Handschriften // Münchener Studien zur Sprachwissenschaft. — München, 1989. — H. 50. — S. 31—50.
- Hintze A.* The Rise of the Saviour in the Avesta // Iran und Turfan. Beiträge Berliner Wissenschaftler, Werner Sundermann zum 60. Geburtstag gewidmet. — Wiesbaden, 1995. — P. 77—97.
- Hintze A.* On Editing the Avesta // The Transmission of the Avesta. — Wiesbaden, 2012. — P. 419—432.
- Hintze A.* Yašts // Encyclopædia Iranica, online edition, 2014. Электрон. ресурс: <http://www.iranicaonline.org/articles/yashts>
- Humbach H., Ichaporia P.R.* Zamyād Yasht: Yasht 19 of the younger Avesta; text, translation, commentary. — Wiesbaden, 1998. — 500 p.
- Jackson A.V.W.* An Avesta Grammar in comparison with Sanskrit. — Stuttgart, 1892. — P. I: Phonology, Inflection, Word-Formation. — 274 p.
- Jackson A.V.W.* Avesta reader. First series. — Stuttgart, 1893. — 112 p.
- Jackson A.V.W.* Herodotus VII. 61, or the Arms of the Ancient Persians illustrated from Iranian Sources // Classical Studies in honour of H. Drisler. — New York; London, 1894. — P. 94—125.
- Kotwal F.K., Hintze A.* The Khorda Avesta and Yašt Codex E1. Facsimile Edition. — Wiesbaden, 2008. — 614 p.
- König G.* Die Yašts des Xorde Awesta I: Der Yašt an Vərəθraγna / Wahrâm (Yt 14). — Wiesbaden, in print.
- Lipiński E.* L'inscription de la statue de Verethragna // Medioiranica: Proceed. of the Internat. Colloq. organized by the Kathol. Univ. Leuven (21st—23rd May 1990). — Leuven, 1993. — T. 48. — P. 127—134.
- Malandra W.W.* An Introduction to Ancient Iranian Religion. Readings from the Avesta and Achaemenid Inscriptions. — Minneapolis, 1983. — 191 c.
- Pirart E.* Guerriers d'Iran. Traductions annotées des textes avestiques du culte zoroastrien rendu aux dieux Tistriya, Miθra et Vrθragna. — Paris, 2006. — 195 c.
- Riminucci-Heine Ch.* Der Bahrâm Yašt // Bonner Asienstudien. — Berlin, in print.
- Singh A., Khorasani M.M.* Sur les armes dans l'Avestâ (II) // La Revue de Teheran. — 2012. — № 82 (sept.). — Электрон. ресурс: <http://www.teheran.ir/spip.php?article1626#nb69>
- Spiegel Fr.* Avesta. The Religious Books of the Parses. — Hertford, 1864. — Vol. III: Khordah-Avesta. — 214 p.
- Spiegel Fr.* Commentar über das Avesta. — Wien, 1868. — Bd. II: Vispered, Yasna und Khorda-Avesta. — 743 S.
- Stein M.A.* Zoroastrian deities of Indo-Scythian coins // The Babylonian and Oriental records. — 1887. — Vol. I, No. 10. — P. 155—166.
- Thieme P.* The «Aryan» Gods of the Mitanni Treatise // Journal of American Oriental Society. — 1960. — Vol. 80, No. 4. — P. 301—317.
- Wolff Fr.* Avesta. Die Heiligen Bücher der Parsen. — Strassburg, 1910. — 460 S.

A. B. В е р т и е н к о

**«КТО ИЗ БЕСТЕЛЕСНЫХ БОЖЕСТВ
НАИБОЛЕЕ ВООРУЖЕННЫЙ?»
(воплощения Веретрагны по 14-му Яшту)**

В статье дан перевод с авестийского языка на украинский фрагментов 14 Яшта (Бахрам-Яшта) с описанием десяти ипостасей иранского воинского божества победы Веретрагны (Яшт 14, 2, 7, 9, 11, 15, 17, 19, 23, 25, 27): ветра-Ваты (с хварно, исцелением и мощью), быка, коня, верблюда, кабана, пятнадцатилетнего, птицы-варегна, барана, козла, воина (с кинжалом). В скифологии существуют гипотезы относительно возможности отображения на различных произведениях скифо-сакского звериного стиля зооморфных образов Веретрагны, известных по описанию в 14 Яште.

К л ю ч е в ы е с л о в а: Авеста, Яшты, Веретрагна, воплощения.

H. V. V e r t i e n k o

**«WHO AMONG THE IMMATERIAL
DEITIES IS THE BEST ARMED?»
(incarnations of Verethragna in Yasht 14)**

In this paper the translation from Avestan language to Ukrainian of the 14 Yasht (Bahram-Yasht) parts with the description of ten forms of the Iranian military deity of victory Verethragna (Yasht 14, 2, 7, 9, 11, 15, 17, 19, 23, 25, 27) is provided: Vata-wind (with hvarno, healing and power), a bull, a horse, a camel, a boar, a fifteen-year-old man, a varegna-bird, a ram, a goat, a warrior (with dagger). There are hypotheses in Scythology concerning possibility of display on different Skythian-Sakas animal style products of the zoomorphic images of Verethragna are known from the text of Yasht 14.

К е y w o r d s: Avesta, Yashts, Verethragna, incarnations.

Одержано 12.02.2015

ОБ ОДНОМ УСЛОВНОМ ПОЛИ- СЕМАНТИЧЕСКОМ ОБРАЗЕ В СКИФСКОМ ИСКУССТВЕ ЗВЕРИНОГО СТИЛЯ ¹

Рассматриваются морфологические, генеалогические и семантические аспекты одного из образов скифского искусства звериного стиля, представленного на однотипных бронзовых бляшках, происходящих из Среднего Поднепровья, Северопричерноморской Степи и Крыма. Обосновывается полисемантический характер данного образа как изображения лап / когтей хищной птицы и рогов / условной головы лося / оленя.

Ключевые слова: скифское искусство, звериный стиль, семантика, Крым.

В данной работе речь пойдет об одном из образов скифского звериного стиля, впервые зафиксированном на трех нащечниках, происходящих из кургана № 4 у села Берестняги, в Лесостепном Правобережье (рис. 1, 1). Датировка данного кургана А.И. Мелюковой относится ко второй половине V — первой половине IV в. до н. э. [Петренко, 1967, с. 93]. В Своде археологических источников В.Г. Петренко, в котором приводился рисунок одной из нащечных блях, ее сюжет не был определен. Она упоминалась в общем контексте нащечников в виде «когтей» и «клювов» [Петренко, 1967, с. 40].

Композиционно изображение состоит из трех длинных боковых отростков, «вырастающих» из общего основания, при этом два левых отростка противопоставлены одному правому (при условии рассмотрения изделия отростками вверх). Каждый из отростков передан при помощи одного или двух колен, а также длинного завитка, сужающегося и заостряющегося к окончанию.

По своему общему виду отростки напоминают когти хищной птицы ².

До настоящего времени было известно три аналога данных блях. Одна бляха происходит из села Дмитровка, Степное Поднепровье, вторая — из Каневского региона [Могилов, 2008, с. 50]. Третья — из кургана № 13 близ села Олефирщина Диканьковского района Полтавской области [Кулатова, Луговая, Супруненко, 1993, с. 29, рис. 11] (рис. 1, 2). В отличие от предыдущих экземпляров, почти идентичных друг другу, основание отростков бляхи из Олефирщины более массивное. Это позволило авторам публикации более детально интерпретировать данный образ. По их мнению, это «пластина, изображающая голову лося в анфас с ветвистыми рогами, представляющими собой стилизованное изображение трех головок самок лосей с характерным изгибом шеи» [Кулатова, Луговая, Супруненко, 1993, с. 30]. Приведены точные размеры изделия: высота: 3,6; ширина: 4,1; длина петли на оборотной стороне: 1,1; высота петли: 0,7 мм. Датировка кургана № 13 близ села Олефирщина, также как и датировка кургана № 4 у Берестняг, вторая половина V — начало IV вв. до н. э.

Наконец, на протяжении 2006—2013 гг. на территории Белогорского района Автономной Республики Крым удалось зафиксировать

1. Автор благодарит С.С. Бессонову за консультацию при подготовке этой статьи.

2. Мы солидаризируемся с подходом А.Р. Канторовича, в соответствии с которым птичьими головками следует считать лишь те изображения, которые имеют клюв и глаз [Канторович, 2002, с. 88]. На рассматриваемых нами бляхах глаз отсутствует, в связи с чем более корректно определять их как когти. При этом некоторые изображения действительно тяготеют к образу птичьей головки, хотя и не могут быть с ней идентифицированы (об этом речь пойдет ниже).

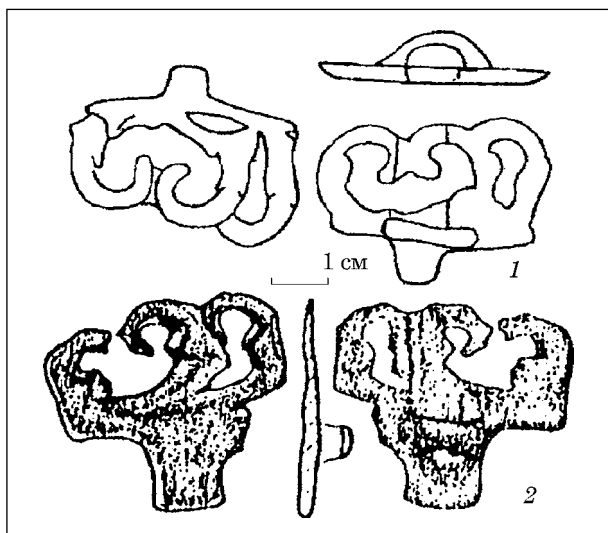

Рис. 1. Бронзовые бляшки из курганов: 1 — № 4 у с. Берестняги; 2 — № 13 у с. Олефирщина

шесть случайных находок, представляющих собой полные аналоги блях из Берестняг (рис. 2, 1—5; 3, 1)³. Пять из них — хорошей сохранности, одна — фрагментированная. Такое количество однотипных блях переводит данные изображения в разряд серийных, и, в связи с этим, позволяет поставить три вопроса относительно:

- иконографии данного образа и интерпретации его сюжета;
- генеалогии и места в репертуаре скифского искусства звериного стиля;
- возможной семантики.

3. Все указанные предметы опубликованы [Скорый, Зимовец, 2014, № 207, 208, 308, 309, 310, 311], соответственно.

Для начала более внимательно рассмотрим крымские бляхи. Две находки происходят из окрестностей села Хлебное Белогорского района (рис. 2, 1, 2). Они были найдены вокруг кургана, в пахотном слое, вместе с еще 37 предметами — простыми круглыми бляхами разного размера, ворварками, тремя двудырчатыми Г-образными псалиями, а также однотипными бляхами в виде когтя хищной птицы. Сопутствующий материал относится к V—IV вв. до н. э., не позволяя установить более точную датировку. Еще две бляхи (одна целая и одна фрагментированная) происходят из окрестностей села Межгорья (рис. 2, 3; 3, 1). Пятая бляха найдена в районе села Русаковка (рис. 2, 4) и, наконец, шестая — в районе села Новокленово (рис. 2, 5). Все места находок расположены либо в Предгорье (Межгорье, Новокленово), либо на границе Степи и Предгорья (Хлебное, Русаковка).

Все бляхи однотипные, как с точки зрения морфологии, так и стилистики исполнения и практически тождественны изделиям из Берестняг. Практически идентичным является и размер: высота: 3,0; ширина: 4,0; высота петли: 0,8; длина: 1,6—1,7 см. Лишь одна бляха из окрестностей села Межгорье (рис. 2, 3) отличается более массивными размерами: высота: 3,4; ширина: 4,4; высота петли на оборотной стороне: 1,0; ширина: 1,6 см. На оборотной стороне блях расположена горизонтальная дорожка шириной 0,9—1,0 см. для более прочного закрепления на ременной основе оголовья. Наличие этой детали свидетельствует, что данные бляхи, скорее всего, использовались как нащечные элементы украшения конской узда.

Композиционно изображения представляют собой три длинных боковых отростка, «вырастающих» из общего основания, при этом два левых

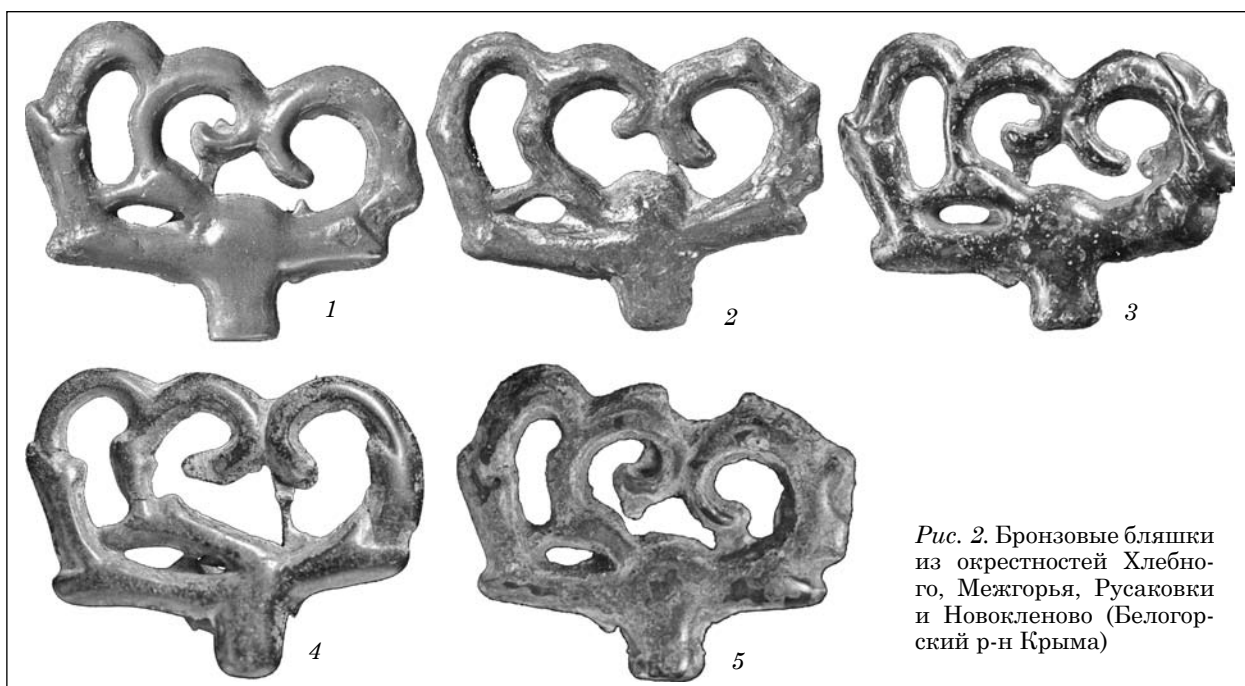

Рис. 2. Бронзовые бляшки из окрестностей Хлебного, Межгорья, Русаковки и Новокленово (Белогорский р-н Крыма)

Рис. 3. Фрагментированная бронзовая бляшка из окрестностей с. Межгорье (Белогорский р-н Крыма)

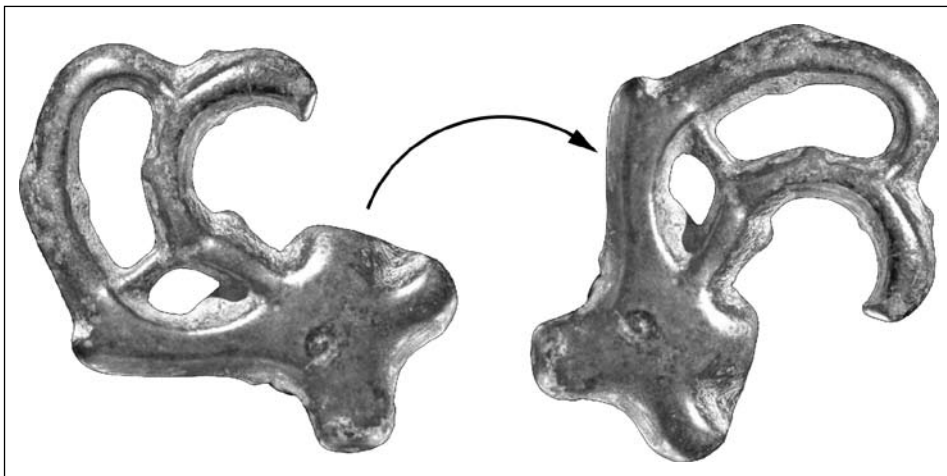
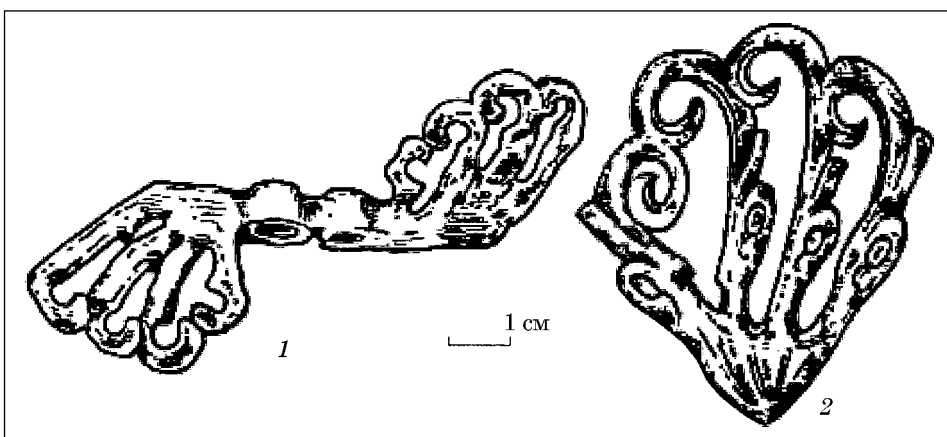

Рис. 4. Псалии из 2-го Уляпского кургана и щиток псалия из 3-го Семибратного кургана

отростка противопоставлены одному правому (при условии рассмотрения блях отростками вверх). Каждый из отростков трактован при помощи одного или двух колен, а также длинного завитка, сужающегося и заостряющегося к окончанию, напоминающему коготь хищной птицы. Завитки — полукруглые, однако завиток правого отростка в большей степени закруглен, чем завитки двух левых отростков. В двух случаях внутренний левый завиток соединен с основой не защищенной литниковой дорожкой (рис. 2, 1, 3). В трех случаях такое соединение наблюдается между основой и правым, более закругленным завитком (рис. 2, 2, 4, 5). Более массивная бляха из Межгорья выделяется большей проработанностью отдельных деталей. В частности, колено правого отростка, из которого вырастает завиток-коготь имеет дополнительный элемент, напоминающий роговицу носа птицы, в силу чего данное изображение сближается с птичьим клювом (тем не менее, не может быть отождествлено с ним из-за отсутствия глаза). Бляха из Новокленово изготовлена несколько неаккуратно, без дополнительной зачистки контура и обработки литников, что косвенно может свидетельствовать о ее местном производстве. Несмотря на полную иконографическую и стилистическую тождественность, рассматриваемые бляхи были отлиты в различных формах. На это

указывают мелкие детали, такие, как форма колен, ширина отростков и завитков.

Переходя к интерпретации данного образа, следует отметить, что сюжет, изображенный на всех указанных бляхах, а именно отростки в виде когтей либо условных клювов хищных птиц, находит аналогии в скифском искусстве Прикубанья IV в. до н. э. Наиболее близкой аналогией является обломок псалия из Елизаветинских курганов [Коровина, 1957, с. 184; рис. 9, 4], на котором встречаем практически аналогичную иконографическую схему. Она отличается от наших изображений лишь отсутствием основания, из которого расходятся отростки. Также весьма близкими аналогиями, с точки зрения иконографической схемы, являются псалии из 2-го Уляпского кургана, оканчивающиеся «лапами хищной птицы или хищника» [Масленицына, 1990, с. 59, с. 66; рис. 2, 2] (рис. 4, 1), а также щиток псалия в виде композиции из голов грифонов из 3-го Семибратного кургана [Масленицына, 1990, с. 60, с. 66; рис. 2, 8] (рис. 4, 2). Основное отличие двух последних образов от рассматриваемых нами блях — в количестве отростков: здесь их четыре, а не три. Но они противопоставлены друг другу в аналогичной иконографической манере (один отросток противопоставлен трем). В зависимости от степени условности, такие изображения трактуются либо как когти (псалии Елизаветинского и

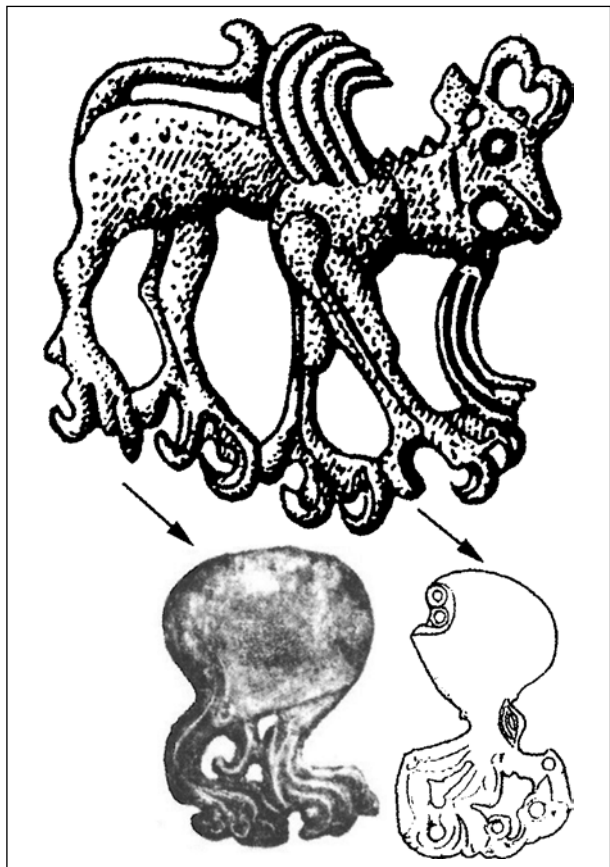

Рис. 5. Производный характер образов обособленных конечностей от полнофигурного изображения фантастического существа (по А.Р. Канторовичу)

2-го Уляпского курганов), либо как головки грифонов (3-й Семибратный курган). Все эти изображения относятся ко времени не ранее IV в. до н. э. [Коровина, 1957, с. 185].

Как будет продемонстрировано далее, ключ к окончательной идентификации рассматриваемого образа дают нащечники, происходящие из Нимфейского некрополя (курган 1, гробница 14) [Канторович, 2012, с. 34–35] (рис. 5) и Акташского могильника (курган 48, погребение № 2) [Бессонова, Скорый, 1986, с. 164–165; рис. 7]

(рис. 6, 1; 7, 1). На нащечниках запечатлен образ редуцированной конечности хищного зверя. По классификации А.Р. Канторовича, — это тип № 7, «Нимфей — Завадская Могила», относящийся ко второй четверти — второй половине V в. до н. э. Он объединяет «рельефные изображения задней ноги с облегающим зад хвостом или его рудиментом, с преувеличенным овальным или ромбическим бедром, непосредственно переходящим в гипертрофированную лапу с согнутыми пальцами и закрученными в кольца когтями» [Канторович, 2012, с. 34]. В отличие от других изображений обособленных конечностей, в данном типе голень практически атрофирована, а пальцы противопоставлены друг другу. «Все это придает конечности сходство с птичьей ногой и заставляет предположить, что здесь представлена специально нога грифона» [Канторович, 2012, с. 34].

При внимательном рассмотрении лап / когтей изображений обособленных конечностей из Нимфейского и Акташского некрополей, абстрагируясь от изображения бедра, выявляется их иконографическая идентичность образу, представленному на рассматриваемых нами бляхах (рис. 6, 2; 7, 2)⁴. Здесь также представлены три отростка, исходящих из единого основания. Два из них противопоставлены по отношению к третьему. Все отростки переданы коленами, заканчивающимися длинными завитками — когтями (в случае нимфейского изображения это, скорее, очень условные птичьи клювы, поскольку имеется изображение роговиц и условных глаз). Несущественные отличия заключаются в более детальной проработке каждого отростка, условной замкнутости когтей-завитков (на рассматриваемых нами бляхах завитки образуют полукруги), а также в том, что на нимфейском и акташском изображениях один левосторонний отросток противопоставлен двум правосторонним, а не наоборот (при условии аналогичного рассматривания блях отростками вверх). Также необходимо отметить, что рассматриваемые нами

4. Впервые на эту схожесть обратил внимание А.Д. Могилев [2008, с. 50].

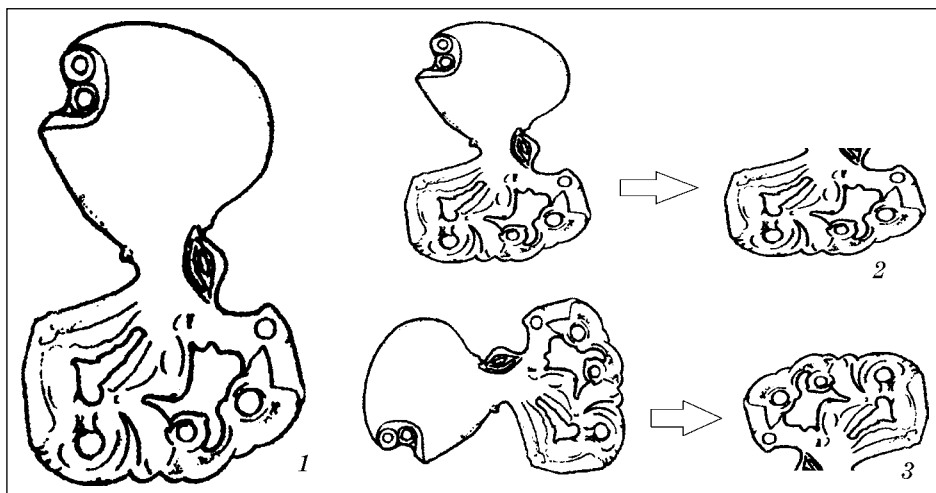
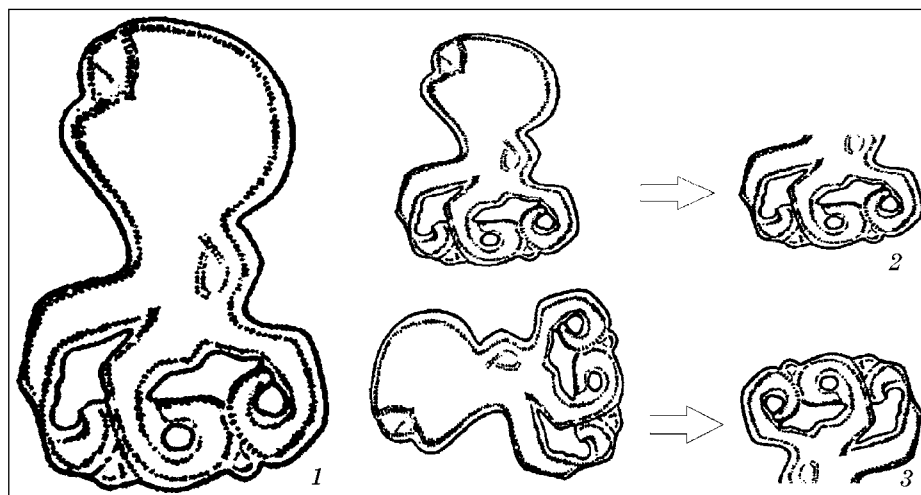

Рис. 6. Нащечник из Нимфейского некрополя

Рис. 7. Нащечник из Акташского могильника

изображения являются более условными и как бы облегченными по сравнению с образами на нимфейских и акташских нащечниках, что, тем не менее, не нарушает тождественности общей иконографической схемы. Стилистически изображение из Межгорья, на котором присутствует роговица, более близко к нимфейскому образу.

Таким образом, анализ блях из Нимфейского и Акташского могильников подтверждает интерпретацию рассматриваемых нами образов как когтей хищной птицы. Возможно, изначально эти когти могли трактоваться как клювы хищных птиц (что нашло отражение в нимфейском образе), однако впоследствии тенденция к усилению схематизма и общему упрощению взяла верх. Учитывая датировку нимфейских и акташских изображений второй четвертью — второй половиной V в. до н. э., а датировку блях из Берестняг и Олефирщины — концом V — IV вв. до н. э., можно предположить, что рассматриваемые нами образы являются производными от лап хищных птиц или грифонов, изображенных на бляхах из Нимфейского и Акташского некрополей.

В пользу предположения о производности рассматриваемого нами условного образа от изображений редуцированных конечностей хищной птицы или грифона свидетельствует и тот факт, что лапы хищной птицы нащечников из Завадской Могилы, также относимые А.Р. Канторовичем к рассматриваемому типу № 7 и давшие ему часть названия [Канторович, 2012, с. 35; рис. 8] находят аналогии среди упомянутых нами щитков псалиев Прикубанья, из 3-го Семибратного и 2-го Уляпского курганов. Здесь мы имеем аналогичную композиционную схему: три правосторонних отростка противостоят одному левостороннему. Вполне четко прослеживается и хронология: бляхи из Завадской Могилы являются более ранними (вторая четверть — вторая половина V в. до н. э.), чем изделия из 3-го Семибратного и 2-го Уляпского кургана (IV в. до н. э.).

Указанные факты позволяют сделать общий вывод о том, что образ обособленных пальцев-ког-

тей хищных птиц, получивший распространение в Лесостепной и Степной (прежде всего Крымской) Скифии, а также в Прикубанье в самом конце V и в IV вв. до н. э., явился производным от образа редуцированных конечностей типа «Нимфей — Завадская Могила», относящихся ко второй четверти — второй половине V в. до н. э. Принимая во внимание тот факт, что изображения типа «Нимфей—Завадская Могила» сами являются редуцированными образами полных фигур фантастических существ [Канторович, 2012, с. 52], (рис. 5), наши изображения можно рассматривать как редукцию «второго порядка», которая подтверждает общую тенденцию эволюции изображений звериного стиля в направлении усиления схематизма и повышения условности. Сначала скифские мастера, по принципу *pars pro toto* выделяют обособленную конечность в виде бедра и лап / когтей, а затем обособляют лапы / когти в отдельный образ, который также получает самостоятельное существование, вероятно, не ранее рубежа V—IV вв. до н. э.

Но интригу нашим изображениям придает важная особенность. Характерной чертой изображений из Нимфейского и Акташского некрополей является элемент зооморфных превращений. При их горизонтальном рассмотрении, обособленная конечность в виде бедра и пальцев / когтей грифона представляет собой «довольно условное изображение в профиль морды лося с ветвистыми рогами. Последние трактованы в виде когтей хищной птицы» [Бессонова, Скорый, 1986, с. 164]. При этом бедро становится характерной стилизованной «горбоносой» мордой, а «когти конечностей играют роль отходящих назад отростков лосиных рогов» [Канторович, 2012, с. 52] (рис. 6, 3; 7, 3).

Эта особенность Нимфейских и Акташских изображений дает основания еще для двух взаимосвязанных интерпретаций рассматриваемого нами изображения. А именно, как лосиных рогов с зооморфными превращениями (рогов, отростки которых трактованы, как стилизованные когти хищной птицы) либо, как крайне ус-

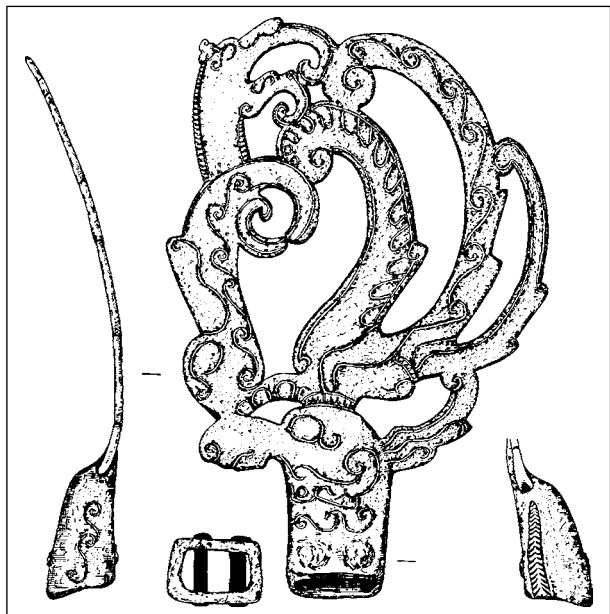

Рис. 8. Навершие из святилища у станицы Тенгинской

ловного изображения головы лося или оленя, в котором голова является предельно редуцированной, а основной изобразительный акцент сделан на ветвистые рога. Эти трактовки подтверждаются тремя аргументами.

Во-первых, несмотря на доминирование в V в. до н. э. изображений лосиных рогов, состоящих из двух симметричных отростков и пальметки между ними, композиция из трех отростков, два из которых противопоставлены третьему, также встречается на некоторых изображениях лосиных рогов. Наиболее близки нашему образу рога лося на бляхе из Новорозановки [Канторович, 1997, рис. 3, 10], где мастер попытался сочетать стилизацию и сохранение определенных природных черт. Рассмотренные в профиль рога лося и оленя действительно ассиметричны: задняя часть рогов более массивна, нежели передняя, что, видимо, и нашло отражение в нашем образе, где одному переднему (правому) отростку противопоставлены два задних (левых). Зеркальная картина, которую мы наблюдаем на Нимфейских и Акташских нащечниках, говорит лишь о том, что в первом случае мы имеем правосторонний разворот условной головы, а во втором — левосторонний. В отличие от авторов публикации, посвященной раскопкам кургана близ Олефирщины, мы полагаем, что рассматриваемый нами сюжет отражает именно профильное изображение головы лося или оленя. В пользу этого говорит как асимметрия отростков рогов, указывающая на необходимость рассматривать данные изображения как профильные, так и более проработанные аналоги профильных оленьих голов с ветвистыми рогами, происходящие из Прикубанья (о них речь пойдет ниже).

Во-вторых, необходимо обратить внимание на ряд изображений целых фигур, а также от-

дельных голов оленя с условным изображением головы и гипертрофированными ажурными рогами, помещенных на навершиях, происходящих из Нижнего Поднепровья и Прикубанья.

Из Нижнего Поднепровья происходит ряд наверший, увенчанных изображением целой фигурки оленя с крайне условной головой и непропорционально большими ажурными рогами. Речь идет, прежде всего, о навершиях из курганов Толстая Могила и Чертомлык [Переводчикова, 1980, с. 33, рис. 8, 3—5]. Голова в них передана крайне условно, а рога выполнены в форме завитков: передние короткие завитки противопоставлены массивным, противопоставленным задним завиткам. На головах оленьих двух наверший из Толстой Могилы четко просматриваются два передних небольших завитка, которым противопоставлено семь завитков тыльной части рогов, расположенных вдоль спины животного. Фигура на Чертомлыкском навершии — еще более условная: более-менее четко читается лишь изображение ветвистых рогов, как бы накрывающих весь корпус животного. Все перечисленные навершия относятся к числу поздних и датируются IV — началом III вв. до н. э. [Переводчикова, 1980, с. 32].

Гораздо более богатый материал дают изображения на навершиях Прикубанья. Уже В.А. Ильинская, основываясь на анализе изображений наверший из станицы Елизаветинской, окрестностей Анапы, Новочеркасского музея подчеркивала, что на большинстве из них оленьи рога представлены в гипертрофированном виде, в качестве сложных композиций, напоминающих растительный орнамент [Ильинская, 1967]. Е.В. Переводчикова относит ажурные, акцентированные изображения оленьих рогов к одной из специфических локальных особенностей скифского звериного стиля Прикубанья IV в. до н. э. [Переводчикова, 1987, с. 52]. Она также обращает внимание на тот факт, что на некоторых гравированных плоских пластинках из Прикубанья оленья голова почти исчезает «в пышном скоплении завитков» [Переводчикова, 1994, с. 163]. Образ оленьей головы практически полностью редуцируется к изображению ажурных рогов, что вполне объяснимо стремлением усилить основные признаки животного, присущим скифскому звериному стилю. Это наблюдение подтверждает возможность рассмотрения наших изображений и как рогов, и как крайне схематизированной головы лося либо оленя. Фактически, изображение рогов как основного элемента головы лося или оленя становится семантическим эквивалентом изображения самой головы. Нужно также выделить уникальные навершия из святилища у станицы Тенгинской. Они представляют собой головы оленей в профиль с гипертрофированными, ажурными рогами с многочисленными и богатыми зооморфными превращениями [Канторович, Эрлих, 2005], (рис. 8). Несмотря на то,

что здесь имеет место уникальная прикубанская ажурная стилистика, формы рогов в виде полукруглых противонаправленных завитков проявляют определенное иконографическое сходство с рассматриваемыми нами образами.

В-третьих, в пользу трактовки наших изображений именно как рогов или крайне редуцированной головы лося или оленя говорит и вторичное использование одной из блях, найденных под Межгорьем (рис. 3, 1). Обломок бляхи (или же изначальный производственный брак) был использован для создания образа оленьей головки. У данного экземпляра отсутствует правосторонний отросток. Его основание старательно обработано. При повороте изображения в правую сторону, вся композиция становится вертикальной, и в ней читаются черты головы оленя с парой высоких ажурных рогов (рис. 3, 2). В верхней части головы, ближе к основанию отростков рогов расположен глаз. Это ключевая деталь вторичного изображения и, в то же время — единственная серьёзная доработка изображения первичного. Глаз представляет собой небольшую овальную впадину, в центре которой — круглый выпуклый кружок, передающий зрачок. Видимо, семантическая и стилистическая близость позволили мастеру с минимальными усилиями превратить неполноценную бляху в новый, завершённый предмет, четко идентифицируемый с головой оленя.

Принимая во внимание приведенные выше аргументы можно предположить, что развитие нимфейско-акташской схемы осуществлялось в двух параллельных направлениях: значительного усиления орнаментации и ажурности, с одной стороны, и сохранения, либо даже усиления условности и схематизма, с другой. Если в искусстве скифов Прикубанья в IV в. до н. э. нимфейско-акташская схема противонаправленных асимметричных когтевидных отростков превращается в самостоятельный образ гипертрофированных ажурных рогов с многочисленными зооморфными превращениями в виде головок хищных птиц и клювоподобных завитков, то в Крымской Степи и Предгорье, а также в Среднем Поднепровье она остается законсервированной, продолжая существовать в виде рассматриваемых нами условных, однотипных вторично редуцированных изображений. Учитывая сосредоточение бляшек с изображением лап / когтей хищной птицы — рогов / головы лося или оленя в Крыму, а также, вероятное крымское происхождение нимфейских и акташских блях, рассматриваемый нами редуцированный образ, скорее всего, имел местные корни, а бляшки с его изображением производились в одной из мастерских предгорного Крыма⁵.

5. Аргументы в пользу возможного наличия таких мастерских уже приводились в литературе [Скорый, Зимовец, 2014, с. 154].

Почему рассматриваемый нами образ получает самостоятельный характер и какова его возможная семантика? Многими исследователями скифского звериного стиля подчёркивалась общая тенденция в его эволюции, связанная со схематизацией, геометризацией, повышением условности [Артамонов, 1971; Шкурко, 1976, Канторович, 2002, с. 88—89]. Е.В. Переводчикова отмечает, что тенденция к схематизации и повышению условности изображений — естественное следствие акцентирования основных черт того или иного животного, характерного для скифского звериного стиля [Переводчикова, 1994, с. 168]. В этом контексте можно рассматривать и наши бляхи с изображением конечностей в виде когтей хищных птиц, представляющих собой редукцию «второго порядка» по отношению к целым изображениям грифонов. Но с той важной оговоркой, что тенденция к усилению условности и схематизма не обязательно ведет к «десемантизации» образа, т. е. утрате его изначального мифологического смысла. Скорее, наоборот: эволюция репертуара и стилистики образов скифского звериного стиля вела к их естественной селекции, в результате которой получали распространение наиболее универсальные из них, отражавшие общие аспекты мировоззрения, присущие скифской культуре. Одним из таких знаковых образов, вероятней всего, было и рассматриваемое нами изображение.

Полисемантический характер изображений на нащечниках из Нимфейского и Акташского некрополей позволяет говорить и о возможной амбивалентной смысловой нагрузке изображений, представленных на рассматриваемых нами бляхах. Скорее всего, данный образ изначально являлся полисемантическим (что, в принципе, характерно для многих предметов звериного стиля) и мог восприниматься одновременно и как рога либо крайне схематизированная голова лося или оленя, и как пальцы / когти хищной (фантастической) птицы. Возможно, именно смысловая нагрузка, которую несло на себе изображение когтей хищной птицы либо рогов / условной головы лося или оленя и обусловило его обособление от прототипа и даже определенную популярность как самостоятельного редуцированного образа. Т. е. данный образ следует рассматривать не только как результат тенденции усиления схематизма, но и как самостоятельный символический знак, обозначающий важные аспекты мировоззрения его носителей.

С одной стороны, связь анализируемых нами образов с пальцами / когтями хищной птицы могла играть практико-магическую функцию усиления боевых свойств ее носителя, таких как стремительность, сила, цепкость. Косвенно это подтверждается и находками, вместе с двумя бляхами из окрестностей Хлебного, однотипных блях в виде когтей хищной птицы

Рис. 9. Одна из однотипных блях в виде когтя хищной птицы из окрестностей с. Хлебное (Белогорский р-н Крыма)

[Скорый, Зимовец, 2014: № 197—206] (рис. 9). Несмотря на случайный характер данных находок в пахотном слое, скорее всего, они составляли единый комплекс. Морфология блях в виде когтей хищной птицы идентична морфологии отростков рассматриваемых нами изображений. Изображение разделено на ряд колен, увенчанных сужающимся к окончанию завитком.

С другой стороны, интерпретация предметов скифского звериного стиля исключительно в магической перспективе является неполной, поскольку не позволяет понять их как знаки всеохватывающей мифологической картины мира [Раевский, 2006, с. 360—362]. Помимо очевидного магического смысла, рассматриваемый нами образ нес в себе и мифологическую семантику. В качестве рогов лося или оленя (либо редуцированной головы этих животных) данный образ, скорее всего, обозначал важный элемент мировоззрения скифов, связанный с общим пониманием структуры мироздания. Здесь уместно вспомнить о том, что лоси и, особенно, олени, в культурах скифского круга были тесно связаны с двумя фундаментальными мифологическими универсалиями: солнца и мирового дерева (древа жизни).

Связь лосей и оленей с культом солнца проявляется в: а) наличии солярных знаков на телах этих животных (достаточно вспомнить знаменитые костяные бляшки с изображением лосей из Жаботина) и б) в особой геральдической манере изображения рогов [Мартынов, 1987, с. 14]. Что касается второго признака, богатейший материал здесь дает тагарская культура. А.И. Мартынов непосредственно связывает изображение полукруглого рога на оленьих бляшках с символом солнца [Мартынов, 1987, с. 15]. По его мнению, полукружия символизиро-

вали идею движения и повторения. Образ «сияющих солнечных рогов» также является одним из ключевых для изображения солнца на петроглифах [Мартынов, 1987, с. 15].

Отождествление рогов копытных животных, в особенности оленей, с мировым деревом находит многочисленные подтверждения на предметах из Сибирской коллекции Петра I, петроглифах тагарской культуры [Мартынов, 1987], на бляхах из Пазырыкских и Филипповских курганов, упомянутых нами наверху и пластинах из Прикубанья [Королькова, 2001, рис. 1]. На стойкость и значительность этого образа скифской культуры, нашедшего яркое отражение в культовых наверху, обращала внимание С.С. Бессонова [Бессонова, 1983, с. 45]. Наиболее характерный признак, позволяющий отождествить рога копытного с символикой мирового дерева — это их гипертрофированный характер по отношению к голове либо ко всему туловищу, который перекладывал на них основную смысловую нагрузку всего изображения. При этом во многих случаях ветви дерева / рогов передавались в виде повторяющихся завитков, в которых А.И. Мартынов усматривает идею возрождения [Мартынов, 1987, с. 21]. Л.Л. Баркова отмечает, что «у многих древних народов существовало представление о том, что Мировое дерево — «рогатое дерево» [Баркова, 1999, с. 101]. Внешнее сходство рогов с деревом, а также их способность к росту, вероятнее всего, были естественной основой появления подобного рода отождествлений. «Именно поэтому дерево и рога были в представлении скотоводов евразийских степей аналогами, воплощением одной и той же идеи» [Мартынов, 1987, с. 21].

В свою очередь, солярная символика и символика мирового дерева/древа жизни были семантически связаны, поскольку корона дерева символизировала небесную сферу мироздания, с которой отождествлялось, в то же время, и солнце. Эта связь прослеживается, в частности, в индийских представлениях о Мировом дереве ашваттха, которое называли «деревом буйвола», так как в его крону вкомпоновывались рога этого животного. Сама крона Мирового дерева соответствовала небу, на котором держится солнце» [Баркова, 1999, с. 101]. Опираясь на данную семантическую схему, Л.Л. Баркова интерпретирует значение конской маски с оленьими рогами из Первого Пазырыкского кургана: оленьи рога представляют собой ветви мирового дерева, на которых держится солнце [Баркова, 1999].

Наконец, необходимо обратить внимание еще на одну важную деталь: связь орлиноголовой хищной птицы с символикой мирового дерева, которая прослеживается на известных наверху с предполагаемым изображением Папая, происходящих с Лысой горы и Марьяновки (Степной Поднепровье, Днепропетровская область). Наверху передают образ мирового дерева, ствол которого сливается с антропоморфной

фигурой Папая, являющегося центром композиции. От основания ствола отходят четыре ветви, украшенные фигурками бегущих животных и символизирующие четыре стороны света. Но главное, что над головой бога-творца, Папая изображен «его прообраз — орел, ставший его символом» [Бессонова, 1983, с. 41]. Хищные птицы также помещены на ветвях дерева. Таким образом, хищные орлиноголовые птицы олицетворяют Папая, а вместе с ним — всю небесную сферу или верхнюю часть мирового дерева. Этот сюжет интересен для нашей темы прежде всего тем, что в нем налицо семантическая связь между мировым деревом и хищными птицами. А значит, трактовка рогов/ветвей мирового дерева как когтей хищной птицы могла являться не только художественным приемом, но и нести в себе определенную смысловую нагрузку, а именно, указывать на связь мирового дерева с хищными птицами как символом Папая или, шире, небесной сферы в целом.

Приведенная выше аргументация позволяет сделать следующие выводы.

Во-первых, учитывая широкую географию находок нащечных блях с изображением рассматриваемого нами образа (Лесостепь, Степь, Крымское Предгорье), можно говорить об определенной популярности полисемантического образа лап / когтей хищной птицы — рогов / головы лося или оленя в искусстве звериного стиля Скифии. Безусловно, такая популярность была связана не со случайными производственными либо эстетическими факторами, а, прежде всего, с семантической нагрузкой, которую нес данный образ, и которая соответствовала определенным значимым аспектам скифского мировоззрения.

Во-вторых, рассматриваемый нами образ является генетически производным от нимфейско-акташской полисемантической изобразительной схемы. Принимая во внимание датировку нащечников из Нимфейского и Акташского могильников, бляхи с полисемантическим изображением лап / когтей и рогов / головы лося или оленя можно достаточно определенно датировать IV в. до н. э.

В-третьих, несмотря на схематизм и условность рассмотренного нами образа, представлявшего собой редукцию второго порядка по отношению к полнофигурным изображениям, он нес на себе важную смысловую нагрузку, связанную со спецификой скифского мировоззрения. Можно предположить, что именно полисемантический характер образа лап / когтей хищной птицы — рогов / головы лося или оленя, а также мифологическая значимость символики мирового дерева для скифского мировоззрения обусловили его самостоятельную значимость и относительную популярность в репертуаре зооморфных образов, получивших распространение в Скифии.

Артамонов М.И. Скифо-сибирское искусство звериного стиля // Проблемы скифской археологии. — МИА. — 1971. — № 177. — С. 24—35.

Баркова Л.Л. Конская маска из Первого Пазырыкского кургана // АСГЭ. — 1999. — Вып. 34. — С. 97—101.

Бессонова С.С. Религиозные представления скифов. — Киев: Наукова думка, 1983 — 136 с.

Бессонова С.С., Скорый С.А. Погребение скифского воина из Акташского могильника в Восточном Крыму // СА. — 1986. — № 4. — С. 158—170.

Ильинская В.А. Навершия из Майкопского и Новочеркасского музеев // СА. — 1967. — № 4. — С. 295—301.

Канторович А.Р. Изображения обособленных конечностей хищников в искусстве скифского звериного стиля Восточной Европы: типология, хронология, анализ источников и эволюции // Стратум плюс. «Эллинизм и иранство». — 2012. — № 3. — С. 17—71.

Канторович А.Р. К вопросу о скифо-греческом синтезе в рамках звериного стиля Степной Скифии // Памятники предскифского и скифского времени на Юге Восточной Европы. — М., 1997. — С. 97—113 (МИАР. — № 1).

Канторович А.Р. Классификация и типология элементов «зооморфных превращений» в зверином стиле степной Скифии // Структурно-семиотические исследования в археологии. — Донецк, 2002. — Т. 1. — С. 77—130.

Канторович А.Р., Эрлих В.Р. Уникальные навершия из святилища у ст. Тенгинской // КСИА. — 2005. — Вып. 219. — С. 49—63.

Коровина А.К. К вопросу об изучении Семибратних курганов // СА. — 1957. — № 2. — С. 174—187.

Королькова Е.Ф. Кубанский звериный стиль и его восточные аналогии // АСГЭ. — 2001. — Вып. 35. — С. 91—111.

Кулатова И.Н., Луговая Л.Н., Супруненко А.Б. Курганы скифского времени междуречья Ворсклы и Псла. — Москва; Полтава, 1993. — 108 с.

Мартынов А.И. О мировоззренческой основе искусства скифо-сибирского мира // Скифо-сибирский мир. — Новосибирск, 1987. — С. 13—25.

Масленщицына Е.С. Некоторые стилистические группы памятников в искусстве Прикубанья в конце V — IV вв. до н. э. // Граковские чтения на кафедре археологии МГУ, 1989—1990 гг. — М., 1992. — С. 57—69.

Могилев О.Д. Спорядження коня скифської доби у Лисостепу Східної Європи. — Київ; Кам'янець-Подільський, 2008. — 439 с.

Переводчикова Е.В. Локальные черты скифского звериного стиля Прикубанья // СА. — 1987. — № 4. — С. 44—58.

Переводчикова Е.В. Типология и эволюция скифских наверший // СА. — 1980. — № 2. — С. 23—44.

Переводчикова Е.В. Язык звериных образов. — М., 1994. — 206 с.

Петренко В.Г. Правобережье Среднего Приднепровья в V—III вв. до н. э. — М., 1967. — 180 с. (САИ. — Вып. Д1—4).

Раевский Д.С. Мир скифской культуры. — М., 2006. — 600 с.

Скорый С., Зимовец Р. Скифские древности Крыма. Материалы одной коллекции. — К., 2014. — 180 с.

Шкурко А.И. О локальных различиях в искусстве лесостепной Скифии // Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии. — М., 1976. — С. 90—106.

Р. В. Зимоваць

R. V. Zymovets

ПРО ОДИН УМОВНИЙ ПОЛІСЕМАНТИЧНИЙ ОБРАЗ У СКІФСЬКОМУ МИСТЕЦТВІ ЗВІРИНОГО СТИЛЯ

У статті досліджується один з образів скіфського звіриноного стилю, який зустрічається на однотипних бляхах, що походять із Середньої Наддніпрянщини, Степу та Передгірського Криму. Композиція складається з трьох довгих бокових відростків, які «виростають» зі спільної основи, при цьому два лівих відростки протиставлені по відношенню до одного правого. Кожен з відростків трактований за допомогою одного, або двох колін, а також довгого завитку, який звужується та загострюється до закінчення й нагадує кіготь хижої птиці. Половина бляшок (6 екз. з 12 відомих) знайдені на території Білогірського р-ну Криму.

Ключ до генеалогії та семантики вказаного образу слід шукати в зображенні відокремлених звіриних кінцівок, представлених на бляхах, що походять з Німфейського та Акташського некрополів. Специфіка цих зображень полягає у їх полісемантичному характері: якщо, розглянуті вертикально, вони являють собою зображення кінцівок (стегна, лап та кігтів) хижого звіра або грифона, горизонтальний розгляд дає нам умовне зображення голови лося у профіль з ажурними рогами, що трактовані у вигляді кігтів хижої птиці. При уважному розгляді німфейських та акташських бляшок стає очевидним іконографічна подібність їх частин (кігтів, або ажурних рогів) образу, що аналізуються у статті. Останній, таким чином, можна інтерпретувати як редуковане зображення лап / кігтів хижої птиці або грифона і, в той же час, як відокремлене зображення рогів/умовної голови лося або оленя.

Враховуючи те, що бляшки з Німфейського й Акташського могильників датовані другою чвертю — другою половиною V ст., а наші екземпляри — кінцем V — IV ст., образи умовних лап / кігтів і рогів / голови лося або оленя можна розглядати як похідні. У морфологічному аспекті це — редукція німфейських й акташських образів, що вкладається у загальну тенденцію еволюції скіфського звіриноного стилю у напрямк геометризації й посилення умовності. З тією відмінністю, що у цьому випадку посилення, найімовірніше, не призвело до втрати образом його символічного змісту. Полісемантичний характер зображень з Німфейського й Акташського некрополів дозволяє припускати і відповідне висхідне смислове навантаження розглянутого нами образу. Вірогідно, він віддзеркалював два важливі аспекти світогляду скіфів, пов'язані з магічними значенням лап / кігтів хижих або синкретичних тварин і міфологічною роллю образу рогів, ототожнюваних культурами скіфського кола зі світовим деревом та солярною символікою.

Обґрунтовується припущення, відповідно до якого образ умовних лап / кігтів та рогів / голови лося або оленя має кримське коріння, а бляшки з його зображенням вироблялися в одній з майстерень передгірського Криму.

Ключові слова: скіфське мистецтво, звіриний стиль, семантика, Крим.

ABOUT ONE THE CONVENTIONAL POLYSEMANTIC IMAGE IN SCYTHIAN ART OF ANIMAL STYLE

One of the image of Scythian animal style which occurs on the same type bronze plaques (elements of the horse harness), routed from Middle Dnieper, Steppe and Piedmont Crimea is on the focus of current article. Composition consist from three sidelong spurs, which «grows up» from common basis, herewith two left-side spurs contrasted with one right-side spur. All spurs are depicted as one or two knees and long volute which narrows and sharpened to the end, recalling bird of prey clutch. Half of the plaques (6 from 12) were founded in Bilogorsk District of Crimea.

Author argue, that image of isolated limbs, represented on bronze plaques from Nimfey and Aktash burials is the key for understanding of genealogy and semantic of viewed examples. Nimfey and Aktash images are polisemantic: be examined upright they arise as isolated limbs (hip, paws, clutches) of predatory animal or griffin, at the same time horizontal prospect give us conventional image of the head of elk with branched horns treated as clutches of the bird of prey. Nimfey and Aktash plaques careful consideration reveal for us iconographic similarity of its parts (clutches or branched horns) to image under consideration. Thereby this image can be considered as a reduced depiction of paws / clutches bird of prey or griffin and, at the same time, as isolated depiction of horns / conventional head of elk or deer.

Taking into account that Nimfey and Aktash plaques are dated of second quarter — second half of 5th century BC, while ours samples — end of 5th — 4th centuries BC, latest image can be considered as derivative from the first. In terms of morphology, image of conventional paws / clutches and horns / head of elk or deer also is derivative from Nimfey and Aktash images and this comply with general evolution of animal style development to geometrization and strengthening of conventionality. With the difference that, in our case, said tendency doesn't coincide with loss of symbolic meaning of the image. Polisemantic character of Nimfey and Aktash images allow us to assume corresponding semantic load of image under consideration. Likely it reflects two important features of Scythian world view related with magic meaning of paws / clutches predatory or syncretic animals and mythological meaning of image of horns, which was identified with solar symbols and symbol of World Tree.

Author argues assumption that image of conventional paws / clutches and horns / head of elk or deer had local routs and plaques with its depiction were produced in one of the workshops of Piedmont Crimea.

Key words: Scythian art, animal style, semantic, Crimea.

Одержано 29.12.2014

Д. В. Каравайко

ГОРОДИЩА РАНЬОГО ЗАЛІЗНОГО ВІКУ НА СЕЙМІ

У статті викладено результати останніх археологічних досліджень укріплених поселень скіфського часу басейну р. Сейм на Сумщині.

Ключові слова: р. Сейм, ранній залізний вік, городища, кераміка.

Річка Сейм є своєрідним кордоном між двома світами: юхнівською культурою лісової зони та лісостеповою культурою раннього залізного віку Посульсько-Донецького типу. В басейні цієї ріки деякими дослідниками (В.Г. Петренко, О.П. Медведєв) виділявся й окремий локальний варіант скіфоїдної культури Лівобережного Лісостепу [Степи ..., 1989, с. 67, 75—76; Медведєв, 1999, с. 143]. Дійсно, специфіка матеріальної культури цього регіону, в порівнянні з більш південними пам'ятками, неодноразово підкреслювалася дослідниками. Це відсутність курганних могильників, [Ильинская, 1971, с. 19], особливість керамічного комплексу [Ляпушкин, 1950, с. 60] тощо. Відчувається певний вплив юхнівської культури, а, подекуди, й безпосередня присутність цього лісового населення. За висловом В.А. Іллінської, «Своєю матеріальною культурою сейминська група становить ніби проміжну ланку між скіфською культурою в її північно-східному варіанті (Посулля, Сіверський Донець) та юхнівською культурою лісових городищ Десни» [Ильинская, 1953, с. 121]. Разом з тим, більшість дослідників розглядало Посейм'я в контексті вивчення пам'яток Посульсько-Донецького типу [Ильинская, 1957, с. 14; 1961, с. 45; 1971, с. 8]. Вірогідно, цей підхід є більш зваженим, адже при виділенні локальних варіантів (груп) основне місце має посідати кераміка, як найбільш масовий матеріал та «показник»

© Д.В. КАРАВАЙКО, 2015

етно-культурної приналежності населення. За формою та орнаментациєю кераміка Сейму доволі близька кераміці Сіверсько-Донецького регіону [Степи ..., 1989, с. 76].

Ступінь дослідження пам'яток Сейму нерівномірний. На Курську обл. РФ припадає 65 % території басейну ріки. Саме в цьому регіоні проводилися наймасштабніші роботи. Достатньо згадати повністю досліджені та введені до наукового обігу городища Кузіна Гора [Алихова, 1962], Мариця [Пузикова, 1981], Переверзево I [Пузикова, 1997], не кажучи про значні роботи на багатьох інших пам'ятках¹. Менше вивчені залишилися середня та нижня течії ріки, в межах України. Переважно, це розвідки, що проведені в третій чверті ХХ ст. [Ляпушкин, 1950; Мельниковская, 1968, с. 1—4]. Археологічні дослідження проводилися на багаточисельних пам'ятках — поселенні Мар'янівка, городищах у с. Воргол тощо. Матеріал раннього залізного віку довгий час залишався поза увагою дослідників і лише нещодавно був введений до наукового обігу [Білинський, 2011; 2014]. Як виключення, своєчасно опубліковано результати розкопок поселення Гришівка [Ковальова, 1979]. Єдині цілеспрямовані дослідження пам'ятки скіфського часу проведені на городищі Ширяєво [Іллінська, 1953]. Хоча й площа розкопу була незначна (160 м²), проте виявлено доволі інформативний матеріал. Останніми роками пам'ятки Сейму залишалися поза увагою дослідників. Натомість, актуальність та необхідність робіт з вивчення цього регіону очевидна і, зважаючи на ступінь його вивченості, є актуальною.

1. Історію досліджень пам'яток Посейм'я нещодавно висвітлено у роботі О.О. Білинського [2012].

Рис. 1. Городища скіфського часу Путивльського Посейм'я

У 2012 та 2014 рр. було проведено детальне обстеження ряду городищ раннього залізного віку, переважно території Путивльської течії р. Сейм. Оглянуто 20 пам'яток скіфського часу (рис. 1). На 11 з них закладено розвідкові шурфи. Знято детальні топографічні плани городищ², що разом з поверховим оглядом пам'яток, дозволило говорити про фортифікаційні особливості старожитностей даного регіону.

Городища розташовані на мисах високого правого берега Сейму або його приток, на відстані від 1 до 2 км від сучасного русла, за виключенням городища «Городок» у м. Путивль. Зважаючи на заболоченість заплави та наявність стариці, можемо припустити, що за скіфської доби річки текли безпосередньо пооді високим берегом. Важливе припущення, до якого повернемося нижче.

За розмірами городища невеликі — в середньому 1 га. Для порівняння, юхнівські укріплені поселення на Десні значно менші — 0,3—0,5 га. Більшість городищ Сейму мають доволі прості укріплення і можуть бути віднесені до І типу, що був виділений О.О. Моруженко [1985, с. 161]. Схили мису, зазвичай ескарпувалися. За допомогою рову або ескарпу, що не завжди можна зрозуміти без розкопок, укріплювалася полога стрілка мису. Природні миси середнього Сейму, як правило, мали дві такі стрілки. З напільного боку влаштовувався один вал. Від підвищувався над майданчиком поселення в середньому на 1—1,5 м. А от із зовнішнього боку мав вигляд майже прямокутної стіни заввишки до 6 м.

Характерною особливістю фортифікації городищ Путивльської течії ріки є відсутність рову, принаймні візуально він не простежується. Так, перед валом чітко видне плавне пониження, яке більшістю дослідниками приймалося за залишки рову, що заплив. Це знайшло відображення і на старих планах пам'яток, до того ж наявність рову перед валом сприймалося як аксіома. Слід відзначити, що це пониження (або

улоговина) доволі широке, подекуди більше десяти метрів. Навряд можна казати про таку велику ширину рову для городища розміром 1 га. Обабіч валу, з обох його країв, природним шляхом (сходження талих вод в яруги) утворилися промоїни, які так само могли сприйматися за залишки рову.

Отже, якщо візуально рів не помітний, вочевидь, є необхідність звернутися до даних археології. Цілеспрямованих робіт по дослідженню цієї ділянки фортифікації не проводилося. Слід згадати розкопки рову на городищі Східний Воргол, проведені Д.Т. Березовцем. Траншея розмірами 2 × 18 м прорізала вал та рів. Згідно з автором розкопок, рів мав коритоподібну форму завглибшки 3,5 м від сучасної поверхні. Ширина сягала 20 м, але простежено його лише на 5 м. Не зовсім зрозумілим є опис розрізу рову, який не був розкопаний повністю. Ще більше дивує факт наявності доволі широкого (20 м і це ще не межа!) рову на городищі загальною площею 1 га. Знахідки були відсутні, та незважаючи на це Д.Т. Березовець вважав, що укріплення виникли саме в слов'янський час [Березовець, 1949, с. 50—51].

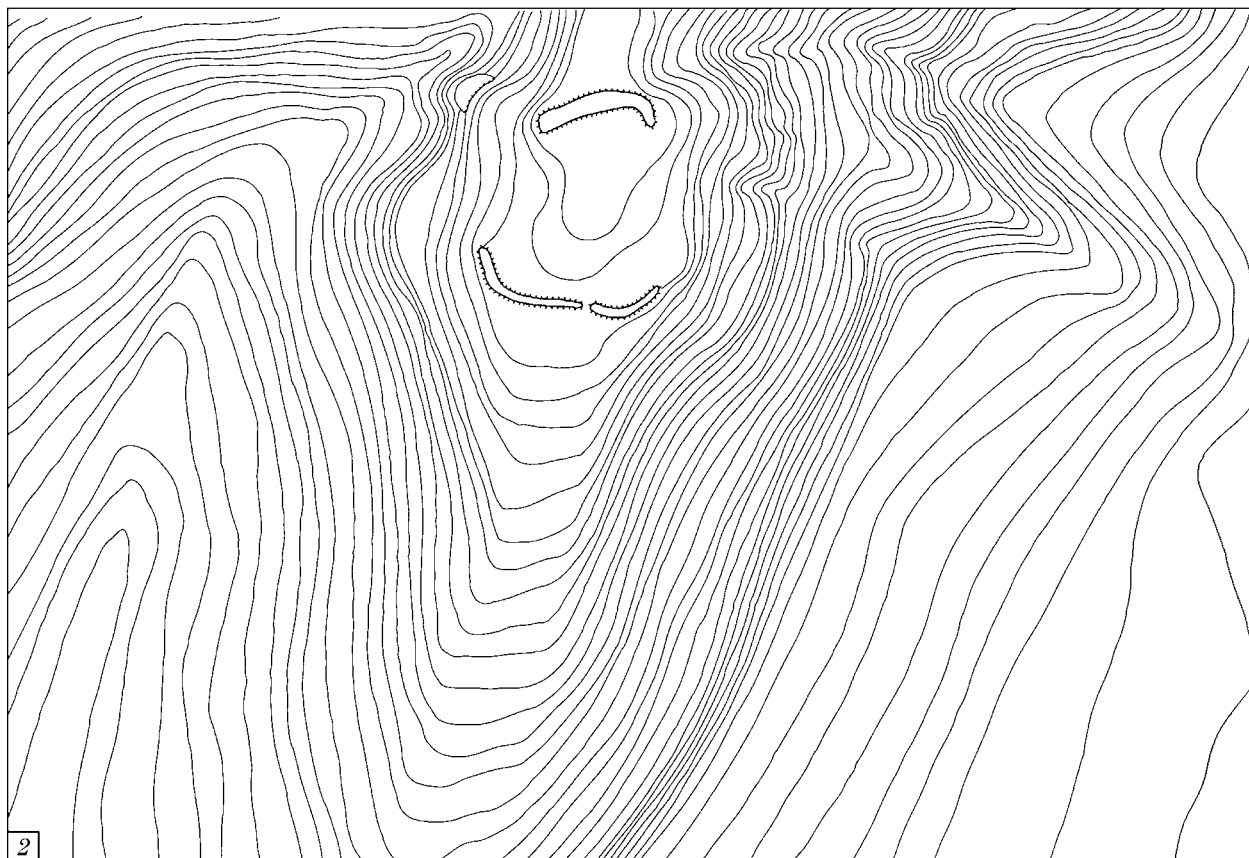
Про наявність рову перед валом начебто свідчать розкопки В.А. Іллінської на Ширяєвському городищі. Проте тут вкралася помилка, адже рів на Ширяєвському городищі знаходився не з напільного боку, а обмежував одну зі стрілок мису, які спускалися до заплави [Іллінська, 1953, рис. 1]. Як сказано вище, наявність рову або ескарпу в цьому місці цілком припустиме.

На сьогоднішній день рів чітко простежується лише на городищах з більш пізніми нашаруваннями — роменської культури, доби Київської Русі. Безумовно, що для пам'ятки виключно раннього залізного віку необхідні археологічні дослідження, що дозволять остаточно вирішити це питання. Причини ж відсутності рову можемо вбачати в наступному. Природна конфігурація мисів цього регіону дозволяла лише злегка підправити схил (ескарпувати) та насипати невеличкий вал на майданчику. Таким чином, з боку поля край городища виглядав

2. Плани городищ знято О.В. Коротей та Є.М. Осадчим.

Рис. 2. Плани городищ:
1 — Нова Слобода I, «Ски-
тою»; 2 — Нова Слобода II

як прямовісна і неприступна стіна. За таких умов рів втрачав свою функціональність, а його спорудження було б зайвою витратою сил. Але повторимося, останнє слово має бути за археологічними розкопками.

Цікаву особливість у розміщенні городищ помічено в околицях Молчанського болота (схід Путивльського р-ну, Сумської обл.). Поблизу трьох населених пунктів (сс. Нова Слобода, Бунякіне, Гірки) розташовано по два городища. Відстань між пам'ятками, які прив'язані до певного пункту, невелика — 1—2 км. При цьому одне городище має потужні укріплення і насичений культурний шар. На іншому фортифікаційні споруди доволі невиразні, культурний шар фактично відсутній, а знахідки кераміки поодинокі. Коротко зупинимося на описі цих шести поселень.

Городище I у с. Нова Слобода в уроч. Скиток (рис. 2, 1). Розташоване в лісі за 1,47 км на південний схід від південної околиці с. Нова Слобода Путивльського району та за 0,6 км на північний схід від будівель Софронівського монастиря. Відоме за розвідками Д.Т. Березовця [1950, с. 13—14].

Розміри городища (124—111) × 52 м. Загальна площа становить 0,9 га. Воно має трапецеоподібну форму, майданчик рівний з невеликим ухилом у південний бік. З північного, напільного боку укріплене валом шириною 5—6 м та висотою 2 м від рівня майданчика. Північний схил мису відділений від плато широкою улоговиною та додатково посилений ескарпуванням на висоту 5 м. По периметру схили городища ескарповані на висоту від 5 до 7 м. Ширина майданчика ескарпу 2—2,5 м. У південно-східній та південно-західних кутах городища стрілки мису були додатково укріплені ровами. Їх ширина становить 4 м, а глибина 1,5 м. Похила стрілка мису у північно-західному куті городища посилена трьома ескарпами підковоподібної форми розмірами 3 × 2 м. Аналогічний ескарп знаходиться у північно-східному куті. Їх висота становить 1,2 м. Культурний шар доволі потужний (1,3—1,4 м) і насичений знахідками переважно скіфської доби.

У 1,7 км на південний захід від нього знаходиться городище Нова Слобода II (рис. 2, 2). Розташоване воно за 2,7 км на південь від південної околиці с. Нова Слобода та за 1 км на південь від будівель Софронівського монастиря, у лісі. Займає найвищу ділянку довгого мису, утвореного долиною р. Сейм і «Мокрого» яру. Поверхня мису нерівна, має ухил у південному напрямку. Рельєф мису складний, з природнім пониженням в місці з'єднання його з плато корінного берега.

Виявлене В.В. Приймаком [Сухобоков, Приймак..., 1988, с. 17].

Городище знаходиться на підвищеній, відносно рівній ділянці мису. Розміри становлять 80 м на 25—70 м. Загальна площа — 0,4 га. З

напільного боку городище укріплене валом, висота якого біля 2 м, східний схил має сліди ескарпування. Південна частина майданчика городища має природне пониження в бік стрілки мису. У цій частині також влаштовано вал шириною 3 м та висотою 0,6—0,8 м. Ескарпом зрізана похила стрілка мису у північно-західному куті городища, на 6 м нижче рівня майданчика. Ширина ескарпу становить 2—3 м. Як бачимо, оборонні споруди значно слабші ніж на першому городищі.

На різних ділянках цього поселення закладено шурфи. Культурний шар являє собою сірий лісовий супісок, в якому знайдено поодинокі і невеличкі фрагменти кераміки раннього залізного віку. Потужність шару, знову ж таки в порівнянні з першим городищем, незначна — 0,2—0,4 м.

Городище Бунякіне II розташоване за 1,7 км на північний схід від північної околиці с. Бунякіне. Займає мис утворений яром та долиною оз. Седр. Він підвищується по центру та знижується по краях. Південний схил тераси має кілька виступів подібних до ескарпів. Мис, на якому знаходиться городище, сполучається з плато вузьким перешийком. Висота над рівнем заплави становить 42—44 м.

Пам'ятка відома за розвідками Д.Т. Березовця [1950, с. 11].

Городище має форму наближену до трапеції. Розміри майданчика становлять 90 × 52 м. У північно-східній частині мису розташований рів шириною 20 м і глибиною 3 м та вал висотою 4 м і шириною 23 м. На вершині валу знаходяться кілька ям скарбощукачів. Північний схил городища ескарпований на висоту 4—5 м.

Пам'ятка багат шарова. Після доби раннього заліза мис заселявся в роменський та давньоруський часи. Власне тоді й було перебудовано основні оборонні споруди, а відтак їх опис опускаємо. Важливо, що культурний шар доволі сильно насичений матеріалом скіфського часу, а отже поселення тут функціонувало довгий час.

Городище I у с. Бунякіне знаходиться в 1,6 км на південний захід від вищеописаного. Пам'ятка розташована на північній околиці села. Займає витягнутий мис правого корінного берега р. Сейм. Висота над рівнем заплави становить 18 м.

Городище відоме ще з часів робіт Д.Я. Самоквасова і неодноразово досліджувалося Ю.Ю. Моргунівим [Моргунов, Артеменко, Неприна, 1977, с. 22] та Приймаком [Сухобоков, 1986, с. 86].

Городище займає мис, утворений схилом надзаплавної тераси і довгим мокрим яром (рис. 3). Поверхня городища рівна, схили і майданчик мають чіткі межі. Слідів ескарпування або інших штучних перетворень не виявлено. Розміри 327 × 65 м. Загальна площа городища становить 1,8 га. З північної сторони укріпле-

не валом шириною 4—6 м та висотою 1,2 м. За валом розташоване помітне пониження, яке здалеку нагадує рів. Питання його штучного походження поки що відкрите. Звертає на себе факт відсутності ескарпів і доволі невелика висота валу.

Культурний шар потужністю 0,25—0,3 м слабо насичений керамікою раннього залізного віку. При поверховому обстеженні та в двох шурфах знайдено доволі дрібні та нечисленні фрагменти кераміки.

Звісно, порівнювати потужність оборонної лінії цих городищ не можна, проте важливим є факт відсутності та наявності матеріальних решток на тому й іншому городищі.

Городище I³ у с. Гірки, що розташоване за 0,7 км на південний захід від західної околиці села. Займає мис третьої надзаплавної тераси правого берега оз. Седр. Висота над рівнем заплави становить 33 м.

Вперше пам'ятку згадав Д.Я. Самоквасов [1878, с. 229]. Неодноразово обстежувалося багатьма дослідниками [Ляпушкин, 1947, с. 6, уч. карт. № XXVI; 1950, с. 53; 1961, с. 65; Березовец, 1950, с. 7—8; Артеменко, Неприна, 1977, с. 24—26].

Майданчик має трикутну в плані форму, його поверхня знижується до заходу. Розміри городища 130 × 88 м. З південного заходу, заходу та півночі вона обмежена схилами заплави і яру. З напільного, південно-східного боку майданчик захищений валом шириною близько 25 м і висотою 2 м. Залишки широкого рову, що заплив, відзначалися попередніми дослідниками. Жодних слідів заглиблення перед валом роботами 2014 р. не виявлено.

Залишки невисокого валу простежуються і уздовж південно-західного боку майданчику, а північно-східний схил укріплений ескарпом висотою 3—4 м. Терасоподібні виступи (ескарпи) заввишки 1,5—2 м розташовані на стрілі мису. Поверхня городища задернована.

Потужність культурного шару незначна — 0,35 м. Закладені на городищі шурфи показали доволі щільну забудову в східній та центральній частині. Виявлено переважно матеріал скіфського часу та кілька фрагментів кераміки роменської культури.

Городище Гірки II знаходиться в 0,73 км на північний захід від першого. Воно розташоване за 0,9 км на захід від західної околиці с. Гірки. Займає мис складної конфігурації третьої надзаплавної тераси правого берега озера Седр при впадінні в нього струмка Плюскви. Висота над рівнем заплави становить 52 м.

Городище складається з двох частин. Перша — трапецієподібної форми. З південного

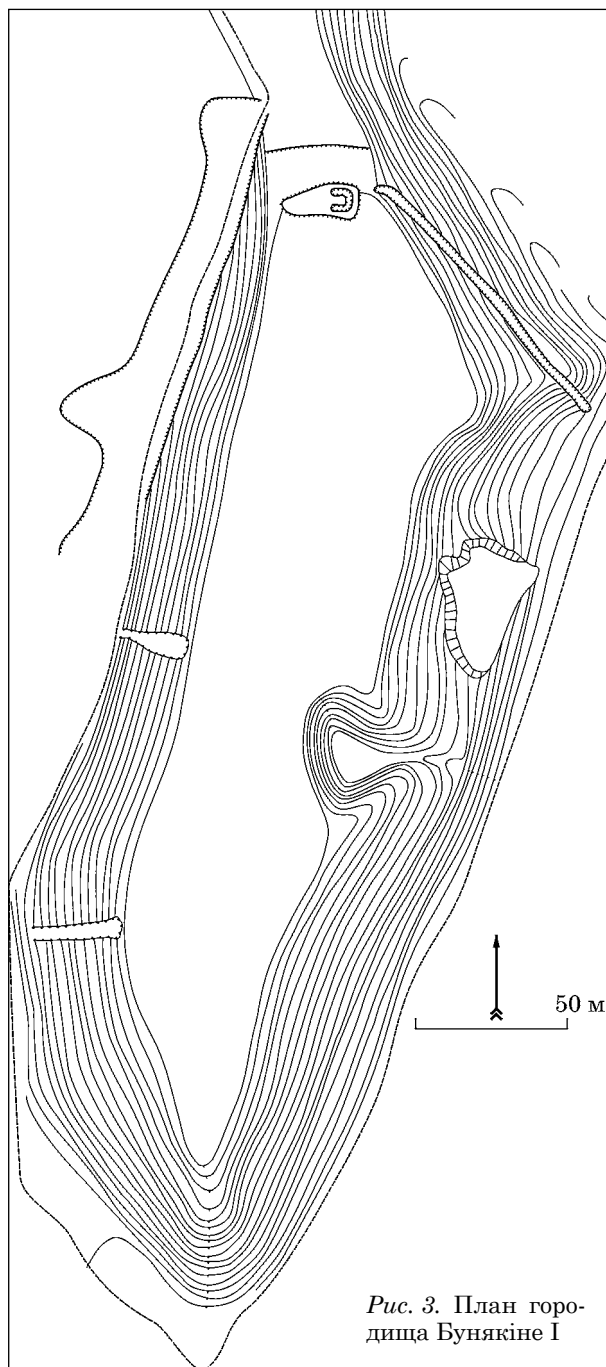

Рис. 3. План городища Бунякіне I

боку укріплена валом шириною 10 м і висотою 1,5 м. Північно-західна сторона захищена ескарпом, що відрізає похилу стрілку мису. Висота ескарпу становить 2 м. Розміри першої частини городища — 100 × 60 м. Друга має округлу форми та займає підвищену частину мису. Розміри 80 × 60 м. З півдня знаходиться вал серпоподібної форми шириною 10 м і висотою 4 м та рів шириною 11 м і глибиною 3 м. З півночі городище укріплене дугоподібним валом шириною 2—4 м та висотою від 1 м у східній частині до 2 м у північно-західній. Північний та північно-східний схили ескарповані на висоту 5—6 м. У північній ділянці ескарп переходить у рів шириною 2 м та глибиною

3. Доволі часто плуталася нумерація городища у с. Гірки, і дану пам'ятку нерідко називали «другим» городищем. Зважаючи на ближчу відстань від села, це городище має бути під першим номером.

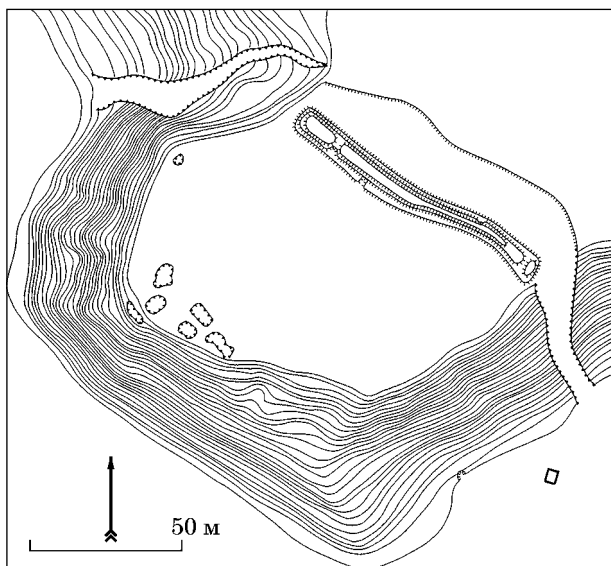

Рис. 4. План городища Ротівка

1,5 м. За ровом знаходиться вал шириною 2 м і висотою 1,3 м. Протяжність цієї лінії укріплень становить 45 м.

Вочевидь поділ на дві частини є умовним, адже на підвищенні мису городище виникло в середині I тис. н. е. А ось «перша частина», що доволі слабо укріплена, це залишки укріплень раннього залізного віку. Знахідки кераміки тут фактично відсутні, за виключенням фрагменту ліпної стіночки скіфського часу.

Слід згадати і про ще два городища Путивльського Посейм'я, поза межами Молчанського болота. На городищі Ротівка так само виявлено одиничні фрагменти кераміки скіфського часу, а культурний шар фактично відсутній (0,25—0,35 м). Пам'ятка знаходиться в 2 км на південний схід від околиці села в урочищі «Городок» (рис. 4). Займає мис правого берега р. Клевень, який підвищується над заплавою на 20 м. Го-

родище прямокутної форми, розмірами 115 × 115 м (близько 1 га). Укріплено лише валом з боку поля заввишки 2,5—3 м та шириною 8 м. Перед ним простежується широка, до 12 м, улоговина. Укріплення доволі прості, проте висота валу, в порівнянні з іншими схожими пам'ятками, доволі значна — вдвічі більша ніж на городищах Нова Слобода II та Бунякіно I.

Вал городища Ротівка пошкоджено ямою скарбошукачів, яка доходила з боку майданчика майже до центральної, найвищої точки. Зачистка стінок показала, що вал насипався двічі. Спочатку мис було укріплено за доби раннього заліза. Земляний насип мав заввишки 1,4 м. Для його спорудження використовували дрен, кілька прошарків якого чітко фіксувалися в розрізі (рис. 5). Земляна основа складалася з сірого лісового супіску упереміш з материковим лесом. Майданчик зверху утрамбовано глиною. На ньому розташовувалася стіна з колод, які були поставлені на відстані близько 1 м одна від однієї. Пізніша досипка являла собою однорідний супісок. Виявити конструктивні елементи не вдалося. Складно казати і про час її виникнення. Вірогідно, це відбувається вже за часів пізнього середньовіччя. Існують свідчення, що ця місцевість звалася в народі «Мазепин городок».

Линове — ще одне городище цього мікрорегіону, де культурний шар фактично відсутній, а знахідки кераміки поодинокі. Пам'ятка виявлена І.І. Ляпушкіним у 1947 р. [1961, с. 141]. Городище займає західну, підвищену стрілку мису (32 м) правого корінного берега р. Сейм.

Топографія мису складна. Від плато він відділений улоговиною, що утворилася в результаті ерозійних процесів. Поверхня нерівна, максимальне підвищення знаходиться у північно-західному куті, тоді як укріплення розташовані нижче на 2—2,5 м. Схили городища похилі, не мають слідів ескарпування.

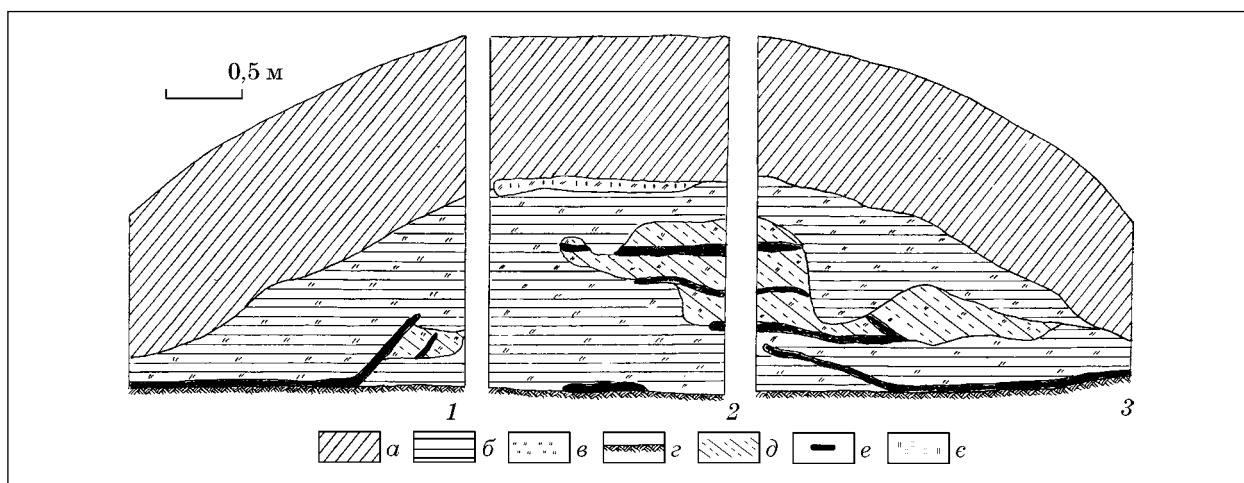

Рис. 5. Городище Ротівка, розріз валу; стінки: 1 — західна; 2 — північна; 3 — східна; умовні позначки: а — сірий супісок; б — світло-сірий супісок; в — плямистий шар; г — материк; д — жовто-сірий супісок; е — темний сіро-брунатний супісок; е — жовта глина

Городище трапецієподібної форми розмірами 120 × 70 м. Загальна площа — 0,8 га. З півдня та півночі обмежене ярами з крутими схилами, із заходу схилом надзаплавної тераси. Зі східної, напівпівночної, сторони відрізане ескарпом висотою 3 м та валом висотою 2 м і шириною 6—8 м. Північна сторона укріплена ровом, що проходить на 14 м нижче рівня майданчика городища.

На місці найбільшого підвищення майданчику було закладено шурф. Культурний шар потужністю 0,3—0,4 м виявився слабо насиченим. Серед знахідок кілька невиразних фрагментів кераміки скіфського часу. Разом з тим, на площі, що ближче до валу, в низині, виявлено господарську яму діаметром 1,2 і глибиною 1,3 м. Судячи з залишків глиняної обмазки в верхній частині заповнення, в давнину над ямою існувало перекриття. Дно об'єкту викладено деревом, а в нижній частині стінок зафіксовано тонку глиняну підмазку. Після припинення свого існування яма запліла культурним шаром городища. Вірогідно, цей об'єкт існував у якості продовольчого сховища, скажімо зерна.

На відносно невеликій території маємо мінімум чотири городища без слідів житлобудівництва, з одиничними та фрагментованими знахідками кераміки, майже без культурного шару ще й слабо укріплені. Їх функціональне призначення залишається під питанням.

Найменш вірогідною, на наш погляд, є точка зору щодо використання цих укріплених місць в якості загону для худоби. Не зовсім зрозумілим є створення земляних укріплень, навіть примітивних, адже достатньо простого дерев'яного паркану. Можна припустити і культове призначення цих городищ. За певних умов віднайти сліди проведення обрядів не завжди можливо. Єдине, що насторожує, це кількість таких «святилищ» на невеликій території.

Неодноразово такі пам'ятки називалися дослідниками «городища-сховища». Відсутність насиченого культурного шару, наявність господарської ями на городищі Линове начебто не суперечать цьому. Проте, за наявності спільної загрози, укріплення мали б бути більш фундаментальними. Нагадаємо, що навіть ескарпи на цих пам'ятках відсутні.

Вочевидь, необхідними є повномасштабні археологічні дослідження. Але й вони не завжди в змозі відповісти на поставлене питання.

На нашу думку, існування подібних городищ слід пояснювати не функціональними потребами, а лише недовготривалістю життя на них і скороченням населення регіону. Саме завдяки цьому і не споруджувалися масштабні укріплення. Більшість пам'яток Сейму з керамікою лісостепового типу припиняють своє існування до середини V ст. до н. е. [Гречко, Каравайко, 2012, с. 56]. Вірогідною причиною тому стали природно-кліматичні зміни. Поступове падін-

ня рівня води в річках змушувало населення змінювати свій уклад, проте навряд призвело до масових міграцій. В другій половині I тис. до н. е. Сейм поступово змінює своє русло і відходить від правого корінного берега на кілька кілометрів. Віддаленість від водних ресурсів унеможливило подальше існування в цьому регіоні. На думку А.А. Чубура, саме це стало причиною знелюднення мікрорегіону Чечевизня в Курському Посейм'ї [Чубур, 2004, с. 190].

Отже, припускаємо, що з середини V ст. до н. е. населення Путивльського Посейм'я суттєво скорочується. До другої половини V — IV ст. до н. е. вірогідно й відносяться описані вище городища Бунякіне I, Нова Слобода II, Линове та Ротівка. Опосередковано про це свідчить і той факт, що на іншій території лісостепової зони аналогічні городища (без виразного культурного шару і з малою кількістю знахідок) так само віднесені до пізньоскіфського часу [Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, с. 25; Гречко, 2010, с. 33; Крюченко, 2014, с. 25]. З цього приводу цікавим видається спостереження щодо потужності культурного шару на юхнівських городищах Десни. Так, для раннього часу він незначний (0,4—0,6 м), в той час як на пам'ятках другої половини V — IV ст. до н. е. може досягати кількох метрів [Каравайко, 2012, с. 143].

В колекції музею Путивльського Державного історико-культурного заповідника зберігається велика колекція скіфських наконечників стріл, що походять з грабіжницьких розкопок навколишніх пам'яток. Значну кількість цих знахідок можна віднести як раз до періоду другої половини V — IV ст. до н. е. Це ще раз підтверджує, що життя в цьому регіоні в означений період не припиняється.

Другим типом пам'яток є городища з виразним культурним шаром, з керамікою, подекуди залишками житлобудівництва.

Виявлені під час робіт 2012 та 2014 рр. знахідки мало чим доповнюють загальну картину матеріального комплексу пам'яток раннього залізного віку на Сеймі. Проте, доволі цікаво поглянути на них з точки зору порубіж'я двох археологічних культур: юхнівської культури та лісостепової Посульсько-Донецької. Існує точка зору, згідно якої юхнівські племена проживали по всьому Сейму, за виключенням путивльської течії ріки. Тут основу складало скіфоїдне лісостепове населення [Мельниковська, 1968, с. 4].

Особливо показовими є матеріали городища в уроч. Скиток біля с. Нова Слобода. Знайдена тут кераміка різноманітна та чітко стратифікована. Так, у верхньому шарі, який являв собою темно-сірий супісок, знайдено фрагменти горщиків з плавно відігнутих вінцем (діаметр 11—15 см), «глибокою» шийкою та відносно низько опущеними плечиками (рис. 6, 1—5).

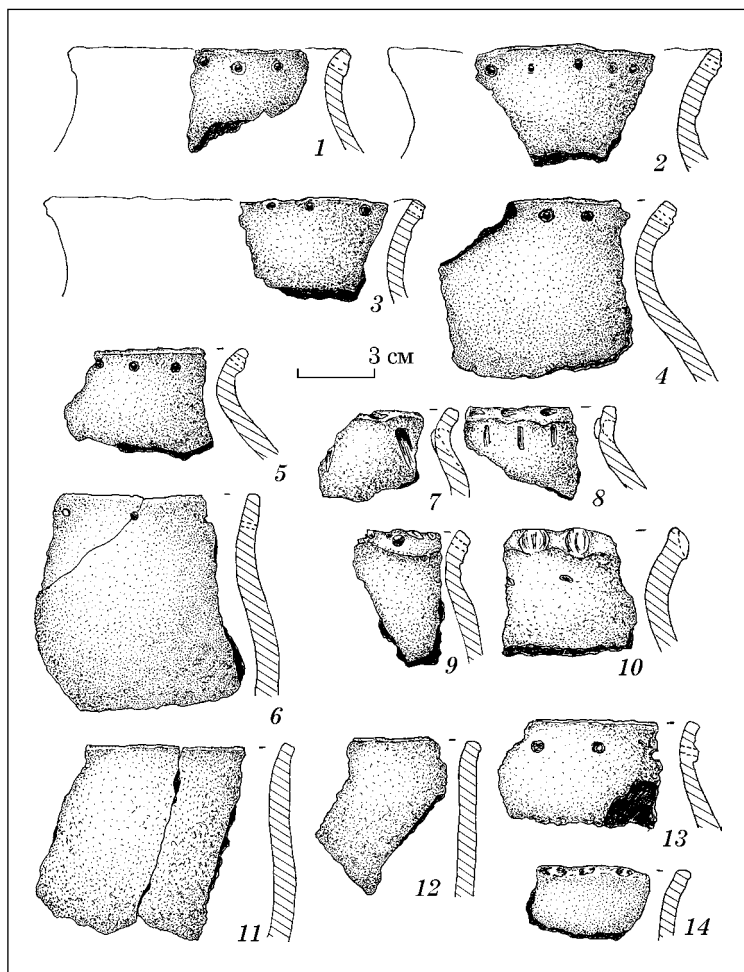

Рис. 6. Кераміка з городищ: 1—5 — Нова Слобода, «Скиток», гл. 0 ... -0,35 м; 6—10 — Нова Слобода, «Скиток», гл. -0,35 ... -1,35 м; 11—13 — Воргол Західне; 14 — Воргол Східне

боку, орнаментация вінець проколами характерна для лісостепових племен Лівобережжя Дніпра. Подібний декор на юхнівській кераміці Деснянських городищ поодинокий.

Не менш цікавими виявились і результати досліджень двох городищ біля с. Воргол. Зазвичай, дослідники не розділяли ці дві пам'ятки і вважали їх єдиним укріпленим комплексом [Ляпушкин, 1947, № XIX; Моруженко, 1985, с. 161, рис. 3, 12; 15]. Хтось бачив єдину лінію укріплень для двох городищ, а подекуди використовували неякісно знятий план. Завдяки детальній топографічній зйомці та розкопкам на сьогоднішній день очевидно, що це дві різні пам'ятки, розташовані на сусідніх мисах.

Д.Т. Березовцем матеріал раннього залізного віку було знайдено лише на Східному городищі [Березовець, 1949, с. 48]. За характером орнаментации та формами вінець кераміка з цього городища доволі близька до матеріалів верхнього шару Нової Слободи I в уроч. Скиток. Домінуючим видом декору є проколи [Білинський, 2011,

рис. 2—5]. Чіткі юхнівські елементи простежити не вдається. Хоча насічки по краю вінця, які присутні на деяких фрагментах горщиків Східного городища, часто наносилися і на юхнівську кераміку (рис. 6, 14).

Фрагменти вінець горщиків доби раннього заліза були виявлені в результаті робіт і на Західному укріпленні. Не вдаючись до детального опису, лише відмітимо, що прикрашені вони так само проколами, а ось сама форма верхньої частини відрізняється від кераміки Східного городища (рис. 6, 11—13). В окремих випадках вінця лише злегка відігнуті, шийка майже не виділяється і плавно переходить в похилі плечика. Певна схожість простежується з матеріалами нижнього шару Нової Слободи I. Не виключено, що на цьому поселенні проживало змішане населення.

З певною долею обережності можемо припустити, що городища належали двом групам населення з різною, хоча й схожою, традицією гончарства. Сумісне проживання цих двох груп на Західному укріпленні цілком можливе. За відсутності чіткої стратиграфії, залишається відкритим питання хронології цих городищ, а відповідно й питання співвідношення двох різних типів кераміки. Так, розкопками Д.Т. Березовця на Західному городищі знайдено брон-

Домінуючим видом орнаменту є проколи попід вінцем. Його край не прикрашався. В тісті присутні домішки шамоту, зрідка — дрібножорстви. Тут же виявлено й два конічних прясельця. Вірогідно, саме з цього шару походить невеличкий горщик, орнаментований дрібними насічками по краю вінця. Такий матеріал має широкі аналогії на багатьох лісостепових пам'ятках Лівобережжя Дніпра, які відносяться до посульсько-донецької групи.

Нижче залягав сірий попелястий шар, який за своєю консистенцією нагадував шар відомих зольників. Останні на Сеймі відсутні [Моруженко, 1989, с. 33].

У цьому шарі виявлено дещо іншу кераміку (рис. 6, 6—10). Вінця горщиків злегка відігнута, шийка коротка та достатньо чітка, плечики розташовано високо. Орнаментация посуду трохи інша. Тут так само присутні проколи, але є насічки, зроблені косо поставленою паличкою або тріскою. Край вінець прикрашено різноманітними насічками та вдавненнями. Діаметр донець — 7—8 см. У нижній частині горщиків простежено додавання піску. Також використовували шамот та жорству. Описана кераміка близька або навіть ідентична юхнівській. Судячи з якості обробки поверхні, її можна датувати раннім часом існування культури. З іншого

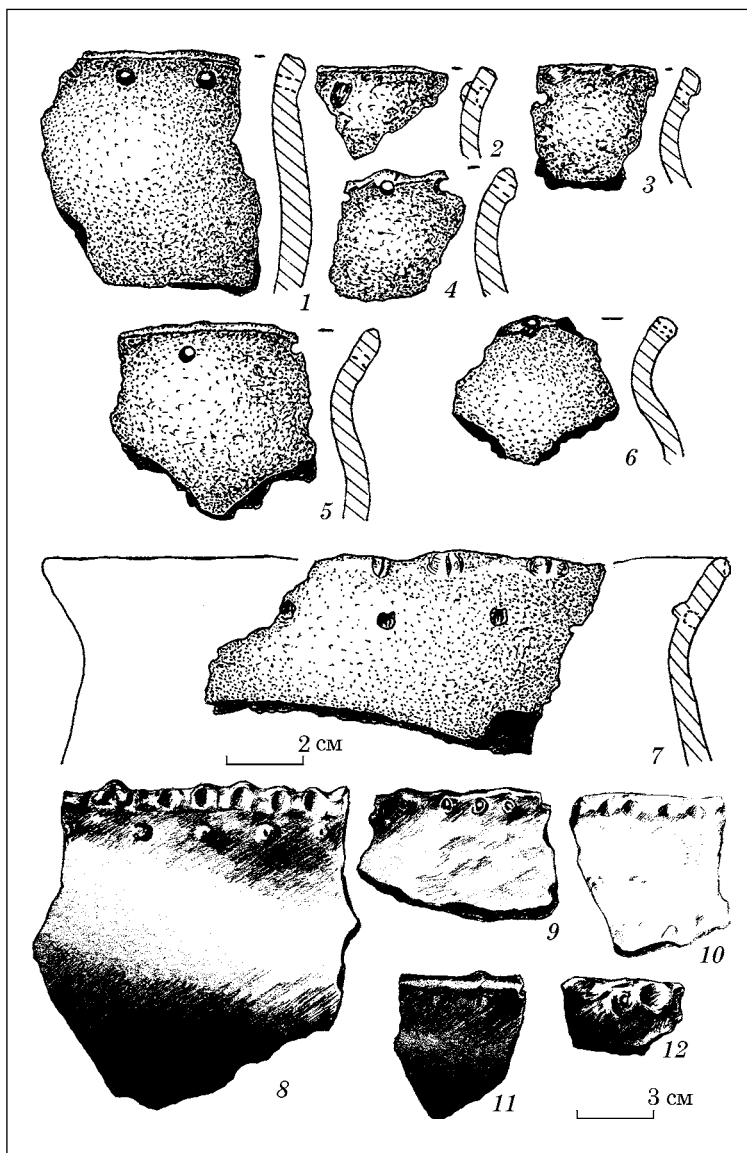
Рис. 7. Фрагменти вінець з городищ Путивльського Посейм'я: 1—6 — Горки I; 7—12 — Ховзівка (8—12 — за І.І. Ляпушкіним)

зову дволопатеву стрілу з шипом, що може бути віднесена до кінця VII — VI ст. до н. е. [Березовец, 1955, рис. 14, 2]. Жодних підстав для датування Східного городища ми не маємо. Лише за аналогією з пам'яткою Нова Слобода I можемо вкрай обережно припустити, що воно є більш пізнім. Цікавим є спостереження, що два городища на сусідніх мисах, як правило, різночасові.

Кераміка з городища Горки I є доволі типовою для пам'яток Посульсько-Донецького типу і перш за все за орнаmentaцію (рис. 7, 1—6). Вінець прикрашено проколами, їх край — пальцевими вдавненнями. Звертає увагу фрагмент горщика з косою насічкою, орнаментом, що хоча і відомий на кераміці Лівобережного Лісостепу, та є більш характерним і домінуючим для юхнівської культури (рис. 7, 2). Важливо відзначити наявність двох різних типів вінець на городищі Горки I, тих типів, що виділялися нами і на городищі «Скиток» (рис. 7, 1, 6).

Цікаві й на знахідки фрагментів глиняних грузил. Саме ці вироби є доволі масові на городищах Десни і, певною мірою, визначають специфіку місцевої культури [Каравайко, 2012, с. 96—100]. Знахідки грузил евідомі й на інших пам'ятках Сейму: Комарівка, Шабалінове [Мельниковська, Симонович, 1975, с. 80, 101], Ширяєве [Ляпушкін, 1947, № XXIII; Іллінська, 1953, с. 117], Воргол Західне і багатьох інших. Звісно ж, що характерна для юхнівської культури орнаmentaція та наявність грузил не можуть на пряму підтвердити безпосередню присутність юхнівського населення, проте ці деталі заслуговують на увагу.

Окремо слід згадати керамічний комплекс городища Ховзівка (рис. 7, 7—12). О.М. Мельниковська відмічала наявність на ньому двох різних типів кераміки — лісостепоного вигляду та юхнівської культури [1968, с. 3]. Фрагменти горщиків з розвідок І.І. Ляпушкіна представлені вінцями, прикрашеними проколами та вдавненнями з внутрішнього боку, обл. карт. № XXI]. Деяко інший тип декору зафіксований на кераміці роботами 2014 р. Домінує орнамент у вигляді вдавнень із зовнішнього боку, зроблений тонкою паличкою. Незначна потужність культурного шару та відсутність розкопок не дозволяє стратифікувати обидва

типи кераміки. Не виключено, що вони є одночасові.

Отже, теза про переважання «скіфоїдного» лісостепоного населення в Путивльському Посеймі видається принаймні передчасною. Хоча проведені дослідження й не такі масштабні, все ж можемо казати про присутність юхнівського населення і в цьому регіоні. А ось відсоткове співвідношення цих двох груп, характер їх взаємодії залишаються під питанням.

Інші знахідки з городищ представлені виключно виробами з глини (рис. 8). Зокрема, це фрагмент вінця мініатюрної посудини (рис. 8, 1). Як і великі форми, її прикрашено проколами. Загально відомо, що така категорія посуду як миски на Сеймі не чисельна. Разом з тим, є знахідки плошок (рис. 8, 2, 3). Фрагмент однієї орнаментовано по краю вінця нігтьовими вдавненнями. Інша — зроблена з нижньої частини горщика шляхом заточки його країв. Така технологія виробництва плошок харак-

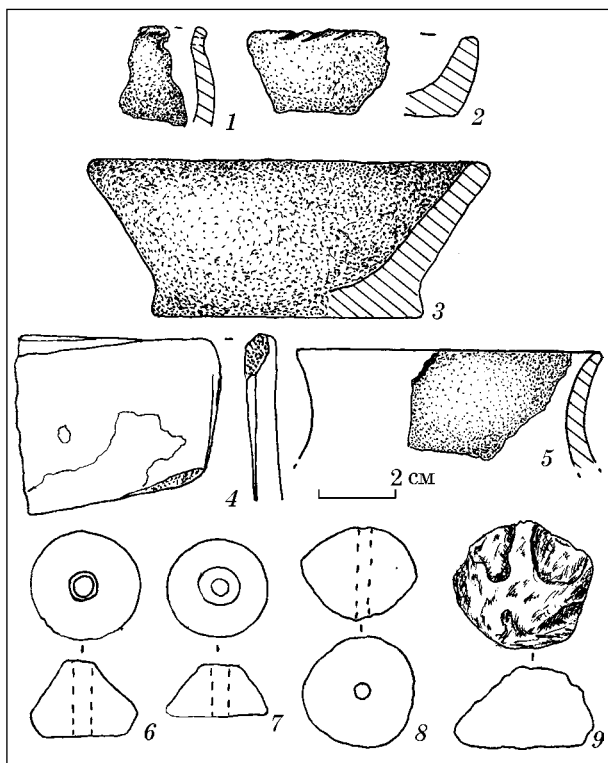

Рис. 8. Знахідки з городищ раннього залізного віку на Сеймі: 1, 8 — Линове; 2 — Воргол Західне; 3 — Гірки I; 4, 6, 7 — Нова Слобода I, «Скитов»; 5 — Бунакіно II; 9 — Нова Слобода II

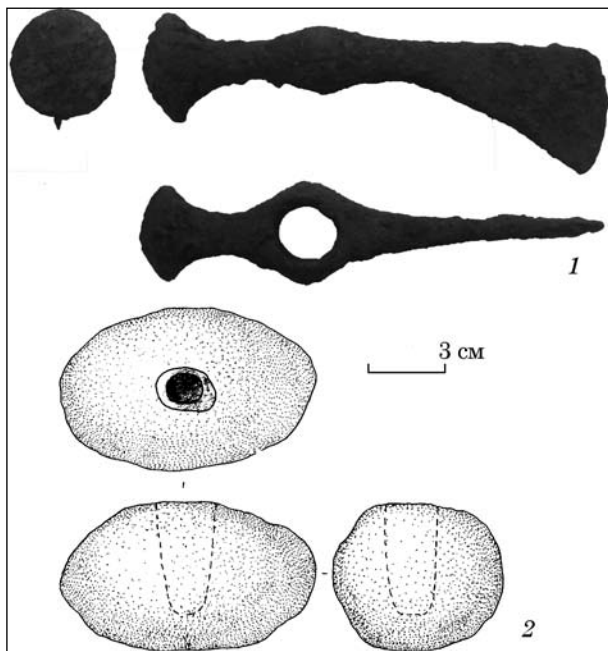

Рис. 9. Залізна сокира, городище Бунакіно II (?) (1); глиняний блок-хлібець, городище Гірки I (2)

терна для VI—V ст. до н. е. [Мельниковская, 1975, с. 99].

Малочисельним на пам'ятках цього регіон є античний імпорт. Звертає на себе увагу фрагмент ангобованої стінки амфори з городища Нова Слобода I (рис. 8, 4). Дві грані мають сліди затертості, що вказує на використання цьо-

го фрагменту в якості знаряддя праці. Так само нехарактерним для цієї території є знахідки кубків. Фрагмент вінця останнього знайдено на городищі Бунакіно II (рис. 8, 5). Поверхня заліскована. Цей фрагмент посудинки, як і скіфський шар поселення, можемо відносити до раннього часу, VI ст. до н. е. (не виключаємо і кінець VII ст. до н. е.) Не суперечить цьому і знахідка залізної сокири⁴, яка за аналогіями датується другою половиною VII — VI ст. до н. е. (рис. 9, 1) [Шелехань, 2012, с. 6].

Серед іншого — глиняні прясельця конічної та біконічної форм (рис. 8, 6—8). Ці вироби мають повні аналогії в інших лісостепових пам'ятках, а от від юхнівських їх відрізняє відсутність орнаментатії. Цікавий глиняний предмет виявлено на городищі Нова Слобода II. Ззовні він нагадує гральну фішку (рис. 8, 9). Денце рівне, а на верхній частині виконано два заглиблення, що зручно для тримання фішки двома пальцями.

З городища Горки походить знахідка глиняного блоку-хлібця (рис. 9, 2). В розрізі він мав овальну форму, в центральній частині виконано глибоке вдавлення (не наскрізний отвір). Такий саме виріб, проте без вдавлення, з цього ж городища відомий за розвідками І.І. Ляпушкіна [1947, с. 6, обл. карт. № XXVI]. Щодо їх призначення, єдиної точки зору немає. Слід зауважити, що доволі часто такі хлібці виявлені неподалік від вогнища. Описаний вище так само знаходився в межах споруди, а судячи по скупченню печини, неподалік стояла піч або знаходилося вогнище. Не виключено, що такі предмети є своєрідною штучною копією справжніх хлібців, що випікалися мешканцями поселення.

Як бачимо, матеріальний комплекс пам'яток Путивльського Посейм'я постає перед нами не таким вже і виразним. Певним чином цьому «сприяли» і грабіжницькі розкопки, проте напевно вони координально змінили ситуацію. Проте, навіть за таких обставин спробуємо зробити попередні висновки.

Умовно виділимо два періоди функціонування городищ цього мікрорегіону. Перший: VI — половина V ст. до н. е. — час заселення регіону та найбільшого розквіту. До цього періоду слід віднести городище Бунакіно II і не виключено, всі ті пам'ятки з виразним культурним шаром та слідами житлобудівництва (Ховзовка, Горки I, Нова Слобода I, Воргол Західне і Східне). Брак матеріалу не дозволяє на сьогоднішній момент встановити мікрохронологію цих городищ.

Другий період: з другої половини V ст. до н. е. відбуваються певні зміни, що призвели до поступового запусіння регіону. Кількісно

4. Предмет походить з грабіжницьких розкопок. Його було дозволено сфотографувати. Подальша доля та місце зберігання невідомі.

зменшується населення, яке змушене переходити до інших видів ведення господарства. Це відбилося й на внутрішній організації поселенських структур. Вірогідно, саме цим часом слід датувати описані вище городища Линово, Ротівка тощо.

Подані висновки носять попередній характер і за відсутністю надійної джерельної бази слабо обґрунтовані. Проте актуальність досліджень в цьому напрямку очевидна. Подальші археологічні роботи дозволять ближче підійти до вирішення не лише цього питання, але й багатьох інших, що є одним із кроків у вивченні історії населення середньої течії р. Сейм за доби раннього заліза.

Алихова А.Е. Древние городища Курского Посеймья // МИА. — 1962. — № 113. — С. 86—129.

Артеменко И.И., Неприна В.И., Моргунов Ю.Ю., Загребельный А.Н. Отчет о работе Среднеднепровской экспедиции в 1977 г. // НА ІА НАН України. — 1977/11.

Гречко Д.С. Населення скифського часу на Сіверському Дінці. — К., 2010. — 286 с.

Гречко Д.С., Каравайко Д.В. Об этнокультурных процессах в Посеймье в скифское время // Сіверщина в історії України. — Київ; Глухів, 2012. — Вип. 5. — С. 55—60.

Березовець Д.Т. Звіт про роботу Сеймсько-Слов'янської експедиції 1949 р. // НА ІА НАН України. — 1949/9.

Березовець Д.Т. Отчет о работе славянского отряда Сеймско-Деснянской экспедиции 1950 г. // НА ІА НАН України. — 1950/2-а.

Березовець Д.Т. Дослідження слов'янських пам'яток на Сеймі в 1949—1950 рр. // АП УРСР. — 1955. — Т. V. — С. 49—66.

Білінський О.О. Матеріали скифського часу з городища біля с. Воргол // Археологія: спадок віків: Матеріали Міжнар. наук. конф. студентів, аспірантів, молодих вчених. — Біла Церква, 2011. — С. 89—94.

Білінський О.О. К истории изучения памятников скифского времени в Среднем Посеймье и современное состояние проблемы // Древности Днепровского Левобережья от каменного века до позднего средневековья (к 80-летию со дня рождения А.И. Пузиковой). — Курск, 2012. — С. 110—116 (МИАДЛ. — Вип. IV).

Білінський О.О. Керамічний комплекс скифського часу з Мар'янівського поселення на Сеймі // Колекції наукових фондів Інституту археології НАН України. Результати досліджень. — К., 2014. — С. 84—87 (АДІУ. — Вип. 1 (12)).

Іллінська В.А. Городища скифського часу на р. Сеймі // Археологія. — 1953. — Т. VIII. — С. 109—122.

Ильинская В.А. О происхождении культур раннего железного века на Левобережье Среднего Днепра // КСИИМК. — 1957. — Вип. 70. — С. 14—27.

Ильинская В.А. Бондарихинская культура бронзового века // СА. — 1961. — № 1. — С. 26—45.

Ильинская В.А. Скифский период в Днепровском Лесостепном Левобережье: Автореф. дисс. ... докт. ист наук. — М., 1971. — 56 с.

Каравайко Д.В. Памятники юхновской культуры Новгород-Северского Полесья. — К., 2012. — 276 с.

Ковальова Л.Г. Матеріали ранньозалізної доби з поселення Гришівка на Чернігівщині // Археологія. — 1979. — № 30. — С. 85—88.

Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый С.А. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья. — К., 1989. — 336 с.

Крютченко А.А. О городищах убежищах в бассейне р. Северский Донец // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы IX Междунар. науч. экспедиции. — Харьков, 2004. — С. 25—26.

Ляпушкин И.И. Памятники эпохи железа Левобережной Украины (по материалам полевых изысканий 1947 г.) // НА ІА НАН України. — 1947/29.

Ляпушкин И.И. Поселения культуры скифов-пахарей // СА. — 1950. — XII. — С. 41—65.

Ляпушкин И.И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа. Археологические разыскания о времени заселения Левобережья славянами. — М., 1961. — 381 с. (МИА. — № 104).

Медведев А.П. Ранний железный век лесостепного Подонья. Археология и этнокультурная история I тыс. до н. э. — М., 1999. — 160 с.

Мельниковская О.Н. Отчет о работах Деснянского отряда ИА АН СССР в 1968 г. // НА ІА НАН України. — 1968/85.

Мельниковская О.Н. Шабалиновское городище // КСИА. — 1975. — № 142. — С. 98—103.

Мельниковська О.М. Симонович Е.О. Розкопки в с. Комарівці на Посеймі // Археологія — 1975. — № 15. — С. 75—87.

Моргунов Ю.Ю., Артеменко И.И., Неприна В.И. Отчет о работе Среднеднепровской экспедиции ИА АН УССР в 1977 г. // НА ІА НАН України. — 1977/11.

Моруженко А.А. Городища лесостепных племён Днепро-Донского междуречья VII—III вв. до н. э. // СА. — 1985. — № 1. — С. 160—178.

Моруженко А.А. Историко-культурная общность племен междуречья Днепра и Дона в скифское время // СА. — 1989. — № 4. — С. 25—40.

Пузикова А.И. Марицкое городище в Посеймье. — М., 1981. — 121 с.

Пузикова А.И. Памятники скифского времени бассейна р. Тускарь (Посеймье). — М., 1997. — 126 с.

Самоковасов Д.Я. Историческое значение городищ // Тр. III АС. — 1878. — Т. 1. — С. 225—235.

Стени европейской части СССР в скифо-сарматское время. — М., 1989. — 464 с.

Сухобоков О.В. Отчет о работах Левобережной славяно-русской экспедиции ИА АН УССР в 1986 г. // НА ІА НАН України. — 1986/31.

Сухобоков О.В., Приймак В.В., Горбовцов А.А., Звагельский В.Б. Отчет о разведках на территории Сумской области для Свода памятников истории и культуры в 1988 г. // НА ІА НАН України. — 1988/176.

Чубур А.А. Микрорегион Чечевизня и некоторые вопросы этнокультурных процессов в раннем железном веке бассейна Днепра // Славянский мир Польесья в древности и средневековье. — Гомель, 2004. — С. 186—190.

Шелехань О.В. Бойові сокири скифського типу з північного Причорномор'я // Археологія. — 2012. — № 2. — С. 3—13.

Д. В. Каравайко

ГОРОДИЩА РАННЕГО ЖЕЛЕЗНОГО ВЕКА НА СЕЙМЕ

Памятники скифского времени среднего течения р. Сейм на сегодняшний день исследованы крайне слабо. Археологические раскопки практически не проводились. Как результат ряд вопросов касающихся материального комплекса, характера домостроительства, хронологии и многих других освещены недостаточно.

В последние годы (2012, 2014 гг.) было обследовано 20 памятников со слоями раннего железного века. На 11 городищах этого времени заложены шурфы. Сняты детальные топографические планы. Полученный при исследованиях материал, хоть и не является ярким и выразительным, но позволяет говорить о присутствии юхновского населения на некоторых городищах. Об этом свидетельствует наличие двух разных традиций в изготовлении посуды. Кроме того, было обследовано четыре городища с незначительным культурным слоем и минимальным количеством находок. По аналогии с другими лесостепными укрепленными поселениями их можно датировать позднескифским временем.

Таким образом, в истории населения среднего течения р. Сейм скифского времени предварительно можно выделить два периода. Первый: VI — первая половина V ст. до н. э. — время заселения региона и наибольшего расцвета поселенческих структур. Второй: вторая половина V — IV ст. до н. э. — период угасания, связанный с некими природными катаклизмами.

Ключові слова: р. Сейм, ранній залізний вік, городища, кераміка.

D. V. Karavaiiko

EARLY IRON AGE HILLFORTS IN SEYM- RIVER REGION

Today monuments of Scythian times of the middle Seym river has been studied very little. Archaeological excavations were carried out practically. As a result, a number of issues relating to the material the complex nature of the dispensation, history and many other highlights are not enough.

In recent years (2012, 2014) 20 sites were surveyed with layers of the Early Iron Age. At this time, the 11 hillforts laid pits. Legacy detailed topographical plans. Obtained in the study material, though not a bright and expressive, but lets talk about the presence of Yukhnovsky population in some settlements. This is evidenced by the presence of two different traditions in the manufacture of pottery. In addition, it examined four settlements with little cultural layer and a minimum number of finds. By analogy with other forest-steppe fortified settlements can be dated to the Late Scythian time.

Thus, in the history of the population of the middle reaches of the river Seym of Scythian time are two periods. First: 6 — 1st half of 5 centuries BC — check the region and the largest settlement structures dawn. Second: 2nd half of 5 — 6 centuries BC — the period of extinction associated with certain natural disasters.

К e y w o r d s: river Seym, early iron age, hillforts, pottery.

Одержано 10.02.2015

ВИРОБИ З КАМЕНЮ З ПОСЕЛЕННЯ УЧ-БАШ

У статті публікується і аналізується колекція виробів з каменю з поселення Уч-Баш. Розглядається типологія кам'яних виробів, контекстність в комплексах, спосіб застосування і прийоми виготовлення. Наведено широке коло аналогій учбаським виробам в інших культурах.

Ключові слова: вироби з каменю, Уч-Баш, кизил-кобинська культура, Крим.

Пристаючи до розгляду виробів з каменю, знайдених в шарах і комплексах Уч-Баша, слід вказати, що ця категорія археологічного матеріалу незаслужено слабо вивчена дослідниками епохи пізньої бронзи-раннього заліза Північного Причорномор'я. У публікаціях найчастіше наводяться поодинокі речі, які презентують так званий «образ» культури. Тому, приводячи аналогії з публікацій інших пам'яток, ми робимо поправку на епізодичність публікацій такого матеріалу, який насправді набагато численніший. І застерігаємо читача від передчасних глобальних висновків про переважання того чи іншого типу в тих чи інших археологічних комплексах або культурах. Проводячи розкопки на Уч-Баші, ми гранично ретельно підійшли до процесу фіксації та відбору археологічного матеріалу, описуючи не тільки ті кам'яні вироби, які можна визначити, а й уламки виробів, які неможливо віднести до тієї чи іншої функціональної категорії унаслідок сильної фрагментації. Під опис також бралися камені, що не зустрічаються в природному ґрунті археологічної пам'ятки, всі камені, що потрапили в шари ззовні. Статистика показала, що на кожен визначний виріб або фрагмент з комплексу або шару припадає близько п'яти, а то й більше, невизначених фрагментів. При цьому

© Е.А. КРАВЧЕНКО, 2015

практично всі на перший погляд природні камені (принесені) мали сліди використання. Ці первинні польові спостереження підтвердилися і при аналізі речей. Аналіз показав, що камінь залишався одним з основних матеріалів, що використовувалися для виготовлення речей різного застосування в господарстві перехідних від бронзи до заліза суспільств. Тим більше важливо розглянути набори інструментів і пов'язані з ними відходи та брухт відповідно до їх накопичення в різних горизонтах Уч-Баша за функціональним призначенням¹.

Категорія булави. На Уч-Баші знайдено три булави — одна ціла і дві фрагментовані. Усі вони були кулястої форми, трохи сплюснуті по висоті або круглі зі шліфованою поверхнею і круглим отвором для держака по центру (рис. 1). На одному виробі з вапняку з відполірованою до блиску поверхнею (рис. 1, 1) (див. також: [Тереножкин, 1976, с. 102]) від нижнього отвору симетрично відходять два заглиблення — «паза», мабуть, для фіксації виробу на руків'ї. Цей виріб має потертості на місці кріплення, на поверхні головки булави незначні подряпини. Навершя знайдено в шарі поселення, що перекриває ранні горизонти, на центральному розкопі. Мабуть, виріб використовувався не як бойова зброя, а як парадна річ або символ влади. На фрагменті іншої булави, виготовленої з сірого діорита (рис. 1, 3), на її випуклій «робочій» поверхні залишилися сліди від ударів об щось не дуже тверде. Збереглася половина виробу. Отвір для руків'я було просвердлено трохи вбік. Цей фрагмент булави був

1. Стратиграфію горизонтів, планиграфію поселення Уч-Баш і хронологію детальніше див.: [Кравченко, 2011, с. 45—84; 2014].

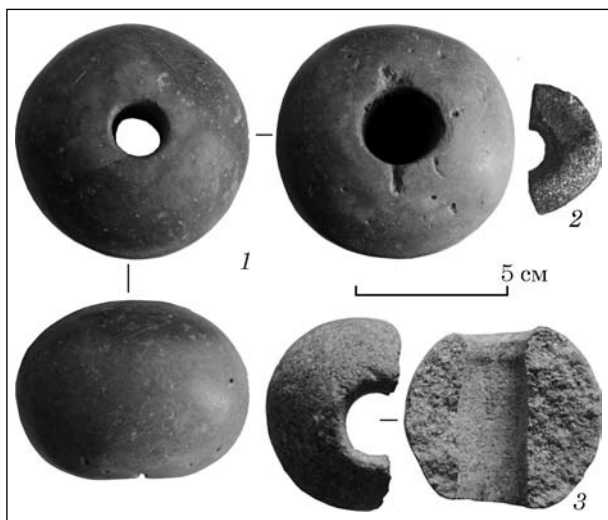

Рис. 1. Булави: 1 — шар, що перекриває комплекси I-IV горизонтів центрального розкопу Уч-Башу (V-УБ); 2 — підйомний матеріал, осипання північно-східного схилу плаги; 3 — шар пожежі західного розкопу (IV-УБ)

знайдений в шарі пожежі і, мабуть, потрапив в нього, розколовшись в процесі використання як бойової зброї. Ще один фрагмент булави був знайдений в осипу підірваної в 1942 р. частини поселення в дерновому шарі. Це фрагмент маленької сплюснутої форми булави з відшліфованого чорного діориту (рис. 1, 2), яка, мабуть, також служила ієрархічною ознакою.

Кам'яні навершя у вигляді булав, сокир і сокир-молотів відомі в поховальних комплексах зрубної культурно-історичної спільноти і поширені на широких степових просторах від Уралу до Дніпра, найбільше на правобережжі Волги і відсутні в Передкавказзі [Цимиданов, 1993, рис. 60]. Автори дослідження акцентують увагу, що ареали поширення булав і сокир-молотів не перетинаються, а також роблять висновок про значення таких навершів в зрубном суспільстві, як інсигній влади, а не видів озброєння. Знахідки булав в передскіфських пам'ятках Причорномор'я вкрай поодинокі. Кам'яна булава відома в інвентарі Ніколаєвського могильника в Передкавказзі [Анфимов, 1961; Тереножкин, 1976, рис. 84], у похованні біля с. Лугове в Східному Криму [Тереножкин, 1976, рис. 20], в інвентарі кургану 524 біля с. Жаботин [Ильинская, 1975, с. 107, табл. VII, 9; Тереножкин, 1961], фрагмент розколотої булави з каменю твердої кристалічної породи знайдений в шарах Жаботинського поселення [Тереножкин, 1976, с. 138, 141; Дараган, 2004, с. 49]. Недосвердлена кам'яна булава походить з шарів поселення Вишенька-2 на Південному Бузі, що датуються серединою VIII ст. до н. е. [Бойко, 2004, с. 33, рис. 1, 11]. Ще один такий виріб відомий в матеріалах раннього зольника 19 західного укріплення Більського городища [Шрамко, 1975, с. 117, рис. 11, 12; 1987,

с. 101]. Подібний виріб знайдено на пізньобронзовій пам'ятці Правобережного Лісостепу [Куштан, 2013, с. 76, рис. 42, 18]. Звертає на себе увагу також факт, що свердління цих виробів припинено на однакову глибину виїмки. Аналогія з посиланням на матеріали Азербайджану в роботі В.А. Ільїнської при перевірці виявилася такою, що не відповідає дійсності — у Мінгечаурі булави грушоподібної форми були знайдені в шарі бронзи [Ильинская, 1975, с. 107, пор.: Асланов, 1959, с. 31]. Проте в епоху раннього заліза в Передкавказзі відомі знахідки наверхів — біконічних бронзових булав [Анфимов, 1971, с. 176] на пам'ятках, які А.Н. Тереножкин синхронізував з новочеркаськими старожитностями [Тереножкин, 1976, с. 144].

Кам'яні булави, кулясті і грушоподібні, відомі в поховальному інвентарі ранньоананьїнської культури Волго-Кам'я — в п. 23 I Новомордовського могильника (куляста) і п. 3 Волосовського могильника (грушоподібна). Поховання, з яких вони походять, широко датовані А.Х. Халіковим в межах VIII—VII ст. до н. е. [Халіков, 1977, с. 182, рис. 70, 1, 2], що цілком укладається в хронологію шару пожежі Уч-Баша, де була знайдена розбита бойова булава, і перекриваючого горизонту, де було знайдено навершя з вапняку, близько середини VIII ст. до н. е. Тенденція до подавлення ранньоананьїнських старожитностей до рубежу II — I тис. до н. е. і обмеження перехідного до заліза етапу VIII ст. до н. е. [Чижевский, 2011, с. 41—45] не викликає протиріч в наведенні аналогій, оскільки перетин хронологічних схем так чи інакше припадає на VIII ст. до н. е., а присутність аналогічних деяким учбаським типам речей в Волго-Камських пам'ятках, про що піде мова нижче, скоріше говорить про привнесені в Крим ззовні типи артефактів, ніж про їх більш раннє датування в Криму.

Зауважує факт знахідки діоритової булави, що використовувалася як зброя в шарі пожежі Уч-Баша поряд із знахідкою подібної булави-навершя, що має символічне значення, а також подібна «парна» знахідка у Середньому Подніпров'ї — на Жаботинському поселенні і в сусідньому кургані. Також слід зазначити, що знахідок ні бойових, ні символічних булав в шарах і комплексах Північного Причорномор'я раніше VIII ст. до н. е., як про це пишуть деякі дослідники, невідомо. Цілком імовірно, що ці предмети не належали місцевому населенню і залишені під час короткочасного історичного періоду, що фіксується археологічно за невеликою групою «новочеркаських» поховань [Кравченко, 2014, с. 49—71].

Слід також згадати фрагмент невеликої кам'яної булави з п. 9 могильника Дружне-2 [Колотухин, 1996, рис. 52, 27]. Поховання за знахідками кераміки відноситься до фіналу горизонту V-УБ — горизонту VI-Г, тобто є синхронним фіналу горизонту, що слідує за зруй-

нуванням Уч-Башу. В.А. Колотухін припускає потрапляння цього фрагмента в могилу у вторинному використанні, проте ми не виключаємо синхронність її з похованням, припускаючи, що носії нових матеріальних типів Уч-Баша з'явилися там після випадання в шар також не характерних для попередніх горизонтів Причорномор'я булав і спалення поселення. Поява цього фрагменту в похованні могла мати символічне значення, продовжуючи семантичний ряд булав як символів влади або місця в ієрархії.

Категорія сокири. *Тип 1.* Сокири-молоти, підквадратні в перетині з одною клиноподібною або заокругленою і обушковою сплющеною робочою частиною (рис. 2, 1—7). Цей тип виділяють плавні злегка закруглені обриси виробу. Знайдені як цілі вироби цього типу, так і фрагменти. Розміри виробів різні, зустрічаються як великі, так і невеликі. Виготовлені з сірого, чорного або зеленого діориту і на всіх є сліди від використання. Сокири цього типу знайдені як в комплексах і шарах Уч-Баша, так і в осипу, що утворився після вибуху 1942 р. Проте всі «контекстні» речі знайдені в ранніх горизонтах дотаврських періодів. Тип міг використовуватися і в побуті, і як зброя. Один з фрагментів цього типу був знайдений в кладці зовнішньої стіни фортифікації Уч-Баша, можливо, застосовувався при її спорудженні (рис. 2, 7); одна ціла сокира і два фрагменти походять з підлоги споруди 1 Східного розкопу, що представляє, можливо, майстерню (рис. 2, 1—3).

Тип найпоширеніший на пам'ятниках епохи пізньої бронзи і передскіфського часу Північного Причорномор'я (дет. див.: [Кашуба, 2000, с. 321]). М.Т. Кашуба абсолютно справедливо приходить до висновку, що цей тип виробів корінням сягає в місцеві культури середньої та пізньої бронзи у всіх культурах Північного Причорномор'я, питання його появи в Криму в кизил-кобінській культурі обумовлений цим же. Вироби знайдені в культурі Козія-Сахарна, наприклад, на поселенні Матеуц-Ла башне [Кашуба, 2000, с. 441, рис. ХСVI, 13]; цей тип є одним з основних в білозерській культурі [Ванчугов, 1990, с. 102, рис. 38, 14—17; 1983, с. 90, рис. 2, 17]. Знахідки виробничого браку — заготовок з недосвердленим отвором відомі в матеріалі Непоротівської групи поселень чорноліської культури [Крушельницька, 1998, с. 61, рис. 30, 3; с. 71, рис. 38, 14; с. 106, рис. 63, 26; с. 121, рис. 75, 1]. Слід уточнити, що непоротівські матеріали відносяться саме до даного типу сокир-молотів, а не до циліндричних молотів, як вважає автор дослідження, що видно з форми заготовок [Крушельницька, 1998, с. 172].

У Криму знахідки таких сокир-молотів є на поселенні Кизил-Коба [Колотухін, 1996, рис. 27, 27, 28].

Тип 2. Фрагменти сокир-молотів овальних у перетині з клиноподібною загостреною робочою

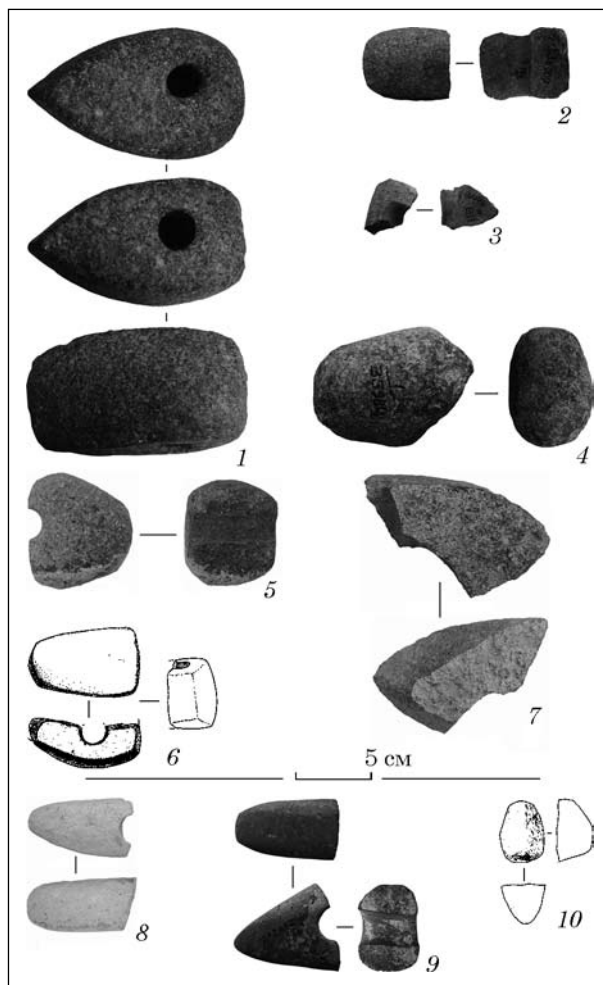

Рис. 2. Сокири-молоти: 1—3 — будівля 1 східного розкопу, долівка (II-УБ); 4 — яма 14 східного розкопу (II-УБ); 5, 6, 9, 10 — підйомний матеріал; 7 — кладка зовнішньої оборонної стіни, західний розкоп (IV-УБ); 8 — шар зольника західного розкопу (V-УБ)

частиною з подовженим брускоподібним клином, середніх розмірів, поверхня зашліфована (рис. 2, 8—10). Вироби виготовлені з діориту; одне з них розкололося в процесі виготовлення, на інших фрагментах є сліди використання. Виріб, що розколовся у процесі виготовлення, знайдено в шарах зольника початку Таврського періоду (рис. 2, 8), решта походять з осипів від вибуху (рис. 2, 9, 10). Можна припустити, що цей тип змінює попередній після руйнування Уч-Баша.

Овальні або круглі в перетині сокири-молоти відомі з шарів Жаботинського поселення [Дараган, 2004, с. 49], в похованнях могильника 1 на Кисловодській меблевій фабриці разом з двокільцевими вудилами і трьохпетельчастими псаліями [Виноградов, 1980, рис. 3], в інвентарі Ніколаєвського могильника [Тереножкин, 1976, с. 144, мал. 84, 13] на Північному Кавказі, в кургані біля Камбурліївки [Тереножкин, 1976, с. 48, рис. 19, 9] в Степовому Причорномор'ї, в шарах поселення Алчедар III культури Козія-Сахарна [Кашуба, 2000, с. 321, рис. XXVIII, 18],

на поселенських пам'ятках чорноліської культури Середнього Подніпров'я — Суботівське, Московське городище [Тереножкин, 1961, с. 85, рис. 4, 6, 56]. Є вони у значно віддаленому від Північного Причорномор'я Волго-Кам'ї — такий виріб знайдено біля поховань 94, 95, 96 Тетюського могильника [Халиков, 1977, с. 55, рис. 21, А3], а також у похованні 26 [Халиков, 1977, с. 65, рис. 27, В4], в шарі Старшого Ахмилівського могильника [Халиков, 1977, с. 141, рис. 51, 1], в Новомордовському могильнику [Халиков, 1977, с. 141, рис. 51, 2], а на городищі Казанка I була знайдена двулезова кам'яна провушна сокира [Халиков, 1977, с. 141, рис. 51, 4]. З усіх кам'яних сокир ранньоананьїнських пам'яток найближчими до учбаського типом овальних або круглих в перетині сокир є вироби, знайдені в Тетюському могильнику, датованому VIII ст. до н. е. А.Х. Халіков не приводить аналогій цьому типу в попередніх і синхронних культурах Волго-Кам'я і Приказанських степів.

Категорія молоти. *Тип 1* представлений фрагментами молотів брускоподібної форми, підквадратних в перетині з уплощеною ударною частиною (рис. 3, 1—3) і висвердленим от-

вором, розташованим по центру або із зсувом до обухової частини. Всі вироби були у використанні, виготовлені з діориту. Поверхня ретельно відшліфована, отвори відцентровані, ударна частина також ідеально пласка. Один з фрагментів молотів (рис. 3, 2) був знайдений на підлозі споруди 1, яка, імовірно, була майстернею (Східний розкоп); фрагменти іншого розбитого молота походять з поверхні шару суглинку безпосередньо під шаром пожежі біля пролому внутрішньої оборонної стіни Західного розкопу (рис. 3, 1) ². Контекст обох виробів — дотаврські горизонти.

Подібні молоти — підквадратні в перетині (пор.: [Кашуба, 2000, с. 321, рис. XXVIII, 6, 12, 15]) знайдені на поселеннях Солончени-Хлін і Алчедар III культури Козія-Сахарна, відомі вони в матеріалі Суботівського городища [Тереножкин, 1961, с. 85, рис. 55, 1], поселення Балта [Ванчугов, 1983, с. 90, рис. 2, 16]. На нашу думку такі вироби можна відносити саме до категорії молотів за функціональним призначенням (пласка ударна частина, брускоподібна, а не округла в плані форма), на відміну від сокир-молотів, що мають і дещо інші сліди від ударів на обусі і більш скруглену в плані форму, в тому числі і обуха. Молоти з міцного каменю кристалічних порід (діорит), підквадратні в перетині з плоским рівним ударним краєм, імовірно, призначалися для кування.

У Криму фрагмент такого молота знайдений на поселенні Кизил-Коба [Колотухин, 1996, рис. 27, 24].

Тип 2 представлений одним фрагментом ударної робочої частини великого молота (рис. 3, 4), овальної в перетині форми зі злегка скошеним і округленим робочим краєм і висвердленим отвором для ручки. Виріб виготовлено з вапняку-черепашника. Фрагмент знайдений в шарі суглинку — підсипання під фортифікацію над залишками металургійної майстерні і датується горизонтом IV-УБ. Молоти з м'якого неважкого каменю овальні або прямокутні в перетині з заокругленим сплюсненим ударним краєм, можливо, використовувалися для обробки криць в металургії.

Тип 3. Фрагменти молотів, круглі з перетині, циліндричної форми середніх розмірів із висвердленими отворами для ручки, розташованими із зсувом до обухової частини або по центру (рис. 3, 5—8). Вироби виготовлені з діориту, поверхню в більшості випадків шліфували. Два фрагмента цього типу знайдені в шарі пожежі (рис. 3, 5, 6), ще два — в заповненні зольника на Західному розкопі (рис. 3, 7, 8). Ймовірно, цей тип змінює попередній після зруйнування Уч-Баша, що підтверджує і хронологія комплексів з аналогіями, наведена нижче.

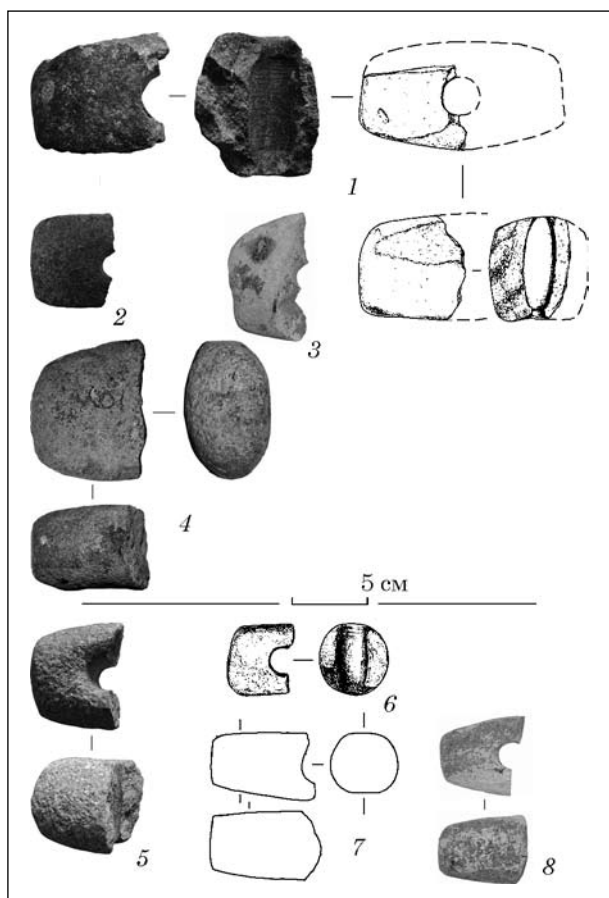

Рис. 3. Молоти: 1, 4 — шар суглинку західного розкопу (IV-УБ); 2 — будівля 1 східного розкопу, долівка (II-УБ); 3 — підйомний матеріал західного розкопу; 5, 6 — шар пожежі західного розкопу (IV-УБ); 7, 8 — зольник західного розкопу (V-УБ)

2. На рис. 3 представлений один найбільший фрагмент.

Молоти циліндричної форми в основному відомі в похованнях передскіфського часу з двукольчатими удилами і трьохпетельчастими псаліями, як, наприклад, в могильнику 1 на Кисловодській меблевій фабриці [Виноградов, 1980, рис. 1, 2], разом з мечами і кинджалами кабардино-п'ятигорського типу, стелами типу новочеркаського скарбу з полум'яподібною головкою та ін. Такий молот був присутній в інвентарі скорченого безкурганного поховання в Ставрополі [Минаева, 1947, с. 131—133, рис. 42, 5; Тереножкин, 1961, с. 87; 1976, с. 61, рис. 25, 13], в інвентарі Каменноостського могильника [Крупнов, 1950, с. 147—252, рис. 250; Тереножкин, 1961, с. 87] на Кавказі, в п. 1 к. 5 у с. Зелений Яр [Тереножкин, 1976, с. 41, рис. 14, 4; Махортых, 2005, с. 332, рис. 88, 6] в Криму, в інвентарі кургану на Дніпробуді [Тереножкин, 1976, с. 41, рис. 14, 5], п. 2 к. 15 у с. Звонецьке [Махортых, 2005, с. 330—331, рис. 87, 2] в Причорноморському Степу, випадкова знахідка подібного молота, виготовленого з пісковика, відома у Подонні [Тереножкин, 1976, с. 52, рис. 20, 9], а на Слобожанщині знайдений недосвердлений циліндричний молот [Тереножкин, 1976, с. 58, рис. 24, 15]. У Середньому Подніпров'ї вони присутні в матеріалі Московського городища пізньочорноліського часу [Тереножкин, 1961, с. 86, рис. 55, 5].

Категорія товчачі. *Тип 1.* Циліндричні і брускоподібні вироби, круглі або підквадратні в перетині, що звужуються до робочого краю (рис. 4, 1—3). Робочий майданчик сплющений. Один виріб застосовувався без надання йому правильної геометричної форми (рис. 4, 1), фактично будучи фрагментом м'якого інкерманського вапняку з підправленим робочим майданчиком. Два інших — брускоподібної форми, були ретельно оброблені. Один з них також виготовлено з інкерманського вапняку (рис. 4, 2), причому його робочий майданчик має сліди перекалу і іржі, другий — з твердого габра або габродіобаза (рис. 4, 3). Всі вироби цього типу походять з заповнення зольника Західного розкопу Уч-Баша, що датується Таврським періодом.

Тип 2. Циліндричні брускоподібні товчачі-молоти, підквадратні або круглі в перетині, з обома робочими краями, ретельно відшліфованою поверхнею (рис. 4, 4—7). Один робочий майданчик сплющений, але не ідеально плоский, інший — опуклий. Всі вироби цього типу виготовлені з діориту. На робочих майданчиках чітко простежуються сліди від ударів об твердий матеріал — дрібні часті вищерблени, а також сліди від відколів невеликих фрагментів товчача в процесі використання. На кількох виробах простежено такі ж дрібні, але рідше розташовані вищерблени по центру на бічних поверхнях (рис. 4, 4, 5). Можна припускати, що ці вироби використовувалися для проковування металу, причому, можливо, кували як ними,

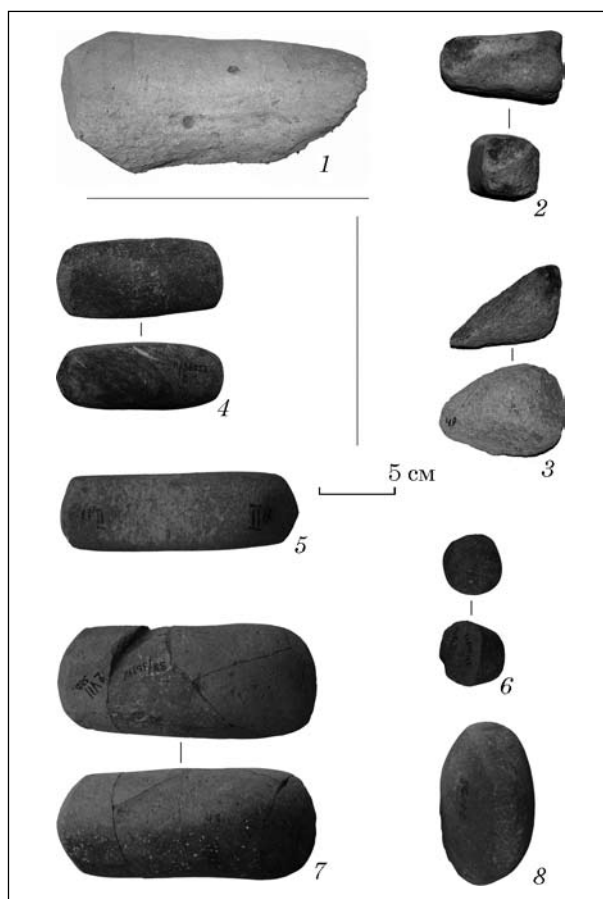

Рис. 4. Товчачі: 1—3 — шар зольника західного розкопу (V-УБ); 4—7 — підйомний матеріал, осипання на схилі під східним розкопом; 8 — підйомний матеріал поселення Сахарна Головка

так і на них, використовуючи в якості маленьких коваделець. Більш за все такі маленькі вищерблени на бічних поверхнях виражені на брускоподібних виробах, які стійко лежать на плоскій поверхні (рис. 4, 5). З'ясувати приналежність цього типу до певного горизонту на жаль не є можливим, оскільки всі вони походять з осипу від вибуху на східній частині городища. Ймовірно, всі вони належать до одного комплексу виробничого характеру, і представляють собою набір.

Подібні товчачі відомі на поселенні Бай-Кият в Північно-Західному Криму [Колотухин, 2006, рис. 63, 1, 4, 5], деякі з них також візуально схожі на невеликі ковадла [Колотухин, 2006, рис. 63, 2, 4, 5], є подібний виріб на ранньому поселенні кизил-кобинської культури Дружне-1 [Колотухин, 1996, рис. 33, 14], в культурі Козія-Сахарна вироби цього типу зустрічаються в якості товчачів з однією робочою поверхнею, ковадельцями в цій культурі служили невеликі природні гальки [Кашуба, 2000, с. 320—321].

Тип 3. Цей тип представлений декількома знаряддями (рис. 4, 5, 8), форма яким або взагалі не надавалася, або камінь злегка підправляли для зручності утримування в руці. Най-

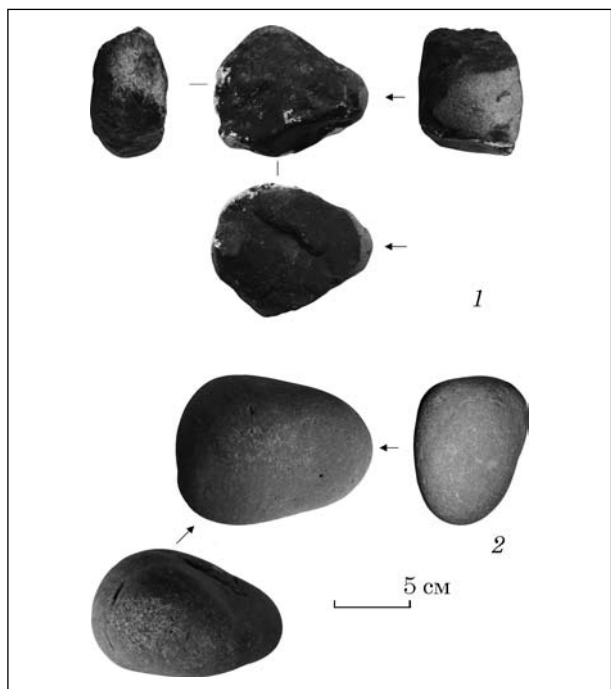

Рис. 5. Товкачі: 1 — яма 24 північного розкопу (V-УБ); 2 — шар, що перекриває комплекси горизонтів I—IV північного розкопу Уч-Башу (V-УБ)

частіше це велика морська галька, на одній або декількох сторонах якої є характерні вищерблини від ударів, ідентичні таким слідам на товкачах і молотах. Один примірник виготовлений зі шматка діорита (рис. 5, 1), дуже грубо підправленого для використання. Він походить з ями пізнього горизонту північного розкопу Уч-Баша. Решта знарядь на морських гальках (рис. 4, 8; 5, 2) знайдена у верхніх шарах Уч-Баша, що перекривають ранні комплекси. Ймовірно, тип відноситься до початку Таврського періоду кизил-кобинської культури.

Категорія «пращові» камені. Тип 1. Вироби представлені ідеально круглими ретельно оббитими кулями діаметром близько 5—6 см, виготовленими з кременю методом пікетажу (рис. 6, 1, 2). Такі «пращовики» відомі в матеріалі Уч-Баша з найраніших його горизонтів і, ймовірно, використовувалися його жителями традиційно. Виготовлення такого виробу з кременю потребувало чимало зусиль, тому варто припускати, що вони використовувалися не як метальна зброя, а як кістені або якое інше. На користь такого припущення свідчить дуже шорстка поверхня цих крем'яних куль. На поселенні знайдено велику кількість розбитих і розколотих виробів і невелику кількість цілих. Такі вироби за специфікою матеріалу досить важкі, набагато важчі за поширені в цій місцевості вапняки, що також, мабуть, було однією з основних необхідних характеристик їх використання.

Такі «пращові» камені знаходять на багатьох поселеннях передскіфського і ранньоскіфського часу, наприклад, на Більському городищі

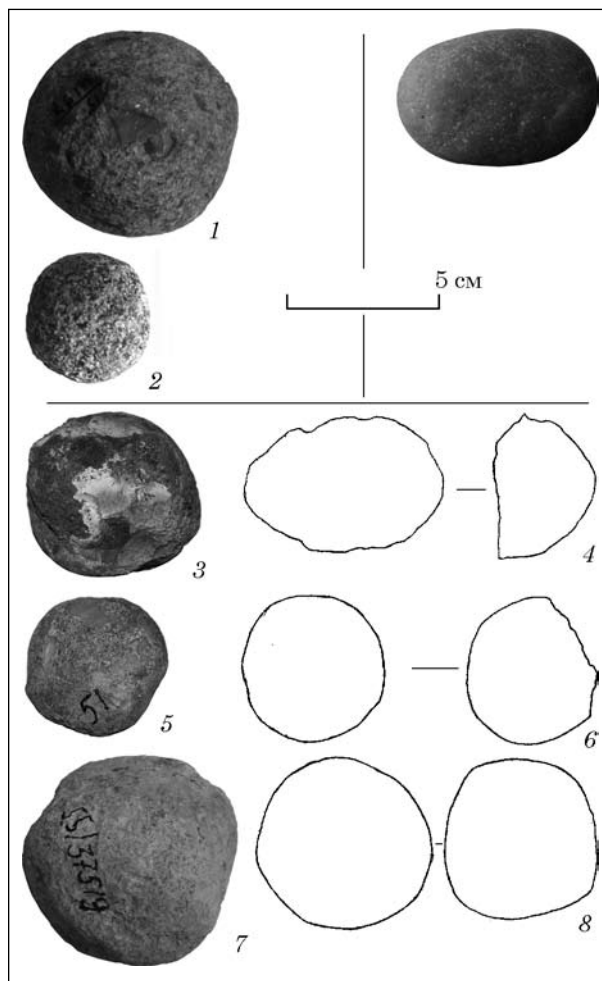

Рис. 6. «Пращові» камені: 1 — яма 5 поселення Сахарна Головка (III-УБ); 2, 9 — шар супіску західного розкопу (IV, V-УБ); 3—5 — шар зольника західного розкопу (V-УБ); 6—8 — підйомний матеріал західного розкопу

[Шрамко, 1987, с. 52, рис. 18, 18, рис. 43, 16—19, 23, 24]. Також Б.А. Шрамко наводить знахідку такого «пращовика» в кургані 9 могильника Осняги з розкопок В.А. Городцова [Шрамко, 1987, рис. 73, 16].

Тип 2. Вироби також виготовлені з кременю, але в переважній більшості вони мають округлу, але неправильну форму (рис. 6, 3—8). Крем'яний желвак підправляли для надання форми кулі, але до ідеальних пропорцій не доводили.

Подібний виріб знайдено в матеріалі землянок Більського городища [Шрамко, 1987, рис. 25, 18].

Тип 3 представлений необробленими річковими і морськими гальками середніх розмірів 5—6 × 4—5 см (рис. 6, 9). Такі камені віднесені до категорії «пращовики», оскільки масово були зустрінуті на давній денній поверхні в шарі пожежі та супіску у залишків зруйнованих фортифікаційних споруд західного розкопу Уч-Баша. Морські гальки всі були приблизно одного розміру і ваги. Особливо виділяється

група таких каменів з балаклавського рожево-мармуроподібного вапняку, що і послужило поштовхом для розгляду цих каменів, як окремої категорії матеріалу при камеральній обробці. Такий камінь залягає тільки в геологічних нашаруваннях Балаклави, що знаходиться на південному березі Гераклейського півострова, а, значить, був принесений на Уч-Баш звідти. Ким вони були використані як метальна зброя — обложеними або нападниками, — залишається неясним. На багатьох таких каменях є сліди від ударів об тверду поверхню. Ці камені без сумніву застосовувалися як «пращові» для одноразового закидання.

Категорія розтиральники. *Tun 1.* Сплюснені або круглі вироби з однією або декількома сплюсненими робочими поверхнями зі слідами спрацьованості, розмірами і формою відповідають зручному утриманню в долоні (рис. 7, 1—5). У переважній більшості виготовлені з фрагментів поламаних діоритових сокир або молотів по залишках свердлених отворів на виробі (рис. 7, 1, 3, 4). Один примірник представлений природною злегка підправленою крупною річковою галькою (рис. 7, 2). Всі вироби належать до ранніх горизонтів Уч-Баша старшого дотаврського періоду і датуються не пізніше початку IX ст. до н. е.

Tun 2. Сплюснені з однієї або з обох сторін округлі камені, підправлені для зручності використання або відшліфовані (рис. 7, 6, 7). Один примірник, виготовлений з інкерманського вапняку (рис. 7, 6), знайдений в перекриваючому ранні горизонти шарі; другий, з діобаза (рис. 7, 7), походить з заповнення зольника, що відноситься до раннього Таврського періоду.

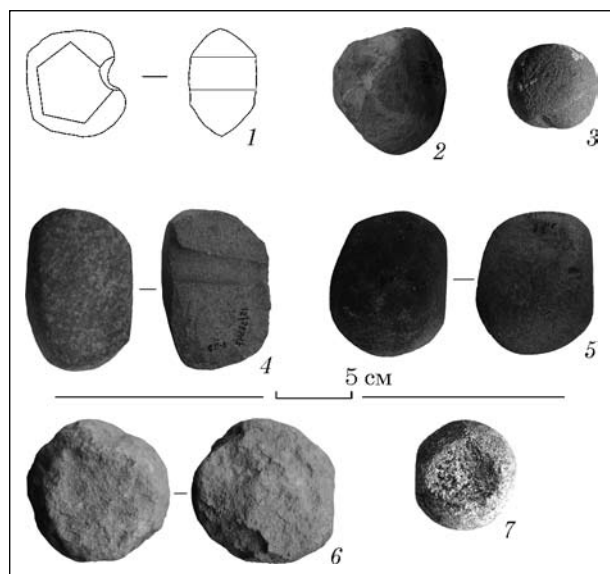

Рис. 7. Розтиральники: 1, 2 — яма 11 східного розкопу (III-УБ); 3 — яма 1 північного розкопу (I-УБ); 4, 5 — будівля 2 східного розкопу (III-УБ); 6 — підйомний матеріал північного розкопу; 7 — шар зольника західного розкопу (V-УБ)

Подібні розтиральники знайдені на Жаботинському поселенні [Дараган, 2004, с. 49, рис. 7, 5], на Більському городищі [Шрамко, 1987, рис. 36, 4—6] та ін.

Категорія абразиви. *Tun 1.* Брускоподібні сплюснені вироби, правильної форми, з відшліфованою поверхнею (рис. 8, 1—3). На цілих речах збереглися свердлені отвори для підвішування (рис. 8, 1) або недосвердлені через неточний початок свердління з двох сторін (рис. 8, 2). Такі вироби злегка звужуються до низу, їх нижній край трохи заокруглений. Всі ці вироби виготовлені з діориту, мають сліди спрацьованості, використовувалися, мабуть, для тонкого гостріння і полірування, т.зв. «додоведення» металевих виробів. Всі вироби походять з ранніх горизонтів Уч-Баша дотаврських періодів.

Вироби подібної форми відомі на Жаботинському поселенні [Дараган, 2004, с. 47], де вони також використовувалися для тонкого гостріння і полірування, схоже точило походить з п. 1 і 2 к. 5 біля с. Суворове [Тереножкин, 1976, рис. 32, 3; 33, 4; Махортых, 2005, с. 362, рис. 148, 6, 10], речі подібної форми, але виготовлені з пісковика або сланцю, знайдені на Більському городищі [Шрамко, 1987, рис. 43, 1—3].

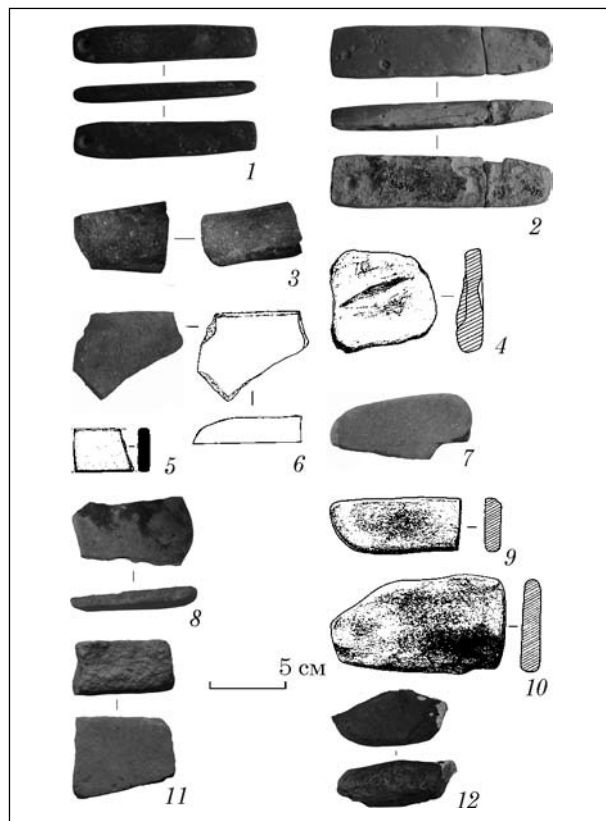

Рис. 8. Абразиви: 1 — будівля 2 східного розкопу (III-УБ); 2 — будівля 3 східного розкопу (IV-УБ); 3, 6, 7 — шар суглинку західного розкопу (IV-УБ); 4, 5 — шар пожежі західного розкопу (IV-УБ); 8—10 — шар супіску західного розкопу (IV, V-УБ); 11 — підйомний матеріал; 12 — підйомний матеріал, північний розкоп

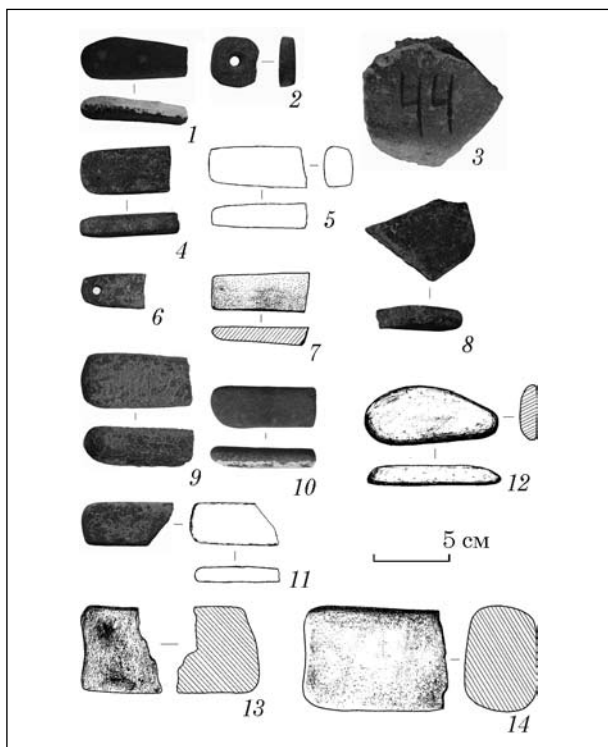

Рис. 9. Абразиви: 1 — яма 15 північного розкопу (V-УБ); 2, 3 — яма 20 північного розкопу (V-УБ); 4—9, 11—14 — шар зольника західного розкопу (V-УБ); 10 — яма 15 північного розкопу (V-УБ)

Тип 2. Природні камені, злегка подправлені по краях для використання, або без підправлення зі слідами спрацьованості на робочій поверхні (рис. 8, 5—12). Сировиною для таких точил найчастіше був сланець або пісковик, рідше вапняк, ще рідше твердіші породи каменю. Такі абразиви використовувалися, швидше за все, для первинного та основного гостріння металевих виробів. Всі предмети походять та кож з горизонтів дотаврських періодів.

Абразиви з пісковика, що використовувалися без надання виробу правильної «типоутворюючої» форми, також присутні в матеріалі Жаботинського поселення [Дараган, 2004, с. 47], так само як і на Суботівському городищі [Тереножкин, 1961, с. 88, рис. 58, 1, 2, 4]. У культурі Козія-Сахарна в якості основної породи для точильних каменів використовувався сланець [Кашуба, 2000, с. 321].

Також зазначимо, що в матеріалі залізоровної майстерні західного розкопу Уч-Баша немає жодного точила правильної форми (у вигляді бруска) [Кравченко, 2013, с. 258—288]. Всі знайдені тут абразиви представлені каменями сланцевих або пісковикових порід зі слідами спрацьованості (рис. 8, 6—10), але цим каменям попередньо не надавали яку-небудь форму. У цьому їх основна відмінність від брускоподібних точил шару пізнішого зольника часто з отвором на кінці (рис. 9), виготовлених зі сланцевих порід, що зустрічаються в основному на східному закінченні Кримських гір.

Тип 3. До цього типу належить усього один предмет — брусок для загострювання голок або вістер (рис. 8, 4). Являє собою підквадратну ретельно оброблену пісковикову плитку з видовженим заглибленням для заточування по центру. На виробі є сліди спрацьованості. Точило походить з шару пожежі західного розкопу, мабуть, співвідноситься з матеріалом дотаврських горизонтів, хоча аналогічні знаряддя на Уч-Баші не знайдені.

Щось подібне знайдено серед матеріалу землянок Більського городища [Шрамко, 1987, с. 61, рис. 23, 9], точильні камені з жолобками для заточування вістер знайдені на поселенні Козія культури Козія-Сахарна [Кашуба, 2000, с. 321, рис. XXVIII, 4], на Суботівському городищі [Тереножкин, 1961, с. 88, рис. 57, 6; 58, 3], хоча інша функція для них також не виключається [Литвиненко, 2015, друкується].

Тип 4. Брускоподібні сплюснені вироби з зеленого сланцю, іноді мають отвори для підвищення, відносно однакові за розмірами і формою (рис. 8, 1, 4—7, 9—11). Всі фрагментовані і мають сліди спрацьованості. Знайдені бруски цього типу в заповненні зольника раннього Таврського періоду і синхронних йому ямах із смітєво-попеловим заповненням. Враховуючи, що подібні сланці поширені в східній частині Кримських передгір'їв і гір, і враховуючи «стандартність» цих виробів, можливо, вони були предметами експорту з Східного Криму в зазначений період.

Знахідки подібних брусків зі сланцю або пісковика досить часті: курганий могильник Зелений Яр, к. 4, п. 6 [Тереножкин, 1976, с. 41, рис. 14, 3; Махортых, 2005, с. 331, рис. 88, 7], Зольний курган [Тереножкин, 1976, с. 44, рис. 17, 23] в Криму, курган Висока могила [Тереножкин, 1976, с. 31, рис. 5, 4; 6, 2], Камбурлівка [Тереножкин, 1976, с. 49, рис. 19, 8], к. 1. п. 1 біля Великої Олександрівки [Махортых, 2005, с. 320, рис. 65, 2], п. 2 к. 15 біля с. Звонецьке [Махортых, 2005, с. 330—331, рис. 87, 6], п. 11 к. 12 біля с. Костянтинівка [Махортых, 2005, с. 338, рис. 102, 18], п. 2 к. 8 біля с. Плавні [Махортых, 2005, с. 351, рис. 125, 5] (порода каменю не визначена), п. 25 к. 25 біля с. Пришиб [Махортых, 2005, с. 353, рис. 129, 2] (порода каменю не визначена), п. 5 к. 40 біля с. Софіївка [Махортых, 2005, с. 360—361, рис. 144, 8], в п. 2 Високої могили знайдений виготовлений з кварциту брусок [Махортых, 2005, с. 323, рис. 71, 3], брусок з кварциту знайдений також в п. 1 к. 7 біля с. Родіонівка [Махортых, 2005, с. 354, рис. 133, 11] в Причорноморському Степу; такі бруски зустрічаються в багатьох чоловічих похованнях в Миколаївському могильнику [Анфимов, 1971, с. 173], біля хут. Кубанського [там же, с. 176], в похованні в Ставрополі [Тереножкин, 1976, с. 61, рис. 25, 14], п. 8 на горі Гаудіху [Ильинская, 1983, с. 39, рис. 7] на Північному Кавказі, в кургані біля Верхньопогромного [Те-

реножкин, 1976, с. 36, рис. 10, 8] у Волго-Донні, представлений у інвентарі поховання 1921 р. у Каменномостському могильнику [Тереножкин, 1975, рис. 12], у матеріалі землянок Більського городища [Шрамко, 1987, рис. 23, 1, 12; 43, 4—6, 8, 9, 11], на цьому ж пам'ятнику знайдені і заготовки таких брускоподібних точил зі сланцю [Шрамко, 1987, рис. 43, 12, 13]. У культурі Козія-Сахарна, мабуть, цей тип має поширення, хоча в літературі не уточнюється з якої породи каменю вони виготовлені [Кашуба, 2000, с. 321, рис. XXVIII, 3, 5, 11], сланцевий брусок супроводжував також, ймовірно, Новочеркаське поховання 1 к. 43 біля Василівки [Махортых, 2005, с. 319, рис. 62, 7] і п. 3 к. 3 біля Слободзеї [Махортых, 2005, с. 356—359, рис. 140, 11] в Молдові. Часто зустрічаються такі точила і в Середньому Подніпров'ї, де вони виготовляються також зі сланцю — на Суботівському, Московському, Адамівському городищах [Тереножкин, 1961, с. 88, рис. 57, 1—4; 1976, с. 69, рис. 36, 4] — в комплексах і шарах пізньочорноліського часу. Є такі бруски і в черногорівських похованнях — к. 14 п. 3 біля с. Астахове [Махортых, 2005, с. 315, рис. 53, 2], к. 5 п. 1 біля с. Високе [Махортых, 2005, с. 324—325, рис. 66, 8] (порода каменю не визначена) в Причорноморському Степу, к. 2 п. 10 біля с. Володимирівка [Махортых, 2005, с. 323, рис. 68, 4] (порода каменю не визначена) і к. 16 п. 3 біля с. Цілинне [Махортых, 2005, с. 365, рис. 153, 6] (порода каменю не визначена) в Криму, п. 2 к. 1 біля с. Висунськ в Причорноморського Степу [Махортых, 2005, с. 322, рис. 70, 13] (порода каменю не визначена), в степовій пам'ятці п. 2 к. 1 біля с. Калинівка [Махортых, 2005, с. 334, рис. 97, 8] (порода каменю не визначена); в степовому ж регіоні в п. 5 Високої могили поряд з декількома речами кавказького типу знайдений сланцевий брусок [Махортых, 2005, с. 324, рис. 72, 5], к. 5 п. 3 біля с. Високе [Махортых, 2005, с. 325, рис. 74, 8] (порода каменю не визначена), брусок з пісковика знайдений в п. 3 к. 6 біля с. Головкивка [Махортых, 2005, с. 327, рис. 79, 2], п. 1 к. 7 біля с. Мар'янське [Махортых, 2005, с. 345, рис. 114, 10], п. 1 к. 2 біля с. Долинно-Кам'янка [Махортых, 2005, с. 328, рис. 82, 2], п. 4 к. 1 біля с. Миколаївка [Махортых, 2005, с. 345—346, рис. 116, 4] (порода каменю не визначена) в степовому регіоні; брусок з пісковика також знаходився в інвентарі п. 5 Західно-Донузлавського кургану [Махортых, 2004, с. 160], в п. 3 к. 3 біля с. Ізобільне [Махортых, 2005, с. 334, рис. 94, 34] (порода каменю не визначена) в Криму.

Бруски також є в інвентарі Акозінського могильника (п. 21), Тетюського могильника (п. 183), Старшого Ахмиловського могильника (п. 126, 2266, 276, 358, 433) Волго-Кам'я ранньоананьїнського часу. Там вони представлені також сланцевими породами і мають спрацьованість на робочих поверхнях [Халиков, 1977,

с. 31, рис. 9, 5; с. 67, рис. 28, Б5, с. 158, рис. 58]. Крім того, А.Х. Халіков наводить ряд комплексів з ранньоананьїнських могильників — Старшого Ахмиловського, Акозінського, Тетюського, І Новомордовського, Ананьїнського, Пусто-Морквашинського (всього — 83 примірники), де виявлені вироби у вигляді брусків, проте не застосовувалися, і, на думку автора, не годилися для застосування для гостріння. Також автор зазначає, що відсутні бруски як на ананьїнських поселеннях цього часу, так і в матеріалі подальших етапів на вказаній території, і робить висновок про їх призначення як підвісних «запорів» пояса [Халиков, 1977, с. 158]. Враховуючи, що в матеріалах Уч-Баша це чи не найпоширеніший вид кам'яних виробів для пізнього горизонту, тобто для другої половини VIII — рубежу VII ст. до н. е., варто все-таки припустити їх значення як точил, які отримали на Волго-Кам'ї символічне значення і таким чином з'явилися в інвентарі поховань, або ж все-таки використовувалися для гостріння. Відсутність же таких точил на поселеннях свідчить, скоріше, про неоднорідність населення Волго-Кам'я в ранньоананьїнський час, про що, зокрема, пише А.Х. Халіков [1977, с. 257—259].

У Криму бруски цього типу знайдені на поселенні Кизил-Коба, Таш-Джарган-1, на досить пізніх пам'ятках скіфського часу — у могильнику Дружне-2, мог. 5, 8, 18 [Колотухин, 1996, рис. 27, 23; 40, 12; 51, 32; 52, 13; 55, 41].

Тун 5. Природні камені — діорити та їх фрагменти зі слідами спрацьованості на поверхні (рис. 8, 3, 8, 12). Ймовірно, також, як і тип 1, використовувалися для тонкого гостріння і полірування металевих виробів, проте, на відміну від типу 1, їм не надавалася певна форма. Всі походять з заповнення зольника Західного розкопу Уч-Башу.

Абстрагуючись від широкого кола аналогій, учбаський набір абразивів дає нам можливість виявити певну закономірність: у ранніх горизонтах точило з типотворюючими рисами (тип 1) являє собою знаряддя для тонкого гостріння металу, а сланцеві і пісковикові абразиви представлені непідправленими до правильної геометричної форми каменями, тоді як горизонти після руйнування городища демонструють протилежну картину — непідправлені камені для тонкого гостріння металу і типологічно однорідні сланцеві брускоподібні точила для основного гостріння. Причин тому може бути декілька. Можливо, це пов'язано з доступністю сировини, але найімовірніше, що на цьому етапі дещо змінюються властивості металу, можливо, з причини зміни технології його отримання або прийомів виготовлення виробів.

Це підтверджується і загальновідомими прийомами гостріння залізних і сталевих лез, які використовуються у побуті дотепер. Для гостріння залізного леза використовується три

основні типи абразивів — крупнозернисті, що використовуються для відновлення правильно кута заточування і форми ріжучої кромки, середньозернисті, гостріння якими відновлює ріжучу кромку лева, і дрібнозернисті для чистового доведення, виправлення і полірування лева, що надає йому гостроту бритви. Використання цих видів абразивів залежить від твердості металу. Причому м'який метал вимагає відновлення ріжучої кромки, відповідно, обов'язкового використання крупнозернистих і середньозернистих точил, якості яких мають пісковикові й сланцеві породи (особливо зелений сланець Східнокримських передгір'їв), тоді як використання дрібно і мікрозернистих абразивів, наприклад, з діориту має бути дуже обережним, оскільки може загнути кут лева, що загострюється. У лез з металу з високою твердістю при використанні викришується ріжуча кромка, відповідно, для заточування мають бути використані середньозернисті і дрібно-чи мікрозернисті або тільки дрібнозернисті абразиви, залежно від об'єму пошкодження лева. Відповідно, можемо припускати, що виготовлення точил із типотворюючими ознаками і отримання ними статусу речей особистого користування (отвір для підвішування) диктувалися елементарною фізикою — якостями металу, що залежить від алгоритму його отримання і виготовлення речі. Цікаво, що одні з найраніших діоритових точил овальної і круглої форми обрамлені наверхами, призначені для носіння на поясі, відомі у Закавказзі, тоді як одні з найраніших сланцевих брусків з отворами для підвішування походять із поховань у Волго-Кам'ї, про що йшлося вище. Використання ж каменів-точил без надання їм відповідної форми бруска чи мусата, скоріше вказує на стаціонарний характер виробництва, коли велика робоча поверхня точила зменшує ризик пошкодження лева, що загострюється, є зручнішою для гострильника, оскільки вимагає меншої кількості проведеннь лева по точилу.

Тип 6. Брускоподібні масивні вироби з щільного вапняку, правильної форми з відшліфованою поверхнею (рис. 8, 13, 14). На виробах сліди використання, мабуть, для полірування або для тонкого заточування. Походять із шару зольника Західного розкопу Уч-Баша.

Тип 7. Цей тип виділений по одній речі — квадратному пласкому бруску з округленими кутами і чітко відцентрованим отвором, виготовленим зі сланцю (рис. 8, 2). Враховуючи, що сліди спрацьованості на цьому виробі простежуються на ребрі, а навколо отвору є сліди від обертання, можливо, воно було частиною якогось пристосування для гостріння або полірування, а утилізовано після того, як на одному з ребер утворилася велика вищерблена. Виріб знайдено у ямі з відходами виробництва Північного розкопу, що датується раннім Таврським періодом. Аналогії виробу нам невідомі.

Категорія важки. *Тип 1.* Вироби дископодібної форми, виготовлені з інкерманського вапняку, до 0,10 м в діаметрі з невеликим близько 0,01 м отвором по середині (рис. 10, 1—3, 11, 13—15, 17—19, 21). Такі важки не шліфувалися, рівна поверхня деяких з них обумовлена, імовірно, знаходженням у воді. Використання їх для риболовецьких сіток припускається за відбитками їх ниток на характерній для знаходження у воді рівній поверхні (рис. 10, 3, 11, 13, 17, 19, 21). Вироби цього типу зустрічаються у всіх горизонтах Уч-Баша, але особливо багато їх у комплексах останнього, що відноситься до початку Таврського періоду (рис. 10, 13—15, 17—19, 21).

Такі важки простої і, мабуть, оптимальної форми є практично на всіх пам'ятках, де використовувалися рибальські сітки або загородки, наприклад, на Більському городищі [Шрамко, 1987, рис. 43, 15], а на Уч-Баші добре корелюються з кістковими залишками і лускою морських риб в смітєвих відкладах.

Тип 2. Вироби правильної кулястої форми з отвором посередині, також виготовлені з вапняку, розміром від 0,07 м в діаметрі в ранніх горизонтах (рис. 10, 4, 5) до 0,04 м — в шарі супіску західного розкопу (рис. 10, 12), що містить і матеріал дотаврських періодів, і зольника, що відноситься до ранньотаврського часу. Заглиблення, що утворилися від ниток на важках цього типу, дозволяє припускати їх зв'язок із пристосуванням для ткацтва.

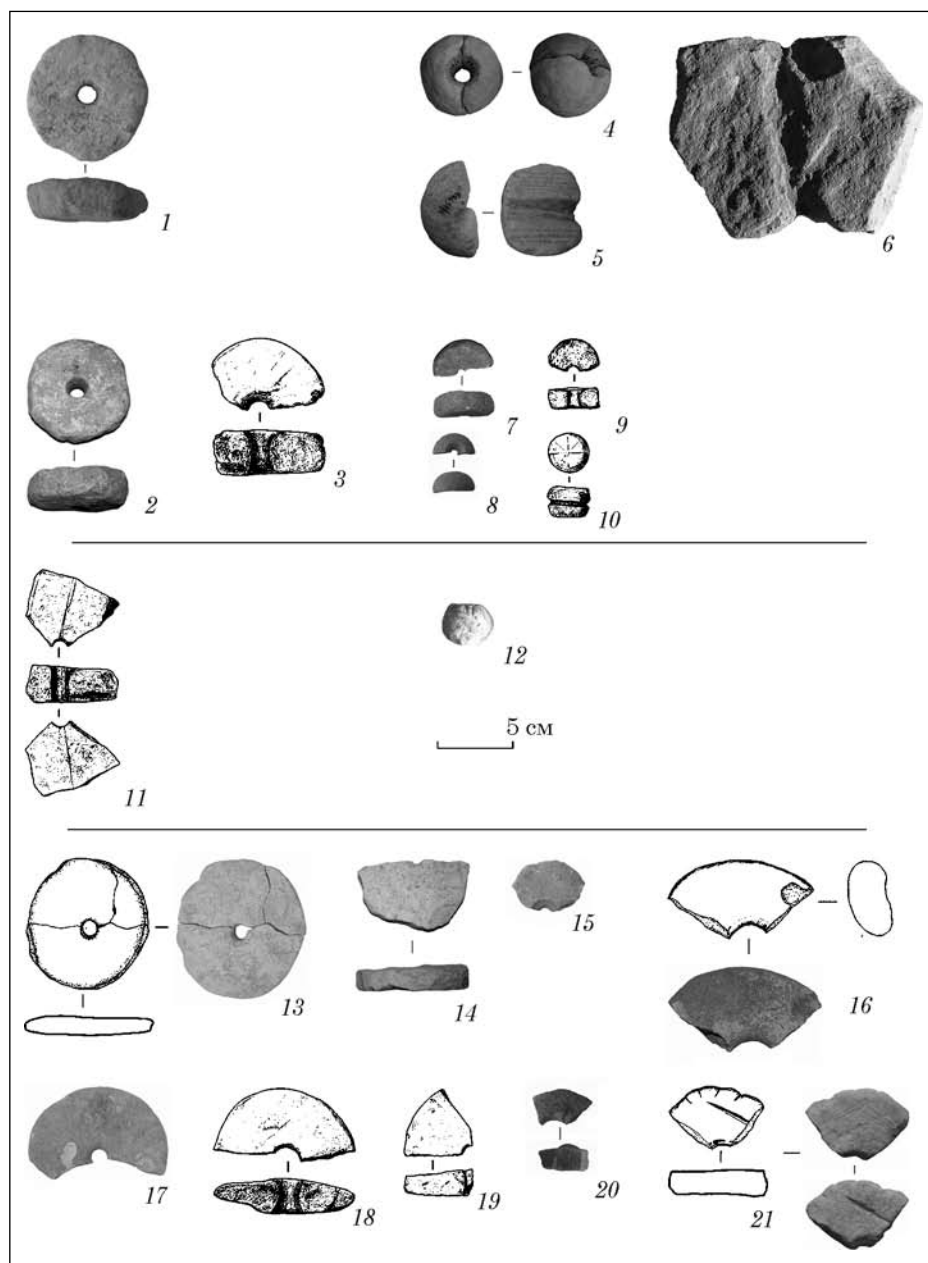
Тип 3. Вироби дископодібної форми, виготовлені з вапняку, розміром до 0,05 м, відшліфовані, з відцентрованим отвором (рис. 10, 7, 9). Навколо отвору, на ребрах і сторонах — сліди від ниток. Можливо, це частина пристосування для прядіння або ткацтва. Знахідки відомі в комплексах горизонтів дотаврських періодів.

Тип 4. Тип представлений одним виробом — фрагментом напівсферичного прясельця (рис. 10, 8) з ретельно відшліфованою поверхнею діаметром 2,5 см, виготовленим також, як і всі попередні, з вапняку. Виріб знайдено над горловиною ями раннього горизонту на Північному розкопі. Найімовірніше, відноситься до ранніх комплексів.

Тип 5. Тип представлений одним виробом — сплющеною котушкою (рис. 10, 10) з відшліфованою поверхнею, діаметром 2,5 см, виготовленою з вапняку. На одній з пласких сторін виробу прокреслено солярний знак — восьмиконечну зірку. Котушка знайдена в шарі пожежі, має сліди впливу вогню. Ймовірно, відноситься до дотаврських горизонтів. Її функціональне значення до кінця не зрозуміло, хоча вона типологічно близька виробам, які ми схильні інтерпретувати як частини прядильних і ткацьких пристроїв.

Деяко інша за формою, але теж кам'яна, котушка знайдена на ранньому поселенні кизилкобинської культури Дружне-1 [Колотухин, 1996, рис. 33, 9].

Рис. 10. Грузи: 1 — яма 13 північного розкопу (II-УБ); 2, 7 — шар суглинку західного розкопу (IV-УБ); 3, 9, 10 — шар пожежі західного розкопу (IV-УБ); 4 — яма 16 східного розкопу (II-УБ); 5 — будівля 1 східного розкопу, долівка (II-УБ); 6 — яма 2 північного розкопу (II-УБ); 8 — підйомний матеріал північного розкопу; 11, 12 — шар супіску західного розкопу (IV, V-УБ); 13—19, 21 — шар зольника західного розкопу (V-УБ); 20 — яма 20 північного розкопу (V-УБ)

Тип 6. Тип представлений одним виробом — плоским шестикутним якорем-важком з жолобом для кріплення посередині (рис. 10, 6), витесаним з вапняку. Виріб невеликий, до 0,5 м в діаметрі, по потертостях в районі перехоплення видно, що виріб був у використанні. Якір знайдений в ямі ранніх горизонтів на Північному розкопі.

Тип 7. Вироби кільцеподібної форми (рис. 10, 16, 20), лентя кільця овальна в перетині, важки виготовлені з інкерманського вапняку, мають ретельно відшліфовану поверхню, заокруглені ребра і отвір великого діаметра посередині. Є як великі грузила до 0,2 м в діаметрі, так і маленькі, — до 0,07 м. Великі, напевно, використовувалися для риболовних сіток, мають гладку зовнішню поверхню, властиву для шліфування у воді. Всі вироби цього типу знайдені в горизонтах початку Таврського періоду.

Категорія відходи свердління. **Тип 1.** Вапнякові камені неправильної округлої форми 0,04—0,07 м в діаметрі з штучно утвореним заглибленням діаметром близько 0,05 см або заглибленнями на протилежних сторонах (рис. 11, 1, 2, 4). Можливо, являють собою частину пристосування для свердління, оскільки заглиблення мають специфічну форму, яка може бути отримана від обертання в ньому якогось твердого предмета. Всі такі камені знайдені в комплексах дотаврських горизонтів Уч-Баша (рис. 11, 1, 2) і шару пожежі західного розкопу (рис. 11, 4).

На жаль, описів таких знахідок на поселеннях кизил-кобинської і дотичних культур у літературі немає, проте в публікації матеріалу поселення Бай-Кият наведені малюнки подібних каменів [Колотухин, 2006, рис. 63, 7, 26, 27].

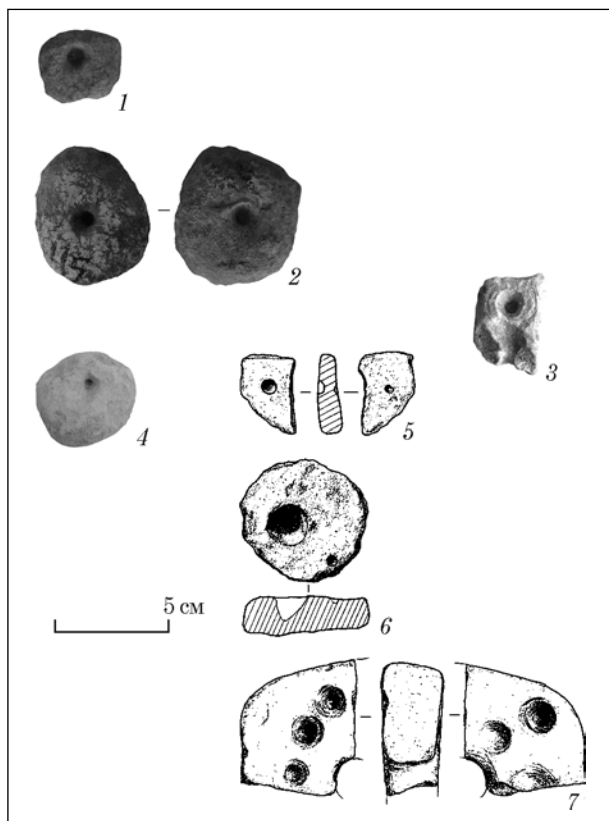

Рис. 11. Відходи свердління: 1 — яма 23 північного розкопу (I-УБ); 2 — яма 18 північного розкопу (IV-УБ); 3 — шар суглинку західного розкопу (IV-УБ); 4, 5 — шар пожежі західного розкопу (IV-УБ); 6 — підйомний матеріал; 7 — шар супіску західного розкопу (IV, V-УБ)

Туп 2. Вироби з вапняку у вигляді плитки округлої або неправильної форми з штучно утвореним заглибленням (рис. 11, 5, 6). Можливо, мають ту ж функціональну належність, що і тип 1. Вироби цього типу знайдені в шарі пожежі західного розкопу Уч-Баша (рис. 11, 5) і в перевідкладених шарах (рис. 11, 6).

Туп 3. Брускоподібні в перетині вироби з вапняку (рис. 11, 3, 7), на широких поверхнях яких зроблені кілька заглиблень методом свердління (по залишках канавок від обертання). Заглиблення мають діаметр близько 0,01 м по поверхні, до 0,005 м по дну і глибиною близько 0,05 м. Функціональне значення цих виробів не зрозуміло. Оскільки відомі тільки фрагменти, можливо, вони були частиною якогось складного пристрою. Версія розгляду їх як форм для відливання була відкинута, оскільки, по-перше, для витягання виробу форму довелось б розбити, по-друге без випарів в такій формі лиття буде невдалим. Ймовірно, вироби якимось пов'язані зі свердлінням або обертанням в якомусь виробничому процесі. Один з фрагментів знайдений в шарі суглинку (рис. 11, 3), інший — в шарі супіску (рис. 11, 7) Західного розкопу Уч-Баша.

Крім того, в шарах і комплексах Уч-Баша всіх горизонтів, окрім останнього, зустрічають-

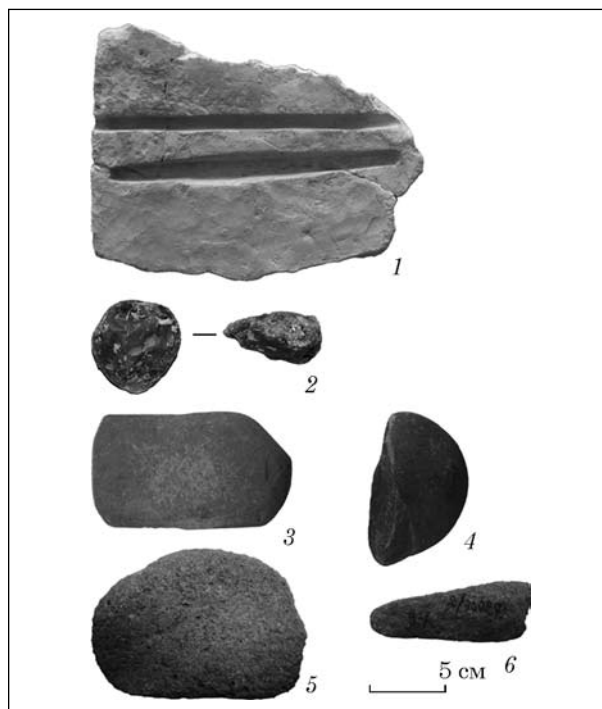

Рис. 12. Поодинокі і невизначені вироби з каменю: 1 — ливарна форма з долівки будівлі 1 східного розкопу (II-УБ); 2 — крем'яний відбійник, перероблений з розбитого (?) «працьового» каменю типу 1 з шару зольника західного розкопу (V-УБ); 3 — можливо, ковадло або товчач-ковадло, підйомний матеріал, 4 — морська галька зі слідами використання для кування з ями 6 поселення Сахарна Головка; 5 — пористий шорсткий камінь зі слідами стирання, можливо, використовувався для обробки поверхні, підйомний матеріал на схилі під східним розкопом; 6 — можливо, фрагмент товчача, підйомний матеріал

ся висвердлені серцевини, в основному, діоритові, від отворів свердлених кам'яних знарядь.

Категорія ливарні форми. Представлена одним виробом — формою з вапняку для відливання стрижнів-заготовок (рис. 12, 1). Робоча сторона форми відполірована, тильна — не оброблена. Можливо, форма була поліфункціональною, в ній могли відливати як відкритим способом (нижній стрижень без литка), так і з кришкою через литок (верхній стрижень). Виріб було знайдено на підлозі будівлі 1 Східного розкопу, що визначається як майстерня. Будівля датується старшим дотаврським періодом.

Категорія модельки або шаблони інструментів. **Туп 1.** Вироби з інкерманського вапняку, утилізовані після фрагментації в процесі виготовлення, найчастіше — лопнули в процесі свердління отвору (рис. 13, 1—8). Виробом, як видно з заготовок, надавали форму сокир, молотів або сокир-молотів. Робоча частина всіх інструментів оброблена початково, остаточна форма цим частинам інструментів не надана. Деякі речі взагалі не піддавалися шліфуванню (рис. 13, 4, 6, 8). Мабуть, свердління таких речей давало найбільшу кількість

браку, тому остаточну форму їм надавали після свердління отвору. Речі з відшліфованою поверхнею мають форму в перетині форму (рис. 13, 1—3, 5, 7). Всі вироби цього типу, яким надана остаточна форма, відповідають типу 2 категорії сокир і типу 3 категорії молотів. Розміри виробів були, мабуть, різні, але вони також відповідають розмірам таких виробів з міцнішого каменю зазначених типів категорій сокири або молоти. Такі фрагменти моделей і заготовок знайдені в основному в заповненні зольника західного розкопу Уч-Баша за винятком одного, який був знайдений під опалим каменем внутрішньої оборонної стіни на поверхні шару горіння (рис. 13, 1). Оскільки камінь був обпалений до червоного знизу і лежав на великих вуглинах від якоїсь згорілої конструкції, є підстави розглядати його *terminus post quem* руйнування оборонних споруд, відповідно, попадання утилізованого фрагмента моделі сокири або молота на шар горіння сталося вже після пожежі, оскільки модель не має слідів дії вогню. Все це вказує, що феномен випадання в смітцевий шар зольника фрагментів моделей або шаблонів таких інструментів як сокири та молоти припадає на початок Таврського періоду, в попередніх горизонтах такі предмети відсутні. Слід зауважити, що властивості інкерманського вапняку — м'якого, але крихкого каменю, який при цьому легкий в обробці, вказують, що такі вироби не могли застосовуватися за їх прямим призначенням, як ударні. З іншого боку, велика кількість відходів у звичайному смітцевому шарі і їх повна ідентичність таким виробам з діориту свідчить, що це, швидше за все, повні аналоги знарядь, що виготовляються для основного застосування з іншого матеріалу, фактично, це шаблони. Питання, навіщо їх виготовляли, ще належить розглянути.

Тип 2. Виріб з інкерманського вапняку у формі сокири з горизонтальним отвором, розширеним лезом кавказького типу, овальний в перетині з незначними заглибленнями-нервюрами у верхній частині (рис. 13, 9). Ця річ була відшліфована, і через залісковану й перекалену зовнішню поверхню можна сказати, що якимось використовувалася. Виріб піддавався впливу високої температури, через що, ймовірно, і розколовся, після чого його було утилізовано також в зольнику Західного розкопу.

Повних аналогій таких речей знайти не вдалося, але найближчі представлені зображеннями сокир на кам'яних стелах Новомордовського могильника [Халиков, 1977, с. 180, рис. 68, 2, 3; Тереножкін, 1975, рис. 15, 1, 2]. Поховання по набору інвентарю датовано VIII—VII ст. до н. е. На стелах зображені такі ж за формою вироби з боковим горизонтальним отвором для утримання руків'я, єдина відмінність — за малюнками видно, що наверх одягалися на древко через вертикальний отвір, чого немає на моделі з Уч-Баша. Можливо, це обумовлено

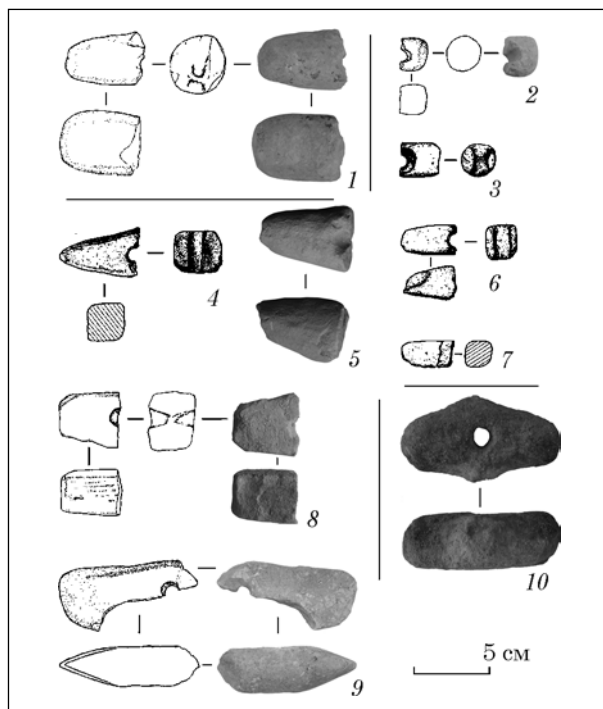

Рис. 13. Моделі або шаблони: 1 — шар пожежі західного розкопу (IV-УБ?); 2—9 — шар зольника західного розкопу (V-УБ); 10 — яма 14 північного розкопу (IV-УБ)

тим, що виріб був незакінчений, в такому випадку варто вважати, що він не використовувався. Можливий також і інший варіант. Тоді слід припустити, що шаблон відповідає типу втульчастих сокир, наприклад, хут. Кубанський [Анфимов, 1975, рис. 2], а на шаблоні нижня частина з втулкою загублена, або ж первинно була окремою складовою для виготовлення формочки.

Слід також зазначити знахідку фрагмента кам'яної сокири — її лезову частину, за формою схожу на виріб з Уч-Баша в пізньому зольнику Непоротова, проте Непоротівський виріб набагато більший за розмірами [Крушельницька, 1998, с. 172, рис. 105, 13].

Група невеликих і мініатюрних інструментів — сокир, молотів, сокирок, виготовлених із м'якого мергелю, за кавказькими матеріалами може бути інтерпретована як набір коваля, зменшені моделі ковальських інструментів [Авилова, 2008]. Але низка особливостей контексту знахідки цих речей викликає заперечення проти такого пояснення. По-перше, на відміну від кавказьких, мергелеві моделі було знайдено не в поховальному інвентарі, а в шарі зольника — звичайного смітцевого шару на краю житлової зони, який перекривав раніший залізоборний комплекс і залишки фортифікації, ймовірно, з невеликим хронологічним розривом. По-друге, практично всі вони розламані в процесі виготовлення — свердління отвору. Через таку значну кількість відходів виникає питання, навіщо населенню,

що залишило культуру V горизонту Уч-Башу, була потрібна така кількість вотивних речей, пов'язаних з металургією? Ми припускаємо, що ці предмети не мали вотивного значення, а були чимось на зразок шаблонів, можливо для виготовлення форм для відливки з пластичного або іншого матеріалу, що не зберігся. Тим більше, що багато з них відповідають функціональним категоріям, представленим типами діоритових виробів попереднього горизонту, а в синхронних зольнику комплексах їх діоритові аналоги не зустрічаються.

Тип 3. Представлений одним виробом — свердленою сокиркою-молоточком з пісковику специфічної форми (рис. 13, 10): двостороннім знаряддям із заокругленими закінченнями і розширеними-виступами по середині на рівні свердління отвору. Виріб було сильно обпалено та утилізовано в господарчій ямі, що відноситься до дотаврського горизонту. Цей виріб, можливо, виконував якусь вотивну функцію, оскільки за нашими спостереженнями на Уч-Баші дотаврських горизонтів був певний звичай полищання побутового об'єкту — у всіх ки-

нутих ямах-льохах знайдена як мінімум одна ціла річ.

Категорія зернотерки. *Тип 1.* Вироби з крупнозернистого пісковику, судячи зі збережених частин, овальної форми з однією або двома протилежними робочими поверхнями (рис. 14, 1, 2, 4, 5). Вироби ретельно оброблені, їм надана правильна форма, робочі поверхні відполіровані. Вузькі частини овалу зернотерок мали ободок-підвищення, що свідчить про рухи каменю вздовж зернотерки, коли відпрацьований продукт зсипається по сторонах. Одна зернотерка використовувалася для розтирання з обох поверхонь (рис. 14, 1). Одна з них ідентична іншим зернотеркам, а з іншої сторони зроблено кругле заглиблення без обідка під нахилом до краю виробу. Мабуть воно використовувалося для розтирання якогось специфічного продукту. Усі фрагменти зернотерок, наведені на рис. 14, знайдені на Північному розкопі Уч-Башу. Кілька великих фрагментів знайдено на материковій поверхні, решта походить з пошкоджених вибухом або перевідкладених шарів на території, ймовірно, господарського двору, роз-

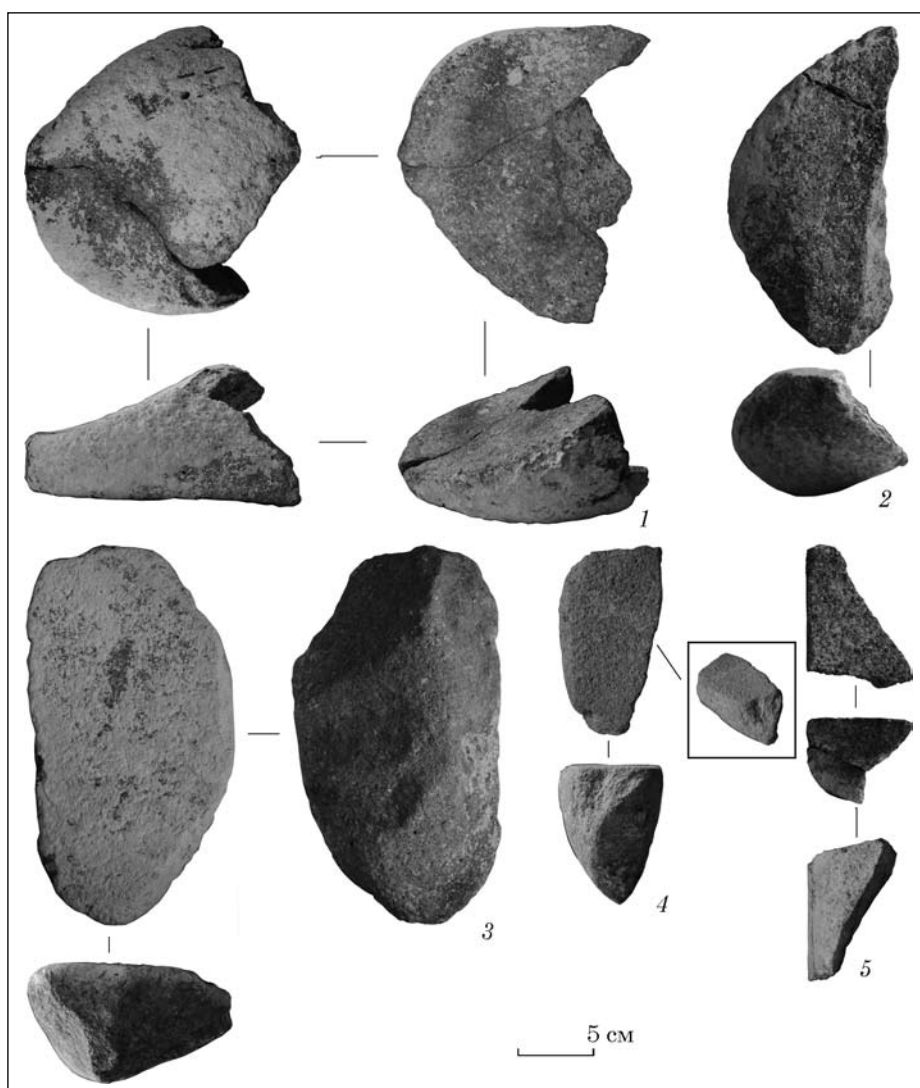

Рис. 14. Зернотерки: 1—5 — давня денна поверхня раннях горизонтів північного розкопу і шари (I—IV-УБ)

Рис. 15. Крем'яні вкладні серпів з горизонтів I—III-УБ

копаного в 2009—2012 рр. Ймовірно, зернотерки відносяться до одного з ранніх горизонтів Уч-Баша. За стратиграфічними спостереженнями на рівні материка Північного розкопу матеріал з комплексів відповідає найранішим горизонтам і синхронізується з матеріалом з найраніших комплексів Східного розкопу, де фрагменти зернотерок зустрічаються досить часто, проте відомі зі звітних описів екземпляри не були взяті у колекцію С.Ф. Стржелецьким.

Слід також зазначити, що інша категорія знарядь — серпи, що фіксуються за знахідками крем'яних вкладнів — сегментоподібних і підтрикутних [Разумов, 2012], також масово зустрічається в матеріалі I—III дотаврських горизонтів Уч-Баша (рис. 15; 16), практично повністю відсутні в IV горизонті, на який припадає функціонування металургійної майстерні, а в матеріалі зольника початку таврського періоду західного розкопу їхні уламки зустрінуті у вторинному використанні. Комплекс знарядь, пов'язаних з вирощуванням і переробкою злаків, їх масовість, вказує на землеробство, як одне з основних спрямувань господарської діяльності жителів Уч-Баша дотаврських періодів.

Зернотерка, подібна учбаським, (судячи з малюнка) знайдена на пізньобронзовому поселенні Бурун-Елі в Північно-Західному Криму [Колотухин, 2006, рис. 62, 4], а також на сусідньому поселенні Бай-Кіят [Колотухин, 2006, рис. 63, 13, 34]; зернотерки овальної форми знайдені практично на всіх поселеннях Козія-Сахарна [Кашуба, 2000, с. 321, рис. XXVIII, 16]. Видовженої підпрямокутної форми із закругленими кутами зернотерки характерні для чорноліської культури Середнього Подніпров'я [Тереножкин, 1961, с. 88—89, рис. 59; 60], що властиве культурам цього регіону епохи пізньої бронзи. Матеріали чорноліської культури Середнього Подністров'я навпаки показують переважання овальних нижніх каменів зернотерок [Крушельницька, 1998, с. 172]. Всі учбаські нижні камені зернотерок реконструюються як округлі в плані, що наближаються до форми жорна і, ймовірно, з'явилися на поселенні разом з усім комплексом господарства в сформованому вигляді.

Тип 2. Вироби з важких кристалічних порід каменю або мармуроподібного вапняку, довгасті або округлі (рис. 14, 3), з ідеально плоскою робочою нижньою поверхнею і незначно обробленою для зручності утримання в руці верхньою природною поверхнею. Ці вироби використовувалися для розтирання, що видно і по поздовжнім подряпинам, розташованим

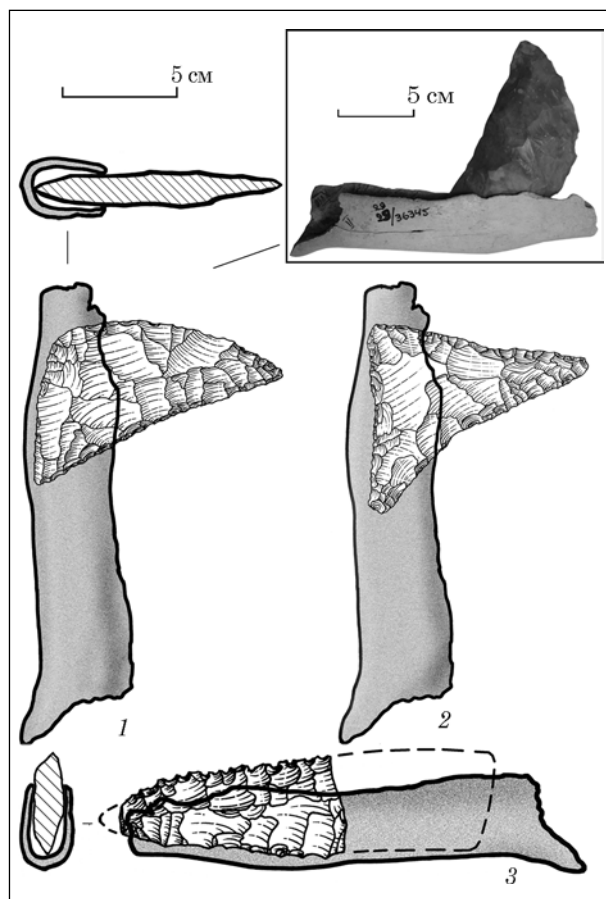
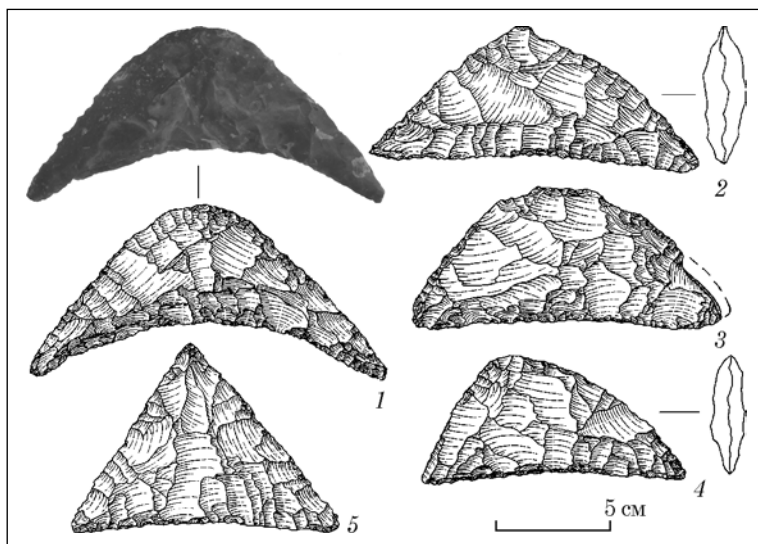

Рис. 16. Серп з крем'яним вкладнем з долівки будівлі 2 східного розкопу Уч-Башу (горизонт III-УБ) (1); реконструкція серпа з підтрикутним вкладнем (2); реконструкція пилки (3) (реконструкції С.Н. Разумова)

перпендикулярно до довгої сторони каменів. Один з виробів знайдено так само на Північному розкопі Уч-Башу в районі господарського двору недалеко від уламків нижніх каменів зернотерок.

Схоже на те, що подібний верхній камінь походить з селища Стара Ігреня [Ромашко,

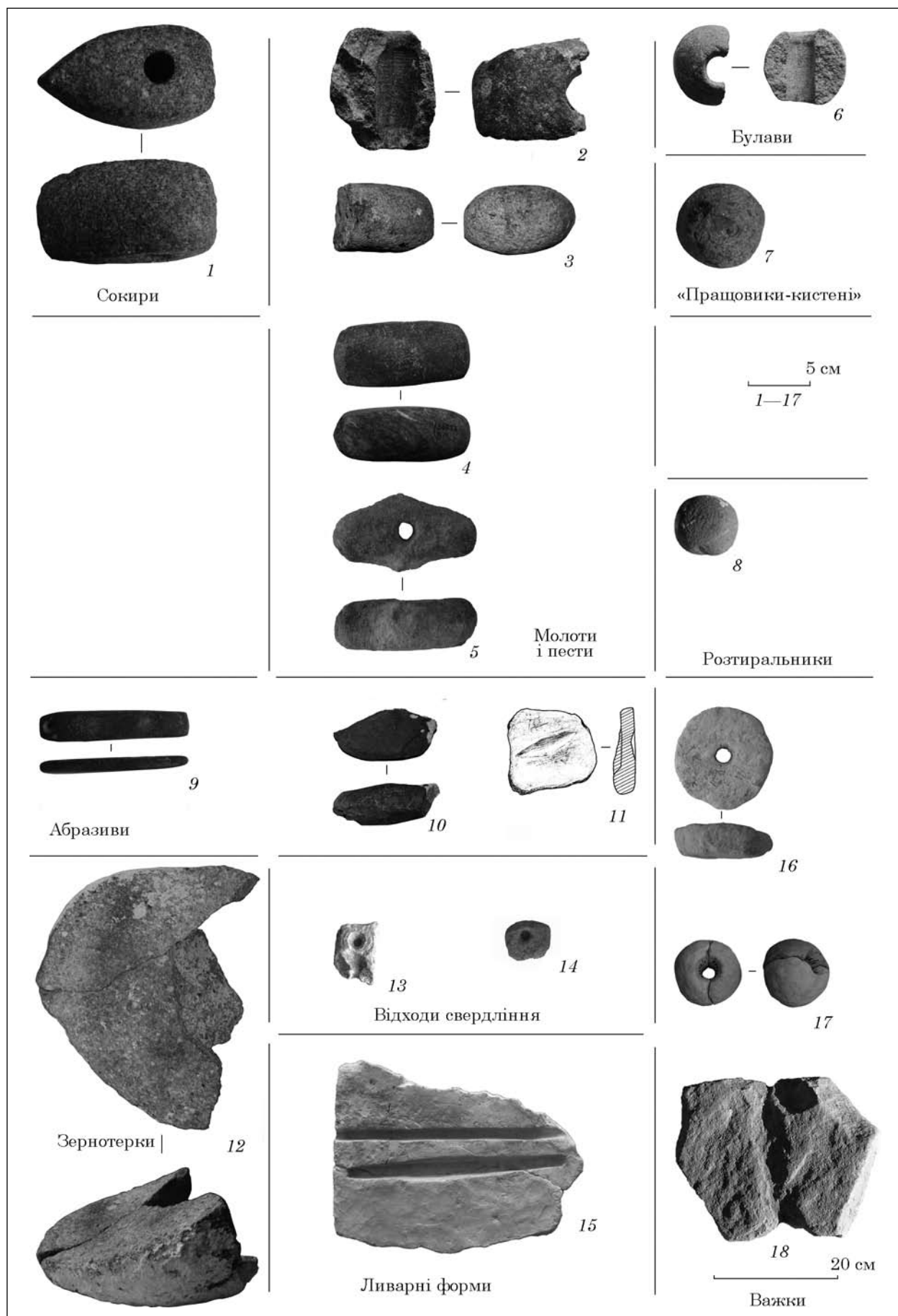

Рис. 17. Зведена таблиця провідних типів виробів з каменю дотаврських періодів Уч-Башу (горизонти I—IV-УБ)

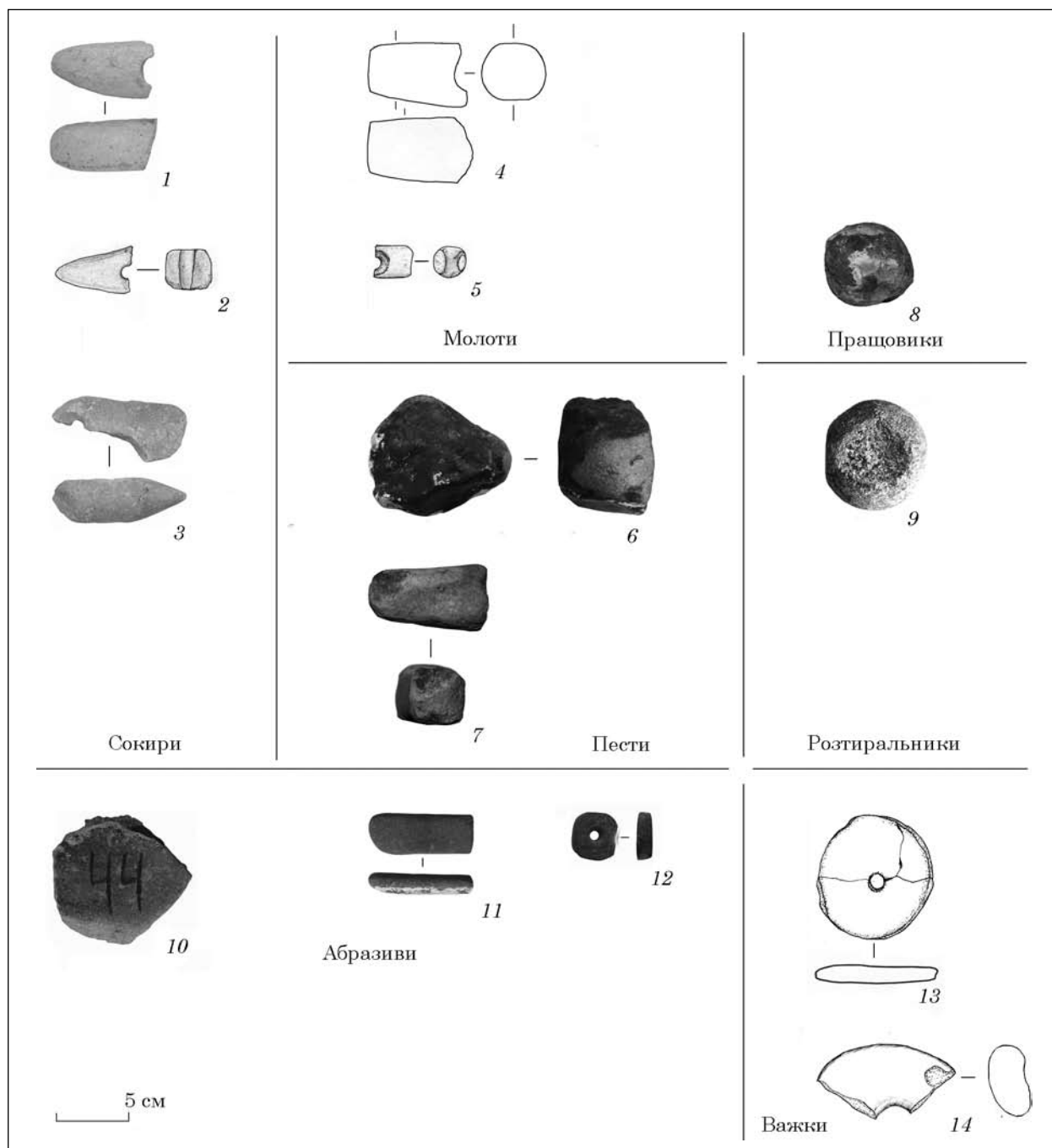

Рис. 18. Зведена таблиця провідних типів виробів з каменю початку Таврського періоду Уч-Башу (горизонт V-УБ)

2013, рис. 111, 19], можливо, з поселення Хліжень II—Ла Шанц культури Козія-Сахарна [Кашуба, 2000, рис. XXVIII, 16], подібний камінь, інтерпретований, як товкач, знайдений на поселенні Солончень-Хліная [Кашуба, 2000, с. 428, рис. LXXXVI, 28].

Підсумовуючи аналіз набору виробів з каменю, знайдених на Уч-Баші, слід зазначити серйозні відмінності типів в наборах дотаврських і таврського періодів щодо функціонального значення виробів і способу їх використання (рис. 17; 18).

1. Булави, знайдені на Уч-Баші, за контекстом знахідки є найімовірніше привнесеною

зовні категорією і випадають в шар в кінці горизонту IV-УБ.

2. Серед кам'яних інструментів Таврського періоду відсутня одна з обов'язкових функціональних категорій необхідних у господарстві інструментів — традиційні діоритові сокири (тип 1), що мали широке застосування в попередній час, ймовірно, заміщені надалі металевими виробами.

3. У комплексах Таврського періоду відсутні важкі кам'яні молоти (тип 1 і 2) і товкачі-молоти (тип 2), які частково заміщуються більш примітивними знаряддями для кування у вигляді морської гальки або злегка підправлених для

утримування в руці каменів твердих гірських порід. Поява в наборі інструментів початку Таврського періоду товкачів з м'якого каменю (тип 1 товкачів), призначених для розтирання або подрібнення органічних матеріалів і м'яких мінералів, для чого в дотаврських горизонтах призначалися розтиральники у вторинному використанні, тобто перероблені з поламаних діоритових знарядь (тип 1 розтиральників).

4. На тлі зникнення сокир, молотів і товкачів з діориту на початку Таврського періоду з'являється такий феномен, як моделі сокир і молотів, виготовлені з вапняку, за розмірами менші, ніж основні типи таких знарядь більш ранніх горизонтів, але ідентичні таким же синхронним виробам з габра і диобаза. Гіпотетично можна припустити, що такі вироби з вапняку використовувалися як шаблони для виготовлення форм для відливки з пластичного матеріалу, хоча підтвердження використанню такого технологічного прийому на початку Таврського періоду на Уч-Баші поки немає.

5. Заміна на початку Таврського періоду ідеально круглих ретельно виготовлених «пращовиків-кистенів» з кременю на злегка підправлені або природні крем'яні конкреції, мабуть, використаних як металеві зброя.

6. Заміна на початку таврського періоду розтиральників з уламків діоритових знарядь (сокири, молоти і т. д.) на масивніші округлі з більшою площею робочої поверхні розтиральники з типоутворюючими ознаками (тип 2 розтиральників) при відсутності знахідок у цьому горизонті традиційних для попередніх горизонтів овальних зернотерок і масивних дворучних курантів до них. Імовірно, такі розтиральники з твердих порід каменів могли використовуватися і для переробки зерна в тому числі.

7. Співзамінні типи абразивів в обох наборах демонструють типоутворюючі ознаки у брусках для тонкого гостріння в дотаврських горизонтах і для основного заточування в Таврський період. Можливо, така закономірність обумовлена властивостями металу, що піддавався гострінню, хоча не варто виключати і доступність сировини для абразивів.

8. Відсутність відходів свердління в комплексах початку Таврського періоду, що, в комплексі з відсутністю свердлених інструментів з діориту свідчить про ймовірну втрату технології свердління й виготовлення в цілому інструментів з твердих порід каменів (ручні молоти-товкачі з необробленої або грубо обробленої діоритової гальки і породи в матеріалі горизонту V-УБ е).

9. Скорочення різноманітності функціонального призначення важків у порівнянні з дотаврськими горизонтами: на початку Таврського періоду залишаються тільки важки для риболовецьких сіток, зникають кам'яні важки, пов'язані з прядінням, ткацтвом і такі, що, ймовірно, застосовувалися в якості якорів.

10. На початку Таврського періоду кам'яні ливарні форми в матеріалі Уч-Башу також відсутні.

11. На початку Таврського періоду відомі знахідки крем'яних відбійників, перероблених з розбитих «пращовиків-кистенів», знахідки таких виробів в попередніх горизонтах невідомі.

Крім того, учбаський матеріал показує ключові категорії виробів з каменю та пов'язану з ними практично повну зміну спрямованості і способу господарства. Відсутність масивних кам'яних сокир в горизонті початку Таврського періоду, напевно, є одним з основних непрямих свідчень переходу на металеві вироби, навіть якщо знахідки їх відсутні, оскільки будь-яка господарська діяльність без цього знаряддя практично неможлива. Другою провідною групою речей є пов'язані з куванням і литтям інструменти та їх супровід. Учбаські комплекси також демонструють майже повну зміну типів інструментів, пов'язаних з металургією, мабуть, пов'язану з появою в пізньому горизонті іншої, не пов'язаної з попередньою технологією виробництва металевих виробів. Третьою основною групою, типологічно стійкою впродовж чотирьох дотаврських горизонтів і зникаючої на початку Таврського, є знаряддя, пов'язані із землеробством і переробкою зерна.

Авилова Л.И. Металл Ближнего Востока. Модели производства в энеолите, раннем и среднем бронзовом веке. — М., 2008. — 365 с.

Анфимов Н.В. Протомеотский могильник с Николаевского // Сборник материалов по археологии Адыгеи. — Майкоп, 1961. — Т. II. — С. 57—63.

Анфимов Н.В. Сложение меотской культуры и связи ее со степными культурами Северного Причерноморья // МИА. — 1971. — № 177. — С. 173—177.

Асланов Г.М., Ваидов Р.М., Ионе Г.И. Древний Мингечаур (Эпоха энеолита и бронзы). — Баку, 1959. — 190 с.

Бойко Ю.Н. О связях населения Поднестровья, Побужья и Поворскля в VIII—VII вв. до н. э. (по материалам селища Вишенка-2) // Старожитності Степового Причорномор'я та Криму. — Запоріжжя, 2004. — Вип. XI. — С. 31—37.

Ванчугов В.П. Балтская группа памятников эпохи поздней бронзы // Материалы по археологии Северного Причерноморья. — К., 1983. — С. 88—101.

Ванчугов В.П. Белозерские памятники в Северо-Западном Причерноморье. — К., 1990. — 166 с.

Виноградов В.Б., Дударев С.Л., Рунич А.П. Киммерийско-кавказские связи // Скифия и Кавказ. — К., 1980. — С. 184—199.

Дараган М.Н. Палеоэкономика населения Жаботинского поселения // Палеоэкономика раннего залізного віку на території України. — К., 2004. — С. 32—65.

Ильинская В.А. Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин VII—VI вв. до н. э. — К., 1975. — 210 с.

Ильинская В.А., Тереножкин А.И. Скифия VII—IV вв. до н. э. — К., 1983. — 398 с.

Кашуба М.Т. Раннее железо в лесостепи между Днестром и Сиретом (культура Козия-Сахарна) // Stratum plus. — 2000. — № 3. — С. 241—488.

Колотухин В.А. Горный Крым в эпоху поздней бронзы — начале железного века. — К., 1996. — 157 с.

- Колотухин В.А. Поздний бронзовый век Крыма. — К., 2003. — 140 с.
- Кравченко Е.А. Кизил-кобинська культура у Західному Криму. — К., 2011. — 272 с.
- Кравченко Э.А. Раннее железо в Северном Причерноморье и поселение Уч-Баш: технология и традиция // Российский археологический ежегодник. — СПб., 2013. — № 3. — С. 258—288.
- Кравченко Э.А. Кто сжег Уч-Баш? (К вопросу о финале предскифского периода в Северном Причерноморье) // РА: sn. — 2014. — Vol. X, nr. 1—2. — С. 49—71.
- Крупнов Е.И. Археологические исследования в Кабардинской АССР в 1948 г. // Ученые записки Кабардинского научно-исследовательского института. — Нальчик, 1950. — Вып. V. — С. 38—45.
- Крушельницька Л. Чорноліська культура Середнього Придніпров'я. — Львів, 1998. — 224 с.
- Куштан Д.П. Південь Лісостепового Подніпров'я за доби пізньої бронзи. — Донецьк, 2013. — 230 с. (Археологічний альманах. — № 29).
- Литвиненко Р.О. Поховання культурного кола Бабине з виробничим реманентом // Наукові студії. — Львів, 2015, друкується. — Вип. 8.
- Махортых С.В. Черноговорские древности Крыма // Сарожитності Степового Причерномор'я і Криму. — Запоріжжя, 2004. — Вип. XI. — С. 158—163.
- Махортых С.В. Киммерийці Северного Причерномор'я. — К., 2005. — 380 с.
- Минаева Т.М. Могила бронзової епохи в г. Ворошиловск // КСИИМК. — 1947. — Вып. XVI. — С. 86—91.
- Разумов С.Н. Изделия из горных пород // Кравченко Э.А. Отчет о раскопках поселения Уч-Баш в 2012 г. // НА ІА НАН України. — 2012/[б. н.].
- Ромашко В.А. Заключительный этап позднего бронзового века Левобережной Украины (по материалам богуславско-белозерской культуры). — К., 2013. — 590 с.
- Тереножкин А.И. Предскифский период на Днепровском Правобережье. — К., 1961. — 248 с.
- Тереножкин А.И. Киммерийские мечи и кинжалы // Скифский мир. — К., 1975. — С. 3—34.
- Тереножкин А.И. Киммерийцы. — К., 1976. — 223 с.
- Халиков А.Х. Волго-Камье в начале эпохи раннего железа (VIII—VI вв. до н. э.). — М., 1977. — 264 с.
- Цимиданов В.В., Евглевский А.В. Классификация погребений с инсигниями власти срубной общности // Археологический альманах. — Донецк, 1993. — № 2. — С. 99—112.
- Чижевский А.А. Начало раннего железного века в Волго-Камье // Переход от эпохи бронзы к эпохе железа в Северной Евразии: Материалы Круглого стола (23—24 июня 2011 г.). — СПб., 2011. — С. 41—45.
- Шрамко Б.А. Крепость скифской эпохи у с. Бельск — город Гелон // Скифский мир. — К., 1975. — С. 94—132.
- Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — К., 1987. — 210 с.

Е. А. К р а в ч е н к о

ИЗДЕЛИЯ ИЗ КАМНЯ С ПОСЕЛЕНИЯ УЧ-БАШ

Материал поселения Уч-Баш содержит полный набор изделий из камня и свидетельствует о его широком использовании населением времени поздней бронзы и раннего железа. Изделия разделены на функциональные категории: булавы, топоры, молоты, песты, «пращевые» камни, терочки, абразивы,

грузила, отходы сверления, литейные формы, модели и шаблоны инструментов, зернотерки.

Анализ учбашского материала выявил ключевые категории изделий из камня и связанные с ними изменения, констатирующие почти полное изменение направления и способа хозяйствования. Отсутствие массивных каменных топоров в горизонте начала Таврского периода, вероятно, является одним из основных свидетельств перехода к использованию металлических изделий, даже если находки их отсутствуют, поскольку любая хозяйственная деятельность без этого орудия практически невозможна. Второй ведущей группой вещей являются связанные с ковкой и литьем инструменты и их наборы. Учбашские комплексы также демонстрируют почти полное изменение типов инструментов, связанных с металлургией, вероятно, вызванное появлением в позднем горизонте другой, не связанной с предыдущей, технологии производства металлических изделий. Третьей основной группой, типологически устойчивой на протяжении четырех дотаврских горизонтов и исчезающей в начале Таврского, являются орудия, связанные с земледелием и переработкой зерна.

Булавы, найденные на Уч-Баше, по контексту находки являются скорее привнесенной извне категории и выпадают в слой в конце горизонта IV-УБ.

К л ю ч е в ы е с л о в а: изделия из камня; Уч-Баш; кизил-кобинская культура; Крым.

Е. А. К р а в ч е н к о

STONE WARES FORM UCH-BASH SETTLEMENT

The material of Uch-Bash settlement contains a complete set of products made from stone and evidences of its widespread use of population of the Late Bronze and Early Iron Age. Products are parted into functional categories: maces, axes, hammers, choppers, sling stones, tools for grinding, abrasives, small weights and plumbs, waste drilling, molds, models or templates of tools, grain graters.

Analysis of Uch-Bash material found key categories of stone wares and changes connected with them that have concluded an almost complete change of direction and methods of domestic economy. The absence of massive stone axes in the horizon of the beginning of Taurian period certainly is a major indirect evidence of the transition to the use of metal items, even if their findings are absent, since any economic activity without this tool is virtually impossible. The second leading group of things is associated with forging and casting tools and their maintenance. The complexes of Uch-Bash also exhibit almost complete change types of tools related to metallurgy, probably caused by the emergence in the late horizon of another, unrelated to the previous technology of production of metal wares. The third main group which was typologically stable for four Pre-Taurian horizons and disappeared in early Taurian period are tools linked with agriculture and processing of grain.

Maces, found in Uch-Bash, contextually are most likely introduced from the outside and fall into the layers at the end of the IV-UB horizon.

К e y w o r d s: stone wares, Uch-Bash, Kyzyl-Koba culture, Crimea.

Одержано 9.02.2015

О. В. Ліфантій

ЗОБРАЖЕННЯ ПТАХІВ НА ДОВГИХ ПЛАСТИНАХ ГОЛОВНИХ УБОРІВ

Розглянуто довгі пластини головних уборів зі степових комплексів Скіфії, на яких присутні орнітоморфні зображення. Зроблено спробу ідентифікації птахів та інтерпретації їх семантичного навантаження.

Ключові слова: Степове Північне Причорномор'я, скіфська доба, пластини головних уборів.

Орнітоморфні зображення, або ж зображення птахів, є однією з характерних рис скіфського звіриного стилю, починаючи від часів архаїки. Крім того, ці тварини часто виступали як одна з складових поліморфних істот, якими оздоблювали різноманітні предмети матеріальної культури скіфів.

Зображення птахів розглядалися, зокрема, В.А. Іллінською [1965], М.Н. Погребовою [1992], О.В. Переводчиковою [1994], А.Р. Канторовичем [1997; 2014], О.Ф. Корольковою [1994; 1998], Н.А. Гаврилук [Гаврилук Грищенко, Яблоновская-Грищенко, 1999], Л.С. Ключко [2010], Ю.Б. Полідовичем [2013] та О.В. Ліфантій [2014].

У дослідженнях А.Р. Канторовича простежується певна кореляція між предметом та зображенням, що його прикрашало [Канторович, 1994; 1997; 2014]. Якщо припустити, що церемоніальний одяг також відіграв роль символу, як, наприклад, парадна зброя, то і прикрашатися він міг лише конкретними, чітко визначеними сюжетами.

Орнітоморфними зображеннями декорувалися різні частини одягу населення Степового Причорномор'я [Ключко, 2010; Ліфантій, в печати]. У цій статті нами розглянуто виключно зображення птахів на довгих пластинах головних уборів цього регіону. Вони сильно відрізняються від інших зображень на аплікаціях

© О.В. ЛІФАНТІЙ, 2015

одягу. По-перше, птахи на довгих пластинах головних уборів виступають не самостійними персонажами, а другорядними. По-друге, через надзвичайно малі розміри (від 8—10 мм), на довгих пластинах головних уборів у більшості випадків неможливо визначити навіть біологічний ряд, до якого належить зображений птах.

Т.В. Мірошиною була створена типологія для довгих пластин головних уборів. Зображення птахів присутні на платівках з рослинним та змішаним сюжетом: типи РІ та СІ відповідно [Мірошина, 1981, табл. 3]. Слід зауважити, що дослідниця не враховувала пластинку з Мельгуновського кургану, яку ми вважаємо фрагментом начільної прикраси [Ліфантій, 2014].

Загалом, зображення птахів на довгих пластинах скіфських головних уборів трапляються не часто. Нам відомо лише п'ять курганів, з яких походять такі платівки: Мельгуновський [Придик, 1911, табл. II], Товста Могила [Мозолевський, 1979, рис. 110], Чортотлик [ДГС II, Атлас, табл. 36], Куль-Оба [ДБК III, Атлас, табл. II, 3], курган 22 п. 1 біля радгоспу Червоний Перекоп [Лесков, 1970, рис. 202].

Через різноманітність термінів, які використовувалися дослідниками для позначення того чи іншого зображення птаха, було прийнято рішення про використання біологічних термінів. Для цього використано орнітологічний поділ — так званий порядок Клементса [Clements, 2007]. Отже, на довгих пластинах одягу присутні птахи таких рядів¹: горобцеподібні

1. Визначення належності зображених птахів до біологічних рядів було зроблено орнітологом, к. б. н. Л.В. Горобцем, за що висловлюємо йому щирі вдячність.

Узагальнені дані по довгим пластинам-прикрасам головних уборів із зображеннями птахів

Ряд	Кількість екз.	Курган	Місце на головному уборі	Розміри, см	Стать похованого	Датування, рр. до н. е.
Гусеподібні	1	Мельгуновський	Метопіда	110 × 2,5—2,75	Ч?	650—600
Журавлеподібні	1	Те саме	Те саме	110 × 2,5—2,75	Ч?	650—600
Голубоподібні	1	Куль-Оба	Діадема	? × 44	Ж	390—380
Горобцеподібні	1	Чортмлик, камера 1 ЦПС	Метопіда	360 × 48	?	350—325
	1	Те саме	Те саме	330 × 35	?	350—325
	4?	Те саме	Пластина	145 × 25; 150 × 25; 195 × 25; 200 × 25	?	350—325
	2	Червоний Перекоп, к. 22, п. 1	Те саме	159 × 30; 151 × 22	Ж	350—300
Не ідентифіковані / куроподібні?	1	Товста Могила, БМ	Метопіда	325 × 40	Ж	350—320
	2	Чортмлик, камера 2 ЦПС	Пластина	350 × ?	?	350—325

(Passeriformes), гусеподібні (Anseriformes), журавлеподібні (Gruiformes) та, можливо, куроподібні² (Galliformes). Слід зауважити, що денні хижі птахи, якими представлена абсолютна більшість бляшок одягу, на довгих пластинах головних уборів у похованнях Причорноморського Степу відсутні³.

ГУСЕПОДІБНІ

Найдавніше зображення водоплавного птаха представлено на уламку золотої пластини (вірогідно, була начільною прикрасою) походить із Мельгуновського кургану (рис. 1, 1). Через сильну стилізацію, важко визначити виду належність зображеної тварини. Видовжений і загнутий дзьоб, не характерний для гусок, в даному випадку вказує на неточність, допущену майстром. Цю пластину не можна віднести до продуктів так званого «скіфського мистецтва», проте, не можна й виключати цей екземпляр із загального масиву аплікативних прикрас скіфського вбрання. Зображення водоплавних птахів є притаманною рисою близькосхідного та грецького мистецтва. Проте, за манерою виконання розглянутого виробу, вони більшою мірою відносяться до останньої [Кисель, 2003, с. 59].

ЖУРАВЛЕПОДІБНІ

Вже згадувана мельгуновська пластина містить також зображення двох птахів із довгими

ногами та шиєю, які щось клюють у себе під ногами. С.А. Кисель відніс їх до страусів [Кисель, 2006, с. 59], проводячи паралелі із зображеннями птахів, що біжать, на келермеській чаші. Нам видається, що загальні пропорції тіла, форма хвоста, крил, подовженість дзьоба та відносно тендітні ноги не дозволяють віднести їх до страусів. Вони з більшою вірогідністю належать до журавлів, які мають дуже широкий ареал існування. За усним зауваженням Л.В. Горобця, на пластині зображено справа молодого птаха, зліва — дорослого. З певною долею ймовірності можна віднести їх до сірого або степового видів. В дорослого сірого журавля мають бути краще виражене біле пір'я за очима, що не дуже чітко помітно. З іншого боку, в сірого журавля, контраст у забарвленні верхньої і нижньої частини ший йде лише до її середини. В той час, як у птаха на зображенні по всій довжині — як у степового журавля. Проте, слід зауважити, що це лише припущення, адже у зображеннях бачимо велику долю стилізації.

ГОЛУБОПОДІБНІ

З кургану Куль-Оба походить довга пластина — діадема, що прикрашала голову похованої тут жінки (рис. 1, 2). Цей виріб містить складну композицію, на якій присутні у тому числі й птахи⁴. Вони показані у профіль, розвернуті в різні сторони від композиційного центру виробу, роль якого грає одне з декількох зображень антропоморфних фантастичних персонажів. Ці птахи ймовірно відносяться до горлиць. Близькою і єдиною відомою нам аналогією до цієї діадеми є пластина від головного убору жінки, похованої в кургані 8 Пісочинського курганного могильника [Бабенко, 2002, рис. 1, 2].

2. Доволі вірогідним, проте спірним є зображення фазанів на метопіді з Товстої Могили та двох пластинах з другої камери ЦП Чортмлика. Не виключено, що в даному випадку змальовано вигаданих тварин. В тексті та таблиці вирішено позначити їх як не ідентифіковані.

3. На території Лісостепу є дві довгі пластини, на яких зображено сцену шматування хижим птахом зайця. Вони декорували головний убір жінки з поховання 1 кургану №8 Пісочинського могильника.

4. Не можемо стверджувати про точну кількість птахів на прикрасі, оскільки в нашому розпорядженні є лише зображення з Атласу ДБК, на якому не дано розгорнутого малюнку всього виробу.

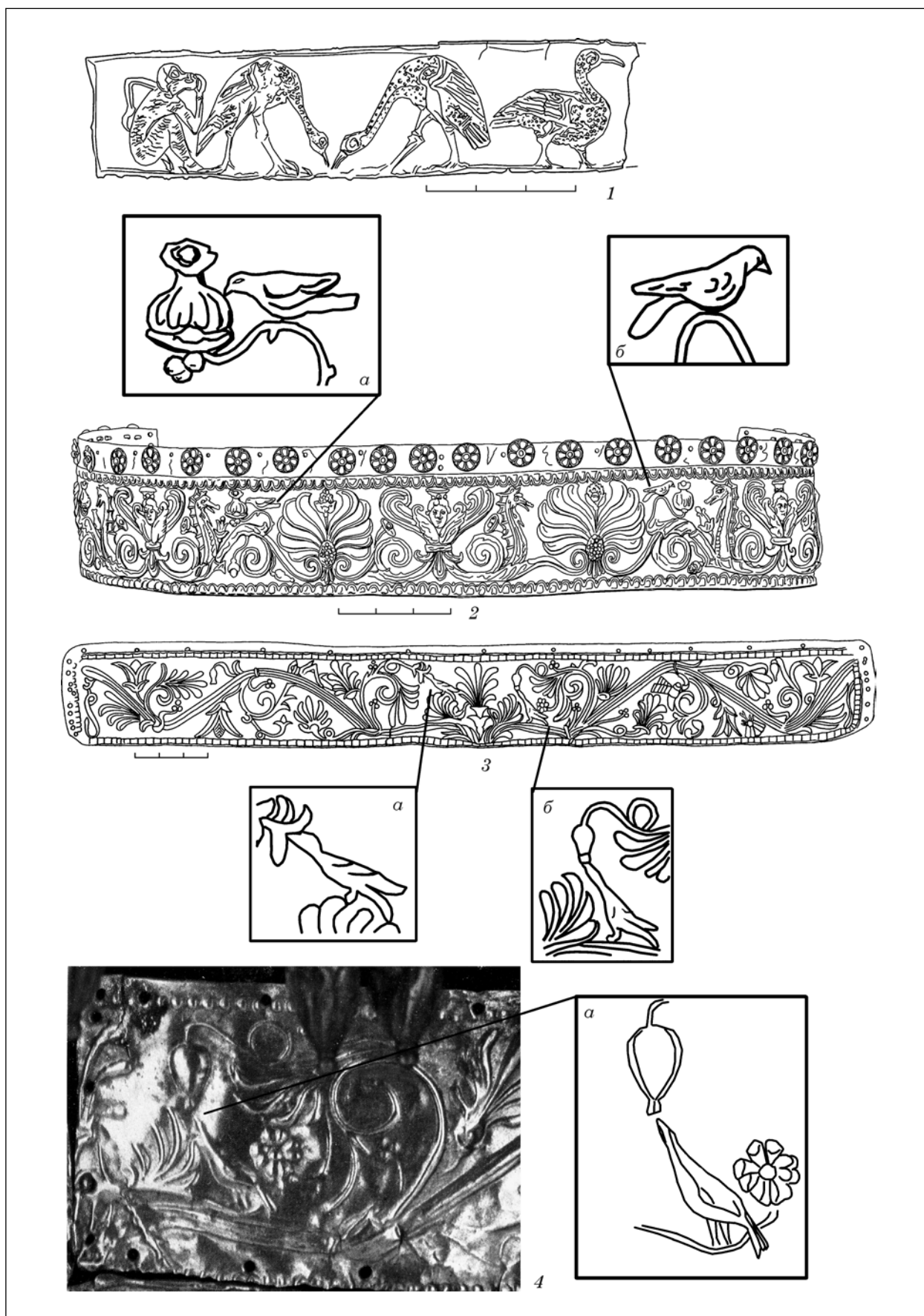

Рис. 1. Фрагмент пластини з Мельгуновського кургану (рис. автора) (1); діадема з Куль-Оби (ДБК) (2); метопіда з Товстої Могили (за Б.М. Мозолевським) (3); фото фрагменту пластини з камери 2 ЦП Чортomla (за О.Ю. Алексеевим) (4)

ГОРОБЦЕПОДІБНІ

Найбільш чисельна група зображень. Птахів цього ряду представлено на двох метопідах та чотирьох пластинах з двох головних уборів камери № 1 центрального поховання кургану Чортотлик. Тварини виступають як елемент складної композиції і знаходяться у взаємодії з рослинами. На одній метопіді два птаха показано у профіль вправо, сидячими на рослинних пагонах (рис. 2, 3). При цьому їх зображення з якоїсь причини є перевернутими (рис. 2, 3а, б). Вони таким чином опинилися у «коріння» центральної пальмети, яка більше схожа на світлове дерево. Дуже близьке зображення центральної рослини бачимо на довгій пластині з кургану 22 п. 1 Червоноперекіпського курганного могильника (рис. 2, 1а). Проте, тут птахів зображено на дереві, а не під ним.

До цього ж головного убору відноситься ряд пластин із зображеннями двох птахів у профіль (рис. 2, 2). На реконструкції, що зберігається у Державному Ермітажі, ці пластини розміщено так, що птахи також виявляються перевернутими і розгорнутими вправо. На нашу думку, таке розташування спірне⁵. Вони розташовані не симетрично, проте з двох боків від головної пальмети — композиційного центру виробу. Щодо їх інтерпретації, ймовірно вони відносяться до родини воронових, на що вказує поза та силует. Особливо це стосується лівого, більш чіткого, зображення.

До іншого головного убору відноситься метопіда, на якій присутні зображення чотирьох птахів (рис. 2, 4). Тварин зображено у профіль вліво. Їх ніби вплетено в загальну складну композицію, центром якої є міфічна крилата істота, а не пальмета, як у попередніх випадках. Зображення птахів у даному випадку настільки умовні, що їх неможливо віднести до якогось виду або родини. Найбільш вірним у цьому випадку буде віднести їх до горобиних.

На двох ажурних пластинах головного убору з п. 1 кургану 22 біля радгоспу Червоний Перекоп зображено один і той самий сюжет. Центром композиції є світлове дерево (?), на якому сидять два птахи (рис. 2, 1а). За загальним виглядом ці тварини відносяться до воронових, ймовірно круків. Їх зображено у профіль, протиставлених один одному. В даному випадку птахи розташовані у центрі виробу, на відміну від всіх інших пластин. На нашу думку, ці вироби є найбільш наближеними до скіфських смаків. Оскільки індоєвропейське світлове дерево не замінене тут грецькою пальметою з пагонами, що тягнуться від неї⁶. А птахи є його обов'язковими супутниками [Кузьміна, 1976б, с. 71].

5. На рисунку подаємо пластину так, як її розміщено на реконструкції головного убору, тобто перевернуто, щоб уникнути плутанини.

6. Подібну інтерпретацію рослинних пагонів на середньому фризі пекторалі запропоновано низкою дослідників [Даниленко, 1975; Мозолевський, 1979, с. 219; Раевский, 2006, с. 494].

НЕ ІДЕНТИФІКОВАНІ

З бокової гробниці кургану Товста Могила походить метопіда, на якій є зображення двох птахів, що п'ють нектар з квітів (рис. 1, 3а, б). Вони знаходяться по обидва боки від пальмети, яка маркує композиційний центр. Тварин розташовано не симетрично, вони показані у профіль вліво. Цілком вірогідно, що ця рослина є символічним світовим деревом, яке трансформувалося у більш звичне для греків зображення пальмети. За виглядом хвосту ці птахи нагадують фазанів, які відносяться до ряду куроподібних. Проте, фазани не п'ють квітковий нектар. Тобто, можна говорити про те, що в даному випадку маємо справу або з вигаданим, або з неточно змальованим птахом.

З камери № 2 ЦПС Чортотлика походить ще один головний убір, на двох пластинах котрого присутні аналогічні птахи [Алексеев, Мурзин, Ролле, 1991, с. 194—195, кат. 113]⁷. Вони виконані дещо детальніше, ніж подібні зображення на метопіді з Товстої Могили (рис. 1, 4а).

ВИСНОВКИ

Отже, відомо лише п'ять степових поховальних комплексів, що містять довгі пластини головних уборів із зображеннями птахів. При цьому кількість комплексів з дрібними пластинками одягу у вигляді птахів у три рази більша [Ліфантій, в печаті]. Загальна кількість виробів — 13 екземплярів⁸, з яких чотири — метопіди, вісім простих довгих пластини та одна діадема. Абсолютна більшість виробів відноситься до головних уборів жінок. Лише пластина з Мельгуновського кургану могла слугувати начільною прикрасою чоловіка. Найбільше зображень птахів присутне на одному з головних уборів з Чортотлика (одна метопіда та чотири пластини). Здебільшого ж цими тваринами прикрашали якусь одну платівку цієї частини одягу.

Привертає увагу, що в трьох комплексах (Мельгуновському, Товстій Могилі та Куль-Обі) разом з довгими пластинами головних уборів присутні також дрібні бляшки одягу у вигляді птахів. З Мельгуновського кургану походять сімнадцять платівок у вигляді хижого денного птаха, які прикрашали церемоніальний пояс [Ліфантій, 2014]. У боковій камері Товстої Могили жінка була похована у одязі, рукави якого

7. На жаль, в першопублікації подано лише пластину, на якій відсутні птахи на цьому типі пластин [ДГС, Атлас, табл. XL, 23]. У нашому розпорядженні є лише фото неповного розвороту пластин [Алексеев, Мурзин, Ролле, 1991, с. 195, кат. 113], тому не наводимо їх на рисунках. Проте, ми даємо промальовку птаха, яку зробили на основі цього фото.

8. Нам не відомо, чи на всіх чотирьох пластинах з камери 1 ЦПС Чортотлика присутні зображення птахів. Проте, з огляду на близький штамп, припускаємо, що на всіх.

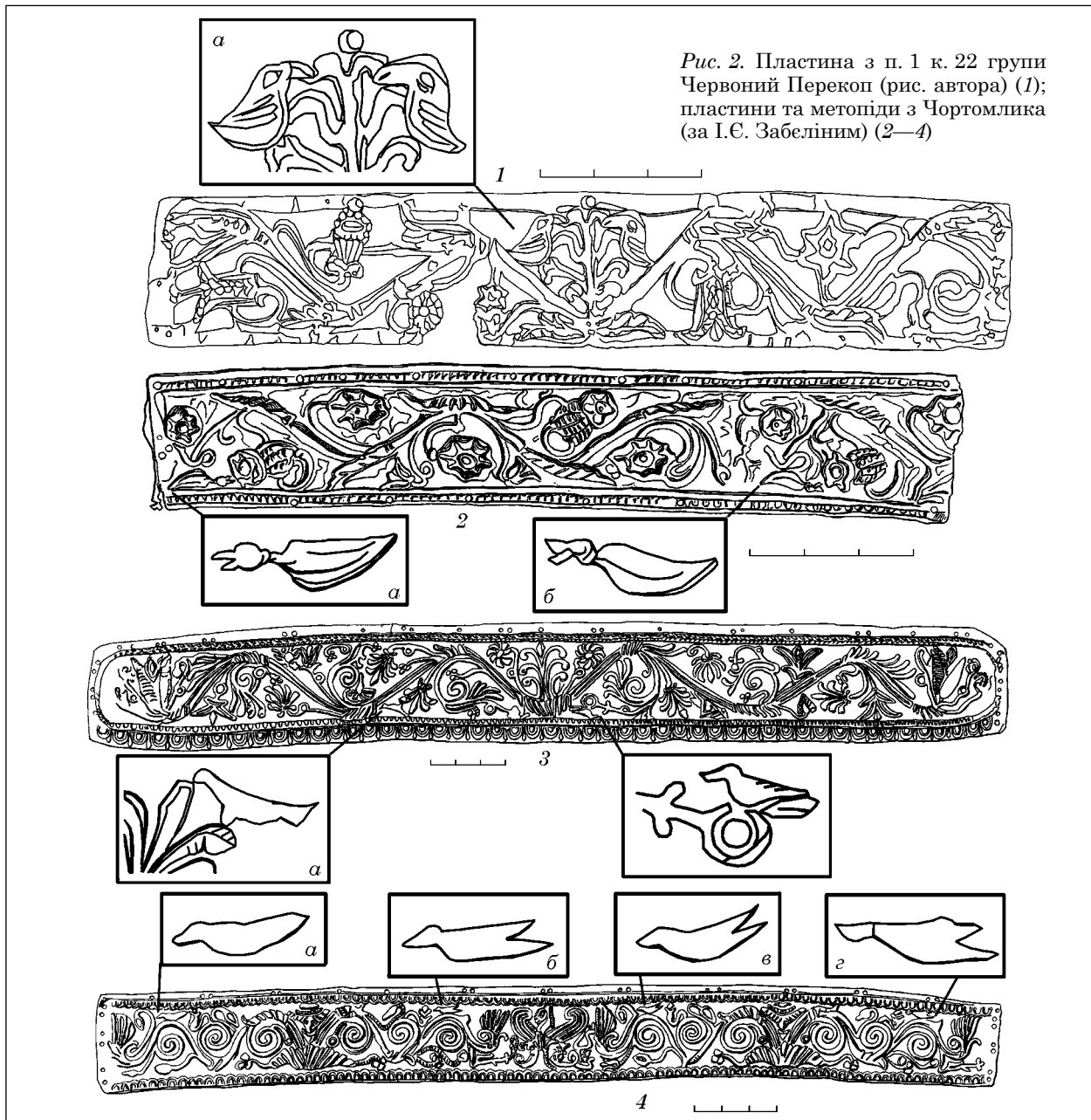

Рис. 2. Пластина з п. 1 к. 22 групи Червоний Перекоп (рис. автора) (1); пластини та метопіди з Чортomla (за І.Є. Забеліним) (2—4)

були прикрашені в тому числі вісьмома платівками, на яких було зображено людину, яка сидить на птасі [Мозолевський, 1979, рис. 113, 5—6; 133]. Одночасно з цим, голову похованої було прикрашено метопідою, на яких присутні дві пташки. З Куль-Оби походять дрібні платівки одягу зі сценою шматування хижим денним птахом риби, а також начільна прикраса зі складним сюжетом, у якому присутні два птахи.

Отже, простежуються закономірності у присутності на одязі певних сюжетів. На користь існування «коду» або набору зображень, якими можна було оздоблювати церемоніальний одяг, на нашу думку, свідчить п. 1 кургану 8 Пісочинського могильника з Лівобережного Лісостепу [Бабенко, 2005, рис. 15]. Дві довгі пластини головного убору похованої точно передають

сюжет з начільної прикраси з Куль-Оби. Проте, є декілька неточностей: змінена послідовність у розташуванні богині, гіпокампів та пальметок, а також додана сцена шматування хижим денним птахом зайця [Бабенко, 2005, рис. 16, 1, 2].

На думку Л.І. Бабенка, введення до композиції цього сюжету, як символу космогонічного акту творіння, було покликано підкреслити космогонічний зміст загальної сцени [Бабенко, 2002, с. 64]. До того ж, загальні умови поховання дали змогу досліднику говорити про можливість виконання покійницею певних жрецьких функцій [Бабенко, 2002, с. 67]. З таким тлумаченням не зовсім зрозуміло, чому на пісочинській пластині ця сцена присутня, а на куль-обській — ні. Якщо ж подивитися ширше і врахувати всі платівки з Куль-Оби, а не лише

довгу пластину, то вийде, що сцена шматування теж присутня у вбранні⁹, просто зображено її не на начільній прикрасі, а на дрібних платівках одягу. Тобто, можна з певною долею застережень говорити про певний «код», закладений у церемоніальний наряд в цілому.

Нами також було помічено відсутність на довгих пластинах головних уборів зображень хижих птахів. В той час, як дрібні платівки одягу в більшості своїй містять саме такий сюжет [Ліфантій, в печати]. Це особливо привертає увагу, адже на діадемі з Келермесського кургану присутні саме зображення хижих денних птахів [Алексеев, 2012, с. 93; Галанина, 2006, рис. 20; 21]. Одночасно, на прикладі Німфейського кургану бачимо, що бляшками у вигляді тварин ряду соколоподібних прикрашали головний убір похованого чоловіка¹⁰. Можливо, такий збіг не випадковий. Адже, була висловлена думка про те, що хижі птахи символізували бога сонця Сурью, рух якого по небу порівнювали з польотом орла (Рв, VII, 63,5). Також, одним з втілень богу грому та перемоги Веретрагни був орел чи сокіл [Кузьмина, 1976а, с. 55]. Тобто, хижі птахи мали «чоловічу символіку», тому цілком логічним є їх відсутність на головних уборах жінок.

Більшість же розглянутих довгих пластин прикрашали жіночі головні убори. Виключенням за цим і за іншими показниками є фрагмент пластини з Мельгуновського кургану. Цей виріб є унікальним і, скоріш за все, є військовим трофеєм з Близького Сходу, якій не міг у повній мірі відповідати уподобанням скіфів (докладніше див.: [Ліфантій, 2014]). Тобто, робити висновки про культурно-релігійну залежність образів певних птахів від статі похованого на основі лише Мельгуновської пластини досить важко, та, ймовірно, помилково.

На розглянутих виробих присутні здебільшого птахи родини воронових, яких у випадку з червоноперекопськими зображеннями можна впевнено віднести до круків. На куль-обській діадемі бачимо образ горлиці. Щодо інших зображень досить важко точно говорити про їх семантичне навантаження через відсутність впевненості у їх трактовці.

Голуб у Рігведі виступав як передвісник смерті [Мифы ..., 1982, с. 347]. У греків він був птахом-супутником Афродіти [Островерхов, 1991, с. 175]. Як відомо, у скіфському пантеоні відповідником Афродіти є Агрімаса [Бессонова, 1983, с. 37—43]. Тобто, цілком можливо, що горлиці з Куль-Оби символізують саме Агрімасу.

9. Треба зауважити, що дрібні платівки не були зафіксовані на одязі похованої, проте, вони цілком могли прикрашати саме її одяг, який розмістили у камері поряд з саркофагом [Артамонов, 1966, с. 64—65]

10. В кургані № 24 *in situ* було зафіксовано розташування платівок у вигляді пташок на голові похованого [Артамонов, 1966, с. 34—35].

Розташування орнітоморфних зображень у загальній композиції пластин досить типово: вони або сидять на рослинних пагонах, або п'ють нектар чи клюють квіти. Можливо це вказує на зв'язок зі скіфською міфологією, де змальовано двох птахів, які їдять плоди зі світового дерева (Рв. I, 164, 20). У більшості випадків птахів розташовано симетрично по відношенню до композиційного центру виробу (по одному чи по два птахи з кожної сторони). На нашу думку, у випадку з довгими пластинами одягу, першочерговим є символізм загальної композиції, а не окремих її персонажів. В такому випадку, більшість птахів виступають як супутники світового дерева. Воно було символом богині-матері та втілювало в собі сили землі, в першу чергу її плодючість [Мозолевський, 1979, с. 219; Кузьмина, 1976б, с. 71]. Також у Рігведі світове дерево зіставляється з породіллю (Рв. V, 78). Тобто, присутність його на довгих пластинах головних уборі було натяком на Богиню-матір, супутниками якої були в тому числі і птахи [Бессонова, 1983, с. 89]. Це дерево чітко видно лише на виробих з Червоноперекопського кургану. В інших випадках воно замінене пальметками чи поліморфними істотами.

Всі пластини, окрім мельгуновської, відносяться до класичного періоду скіфської доби. З них більшість датуються серединою — другою половиною IV ст. до н. е., тобто періоду найбільшого поширення ювелірних виробів на теренах степової Скіфії. Вони є яскравим прикладом впливу грецького мистецтва на скіфський звіриний стиль. Найменше цього впливу, на нашу думку, зазнав сюжет з ажурних пластин головного убору з кургану Червоний Перекоп, оскільки символіка світового дерева тут проглядається найяскравіше.

Алексеев А.Ю., Мурзин В.Ю., Ролле Р. Чертомлык. (Скифский царский курган IV в. до н. э.). — К., 1991. — 416 с.

Алексеев А.Ю. Хронография Европейской Скифии VII—IV веков до н. э. — СПб., 2003. — 416 с.

Алексеев А.Ю. Золото скифских царей в собрании Эрмитажа. — СПб., 2012. — 272 с.

Артамонов М.И. Сокровища скифских курганов в собрании Государственного Эрмитажа. — Прага; Ленинград, 1966. — 120 с.

Бабенко Л.И. Жіночий головний убір IV ст. до н. е. з кургану 8 біля с. Пісочин Харківської області // Археологія. — 2002. — № 4. — С. 59—69.

Бабенко Л.И. Песочинский курганный могильник скифского времени. — Харьков, 2005. — 284 с.

Бессонова С.С. Религиозные представления скифов. — К., 1983. — 138 с.

Боровка Г.К. Женские головные уборы Чертомлыцкого кургана // ИРАИМК. — 1921. — Т. 1. — С. 169—192.

Гаврилюк Н.А., Грищенко В.Н., Яблоновская-Грищенко Е.Д. Авифауна скифской торевтики // Музейні читання: Матеріали наук. конф., присвяч. 30-річчю з дня відкриття Музею історичних коштовностей України (16 лютого 1999 р., Київ). — К., 1999. — С. 56—65.

Галанина Л.К. Скифские древности Северного Кавказа в собрании Эрмитажа. Келермесские курганы. — СПб., 2006. — 80 с.

Даниленко В.И. Исторические сюжеты некоторых шедевров эллино-скифской торевтики // 150 лет Одесскому археологическому музею АН УССР: Тез. докл. юбил. конф. — Одесса, 1975. — С. 88—89.

ДБК. — Т. 3. Атлас: LXXXVI таблиц; 5 с. чертежей и планов; 2 л. карт.

ДГС. — (II). — Атлас. — СПб. — 1872.

Канторович А.Р. К вопросу о скифо-греческом синтезе в рамках звериного стиля степной Скифии // Памятники предскифского и скифского времени на юге Восточной Европы. — М., 1997. — С. 97—113 (МИАР. — № 1).

Канторович А.Р. Скифский звериный стиль Восточной Европы и категории украшаемых вещей // Феномен Більського городища 2014. До 70-річчя відділу археології раннього залізного віку ІА НАН України та 80-річчя від дня народж. видатного українського археолога проф. Є.В. Черненка (1934—2007). — Київ; Полтава, 2014. — С. 49—55.

Кисель В.А. Шедевры ювелиров Древнего Востока из скифских курганов. — СПб., 2003. — 192 с.

Клочко Л.С. Образ водоплавающего птаха на декоративных элементах скифского костюма // Музейні читання: Матеріали наук. конф. Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки (9—11 листопада 2009 р., Київ). — К., 2010. — С. 55—73.

Копейкина Л.В. Золотые бляшки из кургана Куль-Оба // Античная торевтика. — Л., 1986. — С. 28—63.

Кузьмина Е.Е. Скифское искусство как отражение мировоззрения одной из групп индранцев // Скифо-Сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии. — М., 1976а. — С. 52—65.

Кузьмина Е.Е. О семантике изображений на Чертомлыкской вазе // СА. — № 3. — 1976б. — С. 68—75.

Лесков А.М., Кубышев А.И., Болдин Я.И. и др. Отчет о работе Каховской экспедиции // НА ІА НАН України. — 1970/36.

Лифантій О.В. Золоті прикраси одягу із ранніх скифських комплексів // БИ. — 2014. — Вып. XXX. — С. 39—53.

Лифантій О.В. Золотые украшения одежды из Мельгуновского кургана // Наук. зап. Серія: Історичні науки. — Кіровоград, 2014. — Вып. 21: Актуальні проблеми археології та історії раннього залізного віку. — С. 52—60.

Лифантій О.В. Орнитоморфные изображения на золотых аппликативных украшениях одежды скифов. — В печати.

МНМ. В 2 т. — М., 1982. — Т. 2. — 719 с.

Мозольський Б.М. Товста Могила. — К., 1979. — 255 с.

Островерхов А.С. Стекланные подвески-голуби на Юге Восточной Европы (V—III вв. до н. э.) // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья: Материалы междунар. конф. (10—14 декабря 1990 г., Кишинев). — К., 1991. — С. 174—175.

Переводчикова Е.В. Язык звериных образов. Очерки искусства евразийских степей скифской эпохи. — М., 1994. — 210 с.

Поллидович Ю.Б. Мельгуновский тип изображения птиц в скифском искусстве (к вопросу о начальном этапе формирования «звериного стиля») // Иранский мир II—I тыс. до н. э.: Материалы междунар. науч. конф., посвящ. пам. Э.А. Грантовского и Д.С. Раевского (2—3 декабря 2013 г., Москва). — М., 2013. — Вып. VI. — С. 89—100.

Поллидович Ю.Б. Хищник и его жертва: выражение круговорота жизни и смерти средствами скифского зооморфного кода // Структурно-семиотическое исследование в археологии. — Донецк, 2006. — Т. 3. — С. 355—398

Придик Е.М. Мельгуновский клад 1763 года // МАР. — 1911. — № 31. — 24 с.

Раевский Д.С. Очерки идеологии скифо-сакских племен. — М., 1977. — 216 с.

Раевский Д.С. Мир скифской культуры. — М., 2006. — 601 с.

Русяева М.В. Багатофігурні композиції на чаші з кургану Гайманова Могила // Музейні читання: Матеріали наук. конф., присвяч. 30-річчю з дня відкриття Музею історичних коштовностей України (16 лютого 1999 р., Київ). — К., 1999. — С. 49—55.

Clements J.F. The Clements Checklist of Birds of the World. — Ithaca, 2007. — 6th Ed. — 843 с.

О. В. Лифантій

ИЗОБРАЖЕНИЯ ПТИЦ НА ДЛИННЫХ ПЛАСТИНАХ ГОЛОВНЫХ УБОРОВ

В статье рассмотрены длинные пластины головных уборов с орнитоморфными изображениями, которые происходят из комплексов Степного Причерноморья скифского времени. Они встречаются в пяти курганах. При этом мелкие пластинки одежды в виде птиц были найдены в 15 комплексах региона. Было замечено, что на пластинах головных уборов практически не изображали хищных птиц. Наиболее популярными были животные семьи вороновых. Встречены также голуби, журавли и гуси. Удалось проследить взаимосвязь изображенных птиц с сюжетом мирового дерева, которое символизировало помимо прочего богиню-мать и женское начало. В поддержку этого свидетельствует наличие сюжета только на женских головных уборах.

Ключевые слова: Степное Северное Причерноморье, скифская эпоха, длинные пластины головных уборов.

O. V. Lifantii

IMAGE OF BIRDS ON THE LONG APPLIQUÉS OF THE HEADDRESSES

The article describes the long appliqués of headdresses from complexes of the Black Sea Steppe of Scythian time with ornithomorphic images. They were found in five barrows. At the same time small plates of clothes in the form of birds were found in 15 complexes in the region. It was observed that on the appliqués of headwear practically weren't depicted birds of prey. The most popular are the animals of crow family. There were portrayed also pigeons, cranes and geese. It was possible to make a correlation between depicted birds and the world tree, which symbolized among other things the Mother Goddess and feminine. In support of this thesis testifies the presence of this plot only on female headdresses.

Keywords: Northern Black Sea Steppe, Scythian time, long appliqués of headdresses.

Одержано 30.01.2015

С. В. Махортых

КОНСКОЕ СНАРЯЖЕНИЕ РАНЕСКИФСКОГО ВРЕМЕНИ НА ЮГЕ ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ

Статья посвящена пространственно-хронологическому анализу и интерпретации раннескифских удил и псалиев на юге Восточной Европы.

Ключевые слова: конское снаряжение, лесостепная Украина, Северный Кавказ, VII—VI вв. до н. э.

Уздечные принадлежности относятся к числу наиболее значимых и информативных предметов материальной культуры VII—VI вв. до н. э. Трудно переоценить важность этой категории инвентаря, как для хронологических реконструкций, так и для изучения культурных контактов между различными регионами в древности.

Предлагаемая статья посвящена рассмотрению одной из наиболее представительных групп конского убора (удила и псалии), найденных на Северном Кавказе и в лесостепной Украине, которые являются основными центрами сосредоточения раннескифских памятников VII—VI вв. до н. э.

1. УДИЛА

Период скифской архаики характеризуется широким распространением металлических удил с стремячкovidными наружными петлями. Этот тип является ведущим для конской упряжи VII в. до н. э. на юге Восточной Европы. В настоящее время на Северном Кавказе известны 65 бронзовых экземпляров, которые локализуются в Закубанье и Центральном Предкавказье [Махортых, 2009а, с. 236—238].

Довольно широкое распространение бронзовые стремячкovidные удила получили и в ле-

состепной Украине — 46 экз. [Могилов, 2008, с. 15]. При этом 33 (72 %) из них приходится на Днепровское Лесостепное Правобережье и лишь 13 предметов (28 %) найдено на Левобережье.

Бронзовые северокавказские стремячкovidные удила подразделяются на две группы: с орнаментированными (39 экз.) и гладкими стержнями (26 экз.). Последние на территории Центрального Предкавказья (7 экз.) обнаружены близ хут. Алексеевского, а также в курганах 12 и 20 Нартановского могильника [Батчаев, 1985, с. 42, табл. 33, 32; 48, 1—4]. Еще не менее 19 экз. таких удил происходят из Закубанья (курганы 1/В, 2/В, 1/Ш, 3/Ш или 4/Ш, 19, 29 Келермеса; курганы 1/1908 и 1/1910 Ульского могильника; Клады, курган 41 и др.) [Галанина, 1997, с. 120, табл. 17, 30, 31, 81; 19, 126; 22, 257; Галанина, 1999, с. 59, рис. 1, 1—3] (рис. 1, 1, 2, 8). Большинство экземпляров имеют стремячкovidные петли, подножки у которых выделены по бокам небольшими выступами для фиксации ремней. Эти внешние особенности более типичны для раннего скифского времени и отсутствуют у доскифских находок [Тереножкин, 1976, с. 150].

Среди раннескифских стремячкovidных удил с неорнаментированными грызлами имеются экземпляры с окончаниями D-образной (курганы 3/Ш или 4/Ш Келермеса) и треугольной формы (Келермес курган 19, погребение 5). У этих находок дужка петли плавно переходит в подножку без каких-либо выступов (рис. 1, 3, 5).

Следует упомянуть и оригинальные бронзовые удила с гладкими стержнями из Западной Подолии со «стремечками» подтреугольно-овальных очертаний (Дуплииска курган 1), у которых подножка не ровная, а слегка выгнута

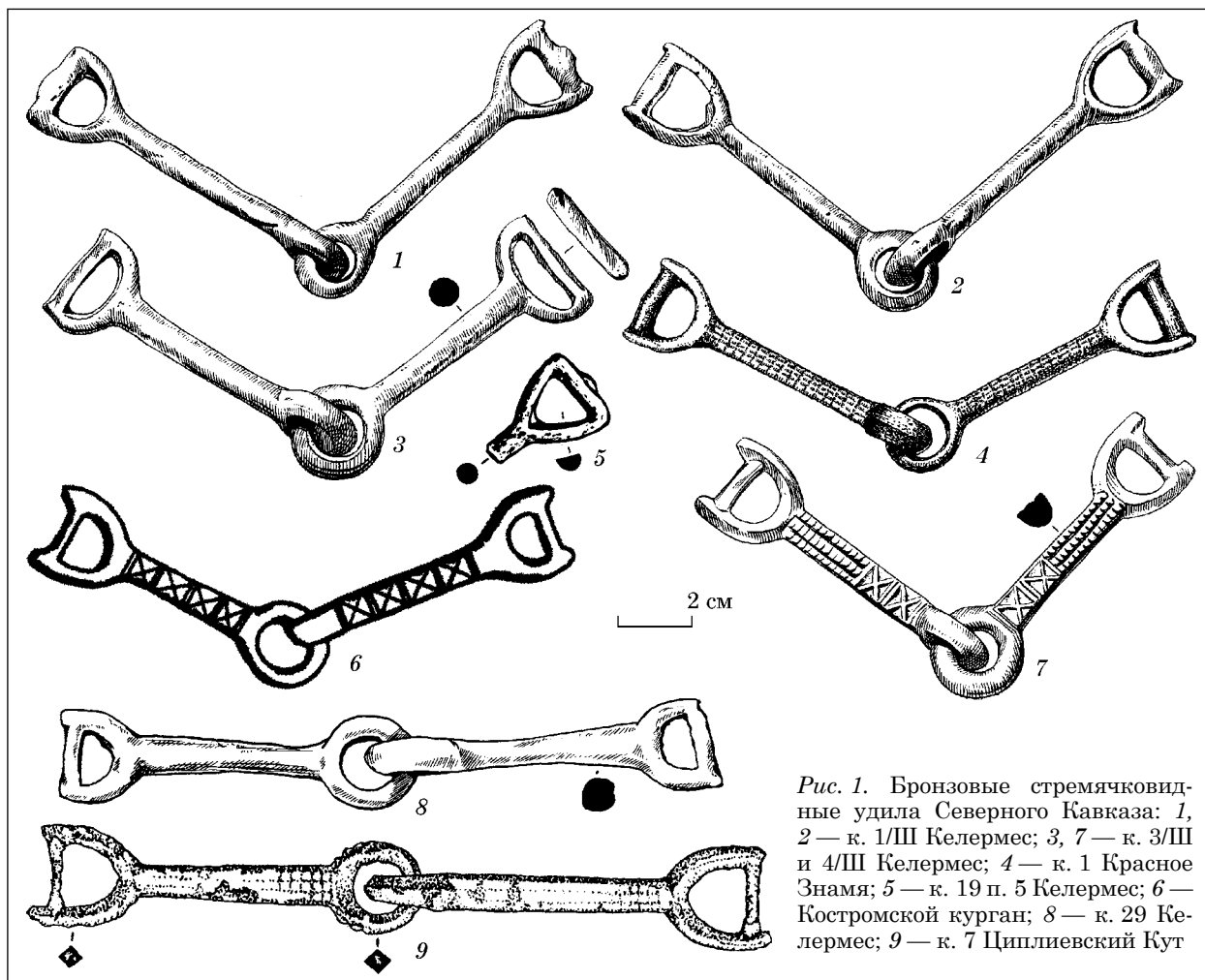

Рис. 1. Бронзовые стремячковые удила Северного Кавказа: 1, 2 — к. 1/Ш Келермес; 3, 7 — к. 3/Ш и 4/Ш Келермес; 4 — к. 1 Красное Знамя; 5 — к. 19 п. 5 Келермес; 6 — Костромской курган; 8 — к. 29 Келермес; 9 — к. 7 Циплиевский Кут

наружу, что составляет местную, локальную особенность, в том числе и некоторых найденных на этой территории железных удил рассматриваемого типа, например, Шутнивы, курган 3 (рис. 2, 6; см. также рис. 5, 5).

Представительная коллекция бронзовых стремячковых удил с рельефно орнаментированными стержнями в виде многорядных врезных квадратиков (18 экз.) происходит из могильника Красное Знамя, курганы 1, 3, 6, 7 [Петренко, 2006, с. 74, табл. 47, 16, 24; 48, 29] (рис. 1, 4). В Центральном Предкавказье в эту наиболее многочисленную группу северокавказских удил с литой насечкой на грызлах входит не менее семи экземпляров из могильника Новозаведенное II (курганы 5, 16), Ставропольского кургана 1953 г. и Пятигорского музея [Махортых, 1991, с. 69, рис. 28, 15; Петренко, Маслов, Канторович, 2000, с. 241, рис. 3] ¹.

Близкие по рельефу на стержнях и форме внешних колец удила имеются в Закубанье:

1. Судя по окислам на челюстях лошадей из некоторых захоронений, на самом деле таких бронзовых удил, унесенных грабителями, очевидно, было больше: курганы 7, 13, 14 Новозаведенное II и курган 1 Новоавловск [Петренко, Маслов, Канторович, 2000, с. 245].

Говердовский курган 1; Келермесский курган 24; Циплиевский Кут, курган 7 и др. [Пьянков, 2006, с. 31, рис. 2, 1; Эрлих, Нехаев, 2011, с. 146, рис. 5, 5] (рис. 1, 9).

На Северо-Западном Кавказе известны бронзовые стремячковые удила и с иными вариациями декора стержней: в виде выступов-пишечек, квадратов с косыми крестами внутри, имитацией обмотки шнура (курганы 3/Ш и 4/Ш Келермеса; Костромской и Ульский курган 1/1908; Циплиевский Кут курган 5 [Иссен, 1953, с. 81, рис. 20; Василиненко, Кондрашов, Пьянков, 1993, с. 182, рис. X, 2; Галанина, 1997, с. 232, табл. 17, 78, 79] (рис. 1, 6, 7).

В отличие от северокавказских, абсолютное большинство бронзовых стремячковых удил с территории лесостепной Украины имеют гладкие стержни (рис. 2, 1—6). Удила, грызла которых покрыты насечками или квадратиками, обнаружены лишь в трех захоронениях (курганы 524 у с. Жаботин и 6 у с. Яснозорье на Правобережье среднего Приднепровья, а также Старшая Могила в Посулье), причем в двух последних случаях декор имело лишь одно из двух звеньев удил [Ллїнська, 1961, с. 43, рис. 5, 1; Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1994, с. 55, рис. 6, 2] (рис. 3, 1, 4).

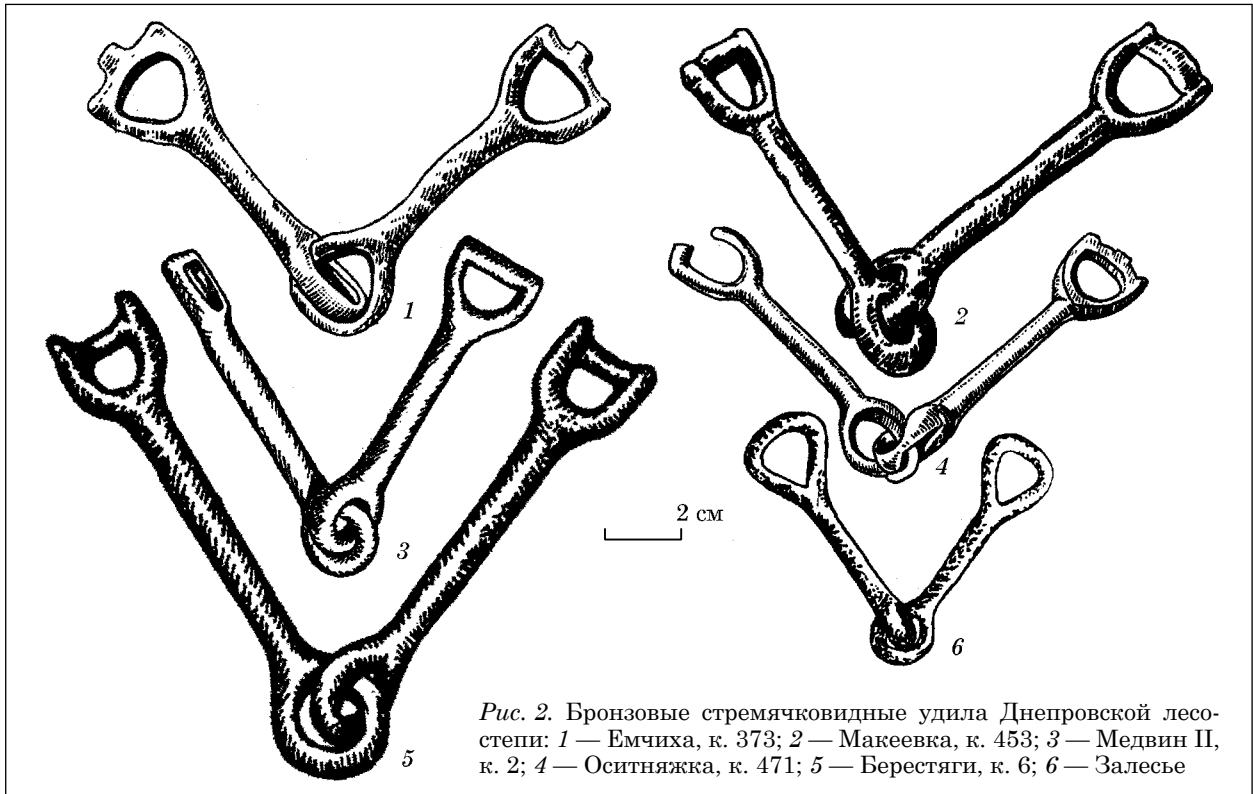
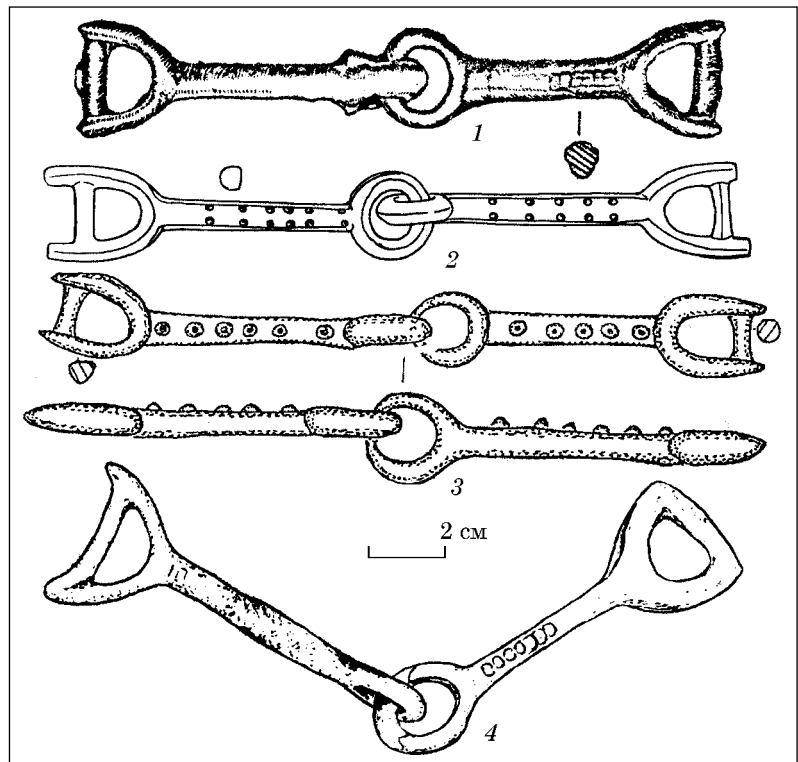

Рис. 2. Бронзовые стремячковые удила Днепроградской лесостепи: 1 — Емчица, к. 373; 2 — Макеевка, к. 453; 3 — Медвин II, к. 2; 4 — Оситняжка, к. 471; 5 — Берестяги, к. 6; 6 — Залесье

Рис. 3. Бронзовые стремячковые удила с орнаментированными грызлами лесостепной Украины: 1 — Яснозорье, к. 6; 2 — п. 2 Репяховой Могили; 3 — Гуляй-Город, к. 38; 4 — Старшая Могила

Еще на двух бронзовых стремячковых удилах из Днепроградской Правобережья (погребение 2 Репяховой Могили; Гуляй-Город, курган 38) зафиксирован декор иного типа — в виде одного-двух рядов выступов-шишечек, который украшает грызла и у некоторых северокавказских находок (курган 5 могильника Циплиевский Кут; Келермес, курганы 2—4/III) [Василиненко, Кондрашов, Пьянков, 1993, с. 182, рис. X, 2; Галанина, 1997, с. 232, табл. 17, 79] (рис. 3, 2, 3). Эти хронологически более поздние варианты бронзовых стремячковых удила конца VII — первых десятилетий VI в. до н. э. отличаются также длинными выступами стремячковых окончаний.

Одной из наиболее ярких инноваций раннескифского времени на юге Восточной Европы (в отличие от восточных районов Евразии) является широкое использование уздечных принадлежностей, изготовленных из железа. Это замечание относится главным образом к удилам и псалиям и в меньшей степени к другим

элементам конского снаряжения (железные палочки-застежки, перстневидные бляшки, пронизи для перекрестных ремней), выявленным в архаических памятниках юга Восточной Европы (Красное Знамя, курган 6; Келермес, курганы 24, 31; Журовка, курган 406 и др.).

Среди раннескифских кованых двусоставных удила находки со стремячковыми наружны-

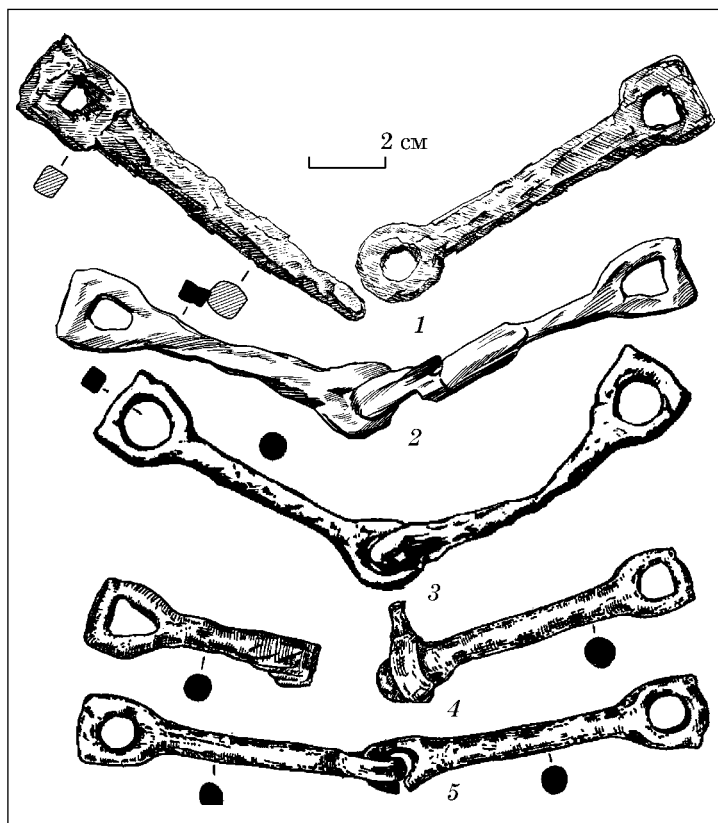

Рис. 4. Железные стремячковые удила Северного Кавказа: 1 — к. 6 Красное Знамя; 2 — к. 1/В Келермес; 3 — к. 19 п. 5 Келермес; 4, 5 — Ульский к. 1/1910

на юге Восточной Европы является украинская Лесостепь. Большинство находок локализуется в Днепро-вском Лесостепном Правобережье: Среднем Поднестровье (Западноподольская группа памятников — 15 экз.) (Долиняны курган 4; Коцюбинчики; Ленковцы; Новоселка-Гримайлівська; Перебыковцы курган 2; Шутнивцы курган 3) и Среднем Поднепровье (Киево-Черкасская группа памятников — 8 экз.) (Журовка курганы 406 и 448; Малая Офирна; Пешки курган 362, Пищальники, Репяховата Могила погребение 2; Червона Могила) [Мелюкова, 1953, с. 60, рис. 28, 2; Ильинская, 1975, с. 23, табл. VIII, 19, 20; Смирнова, 1979, с. 48, рис. 9, 9; Ковпаненко, 1981, с. 49, рис. 38, 3; Бандрівський, 2009, с. 233, рис. 8] (рис. 5, 1—7).

В Днепро-вском Лесостепном Левобережье железные стремячковые удила менее многочисленны. Они соотносятся главным образом с Посуль-

ской группой памятников (7 экз.): Волковцы курган 495; Герасимовка курган 1; Луки и др. [Ильинская, 1968, с. 106, табл. XXXIX, 26; XLV, 12; XLVIII, 28] (рис. 5, 8, 9). Еще одна пара таких удил найдена в бассейне Ворсклы — Осянги, курган 1 [Шрамко, 1987, с. 151, рис. 71, 9].

Таким образом, главными центрами производства железных стремячковых удил в эпоху скифской архаики являлись Северный Кавказ (не менее 25 экз.) и Правобережная лесостепная Украина (23 экз.). В последнем случае основной областью распространения этого типа удил была Западная Подолия. На упомянутых выше территориях также локализируются погребальные комплексы, включающие в свой состав несколько уздечных наборов, либо полностью состоящих из железных стремячковых удил, либо с их доминированием (Келермес курган 1/В; Журовка курган 406; Коцюбинчики и др.).

Обращает на себя внимание типологическое разнообразие кованых стремячковых удил раннескифского времени. Среди них выделяется не менее трех разновидностей, отличающихся друг от друга оформлением внешних окончаний.

Одну из таких разновидностей образуют железные стремячковые удила с треугольными петлями (Долиняны курган 4; Ленковцы; Перебыковцы курган 2; Журовка курган 406; Пешки курган 361), а также сближающиеся с ними по форме удила со «стремечками» подтреугольно-овальных очертаний (Шутнивцы курган 3; Журовка курган 448) (рис. 5, 1—4). Основным районом распространения этого типа

ми петлями представляют особенный интерес. По сравнению с железными однокольчатыми и двухкольчатыми удилами, также имеющими прототипы в предшествующую киммерийскую эпоху, рассматриваемый тип удил является ведущим для конской упряжи VII в. до н. э. на юге Восточной Европы. Основной ареал его распространения охватывает обширную территорию от Центрального Предкавказья на востоке до Среднего Поднестровья на западе.

На Северном Кавказе примеры воспроизведения в железе бронзовых стремячковых удил более многочисленны в Закубанье из Келермесских курганах (1/В, 2/В, курган 15 погребение 3; курган 19 погребение 5; курганы 29, 31) — 14 экз. [Галанина, 1997, с. 120, табл. 19, 139, 140; 20, 158, 242; 21, 164] (рис. 4, 2, 3). Помимо Келермесского могильника железные стремячковые удила найдены в Ульских курганах 1/1908 и 1/1910, а также в Костромском кургане [Иессен, 1953, с. 81, рис. 20; Галанина, 1999, с. 59, рис. 1, 4, 5] (рис. 4, 4, 5).

На остальной территории Северного Кавказа эта разновидность стремячковых удил встречается реже. В Центральном Предкавказье они выявлены в могильниках Красное Знамя (курган 6), Новозаведенное II (курган 2), Нартан (курганы 10, 12, 15, 18) а также в кургане раннескифской эпохи у г. Новопавловск [Петренко, 2006, с. 74, табл. 64, 201, 205; Махортых, 2009б, с. 107, рис. 1] (рис. 4, 1).

Еще одной областью распространения железных раннескифских стремячковых удил

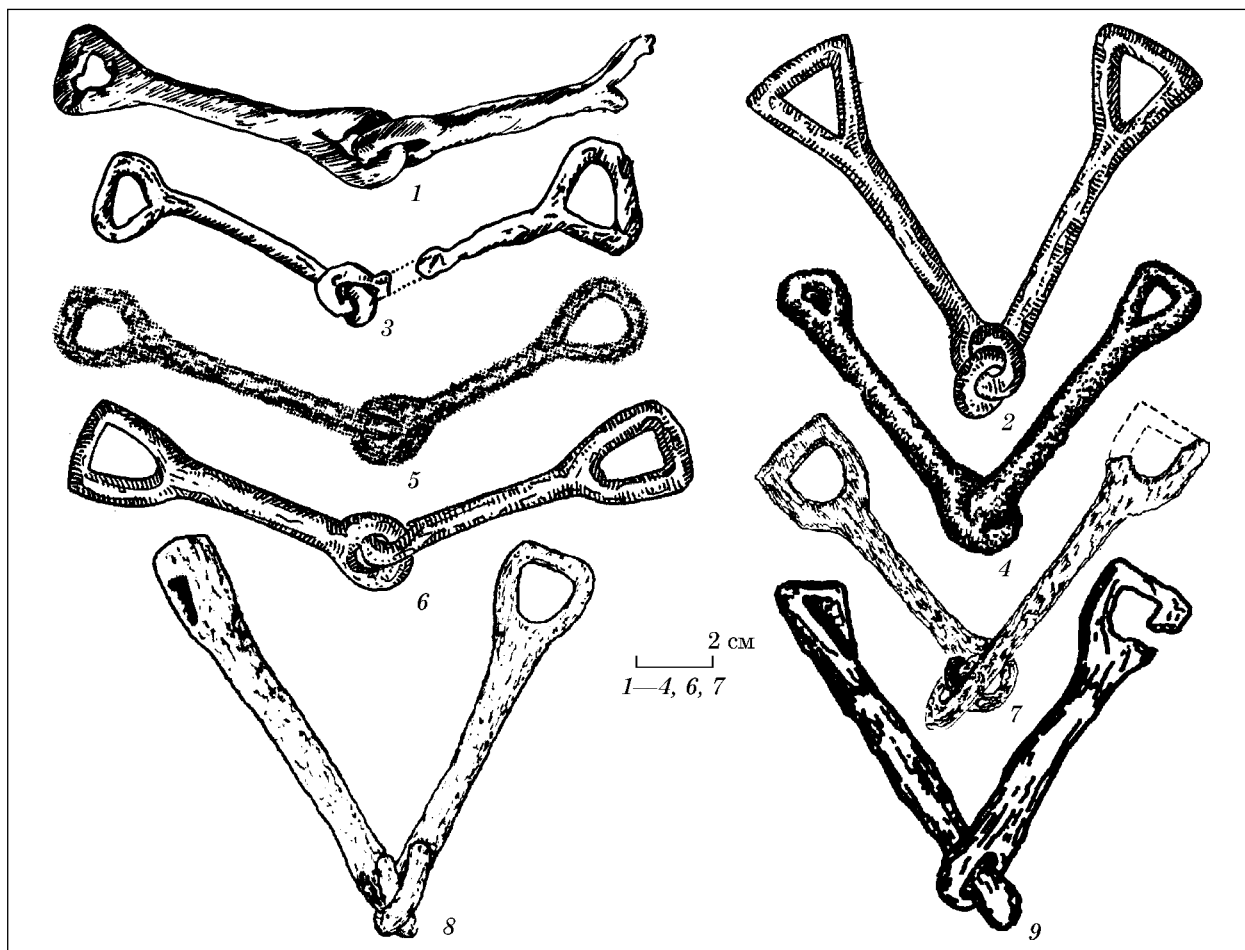

Рис. 5. Железные стремячковидные удила лесостепной Украины: 1 — Долиняны, к. 4; 2, 6 — Журовка, к. 406; 3 — Перебыковцы, к. 2; 4 — Пищальники; 5 — Шутнивцы, к. 3; 7 — п. 2 Репяховатой Могилы; 8 — Герасимовка, к. 1; 9 — Луки

удил является Днепровское Лесостепное Правобережье. В Посулье (Волковцы курган 495; Ромны) и на Северном Кавказе (курган 1/В Келермес) они встречаются реже.

Железные удила, имеющие внешние окончания, по форме близкие к петлям раннескифских бронзовых удил, составляют другую разновидность рассматриваемого типа удил: Журовка, курган 406; Малая Офирна; Червона Могила; Герасимовка, курган 1; Аксютинцы, курган 3; курганы 1/В, 2/В, 29 Келермеса (рис. 4, 2; 5, 6, 8). Примечательно, что на некоторых из них даже воспроизведены стремячковидные петли, подножки у которых выделены по бокам небольшими выступами.

В эпоху скифской архаики известны также железные удила с подквадратно-стремявидными внешними окончаниями: Репяховатая Могила, погребение 2; Осняги, курган 1; Луки; курганы 1/В, 2/В, 19, 31 Келермеса; Ульяновский курган 1/1910; Красное Знамя, курган 6 (рис. 4, 3; 5, 7, 9).

Отмеченное выше типологическое разнообразие железных стремячковидных удил, очевидно, объясняется различным генезисом их бронзовых прототипов. Некоторые из них, например, треугольноконечные экземпляры связаны своим

происхождением с бронзовыми восточноевропейскими прототипами IX—VIII вв. до н. э., тогда как собственно стремячковидные имитации, вероятно, являются подражанием раннескифским образцам. Заметим, что типологическим разнообразием отличаются и бронзовые стремячковидные удила Восточной Европы предскифского периода, среди которых выделяется не менее трех разновидностей [Махортых, 2005, с. 271].

Широкая территория распространения и сравнительно узкие хронологические рамки использования в пределах VII—VI вв. до н. э. позволяют рассматривать железные стремячковидные удила как надежный хроноиндикатор среднего и заключительного этапов периода скифской архаики. Также они являются своеобразным этнокультурным маркером, фиксирующим направление и динамику распространения диагностирующих элементов скифской материальной культуры (а вместе с ними, возможно, и самого скифского населения) в западном направлении после завершения переднеазиатских походов скифов.

Вероятно, не позднее второй половины VII в. до н. э. в северокавказских уздечках активно стали применяться железные удила с концами,

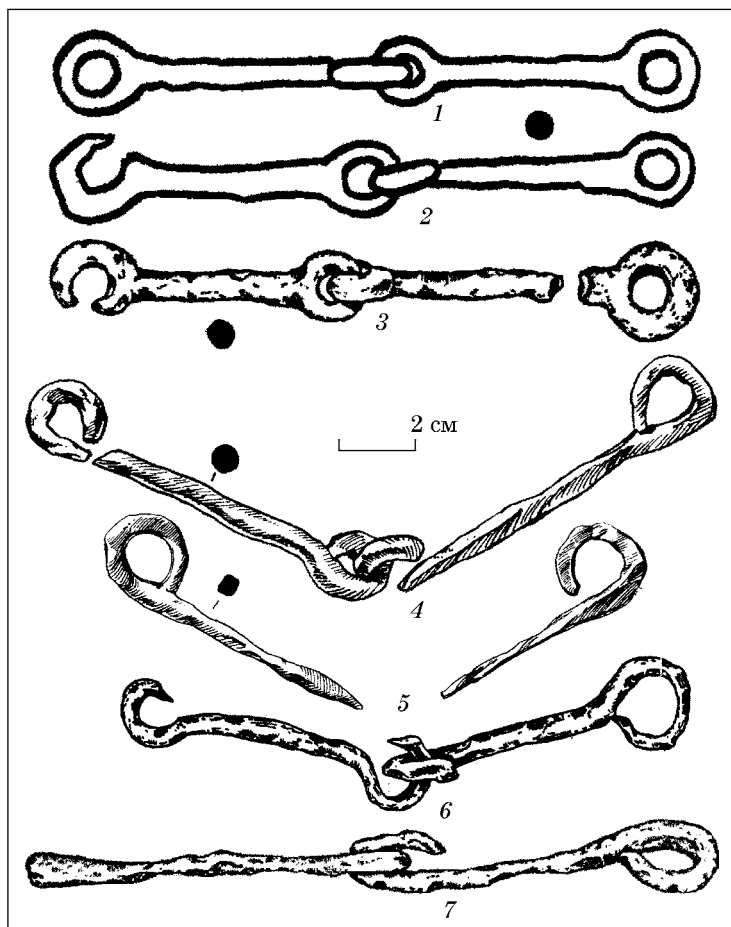

Рис. 6. Железные кольчатые и петельчатые удила Северного Кавказа: 1, 2 — Нартан, к. 14; 3 — Говердовский к. 2; 4 — Келермес, к. 1/В; 5 — к. 2—4/Ш; 6 — Ульский к. 1/1910; 7 — Говердовский к. 1

кин, 1980, с. 46, рис. 16, 2, 3; 18; Ильинская, 1968, с. 105, табл. III, 7, 8; IX, 4; XIII, 4; XXXIV, 6]. Среди захоронений, которые включают в свой состав несколько наборов таких удил, следует назвать Старшую Могилу и погребение 2 Репяховатой Могилы (по 13 экз.), Аксютинцы курган 470 (4 экз.), Волковцы курган 477 (5 экз.) и др.

Прочие разновидности раннескифских железных кованых удил являются довольно редкими на юге Восточной Европы.

На Северном Кавказе известно пять экземпляров двукольчатых удил, подражающих бронзовым удилам новочеркасского типа (Келермес — курган 24, курган 15 погребение 3 и, предположительно, 2/В; курган 41 Клады, курган 20 Нартановского могильника), а также удила с кольчатой формой внешних окончаний — 5 экз. (Нартан, курганы 14, 20; Говердовский курган 2) [Батчаев, 1985, с. 34, табл. 37, 1—3; 48, 13, 16; Галанина, 1997, с. 120, табл. 17, 298а; 25, 346; Эрлих, Нехаев, 2011, с. 151, рис. 10, 3] (рис. 6, 1—3).

2011, с. 151, рис. 10, 3] (рис. 6, 1—3).

Единственной находкой на Северном Кавказе представлено звено железных удил с большой внешней овальной петлей из кургана 29 Келермесского могильника [Галанина, 1997, с. 248, табл. 24, 397].

Немногочисленными в раннескифских памятниках Предкавказья являются и бронзовые двукольчатые удила, имеющие прототипы в предшествующую киммерийскую эпоху. Два их экземпляра найдены в Центральном Предкавказье в могильниках Красное Знамя, курган 9 и Новозаведенное II, курган 8 [Петренко, 2006, с. 146, табл. 59, 267; Petrenko, 1994, p. 354, fig. 1, 14, 15]. Примечательно, что на основании выявленного в этих захоронениях инвентаря (наконечники стрел с ромбической и удлиненно-ромбической формой головки, меловая колчанная застежка из кургана 9, а также бронзовое навершие с изображением протомы грифона раннегреческого типа из кургана 8) эти удила следует относить к различным хронологическим горизонтам в рамках VII в. до н. э., а следовательно, двукольчатые удила не всегда могут рассматриваться в качестве маркера, указывающего на принадлежность отдельных раннескифских комплексов к числу древнейших. Это замечание является актуальным и в отношении захоронений, в составе инвентаря которых присутствуют двукольчатые удила, изготовленные из железа.

загнутыми в кольцевидные петли. Эта форма удил, два звена которых состояли из округлых или прямоугольных в сечении стержней, получив со временем широкое распространение, без особых конструктивных изменений продолжала бытовать на юге Восточной Европы в течение всей скифской эпохи [Махортых, 1991, с. 68; Галанина, 1999, с. 63].

Больше всего таких удил на Северном Кавказе (около 30 экз.) обнаружено в Закубанье: Келермесский могильник — курганы 2—4/Ш, 1/В, 2/В; курган 15, погребения 3 и 5, курган 16, погребение 5; курганы 24, 29, 31; Ульский могильник — курганы 1/1908 и 1/1910; Говердовский курган 1 [Иессен, 1953, с. 81, рис. 20; Галанина, 1997, с. 120, табл. 17, 85; 20, 159; 21, 185; 25, 354; Эрлих, Нехаев, 2011, с. 147, рис. 6, 1; 7, 13] (рис. 6, 4—7).

В Центральном Предкавказье удила этого типа представлены в меньшем количестве — могильники Нартановский (курганы 18, 23) и Новозаведенный II (курганы 6, 7, 17) [Батчаев, 1985, с. 48, табл. 45, 29; 53, 2; Петренко, Маслов, Канторович, 2006, с. 415, рис. 4].

Наиболее многочисленны находки раннескифских железных петельчатых удил на территории Днепровской Лесостепи (не менее 80 экз.), в первую очередь Левобережья (около 60 экз.) и в меньшей степени — Правобережья (21 экз.) [Ильинская, Мозолевский, Теренож-

2. ПСАЛИИ

Помимо удила другим наиболее представительным компонентом уздечных наборов, найденным в скифских памятниках VII—VI вв. до н. э. Северного Кавказа и Днепроградской Лесостепи, являются псалии. В настоящее время имеются данные о более 600 обнаруженных там экземплярах, для изготовления которых использовались различные материалы — железо, бронза, кость (рог), а также дерево.

Одним из основных типов псалиев, характерных для конского снаряжения юга Восточной Европы в эпоху скифской архаики, являлись железные трехпетельчатые псалии. На Северном Кавказе известно более 130 таких находок [Махортых, 2013, с. 274]. Сближаясь между собой наличием петель, они отличаются прямым или чаще загнутым верхним концом стержня и декорированием его окончаний разного рода шишечками. К локальным особенностям относится более широкое распространение стержневидных псалиев с двумя ровно обрезанными концами в Центральном Предкавказье (Красное Знамя, курганы 1, 3), а также оформление нижних окончаний псалиев в виде расплюснутой лопаточки у закубанских находок (Келермесский могильник: курганы 2/В, 15, 29; Говердовский курган 1 и др.) [Галанина, 1997, с. 248, табл. 24, 401; Петренко, 2006, с. 125, табл. 48, 37, 42; Эрлих, Нехаев, 2011, с. 147, рис. 6, 5; 7, 11, 12] (рис. 7, 2, 3, 6).

Что касается территории лесостепной Скифии, то в настоящее время оттуда происходит 112 железных трехпетельчатых псалиев [Могилов, 2008, с. 31]. В количественном отношении они приблизительно поровну распределяются между двумя основными центрами распространения конского снаряжения VII—VI вв. до н. э. в украинской лесостепи — бассейном Тясмина и Посульем. Эти псалии характеризуются прямым (11 %) или чаще (89 %) загнутым верхним концом стержня, а также декорированием окончаний разного рода круглыми или коническими шишечками (рис. 8, 1—5).

Псалии, изготовленные из бронзы и кости, в сравнении с железными экземплярами отличаются большим разнообразием исполнения. Имеются данные о 27 бронзовых северокавказских находках. Основной областью их распространения является Центральное Предкавказье — 21 экз. (хут. Алексеевский; Красное Знамя, курган 6; Нартан, курганы 12, 13 и др.), тогда как в Закубанье известны всего шесть экземпляров (Говердовский курган 1; Подгорная и др.). Большинство рассматриваемых находок объединяет то, что они относятся к классу трехпетельчатых (23 экз.), тогда как экземпляры с трубчатыми отверстиями существенно уступают им количественно (4 экз.).

Раннескифские северокавказские бронзовые псалии представлены двумя основными модификациями: 1) с зооморфным оформлением

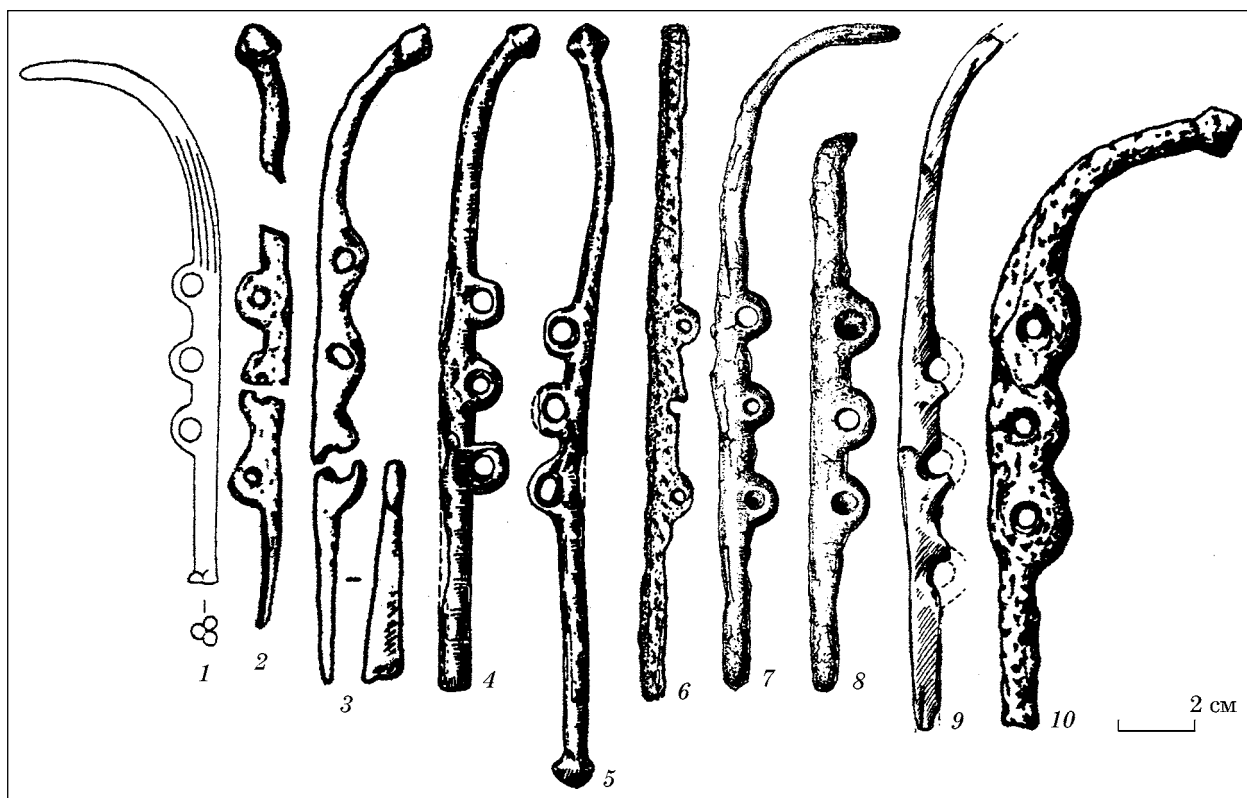

Рис. 7. Бронзовые и железные трехпетельчатые псалии Северного Кавказа: 1 — Пятигорский музей; 2 — Говердовский к. 1; 3 — Келермес к. 15 п. 3; 4, 5 — Ульский к. 1/1910; 6 — Красное Знамя к. 1; 7, 8 — Красное Знамя к. 7; 9 — Келермес к. 2/В; 10 — Новозаведенное II к. 17

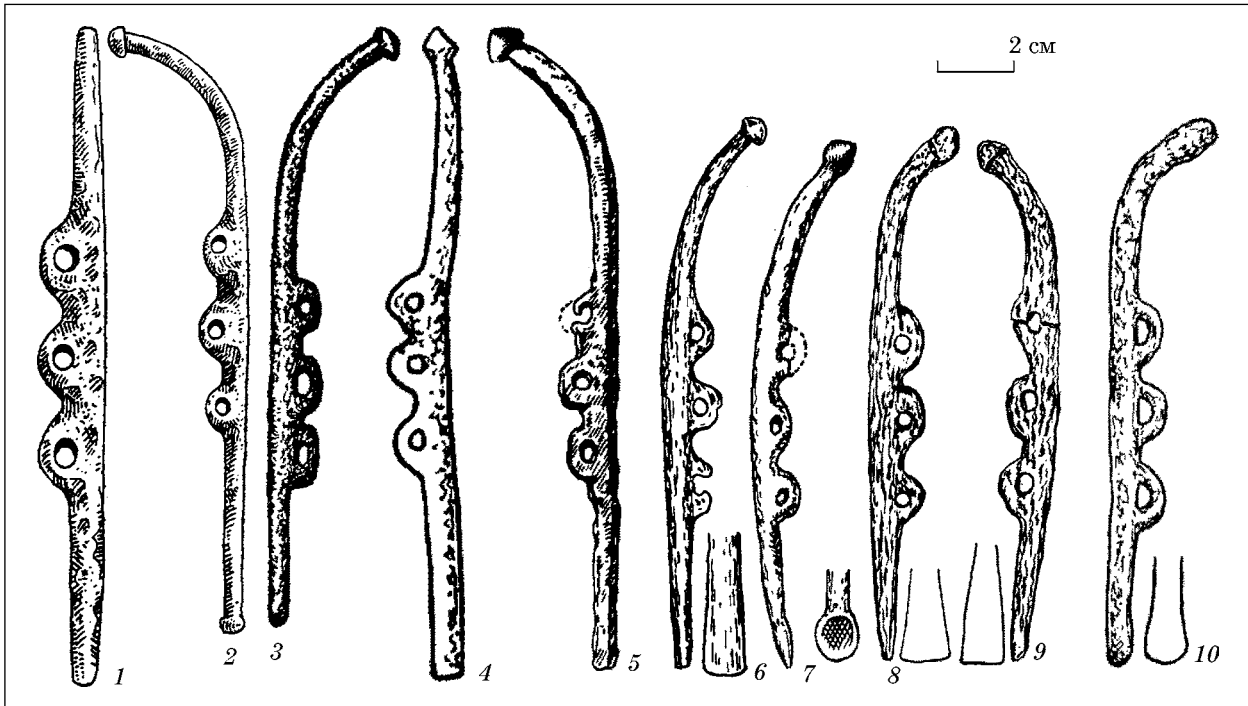

Рис. 8. Железные трехпестельчатые псалии лесостепной Украины: 1, 2 — Журовка, к. 406; 3 — Бобрица, к. 40; 4 — Саранчево поле, к. 11; 5 — Макеевка, к. 453; 6 — Поповка, к. 3; 7 — Поповка, к. 7; 8, 9 — п. 2 Репяховатой Могилы; 10 — Осняги, к. 13

окончаний (19 экз. или 70 %); 2) без него (8 экз. или 30 %). Последняя разновидность объединяет псалии, хранящиеся в Пятигорском музее, а также происходящие из раскопок Н.И. Веселовского в Прикубанье [Иессен, 1953, с. 84, рис. 22; Махортых, 1991, с. 69, рис. 28, 1]. Эти изделия типологически близки между собой и представлены стержневидными трехпестельчатыми псалиями с одним изогнутым окончанием. Кубанские находки имеют шишечку на верхнем конце, в то время как прямые концы пятигорских экземпляров оканчиваются плоской фигурной шляпкой в виде трех спаренных кружочков (рис. 7, 1). Бронзовые уздечные бляшки с аналогичным трехкружковым декором обнаружены в двух келермесских комплексах (курган 2/В и погребение 5 кургана 15) и одном из курганов у с. Аксютинцы в Посулье [Галанина, 1997, с. 241, табл. 23, 264; Алексеев, 2003, с. 389, рис. 17, 3].

При общем типологическом сходстве своеобразии бронзовых трехпестельчатых зооморфно оформленных псалиев проявляется в количестве и наборе отображаемых образов. Господствуют псалии с одним декорированным окончанием (12 экз.), среди которых преобладает изображение головы орла с сильно загнутым клювом, выпуклым глазом и подчеркнутой восковицей (8 экз. — Красное Знамя, курган 6) (рис. 9, 1). Еще четыре псалия украшены стилизованными бараньими головками: Подгорное; Говердовский курган 1 [Ложкин, Петренко, 1981, с. 71, рис. 1, 2, 3; Эрлих, Нехаев, 2011, с. 146, рис. 5, 1, 2] (рис. 9, 2, 3). У трех находок

из Нартана (курганы 12, 13) украшены оба окончания псалиев: один в виде копыта, другой — в виде головы барано-птицы (рис. 9, 4).

Раннескифские бронзовые псалии относятся к числу находок, не часто встречающихся в лесостепной Скифии (13 экз.) [Ковпаненко, 1981, с. 42, рис. 31, 4, 5; Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1994, с. 53, рис. 6, 2]. Наиболее многочисленными (9 экз.) среди них являются предметы, имеющие три отверстия и муфтообразные расширения в местах отверстий (Жаботин, курган 524; Медвин II, курган 2; Яснозорье, курган 6 и др.) (рис. 10, 1, 2, 4, 5). Вместе с тем эти находки отличаются друг от друга формой (дуговидная, Г-образная или прямая стержневидная), а также оформлением нижнего окончания псалиев. Последние декорированы в виде копыта, ребристой шишечки или являются гладкими, тогда как противоположные верхние окончания, как правило, не орнаментированы, за исключением псалиев из Яснозорья, у которых они оформлены в виде входящих друг в друга четырех конусов. Помимо этого, боковые стороны муфт на псалиях из кургана 524 Жаботина украшены солярными знаками (рис. 10, 2).

Основной областью распространения упомянутых выше бронзовых псалиев является Днепровское Лесостепное Правобережье, в частности бассейны рек Тясмина и Роси, в то время как на Левобережье известна всего одна находка (Прохоровка) [Могилов, 2008, с. 30, рис. 57, 10]. Ближайшие соответствия этим изделиям обнаружены на Северном Кавказе, в

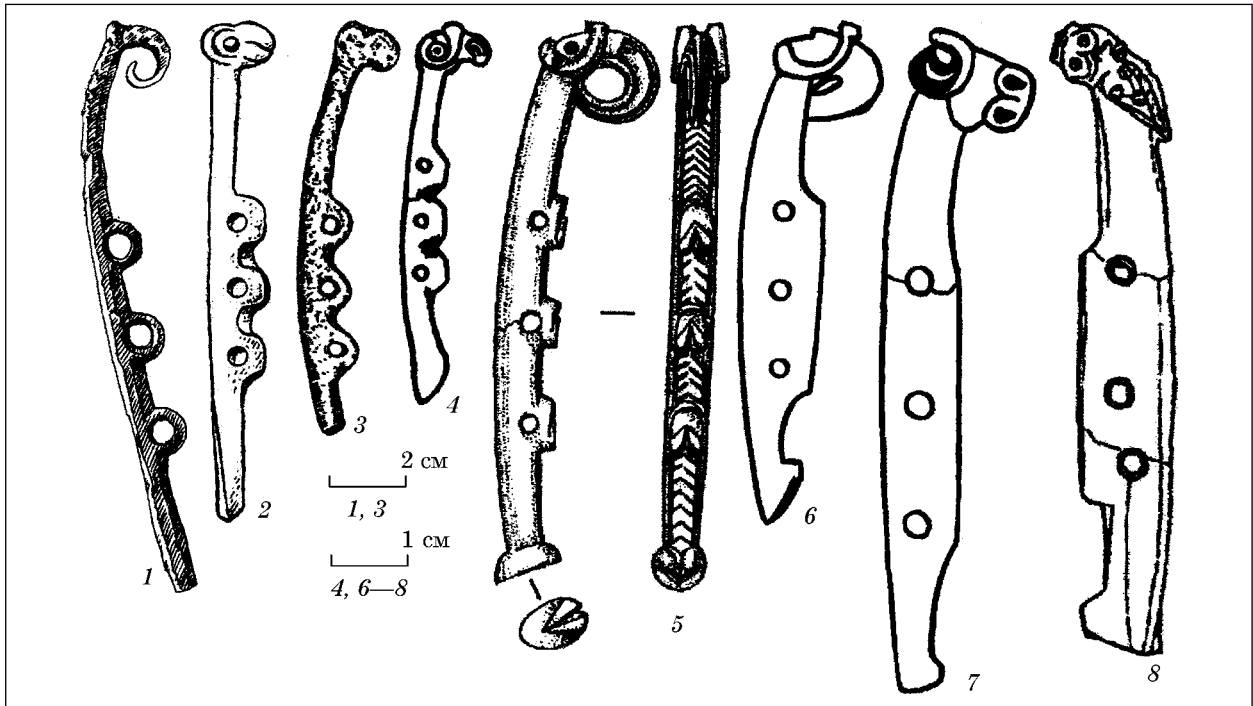

Рис. 9. Костяные и бронзовые псалии Северного Кавказа: 1 — Красное Знамя к. 6; 2 — Подгорная; 3 — Говердовский к. 1; 4 — Нарган к. 12; 5 — Новозаведенное II к. 16; 6 — Нарган к. 15; 7 — Нарган к. 23; 8 — Новозаведенное II к. 11

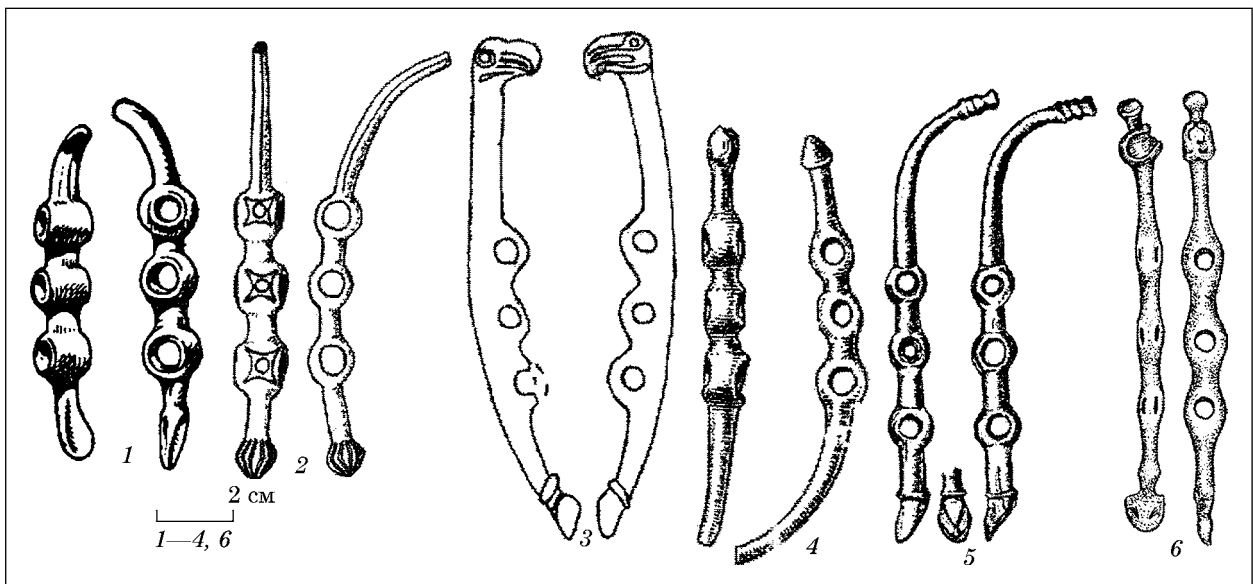

Рис. 10. Бронзовые псалии Днепровской лесостепи: 1 — Медвин II, к. 2; 2 — Жаботин, к. 524; 3 — Роменский уезд; 4 — Емчиха, к. 375; 5 — Яснозорье, к. 6; 6 — Старшая Могила

Закубанье (Хаджох I) и Центральном Предкавказье (хут. Алексеевский), где они датируются в рамках начала — первой половины VII в. до н. э. [Сазонов 2000, с. 51; Эрлих, 2007, с. 130].

Ссылаясь на наличие ряда морфологических особенностей, Т.В. Рябкова разделяет псалии жаботинского типа на несколько вариантов. Находки из курганов 524 у с. Жаботин и 375 у с. Емчиха относятся ею к так называемому классическому варианту, имеющему шишечки на обоих концах псалия [Рябкова, 2007, с. 132].

Следует отметить, что верхние окончания псалий из курганов у сел Жаботин и Емчиха обломаны, поэтому их отнесение к классическому варианту является некорректным. Более того, сам факт фрагментированности наряду со стертой орнаментацией на стержнях удил из кургана 524 у с. Жаботин свидетельствует о длительном использовании этих уздечных наборов, а также, одновременности или даже более молодой хронологической позиции по сравнению с северокавказскими комплексами.

Иные модификации бронзовых раннескифских псалиев являются малочисленными на территории лесостепной Украины. Они представлены четырьмя экземплярами и происходят из Днепровского Лесостепного Левобережья (Посулье). Первая пара псалиев в виде прямого плоского стержня с округлыми утолщениями в местах отверстий найдена в кургане Старшая Могила [Ильинская, 1968, с. 107]. Один из концов оформлен в виде головы барана, противоположный — в виде копыта (рис. 10, 6). Другая пара псалиев с окончаниями в виде головки хищной птицы и копыта связывается с Роменским уездом [Могилов, 2008, с. 30, рис. 57, 12, 13] (рис. 10, 3).

Как и в случае с бронзовыми экземплярами, основным центром распространения костяных псалиев на Северном Кавказе является Центральное Предкавказье. Наиболее представительная их серия выявлена в Нартановском могильнике (14 экз.) — курганы 14—16, 18, 23. Все они трехдырчатые и имеют разнообразные зооморфные изображения на обоих концах. Известны следующие их сочетания: изображения головы птицы, грифо-барана, кошачьего хищника или фантастического животного на одном конце и копыта на другом (рис. 9, 6, 7). Большинство изображений лишено каких-либо орнаментальных изысков и являются довольно схематичными.

Кроме Нартановского могильника еще не менее семи костяных трехдырчатых и трехпетельчатых зооморфно оформленных псалиев найдены в могильнике Новозаведенное II (курганы 6, 11, 16). Некоторые из них имеют богато декорированные стержни и рельефные изображения оснований конских копыт на выступах у отверстий [Петренко, Маслов, Канторович, 2000, с. 241, рис. 3] (рис. 9, 5).

Помимо костяных в Новозаведенном II могильнике выявлены деревянные псалии, от которых сохранились костяные зооморфные наконечники в виде головок барана или барано-птицы (курганы 5, 10, 13, 14) [Канторович, 2007, с. 251, рис. 2, 11; 6]. Эти находки сближаются с подобными костяными насадками (20 экз.) из келермесских курганов 1/В и 2/В в Закубанье [Галанина, 1997, с. 236, табл. 21, 166—172, 179—181, 195; 22, 232].

Следует упомянуть также оригинальные псалии из клыков кабана (4 экз.), найденные в кургане 1 у хут. Красное Знамя, в нижней трети которых имеются два круглых отверстия [Петренко, 2006, с. 75, табл. 47, 17, 25].

Среди рассматриваемых псалиев VII—VI вв. до н. э. самыми многочисленными в лесостепной Украине являются костяные псалии прямой или слегка изогнутой дуговидной формы (более 300 экз.), основным центром распространения которых является днепровское Левобережье (241 экз., или около 80%), и в частности Посулье — Старшая Могила (26 экз.);

Волковцы, курган 2 (8 экз.) и др. [Ильинская, 1961, с. 46; Могилов, 2008, с. 25]. В большинстве случаев они являются трехдырчатыми и имеют разнообразные зооморфные изображения на обоих концах. Чаще всего псалии украшены изображением головки коня, барана или барано-птицы на одном конце и копыта — на другом. Основной период бытования костяных псалиев приходится на VI в. до н. э. [Ильинская, 1968].

Помимо костяных, в лесостепном Приднепровье известны находки и деревянных псалиев, от которых сохранились костяные зооморфные наконечники в виде копыта и голов грифо-барана (Поповка курган 8; Репяховатая Могила и др.) [Ильинская, 1968, с. 104; Могилов, 2008, с. 29].

3. ВЫВОДЫ

Погребальный инвентарь комплексов, включающих раннескифские удила и псалии, а также рассмотрение последовательного изменения архаической скифской упряжи во времени на юге Восточной Европы, с учетом хронологических разработок Л.К. Галаниной, В.Г. Петренко, В.Р. Эрлиха, В.Е. Маслова и А.Д. Могилова, позволили прийти к следующим заключениям.

1. Ведущим типом удила периода скифской архаики на Северном Кавказе являются бронзовые и железные удила со стремячководными внешними окончаниями, которые составляют более 60% от всех выявленных здесь находок с установленной формой. На территории Днепровской Лесостепи наиболее многочисленными являются железные петельчатые удила.

2. Закубанье является основным центром распространения на Северном Кавказе бронзовых стремячководных удила с гладкими стержнями, а также железных петельчатых удила, тогда как Центральное Предкавказье — бронзовых стремячководных удила с рельефно орнаментированными стержнями в виде врезных квадратиков. В украинской Лесостепи главной областью использования бронзовых и железных стремячководных удила является Днепровское Правобережье, а железных удила с петельчатыми окончаниями — Левобережье Днепра.

3. Бронзовые стремячководные удила с гладкими стержнями и выделенными боковыми выступами, появившись на юге Восточной Европы в начале — первой половине VII в. до н. э., бытовали здесь до конца этого столетия.

4. Основным периодом бытования бронзовых стремячководных удила, украшенных орнаментом в виде рельефных квадратиков, приходится на вторую половину VII и / или «ранний» VI в. до н. э. Этим же временем датируется большинство стремячководных удила из желе-

за, которые неоднократно встречались в одних комплексах с бронзовыми стремячковидными удилами.

5. Бронзовые стремячковидные удила с иными вариациями декора стержней (в виде выступов-шишечек, квадратов с косыми крестами внутри, имитацией обмотки шнура) встречаются, главным образом, на Северо-Западном Кавказе, а также в Среднем Приднепровье, где они маркируют более молодую в хронологическом отношении группу раннескифских памятников.

6. Железные петельчатые удила наиболее широкое распространение получили в Днепро-вской лесостепи и на Северном Кавказе в конце VII и / или VI в. до н. э.

7. Железные трехпетельчатые псалии хорошо представлены как на территории Северного Кавказа, так и в лесостепных областях Украины. Время их бытования приходится в основном на вторую половину VII — первые десятилетия VI в. до н. э., при этом экземпляры с раскованными нижними окончаниями в виде плоской лопаточки или кружочка относятся к числу позднейших хронологических разновидностей.

8. Основную группу раннескифских псалиев, использовавшихся в лесостепной Украине в эпоху архаики, составляли изделия из кости. Бронзовые псалии наибольшее распространение получили здесь в VII в. до н. э., и в отличие от костяных экземпляров центр их сосредоточения располагался не на левом, а на правом берегу Днепра.

9. Наличие региональной специфики, проявляющейся в более широком употреблении бронзовых псалиев и стремячковидных удили на территории Днепро-вского Лесостепного Правобережья и, наоборот, их малочисленность на Левобережье, где ведущими являлись железные петельчатые удила и костяные псалии, было обусловлено причинами как хронологического, так и культурно-исторического характера, в том числе неоднородностью раннескифского кочевнического объединения, локализующегося на территории лесостепной Скифии.

Алексеев А.Ю. Хронография Европейской Скифии. — СПб., 2003. — 416 с.

Бандрівський М. Елементи церемоніальної колісниці VII ст. до нар. хр. на Тернопільщині // МДАПВ. — 2009. — Вып. 13. — С. 215—233.

Батчаев В.М. Древности предскифского и скифского периодов // Археологические исследования на новостройках Кабардино-Балкарии. — Нальчик, 1985. — С. 7—115.

Василиненко Д.Э., Кондрашев А.В., Пьянков А.В. Археологические материалы предскифского и раннескифского времени из Западного Закубанья // Понтийско-кавказские исследования. — Краснодар, 1993. — С. 21—38.

Галанина Л.К. Келермесские курганы. — М., 1997. — 269 с.

Галанина Л.К. Ульский курган (раскопки Н.И. Веселовского в 1910 г.) // АСГЭ. — 1999. — Вып. 34. — С. 58—67.

Иессен А.А. К вопросу о памятниках VIII—VII вв. до н. э. на юге европейской части СССР // СА. — 1953. — Т. XVIII. — С. 49—110.

Гліньська В.А. Скифська вузда VI ст. до н. е. // Археологія. — 1961. — Т. XIII. — С. 38—61.

Ильинская В.А. Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин. — К., 1975. — 223 с.

Ильинская В.А. Скифы Днепро-вского Лесостепного Левобережья. — К., 1968. — 203 с.

Ильинская В.А., Мозолевский Б.Н., Тереножкин А.И. Курганы VI в. до н. э. у с. Матусов // Скифия и Кавказ. — К., 1980. — С. 31—63.

Канторович А.Р. Истоки и вариации образа бараноптицы в раннескифском зверином стиле // Северный Кавказ и мир кочевников в раннем железном веке. — М., 2007. — С. 235—257.

Ковпаненко Г.Т. Курганы раннескифского времени в бассейне р. Рось. — К., 1981. — 158 с.

Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый С.А. Новые погребения раннего железного века в Поросье // Древности скифов. — К., 1994. — С. 41—63.

Ложкин М.Н., Петренко В.Г. Уздечный набор из Краснодарского края // КСИА. — 1981. — № 167. — С. 70—73.

Махортых С.В. Скифы на Северном Кавказе. — К., 1991. — 132 с.

Махортых С.В. О генезисе предскифских стремячковидных удили Восточной Европы // На пошану Софії Станіславівни Березанської. — К., 2005. — С. 269—274.

Махортых С.В. Раннескифские стремячковидные удила Северного Кавказа // Пятая Кубанская археологическая конференция. — Краснодар, 2009а. — С. 236—239.

Махортых С.В. Железные стремячковидные удила в контексте раннескифских древностей юга Восточной Европы // Старожитності степового Причорномор'я і Криму. — 2009б. — Т. XV. — С. 106—111.

Махортых С.В. Раннескифские псалии Северного Кавказа // Шестая Кубанская археологическая конференция. — Краснодар, 2013. — С. 274—277.

Мелюкова А.И. Памятники скифского времени на Среднем Днестре // КСИИМК. — 1953. — Вып. 51. — С. 60—73.

Могилов О.Д. Спорядження коня скифської доби у лісостепу Східної Європи. — Київ; Кам'янець-Подільський, 2008. — 439 с.

Петренко В.Г. Краснознаменский могильник. — М., 2006. — 177 с.

Петренко В.Г., Маслов В.Е., Канторович А.Р. Хронология центральной группы курганов могильника Новозаведенное II // Скифы и сарматы в VII—III вв. до н. э. — М., 2000. — С. 238—248.

Петренко В.Г., Маслов В.Е., Канторович А.Р. Погребения подростков в могильнике Новозаведенное II // Древности скифской эпохи. — М., 2006. — С. 388—427.

Пьянков А.В. Комплекс кургана 7 могильника Цицелиевский Кут как новое свидетельство этнокультурных связей населения Северо-Западного Кавказа в раннескифскую эпоху // Международные отношения в бассейне Черного моря в скифо-античное время. — Ростов-на-Дону, 2006. — С. 27—33.

Рябкова Т.В. К вопросу о типологии и происхождении псалиев типов «Жаботини» и «Уапхиту» // Ранний залізний вік Єврозії. — К., 2007. — С. 131—135.

Сазонов А.А. Хаджожские курганы — некрополь древнемеотских вождей // Информационно-аналитический вестник. — 2000. — № 3. — С. 42—67.

Смирнова Г.И. Курганы у с. Перебыковцы — новый могильник скифской архаики на Среднем Днестре // Тр. ГЭ. — 1979. — Т. XX. — С. 36—67.

Тереножкин А.И. Киммерийцы. — К., 1976. — 222 с.

Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — К., 1987. — 182 с.

Эрлих В.Р. Северо-Западный Кавказ в начале железного века. — М., 2007. — 430 с.

Эрлих В.Р., Нехаев А.А. Курганы эпохи скифской архаики у хутора Говердовского в Адыгее // Вопросы древней и средневековой археологии Кавказа. — Грозный; Москва, 2011. — С. 131—152.

Petrenko V. On the interpretation of early Scythian sites in Central Ciscaucasia // The archaeology of steppes. — Napoli, 1994. — P. 347—357.

С. В. Махортух

КІНСЬКЕ СПОРЯДЖЕННЯ РАНЬОСКІФСЬКОГО ЧАСУ НА ПІВДНІ СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Стаття присвячена просторово-хронологічному аналізу та інтерпретації ранньоскіфських вудил та псалів, які були знайдені на Північному Кавказі та у лісостеповій Україні. Ці два регіони є головними центрами зосередження ранньоскіфських пам'яток на півдні Східної Європи. Основним типом вудил доби скіфської архаїки у Передкавказзі є бронзові та залізні вудила із стремечкоподібними зовнішніми петлями, тоді як у Дніпровському лісостепу основний тип представлений залізними петельчастими вудилами. Вудила першого типу, що включають знахідки із відмінними типологічними характеристиками, а також варіаціями декору стрижнів, набули найбільшого поширення у VII — на початку VI ст. до н. е., тоді як вудила другого типу були поширеними наприкінці VII та / або у VI ст. до н. е. Більшість ранньоскіфських псалів, що використовувалися на Північному Кавказі, представлені металевими

тріохпетельчастими типами VII—VI ст. до н. е., тоді як у Дніпровському лісостепу більшість псалів складала кістяні знахідки із зооморфними зображеннями на обох кінцях, які переважно відносилися до VI в. до н. е.

Ключевые слова: конское снаряжение, лесостепная Украина, Северный Кавказ, VII—VI вв. до н. э.

S. V. Makhortykh

HORSE HARNESS OF EARLY- SCYTHIAN TIME IN THE SOUTH OF EASTERN EUROPE

This article is devoted to the spatial-chronological analysis and interpretation of the early Scythian horse bits and cheek-pieces, which were found in the Northern Caucasus and the forest-steppe Ukraine. These areas were the main centers of concentration of Scythian antiquities in the 7—6 centuries BC. The bronze and iron bits with stirrup-shaped loops on the both ends belong to the basic type of these bridle components in the Ciscaucasian region, whereas the iron bits with open-ended loops were the most widespread on the territory of Dnieper forest-steppe area. The former type of bits, which included finds with varied typological characteristics and variations of rods decorations, was the most widely used in 7 — the beginning of 6 centuries BC, while the latter type — in the end of 7 and / or 6 centuries BC. Various metal three-looped cheek-pieces of 7—6 centuries BC constituted the majority of Scythian cheek-pieces, which were used in the Northern Caucasus. In contrast to it, bone cheek-pieces of 6 century BC. with zoomorphic images at both ends were predominant in the Dnieper forest-steppe region.

Keywords: horse harness, forest-steppe of Ukraine, Northern Caucasus, 7—6 centuries BC.

Одержано 8.11.2015

К ИНТЕРПРЕТАЦИИ БОЛЬШОГО БЕЛЬСКОГО ГОРОДИЩА

В статье рассматриваются находки литейных форм для наконечников стрел из Северного Причерноморья и Среднего Приднепровья, в том числе с территории Большого укрепления Бельского городища. Учитывая, что на Восточном и Западном укреплениях было развито бронзолитейное ремесло, а также упомянутые находки в пределах Большого укрепления городища, можно предположить, что территория последнего использовалась как большое торжище и ставка скифского царя с войском во время перерывов между войнами и зимой.

Ключевые слова: случайная находка, литейная форма, наконечники стрел, мастера-литейщики.

Бельское городище — самое большое в Восточной Европе (его общая площадь составляет 5013 га) — продолжает восхищать своими размерами и грандиозными укреплениями. Высота его валов в наиболее сохранившихся участках достигает 8—9 м, на иных же она составляет в среднем 4—5 м. С внешней стороны вала предшествует ров глубиной 5—6 м и шириной от 11 до 5 м. Общая протяженность вала составляет почти 35 км. Как видно на карте (рис. 1), с внутренней стороны к общему валу примыкает Восточное укрепление, которое имеет собственный вал длиной 3870 м (площадь 85 га). Западное укрепление также окружено собственным валом длиной 3270 м (площадь 95 га), но его расположение несколько отличается от Восточного укрепления — общий вал как бы примыкает к валу укрепления с двух сторон, с севера и юга. Куземинское укрепление, судя по конфигурации вала, было пристроено к общему валу с внешней стороны. Его площадь составляет 15 га, а длина вала — 898 м. Расстояние между этими укреплениями составляет от 4 до 7 км и есть все основания полагать, что возникли они в разное

время и население каждого из них существовало независимо друг от друга.

Западное укрепление наиболее раннее, оно было построено первым. Это подтверждает, прежде всего, керамический материал, в частности находки ионийских амфор конца VII — первой половины VI вв. до н. э., а также местной керамики, представленной кружками (ковшами) с боковыми ручками этого же времени, которые составляют 93 % всего керамического материала. Среди этих кружек выделяется один экземпляр с боковой ручкой без отростка в верхней ее части, который находит аналогии на памятниках VIII—VII вв. до н. э. Основная масса посуды имеет лощеную поверхность, украшенную резным геометрическим орнаментом, инкрустированным белой пастой. Вершины треугольных или ромбических фигур, составляющих элементы орнамента, иногда отмечены точками, что характерно для посуды VII в. до н. э. К этому же времени относятся большие сосуды в виде корчаг и кувшинов, также с лощеной поверхностью и геометрическим орнаментом [Шрамко, 1987, с. 40]. Наличие такой посуды в бассейне Ворсклы Г.Т. Ковпаненко объясняет переселением какой-то части чернолесских племен с правого берега Днепра на Левобережье в VIII или, самое позднее, в начале VII в. до н. э. [Ковпаненко, 1967, с. 49]. В результате этого переселения и возникло Западное укрепление Бельского городища. Но это переселение не было единичным случаем и не связано с небольшой группой людей, например, жителями одного поселения или городища. По всей вероятности, это была массовая миграция, обусловленная необходимостью защиты от воинственных кочевников. Кроме Западного укрепления переселенцами с Правобережья было основано также и Кньшевское городище в бассейне Среднего Псла.

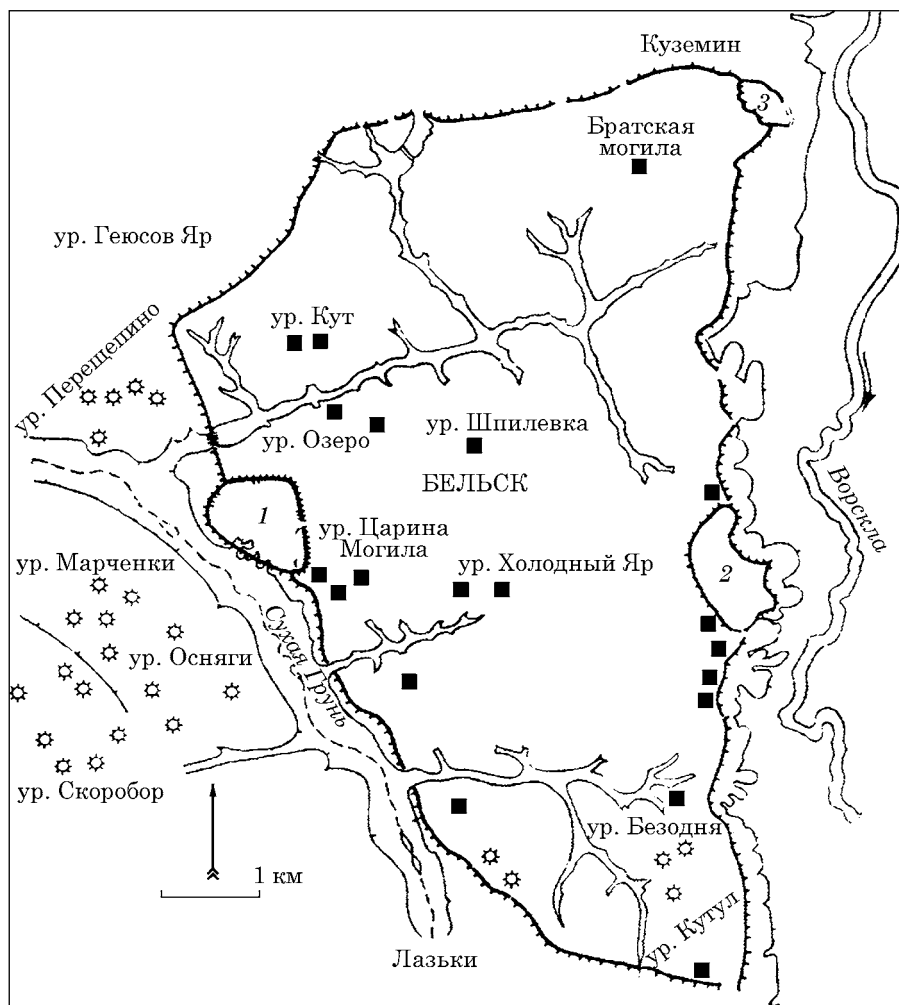

Рис. 1. Общая карта Бельского городища: 1 — Восточное укрепление; 2 — Западное укрепление; 3 — Куземинское укрепление

После основания Западного укрепления и строительства вокруг него оборонительных сооружений, по всей видимости, началось строительство вала Большого Бельского городища. Восточное укрепление было пристроено с внутренней стороны общего вала позже или во время его строительства. Но к моменту основания Восточного укрепления участок общего вала на этом месте уже существовал. По крайней мере, керамика VII в. до н. э. в слоях Восточного укрепления, как отмечает Б.А. Шрамко, отсутствует. В землянках и наземных жилищах на этом памятнике встречаются фрагменты греческих амфор, чернолаковая посуда VI—V вв. до н. э. и более позднего времени [Шрамко, 1987, с. 43 сл.].

Наиболее поздним было Куземинское укрепление, пристроенное с внешней стороны общего вала Большого Бельского городища на первой надпойменной террасе с выходом, обращенным в сторону Ворсклы. В слоях этого памятника встречаются фрагменты местной лепной керамики не древнее V—IV вв. до н. э. Этим же временем датируются и обломки греческих амфор [Шрамко, 1987, с. 32].

Все три укрепления активно исследовались с конца 1950-х гг., что позволило сделать выводы об их топографии, характере застройки и хозяйственной деятельности населения. Но кто и зачем построил колоссальные укрепления в

виде высокого вала и глубокого рва, охватив ими огромную площадь, какую роль эта территория играла в жизни населения трех укрепленных и была ли она заселена?

Первые же исследования площади, окруженной общим валом, выявили восемь больших заселенных участков, обжитых еще в период VI—V вв. до н. э. Кроме того, определенная площадь в древности, как и сейчас, была занята лесом, огородами и садами [Шрамко, 1975, с. 68].

В результате последних изысканий на территории собственно Большого Бельского городища зафиксированы остатки около двух десятков небольших неукрепленных поселений. Четыре из них являлись своеобразным «предградьем» Восточного укрепления и занимали территорию 17 га южнее этой цитадели. Наиболее крупным является селище-предградье Западного укрепления в урочище Царина Могила, находящееся в месте соединения вала Большого Бельского городища и южной части Западного укрепления. Его территория занимает площадь более 100 га, а мощность культурного слоя составляет 0,8—2,0 м [Мурзин, Роле, Супруненко, 1999, с. 28, 30]. Остальные поселения разбросаны по территории Большого Бельского городища (обозначены на карте черными квадратиками). Как правило, они

имеют небольшие размеры и очаговое залегание культурного слоя.

Таким образом, площадь заселенной части Бельского городища, даже с самым смелым учетом площади небольших поселений внутри территории, окруженной общим валом, размеры которых до конца не определены, составляла не более 400 га. Какую же роль выполняла остальная часть Большого Бельского городища, площадь которой составляла более 4500 га? Мнения по этому поводу высказывались самые разные. От чисто хозяйственного предназначения — загон для скота или защита полей, огородов при военной угрозе, а именно таким образом исследователи пытались объяснить не совсем понятную топографию городища [Смирнов, 1966, с. 59] — до организации межплеменных отношений. Так, Б.А. Шрамко был склонен рассматривать Бельское городище как центр племенного союза, в который входили, по крайней мере, два различных племени. А поскольку к северу от Степной Скифии древние авторы упоминают только одно крупное поселение, город Гелон, который Геродот описывает как центр своеобразного союза гелонов и буддинов (IV, 108), то Бельское городище, по его мнению, и следует отождествлять с таковым [Шрамко, 1968, с. 57].

Следует отметить, что Б.А. Шрамко до конца оставался приверженцем отождествления Бельского городища с мифическим Гелоном, который, по свидетельству Геродота, был сожжен персидскими войсками во время похода Дария в Скифию в 513 г до н. э. Против этого мнения возразила В.А. Ильинская, хотя и она признавала уникальным объединение внутренней территории между двумя соседними городищами (Восточным и Западным — С. О.) системой общего вала, что, по ее словам, «несомненно, связано с определенными межплеменными отношениями в интересах кооперирования сил в условиях мирной жизни, а также войны и обороны» [Ильинская, 1977, с. 78]. Позже, в монографии, написанной в соавторстве с А.И. Тереножкиным, этими авторами снова было высказано несогласие с отождествлением Бельского городища с Гелоном [Ильинская, Тереножкин, 1983, с. 349].

Строительство Большого вала для защиты скота и полей выглядит нереальным. По крайней мере, мы не знаем таких примеров на других памятниках. В какой-то степени можно проводить аналогию с Трахтемировским городищем, которое расположено на высоких холмах правого берега Днепра. С напольной стороны оно укреплено валом высотой до 6 м и рвом глубиной 3,5 м, который окружает площадь до 500 га. В северо-восточной части расположен своеобразный укрепленный акрополь площадью 340 × 400 м. Но ни по площади, ни по мощности укреплений оно ни в коей мере не может сравниться с Бельским городищем.

Б.А. Рыбаков приписывает племенам чернолесской культуры строительство на южной границе их расселения могучих укреплений для защиты от нападений степняков-киммерийцев в

VIII в. до н. э. [Рыбаков, 1981, с. 224]. Но при этом, по-видимому, было задействовано все мужское население лесостепного Правобережья Днепра. Жителям же Западного и Восточного укреплений Бельского городища, даже при объединении усилий, строительство общего вала было не под силу в целом и нецелесообразно в принципе.

Говоря о хозяйственной деятельности жителей Бельского городища, следует согласиться с Б.А. Шрамко, по мнению которого Бельское городище являлось одним из крупных и ранних центров металлургии и металлообработки железа, бронзолитейного производства и ювелирного ремесла в период раннего железного века. Разнообразные изделия, орудия производства, полуфабрикаты, бракованные изделия, шлаки, слитки металла, заготовки, литейные формы, остатки бронзолитейных мастерских с плавильными печами, части стенок от горнов, кузницы — нигде в Скифии не были найдены в таком количестве на других памятниках. Даже если они тоже были специализированными ремесленными центрами, включая Каменское городище на Днестре, которое также было скифским ремесленным центром, занимавшим большую площадь (1200 га), и торжищем более позднего времени, когда на большинстве лесостепных городищ и поселений жизнь практически прекратилась [Шрамко, 1987, с. 114—115]. Но это замечание Б.А. Шрамко касается, в основном, Восточного и Западного укреплений. Куземинское же укрепление защищало пристань, расположенную поблизости на берегу Ворсклы. К такому мнению склоняет склад античных амфор, обнаруженный при строительных работах в с. Куземин, которое располагается на территории древнего укрепления.

Важным обстоятельством является то, что на Бельском городище практически в каждом исследованном помещении, в заполнении погребов и хозяйственных ям обнаружены в большом количестве фрагменты античной керамики. Это не только амфоры из различных средиземноморских центров, но и дорогая родосско-ионийская и чернолаковая посуда. В связи с этим приобретает особый интерес наличие пристани и склада с греческими амфорами около Куземинского укрепления. Как видно, греческие купцы были здесь частыми посетителями, а многие из них имели с Бельским городищем постоянные, прочно утвердившиеся связи. Жители же городища, в большинстве своем связанные с металлообрабатывающим ремеслом, были активными потребителями греческих товаров, которые они получали взамен своей ремесленной продукции. Кроме античной керамики на городище обнаружены импортные изделия из более отдаленных районов. Это дорогие бусы из прозрачного стекла и разноцветной пасты, из гешира, сердолика и янтаря, дорогие золотые украшения. Несомненно, прав Б.А. Шрамко, утверждавший, что развитие местных ремесел находилось в прямой зависимости от успехов внешней торговли, обеспечивавшей доставку необходимых руд, то

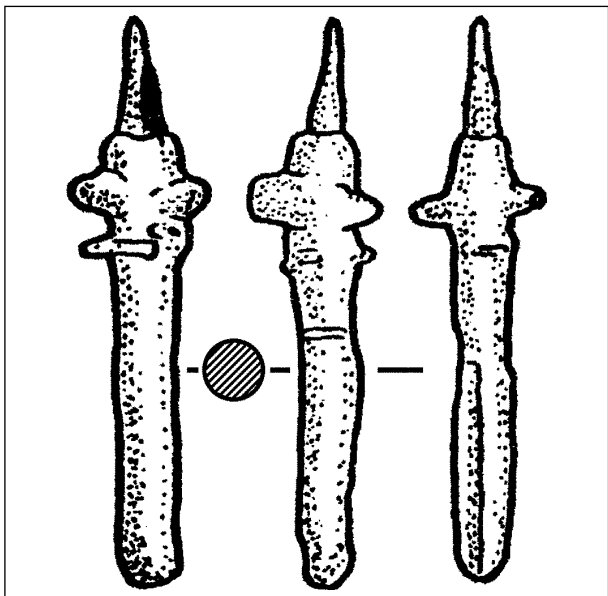

Рис. 2. Фрагмент формы для отливки наконечников стрел из уроч. Лисовый Кут на Большом Бельском городище

варных слитков металла и некоторых пород камня [Шрамко, 1987, с. 122—123].

Это обстоятельство позволяет предположить, что внутренняя площадь Большого Бельского городища играла роль огромного торжища, где приезжие купцы, бродячие мастера, пришлые покупатели могли проживать, изготавливать продукцию и торговать довольно длительное время. Но весьма сомнительно, чтобы эти люди объединили усилия для строительства колоссальных укреплений, размеры которых вряд ли соответствовали их потребностям. Даже при учете того, что строительство вала производилось в три приема [Шрамко, 1987, с. 32].

Традиция организации торжищ в Северном Причерноморье в раннем железном веке уже обсуждалась в археологической литературе. Таковым было, например, Ягорлыцкое поселение в устье одного из рукавов днепровской дельты. Площадь его определить невозможно, поскольку залегание культурного слоя на этом памятнике очаговое, а прибрежная его часть затоплена в результате колебаний уровня Черного моря. Просуществовало это торжище на протяжении VI в. до н. э. Позднее, в IV в. до н. э., торжище площадью 1200 га функционировало в песчаных кучугурах около Каменского городища. Оба торжища, правда, носили сезонный характер и никакие укрепления ни вокруг Ягорлыцкого поселения, ни вокруг Каменского торжища не зафиксированы [Ольговский, 1996, с. 168; 1987, с. 52].

Кроме разнообразного ремесленного инвентаря из Западного и Восточного укреплений следует обратить внимание на случайные находки литейных форм на территории Большого Бельского городища. Ныне их известно две. В 1996 г., в результате разведывательных работ с применением металлодетектора, на поселении Лисовый Кут,

Рис. 3. Створка литейной формы для отливки наконечников стрел из центральной части Большого Бельского городища

расположенном в северо-западной части Большого Бельского городища, сотрудниками совместной Україно-Немецкой археологической экспедиции был найден бронзовый стержень (рис. 2), являвшийся фрагментом сложной литейной формы для отливки наконечников стрел [Мурзин, Ролле, Супруненко, 1997, с. 11, рис. 11, 1]. Неподдалеку был обнаружен и обломок стенки литого котла. На первый взгляд, эта находка не примечательна и связь ее с фрагментом формы случайна, но, как правило, такие обломки обнаруживают в ремесленных центрах совместно с другими артефактами, связанными с бронзолитейным производством. По всей вероятности, они использовались как металлический лом, при переплавке вторичного сырья. Это мнение было высказано ранее Б.А. Шрамко [Шрамко, 1972, с. 126] и в дальнейшем подтвердилось подобными находками на Мотронинском городище на правом берегу Днепра [Бессонова, Скорый, 2001, с. 119] и на Кньшевском в среднем течении Псла [Гавриш, 1996, с. 5].

Вторая форма была найдена в 1992 г. (рис. 3) и при ее публикации сразу были допущены досадные ошибки. Сначала в статье Л.М. Соколовой и А.Б. Супруненко [1997, с. 90] находка была приписана Б.А. Шрамко, а затем в книге В.Ю. Мурзина, Р. Ролле и А.Б. Супруненко [1999, с. 53] эта форма была привязана к Западному укреплению. Б.А. Шрамко внес ясность в эту ситуацию, уточнив, что форма поступила к нему от местного жителя, который нашел ее в средней части Большого Бельского городища, но точного места он уже указать не может [Шрамко, 1999, с. 322].

Случайные находки литейных форм на территории Большого Бельского городища, то есть за пределами ремесленных центров, каковыми были Восточное и Западное укрепления, можно истолковать по-разному.

Во-первых, это может быть свидетельством работы местных литейщиков (имеются в виду мастера из Восточного и Западного укреплений) во время активной фазы функционирования торжища, как это происходило, например, в более позднее время на ярмарках, а сейчас на этнографических фестивалях. Но при этом мастерам нужно было строить временные горны, что было связано с определенными затратами времени, сил и материалов. Рационально ли это было при наличии стационарных мастерских буквально в нескольких километрах на территории постоянного места жительства? Дома можно было хранить запасы товаров, производить товарную продукцию в широком ассортименте, учитывая сиюминутный спрос, и выносить ее на продажу на рынок. Думается, что это наименее удачное объяснение случайных находок литейных форм.

Другое дело если на торжище приезжают мастера или коллектив мастеров издалека, то есть бродячие мастера или литейщики из отдаленных ремесленных центров, где рынок перенасыщен или они расположены вдали от торговых путей. О бродячих мастерах-литейщиках мы уже неоднократно писали [Ольговский, 2000, с. 79—84; 2012, с. 52—55]. И пример такой деятельности еще совсем недавно показывали современные кочевники. Кочующие цыгане, например, обеспечивали крестьянское население Западной Украины, Вольни, Подолии, Белоруссии кузнечной продукцией, изготавливаемой в переносных горнах. До настоящего времени, как высшая похвала качеству железных орудий, в селах этих областей сохранился эпитет «цыганский». Особого внимания заслуживает работа цыганских мастеров на ярмарках [Бонковська, 1991, с. 22, 23], что может служить ближайшей аналогией работе скифских мастеров в торговых античных центрах или на торжищах, какими были Ягорлыцкое поселение или Каменское и, по всей видимости, Большое Бельское городище. Но бродячие мастера, естественно, должны были учитывать серьезную конкуренцию, которую им составляли местные ремесленники и которую они вряд ли могли выдержать.

И, наконец, третий вариант, который следует рассматривать в совокупности с другими случайными находками литейных форм на территории Скифии.

В 1947 г. Ф.М. Штителъман опубликовала две составные части литейной формы (рис. 4, 1, 2), которые поступили в Киевский исторический музей в начале XX в. из коллекции Б.И. Ханенко и были зарегистрированы как случайная находка из с. Букрин Каневского уезда Киевской губернии [Штителъман, 1947, с. 161—164]. Сейчас это село Ржищевского р-на Киевской обл. Не касаясь типологических характеристик этого комплекса, отметим, что никаких остатков местного бронзолитейного ремесла, связанного с памятниками оседлого быта скифского времени, здесь не обнаружено. В археологическом справочнике по Киевской области говорится о трех городищах в окрестностях

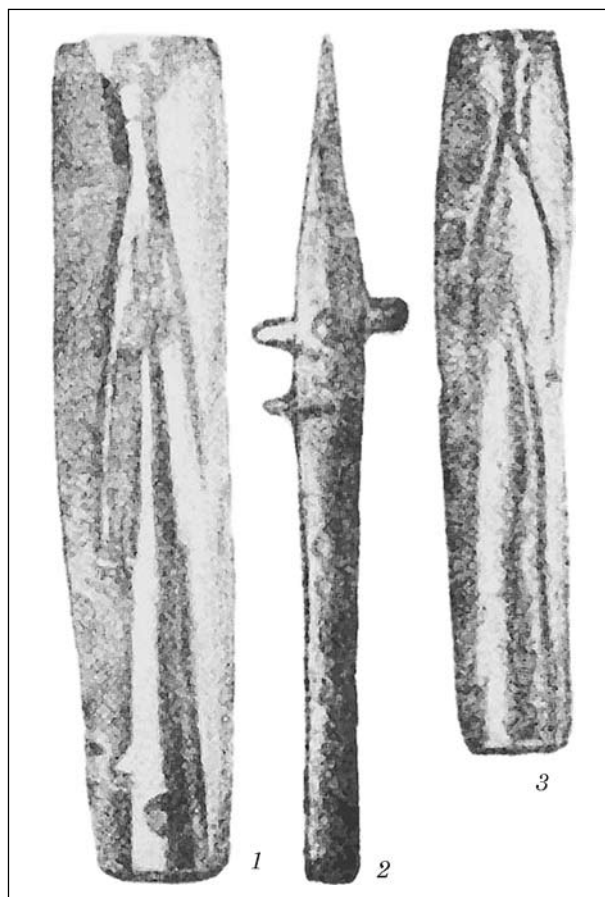

Рис. 4. Случайные находки литейных форм из Скифии: 1, 2 — с. Букрин (коллекция Б.И. Ханенко); 3 — г. Смела (?) (коллекция А.А. Бобринского)

села, окруженных валами и рвами. Но они не исследовались и относятся к скифской культуре, а также говорить о принадлежности к ней формы преждевременно [Шендрик, 1977, с. 66].

В своей публикации Ф.М. Штителъман пишет также о створке литейной формы, которая поступила в Киевский исторический музей из коллекции А.А. Бобринского (рис. 4, 3). Место ее находки неизвестно, но по мнению Ф.М. Штителъман, поскольку все экспонаты коллекции происходят из окрестностей г. Смела, то логично будет предположить, что и данная формочка происходит оттуда [Штителъман, 1947, с. 162]. Хотя Б.А. Шрамко считает возможным связывать эту форму с Бельским городищем, на котором А.А. Бобринский одним из первых проводил разведывательные работы еще в 1887 г. [Шрамко, 1999, с. 323]. В пользу такого предположения может свидетельствовать и то, что в окрестностях Смелы нет ни ремесленных центров скифского времени, ни каких-либо других следов местной металлообработки.

В последнее время появилась публикация материалов из частных коллекций, и стало известно о нескольких интересных находках. Так, в 2008 г. в окрестностях Симферополя при сельскохозяйственных работах местным жителем была найдена необычная по виду двухстворчатая литейная форма, похожая на ма-

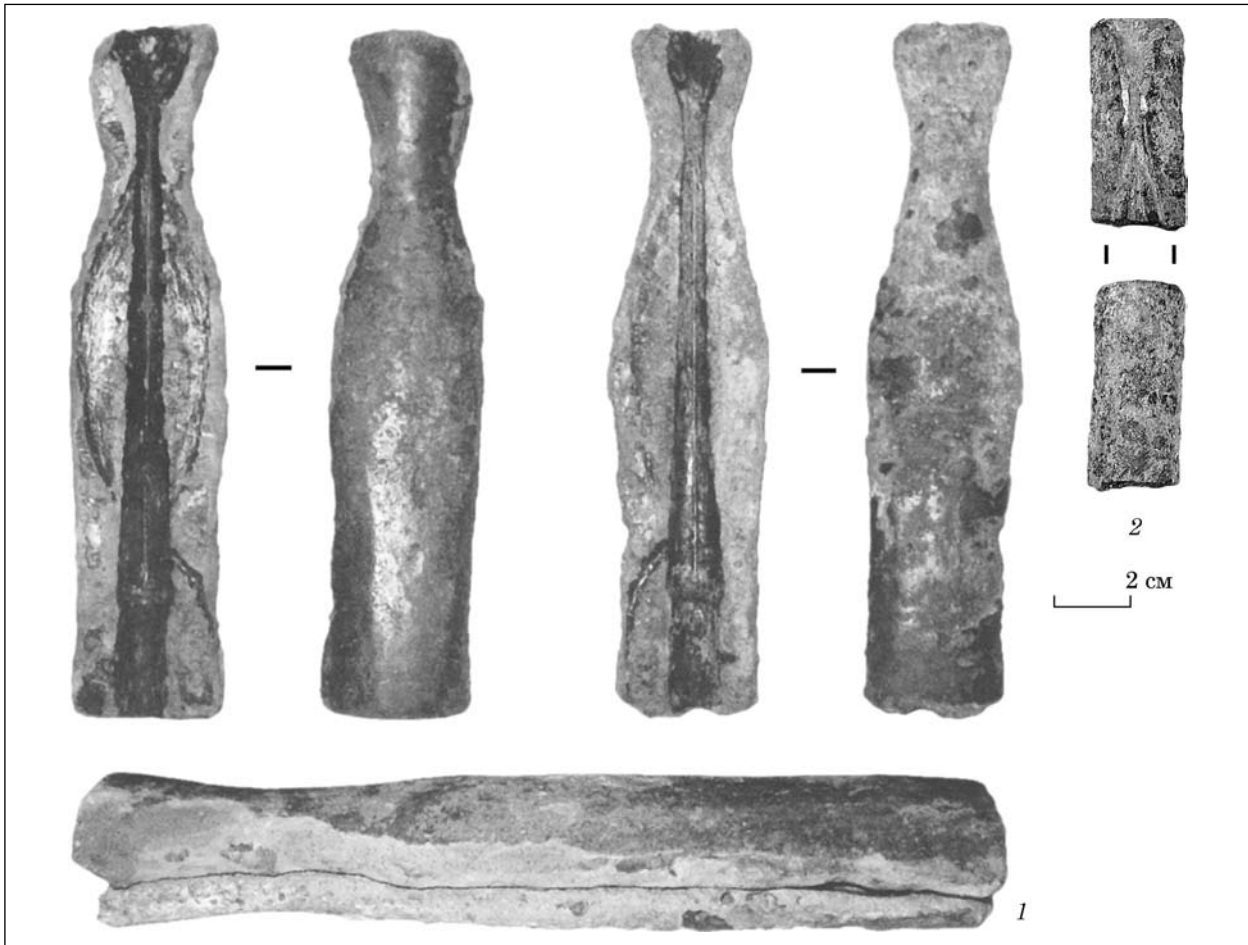

Рис. 5. Литейные формы из частных коллекций: 1 — окрестности Симферополя; 2 — днепровское Правобережье

ленькую бутылочку (рис. 5, 1). На внутренних плоскостях обеих створок имеются негативные углубления в форме овального двухлопастного наконечника с выделенной втулкой и шипом [Зеленин, 2011, с. 231]. Такие формы бытовали в VII—VI вв. до н. э. Но в Крыму скифские памятники этого времени неизвестны и, тем более, ничего неизвестно о скифских ремесленных центрах. Как известно, даже в степной зоне Северного Причерноморья до IV в. до н. э. скифских памятников оседлого быта неизвестно вообще, а погребений известно всего несколько десятков. Поэтому эту находку можно связывать только с работой мастеров, которые вели подвижный образ жизни и, возможно, не имели постоянного места жительства.

К сожалению, в этой публикации ничего не сказано о месте и условиях еще одной находки — обломка верхней части створки от сложной трехстворчатой формы (рис. 5, 2) [Зеленин, 2011, с. 232]. Из разговора с владельцем коллекции удалось лишь узнать, что она была найдена в Черкасской обл., на поле, расположенном на высоком правом берегу Днепра. На рабочей стороне створки имеется негативное углубление части трехлопастного наконечника длиной 11 мм и воронка, через которую в форму заливался расплавленный металл.

Сразу бросается в глаза различие в условиях обнаружения находок, ведь находки с Большого Бельского городища имеют, хотя и опосредованное, отношение к ремесленным центрам и были утеряны мастерами, по всей вероятности, в месте отливания ими стрел. Букринская же и Смелянская формы, хотя мы уже высказали сомнения о месте ее находки, а также формы из частных коллекций вызывают некоторое удивление. Они не связаны с поселениями и никаких иных артефактов, связанных с литейным ремеслом, вокруг обнаружено не было. Кроме того, все формы предназначены не для отливки украшений или бытовых предметов, а для изготовления массового вооружения. Потерять их мастер мог только в исключительных условиях, поскольку литейные формы имели большую ценность, их берегли и хранили в надежном месте. И вдруг четыре случайные находки форм и все для отливки наконечников стрел.

Думается, объяснение можно найти при привлечении еще двух находок литейных форм, но происходящих из весьма отдаленных мест за пределами собственно Скифии.

Из Мосула (северный Ирак) происходит сложная, прекрасно сохранившаяся форма, в которой отливались три трехлопастных наконечника с крючком-зацепкой (рис. 6). Последнее ее описание

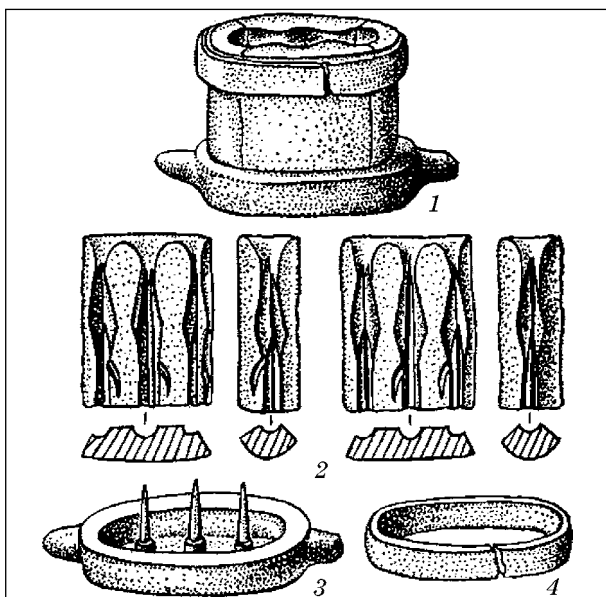

Рис. 6. Литейная форма из Мосула (Ирак): 1 — общий вид; 2 — створки; 3 — дно; 4 — обойма

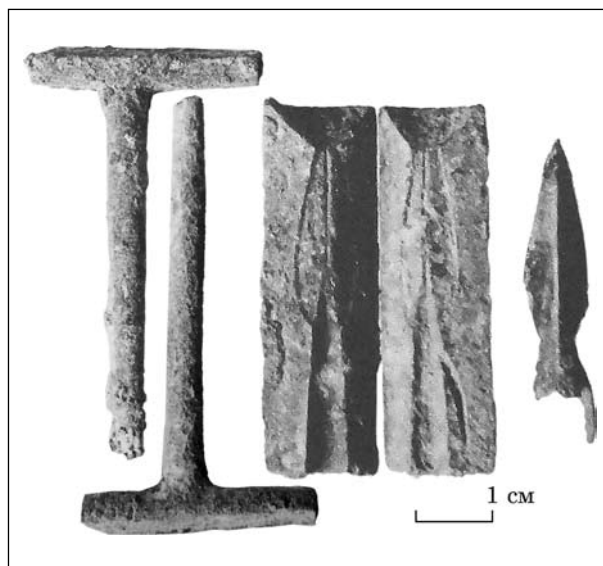

Рис. 7. Створки литейной формы: 1 — Кархемиш (вид сбоку); 2 — с отлитой стрелой из Кархемиша, дом «Е» (внутренняя сторона)

Рис. 8. Наконечники стрел из Кархемиша, дом «Д»

приводится в монографии Е.В. Черненко [1981, с. 95]. В 1921 г. в Кархемише (северная Сирия), в помещении «Е» были обнаружены две створки от трехстворчатой литейной формы (рис. 7), в которой отливался трехлопастный наконечник с крючком-зацепкой. Там же были обнаружены трехлопастные наконечники стрел (рис. 8), аналогичные тем, которые отливались в форме, а также вещи египетского происхождения, в том числе бронзовая статуэтка Осириса. Вместе с формой были найдены два бесформенных слитка переплавленной бронзы. О металлургической мастерской или остатках плавильной печи в публикации этого материала ничего не сказано, но следует учитывать, что восточная часть дома и прилегающего к нему двора были разрушены при строительстве железнодорожного полотна и исключать наличие таковой не следует [Woolley, 1921, с. 127]

Кроме этого, Б.Б. Пиотровский, со ссылкой на работу английского археолога Ф. Петри, пишет о большом количестве скифских бронзовых наконечников стрел из раскопок в Джераре, в южной Палестине, как двухлопастных, так и трехлопастных. По его свидетельству, в Египте скифские

наконечники стрел обнаружены в большом количестве, главным образом, в северной части страны и предположение о самостоятельном возникновении этого типа стрел на этой территории не может быть признанным [Пиотровский, 2011, с. 270—271]. Понятно, что наконечниками стрел скифских воинов обеспечивали свои мастера.

Эти находки, подтверждающие свидетельство Геродота о пребывании скифов в Малой Азии, позволили высказать предположение о наличии мастеров-литейщиков, следующих в обозе за скифским войском и обеспечивающих воинов необходимым вооружением, в частности таким массовым, какими были наконечники стрел [Ольговский, 2014, с. 52]. Если это предположение верно, а ничто не мешает сделать такой вывод, то и на своей территории в Северном Причерноморье у кочевых скифов в обозе также работали собственные оружейники, в том числе и мастера-литейщики. Это вполне логично при постоянной потребности самого востребованного вида вооружения. Ведь каждый скифский воин был, прежде всего, лучником. Изготавливать свою продукцию мастера могли во время стоя-

нок, где и теряли свои инструменты, ведь работали они под открытым небом и то, что случайно падало в высокую траву или зимой в снег, заметить, а потом найти было трудно. Никакие следы такой деятельности, конечно, не сохранились и поэтому сегодня эти находки, не связанные с конкретными мастерскими или даже рядовыми городищами или поселениями, фигурируют в археологической литературе как случайные.

Именно с такими обстоятельствами следует связывать литейные формы из Букрина, коллекции А.А. Бобринского, Крыма и Черкасской обл. И теперь можно вернуться к третьему варианту интерпретации Большого Бельского городища.

В археологической литературе уже поднимался вопрос о возможных потенциальных базах, которые обеспечивали скифских воинов оружием, особенно наконечниками стрел. При этом высказывались предположения, что на захваченных территориях потребность в оружии удовлетворяли мастера покоренных и обложённых данью поселений, в первую очередь, где было развито бронзолитейное ремесло. В качестве примера были названы 2000 наконечников, собранные И. Зарецким на песчаных дюнах около Лихачевского поселения, которое являлось ремесленным центром. Эти стрелы принадлежат к разным хронологическим группам, а это свидетельствует, что они произведены на месте для продажи, а не являются последствием военной акции [Фялко, Болтрик, 2003, с. 88].

Естественно, мастеров из ремесленных центров на территории Скифии следует рассматривать как изготовителей и поставщиков наконечников стрел и прочего вооружения и в мирное, и военное время. Но во время передвижений на дальние расстояния, каким был, например, поход в Малую Азию или продвижения в Западную Европу, эту роль выполняли мастера, следовавшие за войском в обозе. Об этом и свидетельствуют случайные находки литейных форм, не связанные с ремесленными центрами. Ведь вряд ли мастера на захваченных территориях могли быстро освоить специфику изготовления привычных для скифов наконечников стрел. А тем более, изготовить для этого литейные формы, что заслуживает отдельного внимания.

По всей вероятности и фрагменты форм, происходящие с территории Большого Бельского городища, свидетельствуют о работе таких мастеров. А это значит, что сюда неоднократно наведывалось войско кочевников во главе с военачальником (царем) и, возможно, по его инициативе (приказу) и под контролем армии, местное население и построило вал длиной 35 км, а это значит, что скифское войско могло проводить здесь порой длительное время. Поэтому строительство производилось не в один прием, возможно, во время эпизодических стоянок здесь войска в течение нескольких лет, что подтверждается зафиксированными тремя этапами строительных работ, о чем было сказано выше.

То есть, Большое Бельское городище следует рассматривать не только как огромное торжище, расположенное в месте пересечения торговых путей на восточном рубеже Скифии, а, возможно, и как резиденцию скифского царя с его армией (насколько это применительно к кочевникам), например, во время перерывов между набегами и зимой. В таком случае разбросанные очаги культурного слоя по территории Большого Бельского городища можно считать местами относительно продолжительных стоянок отдельных отрядов скифской армии. При этом нельзя исключать строительство жилищ, например, для семей воинской аристократии, которые оставались здесь во время набегов или походов, в которых участвовала мужская часть населения. Такие жилища или усадьбы и тракуются сейчас как небольшие поселения на территории Большого Бельского городища.

Наличие социальной верхушки на Бельском городище, представленной именно конными воинами, предполагает С.А. Задников. По его мнению, только они пользовались редкими типами греческой посуды, например, кратерами, предназначенными для смешивания вина с водой. При этом автор отмечает, что из всех поселений лесостепной Скифии немногочисленные кратеры известны только на Бельском городище [Задников, 2014, с. 10]. Богатую греческую посуду, как критерий для выделения воинских усадеб, использует Ю.Н. Бойко. По его наблюдению, в усадьбах, в которых жили торговцы, земледельцы и ремесленники, античная посуда и винная тара обнаружены в меньшем количестве и представлены более бедными образцами [Бойко, 1994, с. 40].

Следует отметить, что у более поздних кочевников, например, у хазар, даже в период оседания на землю и образования государства, долгое время основной хозяйственной деятельности оставалось кочевое скотоводство, и по берегам рек и ручьев появлялись более или менее постоянные и часто укрепленные поселения — зимовища. В Дагестане на р. Сулак расположено хазарское городище Чир-Юрт, которое отождествляют с древним Бенджером. Его площадь 16 тыс. м², со стороны поля оно укреплено грандиозным рвом и стеной из саманных кирпичей и камня с прослойками из камыша. Аналогичное городище Некрасовское на р. Терек, на котором практически отсутствует культурный слой, что С.А. Плетнева связывает с кратковременностью жизни на этих памятниках [Плетнева, 1988, с. 24—29]. Но мощность укреплений и наличие курганов на окружающей территории, а также следы земледелия на близлежащей территории свидетельствуют скорее о сезонности проживания здесь населения и размеры этих поселений, естественно, будут зависеть от его количества.

М.И. Артамонов приводит данные из переписки хазарского кагана Иосифа с арабским автором Ибн Русте, где сообщается, что население Итиля — столицы каганата — проводит в городе только зиму, весной же оно выходит в степь и не

возвращается до наступления зимы [Артамонов, 1962, с. 397]. То есть даже в середине X в. традиции кочевого скотоводства у хазар сохранялись.

Бельское городище, значительно превосходящее своими размерами названные памятники, могло вместить и большее количество населения, пребывание которого здесь было временным, сезонным, а приведенные соображения позволяют говорить, что это было большое воинское соединение под командованием скифского царя.

Артамонов М.И. История хазар. — Л., 1962. — 513 с. Бессонова С.С., Скорый С.А. Мотронинское городище скифской эпохи. — Киев; Краков, 2001. — 156 с.

Бойко Ю.Н. Социология восточноевропейского города I тыс. до н. э. // Древности 1994. — Харьков, 1994. — С. 29—42.

Бонковська С.М. Ковальство на Україні (XIX — поч. XX ст.). — К., 1991. — 110 с.

Гавриш П.Я. Племена скіфського часу в лісостепу дніпровського Лівобережжя (за матеріалами Прип'їлля). — Полтава, 2000. — 232 с.

Задніков С.А. Античный керамичний імпорт на Більському городищі Скіфського часу: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 2014. — 19 с.

Зеленин Ю. Новые литейные формы, найденные в Украине // «Домонгол». Альманах древней культуры и искусства. — М., 2011. — Вып. 2. — С. 231—233.

Ильинская В.А. Может ли Бельское городище быть городом Гелонем // Скифы и сарматы. — К., 1977. — С. 73—95.

Ильинская В.А., Тереножкин А.И. Скифия VII—IV вв. до н. э. — К., 1983. — 378 с.

Ковпаненко Г.Т. Племена Скіфського часу на Ворсклі. — К., 1967. — 186 с.

Мурзін В., Ролле Р., Супруненко О. Більське городище. — Київ; Гамбург; Полтава. — 1999. — 102 с.

Ольговский С.Я. Социально-экономическая роль Каменского городища // Скифы Северного Причерноморья. — К., 1987. — С. 48—53.

Ольговський С.Я. Геродотова Гілея // Київська старовина. — К., 1996. — С. 166—171.

Ольговський С.Я. Варварські ливарники у Північному Причорномор'ї // Вісн. УТОПШ. — 2000. — № 1. — С. 79—84.

Ольговський С.Я. Виїзний промисел скіфських ливарників // Сіверщина в історії України. — Київ; Глухів, 2012. — С. 52—55.

Ольговський С.Я. До інтерпретації випадкових знахідок скіфських ливарних форм для наконечників стріл // Сіверщина в історії України. — 2014. — Вып. № 7. — С. 50—53.

Пиотровский Б.Б. История и культура Урарту. — СПб., 2011. — 654 с.

Плетнева С.А. Хазары. — М., 1988. — 88 с.

Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. — М., 1981. — 606 с.

Смирнов А.П. Скифы. — М., 1966. — 200 с.

Соколова Л.М., Супруненко О.Б. Деякі знахідки з території Полтавщини // АЛЛУ. — 1997. — Вып. III. — С. 90—94.

Фіалко О.С., Болтрик Ю.В. Напад скіфів на Трахтемирівське городище. — К., 2003. — 93 с.

Черненко Е.В. Скифские лучники. — К., 1981. — 165 с.

Шендрік Н.І. Довідник з археології України. Київська обл. — К., 1977. — 142 с.

Шрамко Б.А. Исследование Бельского городища // АИУ 1968 г. — К., 1971. — Вып. III. — С. 49—58.

Шрамко Б.А. Дослідження пам'яток в басейнах Сіверського Донця і Ворскли // АДУ 1969 р. — К., 1972. — Вып. IV. — С. 125—129.

Шрамко Б.А. Некоторые итоги раскопок Бельского городища и гелонно-будинская проблема // СА. — 1975. — № 1. — С. 65—85.

Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — К., 1987. — 182 с.

Шрамко Б.А. К вопросу о бронзолитейном производстве в Скифии // Евразийские древности. — М., 1999. — С. 318—324.

Штительман Ф. Дві ливарні форми для бронзових наконечників стріл із збірки Київського історичного музею // Археологія. — 1947. — Т. I. — С. 161—164.

Woolley L. Carchemish. Report on the excavations at Jerablus on Benaf of the British Muzeum. — London, 1921. — P. II: The town defences. — 143 p.

С. Я. О л ь г о в с ь к и й

ДО ІНТЕРПРЕТАЦІ ВЕЛИКОГО БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА

У статті розглядаються випадкові знахідки ливарних форм із Північного Причорномор'я і Подніпров'я, а також з території Великого Більського городища, в яких відливалися наконечники стріл. Знахідки ливарних форм в Малій Азії дозволили автору припустити наявність у скіфському війську майстрів-ливарників, які працювали в обозі і забезпечували воїнів наконечниками стріл. Знахідки ливарних форм на Великому Більському городищі, при розвинутому ливарному ремеслі на Західному і Східному укріпленнях, дозволяють припустити, що ця територія використовувалась як ставка скіфського царя з військом під час перерв між війнами та взимку. В цей час тут працювали обозні майстри. Мабуть силами армії і були збудовані колосальні укріплення, які оточують Велике Більське городище.

К л ю ч о в і с л о в а: випадкова знахідка, ливарна форма, наконечник стріли, майстер-ливарник.

S. Ya. Olgovskiy

TO THE INTERPRETATION OF THE BIG BIELSKI HILL-FORT

In this paper random findings of molds from the northern banks of Black Sea and Dnieper, including the Greater Bielski settlement in which Scythian arrowheads were cast, are under the analyses. The findings of molds in Asia Minor allowed the author to assume the presence of caster-masters, who were working in the train and provided soldiers with arrowheads, in the Scythian army. The findings of molds on the Big Bielski settlement, taking in consideration the fact that the craft of bronze casting in the West and East fortifications was well developed, allow suggesting that this area was used as a great mart and as a settlement of the Scythian king with his army during the breaks between the wars and in winter. Train masters used to work here at this time. Apparently, huge fortifications that formed the Big Bielski settlement were built by the army and slaves, possibly involving the local population,

Key words: random findings, moulds, arrowheads, caster-masters.

Одержано 9.02.2015

Ю. Б. Полидович

МЕЧ ИЗ КУРГАНА
ТОЛСТАЯ МОГИЛАНе Зевс, не Пан, не Голуб-Дух, —
Лиш Соняшні Кларнети.

Павло Тичина (1918)

Статья посвящена анализу морфологии и декору меча из центральной гробницы кургана Толстая Могила.

Ключевые слова: меч, скифская культура, курган Толстая Могила, Пан, Арес, Веретрагна.

Одной из замечательных находок в центральной гробнице кургана Толстая Могила является парадный меч. Он был детально описан и изучен Е.В. Черненко [1975, с. 157—165] и Б.Н. Мозолевским [Мозолевський, 1979, с. 69—73].

Меч¹ (рис. 1, 1; 3, 1) имеет брусковидную чуть расширяющуюся в центральной части рукоятку, округлое навершие и подтреугольное перекрестие. Размеры: общая длина — 64,0 см, длина рукояти — 14,5 см, размеры стержня рукояти — 8,0 × 3,0 × 2,3 см, длина клинка — 49,5 см, ширина клинка в верхней части — 5,5 см, толщина клинка — до 0,8 см². Клинок ажурный в верхней части, в виде очень сильно вытянутого равнобедренного треугольника, равномерно сужающийся к острию. Рукоять меча и верхняя часть клинка³ плотно обложены золотой оков-

кой, состоящей из двух пластин, механически⁴ соединенных между собой на торцах рукояти. В средней части оковки, покрывающей навершие, стержень рукояти и перекрестие, нанесены изображения, являющиеся объектом нашего исследования. Изображения в невысоком рельефе выполнены в технике штамповки и дополнены гравировкой⁵. Они идентичны на обеих сторонах рукояти (рис. 1, 3—4), но, по наблюдениям Е.В. Черненко, отличаются степенью проработки и тщательностью исполнения⁶ [Черненко, 1975, с. 158]. На навершии воспроизведен олень (рис. 1, 2), на стержне рукояти — сцена нападения львицы на козла (рис. 1, 3), на перекрестии — анфасная фигура сидящего Пана, играющего на флейте-сиринге, и два козла, находящиеся по обе стороны от него (рис. 2). По всей видимости, штамп (из бронзы или твердой породы дерева — см.: [Черненко, 1975, с. 164]) не только воспроизводил изображения, но и имел общую форму рукояти, что заметно по тщатель-

1. Меч находится на хранении в Музее исторических драгоценностей Украины (г. Киев). Инвентарный № АЗС-2491-2492.

2. Согласно метрическим параметрам, предложенным А.И. Мелюковой [1964, с. 46], а также Ю.Г. Кокориной, попытавшейся ввести определенный порядок в употребление терминов скифского клинкового оружия (кинжал — акинак — меч) [Кокорина, 2008, с. 77], данное изделие относится к категории мечей.

3. Аналогично: «ахеменидский» меч из ниши камеры № 5 центральной гробницы [Алексеев, Мурзин, Ролле, 1991, рис. 67, с. 234, кат. 191] и серия других мечей [Алексеев, Мурзин, Ролле, 1991, с. 222—223, кат. 184—187] из кургана Чертомлык, а также мечи из погр. 2 кург. 3 группы Житков-П (пос. Веселый) и Бердянского кургана [Топал, 2014а, рис. 3, 1, 13] и др.

© Ю.Б. ПОЛИДОВИЧ, 2015

4. Е.В. Черненко предполагал, что по бокам пластины были «аккуратно запаяны» [Черненко, 1975, с. 158]. Однако в настоящее время установлено, что в подобных ситуациях пластины могли соединяться только механическим путем (чеканка, ковка и т. п.), т.к. технологически осуществить процесс пайки было невозможно. Благодарю за консультации по техническим вопросам заведующую отделом научной реставрации драгметаллов МИКУ А.С. Иваненко.

5. Оковки сделаны из золота 583-й пробы [Мозолевський, 1979, с. 234], относительно эластичного для того, чтобы выполнить изображения и придать необходимую сложную форму рукояти, и, в то же время, достаточно прочного, чтобы держать приданную форму и рельеф.

6. Это, вероятно, связано с тем, что пластины оковки подготавливались на одной и той же матрице, но их последующая дополнительная обработка все же несколько различалась.

Рис. 1. Меч из кургана Толстая Могила (фото: Д.В. Ключко)

ным и аккуратным изгибам оковки, полностью повторяющей довольно сложную конфигурацию рукояти. Две части оковки были полностью смоделированы на штампе-заготовке, а затем уже закреплены и соединены на железной основе меча. Заметно, что «вживую», на мече, подрезалась только нижняя часть оковки, заходящая на клинок и окружающая часть верхнего выреза.

Данный меч по своим конструктивным особенностям относится к мечам типа Чертомлык (см. историографию вопроса и сводку: [Топал, 2014а, с. 130—136]). От других изделий его отличает ажурный клинок [Черненко, 1975, с. 163; Мозолевский, 1979, с. 178]. Ажурные клинки редко встречаются на скифских мечах. Ими преимущественно снабжено парадное оружие, а область их распространения ограничена Северным Причерноморьем (включительно с лесостепной зоной) [Черненко, 1975, с. 163; Алексеев, Мурзин, Ролле, 1991, с. 102]. В частности, такой же клинок у парадного меча с ахеменидской рукоятью из кургана Чертомлык⁷ [Алексеев, Мурзин, Ролле, 1991, с. 102, 103, рис. 67], а также у ряда других: Колбино, к. 7, п. 1; Колбино, к. 36 (рис. 3, 2); Ходорков, к. 61, п. 1; Солоха, погребение «оруженосца»; Капуловка-I, к. 2; Горняцкий (рис. 3, 7) [Топал, 2014а, рис. 1, 6, 7, 11; 2, 2, 6, 16]. Считается, что облегчение этой части клинка было вызвано стремлением приблизить центр тяжести оружия к точке удара, что свидетельствует о весьма высоком профессионализме оружейников [Алексеев, Мурзин, Ролле, 1991, с. 103; Савченко, 2006, с. 325]. А по предположению Д.А. Топала [2014, с. 135], «поскольку прорези занимают верхнюю часть клинка, это может указывать на связь с более древним способом орнаментации, характерным для акинаков типа Солоха — желобками или каннелюрами, образующими вытянутый треугольник».

Также отличительной особенностью меча из Толстой Могилы является округлое навершие [Топал, 2014а, с. 136] (рис. 1, 2), в отличие от относительно небольших овальных наверший, характерных для мечей этого типа (рис. 3, 2—5).

7. Именно наличие ажурного клинка послужило основанием для предположения, что чертомлыцкий меч, изначально ахеменидский, был переделан причерноморскими мастерами, заменившими на нем клинок, а также, возможно, часть золотых пластин на рукояти [Алексеев, Мурзин, Ролле, 1991, с. 102].

Рис. 2. Перекрестие меча из кургана Толстая Могила (фото: Д.В. Ключко)

На ряде изделий овал приближается к кругу [Топал, 2014а, рис. 2, 3, 5, 7, 16, 18]. В трех случаях такое округлое навершие декорировано фигуркой животного: Хвоцеватая лесная дача (рис. 3, 8), Горняцкий (рис. 3, 7) и, вероятно, из собрания Гос. Эрмитажа [Топал, 2014а, рис. 2, 3, 16, 18]. По всей видимости, в случае с мечом из Толстой Могилы округлая форма была придана навершию для того, чтобы разместить здесь необходимое изображение. Это говорит об изначальной продуманной взаимосвязи конструкции, формы и декора данного меча.

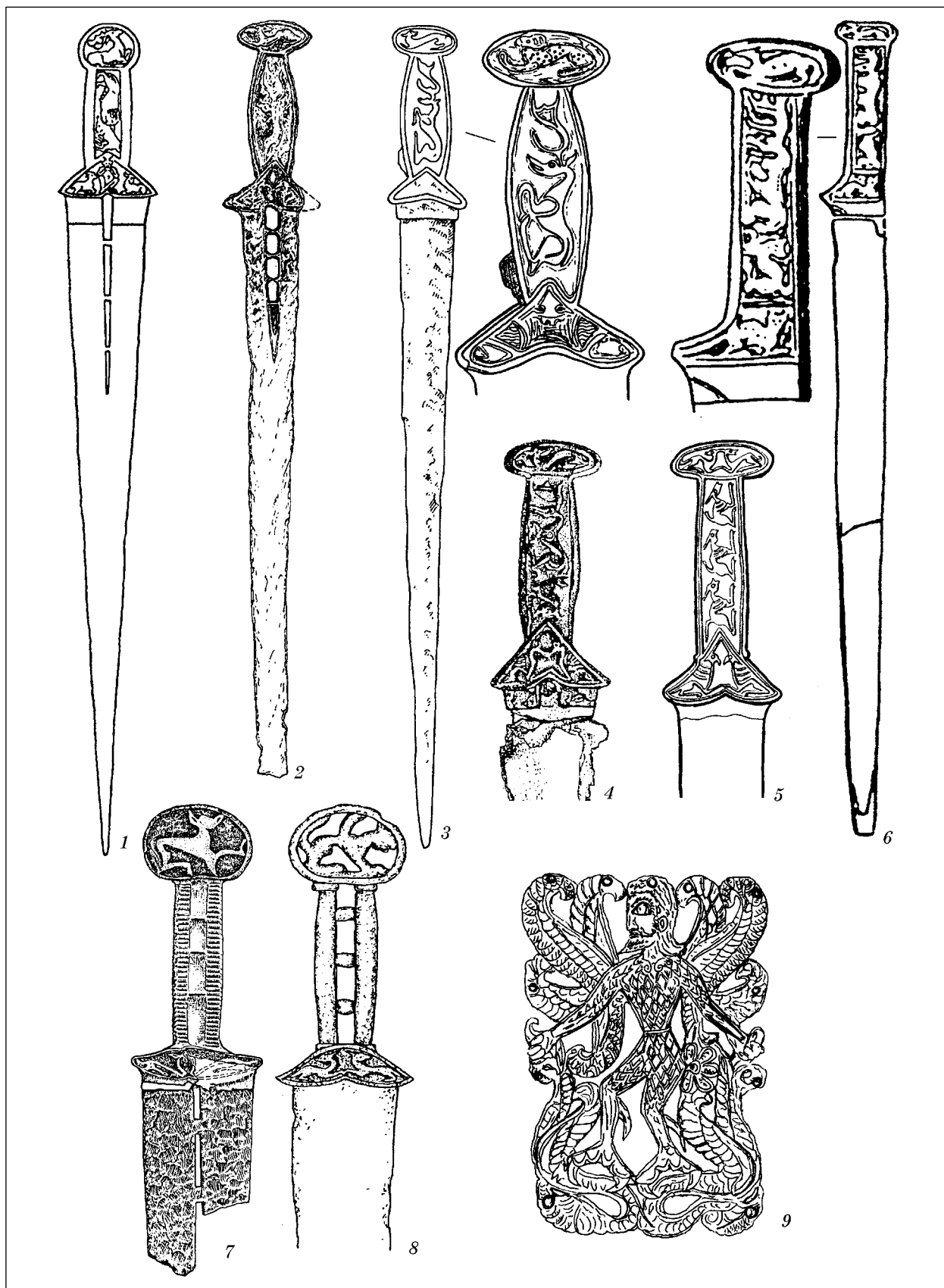

Рис. 3. Аналогії: 1 — курган Толстая Могила [Черненко, 1975, рис. 5, 1]; 2 — кург. 36 могильника Колбинский-I [Гуляев, 2004, рис. 4]; 3 — курган Чертомлык, камера 5 [Алексеев, Мурзин, Ролле, 1991, с. 222]; 4 — кург. 11, погр. 1 у с. Старый Мерчик [Бандуровский, Буйнов, 2000, рис. 20, 1]; 5 — кург. 3 в уроч. Частые курганы [Либеров, 1965, табл. 17, 1—2]; 6 — кург. 9, погр. 2 у с. Пески [Гребенников, 1987, рис. 4, 10]; 7 — курган у пгт Горняцкое [Філатов, Черненко, 1972, с. 124]; 8 — р-н Хвощевагой лесной дачи, случайная находка [Шрамко И.Б., 1991, рис. 1]; 9 — курган Соболева Могила [Мозолевский, Полин, 2005, рис. 98]

Появляются мечи типа Чертомлык еще в первой половине IV в. до н. э., хотя время их наибольшего распространения — третья четверть IV в. до н. э. [Топал, 2014а, с. 136 сл.]. Датировку всего комплекса Толстой Могилы Б.Н. Мозолевский определил в пределах середины — начала третьей четверти IV в. до н. э. [Мозолевский, 1979, с. 229]. А.Ю. Алексеев предложил омолодить дату, отнеся Толстую Могилу к группе царских курганов третьей — рубежа третьей-четвертой четвертей IV в. до н. э. [Алексеев, 2003, с. 243, 264; Евразия ..., 2005, с. 203—205]. В то же время, С.В. Полин принял датировку Б.Н. Мозолевского [Мозолевский, Полин, 2005, с. 363—364], а позже на основании повторного анализа комплекса античной керамики пришел к выводу, что «датировка Толстой Могилы, всех ее трех последовательных захоронений, ограничивается пределами второй четверти, не позднее 350 г. до н. э.» [Полин, 2014, с. 279].

Таким образом, с точки зрения конструкции меч из Толстой Могилы является относительно типичным изделием для скифских памятников, прежде всего, связанных с аристократической верхушкой. На это указывает и золотая оковка рукояти. Данная традиция появляется еще в раннескифское время и относительно часто используется в IV в. до н. э. По данным Е.В. Черненко, из 11 учтенных им мечей с ажурным клинком 7 имели рукояти с золотой оковкой фруурол [Черненко, 1975, с. 163; Мозолевский, 1979, с. 178].

Уникальным данный меч является благодаря декору рукояти.

Изображение оленя, размещенное на навершии (рис. 1, 2), сочетает как традиционные для скифо-греческой изобразительной традиции IV в. до н. э. признаки, так и индивидуальные черты. Последние, вероятно, обусловлены тем, что мастер по-своему решил задачу вписывания фигуры животного в заданное пространство, ограниченное округлой рамкой. Изображение правостороннее. Ноги воспроизведены подогнутыми, передняя левая нога приподнята и выставлена вперед. Подобная позиция ног характерна для подавляющего большинства изображений оленей, выполненных в скифо-греческой традиции. Однако в данном случае круп упирается рамку, из-за чего задняя правая нога воспроизведена выдвинутой вперед. Голова приподнята вверх, массивная крона рогов как бы тянет ее назад. Ухо опущено (обычно оно воспроизводится горизонтально). Пятна на теле традиционно показаны сдвоенными короткими черточками.

Сцена нападения львицы на козла (рис. 1, 3) воспроизведена достаточно реалистично. Хищник, стоя на задних лапах, вцепился в шею козла зубами и обеими лапами, придавливает жертву к земле. Козел изображен припавшим передними ногами на колени (видна только

левая нога), с головой, придавленной хищником к земле, с приподнятым крупом и задними ногами в позиции шага. Густая шерсть козла дана полукруглыми насечками. Хищник показан своеобразным андрогинным существом, сочетающим признаки самца-льва и самки-львицы: гриву и вымя. Выразительную гриву изображено небольшими широкими прядями в виде листовидных фигур, разделенных вдоль. Достаточно четко воспроизведены пальцы на передних лапах.

Среди многочисленных сцен нападения хищника на копытное животное, бытовавших как в собственно скифском «зверином стиле», так и в скифо-греческом искусстве, данная композиционная схема, когда хищник нападет спереди, а жертва припала на передние ноги, является редкой [Полидович, 2006, с. 356]. Так, на знаменитом келермесском зеркале раннескифского времени изображена подобная сцена нападения льва на быка, но бык при этом не опускает голову, а держит ее прямо и его рога фактически упираются льву в живот [Галанина, 1997, кат. 52, табл. 1]. На горитах чертомлыцкой серии IV в. до н. э. изображена пантера (?), напавшая на козлю спереди и также придавливающая ее к земле, но жертва при этом не подгибает ноги, а прогибается на вытянутых вперед ногах [Piotrovsky, Galanina, Grach, 1986, Pl. 224]. Аналогичная по композиции сцена нападения льва на кабана воспроизведена и на кубке из Куль-Обы [Piotrovsky, Galanina, Grach, 1986, Pl. 194]. Таким образом, сцена нападения на рукояти меча из Толстой Могилы не находит аналогов среди других изделий, на что также обратил внимание М.Ю. Трейстер [2013, с. 459].

Необычна трактовка львицы. Подобное совмещение признаков мужской и женской особи встречается еще лишь дважды: на верхнем фризе горитов чертомлыцкой серии (в сцене противостояния с быком) [Piotrovsky, Galanina, Grach, 1986, Pl. 224—225] и на концах парных браслетов из кургана Большая Близница в Прикубанье [Piotrovsky, Galanina, Grach, 1986, Pl. 234]. При этом известны изображения и собственно львиц. В частности, это изображения на одном из кубков из кургана Куль-Оба в сцене нападения льва и львицы на оленя [Piotrovsky, Galanina, Grach, 1986, Pl. 190—191], а также на кубке из кургана Солоха в сцене охоты на рогатую львицу [Piotrovsky, Galanina, Grach, 1986, Pl. 158]. Еще в двух случаях (на кубке из кургана Куль-Оба и на верхнем фризе горитов чертомлыцкой серии [Piotrovsky, Galanina, Grach, 1986, Pl. 193—194; 224]) изображена самка кошачьего хищника с акцентированным выменем, но с пятнами на теле, которые, вероятно, указывали на то, что это зверь другого вида, возможно, пантера. Изображение «вымени» во всех случаях достаточно акцентировано. Тем самым мастер, вероятно, специально под-

черкивал женский пол животных, что, скорее всего, имело определенное значение в контексте изображения. Не исключено, что символическое значение имело и совмещение в одном изображении признаков мужского и женского пола. Но, скорее всего, мастер не был знаком с реальным внешним видом львов и львиц⁸, воспринимая их только как изобразительные и мифологические образы, подобные, например, грифонам. Это может быть свидетельством в пользу местного, причерноморского происхождения мастера, поскольку существует предположение, что в античное время на Балканах еще водились реальные львы [Жизнь животных, 1989, с. 322] и, следовательно, мастера Греции могли быть знакомы с реальным внешним видом этого животного.

Еще более загадочной является сцена на перекрестии меча с участием Пана и козлов (рис. 2). Е.В. Черненко [1975, с. 161] и М.Ю. Трейстер [2013, с. 455—456] привели ряд убедительных аналогий изображению греческого божества в данной позе (*bocksgestaltiger Tur* — по N. Marquardt [Трейстер, 2013, с. 456]). Это позволяет согласиться с мнением Б.Н. Мозолева, что данное изображение было перенесено на штамп с оригинала другого мастера [Мозолевский, 1979, с. 70]. Однако вряд ли это касается сцены в целом. И дело здесь не только в том, что полной аналогии композиции, представленной на перекрестии меча из Толстой Могилы, нам пока не известно, хотя изображения Пана (в том числе сидящего) в сочетании с козлами относительно обычно для античного (прежде всего, аттического) искусства [Черненко, 1975, с. 161; Трейстер, 2013, с. 455—456]. Как известно, козел был главным животным-спутником Пана, да и его самого представляли миксаморфным существом, соединившем в своем облике черты человека и козла [Кун, 2007, с. 85—86].

Изобразительные аналоги воспроизведенным на перекрестии козлам среди изделий скифо-греческого искусства нам не известны. Тем не менее, они изображены в стандартных позах: с подогнутыми ногами, один из них (левый от Пана) держит голову прямо, второй (правый) — повернул ее назад. Но при этом позы животных трактованы довольно естественно, что, в частности, выражается в положении ног. Для скифского и скифо-греческого ис-

кусства было характерно такое расположение, когда передняя и задняя нога касались друг друга копытами, при этом их взаиморасположение изменялось с течением времени (см., например: [Канторович, 1995, с. 48; Грибкова, Полидович, 2013, с. 262—264]). Здесь же ноги козлов расположены на значительном расстоянии друг от друга, что полностью соответствует естественному расположению ног у лежащих животных. Подобный вывод можно сделать и в отношении повернутой головы правого козла.

Кроме того, можно вполне уверенно сказать, что изображение на перекрестии рукояти меча является оригинальным, а не скопированным, поскольку все фигуры, представленные здесь, достаточно гармонично вписаны в заданное пространство изделия и соразмерно соотносятся между собой. Это говорит о том, что мастер самостоятельно составил предварительный набросок и воплотил его сначала в штампе, а затем и в готовом изделии. Отметим также, что, на наш взгляд, все изображения на рукояти выполнены одним мастером и не скопированы с иных предметов, а являются оригинальной авторской трактовкой традиционных композиций. Не только козлы, но и все остальные изображенные на обложке рукояти существа, несмотря на изначальную заданность композиционных схем, по которым они воспроизведены, выглядят очень естественно. Прежде всего, это относится к запечатленному движению: вытянутая вперед задняя нога оленя, припавший на колени козел, нападающий лев, свободно лежащие козлы. Все три козла и козлиные ноги Пана воспроизведены в одинаковой стилистической манере и достаточно правдоподобно (в отличие, скажем, от гривы льва, изображенной с помощью стандартных элементов). Все это говорит о том, что мастер, с одной стороны, работал в пределах заданной традиции, а с другой — обладал определенным художественным даром. Именно эта творческая натура мастера и позволила ему нестандартно подойти к решению задачи декорирования золотой обложки рукояти меча.

Главный вопрос в данной ситуации — почему на мече изображен Пан? По мнению М.В. Русяевой, это связано с распространением дионисийского культа, проникшего в том числе и в скифскую среду. Свидетельством этого, в частности, являются разнообразные бляшки и предметы с изображением самого Диониса, а также персонажей из его окружения — сатиров, менад, Пана [Русяева, 1995]. Исследовательница даже высказалась в пользу того, что оковка рукояти меча из Толстой Могилы могла быть изготовлена в Афинах, где в то время были популярны культы и Диониса, и Пана [Русяева, 1995, с. 28]. Б.Н. Мозолевский более осторожно предполагал, что в Афинах следует искать истоки популярности образа Пана, тогда как местом изготовления оковки был один из анти-

8. Аналогичная половая контаминация внешнего вида львов-львиц встречается и в более позднее время. Наиболее показательными в этом отношении являются строки М.Ю. Лермонтова из знаменитого «Демона» (1837 г.): «И Терек, прыгая, как львица / С косматой гривой на хребте». Уже в конце XIX в. эти слова вызывали усмешку и критику [Кудряшев, 1889, с. 91; Коровин, 2013]. Характерно по этому поводу замечание переводчика конца XIX в. М.И. Кудряшева: «Противоречия и несообразности, стало быть, возможны у всякого автора, особенно когда он не пишет с природы, а творит с помощью фантазии» [Кудряшев, 1889, с. 91].

чных центров Северного Причерноморья, связанных с Афинами, в частности Ольвия [Мозолевский, 1979, с. 179; см. также: Трейстер, 2013, с. 460]. С этим вполне можно согласиться, учитывая, что в охарактеризованных выше художественных особенностях изображений на оковке определенно угадывается рука мастера-эллина. Но это все равно не объясняет, почему на рукояти меча был изображен именно Пан.

По предположению Е.В. Черненко, принятому и Б.Н. Мозолевским [Черненко, 1975, с. 163; Мозолевский, 1979, с. 178], связь Пана с военным делом основывается на событиях Марафонской битвы, во время которой он обратил персов в состояние паники. И действительно, ввергать в ужас не только людей, но и сверхъестественных существ, приводить их в панику (слово, вошедшее во многие европейские языки именно благодаря Пану) и доводить до безумия было одной из известных способностей Пана [Буркерт, 2004, с. 199; Кун, 2007, с. 85—86]. Делал он это не столько своим внешним видом (об этом: [Кобылина, 1973, с. 173]⁹), сколько в силу присущих ему сверхъестественных способностей [Кун, 2007, с. 86]. Этот дар проявился еще в мифологические времена во времена гигантомахии [Лосев, 1996, с. 841—842]. Кроме Марафонской битвы, согласно Эсхилу, явление Пана было и во время битвы при Саламине (Aeschyl. Pers. 447—455). Не исключено также, что данные эпизоды были не единственными в истории античной Греции, поскольку слово «паника» прочно вошло в язык [Liddell, Scott, 1996, p. 1298]. М.М. Кобылина вслед за Ж. Пуйю предположила, что благодаря этим событиям, культ Пана стал популярен у городских охранников фруроу [Кобылина, 1973, с. 179, 181].

Однако, как известно, в античной традиции не было принято изображать Пана на предметах вооружения [Черненко, 1975, с. 161]. Даже более того, Пан на мече изображен в самой миролюбивой своей ипостаси — играющим на сиринге. Игре Пан предавался в спокойные и теплые дни и вечера, отдыхая от охоты и блужданий по горам и лесам [Кун, 2007, с. 87]. Его игрой восхищалась вся природа, и даже люди могли ее слышать, не опасаясь за свое состояние. Еще большей пасторальности сцене, изображенной на перекрестье, добавляют расположенные по обе стороны от Пана лежащие (отдыхающие) козлы. Следовательно, в случае

с изображением Пана на мече мы имеем дело с единственным, ситуативно возникшим случаем.

На наш взгляд, понять причину появления этой композиции возможно только из контекста сопоставления декора рукояти меча из Толстой Могилы с декором других скифских мечей, бытовавших в IV в. до н. э., и, прежде всего, мечей типа Чертомлык.

Для 25 из 54 акинаков данного типа (по сводке А.Д. Топала [2014, рис. 1—3]) характерен зооморфный декор (рис. 3, 1—5, 7, 8). Преимущественно, изображения животных наносились на золотые оковки, которыми плакировалась рукоять, в единичных случаях использовались ажурные навершия в виде фигурки животного в овальной / округлой рамке. В выборе изображений есть определенные закономерности. Наиболее популярной была следующая композиция [Мелюкова, 1964, с. 51]: на перекрестии изображались фигуры сидящих (?) грифонов, расположенных напротив друг друга; на стержне рукояти — фигура оленя с подогнутыми ногами, длинной изогнутой шеей, опущенной головой и длинными ветвистыми рогами, расположенными перед головой на одной линии с туловищем; на навершии — какое-то животное, вероятно, хищник (судя по пятнам, возможно, пантера) с подогнутыми лапами, приподнятым крупом и повернутой назад головой. Такой декор нанесен на рукояти 10 акинаков из Чертомлыка (рис. 3, 3), Старого Мерчика, к. 11 (рис. 3, 4), Колбино, к. 7, п. 1, Колбино, к. 36 (рис. 3, 2), Нугушского водохранилища, Пятибратнего к. 8 [Топал, 2014а, рис. 1, 1, 3, 4, 6—8, 12, 13, 15]. На одном из чертомлыцких мечей на рукояти позади оленя воспроизведен хищник (пантера?) с подогнутыми лапами и головой, повернутой анфас [Древности, 1872, табл. XL, 12; Топал, 2014а, рис. 1, 12]. Композиции на рукоятях еще нескольких мечей представляют собой варианты, в той или иной степени аналогичные основному модусу (напр.: рис. 3, 5, 7, 8).

Данная композиция, без сомнения, связана с соотношением меча с «мировым древом» и «мировой осью» (см.: [Раевский, 1985, с. 114—122; Полидович, 2014а, с. 291—292]). В раннескифское время она наиболее ярко и полно была выражена в декоре перекрестия и соответствующего ему устья ножен мечей из Мельгуновского и Келермеского № 1/III курганов: в центре размещалось стилизованное изображение самого древа, по обе стороны от него — фигуры крылатых антропоморфных существ [Придик, 1911, с. 7—8, табл. I; III, 1; IV, 1; Черненко, 1980; Галанина, 1997, с. 222—223, табл. 7—9]. В более позднее время эта же композиция была воспроизведена на устье ножен мечей из Острой Томаковской Могилы и Шумейковского кургана, датирующихся концом VI — началом V вв. до н. э. [Мелюкова, 1964, с. 62, табл. 15, 6; Артамонов, 1966, табл. 65—66; Piotrovsky, Galanina, Grach, 1986, Pl. 66—67]. В первом случае были

9. Внешний вид, напротив, в силу своей карикатурной, сатирической миксаморфности приводил к веселью, как это случилось, когда младенца Пана впервые увидели олимпийские боги [Тахо-Годи, 1989, с. 119; Кун, 2007, с. 85]. В Гомеровском гимне Пану его призывают как «бога веселого пастбищ» (Hom. Hymn. XIX, 6) [Античные гимны, 1988, с. 124]. Согласно этому гимну, даже его имя связано с весельем: «Всех порадовал мальчик, — и назвали мальчика Паном» (от греч. Πάν — все) (Hom. Hymn. XIX 47) [Античные гимны, 1988, с. 125; Тахо-Годи, 1989, с. 119].

изображены фигуры полусвернувшихся хищников, во втором — козлов с подогнутыми ногами и повернутой назад головой. На перекрестии меча из к. 30 у с. Великая Белозерка (вторая половина IV в. до н. э.) изображены две лежащие напротив друг друга косули с длинными ушами [Отрошенко, 1984, с. 124, рис. 2].

Изображения копытных животных и, прежде всего, козлов с повернутой назад головой считаются заимствованными из изобразительной традиции Древнего Востока, где они входили в состав композиций, связанных с «мировым деревом», маркируя среднюю зону мироздания [Вязьмитина, 1963, с. 163—164; Раевский, 1985, с. 114—115; др.]. В скифской традиции наиболее наглядно связь изображений козлов с подогнутыми ногами и повернутой назад головой с концепцией «мирового дерева» выражена в декоре церемониальной секиры из Келермесского к. 1/III: здесь четыре фигурки размещаются по углам обуха [Галанина, 1997, табл. 6, e]. В VI—V вв. до н. э. маркирование перекрестия кинжалов и мечей изображениями различных животных (как правило, хищников и кабанов, реже — иных животных) становится популярным в восточных регионах скифского мира — Центральной Азии, Минусинской котловине, Ордосе, на Алтае (например: [Завитухина, 1983, кат. 40, 88—91, 155, 198—204, 214]). Также, начиная с VI в. до н. э., на навершии рукояти меча стали размещать изображения хищных птиц (как зооморфных маркеров верхнего мира) или их частей — голов, клювов, когтей [Мелюкова, 1964, с. 56; Топал, 2014б, с. 380]. Эта традиция распространяется по всему Евразийскому степному поясу, где были распространены культуры скифского типа. С рубежа VI—V и до конца IV в. до н. э. в Северном Причерноморье и Южном Приуралье распространяются мечи типа Солоха, верхняя часть которых оформлена в виде голов (когтей) хищной птицы [Топал, 2014б].

Реализацию этой же идеи — маркирования среднего мира в композиции «мировое дерево» путем изображения на перекрестии противопоставленных фигур животных — мы видим и в серии мечей типа Чертомлык. Средний мир, соответствующий перекрестию, как правило, маркируют изображения орлиноголовых грифонов (к. 11 у с. Старый Мерчик, к. 3 гр. Частых курганов, к. 7 и 36 у с. Колбино, Пятибратний к. 8, серия мечей из Чертомлыка [Алексеев, Мурзин, Ролле, 1991, с. 222—223, кат. 184—187; Топал, 2014а, рис. 1, 1, 3, 4, 6—8, 10, 12, 13]) (рис. 3, 2—5), неясные животные с повернутой назад головой (Хвоцеватая лесная дача, Горняцкое) (рис. 3, 7, 8). В этом же семантическом ряду находятся также навершия с двумя бычками на мече из Чертомлыка [Алексеев, Мурзин, Ролле, 1991, рис. 67], двумя хищниками (?) на мече из к. 3 гр. Частые Могилы (рис. 3, 5).

Соответствует идее мирового дерева и олень, воспроизведенный на стержне рукояти мечей

типа Чертомлык. Поза его, описанная выше, необычна. Если рассматривать фигуру оленя при горизонтальном положении меча, то в этом случае его голова, соединенная с туловищем неестественно длинной и выгнутой шеей, опущена вниз, а рога расположены перед ней. Однако, по нашим наблюдениям, олени, в отличие от иных копытных животных, в скифском искусстве никогда не изображались с опущенной вниз головой. И данное правило подтверждается, если посмотреть на фигуру оленя при вертикальном положении меча: голова в этом случае воспринимается как прямо поставленная, а ветвистая крона возвышается над головой, напоминая собой крону «древа жизни». Таким образом, туловище оленя и его голову с рогами следует рассматривать в двух разных проекциях. Подобные фигуры оленя изображены также на рукояти меча типа Солоха из к. 30 у с. Великая Белозерка [Отрошенко, 1984], на рукоятях однолезвийных мечей типа Шульговка [Топал, 2014а, рис. 5, 1—5] (рис. 3, 6) и на рукояти зеркала из кургана Куль-Оба [Артамонов, 1966, табл. 213].

В декоре рукояти меча из Толстой Могилы фактически сохраняются два основных композиционных элемента рассмотренного декора мечей типа Чертомлык. Это — использование образа оленя, вынесенного в данном случае на навершие, а также воспроизведение противопоставленных друг другу животных. С точки зрения структуры и декора, меч из Толстой Могилы, с одной стороны, близок мечу из Горняцкого, имеющего определенные архаичные черты [Топал, 2014а, с. 139], а с другой — серии описанных мечей. В этом контексте центральная сцена на перекрестии меча из Толстой Могилы полностью соответствует классическому концепту «мирового дерева» с расположенными возле него копытными животными. В мифе и ритуале эквивалентом «мирового дерева» довольно часто выступает божество или его атрибут [Топоров, 1980]. Именно таким атрибутом в контексте скифского ритуала являлся меч. А вот божеством, в случае с мечом из Толстой Могилы, связанным с этим предметом вооружения выступает Пан. Его фигура расположена четко на центральной оси меча и в его средоточии. Фигуры козлов, расположенные по обе стороны от Пана, только усиливают данное соответствие, отсылая к композиции, представленной на архаических мечах, описанных выше.

Конечно же, меч из Толстой Могилы отделяет от изделий типа мельгуновского меча, келермесской секиры, шумейковского меча и ножен не менее 100—150 лет. Однако определенные изобразительные схемы могли реализовываться и спустя длительные промежутки времени. Также подобие архаичным схемам может объясняться случайной, конвергентно возникшей ситуацией. В композициях, которые можно связать с концепцией «мирового дерева»,

в IV в. до н. э., изображались самые различные существа: птицы, грифоны, хищники, различные копытные. И появление здесь козлов может объясняться исключительно тем, что в роли центрального персонажа задействован Пан. Известны и собственно античные изображения, где козлы задействованы в контексте, равнозначном концепции «мирового древа». Это, в частности, изображения двух козлов на боковых гранях вотивного алтаря начала III в. до н. э. и пары стоящих на задних ногах друг против друга козлов на глиняной вотивной пластинке из погребения II—III вв. н. э. [Русяева, 2005, с. 402—403].

И все же почему в композиции, воспроизводящей концепцию «мирового древа», был изображен Пан, божество, которое по своей сути не может претендовать на центральную роль в мифе или ритуале?

Ответ на этот вопрос может находиться в нескольких плоскостях.

Можно предположить, что мастер, изготовивший обкладку меча, декорировал его на свой вкус и свое разумение, не завися от мнения и желания заказчика из скифской среды.

Известно, что Пан играл важную роль в жизни простых греков, являясь своего рода «народным» богом [Буркерт, 2004, с. 121]. В Греции ему отводили второстепенную роль. Он не относился к числу олимпийских богов, а напротив, являлся ярким представителем хтонической сферы. Но, вероятно, в этом и была его сила — ведь он был божеством природы, гор, леса, пастбищ. Он — охотник и, в то же время, покровитель пастухов [Буркерт, 2004, с. 303]. Не исключено, что именно эти черты и были востребованы среди греков-переселенцев и их потомков, обосновавшихся на берегах Северного Причерноморья и Приазовья. Не случайно считается, что культ Пана имел в ряде античных городов политическое и государственное значение [Кобылина, 1973, с. 179]. Кроме того, почитание Пана часто было связано с культом Диониса, в свиту которого он входил. Культ же Диониса был одним из самых популярных как в материковой Греции, так и в античных полисах Северного Причерноморья еще с архаического времени и, особенно, в эллинистическую эпоху [Русяева, 1979, с. 85; 1995, с. 390—410; Шауб, 2007, с. 200—208, 271—273, 339—346; Кузина, 2008; др.]. Именно с этим культом связывают находки в античных центрах различных изображений Пана и силенов, терракотовых масок сатиров, свинцовых букраниев и т. д. [Русяева, 2005, с. 405; Шауб, 2007, с. 203—206, 339—340; др.]. Возможно, на укрепление культа на Боспоре повлияло и то, что одним из первых представителей боспорской династии Спартокидов носил теофорное имя Сатир. Вероятно, с конца его правления или уже во время правления его сына Левкона I (приблизительно с 390 г. до н. э.) на монетах Пантикапея изображались

головы старых и молодых сатиров, с одной стороны, как символ этого царя, а с другой — как отражение культа Диониса [Анохин, 1986, с. 32—34; 1999, с. 56—58; Русяева, 2005, с. 407]. В период популярности Диониса в Пантикапее при первых Спартокидах к скифской знати поступало большое количество золотых и серебряных изделий с изображением головы Диониса и его спутников — Пана, сатиров, силенов, — а также ажурные бляшки с изображением менад и вакханок [Русяева, 1992, с. 34—42; 1995, с. 22—34; Русяева, 2005, с. 409]. Согласно предположению А.С. Русяевой, «культ Диониса, наряду с культом Геракла, служил своеобразным политическим инструментом, способствующим повышению устойчивости внешне-экономических и культурных контактов с окружающими иноэтническими племенами, элита которых восприняла его основные элементы, включив на какое-то время в число почитаемых божеств, благодаря его прямой связи с виноградарством, виноделием и винопитием» [Русяева, 2005, с. 409]¹⁰.

Заметим, что представления о Панае довольно многообразны и многослойны. Исходя из них, можно объяснить и особенности изображения на рукояти меча из Толстой Могилы. В частности, размещение в центре композиции (в мифологическом плане — в центре мироздания) Пана, играющего на сиринге.

Как уже отмечалось, Пан — бог **всей** природы, что, в частности, выражено в его имени (*Πάν*, греч. *всё*¹¹) [Буркерт, 2004, с. 303]. Игра на сиринге, музыка, танцы — обычная сфера занятий Пана [Кун, 2007, с. 85—86], таковым он предстает на изображении на ковке рукояти меча (рис. 2).

Сиринга — это, как правило, многоствольная флейта, составленная из семи (иногда восьми или девяти) полых стеблей тростника, скрепленных между собой с помощью воска. Длина каждой трубки обычно делалась различной с тем расчетом, чтобы можно было иметь полную гамму [Герцман, 1995, с. 52—53]. На обкладке меча изображена сиринга с четкими пятью стволами, и можно предположить наличие еще

10. Вопрос распространения культа Диониса в скифской (или шире — варварской) среде не столь однозначен (см., напр., другие мнения по этой теме: [Шауб, 2007, с. 208—211, 344—345; Бабенко, 2002]) и требует более углубленного и всестороннего изучения, что не входит в задачи настоящей статьи.

11. Высказывается мнение, что имя божества происходит от Πάω, пасти [Puhvel, 1987, p. 53, 132; Любкер, 2001, с. 16]. По мнению В.Н. Топорова, имя Пана содержит индоевропейский корень *pus-/*raus- («делать плодородным») (рус. «пухнуть», «пушиться», «пушистый» и т. п.), также как и ряд мифологических персонажей других индоевропейских традиций: др.-инд. Пушан, авест. дэв Апаошу, балт. Пушайте и др. [Топоров, 2006]. Но в данном случае важнее, что в античное время принимали «народную» этимологию имени [Лосев, 1996, с. 406; Любкер, 2001, с. 16].

двух крайних, за которые Пан держит инструмент, закрывая их руками (рис. 2).

В орфической традиции, распространившейся довольно широко в эллинском мире, в частности в Северном Причерноморье [Русяева, 2005, с. 393; Шауб, 2007, с. 201, 202], музыке и музыкальной гармонии сфер уделялось огромное значение. Первостепенное значение придавалось Аполлону с его лирой. В одном из орфических гимнов выражается понимание Аполлона как космического оформителя и организатора, и в частности — как управителя мира, представляемого в виде огромного музыкального инструмента — лиры, от разных строев (или ладов) которой образуются части мира и отдельные явления в нем [Лосев, 1996, с. 400]. Космические функции Аполлона еще более масштабно выражены у Порфирия, философа III в. н. э., который говорит о божестве как о силе, которая заставляет подниматься и опускаться Солнце, чередоваться дни и ночи [Лосев, 1996, с. 329]. И в этой его ипостаси древние сопоставляли Аполлона с Паном и называли его именем: «Имя за это тебе даровали смертные, Паном, / Богом двурогим, назвав и владыкой свирельного ветра, / Ибо ты держишь прообраз всего мироздания печатей» (цит. по: [Лосев, 1996, с. 400]). По словам Порфирия: «Он носит флейту с семью стволами вследствие гармонии неба»¹², под которой имеется в виду гармония семи небесных сфер, а, следовательно, и гармония всего мира [Лосев, 1996, с. 329].

Данное сопоставление Пана и Аполлона, конечно же, неслучайно. Оба божества были связаны с музыкой. Но если инструментами Аполлона являются струнные лира и кифара, то Пана, как и всего окружения Диониса — духовые: различные свирели (сиринги), авлос и др. Сиринга, в отличие от лиры и кифары, никогда не была инструментом профессиональных музыкантов. Это простой народный инструмент, прежде всего, пастухов. С ее помощью пасли стада и якобы даже приручали диких животных (см.: Плутарх «О хитрости животных» 961E, 3) [Герцман, 1995, с. 52; Mathiesen, 1999, p. 222—225]. Кифара Аполлона — это символ олимпийской, героической и специально-эпической поэзии и музыки. В противоположность этому флейту Диониса—Пана в античное время воспринимали как нечто чрезвычайно возбужденное, порывистое, восторженное и даже исступленное. По словам А.Ф. Лосева [1996, с. 456], «разительная противоположность резкого и порывистого звучания такой флейты

12. Но при всем уважении к лире и кифаре, именно многоствольную флейту в древней Греции считали самым гармоничным инструментом, что очень точно выразил Платон в одном из диалогов в «Государстве» (III, 399d) при обсуждении достоинств инструментов: «Разве это не самый многоголосый инструмент, так что даже смешение всех ладов — это лишь подражание игре на флейте?».

спокойно журчащему и умиротворяющему звуку кифары является одним из самых интересных в античности эстетических феноменов». Но под этим скрывается и разительная социальная противоположность. Не случайно Платон в «Государстве» (III, 399d), считает полезными для города только лиру и кифару, «а в полях у пастухов пусть будет сиринга». Фактически музыка Аполлона и Пана связана с разными социальными и, шире, космическими сферами, но, в то же время, и неразрывно связано между собой¹³, поскольку в целом выражает музыкальную гармонию мира. Характерным сюжетом в этом отношении является миф о состязании Пана и Аполлона в музыкальной игре. В ходе состязания бог горы Тмол, где оно проходило, присудил победу Аполлону, тогда как присутствовавший при этом царь Мидас отдал предпочтение Пану, за что и был наказан разгневанным Аполлоном, наделившим царя ослиными ушами [Лосев, 1996, с. 456—457; Кун, 2007, с. 87]. Вполне возможно, с этими же идеями и мифологическим сюжетом связана золотая диадема в форме фронтона из гробницы в Эретрии, датирующейся II в. до н. э. [Трейстер, 2013, с. 456, 458—459, рис. 2, 2]. В ее центральной части изображен Пан, сидящий со скрещенными ногами и играющий на сиринге. При этом изображение Пана на диадеме закрыто приклепанным кусочком фольги с изображением играющей на лире Музы (божества, непосредственно связанного с Аполлоном), и видно только с оборотной стороны в негативной передаче¹⁴.

Таким образом, согласно определенным аспектам культа и связанных с ними мифологических представлений, Пан вполне мог занять место в центре мироздания. Подтверждением тому может служить и надгробная стела I в.

13. Так или иначе связаны между собой и сами божества. Ведь именно у Пана Аполлон приобрел знаменитый дар прорицания [Кун, 2007, с. 85]. По мнению А.Ф. Лосева [1996, с. 406], говоря о родстве Аполлона с Паном, «нужно обратить внимание на то обстоятельство, что древние связывали имя Пана с местоимением *pan* — “все” и в этом значении придавали его Аполлону в качестве эпитета; и орфический гимн (XXXIV 24—27) указывает, что отношение Аполлона к целому мирозданию таково же, как отношение к нему Пана». Еще более взаимосвязаны были Аполлон и Дионисий, к свите которого принадлежал Пан. С классического периода распространился обычай почитания их в одном святилище. Особой известностью пользовалось совместное почитание этих богов в Дельфах, где также справлялись дионисийские празднества. Происходило это главным образом зимой, когда считалось что Аполлон удаляется в счастливую страну гиперборейцев на краю земли [Скржинская, 2009, с. 135].

14. Данное противостояние Пана и Аполлона еще более интересно в связи с тем, что именно Аполлон был главным покровителем и защитником греческих (изначально — ионийских) колоний в Северном Причерноморье [Русяева, 2005, с. 204—261].

н. э. из Фанагории, на которой изображена скульптурка Пана, сидящего в характерной позе со скрещенными ногами на двухступенчатом алтаре [Кобылина, 1973, с. 175—181, рис. 1; 6]¹⁵.

Пану, как и другим античным богам, приносили жертвы, наиболее благоприятными из которых были коровы, козлы, ягнята, молоко, мед и виноградное сусли [Любкер, 2001, с. 16]. И в этом контексте, размещение на стержне рукоятки сцены терзания хищником козла (рис. 1, 3—4) как нельзя лучше вписывается в общую мифологическую парадигму, связанную с Паном, если учесть прямое соотношение данных сцен в скифской традиции с идеей жертвоприношения [Раевский, 1985, с. 150—154].

Таким образом, конечно, можно предположить, что мастер, изготовивший оковку меча или предложивший изображения для ее декора, был поклонником и ревностным почитателем бога Пана и выразил в изображении представления, бытовавшие в его окружении и, с его точки зрения, соответствовавшие декорируемому предмету — мечу.

Но при исследовании символики декора меча мы в первую очередь должны исходить из того факта, что рассматриваемые изображения размещены на скифском предмете и найдены в скифском комплексе. Соответственно и декорирование меча в первую очередь должно было определяться скифской мифологией и культом. И мастер, изготовивший обивку рукоятки, по нашему убеждению, лишь пытался найти некое соответствие между скифской мифо-ритуальной и греческой изобразительной традициями.

В пользу такого предположения говорит то, что речь идет об одном из самых сокровенных для скифов-воинов предмете — мече. Ведь хорошо известно, что меч являлся кумиром, зримым выражением скифского бога войны, которого Геродот сопоставил с греческим Аресом (Herod IV, 59). Культ скифского Ареса отличался жестокостью и был достаточно кровавым. При этом он был тесно взаимосвязан со всем кругом воинских обрядов и обычаев [Бессонова, 1983, с. 45—50; 1984, с. 3—5; Шауб, 2007, с. 130—145; др.], а также, возможно, входил в круг календарных ритуалов (учитывая сезонное обновление его святилищ: «От непогоды сооружение постоянно оседает, и потому приходится ежегодно наваливать сюда по полтораста возов хвороста» (Herod IV, 62)), на которых базируется мировоззрение в целом. Сложно предположить, что в таком контексте выбор изображаемого персонажа мог быть случайным, а главное — не соответствовать скифской мифологии. По всей видимости,

в случае с декором обкладки меча из Толстой Могилы мы имеем ту же ситуацию, что и с иными античными изображениями, бытовавшими в скифской среде. В этом плане интересна интерпретация С.С. Бессоновой изображений Афины, найденных в скифских комплексах, как воспринятых в скифской среде на основании сопоставления и ассоциации их с местным божеством [Бессонова, 1975]. Подобный подход положен в основу исследований изображений на сюжеты эллинской мифологии, найденных в скифских комплексах IV в. до н. э., проведенных Д.С. Раевским [Раевский, 1980, с. 49—71; 1985, с. 163—180; др.]. По мнению исследователя, почву для переосмысления могли обеспечить «различные моменты: сходство содержания всего мифа; близость лишь воплощенного конкретного сюжета (изображенного действия); сходство представлений об облике персонажей; единство приданных им атрибутов» [Раевский, 1985, с. 172].

С точки зрения скифской мифологии, персонаж, воспроизведенный на мече, мог быть воплощением только скифского Ареса, кумиром которого и был меч. То, что нам известно об этом боге, вряд ли можно сопоставить с мифологической составляющей образа Пана. Косвенно это может быть только представление о Панае как о божестве-пастухе и божестве-охотнике [Любкер, 2001, с. 16], благосклонно относящемся к людям, охраняющем их стада и увеличивающем приплод [Тахо-Годи, 1989, с. 119]. Т. е., с точки зрения греков, Пан вполне был подходящим на роль божества, соотносимого со скифами, основу жизни которых составляло скотоводство и важную роль в жизни которых (особенно в воинской среде) играла охота. Учитывая, что поклонение скифскому Аресу, вероятно, имело определенный сезонный характер и, в частности, могло быть приурочено к празднованию весной Нового Года, можно предположить, что подобное сопоставление двух персонажей не лишено смысла.

Объединяет двух мифологических персонажей и тесная связь с плодоносящими силами природы. Выше уже упоминалось, что имя Пана содержит индоевропейский корень **rus-*/**raus-*, «делать плодородным» [Топоров, 2006]. Сам Пан полон чувственной любви. Наряду с Дионисом, это один из оргиастических богов [Лосев, 1982, с. 279]. В то же время, в отношении акинака, символа скифского Ареса, исследователи также говорят о его выраженной фаллической символике¹⁶ [Мачинский, 1978, с. 148; Алексеев, 1980, с. 39—40; 1991, с. 277—278; Полидович, 2014а, с. 293—296; 2014б].

Что касается внешнего облика, то у нас нет никаких данных о том, как скифы представляли себе своего бога войны. Высказывалась

15. Впрочем, по мнению С.А. Яценко [2011, с. 17], считать данное изображение образом Пана нет оснований. Данный персонаж, по его мнению, скорее связан с сармато-аланами начального периода сарматизации Азиатского Боспора.

16. Иная точка зрения была высказана А.В. Шелеханом [Шелехан, 2013].

даже крайняя точка зрения, что скифский Арес — это только меч, фетиш, лишенный каких-либо антропоморфных черт [Мищенко, 1882, с. 510—515; Артамонов, 1961, с. 77; Шауб, 2007, с. 135]. В частности, на появление такого мнения повлияло то, что Геродот не называет скифского имени божества (Herod. IV, 59). Этот факт исследователи объясняют по-разному [Доватур, Каллистов, Шишова, 1982, с. 301—302, комм. 400; Вертиенко, 2012, с. 42]. Но все же Геродот сопоставил это божество с конкретным греческим богом, за которым стоит определенная мифология и культ, и, можно предполагать, имел для этого все основания (в противном случае нам нужно подвергнуть сомнению все иные сопоставления, проведенные «Отцом истории»). В связи с этим, на наш взгляд, более продуктивным может быть сопоставлением со скифским Аресом персонажа, воплощенного в каменных изваяниях [Мелюкова, 1952, с. 128] (о различных мнениях по поводу интерпретации скифских изваяний см.: [Ольховский, Евдокимов, 1994, с. 9—15]). В первую очередь на возможность этого сопоставления указывает то, что в изваяниях воплощен образ вооруженного воина, представителя высшего социального слоя, а также выраженная фалличность многих изваяний, особенно ранних [Раевский, 1983, с. 53; 1985, с. 53—55; Ольховский, Евдокимов, 1994, с. 7, 8, 50]. Однако, даже если это и так, то подобный антропоморфный облик далек от образа Пана, воплощенного на оковке рукояти меча.

Для Пана характерна выраженная миксаморфность: это человеко-козел, или козел, имеющий некоторые человеческие черты, каким его всегда и представляли древние греки [Лосев, 1982, с. 279]. В связи с этим обратим внимание на еще одного миксаморфного персонажа — антропо-орнитоморфное существо, изображение которого было размещено на горите из кургана Соболева Могила [Мозолевский, Полин, 2005, с. 178—179, рис. 99, табл. 16; 17, 3] (рис. 3, 9). Существо имеет человеческую верхнюю часть тела, длинные прямые волосы, клиновидную бороду. При этом тело его полностью покрыто перьями или чешуей (в виде мелких ромбиков, подчеркнутых дужками), из-за спины в обе стороны расходятся 4 пары крыльев, сзади находится хвост в виде пышной пятилепестковой розетки, ниже колен ноги превращаются в массивные лапы петуха с когтями и шпорами. Руками оно держит за рога двух фантастических крылатых драконов. По поводу идентификации этого персонажа высказывались различные точки зрения (см. обзор мнений: [Вертиенко, 2010, с. 92]). Типологически он соответствует образу божества, принадлежащего к классу «Владык зверей», известному в традиции Малой Азии, Луристана, Ближнего Востока [Бессонова, 1983, с. 86, рис. 9—11; Кокорина 2003, с. 18; Мозолевский,

Полин 2005, с. 351; Шауб 2007, с. 153—156] (там же находят и истоки изобразительного образа [Мозолевский, Полин, 2005, с. 351; Вертиенко, 2010, с. 92]). Известны подобные персонажи и в скифской традиции, но здесь они имеют женскую природу [Бессонова, 1983, с. 81—93; Шауб, 2007, с. 83—108] и соответствующую ей мифологему.

На наш взгляд, наиболее перспективным является предположение А.В. Вертиенко о том, что в соболевском птице-человеке воплощена фигура божества войны (скифского Ареса?), аналогичного иранскому Веретрагне (Вэртрагне) в его орнитоморфном воплощении — как птица Варагн¹⁷ [Вертиенко, 2010, с. 92—93; Вертиенко, 2013а, с. 46].

Возможность соотнесения скифского Ареса и иранского Веретрагны была детально обоснована рядом исследователей [Лелеков, 1979, с. 185; Бессонова, 1984, с. 12—13; Кузьмина, 2002, с. 17—18, 22—24, 28—29; Вертиенко, 2012, с. 43—46]. Веретрагна — бог войны и победы, его имя соответствует эпитету громовержца Индры в ведийской мифологии (*Вритрахан*, «убийца Вритры»); он — дарующий мужскую силу, крепость рук, мощь тела; он же — одно из воплощений фарна, символа царской власти и силы [Брагинский, 1980, с. 233]. Как и большинство древних богов Веретрагна может являться в мире в различных зримых образах. В 14-м Яште (Бахрам-Яште) названы его 10 зоо- и антропоморфных священных воплощений / обликов (авест. *kəhrpa*): ветер, бык, конь, верблюд, кабан, юноша (пятнадцатилетний муж), птица Варагн, дикий баран, дикий козел, воин с кинжалом [Авеста, 1992, с. 118—123; 1997, с. 341—347, 357—360; 2005, с. 357—379; Вертиенко, 2013а]. По всей видимости, как считает ряд исследователей, часть из этих обликов получила свое воплощение в скифском искусстве в образах быка, вепря, верблюда, фантастического грифо-барана / барано-птицы (см. обзор мнений: [Вертиенко, 2012, с. 46]). Соответствует одному из этих воплощений — воина с кинжалом — и облик скифских каменных изваяний¹⁸.

В этом ряду мифологических и изобразительных образов, соотносимых с Веретрагной, вполне находит свое место и козловидный персонаж, воплощенный на оковке рукояти меча из Толстой Могила в образе Пана. На уровне образа греческое божество фактически равно-

17. Точное определение птицы затруднено, поэтому относительно ее идентификации нет единой точки зрения: она отождествляется с орлом, коршуном, ястребом, вороном [Стеблин-Каменский, 1992, с. 191; Сулейманов, 2010, с. 199].

18. Характерно, что меч (кинжал) является одним из наиболее часто встречаемых предметов, изображенных на изваяниях. В первую очередь это касается изваяний раннего и среднескифского времени — более 60 % [Ольховский, Евдокимов, 1994, с. 73, 75].

значно «козлу дикому» или даже «воинственному», как обозначен Веретрагна в этом воплощении [Авеста, 2005, с. 377; Вертиенко, 2013а, с. 38, 46, прим. 112].

Обращает на себя внимание и типологическое подобие персонажей, воспроизведенных на ажурной пластинке от горита из Соболевой Могилы и на оковке меча из Толстой Могилы: оба они представляют мифическое антропоморфизированное животное. Типологически близкие персонажи изображены также на золотой ажурной гривне из кургана 10 Кобяковского могильника на Нижнем Дону, датируемого I в. — началом II в. н. э. [Прохорова, Гугуев, 1988, с. 41, рис. 2; 1992, с. 144—146, 156—157, рис. 5—6; Гугуев, 1992, с. 121—122, рис. 4—13; Яценко, 2011, с. 15—16, рис. 9; др.]. Фриз гривны имеет сюжетную композицию, построенную по геральдической схеме. В центре ее находится фигура мужчины, сидящего, скрестив ноги «по-восточному». У него густая шапка слегка выходящая волос, борода и усы. Одежда мужчины представляет собой кафтан, узкие штаны заправлены в сапоги. В руках ритуальная чаша, на коленях в ножнах лежит короткий меч-акинак. Слева и справа от центральной фигуры композиции, а также на затылочной части гривны трижды повторяется изображение сцены борьбы дракона с тремя зооантропоморфными существами. Эти персонажи синкретичны. В их облике соединились хищно оскаленные зубастые пасти, трёхпалые ноги-лапы и руки с тщательно моделированными пальцами с ногтями. Выделить в образе этих демонов видовые признаки какого-либо конкретного животного проблематично¹⁹. В.К. Гугуев предположил, что зооантропоморфные персонажи эквивалентны главному герою (выступают как его спутники или ипостаси), а сам герой типологически восходит к образу Триты-Траетоны-Фаридуна-Таргита [Гугуев, 1992, с. 124, 125]. И если с первым предположением можно согласиться, то главный персонаж, учитывая то, что он занимает центральное положение в композиции (семантически равнозначное «мировому дереву») и держит на коленях меч, скорее всего, относится к кругу персонажей, идентичных скифскому Аресу, осетинскому Батрадзу, иранскому Веретрагне.

Образ козла являлся достаточно редким в искусстве скифской эпохи Северного Причерноморья, в отличие от восточных регионов Евразии (см., напр.: [Полидович, 2011]). Не исключено, что здесь роль козла как одного из воплощений бога войны выполнял олень.

19. По мнению Устиновой [Ustinova, 2002, p. 102—123], поддержанному А.И. Иванчиком [Иванчик, 2005, с. 178], данные персонажи имеют человеческое тело, собачью голову и лапы и воплощают членов мужского союза, воинов-псов. С.А. Яценко [1992, с. 200; 2011, с. 16] считает, что четверо персонажей имеют баранью голову, а двое — «волчью (?)».

На это, в частности, указывает использование изображений оленя в декоре мечей, о чем шла речь выше, а также размещение их на боковых лопастях ножен из к. 1 и 10 (раскопки 1910 г. А.А. Миллера) у ст. Елизаветовской [Полидович, 2014б, рис. 1, 1; 2, 4]. Характерно, что в иранских языках название оленя было табуировано и заменено новым сложным словом **gav-az-(na-)*, буквально: *бык-козел* [Гамкрелидзе, Иванов, 1984, с. 519]. Однако наряду с заменой образа могла бытовать и изначальная мифологема в отношении воплощений бога войны. Отметим, что многие индоевропейские воинственные божества так или иначе связаны с козлами: балтийский бог грома Перкунас ездит на колеснице, запряженной козлами; славянские мифологические персонажи «сидят на козлах»; ведийский Пушан также ездит на колеснице, в которую запряжены «козлы-кони» [Гамкрелидзе, Иванов, 1984, с. 586—587].

В связи с козлоногиестью Пана можно привести еще одну аналогию. В культуре центральноазиатских кочевников был распространен особый вид мужской поясной одежды — кандагай. Это была важная часть воинского одеяния богатыря, ее использовали в особых случаях, в частности, во время состязания борцов, что нашло отражение в эпосе «Манас» [Толубаев, 1995]. Кандагай — разновидность штанов, сшитых из выделанной в виде замши кожи горного козла или самца козули [Абрамзон, 1953, с. 165], а также, возможно, лося. Во всяком случае, значение слова *кандагай* в монгольском языке — «*лось*», в якутском оно обозначало святого духа-покровителя леса и животных, в тувинском — название местности [Толубаев, 1995]. Наличие аналогичной одежды в скифское время не подтверждается имеющимися данными, но, в то же время, известно, что какие-то разновидности кожаной поясной одежды использовались скифами (см.: [Клочко, 2006]).

Что же касается изображения Пана на обкладке меча, то игра на сиринге также могла быть воспринята в скифской среде. У нас нет данных о том, что многоствольные флейты (панфлейты) использовались в скифское время (см. обзор находок музыкальных инструментов скифской эпохи: [Туаллагов, 2001, с. 165—166]), но есть археологические данные, что они существовали в причерноморских степях еще с эпохи энеолита и бытовали здесь всю эпоху бронзы. Во всяком случае, именно так трактуют наборы птичьих костей разной длины со срезанным эпифизом и заполированным верхним краем, которые в литературе получили условное название «флейты Пана» (см. подборку материалов: [Усачук, 1999; Избицер, 2004]). Духовые инструменты типа флейты в целом являются одной из самых древних разновидностей музыкальных инструментов в мире. Как правило, это различные виды одностольных флейт. Панфлейты встречаются реже, но они извест-

ны у многих восточноевропейских народов: это румынский и молдавский най (нэй, мускал), украинская свыриль (кувыця), русские кугиклы (кувиклы; цевница), литовский скудучай, грузинский соинари (ларчеми), коми-пермяцкий женский пэляны [Квитка, 1986; Жуланова, 2003], что вполне может говорить о едином прототипе, бытовавшем в достаточно давние времена [Жуланова, 2003].

Среди персонажей Нартского эпоса осетин известен персонаж по имени Ацамаз, сын нарта Ацы, певец и музыкант, обладатель чудесной золотой свирели (по всей видимости, это *уадындз*, одноствольная открытая продольная свирель) [Этнография, 1994, с. 12]. Эта свирель досталась Ацамазу от отца, одного из почитаемых нартских старцев. В свою очередь Ацы свирель досталась от Афсати, одноглазого (слепого) владыки диких зверей [Дюмезиль, 1976, с. 13—14, 141]. Когда Ацамаз играл на свирели, все звери танцевали под его музыку, горы приходили в движение, солнце и луна светили намного ярче [Алборов, 2004, с. 105—106]. Аналогии между этой свирелью и флейтой Пана более чем очевидны.

В контексте сопоставления декора меча с мифологемой Веретрагны обращает на себя внимание еще одно воплощение иранского божества — воина с кинжалом (ножом). Данный предмет изображен как богато украшенный золотом: «золотой клинок..., что разукрашен весь» (перевод И. Стеблин-Каменского [Авеста, 1992, с. 123]) или «нож, выложенный золотом, украшенный разными украшениями» (перевод В.С. Соколовой [Авеста, 2005, с. 379]). Детально данные строки были разобраны с лингвистической и культурологической точек зрения А.В. Вертиенко [Вертиенко, 2013б]. По мнению исследовательницы, термин *karata-*, употребляемый в данном случае, обозначает кинжал и, возможно, аналогичен термину *акинак*. А вот его украшение золотом (авест. *zaganiiō-saorəm*) находит соответствие в скифо-сакской практике. В восточных регионах скифского мира это традиция украшения золотыми аппликациями и обкладками как рукояти, так и клинка (см также: [Полидович, 2014в]), а в западных — декорирование золотыми обкладками рукояти и ножен. А.В. Вертиенко называет около 20 двулезвийных кинжалов (мечей) и серию однолезвийных типа Шульговки, соответствующих данному определению. Именно эти богато украшенные мечи и кинжалы находятся в одном ряду с мифическим кинжалом иранского военного божества [Вертиенко, 2013б, с. 52]. В их ряду свое место занимает и меч из Толстой Могилы (рис. 1, 1).

По мнению А.В. Вертиенко, данные мечи имели церемониальный характер [Вертиенко,

2013б, с. 52]. Данный вывод можно подтвердить следующим наблюдением: размер стержня рукояти составляет всего 8 см [Черненко, 1975, с. 158], тогда как средняя ширина ладони мужчины составляет 10 см. Т. е. держать в руке и проводить какие-то фехтовальные действия таким оружием неудобно. Следовательно, это было либо парадное, церемониальное оружие, либо мы имеем дело с некой технической особенностью скифских мечей в целом. Отметим, что длина стержня рукояти многих скифских мечей колеблется в пределах всего 7—8 см. Например, у меча из к. 30 у с. Великая Белозерка она составляет 7 см [Отрощенко, 1984, с. 124]. К сожалению, данный параметр не всегда отражается при описании оружия и, насколько нам известно, не получил специального объяснения. Не исключено, что относительно малый размер рукояти был связан с особым способом закрепления меча (кинжала) в руке и специфическим способом владения им. Как параллель можно назвать бронзовые мечи раннегальштатской эпохи, также имевшие небольшие размеры рукояти. Это, возможно, предполагало, что полностью рукоять охватывают только три пальца, тогда как указательный был направлен вперед [Окшотт, 2004, с. 35].

Таким образом, в декоре рукояти парадного меча из Толстой Могилы, судя по всему, достаточно творчески сочетаются скифская и греческая традиции. Изображения, нанесенные на оковку, взяты из арсенала греческого искусства и достаточно смело и, в тоже время, продуманно, использованы для выражения конкретного образа скифского пантеона — бога войны, (атрибутом и кумиром которого и был сам меч), а также ряда мифологических представлений, с ним связанных. Не исключено, что мы имеем дело с единичной ситуацией. Но она достаточно очевидно отражает две тенденции, существовавшие в скифской культуре. С одной стороны, использование Пана в качестве изобразительного аналога скифского бога войны находит соответствие в ряду иных изображений (миксаморфных и зооморфных существ), которые, по всей видимости, соотносились с этим божеством. С другой стороны, как свидетельствуют многочисленные находки (меч из Толстой Могилы — одна из них), в Скифии относительно широко были распространены различные предметы, выполненные греческими мастерами и украшенные изображениями персонажей эллинской мифологии, которые были включены в скифское культурное поле и переосмыслены в полном соответствии с местной мифологией. Это была важная особенность культурной ситуации, сложившейся в Скифии еще на раннем этапе и особенно ярко проявившейся в IV в. до н. э.

- Абрамзон С.М. Этнографический альбом художника П.М. Кошарова (1857 г.) // Сб. Музея антропологии и этнографии. — Л., 1953. — Т. XIV. — С. 147—161.
- Авеста. Избранные гимны. Из Видевдата / Пер. с авест., предисл., примеч., словарь И. Стеблин-Каменского. — М., 1992. — 207 с.
- Авеста в русских переводах (1861—1996) / Сост. И.В. Рака. — СПб., 1997. — 480 с.
- Авеста / Соколова В.С. Опыт морфологической транскрипции и перевод / Смирнова И.А. Подготовка материалов к изданию и редактирование. — СПб.: Наука, 2005. — 544 с.
- Алборов Ф.Ш. Музыкальная культура осетин. — Владикавказ, 2004. — 192 с.
- Алексеев А.Ю. О скифском Аресе // АСГЭ. — 1980. — Вып. 21. — С. 39—47.
- Алексеев А.Ю. Этнод об акинаках // Клейн Л.С. Археологическая типология. — Л., 1991. — С. 271—280.
- Алексеев А.Ю. Золото скифских царей в собрании Эрмитажа. — СПб., 2012. — 272 с.
- Алексеев А.Ю., Мурзин В.Ю., Ролле Р. Чертомлык. Скифский царский курган IV в. до н. э. — К., 1991. — 414 с.
- Анохин В.А. Монетное дело Боспора. — К., 1986. — 223 с.
- Анохин В.А. История Боспора Киммерийского. — К., 1999. — 250 с.
- Античные гимны / Сост. и общая редакция А.А. Тахо-Годи. — М., 1988. — 362 с.
- Артамонов М.И. Антропоморфные божества в религии скифов // АСГЭ. — 1961. — Вып. 2. — С. 57—87.
- Артамонов М.И. Сокровища скифских курганов в собрании Государственного Эрмитажа. — Прага; Ленинград, 1966. — 120 с.
- Артамонов М.И. Происхождение скифского искусства // СА. — 1968. — № 4. — С. 27—45.
- Бабенко Л.І. Жіночий головний убір IV ст. до н. е. з кургану 8 біля с. Пісочин Харківської області // Археологія. — 2002. — № 4. — С. 59—69.
- Бандуровский А.В., Буйнов Ю.В. Курганы скифского времени (северодонецкий вариант). — К., 2000. — 236 с.
- Безсонова С.С. Зображення Афіни за матеріалами Північного Причорномор'я // Археологія. — 1975. — Вип. 17. — С. 23—38.
- Бессонова С.С. Религиозные представления скифов. — К., 1983. — 183 с.
- Бессонова С.С. О культе оружия у скифов // Вооружение скифов и сарматов. — К., 1984. — С. 3—21.
- Брагинский И.С. Веретрагна // МНМ. В 2-х т. — М., 1980. — Т. 1: А—К. — С. 233.
- Буркерт В. Греческая религия: Архаика и классика. — СПб., 2004. — 584 с.
- Вертиенко А.В. К семантике горита в представлениях ирано-язычных народов Евразии // Східний світ. — 2010. — № 4. — С. 91—102.
- Вертиенко А.В. К персонализации скифского воинского божества в Лус., Тох., 38 // Східний світ. — 2012. — № 3. — С. 41—52.
- Вертиенко Г.В. Священні втілення Веретрагни в Яшті 14 // Polyphonia Orientis. До ювілею В.С. Рибалкіна. — К., 2013а. — С. 33—51.
- Вертиенко Г.В. Скіфська клинкова зброя та авестійське karəta- // Музейні читання: Матеріали наук. конференції Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки. — К., 2013б. — С. 47—68.
- Вязьмитина М.И. Ранние памятники скифского звериного стиля // СА. — 1963. — № 2. — С. 158—170.
- Галанина Л.К. Келермесские курганы. «Царские» погребения раннескифской эпохи. — М., 1997. — 316 с.
- Герцман Е.В. Музыка Древней Греции и Рима. — СПб., 1995. — 336 с.
- Гребенников Ю.С. Курганы скифской знати в Поингулье // Древнейшие скотоводы степей Юга Украины. — К., 1987. — С. 148—158.
- Грибкова А.А., Полидович Ю.Б. Фигурка быка скифского времени из собрания Б.И. и В.Н. Ханенко // Археологический альманах. — Донецк, 2013. — № 30. — С. 259—277.
- Гугуев В.К. Кобыковский курган (К вопросу о восточных влияниях на культуру сарматов I в. н. э. — начала II в. н. э.) // ВДИ. — 1992. — № 4. — С. 116—129.
- Гуляев В.И. Еще раз к вопросу об этнокультурной ситуации в Среднем Подонье в скифское время (V—IV вв. до н. э.) // Археология Среднего Дона в скифскую эпоху: Тр. Донской (Потунданской) археол. эксп. ИА РАН, 2001—2003 гг. — М., 2004. — С. 7—24.
- Доватур А.И., Каллистов Д.П., Шишова И.А. Народы нашей страны в «Истории» Геродота. Тексты. Перевод. Комментарий. — М.: Наука, 1982. — 456 с.
- Древности Геродотовой Скифии: Сб. описаний археол. раскопок и находок в Черноморских степях. — СПб., 1872. — Вып. II. — 127 с.
- Дюмезиль Ж. Осетинский эпос и мифология. — М., 1976. — 276 с.
- Евразия в скифскую эпоху: радиоуглеродная и археологическая хронология. — СПб., 2005. — 290 с.
- Жизнь животных: В 7 т. — М., 1989. — Т. 7: Млекопитающие. — 558 с.
- Жуланова Н.И. Многоствольные флейты в традиционной культуре коми-пермяков: Дисс. ... канд. ист. наук. — М., 2003. — 249 с.
- Завитухина М.П. Древнее искусство на Енисее. Скифское время. Публикация одной коллекции. — Л., 1983. — 192 с.
- Гамкрелидзе Т.В., Иванов В.В. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историкотипологический анализ праязыка и протокультуры: В 2 т. — Тбилиси, 1984. — 1409 с.
- Иванчик А.И. Накануне цивилизации. Северное Причерноморье и степные кочевники VIII—VII вв. до н. э. в античной литературной традиции: фольклор, литература и история. — Москва; Берлин, 2005. — 313 с.
- Избицер Е.В. Модели «повозок», «флейты Пана» и северокавказская культура // Археолог: детектив и мыслитель: Сб. статей, посвящ. 77-летию Л.С. Клейна. — СПб., 2004. — С. 409—421.
- Канторович А.Р. Один из образов копытного животного в искусстве скифского звериного стиля // РА. — 1995. — № 4. — С. 45—55.
- Квитка К.В. Об историческом значении флейты Пана // Музыкальная фольклористика. — М., 1986. — Вып. 3. — С. 244—257.
- Клочко Л.С. Поясная одежда у населения Скифии // Древности скифской эпохи. — М., 2006. — С. 100—120.
- Кобылина М.М. Пан на надгробной плите из Фанагории // СА. — 1973. — № 3. — С. 174—181.
- Кокорина Ю.Г. Декор скифского оружия VII—IV вв. до н. э. (Изобразительные традиции, организация декора, семантика образов): Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. — М., 2003. — 23 с.
- Кокорина Ю.Г. Меч, акинак, кинжал — какой термин выбрать? // Археологические вести. — СПб., 2008. — Вып. 15. — С. 75—83.
- Коровин К. Моя жизнь. — М.: Азбука, 2013. — 250 с.
- Кудряшев М.И. Введение // Песнь о Нибелунгах. — СПб., 1889. — С. 5—139.

- Кузина Н.В. Культ Диониса в античных государствах Северного Причерноморья: содержание, общественно-политический аспект, локальная специфика: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. — Иваново, 2008. — 16 с.
- Кузьмина Е.Е. Мифология и искусство скифов и бактрийцев (культурологические очерки). — М., 2002. — 288 с.
- Кун Н.А. Легенды и мифы Древней Греции. — М., 2007. — 560 с.
- Лелеков Л.А. Ранние формы иранского эпоса // Народы Азии и Африки. — 1979. — № 3. — С. 173—188.
- Либеров П.Д. Памятники скифского времени на среднем Дону. — М., 1965. — 112 с. (САИ. — Вып. Д1—311).
- Лосев А.Ф. Пан // МНМ. В 2 т. — М., 1982. — Т. 2: К—Я. — С. 278—280.
- Лосев А.Ф. Мифология греков и римлян. — М., 1996. — 975 с.
- Любкер Ф. Реальный словарь классических древностей: В 3 т. — М., 2001. — Т. 3. — 576 с.
- Мачинский Д.А. Пектораль из Толстой Могилы и великие женские божества Скифии // Культура Востока. Древность и раннее средневековье. — Л., 1978. — С. 131—150.
- Мелюкова А.И. Каменная фигура скифа-воина // КСИИМК. — 1952. — Вып. XLVIII. — С. 125—128.
- Мелюкова А.И. Вооружение скифов. — М., 1964. — 92 с. (САИ. — Вып. Д1—4).
- Миллер В.Ф. Осетинские этюды. Ч. II // Уч. Зап. Имп. Московс. Ун-та: Отдел Историко-филологических. — М., 1882. — Вып. 2. — С. 510—515.
- Мищенко Ф.Г. К вопросу об этнографии и географии геродотовой Скифии // Университетские известия. — К., 1882. — № 2. — С. 450—560.
- Мозолевский Б.Н., Полин С.В. Курганы скифского Герроса IV в. до н. э. (Бабина, Водяна и Соболева Могилы). — К., 2005. — 600 с.
- Мозолевский Б.М. Товста Могила. — К., 1979. — 252 с.
- Окшотт Э. Археология оружия. От бронзового века до эпохи Ренессанса. — М., 2004. — 398 с.
- Ольховский В.С., Евдокимов Г.Л. Скифские изваяния VII—III вв. до н. э. — М., 1994. — 188 с.
- Отроценко В.В. Парадный меч из кургана у с. Великая Белозерка // Вооружение скифов и сармат. — К., 1984. — С. 121—126.
- Полидович Ю.Б. Хищник и его жертва: Выражение круговорота жизни и смерти средствами скифского зооморфного кода // Структурно-семиотические исследования в археологии. — Донецк, 2006. — Т. 3. — С. 291—302.
- Полидович Ю.Б. Изображения таутеке на навершиях из комплекса Биже (Жетысу) в контексте раннесакского «звериного стиля» // Сакская культура Сарыарки в контексте изучения этносоциокультурных процессов степной Евразии: Материалы Круглого стола, посвящ. 20-летию Независимости Республики Казахстан. — Караганды, 2011. — С. 123—130.
- Полидович Ю.Б. Структура и символика декора ножен мечей раннескифского времени // Война и военное дело в скифо-сарматском мире: Материалы Междунар. науч. конф., посвящ. пам. А.И. Мелюковой (26—29 апреля 2014 г., с. Кагальник). — Ростов-на-Дону, 2014а. — С. 290—309.
- Полидович Ю.Б. Структура и символика декора ножен мечей скифского времени // Музейні читання: Матеріали наук. конф. Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки (18—20 листопада 2013 р., Київ). — К., 2014б. — С. 152—169.
- Полидович Ю.Б. Изображения на клинках кинжалов и мечей скифо-сакского времени // Восхождение к вершинам археологии: Сб. материалов междунар. науч. конф. Древние и средневековые государства на территории Казахстана, посвящ. 90-летию со дня рожд. К.А. Акишева. — Алматы, 2014в. — С. 257—272.
- Полин С.В. Скифский Золотобалковский курганный могильник V—IV вв. до н. э. на Херсонщине. — К., 2014. — 776 с.
- Придик Е.М. Мельгуновский клад 1763 г. // МАР. — 1911. — № 31. — С. 1—28.
- Прохорова Т.А., Гугуев В.К. Богатое сарматское погребение в кургане на восточной окраине г. Ростова-на-Дону // Изв. Ростовс. обл. музея краеведения. — 1988. — Вып. 5. — С. 40—48.
- Прохорова Т.А., Гугуев В.К. Богатое сарматское погребение в кургане 10 Кобяковского могильника // СА. — 1992. — № 1. — С. 142—161.
- Раевский Д.С. Эллинические боги в Скифии? (К семантической характеристике греко-скифского искусства) // ВДИ. — 1980. — № 1. — С. 49—71.
- Раевский Д.С. Скифские каменные изваяния в системе религиозно-мифологических представлений ираноязычных народов евразийских степей // Средняя Азия, Кавказ и зарубежный Восток в древности. — М., 1983. — С. 40—60.
- Раевский Д.С. Модель мира скифской культуры. Проблемы мировоззрения ираноязычных народов евразийских степей I тысячелетия до н. э. — М., 1985. — 256 с.
- Русяева А.С. Земледельческие культы в Ольвии догетского времени. — К., 1979. — 172 с.
- Русяева А.С. Религия понтийских эллинов в античную эпоху: Мифы. Святые места. Культы олимпийских богов и героев. — К., 2005. — 559 с.
- Русяева М.В. Основной сюжет на пекторали з Товстої Могили // Археологія. — 1992. — № 3. — С. 34—46.
- Русяева М.В. Діонісійські сюжети на пам'ятках торевтики із скіфських курганів // Археологія. — 1995. — № 1. — С. 22—34.
- Скржинская М.В. Древнегреческие праздники в Элладе и Северном Причерноморье. — К., 2009. — 363 с.
- Стеблин-Каменский И. Примечания // Авеста. Избранные гимны. Из Видевдата / Пер. с авест., предисл., примеч. и словарь И. Стеблин-Каменского. — М., 1992. — С. 181—197.
- Сулейманов Р. О Веретрагне // Традиции Востока и Запада в античной культуре Средней Азии: Сб. статей в честь Поля Бернара. — Самарканд, 2010. — С. 198—203.
- Тахо-Годи А.А. Греческая мифология. — М., 1989. — 304 с.
- Толубаев М. О значении слова «кандагай» из эпоса «Манас» // Эпос «Манас» как историко-этнографический источник: Тезисы междунар. науч. симпози., посвящ. 1000-летию эпоса «Манас». — Бишкек, 1995. — С. 107—109.
- Топал Д.А. Финальная линия развития мечей классической Скифии. Соотношение типов Чертомлык и Шульговка // Stratum plus. — 2014а. — № 3. — С. 129—156.
- Топал Д.А. Акинаки классической Скифии: тип Солоха // Война и военное дело в скифо-сарматском мире: Материалы Междунар. науч. конф., посвящ. пам. А.И. Мелюковой (26—29 апреля 2014 г., с. Кагальник). — Ростов-на-Дону, 2014б. — С. 380—406.
- Топоров В.Н. Древо мировое // МНМ. В 2-х т. — М., 1980. — Т. 1: А—К. — С. 398—406.

Топоров В.Н. Об индоевропейских соответствиях одному балтийскому мифологическому имени: балт. Ruš(k)ait- : др.-инд. Rūśán, др.-греч. Πάν // Топоров В. Н. Исследования по этимологии и семантике. — М., 2006. — Т. 2: Индоевропейские языки и индоевропейстика, кн. 1. — С. 235—263.

Трейстер М.Ю. Образ пана на обкладке перекрестья меча из Толстой Могилы (о некоторых аспектах «греко-скифского» в торовитике IV в. до н. э. // Боспорский феномен. Греки и варвары на Евразийском перекрестке: Материалы междунар. науч. конф. (19—22 ноября 2013 г., Санкт-Петербург). — СПб., 2013. — С. 454—461.

Туаллагов А.А. Скифо-сарматский мир и нартовский эпос осетин. — Владикавказ, 2001. — 315 с.

Усачук А.Н. К вопросу о костяных деталях духовых музыкальных инструментов в эпоху бронзы // Древности Северо-Восточного Приазовья. — Донецк, 1999. — С. 70—87.

Філатов О.П., Черненко Е.В. Скифський курган на Ворошиловградщині // АДУ 1969 р. — К., 1972. — Вип. IV. — С. 122—125.

Черненко Е.В. Оружие из Толстой могилы // Скифский мир. — К., 1975. — С. 152—173.

Черненко Е.В. Древнейшие скифские парадные мечи (Мельгунов и Келермес) // Скифия и Кавказ. — К., 1980. — С. 7—30.

Шауб И.Ю. Миф, культ, ритуал в Северном Причерноморье (VII—IV вв. до н. э.). — СПб., 2007. — 484 с.

Шелехань О.В. До питання про форму перекрестя клинкової зброї скифського часу // Археологія. — 2013. — № 4. — С. 41—54.

Шрамко И.Б. Исследование двух мечей из коллекции Полтавского краеведческого музея // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею. — Полтава, 1991. — С. 70—73.

Этнография и мифология осетин. Краткий словарь. — Владикавказ, 1994. — 284 с.

Яценко С.А. Антропоморфные изображения Сарматии // Аланы и Кавказ (Alanica-II). — Владикавказ; Цхинвал, 1992. — С. 189—214.

Яценко С.А. Сидящий мужской персонаж с сосудом в руке на сакской бронзовой «курильнице» из Семиречья // История и археология Семиречья. — Алматы, 2011. — № 4. — С. 7—26.

Liddell H.G., Scott R. A Greek-English Lexicon. New supplement added. — Oxford, 1996. — 2042 p.

Mathiesen Th.J. Apollo's Lyre. Greek Music and Music Theory in Antiquity and the Middle Ages. — Lincoln; London, 1999. — 806 p.

Piotrovsky B., Galanina L., Grach N. Scythian Art. The legacy of the Scythian world: mid-7th to 3rd century BC. — Leningrad, 1986. — 183 p.

Puhvel J. Comparative mythology. — Baltimore; London, 1987. — 302 p.

Ustinova Yu. Lycanthropy in Sarmatian Warrior Societies: The Kobayakovo Torque // Ansient West and East. — 2002. — Vol. 1. — P. 102—123.

Ю. Б. Полідович

МЕЧ З КУРГАНУ ТОВСТА МОГИЛА

Стаття присвячена аналізу морфології та декору меча, знайденого у центральній гробниці кургану Товста Могила. Меч є типовим виробом для середини IV ст. до н. е. За формою руків'я його можна віднести до мечів типу Чортотлик. Більш рідкісним

є ажурне лезо та золоте окуття руків'я. Ще менш властивим для скифських мечів є округле навершя руків'я. Унікальним є декор, особливо зображення на перехресті: грецький бог Пан, що сидить і грає на флейті-сірінзі, та двоє цапів обіруч від нього. Загальна символіка меча як уособлення скифського божества війни (Ареса) пов'язана з концепцією світового дерева. Підтвердженням цього є закономірності декору руків'я скифських мечів з другої половини VII до кінця IV ст. до н. е. Відповідає цій концепції також і декор руків'я меча з Товстої Могили. Проте залишається питання: чому на мечі зображено саме бога Пана, як його образ співвідноситься з даною концепцією. В античній міфології образ Пана є досить глибинним, а аспекти його культу — надзвичайно різноманітними. Проте інтерпретація зображення має базуватися на тому, що меч був одним із найважливіших сакральних символів саме скифської воїнської культури. Отже мова може йти лише про переосмислення грецького образу у скифській культурі. Зображення міксаморфної істоти, яким є людино-цап Пан, цілком вірогідно, пов'язувалося з одним із втілень грізного скифського божества, аналогічного іранському Веретрагні.

Ключові слова: скифська культура, курган Товста Могила, Пан, Арес, Веретрагна.

Yu. B. Polidovich

THE SWORD FROM BURIAL TOVSTA MOGILA

The article is proposed the analyses of morphology and decor of the sword which was founded in the central burial of Tovsta Mogila. The sword is typical for the middle 4th century BC. The form of its handle makes it closer to the swords of Chortomlyk type. More rear are openworked blade and golden binding of the handle. The rounded top part of the handle is also not the typical feature of the Scythian swords. The decor, especially the representation of Pan (one of the Greek god) which are played at the flute named syrinx with two billy goats beside of him are unique. The general symbolism of sword as a personification of the Scythian god of the war (Ares) is connected with the World Tree concept. We may see the evidence of this thought in the peculiarities of Scythian swords' handle decoration from the 2nd half of 7th century BC to the end of the 4th century BC. The handle decoration of the Tovsta Mogila sword is also corresponded with this concept. Though one thing is not clear: why Pan is represented on the sword, how his image is related to this concept? In the Antic mythology the interpretation of Pan is rather deep, and his cult's aspects are highly variable. But we must allow for the fact that this sword was one of the most sacral symbols of the Scythian soldierly culture exclusively. So we see there the rethinking of the Greek image in the Scythian culture. It's rather possible that such polymorphous creature as Pan (a man and a billy goat at the same time) was connected with one of the personification of menacing Skythian god like an Iranian Verethragna.

Keywords: sword, Scythian culture, burial Tovsta Mogila, Pan, Ares, Verethragna.

Одержано 28.01.2015

БЛЯШКИ-«КОЗЛЫ» С ОТРУБЛЕННЫМИ ГОЛОВАМИ (к ритуальной практике крымских горцев в эпоху раннего железа)

В контексте ритуальной практики тавров характеризуется группа бронзовых бляшек VI—V вв. до н. э. от конской упряжи в виде горных козлов с отрубленными головами, обнаруженная в Юго-Восточном Крыму.

К л ю ч е в ы е с л о в а: Крым, тавры, ритуалы.

О религиозных представлениях и культовой практике племён горного Крыма — тавров, с которыми ныне вполне убедительно связывают и кизил-кобинскую культуру в качестве раннего этапа развития истории названного населения (см., напр.: [Шульц, 1959, с. 235; Лесков, 1965, с. 191; Колотухин, 1985, с. 43—45; 1996, с. 79; Щеглов, 1988, с. 70—73; Храпунов, 1995, с. 20—21; Кравченко, 2011, с. 91—108]), известно в целом немного.

Наиболее ярким письменным свидетельством о ритуальных обычаях тавров является пассаж из Геродота, повествующий о принесении в жертву богине Деве потерпевших кораблекрушение или захваченных в открытом море эллинов. В святилище богини, воздвигнутом на скале, головы жертв насаживают на кол, а тела их, по одной версии — сбрасывают вниз в море, по другой — предают земле. Богиней Девой, которой приносятся человеческие жертвоприношения, по мнению тавров, является Ифигения [Herod, IV, 103], дочь царя Агамемнона — завоевателя Трои. В последующее время эта версия Геродота в той или иной степени пересказывалась (а порой дополнялась) иными античными авторами, найдя в частности отражение в знаменитой трагедии Еврипида «Ифигения в Тавриде» и некоторых эпизодах «Посланий с Понта» Овидия. Живут же тавры — по свидетельству Геродота — награбленной добычей и войной [Herod, IV, 103].

© С.А. СКОРЫЙ, Р.В. ЗИМОВЕЦ, 2015

Сообщения о кровавом культе Девы-Партенос с греческим именем «Ифигения», якобы бытовавшем у местного населения Таврики, давно и правомерно ставятся под сомнения в качестве исторического источника. При этом в современных работах их либо в целом соотносят с греческим мифологическим сознанием, поскольку тавры времени Геродота «вряд ли имели хоть какое-нибудь представление о мифологии греков» [Скржинская, 1991, с. 35; 1998, с. 38], либо не исключают, что автором этой версии, в силу тех или иных причин, является сам «отец» истории [Русяева А., Русяева М., 1992, с. 23; Русяева, 2005, с. 64].

Однако согласно ряду авторов, упомянутые сомнения вовсе не исключают существования в пантеоне тавров некоего божества, выступавшего в роли женщины (Девы), олицетворяющего культ плодородия [Лесков, 1965, с. 185; Русяева А., Русяева М., 1999, с. 22—23], возможно, «требовавшего пролития человеческой крови, как и особого отношения тавров к человеческой голове или черепу» [Колотухин, 1996, с. 85].

Для возможного представления о религии и культовых обрядах крымских горцев чрезвычайно важны сведения о хозяйственных занятиях тавров, от которых непосредственно зависела их повседневная жизнь, и, несомненно, находивших отражение в соответствующих ритуальных действиях. По-видимому, прибрежное пиратство, связанное с нападениями на эллинские суда, совершавшие каботажное плавание, и набеги на оседлое население предгорий являлись лишь одним и вовсе не основным видом хозяйственной деятельности горцев. И сами условия крымской горной провинции, и сведения, которыми располагает археология, неоспоримо свидетельствуют, что доминирующий тип хозяйства тавров — отгонно-пастбищное (яйлажное) скотоводство и примитивное земледелие

[Шульц, 1959, с. 264; Лесков, 1965, с. 167; Щеглов, 1988, с. 60—61]. По-видимому, немаловажную роль в хозяйственных занятиях горцев, при учёте характера экологической ниши, которую они занимали, имел *охотничий промысел* [Домбровский, Щепинский, 1962, с. 31], что находит отражение в остеологических коллекциях таврских древностей. Подтверждением преимущественно скотоводческо-охотничьего характера хозяйства тавров являются свидетельства античных авторов Псевдо-Скимна и Псевдо-Ариана, в соответствии с которыми эти племена «любят кочевую жизнь в горах», ведут образ жизни «горцев и кочевников» [Ольховский, 1981, с. 53].

Археологически засвидетельствован ряд памятников, которые соотносятся со святилищами крымских горцев эпохи раннего железа. В их числе преобладают пещерные святилища, в основном раннетаврского времени, которые связывают со скотоводческими культами: Ени-Сала II (Западные отроги Долгоруковской яйлы) [Щепинский, 1963, с. 139—142; 1966, с. 142; Домбровский, Щепинский, 1962, с. 30—33], пещера МАН (западный обрыв горы Северная Демерджи) [Щепинский, 1963, с. 143—145], ряд святилищ в чатыр-дагских пещерах, Змеиной, Лисьей и некоторых других [Щепинский, 1963, с. 143—145]. В большинстве из них найдена раннетаврская керамика (кизил-кобинской культуры), кости домашних и диких животных, нередко черепа коз, овец, коров и быков. В отдельных случаях встречаются разрозненные человеческие кости. Особый интерес представляет ситуация в боковом зале Ени-Салы II, где на полутораметровом сталагмите располагался череп крупного козла.

К числу пещерных раннетаврских святилищ земледельческого культа относится Харанлых-Коба — нижний ярус обширной пещеры Кизил-Коба, где найдены кремневые серпы, обломок зернотёрки, фрагмент чернолощёного сосуда с изображениями солнца, молний, дождя — символов, связанных с земледельческими обрядами [Щепинский, 1963, с. 150; 1966, с. 146—149].

Артефакты, свидетельствующие о некоторых культовых операциях, обнаружены в «хозяйственных» ямах на таврском поселении Шпиль близ с. Дружное, относящемся, по-видимому, к IV в. до н. э. Они представляют собой слабо обожжённые антропоморфные и зооморфные глиняные фигурки, происходящие из святилищ, либо очагов или зольников. Высказано вполне правомерное предположение об их связи с культом очага и плодородия [Храпунов, Власов, 1998, с. 183—184].

Наконец, следует упомянуть ещё о двух святилищах открытого типа в горном Крыму, не связанных непосредственно с поселениями, характеризующихся многочисленными и разнообразными, в том числе античными, вещами. Одно из них — в урочище Селим-Бек вблизи Ялты, содержащее не менее 1,5 тыс. античных монет I в. до н. э. — IV в. н. э., разнообразные

бронзовые изделия, а также глиняные статуэтки, изображающие женщин — греческие терракоты и примитивные плохо обожжённые фигурки с признаками пола. А.Л. Бертье-Делагард, опубликовавший материалы этого памятника, рассматривал его в качестве святилища женского божества, оставленного местным населением, испытавшим боспорское влияние [Бертье-Делагард, 1907]. Впоследствии некоторые учёные стали считать это святилище таврским [Тюменев 1949, с. 85; Шульц, 1959, с. 254—255; Лесков, 1965, с. 186—187], хотя и сейчас есть мнение о принадлежности его к кругу памятников античной культуры [Храпунов 1995, с. 25].

Другое святилище — на перевале Гурзуфское Седло функционировало от эпохи раннего железа до средневековья. Значительное количество находок, в том числе бронзовые замечательные статуэтки, относятся к римскому времени. По мнению исследователя этого памятника, основной период его существования относится к таврам или тавро-скифам более позднего времени [Новиченкова, 2002]. С таврами связывают это святилище и некоторые иные исследователи [Анохин, 1989, с. 60; Зубарь, 1994, с. 21; Русяева А., Русяева А., 1999, с. 21], хотя отдельные авторы не исключают, что оно эллинское [Храпунов, 1995, с. 25; Русяева, 2005, с. 63]. Как бы там ни было, но в античном и средневековом культурных слоях памятника в переотложенном состоянии встречены вещи первого этапа функционирования святилища (VII—V вв. до н. э.), свойственные раннескифской и таврской культурам: акинак, бронзовые наконечники стрел, гвоздевидные серьги и пр.

В свете приведённых сведений о культовой практике и местах осуществления ритуалов тавров несомненный интерес представляют находки серии бронзовых блях от конского убора в виде горных козлов в нескольких местах горного массива Кубалач (Белогорский р-н АР Крым). Последний является восточной частью внутренней гряды Крымских гор. Это — один из наиболее высоких горных массивов (высота над уровнем моря более 700 м). Площадь урочища — 526 га.

Все бляхи найдены вне поселений или культовых мест при случайных обстоятельствах, на небольшой глубине, с помощью металлодетектора.

При этом пять из шести изображений являются фрагментированными: одно — в виде головы, отломанной от основной бляхи, четыре — в виде левосторонних фигурок горного козла без головы [Скорый, Зимовец, 2014, № 314—318]. Козлы без голов найдены: два экз. близ с. Богатое, в одном и том же месте (№ 314, 315) (рис. 1, 1, 2), один экз. у с. Дивное (№ 316) (рис. 2, 1). У этого же населённого пункта обнаружена и отдельная голова горного козла (№ 318) (рис. 3). Наконец ещё один безголовый горный козёл (№ 317) найден между сёлами Сенное и Некрасово, на северном склоне горы Маяк урочища Кубалач (рис. 2, 2). Расстояние между всеми

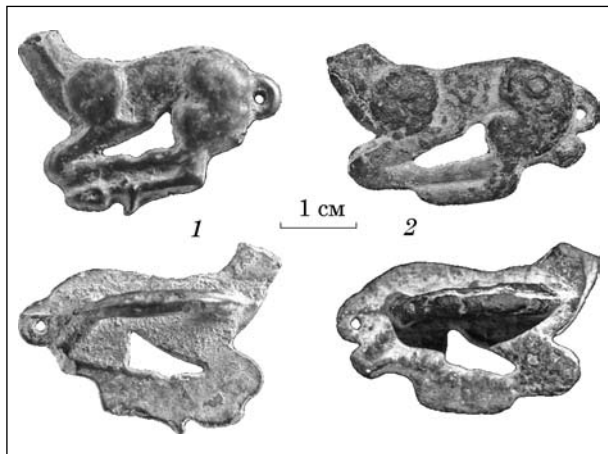

Рис. 1. Бронзовые бляшки — обезглавленные горные козлы, найденные у с. Богатое Белогорского р-на АР Крым

местами находок примерно одинаковое и составляет не более 4 км по прямой линии.

Все фигуры животных изображены в так называемых жертвенных позах: ноги согнуты и поджаты под туловище, при этом передние лежат на задних. Горные козлы в жертвенной позе — один из наиболее ранних образов скифского звериного стиля. Исходя из иконографических особенностей изображения, а также их аналогий, данные бляхи можно отнести к VI—V вв. до н. э.

Видовая идентификация обезглавленных фигур не представляет сложности. Характерными признаками козла, по крайней мере, в крымских памятниках звериного стиля, являются: округлый, с внутренним отверстием хвост (у лосей и оленей отверстия на хвосте нет), а также отсутствие следа на спине от повернутой назад головы (у лосей в жертвенной позе повернутые назад головы соприкасаются со спиной, так что их отламывание должно оставлять на ней след). Две фигурки из четырёх обезглавленных имеют сзади небольшие неудалённые литники (рис. 1, 2; 2, 1), свидетельствующие о местном изготовлении бляшек. Следы обломов архаичные, т. е., скорее всего, головки были отломаны еще в глубокой древности.

Наличие «обезглавленных» фигурок козлов, как и отломанной от основной бляхи головы могло бы показаться результатом случайных повреждений. Однако этому предположению противоречит ряд фактов. Во-первых, наиболее частым объектом повреждений блях, деталей конской узды является скоба (дужка), расположенная на тыльной стороне. Именно она больше всего поддавалась критическим нагрузкам и отламывалась в процессе эксплуатации, о чём свидетельствует большое количество случайных находок блях с отломанной скобой. Во-вторых, обнаружение сразу четырёх обезглавленных фигурок, две из которых находились рядом, не выглядит, как случайность. В-третьих, на одной из четырёх обезглавленных фигурок наблюда-

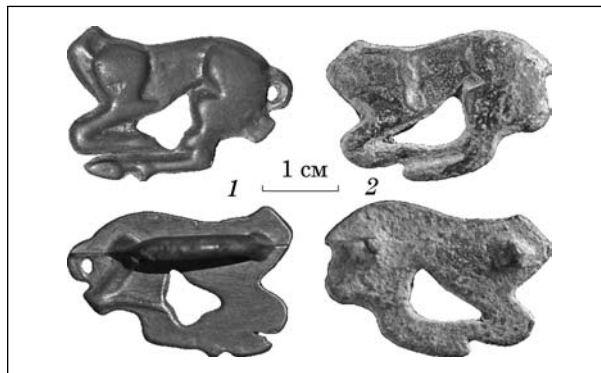
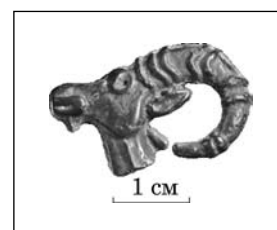

Рис. 2. Бронзовые бляшки — обезглавленные горные козлы, обнаруженные у с. Дивное (1) и между сс. Сенное и Некрасово (2) Белогорского р-на АР Крым

Рис. 3. Голова горного козла, найденная близ с. Дивное Белогорского р-на АР Крым

ются следы «рубки» головы, т. е. целенаправленного её отделения от корпуса (характерная заусеница после слома подрубленной головы). В-четвертых, шея одной из обезглавленных фигурок заполирована, как будто фигурка без головы использовалась вторично (рис. 2, 1).

Все эти факты с большой вероятностью указывают на преднамеренный характер «отсечения» голов и последующего использования обезглавленных фигурок либо их голов, видимо, с культовой целью. Однако, до сих пор нам не известны случаи целенаправленного повреждения предметов звериного стиля. Да и какой смысл это могло иметь для скифов? Ведь сами образы копытных — лося, оленя, горного козла — изображались, в основном, с поджатыми ногами, т. е. уже изначально в ритуальной жертвенной позе. Для скифского мировоззрения уже сами эти образы транслировали идею жертвы, целиком соответствующую идее «среднего мира», как мира смертных. «А сама смерть мифологическим мышлением трактуется как семантический эквивалент жертвы, совершаемой во имя сохранения и возрождения мира» [Раевский, 2006, с. 398]. В связи с вышесказанным напрашивается предположение о том, что целенаправленное отсечение голов козлов имело культовое значение, но не для скифов, а для нескифского населения, которое, в целом понимая «жертвенный» смысл изображения козла, придавало ему свою мифологическую трактовку. То есть, мы имеем дело с перенесением и «культовой адаптацией» в инокультурной среде распространённого скифского изобразительного образа. В качестве таковой инокультурной среды не мог выступать мир понтийских греков, обладавших развитой мифологией и культовой

практикой. Таким образом, речь может идти только о мире тавров, с которым скифы вступили в непосредственное соприкосновение в Крыму. В пользу данного предположения косвенно свидетельствует и Геродот, описывающий у тавров культ отрубленных человеческих голов [Herod., IV, 103], речь о чём уже шла выше.

Указанные аргументы позволяют высказать гипотезу о том, что тавры использовали определенные предметы скифского звериного стиля, в частности, отображающие козла, в своих культовых целях. Характер этого использования (отсечение голов) говорит о приспособлении указанных образов к мифологическим и ритуальным представлениям крымских горцев. Вспомним, что в ряде раннетаврских пещерных святилищ неоднократно фиксировались черепа домашних и диких животных, в том числе черепа козлов (например, в упоминавшейся пещере Ени-Сала II). Данный культ мог характеризовать мировоззрение коллектива, хозяйственная жизнь которого была тесно связана со скотоводством и, в особенности, с охотой.

В пользу связи рассматриваемых предметов с охотничьими культами тавров косвенно свидетельствует и ряд аргументов, высказанных В.А. Кореняко в его военно-охотничьей гипотезе происхождения скифо-сибирского звериного стиля. Не вдаваясь в комплексную оценку данной гипотезы, отметим ряд несомненно важных и точных наблюдений автора, имеющих значение для нашей темы. Во-первых, речь идет о возрастании значения охоты в раннем железном веке, а также появлении загонной охоты, которая выступает не только новым инструментом добывания пищи, но и формой консолидации коллектива мужчин воинов-охотников [Кореняко, 2002, с. 149—150]. Во-вторых, в этой связи, предметы звериного стиля (по крайней мере, некоторые из них) можно интерпретировать как изображения охотничьих трофеев, появляющихся на этапе формирования соответствующих воинско-охотничьих коллективов [Кореняко, 2002, с. 157]. В свою очередь отметим, что изображение копытных, в том числе и козлов, в жертвенной позе не противоречит одновременной интерпретации их как охотничьих трофеев. В-третьих, достойными внимания представляются ссылки на этнографические источники, в частности, информацию о загонной охоте на козлов у таджиков, во время которой затравленному животному перерезали горло [Кореняко, 2002, с. 152].

Данные наблюдения позволяют указать на возможные причины использования образа козла, представленного в скифском зверином стиле, в ритуальной практике крымских горцев. Во-первых, как уже говорилось, экологическая ниша и образ жизни тавров предполагали значительную роль охоты в их хозяйственной жизни. Во-вторых, как свидетельствуют археологические материалы, таврам было хорошо знакомо такое животное, как горный козел, что,

видимо, и предопределило выбор этого изображения в качестве ритуального. Возможно, в данном случае находок фигур обезглавленных козлов, мы имеем дело со свидетельством определенного сходства представлений скифов и тавров, связанных с охотой, а также с охотничьими ритуалами, предполагающими использование образа жертвы-трофея. При этом проявляется и отличие, связанное с преднамеренным отсечением голов животных таврами, что, скорее всего, свидетельствует о культе головы/черепа либо же об особом культовом значении самого процесса обезглавливания.

По-видимому, найденные фигурки обезглавленных горных козлов являются своеобразным отражением культов, связанных с охотничьим промыслом и, возможно, со скотоводством. Сам факт малого числа бляшек в виде козлов с отрубленными головами, локализация их в пределах, в общем, небольшой территории позволяют предположить, что мы имеем дело с ритуальной практикой на уровне определённой группы крымских горцев. Не исключено, что такая была свойственна для некоего «бродячего» коллектива охотников.

Безусловно, подтверждение данной гипотезы требует дальнейших исследований.

- Анохин В.А. Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья. — К., 1989. — 128 с.
- Бертье-Делагард А.Л. Случайная находка древностей близ Ялты // ЗООИД. — 1907. — Т. 27. — С. 19—27.
- Домбровский О.И., Щепинский А.А. Археологические загадки Красных пещер // Как раскрываются тайны. Очерки о Красных пещерах. — Симферополь, 1962. — С. 11—47.
- Зубарь В.М. Херсонес Таврический и Римская Империя. Очерки военно-политической истории. — К., 1994. — 180 с.
- Кравченко Е. Кизил-кобинська культура у Західному Криму. — Київ; Луцьк, 2011. — 270 с.
- Колотухин В.А. К вопросу о таврах и кизил-кобинской культуре // СА. — 1985. — № 2. — С. 34—46.
- Колотухин В.А. Горный Крым в эпоху поздней бронзы — начале раннего железного века. Этнокультурные процессы. — К., 1996. — 159 с.
- Кореняко В.А. Происхождение скифо-сибирского звериного стиля (прагматические аспекты семиотики) // Структурно-семиотические исследования в археологии. — Донецк, 2002. — Т. 1. — С. 131—188.
- Лесков А.М. Горный Крым в первом тысячелетии до нашей эры. — К., 1965. — 197 с.
- Новиченкова Н.Г. Устройство и обрядность святилища у перевала Гурзуфское Седло. — Ялта, 2002. — 215 с.
- Ольховский В.С. Население Крыма по данным античных авторов // СА. — 1981. — № 3. — С. 52—65.
- Раевский Д.С. Мир скифской культуры. — М., 2006. — 600 с.
- Русяева А., Русяева М. Верховная богиня античной Таврики. — К., 1999. — 207 с.
- Русяева А.С. Религия понтийских эллинов в античную эпоху. Мифы. Святилища. Культы олимпийских богов и героев. — К., 2005. — 558 с.
- Скржинская М.В. Древнегреческий фольклор и литература о Северном Причерноморье. — К., 1991. — 198 с.

Скржинская М.В. Скифия глазами эллинов. — СПб., 1998. — 296 с.

Скорый С., Зимовец Р. Скифские древности Крыма. Материалы одной коллекции. — К., 2014. — 180 с.

Тюменев А.И. Херсонесские этюды. III. Херсонес и местное население. Тавры // ВДИ. — 1949. — № 4. — С. 75—86.

Храпунов И.Н. Очерки этнической истории Крыма в раннем железном веке. Тавры. Скифы. Сарматы. — Симферополь, 1995. — 84 с.

Храпунов И.Н., Власов В.П. Новое кизил-кобинское поселение в Горном Крыму // Археологические вести. — 1998. — № 5. — С. 176—186.

Шульц П.Н. О некоторых вопросах истории тавров (территория, хронология, взаимоотношения с античными городами и скифами) // Проблемы истории Северного Причерноморья в античную эпоху. — М., 1959. — С. 235—272.

Щепинский А.А. Пещерные святилища времени раннего железа в Горном Крыму // Труды комплексной карстовой экспедиции Академии наук УССР. — Вып. 1. — К., 1963. — С. 138—152.

Щепинский А.А. Во тьме веков. — Симферополь, 1966. — 156 с.

С. А. Скорый, Р. В. Зимовец

БЛЯШКИ-«КОЗЛИ» З ВІДРУБАНИМИ ГОЛОВАМИ (до ритуальної практики кримських горян доби раннього заліза)

В статті на фоні огляду відомих писемних та археологічних джерел, пов'язаних з ритуальною практикою населення передгірного та гірського Криму доби раннього заліза, розглядається група оригінальних знахідок — бронзових бляшок VI—V ст. до н. е. у вигляді гірських козлів від кінського спорядження. Всі екземпляри знайдені на досить обмеженій території гірського масиву Кубалач (Білогорський р-н) і відрізняються відсутністю голів у тварин. До них належить і голова гірського козла, що знайдена у цьому ж районі. На одній з бляшок чітко простежуються сліди «рубки» голови, тобто цілеспрямованого її відокремлення від тулубу (характерна задирка після злому підрубленої голови).

Практика «рубки» голів на предметах звіриного стилю не притаманна скифам, оскільки образи копитних — лося, оленя, гірського козла — зображувалися здебільшого з піднятими ногами, тобто вже з самого початку в ритуальній жертвній позі. Для скифського світогляду самі ці образи транслювали ідею жертви, що цілком відповідало ідеї «середнього світу», як світу смертних. Можна припустити, що цілеспрямоване відсічення голів у «козлів» мало культове значення, але не для скифів, а для нескифського населення, яке в цілому розуміло «жертвний» сенс зображення козла, надавало йому своє міфологічне трактування. Отже, ми маємо справу з перенесенням та «культовою адаптацією» в іншому культурному середовищі поширеного скифського зображувального образу. В якості такого культурного середовища не міг виступати світ понтійських греків, який володів розвинутою міфологією та культовою практикою. Таким чином, мова може йти тільки про світ таврів, з яким скифи безпосередньо стикнулися в Криму. На користь цього припущення, схоже, свідчить і Геродот, що розповідає про

культ відрубаних людських голів у таврів [Herod, IV, 103].

Вірогідно, знайдені фігурки обезголовлених гірських козлів є своєрідним відображенням культів, пов'язаних з мисливським промислом і, можливо, із скотарством. Сам факт незначної кількості бляшок у вигляді козлів з відрубаними головами, локалізація їх в межах невеликої території дозволяють припустити, що ми маємо справу з ритуальною практикою на рівні певної групи таврів, якогось «бродячого» колективу мисливців.

К л ю ч е в ы е с л о в а: Крым, тавры, ритуалы.

S. A. Skory, R. V. Zimovets

PLATES-«GOATS» WITH THE CHOPPED OFF HEADS (to sacral practice of the Crimean highlanders in the epoch of early iron)

In the article on a background the review of the known writing and archaeological sources, related to sacral practice of population of mountain Crimea of epoch of early iron, the group of original finds is examined — bronze plates of 6—5 centuries BC as mountain goats from a horse harness. All plates-goats are found on the very limited territory of mountain range of Kubalach (Belogorskiy district) and have not the heads. The head of mountain goat, discovered in the same district, joins to them. On one of plates tracks of «deck-house» of head are distinctly visible, i.e. its purposeful dissociating from a corps. Practice of «deck-house» of heads on the articles of feral style is not incident to the Scythians, as appearances of hoof — elk, deer, mountain goat — represented, mainly, with the screwed feet, i. e. already initially in a sacral sacrificial pose.

For a Scythian world view already these appearances translated the idea of victim, wholly proper the idea of the «middle world», as the world of death. It is possible to suppose that a cult value had the purposeful chopping off of heads of trestles, but not for Scythians, but for an un-Scythian population, which, on the whole understanding «sacrificial» sense of image of goat, gave him the mythological interpretation. Other words, we deal with transference and «cult adaptation» in another cultural environment of widespread Scythian graphic appearance. The world of Greeks, possessing the developed mythology and cult practice could not come forward as such another cultural environment. Thus, speech can go only about the world of Tauros, with which Scythians entered into direct contiguity in Crimea. In behalf on this supposition indirectly testifies and Herodotus, describing at Taurian cult of the chopped off human heads [Herod, IV, 103]. Presumably, the found figurines of the beheaded mountain trestles are the original reflection of cults, related to hunting and, possibly, with the cattle breeding.

Fact of small number of name-plates as trestles with the chopped off heads, localization them scope in general it is allowed small territory to suppose that we deal with sacral practice at the level of certain group of the Crimean highlanders, certain «vagrant» collective of hunters.

К e y w o r d s: Crimea, Tauros, sacral practice.

Одержано 22.01.2015

ПОГРЕБАЛЬНЫЕ КОМПЛЕКСЫ СКИФСКИХ АМАЗОНОК: ХРОНОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Статья посвящена определению хронологического диапазона погребений воительниц Европейской Скифии.

Ключевые слова: скифские амазонки, погребальные комплексы, Скифия, хронология.

Среди многочисленных погребальных комплексов скифских воинов выделяется относительно небольшая серия женских. Объемы насыпей, форма и размеры подкурганых сооружений, как и характер погребального обряда воительниц, соответствуют скифским канонам и фактически не отличаются от параметров и характеристик мужских воинских захоронений. Различие состоит, главным образом, в наборе заупокойного сопровождения. Помимо практически обязательных для воинских захоронений напутственной пищи в соответствующей посуде и оружия, в комплект сопровождающих вещей входят и характерные предметы женского обихода.

На территории современной Украины известно более 130 могил, принадлежность которых вооруженным женщинам не вызывает сомнений [Fialko, 2009; 2010]. По отношению к общему количеству скифских погребений с оружием в Припонтийских степях могилы женщин — воительниц составляют четвертую часть [Бунятян, 1985; Фиалко, 1991], соответственно каждому четвертым воином у скифов Северного Причерноморья была женщина.

Захоронения скифских воительниц зафиксированы на широкой территории. В пределах Европейской Скифии выделяется несколько конгломераций. В Припонтийских степях погребения вооруженных женщин распадаются на три основных скопления: значительная их часть сосредоточена в Северо-Западном Приазовье — в

© Е.Е. ФИАЛКО, 2015

низовьях речки Молочной, недалеко от гавани Кремны; небольшая группа локализуется в левобережье Нижнего Днепра; а наибольшее скопление концентрируется вдоль правого берега Днепра, на участке от нижней кромки порогов до устья реки Базавлук [Фиалко, 1991, рис. 7]. Относительно небольшая группа могил скифских воительниц отмечается в Днепровской Лесостепи [Ганина, 1958; Ганина, 1960; Фиалко, 2011]. Известны такие захоронения в Северо-Западном Причерноморье [Синика, Алемша, 2000; Тельнов, 2003, Синика, 2007; Иванова и др., 2012]. Кроме того, представительная серия погребений вооруженных женщин локализована в Подонье [Смирнов, 1964; 1982; Брашинский, Демченко, 1969; Брашинский, 1973; Максименко, 1983; Марченко, Житников, Копылов, 2000; Гуляев, 2001; 2002; 2004; 2005; 2010; Guliaev, 2003; Гуляев, Савченко, 2004; Копылов, Яковенко, Янгулов, 2004; Янгулов, 2007; 2008; 2008a и др.]. Известны они в Центральном Предкавказье [Прокопенко, 2014; 2014 a] и на иных территориях.

Следует отметить, что женские могилы не составляли изолированные группы или отдельные могильники, а были рассредоточены среди мужских захоронений. При этом по социальному статусу скифские амазонки, в общем, равны мужчинам-воинам, представляя практически все страты воинского сословия [Фиалко, 2012; Fialko, 2012]. Свидетельством равноправного и независимого положения женщин, принимавших активное участие в военной организации кочевников Европейской Скифии, могут служить одновременные парные захоронения мужчины и женщины, совершённые в одной могиле, в инвентаре каждого из которых присутствует оружие.

Одним из наиболее убедительных примеров является сохранившийся непо потревоженным пог-

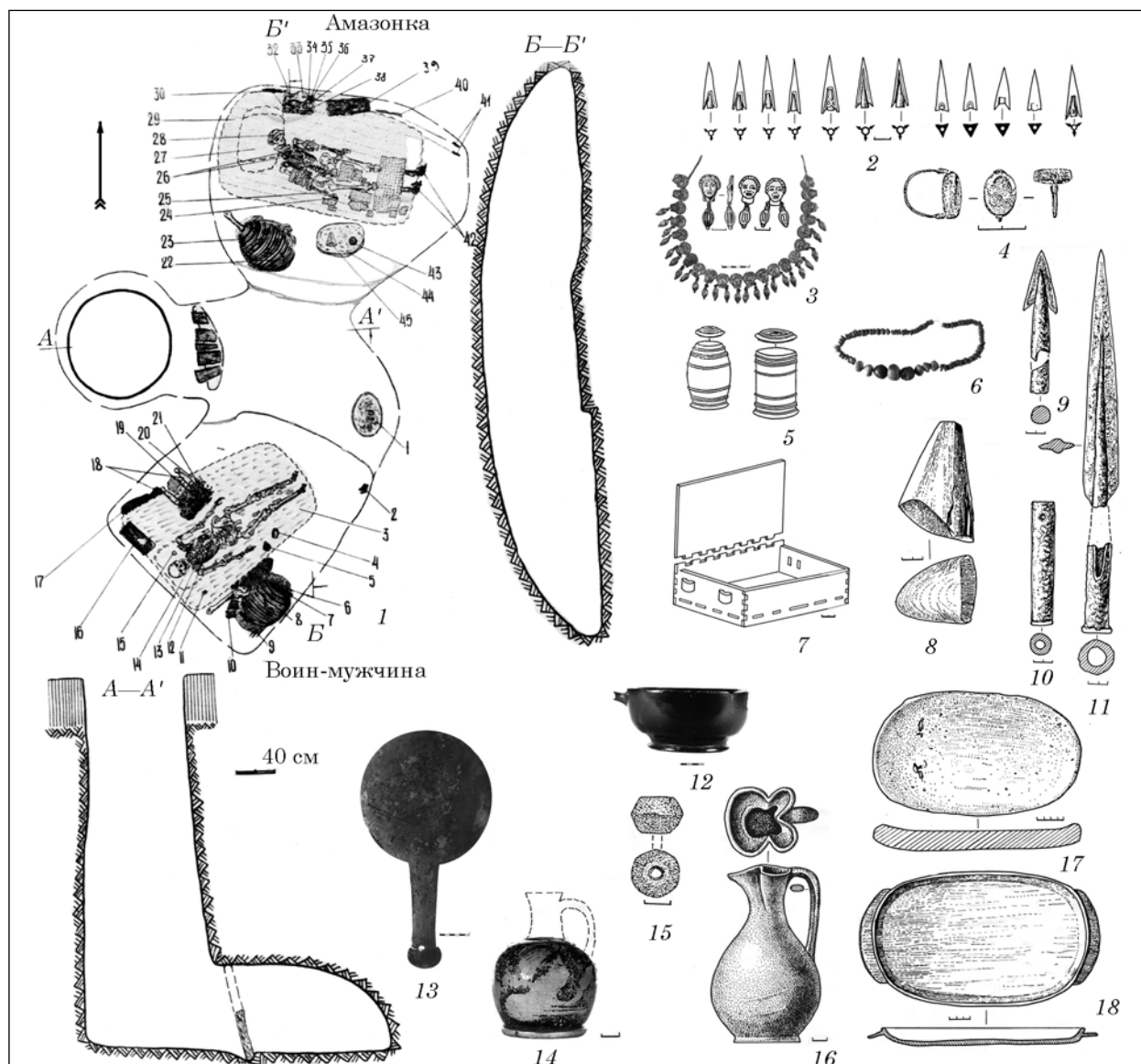

Рис. 1. Погребение № 3 кургана № 2 у с. Зеленое: 1 — план и разрез; 2—18 — вещи из женской камеры

ребальний комплекс **кургана № 2 у с. Зеленое Верхнерогацького р-на Херсонської обл.** Під невеличкою насып'ю (висотою 1 м, діаметром 40 м) було сооружено три скифських могили — центральна з парним захороненням і дві одиночні бокові з супроводжуючими лицьами (амазонкою і ребенком). Основне **погребення № 3** (рис. 1, 1) представляє собою складну погребальну конструкцію — катакомбу з єдиною входною ямою (діаметр — 1,1—1,6 м, глибина — 4,08 м), коротким дромосом (розміри — 1,75 × 1,4 м, висота — 0,95—0,4 м, дно на глибині 4,2 м), і двома зеркально розположеними камерами. **Южня камера № 1** (орієнтована по лінії ЮЗ—СВ, розмірами 1,8—2,4 × 1,9—2,0 м, глибиною 4,3 м), була призначена для чоловіки 35—55 лет. **Северна камера № 2** (орієнтована по лінії З—В, розмірами 2,75 × 2,0 м, глибиною 4,3 м) — для жінки 21—35 лет. Таким образом, кождому усопшему в общем «доме» отводилось отдельное помещение. Оба погребенных

лежали вытянуто на спине, головами соответственно на ЮЗ и СВ, на одинаково оформленных ложах. В дромосе стоял бронзовый котел с остатками напутственной мясной пищи.

Вещевой набор мужчины состоял из: защитного чешуйчатого доспеха и кожаного пояса, двух копий с железными наконечниками и трех железных подтоков, трех колчанов стрел с бронзовыми наконечниками (всего 483 экз.), в комплект одного из которых входил железный нож; пращевой (?) камня; деревянного блюда с частью туши коровы, железным ножом и двумя деревянными чашечками; красноглиняного лекифа, чернолакового килика и деревянного табурета. Женщине в могилу положили: копьё и дротик с железными наконечниками и подтоками, колчан со стрелами с бронзовыми наконечниками (104 экз.); деревянное блюдо с частью туши и железным ножом; каменную плитку с деревянным растиральником; чернолаковый килик; ожерелье из 22 золотых подвесок, браслет из 92 стеклянных

бусин, серебряный перстень со щитком из стеклянного литика; деревянную шкатулку с набором принадлежностей для туалета и рукоделия (бронзовым зеркалом, двумя деревянными пиксидами, красноглиняной ойнохой, краснофигурным лекифом, деревянным веретеном с бронзовым пряслицем) (рис. 1, 2—18). От костюма сохранились следы головного убора из ткани красного цвета и кожаных мягких скификов с тисненым орнаментом, стянутых на щиколотках кожаными шнурками (подробнее см.: [Филалко, 2012в]).

Близкие по форме и размерам погребальные камеры, выдержанный в одном стиле их интерьер, положение погребенных в могиле, как и состав инвентаря, позволяют предположить, что в этой могиле похоронена семейная пара — представители социальной верхушки. При этом обособленность пространства мужчины и женщины и наличие оружия у каждого из них, очевидно, должны были подчеркнуть независимый и равный социальный статус обоих погребенных.

Схожая ситуация отмечается в одном из погребальных комплексов курганного могильника у с. Кут Апостоловского р-на Днепропетровской обл. В насыпь кургана № 7 эпохи бронзы впущено скифское погребение № 9, представлявшее собой сложную погребальную конструкцию — катакомбу с двумя ¹ входными ямами (№ 1 северная — размерами 1,65 × 1,1—0,6 м, глубиной 2,05 м; № 2 южная — размерами 2,2 × 0,55 м глубиной около 2,2 м) и двумя камерами (рис. 2, 1). Западная камера (ориентированная по линии З—В, размерами 2,8 × 2,1 м, глубиной около 2,35 м), судя по инвентарю, предназначалась для мужчины. После ограбления в ней сохранились: человеческий череп, меч и несколько железных наконечников копий, 69 трехгранных бронзовых

наконечников стрел, бронзовая «вилочка», фрагменты портупейного пояса с бронзовыми наборами пластинами (рис. 2, 8), кости коня от напутственной пищи с железным ножом с костяной рукоятью; обломки лепной, чернолаковой и краснолаковой керамики, придонная часть амфоры.

Восточная камера (ориентированная так же по линии З—В, размерами 2,1 × 1,3 м, глубиной около 2,2 м) служила усыпальницей женщины ². В нетронутой грабителями могиле на спине, головой на запад, лежала женщина с вытянутыми руками и слабо согнутыми в коленях ногами (последнее обстоятельство, вероятно, обусловлено сравнительно небольшими размерами камеры). При ней обнаружены следующие вещи: кожаный колчан с 87 стрелами с бронзовыми трехгранными наконечниками и железным ножом с костяной рукоятью; два железных наконечника копий; бронзовое зеркало, золотая метопида от головного убора; шейное украшение из множества мелких разноцветных стеклянных бусин очень плохой сохранности и большой круглой сердоликовой бусины; серебряный щитковый перстень с золотой плакировкой, украшенный рельефным изображением быка; чернолаковый канфар, круглая деревянная пиксида с костяной фигурной ручкой ³ (рис. 2, 2—7), два свинцовых пряслица ⁴ [Березовец, 1960, с. 53—55].

Как и в предыдущем случае, оба воина погребены с оружием, но наборы его различны. Исходя из сохранившегося инвентаря и характера погребального сооружения, в женщине возможно усматривать равную по статусу персону, скорее всего, жену (не исключено, что убившую в сражениях трех врагов и получившую право выйти замуж).

Восемь парных одновременных захоронений вооруженных мужчины и женщины отмечается и в **Елизаветовском могильнике** в дельте Дона [Жопылов, Яковенко, Янгулов, 2004, с. 54]. Среди них стоит упомянуть **погребение № 2 кургана 51**, в котором инвентарь обоих погребенных — мужчины и женщины ⁵ содержал полный набор наступательного оружия [Янгулов, 2008а, с. 26]. Соответственно, можно убедиться, что и в этом регионе амазонки были в равном с мужчинами положении.

При этом известны случаи, когда социальный ранг амазонки был явно выше остальных воинов-мужчин, захороненных в одном дружинном могильнике (отдельная насыпь, превосходящий по количеству и качеству набор инвентаря; присутствие соответствующих статусных вещей-маркеров в нем). Среди них можно назвать курган № 38 у с. Любимовка, курган № 8 у с. Волчанск, курган № 4 у с. В. Знаменка, курган № 13 груп-

1. Судя по чертежам погребального комплекса, первоначально автор раскопок ошибочно принял южную входную яму за грабительский ход [Березовец, 1960, с. 53, рис. 11]. Такой интерпретации противоречат несколько обстоятельств. Во-первых, дно «грабительского хода», точно соответствует уровню пола камеры. Во-вторых, камера погребения, в которую практически входит «грабительский ход» оказалась не потревоженной грабителями, в то время как западная камера, в которую грабители в таком случае могли попасть только через восточную, подверглась мощному ограблению. В-третьих, на продольном разрезе (А—Б) «хода» хорошо видны два уступа в верхней его части. Тогда становится понятно, почему кости коня и железный нож (напутственная пища) и верхняя часть амфоры были найдены «майже під поверхнею кургану, в самому початку грабіжницької ями». Эти вещи были положены на верхний уступ узкой входной ямы. Пять больших камней из «грабительского хода», которые «грабители вытягли з катакомби», надо думать, в действительности служили перекрытием входа в восточную камеру. Потому они и оказались внизу в этой входной яме. В то же время ребра человеческого скелета и два бронзовых наконечника стрел в заполнении этой ямы говорят о том, что, вероятно после проседания грунта, грабители могли частично использовать входную яму, однако они так и не дошли до ее дна.

2. Антропологические определения Г.Ф. Дебеца [Ганина, 1960, с. 103].

3. Не исключено, что это навершие костяного веретена.

4. В статье О.Д. Ганиной упомянуто восемь свинцовых пряслиц [Ганина, 1960, с. 102].

5. Антропологические определения М.М. Герасимовой.

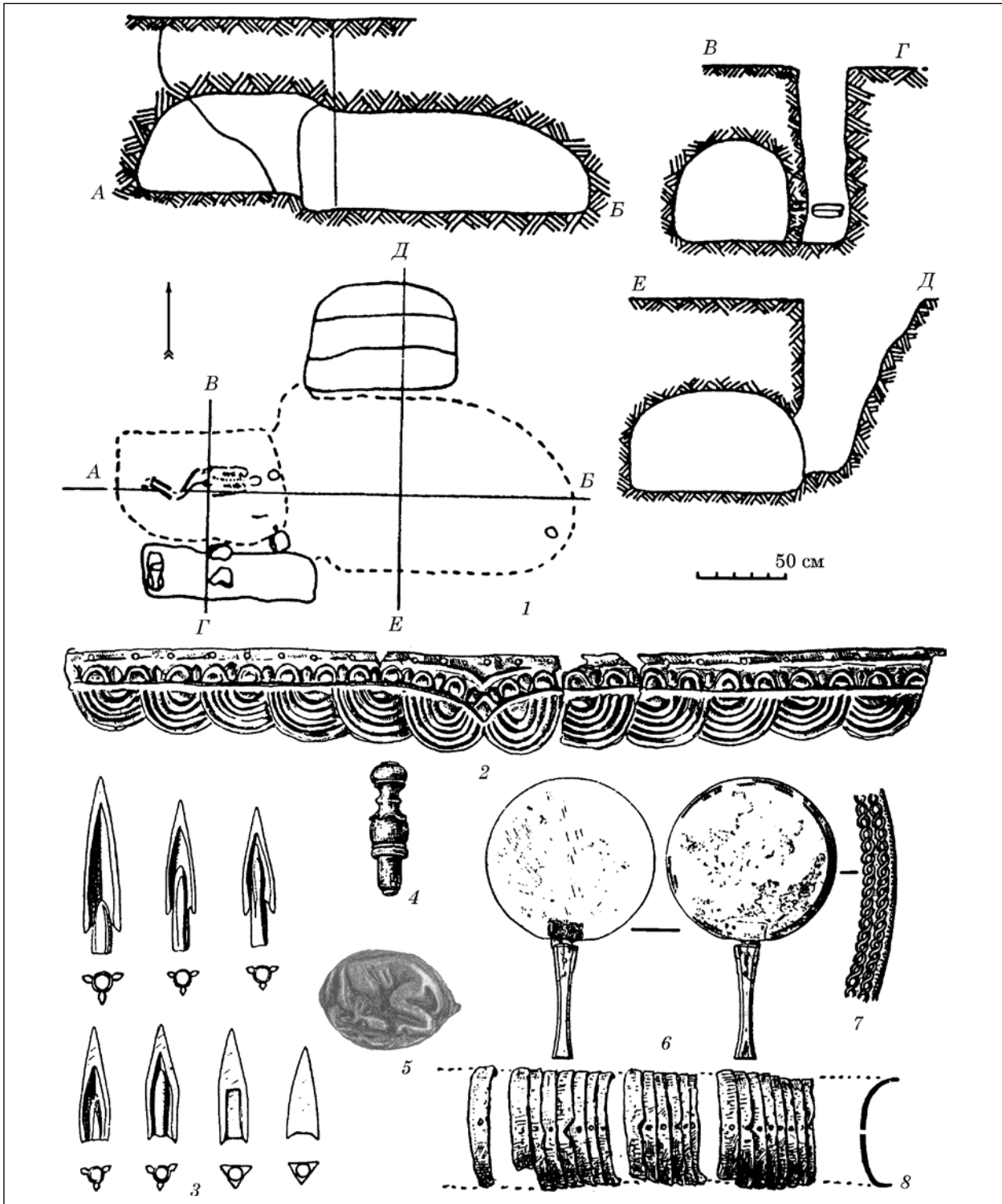

Рис. 2. Погребение № 9 кургана № 7 могильника у с. Кут: 1 — план и разрезы; 2—7 — находки из восточной (женской) камеры; 8 — портупейный пояс из западной (мужской) камеры

пы БОФ у г. Орджоникидзе, курган № 38 у с. Отрадное, курган № 16 могильника Мамай-Гора, курган № 5 у с. Булгаково. Наличие (помимо оружия) бронзового котла, металлической (особенно золотой или серебряной) шейной гривны и золотых ювелирных изделий в наборах погребального скарба амазонок позволяет усматривать в их владелицах командующих воинскими подразделениями [Фиалко, 2012, с. 38—40].

Хронологический диапазон женских воинских погребальных комплексов, в целом, уже мужских. Наиболее ранние могилы мужчин-воинов на территории Европейской Скифии относятся к VII в. до н. э. и известны до начала III в. до н. э., а наиболее ранние могилы амазонок датируются второй половиной — концом VII — началом VI в. до н. э.

К числу наиболее ранних (**вторая половина — конец VII — первая половина VI в. до**

н. э., VI в. до н. э.) относится небольшая серия могил амазонок, обнаруженных на территории Приднепровской Лесостепи (курганы у сел Журовка, Бобрица, Макеевка к. 454 и др.).

Под насыпью **кургана № 406 у с. Журовка Шполянского р-на Черкасской обл.** (высотой 7,9 м, диаметром 63 м) открыта прямоугольная могильная яма (ориентированная по линии ЮЗ—СВ, размерами 6,0 × 4,85 м, глубиной 3,15 м) с деревянным склепом со столбовыми конструкциями и перекрытием. В ограбленной могиле отмечены следы частичного сожжения. Здесь найдены: разбросанные человеческие кости, предметы вооружения — 52 двух- и трехлопастных наконечника стрел, 70 железных двухлопастных и семь костяных пулевидных экземпляров; два железных наконечника копий и две обоймы от их футляров (?); бронзовый наконечник ножен меча, костяная и бронзовая с золотой плакировкой застежка колчанов; детали четырех уздечек (железные удила и псалии, 16 пронизей, костяная пряжка (?) и костяное кольцо с выступом). Украшения представлены двумя бронзовыми гвоздевидными булавками и разнообразными бусинами из янтаря, сердолика и стекла. Кроме того, найдены каменное блюдо с кусками красной краски и серы и набор керамики: чернолощенная корчага, глубокий черпак с высокой ручкой, две миски на высокой полой ножке, горшок боченовидной формы (рис. 3, 1—20) [Бобринский, 1905, с. 30—32; Ильинская, 1975, с. 22—23; Ильинская, Тереножкин, 1983, с. 238]. Этот погребальный комплекс датируется второй половиной VII в. до н. э. [Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, с. 163, 317].

В **кургане № 35 у с. Бобрица Каневского р-на Черкасской обл.** (высотой 5 м) открыта квадратная могильная яма (ориентированная по сторонам света, размерами 5,6 × 5,6 м, глубиной 2,8 м) с наклонным дромосом и сожженным деревянным склепом со столбовыми конструкциями и перекрытием. Погребение парное — две женщины лежали вытянуто на спине, основная погребенная головой на З, сопровождающая — головой на Ю, перпендикулярно хозяйке. С основной погребенной соотносятся следующие вещи: головной убор с золотыми бляшками в виде строенных окружностей (15 экз.) и фигурки козла (19 экз.); два ожерелья с бусинами из полудрагоценных камней и стекла, и третье (длиной 3 м) из стеклянных бусин; бронзовое зеркало в кожаном чехле; колчан с 21 стрелой с бронзовыми наконечниками с шипами и бронзовым кольцом рядом; железные удила; напутственная мясная пища с железным ножом. В ногах ее лежала лошадь головой на Ю. Со второй погребенной соотносятся: бронзовые пары гвоздевидных серег и гвоздевидных булавок, ожерелье из стеклянных и янтарных бусин, песчаниковое блюдо с кусочками румян и белил. В набор керамической посуды входят: разбитая миска, горшок с орнаментированным валиком, два черпака

и кубок⁶ (рис. 3, 21—40) [Бобринский, 1901, с. 112—114; Ганина, 1960, с. 97; Ковпаненко, 1981, с. 13]. Первоначально этот комплекс датировался первой половиной — серединой VI в. до н. э. [Ковпаненко, 1981, с. 130—131; Ильинская, Тереножкин, 1983, с. 271]. Позднее, с учетом хронологии погребений с глубокими черпаками, дата его была определена в рамках VII — начала VI в. до н. э. [Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, с. 143, 26].

К этой же хронологической группе относится и **погребение кургана № 454 у с. Макеевка Смелянского р-на Черкасской обл.** (высотой 1,4 м). Погребальное сооружение представляло собой прямоугольную яму (ориентированную по линии С—Ю, размерами 2,8 × 1,7 м, глубиной 0,9 м) с деревянным срубом. В непогребенной могиле погребенная лежала вытянуто на спине, головой на Ю. Сопровождающий инвентарь состоял из: копья с железным наконечником, бронзового наконечника стрелы, железной булавки, глиняного пряслица, бусин (одной сердоликовой и семи стеклянных) и восьми керамических сосудов (двух мисок, двух горшков, двух черпаков с высокими ручками, двух круглотелых кубков) (рис. 4, 1—11). Незначительные размеры ямы позволили В.А. Ильинской предположить, что в ней похоронили девочку-подростка [Ильинская, 1975, с. 32]. Первоначально этот комплекс датировался первой половиной VI в. до н. э. [Ильинская, 1975, с. 60; Ильинская, Тереножкин, 1983, с. 238]. Позднее, на основании сопоставления артефактов, дата откорректирована в пределах конца VII—VI в. до н. э. [Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, с. 154, 221].

В **кургане № 447 у с. Журовка Шполянского р-на Черкасской обл.** (высотой 2,5 м, диаметром 40 м) погребение совершено в почти квадратной яме (ориентированной по линии С—Ю, размерами 4,45 × 4,15 м, глубиной 2,0 м) с деревянной облицовкой стен и перекрытием, и наклонным дромосом. Она служила усыпальницей женщины и ребенка. При ограблении кости скелетов были перемещены. Первоначально женщина, вероятно, лежала на спине вдоль северной стенки ямы, а ребенок рядом у ее ног (?). От комплекта сопровождающего инвентаря сохранились: две золотые гвоздевидные серьги, две серебряные гвоздевидные булавки, 13 полых и шесть мелких золотых бусин, около 50 полусферических и 50 треугольных нашивных бляшек; ожерелье из 30 (?) разновеликих бусин из янтаря, горного хрусталя, сердолика, кости и стекла; кусочек серы, железные нож и иглы; бронзовое зеркало с железной ручкой, напутственная мясная пища с ножом, чернолощенная корчага, одноручный кувшин, красноглиняное блюдечко, песчаниковое блюдо; две

6. Последний сосуд (кубок), наряду с двумя бронзовыми наконечниками стрел, приведен Г.Т. Ковпаненко в составе инвентаря этого погребения, хранящегося в коллекции ГИМ УССР [Ковпаненко, 1981, с. 13], хотя в описаниях А.А. Бобринского эти вещи не значатся.

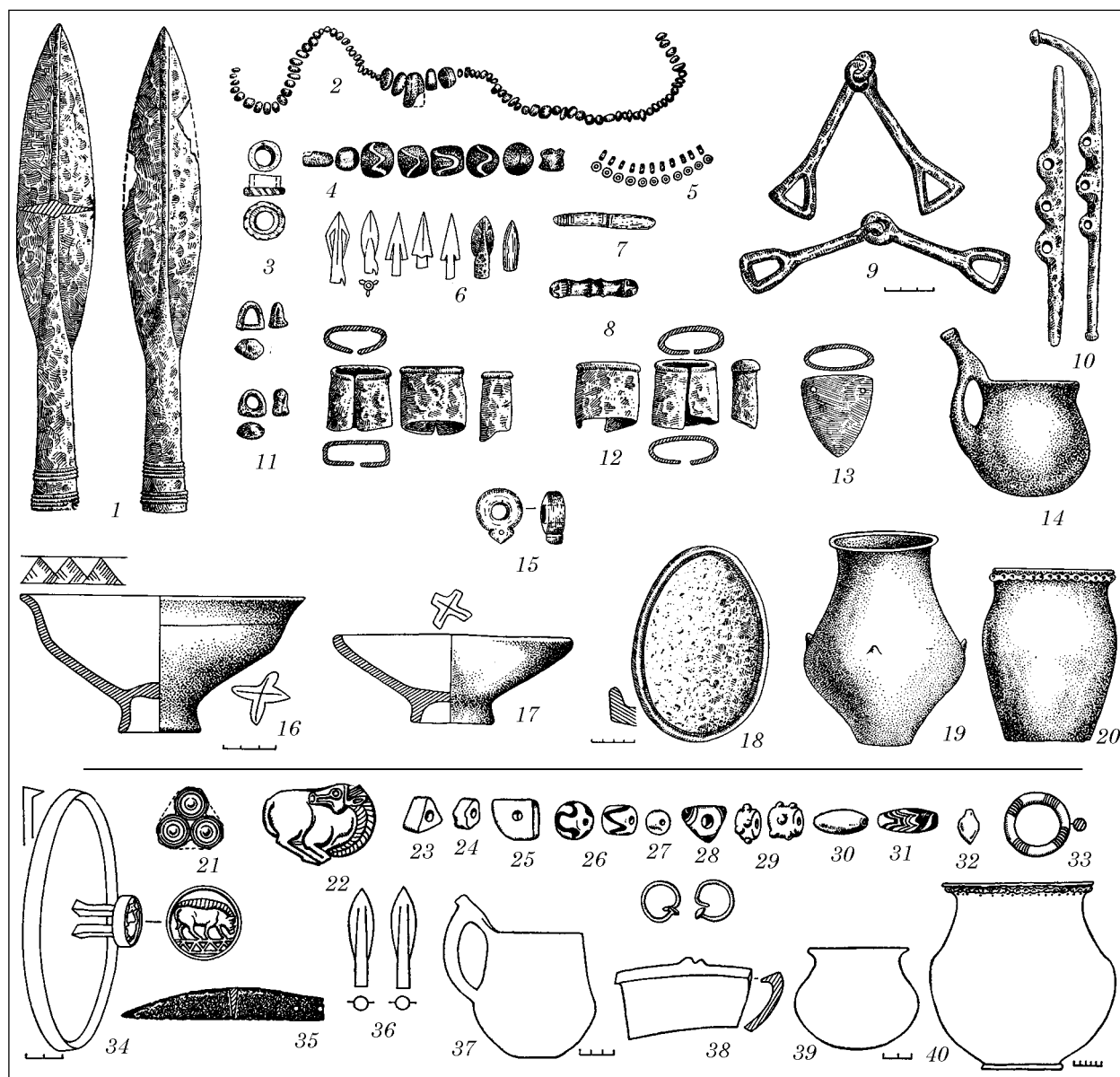

Рис. 3. Находки из ранних курганов Приднепровской Лесостепи: 1—20 — № 406 у с. Журовка; 21—40 — № 35 у с. Бобрица

пары железных удил, обломки костяного псаля и три костяных детали оголовья коня, три костяных подвески в виде зубов животных; два железных ножа; костяная застежка колчана и 11 стрел с бронзовыми наконечниками (рис. 4, 12—22). Над правой бровью женского черепа сохранился отчетливый след ранения от сильного режущего удара («нарез» по определению А.А. Бобринского) или укула [Бобринский, 1905а, с. 92—94]. Первоначально комплекс был датирован второй половиной VI в. до н. э. [Ильинская, 1975, с. 58; Ильинская, Тереножкин, 1983, с. 238]. Позднее дата комплекса была откорректирована на основании пересмотра хронологии ряда находок и определена как первая половина VI в. до н. э. [Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, с. 163, 321].

Небольшая группа погребений на территории Приднепровской Лесостепи, Подонья и Предкавказья датируется V в. до н. э.

В их числе можно назвать погребение в **кургане № 13 Стеблевского курганного могильника** в Поросье (близ пгт. Стеблев Корсунь-Шевченковского р-на Черкасской обл.). Единственное в кургане погребение представляло собой прямоугольную яму со столбовыми конструкциями (ориентированную по линии В—З, размерами 3,0 × 2,0 м, глубиной 1,7 м), служившую усыпальницей женщины 20—25 лет ⁷. Судя по непотревоженной грабителями части костей скелета, погребенная лежала вытянута на спине, головой на З (рис. 5, 1). Из инвентаря сохранились: напутственная мясная пицца (ребра и лопатка лошади), железные наконечники трех дротиков и двух копий с двумя ворварками, с кошками соотносятся и два железных подтока; железные удила и псаля

7. Антропологические определения С.И. Круц [Круц, 1997, с. 94].

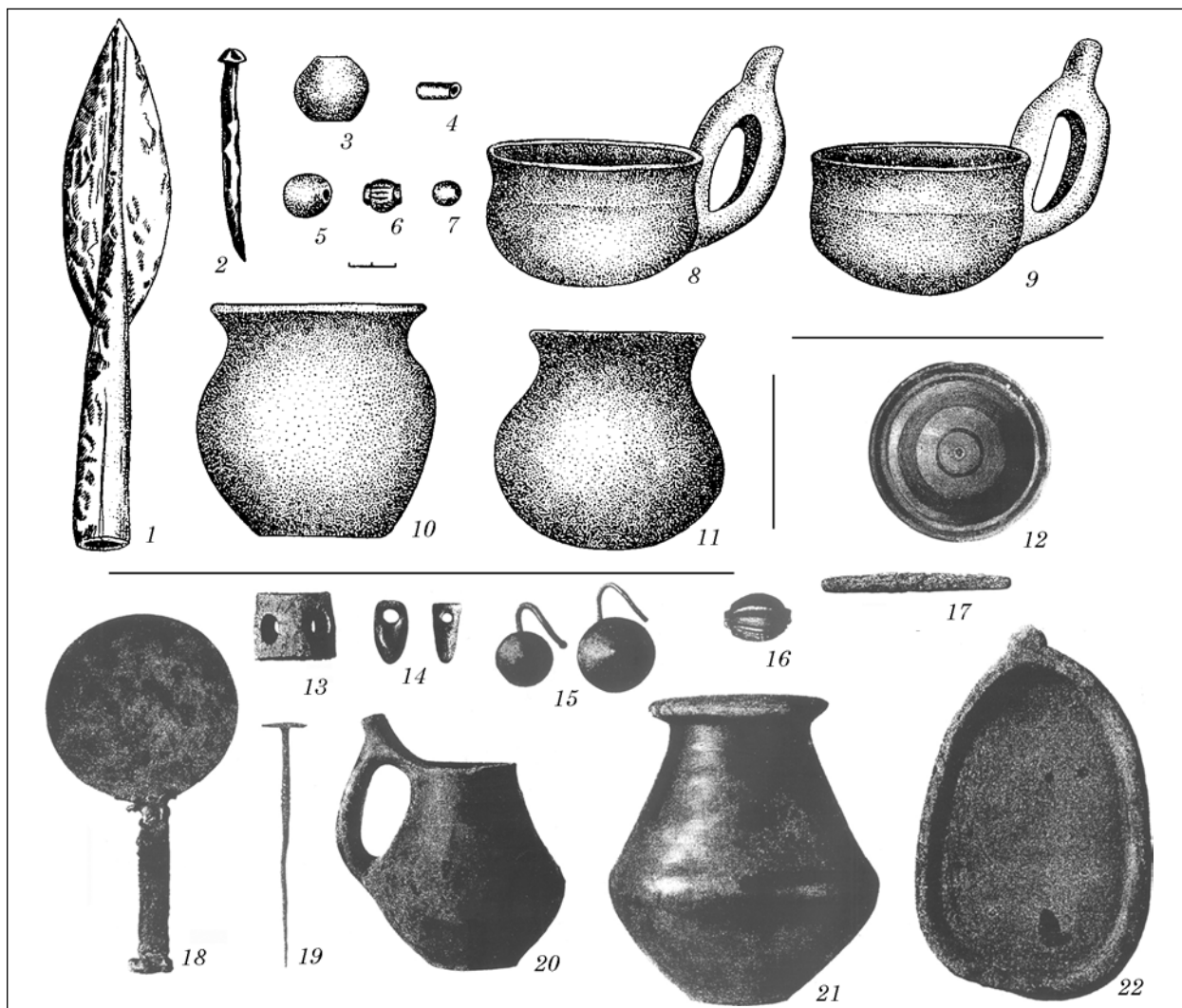

Рис. 4. Находки из ранних курганов Приднепровской Лесостепи: 1—11 — № 454 у с. Макеевка; 12—22 — № 447 у с. Журовка

(рис. 5, 2—12). В заполнении граб. хода найдены человеческие и конские кости [Скорый, 1997]. На основании формы погребального сооружения и круга аналогий обнаруженным в нем артефактам, погребение датируется V в. до н. э. [Ковпаненко Бессонова, Скорый, 1989, с. 91, 148] — первой половиной IV в. до н. э. [Скорый, 1997, с. 58].

Здесь же следует упомянуть и **погребение № 2 кургана 30** Елизаветовского могильника на окраине г. Ростова-на-Дону. Захоронение совершено в узкой прямоугольной яме (ориентированной по линии ЮЗ—СВ, размерами 3,65 × 0,95 м, глубиной 0,72 м). Женщина в возрасте около 40 лет⁸ лежала вытянута на спине, головой на ЮЗ (рис. 5, 13). В набор сопровождающего ее инвентаря входили: копье с железными наконечником и подтоком, акинак; бронзовые и железные наконечники стрел, бронзовые зеркало с деревянной ручкой, два браслета, четыре кольца; многочисленные

разнообразные бусины (в том числе и золотые), глиняное пряслице и две бронзовые ворварки, лощеная миска, напутственная мясная пища (кости лошади и коровы) с железным ножом, хиосская пухлогорлая амфора (рис. 5, 14—24). Погребение датируется первой половиной — серединой V в. до н. э. [Брашинский, 1973, с. 60].

К этой же хронологической группе причисляется и **погребение № 84** грунтового **Нижне-Джулатского могильника** (Кабардино-Балкария). В небольшой яме (ориентированной по линии ЮЗ—СВ, размерами около 1,4 × 1,1 м) лежала женщина скорченно на правом боку, головой на Ю, кисти ее рук находились у лица (рис. 6, 1). Заупокойный инвентарь составляли: напутственная мясная пища (кости барана) в миске, корчага вытянутых пропорций; железная булавка с навершием в виде круглой петли, разнообразные бусы, бронзовая серьга, две раковины каури (возможно от головного убора), костяной пирамидальный наконечник стрелы (рис. 6, 2—14). Поза этой женщины характерна для грунтовых погребений скифского времени

8. Антропологические определения И.И. Гохмана [Брашинский, 1973, с. 60].

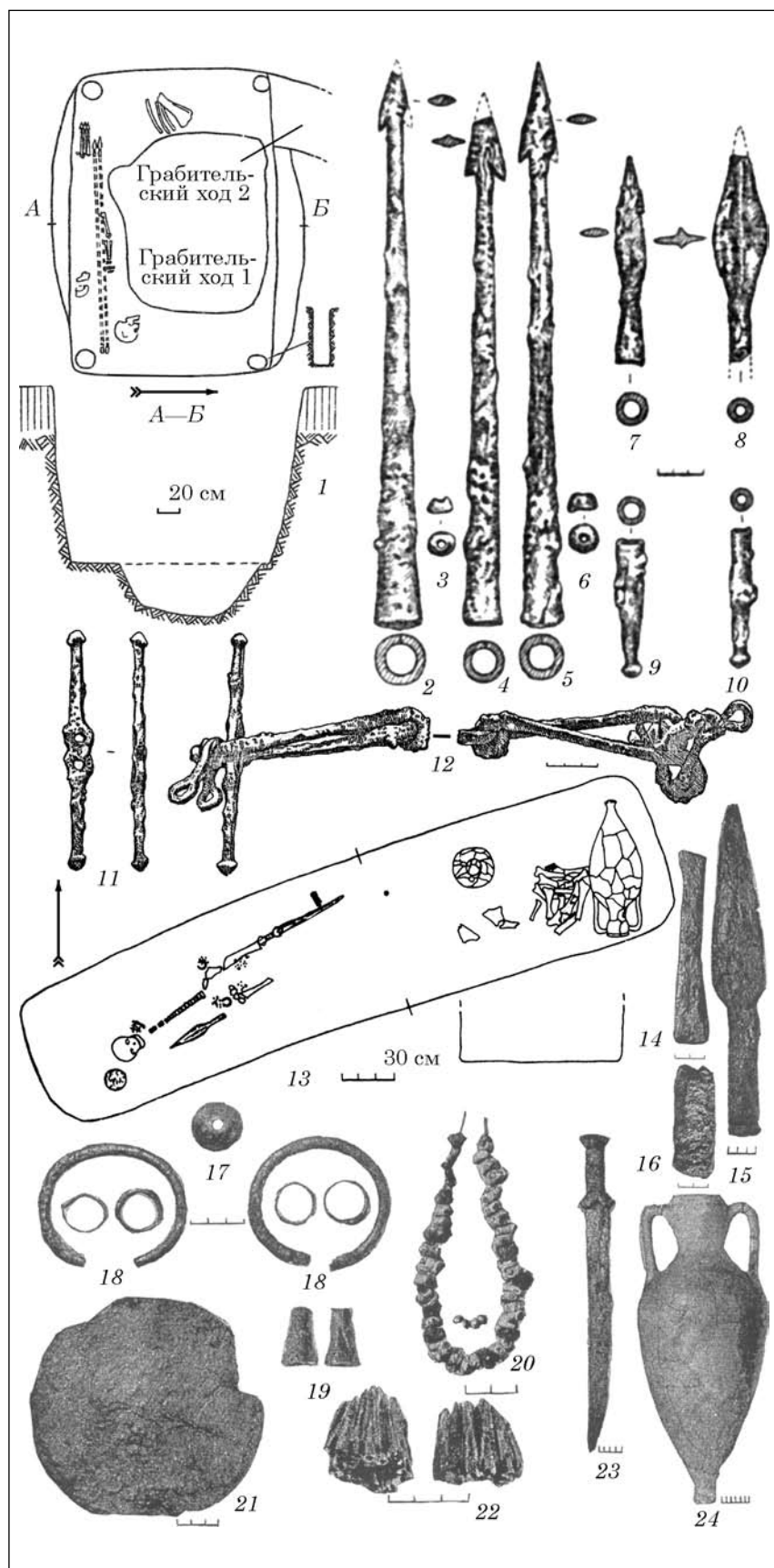

Рис. 5. Курганы V в. до н. э. с захоронениями воительниц: 1—12 — № 13 Стеблевского курганного могильника (план и разрез могилы и вещи из нее) (по: [Скорый, 1997]); 13—22 — № 2 Елизаветовского могильника (план и разрез могилы и вещи из нее) (по: [Брашинский, 1973])

этого региона. Комплекс датирован V в. до н. э. [Абрамова, 1972; Прокопенко, 2014; 2014 а, с. 68—69, 72].

Помимо упоминавшихся выше ранних комплексов, на территории Приднепровской Лесостепи открыты могилы амазонок IV в. до н. э. (в могильниках у сел Константиновка уроч. Секирне, Холодный Яр, Гришковка, Старый Мерчик и др.).

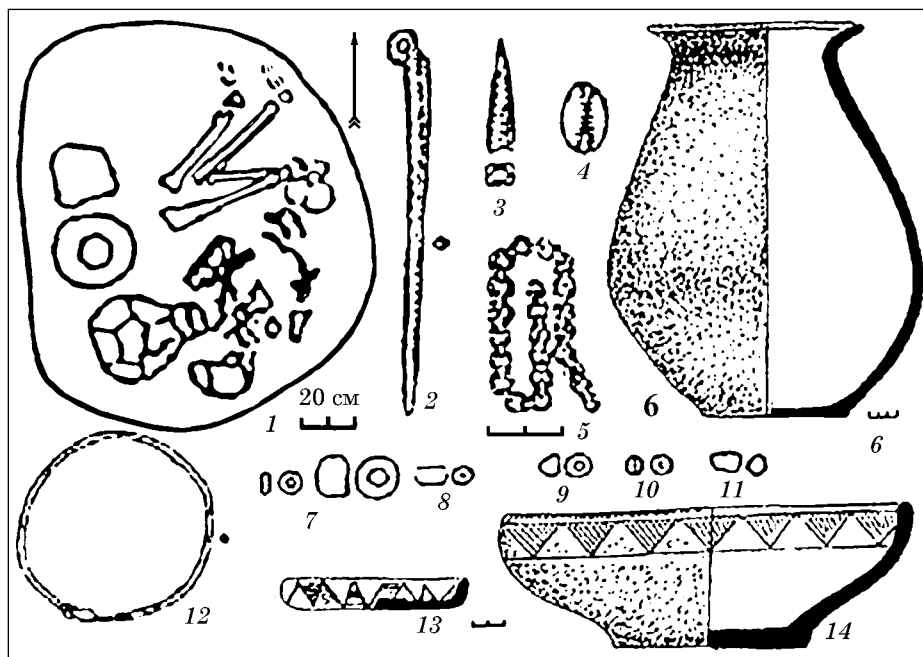
В могильнике уроч. **Холодный Яр** (г. Смела Черкасской обл.) открыто два погребения амазонок — одиночное в кургане № 19 и парное в центральном погребении № 20. В **кургане № 19** (высотой 0,7 м, диаметром 19 м) обнаружено разрушенное погребение в округлой яме (диаметр — 4,2 м, глубина 2,1 м) с разрозненными костями скелета женщины около 40 лет. Помимо напуганной мясной пищи, двух железных ножей, деталей костяного веретена, бус, серебряных серег и халцедонового цилиндра-печати с изображением бегущей лошади, здесь найдены два железных наконечника копий и два бронзовых наконечника стрел [Бобринский, 1887, с. 76—77].

В **кургане № 20** (высотой 0,9 м, диаметром 13 м) в *центральной могиле* № 3 округлой формы (диаметр — 4,2 м, глубина 14 м) с деревянным склепом похоронено два человека. Взрослая женщина лежала в центре могилы вытянута на спине, головой на З. В ногах ее положили слугу⁹ — молодой мужчина (около 18 лет) на правом

9. А.А. Бобринский определил второго погребенного как молодого мужчину в возрасте до 18 лет [Бобринский, 1887, с. 70]. В.А. Ильинская, вероятно, на основании состава сопутствующих украшений (пары бронзовых подвесок подгорцевского типа и пастовых бусин-пронизей) рассматривает вторую персону как молодую «служанку» [Ильинская, Тереножкин, 1983, с. 255].

Рис. 6. Погребение № 84
грунтового Нижне-Джу-
латского могильника:
1 — план; 2—14 — погребаль-
ный инвентарь (по:
[Прокопенко, 2014а])

боку, головой на Ю (рис. 7, 2). Ему положили железный браслет, две бронзовые подвески и две пастовые бусины. С главной погребенной соотносятся: напутственная мясная пища с двумя железными ножами, два копьа с железными наконечниками, колчан с 47 бронзовыми наконечниками стрел, пять круглых камней; пара серебряных серег, стеклянные бусы, бронзовый проволочный и бусинный браслеты, бронзовое зеркало, серебряная игла, деталь костяного веретена, глиняное пряслице, песчаниковая плита, чернолаковый канфар и глиняный горшочек, два астрагала [Бобринский, 1887, с. 68—71]. Оба погребения датируются IV в. до н. э. [Ганина, 1960, с. 98; Ильинская, Тереножкин, 1983, с. 255; Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, с. 152].

Эту группу представляют и два комплекса амазонок из курганных могильников Северскодонецкой Лесостепи — **погребение № 2 кургана 9** у с. Старый Мерчик Валковского р-на Харьковской обл. и **погребение № 2 кургана 25** у с. Гришковка Змиевского р-на Харьковской обл. Одиночные погребения совершены в прямоугольных ямах по обряду ингумации. Помимо украшений (в первом случае) и сосуда (во втором), в них найдены колчаньи наборы и ножи. На основании анализа погребальных сооружений, ритуала и гарнитуров заупокойного инвентаря (в том числе из основных погребений курганов) оба женских погребения с оружием датируются в рамках IV в. до н. э. [Фиалко, 2011, рис. 2, 4].

На территории Степной Скифии наиболее ранние погребальные комплексы датируются **концом V — первой половиной IV в. до н. э.** Незначительную серию их представляют захоронения воительниц из могильников у сс. Зеленое, Чертомлык, Скельки и др.).

Вероятно, лучше других из этой серии известен **курган № 16 курганной группы Аккермень-1** близ с. Ново-Филипповка Мелитопольского р-на Запорожской обл. Насыпь (высотой 0,5 м, диаметром 20 м) возведена над **погребением № 2**, совершенном в катакомбе подбойного типа. Из овальной в плане входной ямы (ориентированной по линии З—В, размерами 2,1 × 0,55 м, глубиной 3,07 м) вход в камеру перекрывал деревянный дощатый заслон; камера близкой к овалу формы (ориентированная параллельно входной яме, размерами 3,25 × 1,55 м, глубиной 3,85 м). В непо потревоженной могиле лежала молодая (около 20 лет) женщина вытянуто на спине, головой на З (рис. 7, 3). В состав сопровождающего ее инвентаря входили: мясная напутственная пища с ножом на деревянном блюде, два копьа, колчан со стрелами (более 20 экз.), портупейный пояс, деревянная застежка колчана (?), бронзовое зеркало, бусы стеклянные, три браслета (бронзовый, серебряный и бусинный), деревянные ковш и сосуд, шило, свинцовое пряслице. Кроме того, здесь сохранился еще один крайне редкий предмет — рукоять деревянной нагайки. С учетом особого положения амазонки из аккерменского могильника (единственное среди мужских основное погребение, серебряное украшение, воткнутые в пол копьа), можно предположить, что и в данном случае нагайка выступала неким маркером определенного социального статуса. На основании анализа групп инвентаря, и в частности ожерелья из пирамидальных бусин [Болтрик, Фиалко, 2007, с. 78—79], дата погребения определяется в пределах первой половины IV в. до н. э. [Фиалко, 2012 б, рис. 4—9].

Здесь же следует вспомнить и комплекс **кургана № 22** у с. Виноградное Токмакского р-на Запорожской обл. Насыпь кургана (вы-

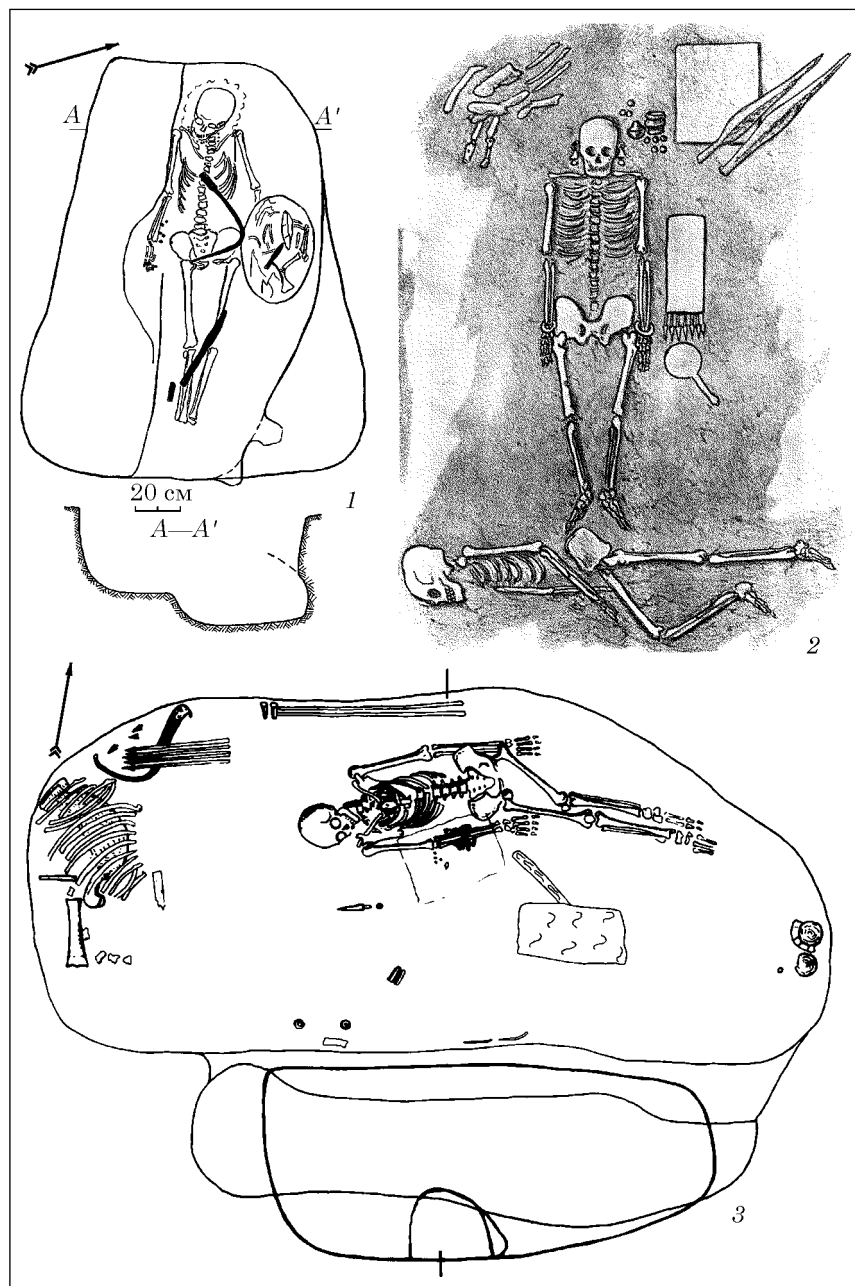

Рис. 7. Планы погребений женщин с оружием в курганах: 1 — № 22 у с. Виноградное; 2 — № 20 в уроч. Холодный Яр; 3 — № 16, погребение № 2 курганной группы Аккермень-1

мечательно еще и тем, что все оружие в нем было намеренно испорчено. С учетом формы погребального сооружения и круга аналогий элементам вещевого сопровождения, эта могила скифской воительницы датируется в пределах второй четверти IV в. до н. э. [Фиалко, 2012а, рис. 9—11].

В **грунтовом могильнике у с. Скельки Васильевского р-на Запорожской обл.** открыто 11 погребений женщин с оружием. Сопоставление абсолютных дат различных типов погребальных сооружений Скелянского могильника с данными по их встречаемости [Болтрик, 1986, с. 22—23; Ольховский, 1991, с. 35] позволило ограничить период сосуществования катакомб 1, 6 и 8 типов в пределах конца V — IV в. до н. э. Не противоречит такому датированию и довольно скромный сопроводительный инвентарь, характерный для могил представителей рядового населения (подробнее см.: [Попандуло, 2011; Фиалко, 2013]).

В эту же группу входит и упоминавшееся выше основное погребение **кургана № 2 у с. Зеленое** Верхнерогачикского р-на Херсонской

обл. (высотой 0,25 м, диаметром около 12 м) возведена над **погребением № 2**, совершенном в подбойной могиле, не потревоженной ограблением. Под северо-восточной стенкой узкой входной ямы (ориентированной по линии ЗСЗ—ВЮВ, размерами 1,85 × 0,5 м, глубиной 1,0 м) устроен подбой овальной формы (ориентированный параллельно, размерами 1,85 × 0,4 м, глубиной 1,14 м). Погребенная женщина (35—45 лет) лежала вытянуто на спине, головой на ЗСЗ (рис. 7, 1). В могиле найдены: напутственная мясная пища с ножом на деревянном блюде; копье с железными наконечником и подтоком, согнутый железный меч, бронзовые наконечники стрел (51 экз.), ожерелье из золотых бусин и подвески, серебряное и два бронзовых кольца, браслет из стеклянных и каменной бусин, бронзовое пряслице и свинцовая ворварка. Это погребение при-

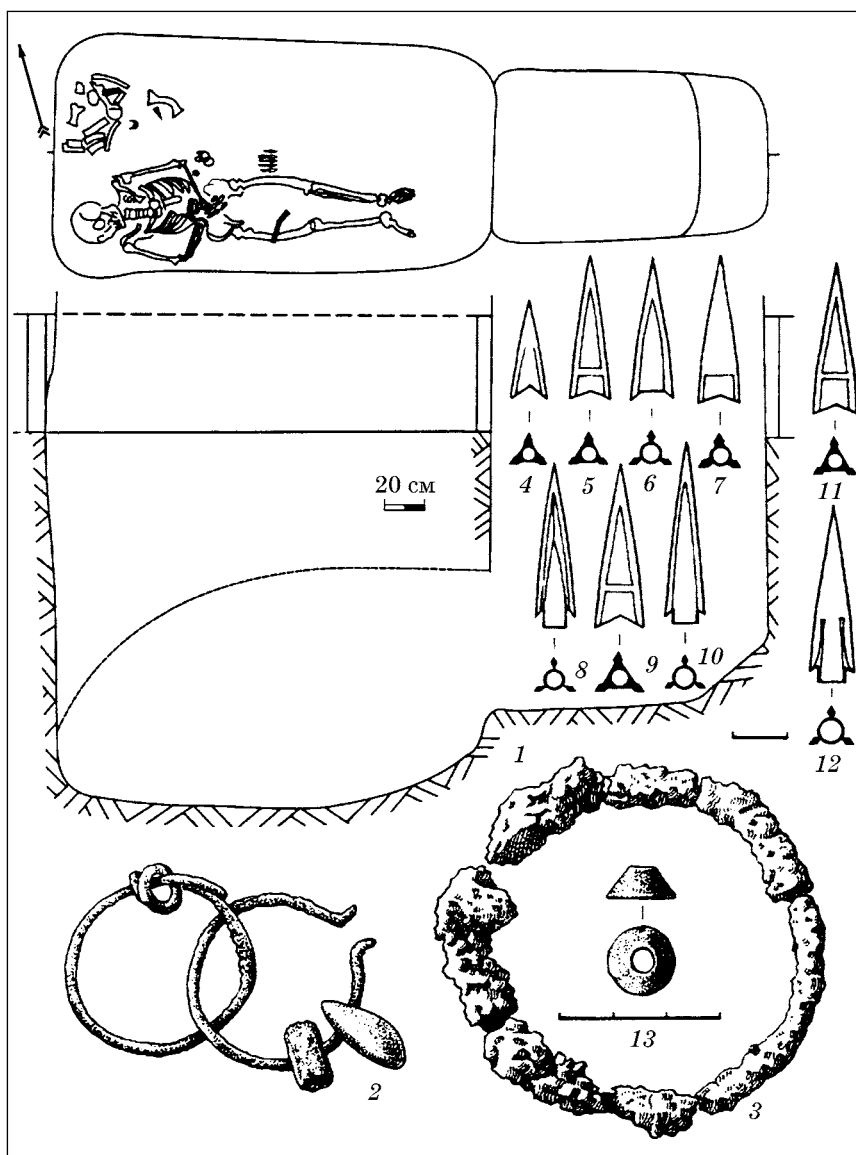
обл. Набор заупокойного инвентаря из него явно распадается на две части — скифскую и эллинскую (рис. 1). Первую группу представляют вооружение, бронзовый котел, деревянная посуда, орудия труда, каменная плитка, характерные для скифских памятников практически на всем протяжении их существования. Вторую группу инвентаря составляют керамическая посуда, предметы туалета, украшения, деревянный табурет — вещи, бесспорно, импортные. Большинство встреченных здесь артефактов имеет многочисленные соответствия в кругу скифских древностей. Нельзя не заметить, что обе группы (скифская и эллинская) вещевого сопровождения практически равны по удельному весу. Детальное рассмотрение артефактов на фоне широкого круга аналогий (подробнее см.: [Фиалко, 2012в, с. 230—237]) позволяет да-

Рис. 8. Погребение № 3 кургана № 9 Золотобалковского курганного могильника: 1 — план и разрез; 2—13 — погребальный инвентарь (по: [Полин, 2014])

тировать этот погребальный комплекс в пределах первой половины — второй четверти IV в. до н. э. Синхронным, судя по идентичному набору инвентаря, является и погребальный комплекс курган № 5 этого же могильника с захоронениями девочек-амазонок [Фіалко, 2012, рис. 1—8].

Большая же часть могил скифских воительниц (включая территории современных Молдовы, Приднестровья и Подонья) датируется относительно широко — в пределах IV в. до н. э. (могильники Мамай-Гора, Рогачикское курганное поле, Николаевка, Львово, Широкое, Капуловка, Любимовка, Привольное, Кичкас, Золотая Балка, Шполы, Холодный Яр, Старое, Терновое, Колбино, Буторы и др.) или уже — второй половиной IV в. до н. э. (к примеру, Марьевка).

В Золотобалковском курганном могильнике (близ с. Золотая Балка Нововоронцовского р-на Херсонской обл.) открыто три погребения вооруженных женщин (два парных и одиночное). Впускное неограбленное погребение № 3 кургана 9 совершено в катакомбе продольного типа — прямоугольная входная яма (ориентированная по линии В—З, размерами 1,4 × 0,8—0,9 м, глубиной 2,0 м) переходит в прямоугольную камеру (ориентированную по линии В-З, размерами 2,2 × 1,1—1,25 м, глубиной 2,5 м). Взрослая женщина¹⁰ лежала под южной стенкой вытянуто на спине головой на З (рис. 8, 1). Погребальный инвентарь представлен: напутственной мясной пищей на деревянном подносе с железной скобой, железным ножом и бронзовым наконечником стрелы среди костей; колчаном из 32 стрел с бронзовыми наконечниками, железным проволочным браслетом, бронзовой двуколычатой височной (?) подвеской, костяной ворваркой, деревянным брусом — вероятно основой на-

гайки (рис. 8, 2—13). В черепе женщины найден бронзовый наконечник стрелы — вполне вероятно, оказавшийся в нем в результате боевого ранения. В числе прочих комплексов могильника, это погребение датируется в пределах второй — начала третьей четверти IV в. до н. э. [Полин, 2014, с. 45, 189].

Боковое погребение № 2 кургана 6 у с. Марьевка Запорожского р-на Запорожской обл. совершено в катакомбе. Входная яма (ориентированная по линии З—В, размерами 1,7 × 1,1 м, глубиной 2,94 м) переходит в камеру (ориентированную параллельно, размерами 2,4 × 1,4 м, глубиной 2,94 м), устроенную под ее северной стенкой. Женщина лежала на спине, головой на З, в деревянном гробовище (рис. 9, 1). В могиле найдены: мясная напутственная пища с железным ножом, головной убор с бронзовыми аппликациями, бронзовое зеркало, золотой перстень, ожерелье и два браслета из стеклянных бусин; копьё и дротик с подтоком, пращевой камень, 12 стрел с

10. Антропологическое определение С.И. Круц [Круц, 2014, с. 651].

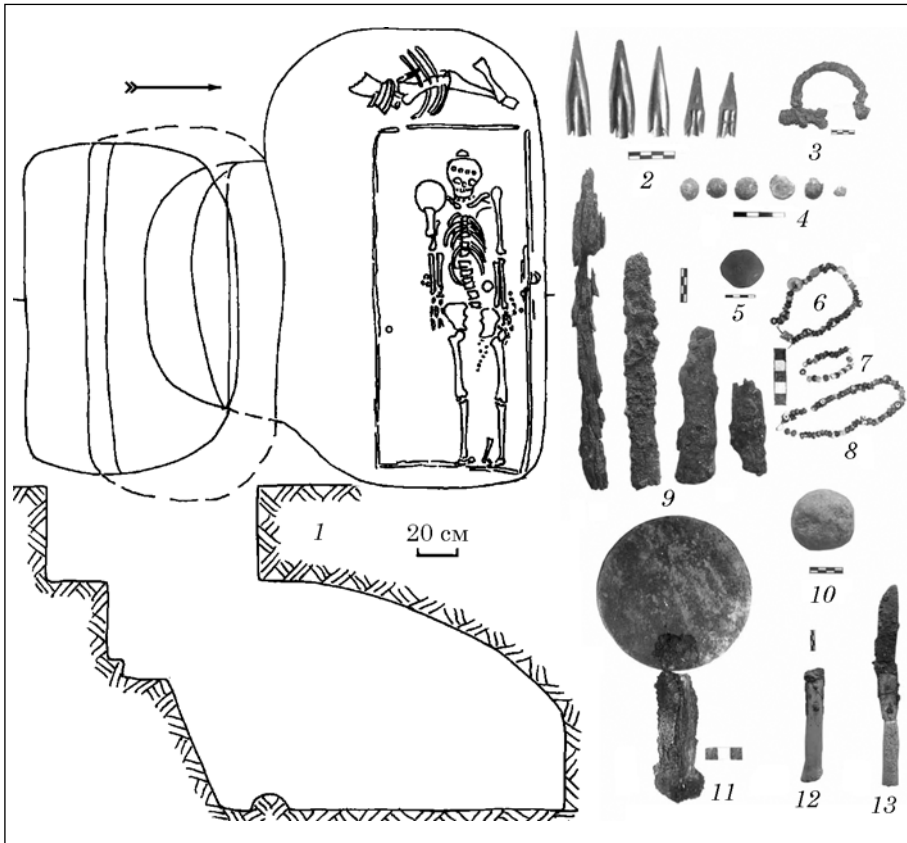

Рис. 9. Погребение № 2 кургана № 6 у с. Марьевка: 1 — план и разрез; 2—13 — погребальный инвентарь

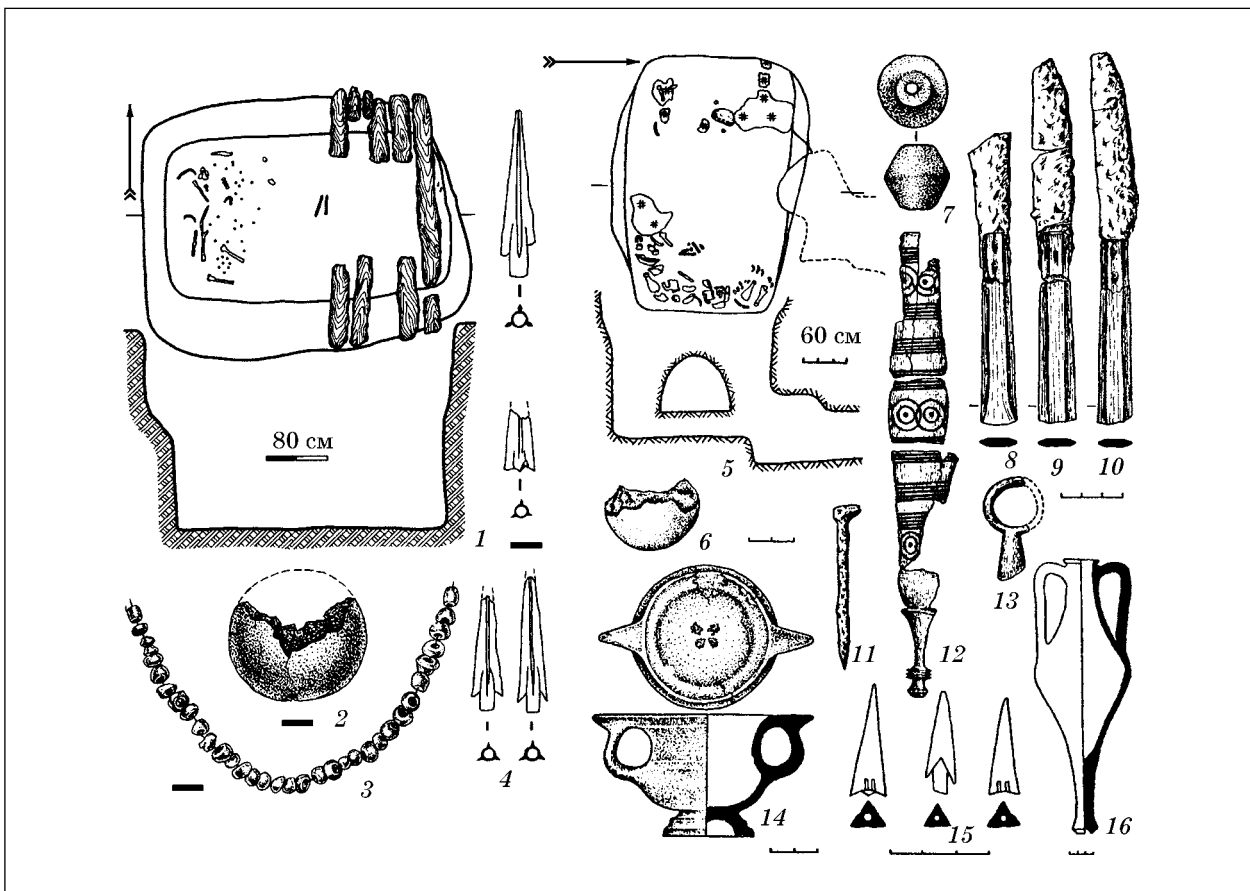

Рис. 10. Погребения амазонок IV в. до н. э. в курганах Поднестровья в курганах: 1—4 — № 2, погребение № 2 близ г. Дубоссары (план и разрез могилы и вещи из нее) (по: [Кеграру и др., 2014]); 5—16 — № 13, погребение № 4 у с. Буторы (план и разрез могилы и вещи из нее) (по: [Серова, Яровой, 1987])

бронзовыми наконечниками, железные нож и пряжка, глиняное пряслице (рис. 9, 2—13). Набор вещей демонстрирует принадлежность амазонки к нижнему звену средней прослойки общества. Единственная дорогая вещь — золотой перстень — маркировала, вероятно, определенную взаимосвязь с хозяином кургана. Время совершения этого захоронения из степей нижнего Поднепровья определяется второй половиной IV в. до н. э. [Фіалко, 2010, с. 39—48].

К этой группе примыкает и упоминавшееся выше **погребение № 9 кургана 7 Кутянско-го могильника** (рис. 2).

К числу наиболее поздних погребальных комплексов женщин с оружием на территории Нижнего Поднепровья относятся погребения **Григориопольских курганов** — погребения № 3 и 4 кургана 13 курганной группы у с. Буторы [Серова, Яровой, 1987, с. 106—111], погребение в кургане у г. Дубоссары [Кетрару, Синика, Разумов, Тельнов, 2014] и серия могил из позднескифского могильника у с. Глиное [Яровой, Четвериков, Субботин, 1997; 1997а; Яровой, Четвериков, 2000; Yarovoy, Chetverikov, Sinica, 2000; Chetverikov, Fidelski, 2000; Синика, 2000].

Погребение № 4 кургана 13 курганной группы у с. Буторы Григориопольского р-на Республики Молдова (левобережье нижнего течения Днестра) частично пострадало от ограбления. Основное погребение совершено в трапецевидной яме (ориентированной по линии З—В, размерами 3,2 × 1,6—2,0 м, глубиной 3,0 м) с бревенчатым перекрытием. Кости скелета перемещены грабителями в восточную часть ямы, однако, погребальное сооружение позволяет предположить широтную ориентацию костяка (рис. 10, 5). Из инвентаря уцелели: три бронзовых наконечника стрел, чернолаковый канфар, мелкие фрагменты трех фасосских амфор, фрагменты костяного веретена, два глиняных пряслица, фрагментированные бронзовые иглы (11 фрагментов), овальная известняковая плита, три железных ножа с костяными рукоятями, два фрагмента пращевых (?) камней из фосфоритов; фрагментированная костяная «подвеска», железные гвозди (в 18 фрагментах) (рис. 10, 6—16). Кроме того, во рву отмечены следы тризны — кости животных и обломки не менее 36 амфор. На основании анализа погребального инвентаря и эллиптических амфор из тризны этот комплекс, как и иные скифские в этой группе, датируется в пределах третьей четверти IV — начала III вв. до н. э. [Серова, Яровой, 1987, с. 142].

В раскопанном близ г. Дубоссары кургане **№ 2** (высота 1,35 м, диаметр 42 м) открыто два погребения. Центральное **погребение № 2** совершено в прямоугольной яме (ориентированной по линии СЗ—ЮВ, размерами 3,65 × 2,1 м, глубиной 4,2 м) с поперечным бревенчатым пе-

рекрытием (рис. 10, 1). После ограбления в могиле сохранились разрозненные кости одного индивида. Поза не ясна, судя по конструкции могилы, ориентация женщины, вероятно, была широтной. Из материального набора уцелели: четыре бронзовых трехлопастных наконечника стрел, стеклянные разноцветные бусы (31 целая и шесть фрагментов), пращевой (?) камень из фосфорита и кремневый отщеп (рис. 10, 2—4). Время погребального комплекса определяется второй половиной IV в. до н. э. [Кетрару и др., 2014., с. 45—47, 214].

В могильнике у с. Глиное Слободзейско-го р-на республики Молдова среди погребений позднескифской культуры открыто восемь, принадлежавших воительницам. Непотревоженность значительной части погребений позволила отнести время их осуществления ко второй половине III — началу II в. до н. э. [Синика, Алемша, 2000, с. 43—44].

Несколько шире рамки женских могил с оружием, открытых на территории Предкавказья. Наиболее ранняя среди известных мне, упоминавшаяся уже выше, могила из Нижне-Джуглатского могильника датируется V в. до н. э. Однако большинство захоронений этого региона определяется более поздним временем — в пределах III—II / I вв. до н. э. (могильники Китаевка, к. 6 п. 2; Преображенское к. 3 п. 5; Орджоникидзевский к. 14 п. 9 и др.) [Прокопенко, 2014а, рис. 56, Б; 60, А; 69, Б, Г].

Присутствие погребений амазонок в Лесостепных и иных регионах, подконтрольных скифам, где женщины либо наравне с мужчинами защищали рубежи Скифии, либо находились в отрядах охраны (т. е. на службе) наводит на мысль о том, что подобные формирования существовали на постоянной основе и на территории собственно Скифии. Это предположение пока не дает безоговорочно достоверных материальных подтверждений, однако логически как будто проистекает из выше изложенного.

Таким образом, погребальные комплексы скифских амазонок, открытые и на территориях непосредственного обитания кочевников раннего железного века, и в подконтрольных скифам или пограничных регионах, датируются в относительно широких пределах со второй половины — конца VII до начала II — I вв. до н. э. При этом основная группа могил вооруженных женщин укладывается в рамки IV в. до н. э.

Абрамова М.П. Нижне-Джуглатский могильник. — Нальчик, 1972. — 76 с.

Березовец Д.Т. Розкопки курганного могильника эпохи бронзы та скифського часу в с. Кут // АП УРСР. — 1960. — Т. IX. — С. 39—86.

Бобринский А.А. Курганы и случайные археологические находки близ м. Смелы. В 3-х т. — СПб., 1887. — Т. 1. — 170 с.

- Бобринский А.А.* Курганы и случайные археологические находки близ м. Смелы. В 3-х т. — СПб., 1901. — Т. 3. — 174 с.
- Бобринский А.А.* Отчет о раскопках, произведенных в 1903 году в Чигиринском уезде Киевской губернии // ИАК. — 1905. — Вып. 14. — С. 1—43.
- Бобринский А.А.* Отчет о раскопках близ с. Журовки и Капитановки (Чигиринского уезда Киевской губернии) в 1904 году // ИАК. — 1905 а. — Вып. 17. — С. 77—98.
- Болтрик Ю.В.* О хронологии камерных погребальных сооружений Степной Скифии // Культура и хозяйство раннеклассовых обществ. — М., 1986. — С. 22—23.
- Болтрик Ю.В., Фиалко Е.Е.* Украшения из скифских погребальных комплексов Рогачикского курганного поля // Старожитності Степового Причорномор'я і Криму. — Запоріжжя, 2007. — Вип. XIV. — С. 51—93.
- Брашинский И.Б.* Раскопки скифских курганов на Нижнем Дону // КСИА. — 1973. — Вып. 133. — С. 54—61.
- Брашинский И.Б., Демченко А.И.* Исследования Елизаветовского могильника // КСИА. — 1969. — Вып. 116. — С. 11—117.
- Бунятян Е.П.* Методика социальной реконструкции в археологии. На материалах скифских могильников IV—III вв. до н. э. — К., 1985. — 227 с.
- Ганіна О.Д.* До питання про жіночі поховання зі зброєю // Праці Київсь. держ. істор. музея. — 1958. — Вип. 1. — С. 175—183.
- Ганина О.Д.* О женских захоронениях в парных погребениях скифского времени // ЗОАО. — 1960. — Т. 1 (34). — С. 96—104.
- Гуляев В.И.* Общие вопросы археологии Среднего Дона в скифскую эпоху // Тр. Потуданс. археол. эксп. ИА РАН, 1993—2000 гг. — М., 2001. — С. 18—52.
- Гуляев В.И.* «Амазонки» на Среднем Дону // Проблемы археологии Евразии. — М., 2002. — С. 125—134.
- Гуляев В.И.* Еще раз к вопросу об этнокультурной ситуации в Среднем Подонье в скифское время (V—IV вв. до н. э.) // Археология Среднего Дона в скифскую эпоху. — М., 2004. — С. 7—24.
- Гуляев В.И.* Расцвет и падение великого царства. — М., 2005. — 400 с.
- Гуляев В.И.* На восточных рубежах Скифии (древности донских скифов) — М., 2010. — 344 с.
- Гуляев В.И., Савченко Е.И.* Новый памятник скифского времени на Среднем Дону // Археология Среднего Дона в скифскую эпоху: Тр. Донс. (б. Потуданской) археол. эксп. ИА РАН, 2001—2003 гг. — М., 2004. — С. 35—52.
- Иванова С.В., Островерхов А.С., Савельев О.К., Остапенко П.В.* Очерки истории и археологии Днестро-Бугского междуречья — К., 2012. — 300 с.
- Ильинская В.А.* Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин. — К., 1975. — 223 с.
- Ильинская В.А., Тереножкин А.И.* Скифия VII—IV вв. до н. э. — К., 1983. — 379 с.
- Кетрару Н.А., Синика В.С., Разумов С.Н., Тельнов Н.П.* Дубоссарские курганы. — Тирасполь, 2014. — 240 с.
- Ковпаненко Г.Т.* Курганы раннескифского времени в бассейне р. Рось. — К., 1981. — 160 с.
- Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый С.А.* Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья. — К., 1989. — 336 с.
- Копылов В.П., Яковенко Э.В., Янгулов С.Ю.* Погребения «амазонок» в курганах Елизаветовского могильника // II Междунар. конф. Скифы и сарматы в VIII—III вв. до н. э.: Тез. докладов. — Азов; Ростов-на-Дону, 2004. — С. 53—57.
- Круц С.И.* Антропология Стеблевского могильника (к вопросу о физическом типе населения Лесостепи в скифское время) // Скорый С.А. Стеблев: скифский могильник в Поросье. — К., 1997. — С. 91—106.
- Круц С.И.* Скифские антропологические материалы из скифского Золотобалковского могильника у с. Шевченковка Нововоронцовского р-на Херсонской обл. из раскопок 1978, 1979 и 1982 гг. // Полин С. В. Скифский Золотобалковский курганный могильник V—IV вв. до н. э. на Херсонщине. — К., 2014. — С. 651—653.
- Максименко В.Е.* Савроматы и сарматы на Нижнем Дону. — Ростов-на-Дону, 1983. — 224 с.
- Марченко К.К., Житников В.Г., Копылов В.П.* Елизаветовское городище на Дону. — М., 2000. — 356 с.
- Ольховский В.С.* Погребально-поминальная обрядность населения степной Скифии (VII—III вв. до н. э.). — М., 1991. — 256 с.
- Полин С.В.* Скифский Золотобалковский курганный могильник V—IV вв. до н. э. на Херсонщине. — К., 2014. — 776 с.
- Попандопуло З.Х.* Скифский грунтовый могильник Скельки. — Запорожье, 2011. — 116 с.
- Прокопенко Ю.А.* Скифы, сарматы и племена кобанской культуры в Центральном Предкавказье во второй половине I тыс. до н. э. — Ставрополь, 2014. — Ч. 1. — 446 с.
- Прокопенко Ю.А.* Скифы, сарматы и племена кобанской культуры в Центральном Предкавказье во второй половине I тыс. до н. э. — Ставрополь, 2014а. — Ч. 2. — 726 с.
- Серова Н.Л., Яровой Е.В.* Григориопольские курганы. — Кишинев, 1987. — 154 с.
- Синика В.С.* Скифский курганный могильник у пгт Суворово на Правобережье Нижнего Днестра // РА. — 2007. — № 4. — С. 170—179.
- Синика В.С., Алемша А.Н.* Женские погребения с оружием позднескифского могильника у с. Глиное // Чобручский археологический комплекс и древние культуры Поднестровья: Материалы полевого семинара. — Тирасполь, 2000. — С. 43—46.
- Скорый С.А.* Стеблев: скифский могильник в Поросье. — К., 1997. — 173 с.
- Смирнов К.Ф.* Савроматы (Ранняя история и культура сарматов). — М., 1964. — 375 с.
- Смирнов К.Ф.* «Амазонка» IV века до н. э. на Дону // СА. — 1982. — № 1. — С. 121—131.
- Тельнов Н.П.* Оскифских женских погребениях с оружием в Молдавии // Взаимодействие культур и хронология Северо-Понтийского региона. — Кишинев, 2003. — С. 252—260.
- Фиалко Е.Е.* Погребения женщин с оружием у скифов // Курганы степной Скифии — К., 1991. — С. 4—18.
- Фиалко О.С.* Поховання скіфської «амазонки» над Великим Лугом // Археологічні студії. — Чернівці, 2010. — Вип. 4. — С. 39—48.
- Фиалко Е.Е.* Два погребения амазонок из Северско-донецкой Лесостепи // Древности Восточной Европы: Сб. науч. тр. к 90-летию Б.А. Шрамко. — Харьков, 2011. — С. 304—315.
- Фиалко Е.Е.* Вооруженные женщины раннего железного века в Северном Причерноморье: социальный аспект // *Tyragetia. Arheologie. Istorie. Antică.* — 2012. — Vol. VI (XXI), 1. — С. 27—44.
- Фиалко Е.Е.* Курган с погребением скифской амазонки у села Виноградное // *Stratum plus.* — 2012а. — № 3. — С. 217—230.

Фіалко Е.Е. Погребение амазонки в долине реки Молочной // Коллекції наукових фондів Інституту археології НАН України. Джерела та дослідження. — К., 2012б. — С. 43—49 (АДІУ. — Вип. 8).

Фіалко Е.Е. Скифский курган с античными импортами у с. Зеленое // БИ. — 2012в. — Вып. XXVI. — С. 218—254.

Фіалко О.Є. Поховання дівчат зі зброєю в скифському кургані на Херсонщині // Археологія. — 2012. — № 1. — С. 82—92.

Фіалко Е.Е. Серия погребений амазонок из Нижнего Поднепровья // Stratum plus. — 2013. — № 3. — С. 203—222.

Янгулов С.Ю. Комплексы вооружений племён Нижнего и Среднего Дона в скифское время (сравнительный анализ) // Международные отношения в бассейне Чёрного моря в древности и средние века: Материалы XII междунар. науч. конф. — Ростов-на-Дону, 2007. — С. 44—45.

Янгулов С.Ю. Оружие из погребений V в. до н. э. Елизаветовского могильника в дельте Дона // РА. — 2008. — № 1. — С. 63—72.

Янгулов С.Ю. Вооружение и военное дело скифов Нижнего Дона (по материалам Елизаветовского могильника): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — М., 2008а. — 28 с.

Яровой Е.В., Четвериков И.А., Субботин А.В. Новый курганный могильник скифской культуры в Нижнем Поднестровье // Никоний и античный мир Северного Причерноморья. — Одесса, 1997. — С. 251—255.

Яровой Е.В., Четвериков И.А., Субботин А.В. Погребальный обряд скифского курганного могильника у с. Глиное (по данным раскопок 1995—1997 гг.) // Чобручский археологический комплекс и вопросы взаимовлияния античной и варварской культур (IV в. до н. э. — IV в. н. э.). — Тирасполь, 1997а. — С. 14—19.

Яровой Е.В., Четвериков И.А. К вопросу о культурной принадлежности памятников Тираспольской группы (в свете исследований могильника у с. Глиное) // Чобручский археологический комплекс и древние культуры Поднестровья (материалы полевого семинара). — Тирасполь, 2000. — С. 3—28.

Chetverikov I.A., Fidelski S.A. The burial of the «horse woman» on the territory along the Dnister river // Funeral practices as form of cultural identity (Bronze and Iron ages). — Tulcea, 2000. — P. 18—20.

Fialko E. The Scythian Amazons from Written and Archaeological Sources // Caft. We Speak the Same Culture. — Ankara, 2009. — P. 275—278.

Fialko E. Die skythischen Amazonen // Goldener Horizont. 40000 Jahre Nomaden der Ukraine. — Linz, 2010. — S. 106—111.

Fialko E. Funerary Monuments of the Scythian Amazons (Social Aspect) // Tumuli Graves — Status Symbol of the Dead in the Bronze and Iron Ages in Europe: Proceedings of the XVI IUPPS World Congress (4—10 September 2011, Florianopolis). — Oxford, 2012. — Vol. 2. — P. 61—67 (BAR: International Series. — 2396).

Guliaev V.I. Amazons in the Scythia: new finds at the Middle Don, Southern Russia // The Social Commemoration of Warfare (Jun., 2003). — 2003. — P. 112—125 (World Archaeology. — Vol. 35 (1)).

Yarovoy E.V., Chetverikov I.A., Sinika V.S. The barrow cemetery of the late Scythian time on the territory along the Dnister river // Funeral practices as form of cultural identity (Bronze and Iron ages). — Tulcea, 2000. — P. 77—79.

О. Є. Фіалко

ПОХОВАЛЬНІ КОМПЛЕКСИ СКІФСЬКИХ АМАЗОНОК: ХРОНОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Серед численних поховальних комплексів скифських воїнів виділяється відносно невелика серія жіночих. Типи і параметри їх, як і характер поховального обряду воїниць, відповідають скифським канонам і фактично не відрізняються від чоловічих поховань. Різниця полягає, головним чином, в наборі речового супроводу.

Поховання скифських воїниць зафіксовані на широкій території. У межах сучасної України відомо понад 130 поховань озброєних жінок. Ці могили не укладали ізольовані групи чи окремі могильники, а були розпорошені серед чоловічих поховань.

Хронологічний діапазон поховальних комплексів воїниць, в цілому, вужче чоловічих. Найбільш ранні могили чоловіків-воїнів на території Європейської Скіфії відносяться до VII ст. до н. е. і відомі до початку III ст. до н. е., в той час як найбільш ранні могили амазонок датуються другою половиною VII — початком VI ст. до н. е.

Поховальні комплекси скифських амазонок і на теренах безпосереднього проживання кочівників раннього залізного віку, і в підконтрольних скифам або ж прикордонних регіонах, датуються у відносно широких межах — з другої половини VII до початку II—I ст. до н. е. Проте основна група цих могил обмежується IV ст. до н. е.

К л ю ч о в і с л о в а: скифські амазонки, поховальні комплекси, Скіфія, хронологія.

E. E. Fialko

FUNERARY COMPLEXES OF SCYTHIAN AMAZONS: CHRONOLOGICAL RANGE

We can distinguish relatively small series of women's complexes among the numerous funerary complexes of Scythian warriors. Their types and parameters, as well as the nature of the female warriors' burial rite, correspond to Scythian canons and practically do not differ from male military burials. The difference lies mainly in the set of the accompanying ware.

The burials of the Scythian female warriors are recorded on a quite wide area. Within the borders of modern Ukraine more than 130 graves of the armed women are known. These tombs were not part of isolated groups or individual burials, they were dispersed among male burials.

The chronological range of burial complexes of the female warriors, in general, is narrower than male's. The earliest burials of male warrior on the territory of the European Scythia refer to the 7th century BC and are known till the beginning of the 3rd century BC, while the earliest Amazons' graves date from the second half of the 7th — the beginning of the 6th centuries BC.

Burial complexes of the Scythian Amazons both in the territories of the nomads' direct habitat in the early Iron Age, and in the regions controlled by the Scythians or border regions, are dated in a relatively wide range — from the second half of 7th till the 2nd or even 1st century BC. However, the main group of these graves confined to the 4th century BC.

K e y w o r d s: Scythian Amazons, burial complexes, Scythia, chronology.

Одержано 30.01.2015

О. В. Шелехань

ЗНАХІДКИ КЛИНКОВОЇ ЗБРОЇ РАНЬОКЕЛЕРМЕССЬКОГО ЧАСУ З УКРАЇНСЬКОГО ЛІСОСТЕПУ

У статті виділено та проаналізовано найбільш архаїчні зразки клинкової зброї скіфського типу з поховань на території Українського Лісостепу.

Ключові слова: меч, кинджал, поховання, ранньоскіфський час, хронологія, Лісостеп.

Мечі та кинджали є одним з найвиразніших елементів паноплії давніх кочовиків. Проте, при вирішенні питань хронології вони не є самодостатнім джерелом. Це обумовлено доволі широкими хронологічними рамками побутування як цілих типів, так і окремих типоутворюючих деталей. Тому, нажаль, в ході гострих дискусій щодо періодизації скіфської архаїки лишається осторонь низка яскравих і самобутніх зразків озброєння.

У той же час, на актуальність пошуків у цій галузі неодноразово наголошували вчені. Зокрема, А.Ю. Алексеев писав, що оскільки інтерпретаційні дослідження скіфської тріади досі не вичерпані, на часі постає розробка періодизації її окремих категорій [Алексеев, 2003, с. 41].

Спробуємо виділити найбільш архаїчні екземпляри скіфської клинкової зброї з українського Лісостепу. За основу періодизації ранньоскіфського часу взято поділ поховань Келермесського могильника на ранню та пізню групи [Галанина, 1994, с. 105; 1995, с. 40]. Тому постає потреба виділення групи воїнських поховань середини VII ст. до н. е.

Традиційно при розгляді скіфського архаїчного матеріалу дослідники вважають найбільш ранніми комплексами ті, у яких зустрічаються передскіфські та ранньоскіфські речі. Одним з найбільш ранніх комплексів, який містить

клинкову зброю скіфського типу, вважається «поховання» біля **Лермонтовського роз'їзду** (рис. 1, 1). Але існує висока ймовірність того, що тут маємо справу зі змішаним комплексом. Адже ці речі були здані до музею робітниками, які розрили курган при будівництві дороги. Причому, за даними автора першої публікації, до музею потрапили далеко не всі старожитності [Иессен, 1955, с. 122].

Багато знаних дослідників не брали до уваги вказану обставину і беззастережно трактували цей набір речей як автентичний новочеркасько-скіфський комплекс. Ще О.О. Иессен, не надаючи зображення кинджалу, писав, що «вперше з ранньою кінською зброєю перетинається кинджал такого типу, який вже наближається по формі до акінаків келермесського типу» [Иессен, 1955, с. 123].

Першим, хто повністю опублікував матеріали з Лермонтовського роз'їзду, був О.І. Тереножкин. Цей комплекс речей став одним з наріжних каменів у його концепції походження скіфської культури, згідно якої носії пам'яток новочеркаського типу (ймовірні кіммерійці) були механічно змінені носіями ранньоскіфської культури. При цьому остання з'явилась у Північному Причорномор'ї у сформованому вигляді, а зброя розглядалась як одна з основних привнесених категорій [Тереножкин, 1975, с. 27—32; 1976, с. 128—136; Ильинская, Тереножкин, 1983, с. 20—22].

Не зважаючи на те, що основні положення історичної побудови Олексія Івановича вже відійшли до історіографічного надбання, цей комплекс міцно закріпився в літературі і до сих пір вважається еталонною пам'яткою скіфської архаїки [Виноградов, Дударев, 1983, с. 118; Мурзин, 1984, с. 74; Шрамко, 1984, с. 30—31;

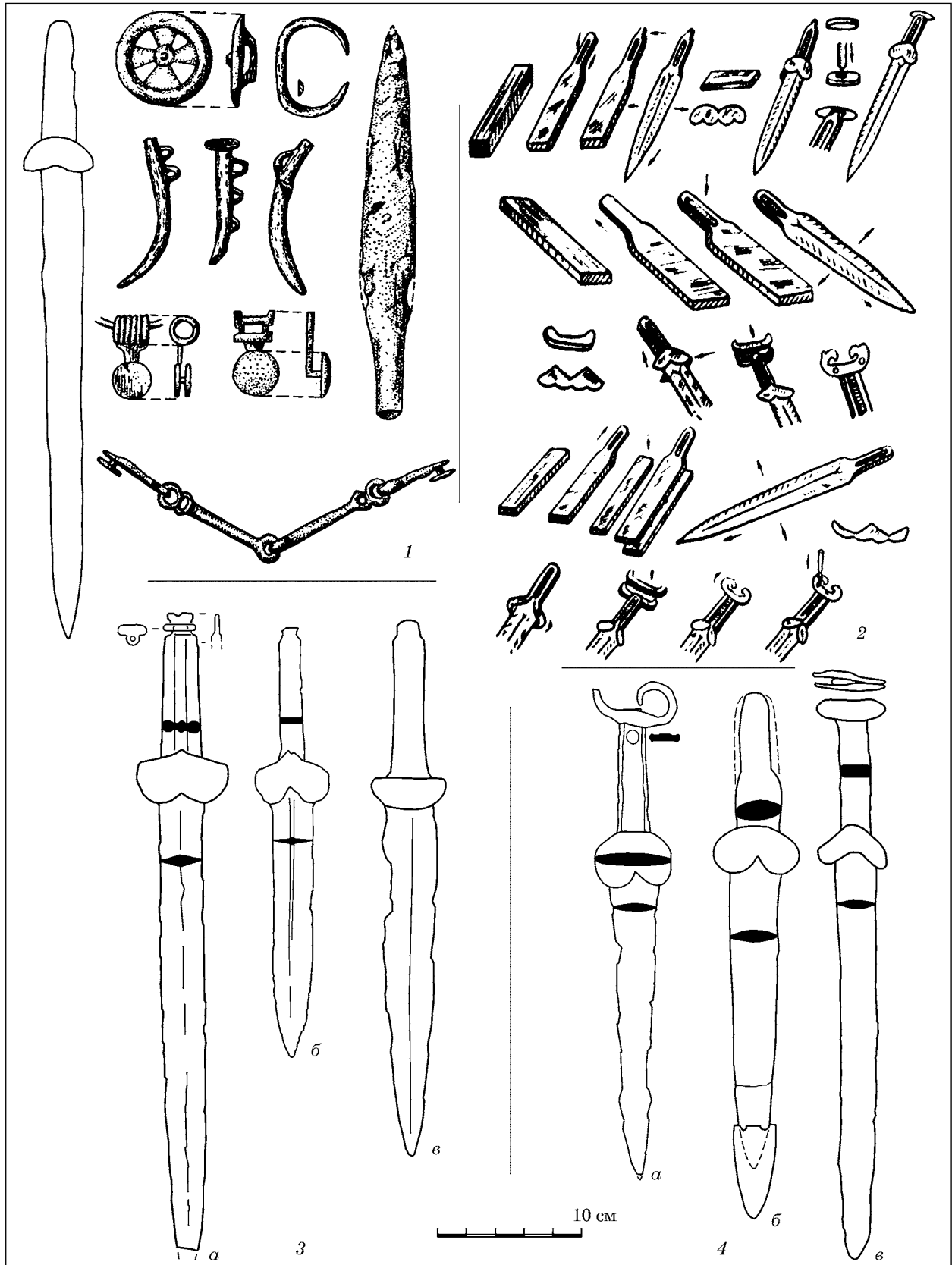

Рис. 1. До питання про автентичність поховання біля Лермонтовського Роз'їзду: 1 — набір старожитностей з Лермонтовського роз'їзду; 2 — схема технології виробництва скіфської клинкової зброї; 3 — вироби з черешком для кріплення навершя (а — Аркадак; б — Чугуїв; в — Кузина Гора); 4 — вироби з накладним навершям (а — Забір'я; б — Куп'єваха, к. 18, п. 1; в — Мастюгино) (на основі публікацій: [Тереножкин, 1975; Шрамко, Фомин, Солнцев, 1970; Ворошилов, 2011; Резніков, 2012; Алихова, 1962; Петровська, Іванов, 1971; Бойко, Берестнев, 2001; Березуцький, Золотарев, 2008]). Тут і далі: масштаб наведено лише для зображень клинкової зброї, всі інші артефакти подано у довільному масштабі

Махортих, Скорий, 1986, с. 72; Гречко, 2013, рис. 3]. Проте набір речей з Лермонтовського роз'їзду не може впевнено розглядатись як єдиний комплекс через недостовірні умови знахідки.

Варто зупинитися на деяких міркуваннях щодо конструкції кинджалу з Лермонтовського роз'їзду. О.О. Іссен та О.І. Тереножкін припускали, що первинно він мав навершя, пізніше втрачене¹. Про таку можливість писали Б.А. Шрамко та С.А. Скорий з С.В. Махортихом. Погоджуючись із таким припущенням, спробуємо уявити, якої форми могло б бути гіпотетичне навершя?

Згідно дослідженням Б.А. Шрамка, при з'єднанні з рукояткою заготовка брускоподібного навершя прошивалась наскрізь, після чого її надівали на стрижень рукоятки (рис. 1, 2). Для зменшення трудовитрат відтягнутий черешок, який входив у навершя, як правило, був меншого діаметру, ніж рукоятка [Шрамко, 1970, с. 46; рис. 4, 1]. Це простежується на прикладі низки фрагментованих виробів (рис. 1, 3). Крім того, на неушкоджених екземплярах добре видно, що на верхній площині брускоподібного навершя черешок (навіть розклепаний) значно поступається поперечному розміру рукоятки.

У той же час, якщо рукоятка не має черешка, навершя має кріпитись іншим чином. У цьому разі пластини навершя накладались на край рукоятки і кріпились методом холодної зварки [Шрамко, 1970, рис. 4, 2, 3]. Таким чином, звуження хвостовика навпаки зменшувало б площу прилягання деталей та ослаблювало конструкцію. Рукоятки з uszkodженими накладними навершями також відомі серед скіфських старожитностей (рис. 1, 4). При чому їх обрис доволі подібний до контуру рукоятки кинджалу з Лермонтовського роз'їзду².

Згідно наведеним спостереженням, мало ймовірно, що конструкція руків'я кинджалу з Лермонтовського роз'їзду притаманна для передскіфського часу. Спірність питання змушує нас відмовитись від його використання при хронологічній побудові. Адже морфологія може вказувати на доволі широкий хронологічний проміжок.

Тому, власне, у представленій системі відсутній докелермеський період (або період РСК-1), адже за умови ігнорування кинджалу з Лермонтовського роз'їзду, знахідки скіфської клинкової зброї «допохідного» часу не відомі. Жоден інший комплекс з числа тих небагать-

ох, що були віднесені дослідниками до етапу РСК-1, не містив у своєму складі меча або кинджалу. У той же час, як буде показано нижче, найперші відомі зразки клинкової зброї належать саме келермеським мечам й кинджалам. Форма меча скіфського типу поширилась лише в часи активних контактів між кочовиками та тубільцями Кавказу.

У Лісостепу виразним і, можливо, найбільш раннім похованням, є **Яснозір'я** к. 6 п. 1 (рис. 2, 1). У ньому знайдено короткий меч келермеського типу з петелькою на рукоятці. Автори розкопок датували цей комплекс серединою — другою половиною VII ст. до н. е. [Ковпаненко, Бессонова, Скорий, 1994, с. 61; Скорий, 2003, с. 35]. У похованні зафіксовано посуд пізньожаботинського вигляду — кубок, оздоблений прокресленим геометричним орнаментом, та горщик з наліпним валиком по бортику. Кераміка з поховання може датуватись доволі широко — у межах першої половини — третьої чверті VII ст. до н. е. [Шрамко, 2006, с. 42; Kasuba, 2010, fig. 5]. С.А. Скорий виступає проти такої низької дати для цього та цілої низки інших лісостепових поховань. В ході полеміки з Г.І. Смірною дослідник справедливо зазначає, що датування комплексу за особливостями оздоблення кераміки не є коректним (протилежну точку зору див.: [Смірнова, 2002, с. 219]). Натомість, курган 6 біля Яснозір'я залучено ним до горизонту Реп'яхуватої Могили (кінець VII — початок VI ст. до н. е.) на підставі подібності форм вудил та кинджалів [Скорий, 2003, с. 35].

Вище ми оговорювали, що клинкова зброя не може бути надійним хроноіндикатором, тому ця риса не є вирішальною. Що ж до кінської зброї, вважаємо що у даному випадку більш показовими за вудила є своєрідні псалії з муфтоподібними отворами. Зауважимо, що С.А. Скорий виділяв коло найбільш архаїчних поховань (Жаботин, к. 524, Ємчиха, к. 375 та ін.) саме за цією рисою [Скорий, 2003, с. 38—39]. Наявність муфтоподібних отворів на псаліях притаманна для передскіфських екземплярів. У той же час, оформлення закінчень у звіриному стилі у формі копита вказує на їх належність до скіфської доби. Напевно, поєднання цих рис на одному виробі відбувалось в час формування скіфської культури, що приводить до висновку про датування всього комплексу близько середини VII ст. до н. е. [Алексеев, 2003, с. 58—59; Могилов, 2008, с. 98].

Тож, це поховання в повній мірі ілюструє вислів О.О. Іссена про «зустріч ранньої вузди з келермеськими акінаками». Але часткова синхронізація цих речей фіксується дещо пізніше, ніж припускав дослідник. На це вказують контекст знахідок та їх характерні риси.

Варто також відмітити, що речі з Яснозір'я мають багато спільного з інвентарем поховань, виділених в етап РСК-1 — наприклад,

1. Власне, О.І. Тереножкін безпосередньо не був ознайомлений з кинджалом з Лермонтовського роз'їзду. Малюнок та характеристики щодо нього він отримав від В.Б. Виноградова та Г.Є. Афанасьєва.

2. Варто зауважити, що наведене спостереження не абсолютне. Нам відомо принаймні один екземпляр з волютоподібним навершям, закріпленим на черешок. Мова йде про випадкову знахідку кинджалу з Тимського району [Апальков, 1995, рис. 2, 10].

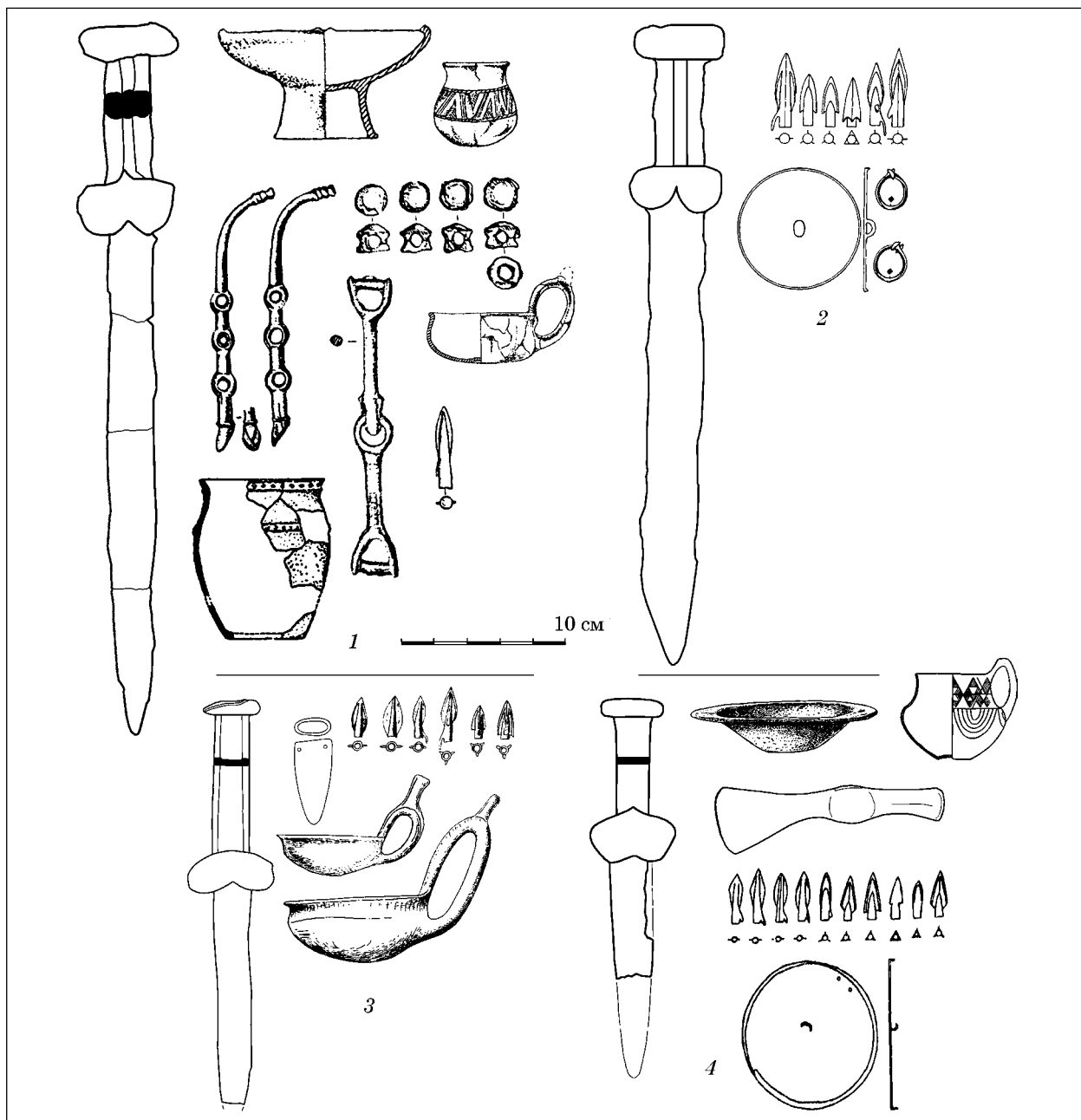

Рис. 2. Поховання ранньокелермеського горизонту зі знахідками клинкової зброї на території Причорноморського лісостепу: 1 — Яснозір'я, к. 6, п. 1; 2 — Медвин, к. 1906 р.; 2 — Рижанівка, к. 5; 3 — Ленківці (на основі публікацій: [Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1994; Ковпаненко, 1981; Тереножкин, 1965; Смирнова, 1993])

хут. Олексіївський та Жаботин, к. 524 [Махортьх, 2014, с. 219; 2014а, с. 132]. Разом з тим, Т.В. Рябова відмічала хронологічну близькість сагайдачного набору з останнього кургану до ранніх келермеських наборів [Рябова, 2009, с. 348]. Це спостереження вказує на те, що наш підхід має право на життя і знімає гостроту питання про виділення «допохідного» та «післяпохідного» періодів при вивченні скіфської клинкової зброї.

Неподалік від попереднього кургану розташований відомий архаїчний могильник біля с. Медвин. З розкопаного у 1906 р. кургану походить схожий короткий меч келермеського

типу [Ковпаненко, 1981, с. 47]. Разом з ним у похованні зафіксовано небагатий, але виразний інвентар. Особливо привертає увагу бронзове дзеркало з центральною ручкою (рис. 2, 2). Подібні вироби традиційно відносять до найбільш ранніх періодів скіфської історії, як привнесені з центральноазійської «прабатьківщини».

На думку низки дослідників, дзеркала з центральною ручкою побутують раніше, ніж вироби з бічною ручкою, хоча й незначною мірою перетинаються. І.М. Медведська вважала їх характерними виключно для етапу РСК-2, що, на думку дослідниці, вказувало на першу по-

ловину VII ст. до н. е. [Медведская 1992, с. 87]. Згідно хронологічним пошукам В.Є. Єременка, ці дзеркала побутували ширший проміжок часу і притаманні майже усьому VII ст. до н. е. [Єременко, 1997, табл. 3]. І.В. Бруяко обмежує період їх вжитку серединою — кінцем VII ст. до н. е. Основою для цього припущення є дата кургану Переп'ятиха (з посиланням на С.А. Скорого) у рамках останньої чверті вказаного сторіччя [Бруяко, 2005, с. 244—246]. Втім, віднести це поховання до середини — третьої чверті VII ст. до н. е. спонукають паралелі з келермеськими курганами Веселовського³ [Галанина, 1994, рис. 3, Л]. Разом з тим, опускати дату цього набору нижче середини VII ст. до н. е. не дозволяє відсутність ромбічних наконечників [Полін, 1987, с. 21].

Хронологічно близьким до попередніх поховань є курган біля **Ленківців** (рис. 2, З). Звідси відомий короткий кинджал з брускоподібним наверхшам, ниркоподібним перехрестям та пласкою рукояткою. У спеціальній роботі, присвяченій хронології Середнього Подністров'я, Г.І. Смірнова датувала цей комплекс другою чвертю — серединою VII ст. до н. е. Підставою для цього були склад сагайдачного набору, орнаментация посуду та знахідка дзеркала [Смірнова, 1993, с. 106]. Останнє має цікаву особливість — воно поєднує центральну ручку у вигляді петлі (що характерно — відламану) та вторинну прикріплену бокову ручку (фіксується лише за отворами на диску).

Відома також точка зору, згідно котрій це поховання варто відносити до першої чверті VII ст. до н. е. Вона ґрунтується передусім на характеристиці черпака, оздобленого канельованим орнаментом [Бандрівський, 2010, с. 83—86; Kowalski-Bilokryly, 2012, s. 167]. Проте у вирішенні питань хронології, ми все ж таки віддамо першість металевим виробам, а не керамічному посуду, окремі форми якого могли побутувати протягом сторіччя [Скорый, 2003, с. 35; Гречко, 2012, с. 79].

Вище вже йшлося про співвідношення хронологічних позицій дзеркал з центральною та бічною ручкою. Дослідниками припускалось, що вони певною мірою перетинаються у часі. Але цей «перетин» первинно було віднесено до часу спорудження обох гробниць Реп'яхуваті Могили [Медведская, 1992, с. 87, 92; Єременко, 1997, табл. 3] та Переп'ятихи [Бруяко, 2005, с. 246]. Проте, на думку Г.І. Смірної, вказана обставина не впливає на дату комплексу в сторону підвищення. Адже у випадку з Ленківцями самостійну дату дають наконечники стріл. Наявність у похованні овально-ромбічних та

листоподібно-ромбічних наконечників вказує, скоріш, на час, близький до середини VII ст. до н. е., але не до його кінця [Смірнова, 1993, с. 107]. Хоча, на думку С.В. Поліна, знайдені у цьому похованні дволопатеві наконечники слід розглядати не як ромбічні, а з асиметрично-овальною голівкою. Тому, за логікою дослідника, нижньою межею складання сагайдачного набору є середина VII ст. до н. е., після якої ромбічні наконечники невідомі [Полін, 1987, с. 21]. У той же час, присутність у похованні залізних петельчастих вудил вказує на близькість цього поховання до класичних келермеських поховань [Могилов, 2008, с. 98—99], що схиляє нас до незначного підвищення дати. Тож, сумарно, вона також може вклататись у проміжок середини-третьої чверті VII ст. до н. е.

Таким чином, хоча дзеркала з центральною ручкою могли з'явитися раніше, ніж з бічною, останні спостереження не дозволяють їх значною мірою розводити у часі. Тим більше, що хронологічний розрив між спорудженням послідовних поховань Реп'яхуваті Могили був мінімальним [Скорый, 2003, с. 37].

У зв'язку з цим цікаво прослідкувати як на прикладі центральноазіатського «ядра» скіфської культури проявляється нерівномірність використання різних категорій речей. Так, деталі озброєння (кубанські шоломи і біметалеві чекани) майже не відомі на захід від Дону. У той же час деталі туалету (дзеркала) були поширені далі на захід і побутували протягом довшого часу. Що ж до культових речей (кам'яні блюда, парні бронзові ножі), вони широко представлені серед лісостепових пам'яток і «осідають» у похованнях одними з останніх. Тож, ми бачимо, що впровадження нового озброєння відбувалося досить швидко, безпосередньо в момент перших контактів номадів з тубільним населенням Кавказу.

Поховання біля Ленківців також цікаве тим, що вже на ранніх етапах скіфської історії ми фіксуємо кинджал з рукояткою, пласкою в перетині. Б.А. Шрамко справедливо зазначав, що наявність бічних валиків на рукоятці є виробничим атавізмом, який залишився у спадок від біметалевих виробів. Тож, за логікою дослідника, екземпляри з пласкою рукояткою мають бути подальшим спрощенням [Шрамко, 1984, с. 31, рис. 5]. З точки зору вивчення технології, це твердження дійсно є незаперечним. Проте, як ми бачимо на прикладі розглянутих зразків озброєння, поступ по напрямку спрощення відбувся доволі швидко і надалі кинджали з гладким та жолобчастим руків'ям співіснували протягом достатньо довгого часу.

У якості додаткового аргументу на користь нашого спостереження варто згадати кинджали зі Старшого Ахміловського могильника у Поволжі. Ця пам'ятка презентує низку доволі цікавих виробів з пласкою рукояткою. На думку дослідників, вони були привнесені у середовище поволзьких аборигенів безпосередньо

3. Вважаємо за можливе привести цю аналогію не зважаючи на те, що дзеркало з Медвина має бічну ручку у вигляді петлі, а дзеркало з келермеського кургану 2/В — на стовпчиках. Зазвичай дослідники залучають обидві риси до одного хронологічного горизонту [Смірнова, 1993, с. 107].

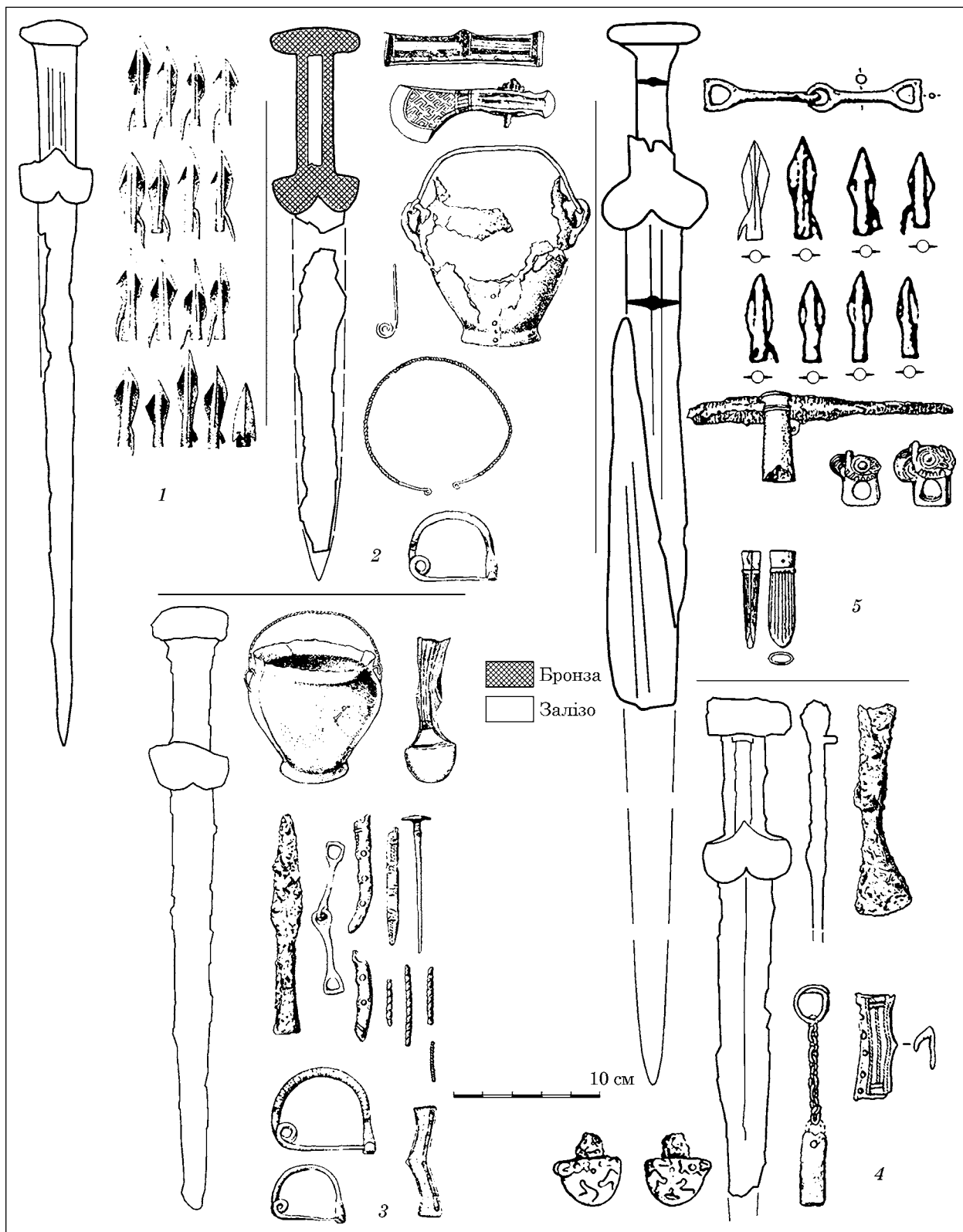

Рис. 3. Комплекси ранньокелермеського горизонту з Кавказького регіону та Малої Азії: 1 — Самтавро, п. 127; 2 — Тлі, п. 68; 3 — Тлі, п. 85; ш — Тлі, п. 164; 5 — Імірлер (на основі публікацій: [Ильинская, Тереножкин, 1983; Техов, 1980; Медведская, 1992])

учасниками передньоазійських походів. Причому це сталося не пізніше кінця VII — початку VI ст. до н. е. [Погребова, Раевский, 1989, с. 64; рис. 2]. Додамо, що форма наведених кинджалів може свідчити про їх належність

до ще більш раннього часу, ніж зазначена вченими межа. Так, наприклад, екземпляр з п. 250 зазначеного могильника [Халиков, 1977, рис. 60, 2] поєднує ниркоподібне перехрестя з грибоподібним навершям.

Поховання **Рижанівка**, к. 5 [Тереножкін, 1965, с. 211] віднесене до ранньокелермеського часу передусім за сагайдачним набором (рис. 2, 4). Незважаючи на незначну кількість наконечників стріл, знахідки дволопатеких овальних екземплярів вказують на належність комплексу до другої—третьої чверті VII ст. до н. е.

В.А. Іллінська віднесла це поховання до перехідного етапу між жаботинськими та старшежуровськими похованнями [Ильинская, 1975, с. 57]. Підставою для цього стала форма черпаків — вони мають низьку чашку і високу ручку. Але, разом з тим, на ньому вже нема рельєфної орнаменталії, характерної для жаботинського часу. О.І. Тереножкін підкреслював перехідне положення пам'ятки за збігом пізньожаботинського черпака з набором озброєння келермеського вигляду [Тереножкін, 1965, с. 214]. В цілому, погоджуючись з дослідниками, зазначимо, що сьогодні дату кургану 5 біля с. Рижанівка найкраще обмежити в рамках середини — третьої чверті VII ст. до н. е.

Для окреслення цілісної картини, необхідно звернутись до аналогій з кавказького регіону. Найбільш ранні знахідки клинкової зброї скіфського типу з нескіфських пам'яток Кавказу можна впевнено залучити до кола виробів келермеського типу.

Найпершим у переліку аналогій слід згадати екземпляр з п. 27 могильника **Самтавро** [Ильинская, Тереножкін, 1983, с. 28]. У могилі містився довгий меч цілком усталеного келермеського вигляду. Разом з ним зафіксовано сагайдачний набір, укладений переважно з наконечників жаботинського типу (рис. 3, 1). Але деякі з них мають округліші риси у порівнянні з класичними екземплярами епонімного кургану. Згідно спостереженням С.В. Поліна, подібні вироби широко побутують до середини VII ст. до н. е. Напевно, у рамках першої половини вказаного сторіччя і лежить дата розглянутого поховання.

У Закавказзі важливою пам'яткою є **Тлійський** могильник. Він був досліджений Б.В. Теховим, що знайшло вичерпне відображення у низці робіт [Техов, 1980, с. 219; 1980а, с. 21]. Серед поховань вирізняється кілька аборигенних могил зі зброєю скіфського типу. Охарактеризуємо лише найбільш інформативні.

Поховання 68. Кінська зброя представлена вудилами з D-подібними петлями та кістяними паліями з трьома отворами. Останні мають невиразний декор у звіриному стилі, характерний для найбільш ранніх виробів такого типу. Деталі костюму представлені двома дугоподібними фібулами, гривнюю з витого дроту та рештками бронзового поясу, прикрашеного пуансонним орнаментом. Зі знахідок зброї, окрім меча келермеського типу, знайдено бронзову сокиру (рис. 3, 2).

Поховання 85. Вирізняється знахідкою біметалевого келермеського кинджалу. Окрім

нього, інші категорії поховального інвентарю, варті уваги, повторюють набір попереднього комплексу (рис. 3, 3).

Поховання 164. Примітне тим, що на руків'ї даного келермеського кинджалу фіксується петелька темляка. Разом з ним знайдено бронзову півкруглу бутероль, оформлену у вигляді пантери, яка згорнулася. Інші предмети повторюють набір попереднього комплексу (рис. 3, 4).

Тож, ці та інші поховання Тлійського могильника зі скіфською зброєю демонструють певну хронологічну однорідність. Сукупність характерних особливостей дозволила автору розкопек датувати їх спорудження починаючи від середини VII ст. до н. е., тобто віднести до початку третього етапу кобанської культури [Техов, 1980, с. 256]. Невдовзі після публікації цих матеріалів, їх дати були переглянуті в сторону подавлення. Ми схилиємось до думки, згідно котрій закавказькі поховання зі «скіфською» зброєю відносяться до першої половини VII ст. до н. е. [Погрєбова, 1993, с. 85—86].

Проведений аналіз дозволяє зробити такі **висновки**.

Передусім, найбільш ранні екземпляри скіфської клинкової зброї представлені головним чином виробами келермеського типу. Це твердження справедливе як для Лісостепу, так і для кавказького регіону, який ми, погоджуючись із більшістю дослідників, вважаємо вихідним регіоном для скіфських клинків. Адже тут фіксуються найбільш ранні типові екземпляри та не чисельні перехідні форми (історію питання див.: [Шелехань, 2012, с. 5; 2013, с. 47—48]).

Втім вже в середині VII ст. до н. е. фіксуються екземпляри з ниркоподібним перехрестям. Хоча останнє виглядає як похідне від келермеського, за наявними даними ми не можемо розвести ці два типи у часі. Адже зафіксовано, що вже комплекс знахідок з Імірлера, який дослідники співвідносять з історичними кіммерійцями, мав у складі меч з ниркоподібним перехрестям (рис. 3, 5). Дата його лежить у межах другої чверті — середини VII ст. до н. е. [Алексєєв, 2003, с. 152].

На її прикладі ми бачимо, що зразки довгої та короткої клинкової зброї скіфського типу впроваджувались практично синхронно. Паралельне побутування мечів та кинджалів буде характерне і для класичного келермеського часу. Як приклад можна навести Старшу Могилу, де ці речі сполучено в одному похованні [Іллінська, 1951, табл. 1].

Також вже на цьому етапі з'являються вироби з пласкою рукояткою. Це дозволяє скорегувати думку, згідно якій форма рукоятки спрощувалась поступово [Шрамко, 1984, с. 34—36]. Згідно наших спостережень, екземпляри зі складним та простим перетином рукоятки співіснують протягом довгого часу аж до сере-

дини VI ст. до н. е. [Шелехань, 2014, рис. 1]. Не можна погодитись з М.М. Дараган, яка вважає що виробі з тритавровою рукояткою зустрічаються лише до середини VII ст. до н. е. включно [Дараган, 2010, с. 192]. Аджє, на нашу думку, Реп'яхувата Могила, п. 2 та Куп'єваха, п. 19, на основі яких було висунуто таке припущення, відносяться до більш пізнього часу.

В цілому ж, виділена нечисельна група найбільш архаїчних знахідок клинкової зброї вписується у сучасну канву скіфської історії. Її можна пов'язати з першою «хвилею» проникнення номадів у Лісостеп [Скорий, 2003, с. 75—79]. Хронологічна позиція цих виробів дещо вища по відношенню до кавказьких аналогів. А це ще раз вказує на вірогідні витоки скіфської клинкової зброї.

Алексеев А.Ю. Хронография Европейской Скифии. — СПб., 2003. — 416 с.

Алихова А.Е. Древние городища курского Посеймья // МИА. — 1962. — № 113. — С. 87—129.

Апальков А.Н. Находки предметов вооружения скифского времени в междуречье Сейма и Сосны // РА. — 1995. — № 2. — С. 149—152.

Бандрівський М. Пам'ятки Середньодністровської (західноподільської) групи ранньозалізного віку в центральноєвропейській хронологічній шкалі та проблеми періодизації // МДАПВ. — 2010. — Вип. 14. — С. 76—113.

Березуцкий В.Д. Новые материалы раннего железного века лесостепного Подонья // РА. — 2008. — № 4. — С. 114—119.

Бойко Ю.Н., Берестнев С.И. Погребения VII—IV вв. до н. э. у с. Купьеваха (Ворсклинский регион скифского времени). — Харьков, 2001. — 143 с.

Бруяко И.В. Ранние кочевники в Европе. — Кишинев, 2005. — 358 с.

Виноградов В.Б. К этнокультурной интерпретации некоторых материалов VII в. до н. э. из Предкавказья // АСГЭ. — 1983. — № 23. — С. 49—54.

Ворошилов А.Н. Акинаки келермесского типа в Донской Лесостепи // Восточноевропейские древности скифской эпохи. — Воронеж, 2011. — С. 156—168.

Галанина Л.К. К проблеме хронологии Келермесских курганов // РА. — 1994. — № 1. — С. 92—107.

Галанина Л.К. Раннескифские стрелковые наборы из Келермесских курганов // АСГЭ. — 1995. — № 32. — С. 40—52.

Гречко Д.С. О возможных «просветах» в «темное» время (VI в. до н. э.) скифской истории // Stratum plus. — 2012. — № 3. — С. 75—106.

Гречко Д.С. О памятниках киммерийцев и «раннескифской» культуре // Stratum plus. — 2013. — № 3. — С. 133—154.

Дараган М.Н. О датировке амфоры из погребения № 2 Репяховатой могилы // АМА. — 2010. — № 14. — С. 175—202.

Еременко В.Е. Относительная и абсолютная хронология Европейской Скифии: взгляд со стороны // Stratum plus. — 1997. — С. 44—61.

Иссен А.А. Некоторые памятники VIII—VII вв. до н. э. на Северном Кавказе // ВССА. — 1955. — С. 112—131.

Ільїнська В.А. Курган Старша Могила — пам'ятка архаїчної Скіфії // Археологія. — 1951. — Т. 5. — С. 196—212.

Ильинская В.А. Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин. — К., 1975. — 223 с.

Ильинская В.А., Тереножкин А.И. Скифия VII—IV вв. до н. э. — К., 1983. — 379 с.

Ковпаненко Г.Т. Курганы раннескифского времени в бассейне р. Рось. — К., 1981. — 160 с.

Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый С.А. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья (Киево-Черкасский регион). — К., 1989. — 335 с.

Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый С.А. Новые погребения раннего железного века в Поросье // Древности скифов. — К., 1994. — С. 41—63.

Махортых С.В., Скорый С.А. Мечи та кинджали скіфського часу без наверхів // Археологія. — 1986. — № 56. — С. 72—78.

Махортых С.В. К проблеме хронологии раннескифских древностей Днепровской Правобережной Лесостепи // Тр. IV (XX) Всерос. АС. — Казань, 2010. — Т. 2. — С. 131—136.

Махортых С.В. Уздечные принадлежности VII—VI вв. до н. э. из скифских памятников украинской Лесостепи // Восхождение к вершинам археологии. — Алма-аты, 2014. — С. 219—230.

Медведская И.Н. Периодизация скифской архаики и Древний Восток // РА — 1992. — № 3. — С. 86—107.

Могилов О.Д. Спорядження коня скіфської доби у Лісостепу Східної Європи. — Київ; Кам'янець-Подільський, 2008. — 439 с.

Муззин В.Ю. Скифская архаика Северного Причерноморья. — К., 1984. — 134 с.

Петровська С.О., Іанов І.І. Акінак із с. Забір'я поблизу Києва // Археологія. — 1975. — Вип. 16. — С. 64—65.

Погрєбова М.Н. О принципах датировки скифской архаики // РА. — 1993. — № 2. — С. 84—88.

Погрєбова М.Н., Раевский Д.С. К вопросу об «отложившихся скифах» // ВДИ. — 1989. — № 1. — С. 40—65.

Полін С.В. Хронологія ранньоскіфських пам'яток // Археологія. — 1987. — Вип. 59. — С. 17—36.

Резніков В.В. Кинджал скіфського часу із зібрання ХММ І.Ю. Рєпіна в м. Чугуїв // ХИАС. — 2012. — Вып. 6. — С. 56—60.

Рябкова Т.В. Наконечники стрел скифского типа из Тейшебаини // Пятая Кубанская конференция. — Краснодар, 2009. — С. 328—334.

Скорый С.А. Скифы в Днепровской Правобережной Лесостепи (Проблема выделения иранского этнокультурного элемента). — К., 2003. — 161 с.

Смирнова Г.И. Памятники Среднего Поднестровья в хронологической схеме раннескифской культуры // РА. — 1993. — № 2. — С. 101—118.

Тереножкин А.И. Погребения раннего скифского времени у с. Рыжановки // МИА. — 1965. — № 130. — С. 211—215.

Тереножкин А.И. Киммерийские мечи и кинжалы // Скифский мир. — К., 1975. — С. 3—34.

Тереножкин А.И. Киммерийцы. — К., 1976. — 222 с.

Техов Б.В. Скифы и материальная культура Центрального Кавказа в VII—VI вв. до н. э. // Скифия и Кавказ. — К., 1980. — С. 219—257.

Техов Б.В. Скифы и Центральный Кавказ в VII—VI вв. до н. э. (по материалам Тлийского могильника). — М., 1980а. — 93 с.

Халиков А.Х. Волго-Камье в начале эпохи раннего железа VIII—VI вв. до н. э. — М., 1977. — 262 с.

Шелехань О.В. Походження мечів та кинджалів скіфського типу. Історіографічний нарис // Воєнна

історія Середньої Наддніпрянщини. — К., 2012. — С. 5—11.

Шелехань О.В. До питання про перехрестя на мечах скифського часу // Археологія. — 2013. — № 4. — С. 42—55.

Шелехань О.В. Хронологія клинкової зброї ранньоскифського часу (за матеріалами лісостепових пам'яток) // XV Боспорські читання. — Керч, 2014. — С. 481—486.

Шрамко Б.А. Из истории скифского вооружения // Вооружение скифов и сарматов. — К., 1984. — С. 22—39.

Шрамко Б.А., Фомін Л.Д., Солнцев Л.А. Техніка виготовлення наступальної зброї із заліза й сталі // Археологія. — 1970. — Т. XXIII. — С. 40—59.

Шрамко І.Б. Ранній період в історії Геродотівського Гелону (за матеріалами розкопок зольника № 5) // Більське городище та його округа. — К., 2006. — С. 33—56.

Kasuba M., Smirnova G., Vakhtina M. Un secol de la inceputul investigatiilor arheologice la cetatea Nemirov de pe Bugul de Sud // RA: sn. — 2010. — Vol. VI, nr. 2. — S. 24—43.

Kowalski-Bilokryly J. Chronologia grupy zachodniopodolskiej scytyjskiego kregu kulturowego // МДАПВ. — 2012. — Вып. 16. — С. 160—189.

А. В. Шелехань

НАХОДКИ КЛИНКОВОГО ОРУЖИЯ РАННЕКЕЛЕРМЕССКОГО ВРЕМЕНИ ИЗ УКРАИНСКОЙ ЛЕСОСТЕПИ

В статье выделены и проанализированы наиболее архаичные образцы клинкового оружия скифского типа, которые происходят с территории Украинской Лесостепи. К ним отнесены экземпляры из курганов у с. Яснозорье, Медвин, Ленковцы и Рыжановка, датированные временем около середины VII в. до н. э. Показано, что их хронологическая позиция немного выше по сравнению с кавказскими аналогами. Это указывает на исходный характер последних.

Также, на примере описанных экземпляров отмечено типологическое разнообразие клинкового

оружия на самых ранних этапах скифской истории. Уже с середины VII в. до н. э. употребляются длинные мечи и короткие кинжалы с однотипными рукоятками. Вместе с тем, сосуществуют изделия с келермесским и почковидным перекрестием, гладкой и желобчатой рукояткой.

Выделенная группа воинских погребений соотносится с первой волной проникновения номадов в Украинскую Лесостепь.

К л ю ч е в ы е с л о в а: меч, кинжал, погребение, раннескифское время, хронология, Лесостепь.

O. V. Shelekhana

EARLY-KELERMESS BLADE WEAPONS FINDS FROM THE UKRAINIAN FOREST-STEPPE

In the article the most archaic samples of blade weapon of Scythian type that originate from the territory of the Black Sea Forest-steppe were highlighted and analyzed. These are the specimens from the burial mounds near the villages Yasnoziryia, Medwyn, Lenkivtsy and Ryzhanivka that were dated by the time around the middle of the 7 century BC. It shows their slightly higher chronological position compared to Caucasian analogues and indicates the initial character of the latters.

Also, on the example of these samples the typological variety of bladed weapons at the earliest stages of Scythian history is observed. So, since the middle of 7 century BC the long swords and daggers with the same type of short hilts were used. At the same time the products with Kelermess and kidney-shaped cross-hairs, smooth and grooved grips were coexisted.

The selected group of warriors' burials correlated with the first wave of nomad's infiltration into the Ukrainian Forest-steppe.

К e y w o r d s: sword, dagger, burial, early-Scythian time, chronology, Forest-steppe.

Одержано 20.11.2014

УДК: 904.25(477.4)“6383”

С. С. Бессонова

НАХОДКА БРАСЛЕТОВ СУБОТОВСКОГО ТИПА У с. ЗАКУТИНЦЫ В ПОРОСЬЕ (раскопки Е.Ф. Покровской в 1963 г.)

Публикуются данные, касающиеся обстоятельств находки парных бронзовых браслетов суботовского типа в Поросье.

Ключевые слова: браслеты, чернолеская культура, поселение, Поросье.

В 1963 г. в Киевский Государственный исторический музей (ныне Национальный музей истории Украины) поступила пара бронзовых браслетов, найденных в глинище близ с. Закутинцы Таращанского района Киевской области (рис. 1)¹. Браслеты были найдены при выборке глины учителем средней школы с. Побережне (Побережка) Д.Т. Шкарпинским, который и передал их в музей. Браслеты получили фондовые номера Б 45—75 и Б 45—76. Вместе с браслетами в музей были доставлены куски обожженной глиняной обмазки и незначительные обломки стенок лепных сосудов, собранных в том же глинище.

На месте находки браслетов Е.Ф. Покровской были проведены обследование, а затем и охранные раскопки, выявившие остатки двухслойного поселения — трипольской и чернолеской культур. Материалы этих раскопок не были в свое время опубликованы и хранились в личном архиве Е.Ф. Покровской. В начале 1980-х гг. Евгения Федоровна передала С.А. Скорому всю полевую документацию (дневник, две тетради с началом отчета, полевые чертежи и 2 печатные страницы отчета), а также рисунки браслетов и керамики, найденной при раскопках. Сама она из-за сильно ухудшившегося зрения уже не могла довести работу до конца, но надеялась, что она когда-то будет опубликована. С присущей ей добросовестностью и об-

стоятельностью исследовательница приводит в отчете подробное описание топографической ситуации, подкрепленное схематическим планом местности (рис. 2), а также характеристику открытых объектов. На полевом чертеже раскопа II (рис. 3) разновременные скопления глиняной обмазки — трипольского и чернолеского времени — обозначены разным цветом, что облегчает его «прочтение». Будучи профессиональным рисовальщиком, Е.Ф. Покровская сама выполнила рисунки браслетов (в карандаше и в туши), а также керамики (в карандаше). К трипольской керамике, которую исследовательница датировала средним этапом культуры, есть краткий пояснительный текст в черновом отчете, а к чернолеской керамике — лишь подробные подписи возле каждого рисунка. Подробно охарактеризованы бронзовые браслеты. Несмотря на некоторую неполноту полевой документации (отсутствует разрез культурного слоя и ямы на раскопе II), материалы эти заслуживают публикации.

Материалы раскопок Е.Ф. Покровской у с. Закутинцы представляют интерес с раз-

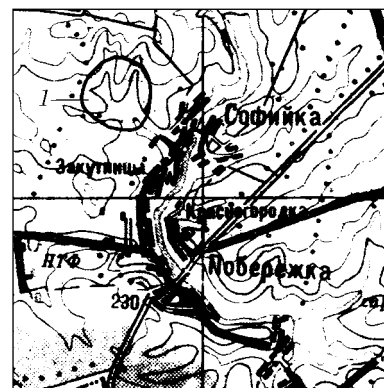

Рис. 1. Местоположение с. Закутинцы Таращанского р-на Киевской обл., уроч. Пивень

1. Ныне это северный кут с. Побережка,

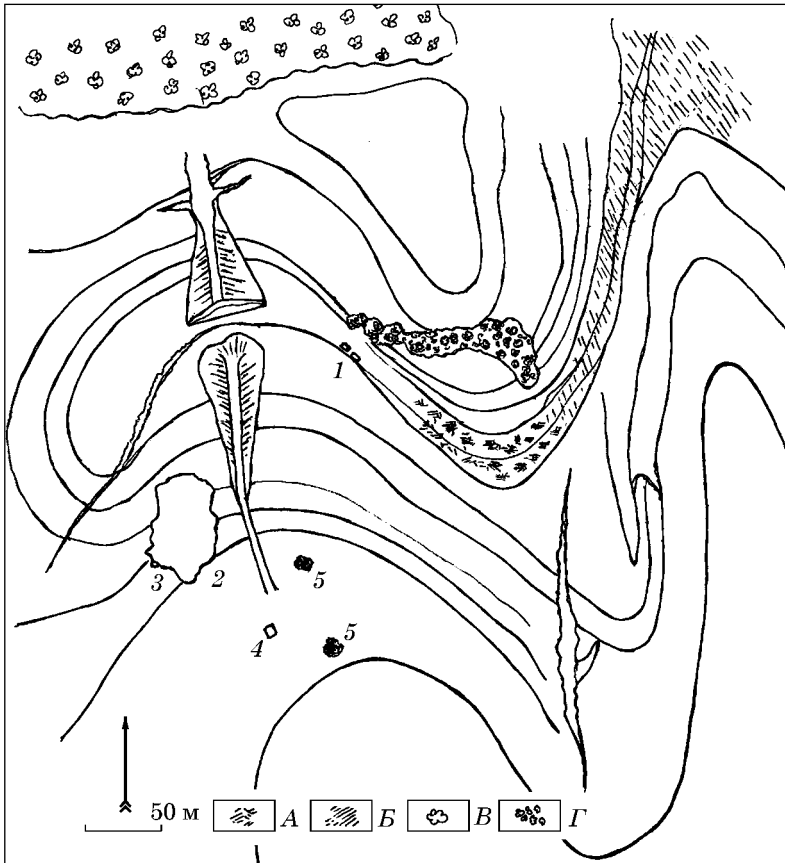
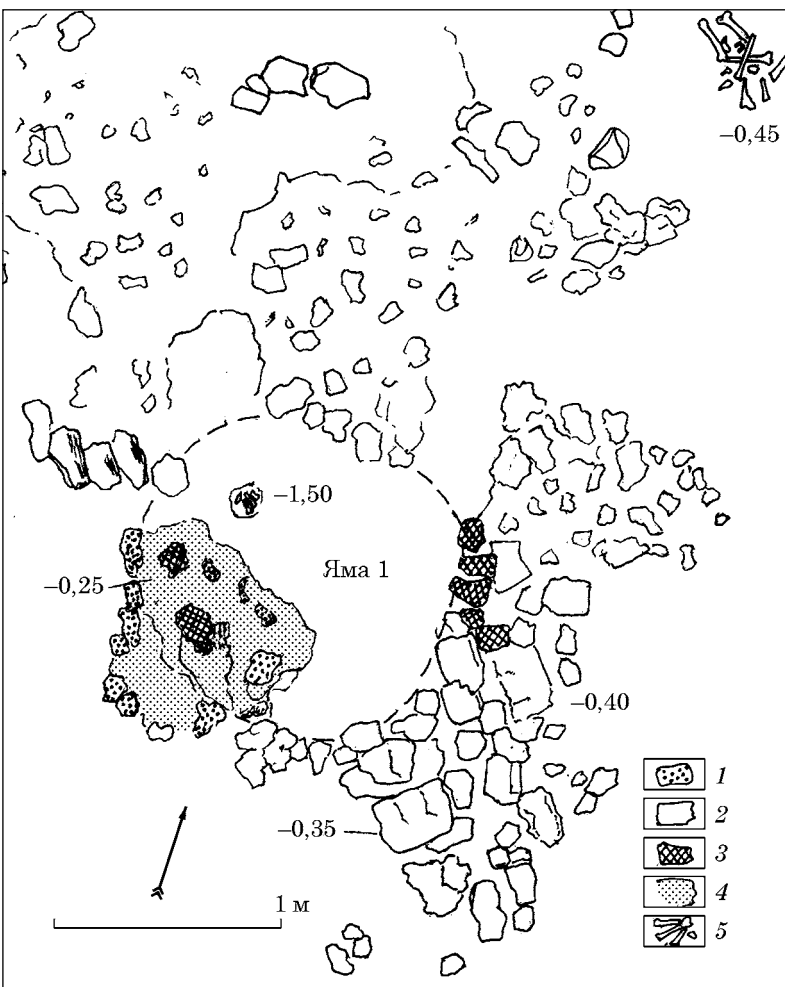

Рис. 2. Схематический план уроч. Пивень в окрестностях с. Закутинцы (по Е.Ф. Покровской): 1 — родник; 2 — глинище; 3 — раскоп I; 4 — раскоп II; 5 — пятна распаханых жилищ; А, В — увлажненные и заболоченные участки; В — лес; Г — кустарник

ных точек зрения. Прежде всего, вводится в научный оборот новое двухслойное поселение на правом берегу Роси. Во-вторых, в непосредственной близости от поселения зафиксирована еще одна находка чернолесских браслетов суботовского типа², причем с орнаментом, не типичным для Поросья. И, наконец, эта публикация — дань памяти Евгении Федоровны Покровской, замечательного ученого и талантливого полевого исследователя.

Начнем с характеристики бронзовых браслетов (рис. 4). Браслеты парные литые, пластинчатые в форме замкнутого овала, украшенные однотипным рельефным орнаментом, отличающимся лишь исполнением отдельных элементов. Один из браслетов (Б 45—76) бракован при отливке — рисунок орнамента прочерчен не везде четко, обод более узкий³. Длина браслетов 10,5 см, в поперечнике 7 см. Ширина обода одного браслета (Б 45—75) 1,5 см, другого (Б 45—76) 1,3 см. На обеих длинных сторонах браслетов помещена орнаментальная композиция, состоящая из трех расположенных горизонтально спиралей — в центре крупная, по сторонам более мелкие. С обеих сторон эта композиция соединена прямыми

2. Термин предложен А.И. Тереножкиным после того, как на Суботовском городище в Потясминье были сделаны многочисленные находки, свидетельствовавшие о производстве здесь подобных браслетов [Тереножкин, 1961, с. 160].

3. Условно — второй браслет, а более широкий — первый.

Рис. 3. Раскоп II. Объекты трипольской и чернолесской культур (по Е.Ф. Покровской): 1 — светло-желтая глиняная обмазка; 2 — обожженная красно-оранжевая обмазка; 3 — сильно обожженная печина; 4 — грунт с большим содержанием золы; 5 — кости животных

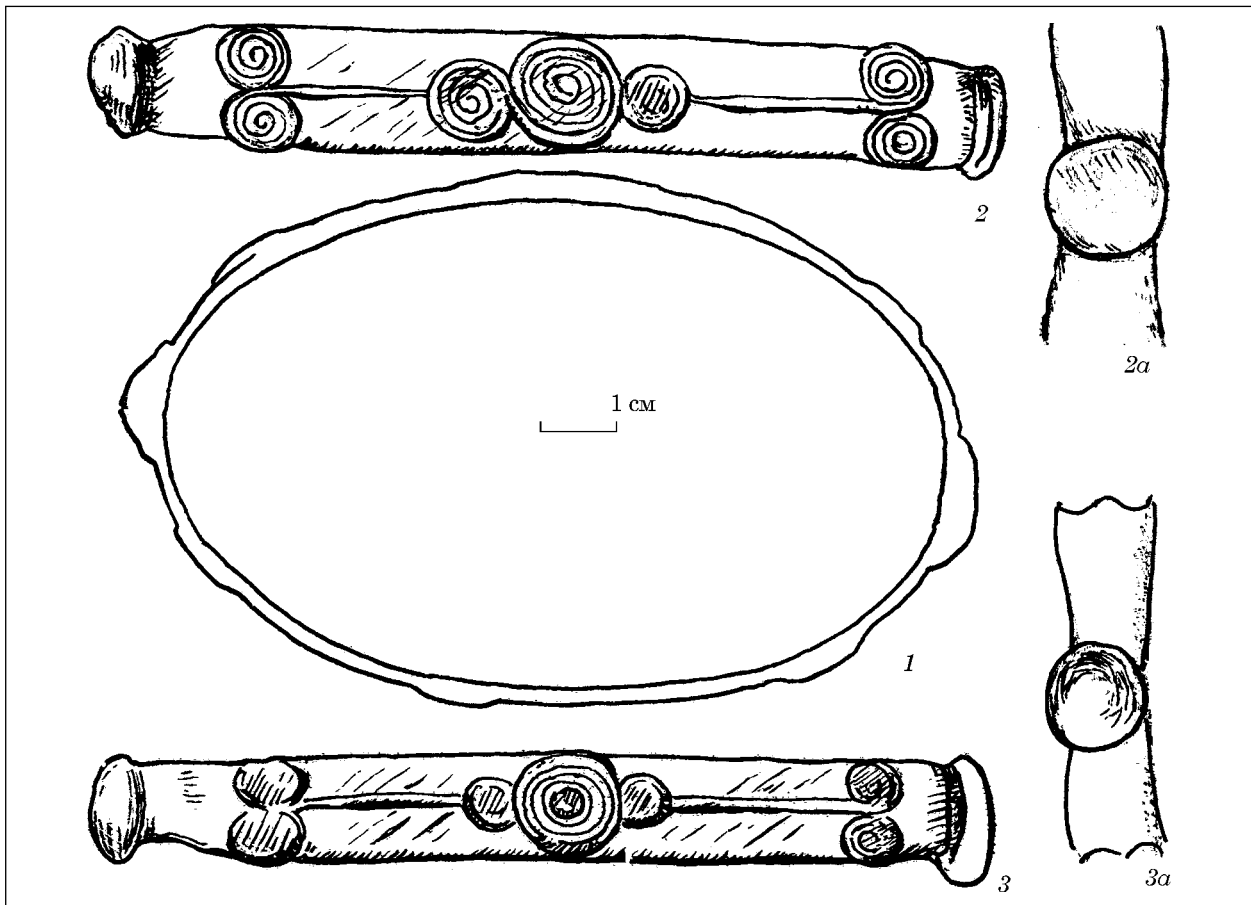

Рис. 4. Бронзовые браслеты чернолесской культуры: 1 — вид сверху; 2 — вид сбоку 1-го браслета; 3 — вид сбоку 2-го браслета

усиками с вертикально поставленной эсвидной спиралью. Иногда спираль имеет вид кружков с концентрическим орнаментом. Орнамент второго браслета (рис. 4, 3) несколько упрощен по сравнению с первым (рис. 4, 2). Так, центральный элемент композиции здесь не в виде спирали, а в виде кружка с концентрическим орнаментом, к которому с обеих сторон присоединены малые кружки — более мелкие, чем на первом браслете (0,6—0,5 и 0,9—0,8 см соответственно). Боковые вертикальные спирали здесь (рис. 4, 3) также более мелкие или невыразительные (два овала). Между композициями на боковых (длинных) сторонах браслетов, на обеих торцевых частях, находятся округлые, слегка выступающие бляшки «грибовидной» формы с выпуклой — уплощенной или слегка конической — шляпкой диаметром 1,5—1,3 см. Возле этих бляшек обод браслета слегка сужен, причем на втором (более узком) браслете это сужение более заметно (рис. 4, 3a). На торцевых частях обоих браслетов, а также на одной из длинных сторон одного браслета обод имеет следы потертости, образовавшейся, вероятно, при их ношении.

Браслеты, найденные у с. Закутинцы, принадлежат к группе пластинчатых браслетов второй ступени чернолесской культуры, отли-

тых по восковой модели в глиняных матрицах. Они довольно широко распространены в лесостепном правобережном Поднепровье [Тереножкин, 1952; 1961; Полтавец, 2013]. Одним из центров их производства было Суботовское городище на Тясмине. Именно здесь были обнаружены, особенно в 1951 г., многочисленные обломки литейных форм, а также целые браслеты с орнаментацией, аналогичной публикуемым образцам [Тереножкин, 1961, с. 111, 113, 160 и сл.]. Она различается лишь размерами орнаментальных элементов и тщательностью их исполнения — в некоторых случаях спирали заменены кружками, иногда довольно мелкими. Такие браслеты изредка встречаются и за пределами Суботовского городища и его хозяйственной округи. Среди браслетов, сохранившихся целиком, это самая распространенная орнаментальная композиция. Совпадает также, за одним исключением, ширина ободов. Два подобных браслета недавно обнаружены в с. Боровица Чигиринского района, в разрушенном погребении [Полтавец, 2009, рис. 2 и 3], два браслета были в составе клада 1955 г. на раскопе IV; половинка браслета происходит из раскопа VII Суботовского городища [Тереножкин, 1961, рис. 107, 3, 4; 101, 7]; по одному браслету найдено при раскопках в 1994 и 1995 гг. [Ключ-

ко, Васина, 2004, табл. V, 1] и еще два браслета были переданы местными жителями в 1971 г. [Тереножкин, Ильинская, 1971, табл. XIII, 1, 2].

Встречаются и браслеты со слегка измененной орнаментальной схемой. Так, в Кировоградской области (?) при невыясненных обстоятельствах найдены три пары одинаковых браслетов, имеющих очень близкий орнамент. Но здесь к центральному кружку крестообразно присоединены четыре малых кружка [Клочко, Козыменко, 2011, илл. 164—166]. На двух широких браслетах из клада, обнаруженного на Суботовском городище в 1971 г., в конце усиков, отходящих от трех центральных спиралей, не одна, а две эсвидные спирали, поставленные одна на другую [Тереножкин, 1976, рис. 51]. На одном из суботовских браслетов центральный элемент представляет кружок, по сторонам которого не малые кружки, а поперечные пары спиралей [Тереножкин, 1961, рис. 108]. Существенным отличием браслетов из с. Закутинцы от браслетов суботовской группы, а также большинства других браслетов этого типа, является следующая конструктивная особенность. Их концы спаяны, тогда как в остальных случаях они снабжены специальными замками для крепления. То есть, конструкция наших браслетов более проста.

Таким образом, впервые в Поросье были найдены браслеты с типичной суботовской орнаментацией, которые ранее здесь не встречались и были характерными для Потяминья [Полтавец, 2013]. Парность браслетов и следы потертостей на них свидетельствуют, что это чьи-то личные украшения, которые долго были в употреблении. Чаще всего такие браслеты происходят из погребений. Встреченные в этом же глинище обломки керамики и глиняной обмазки позволили Е.Ф. Покровской предположить, что где-то рядом находились остатки древнего поселения, культурный слой которого постепенно разрушается при выборке глины. Поэтому на месте находок браслетов в конце августа — начале сентября 1963 г. были проведены небольшие охранные раскопки⁴.

Глинище, в котором были найдены браслеты, находится в 2 км к северо-западу от северной окраины с. Закутинцы (в 4 км от центра села), в урочище «Пивень». По описанию Е.Ф. Покровской, местность здесь возвышенная холмистая, пересеченная извилистой долиной (рис. 2). Верхний конец долины плавно изогнут к юго-западу и дно его прорезано узким новообразовавшимся оврагом. У изгиба долины в северной ее части имеется родник чистой ключевой

воды. Этот родник в древности давал начало ручью⁵, ложе котрого, заболоченное, а частично и пересохшее, тянется по дну долины на юго-восток, а затем поворачивается к северо-востоку. Часть правого возвышенного берега, выделенная изгибами долины, образует мыс с бодем высоким и пологим со стороны ручья берегом. Значительная часть склона мыса у западного конца долины уничтожено глинищем. Оно образовалось в результате выборки земли при нивелировке площади мыса для предполагавшегося (и не состоявшегося) много лет тому назад строительства узкоколейной дороги на сахарный завод с. Лука. Затем возведенная здесь насыпь начала распахиваться, а образовавшееся глинище стало местом добычи глины для жителей ближайших сел. К 1963 г. площадь глинища доходила до 3000 м². Южная сторона глинища отвесной стеной высотой 3—4 м врезалось в плато мыса.

Осмотр отвесных стен глинища показал, что только лишь в одном месте, в разрезе средней части южной, наиболее высокой стены глинища прослеживались остатки культурного слоя. Здесь, под слоем чернозема толщиной до 0,70 м четко прослеживался культурный слой в виде скопления мелких кусочков обожженной глиняной обмазки, лежавшей узкой полосой на сероватом суглинке, который переходил в желтый материковый лесс. Длина полосы до 1 м, толщина в средней части до 10 см. Браслеты были найдены на дне глинища, у его южной стенки, в желтом лессе. Они попали туда, как полагала Е.Ф. Покровская, в результате обвала стены глинища при выборке глины⁶. Над выявленным культурным слоем у края глинища был заложен шурф (раскоп I), размерами 2 м вдоль стены и 1,5 м вглубь плато (рис. 2, 3). До глубины 0,6—0,7 м шел очень твердый, сухой слой чернозема без каких-либо культурных остатков. На глубине 0,7 м выявлены незначительные остатки глинобитного сооружения в виде беспорядочного завала мелких слабо обожженных кусков глиняной обмазки с отпечатками прутьев и жердей диаметром 1—1,5 см. Размеры завала около 0,7 м (север—юг) на 50—60 см (восток—запад). Среди обмазки встречались лишь незначительные обломки лепных сосудов. Вероятно, это остатки какого-то сооружения, уничтоженного при добыче гли-

5. Левый приток речки Боярка (приток Гнилого Тикича, бассейн Южного Буга).

6. Нельзя, однако, исключать, что браслеты происходили из разрушенного погребения, совершенного по обряду трупосожжения, может быть в лепном сосуде, разбитом при добыче глины. Например, рядом с жаботинским поселением Тарасова Гора в урочище Киктевый Яр была обнаружена корчага, наполненная остатками сожженных костей [Покровская, 1952, с. 5]. Тем более, что в заложенном в глинище шурфе (раскоп I) выявлен лишь объект трипольской культуры.

4. Начальником отряда была назначена старший научный сотрудник Института археологии АН УССР Е.Ф. Покровская. В отряде работали также школьники из с. Побережье с учителем Д.Т. Шкарпинским.

ны. Судя по характеру глиняной обмазки, это было, как полагала Е.Ф. Покровская, сооружение трипольской культуры.

При обследовании площади возвышенности и ее склонов на расстоянии до 100 м к югу и юго-востоку от глинища встречались единичные обломки простых лепных сосудов, а кое-где на поверхность выпаханы куски глиняной обмазки, обожженной до кирпичного состояния. В отдельных местах эти куски образуют небольшие скопления, выделяющиеся пятнами на поверхности поля (рис. 3, 5). На месте одного из скоплений, на расстоянии 56 м от южного края глинища заложен раскоп II площадью 5 × 6 м. В раскопе выявлены культурные остатки двух эпох: раннего железного века и периода трипольской культуры.

Остатки глинобитной сильно обожженной трипольской площадки неровной формы — 4 × 3—3,35 м — находились непосредственно под слоем чернозема на глубине 0,25—0,40 м в восточной части раскопа (рис. 3). Не потревоженный слой растрескавшейся на большие плитки глины зафиксирован на протяжении 2,50 м, полосой шириной 1—1,25 м. Обмазка лежала на твердом желтовато-сером суглинке. Обмазка обезвожена до розового цвета, со следами половы и отпечатками прутьев и дерева, аналогична обмазке, найденной в шурфе у глинища (рис. 3, 2). Лучше всего сохранился восточный край площадки. Западный ее край был обожжен до состояния шлака.

У юго-восточного края трипольской площадки открыты остатки очага в виде скопления золы, сильно спрессованной в средней части, углей и саж, лежавших округлыми пятнами на слое рыхлой земли. На поверхности очага встречались отдельные куски обожженной и закопченной обмазки, подобные упомянутому выше (рис. 3, 3). При расчистке очага и скопления обмазки иногда встречались мелкие обломки керамики, в том числе обломок венчика чернолесского горшка с проколами под краем. Непосредственно у края очага находилась яма № 1 чернолесского времени, прорезавшая трипольскую площадку. Контуры ямы четко прослеживались по срезам глиняных вальков площадки, лежавших с наклоном во внутрь ямы с северной и северо-западной сторон. Яма сверху округлая, диаметром 1,5—1,7 м, постепенно сужалась ко дну. Засыпана землей с большой примесью золы и многочисленными обломками керамики. У самого дна ямы найдены в кучке кости быка и отдельные куски обожженной глины с трипольской площадки. Вероятно, яма была приочажной, и очаг также относился к чернолесскому времени. В северо-восточном углу раскопа в небольшом углублении, заполненном серой землей, обнаружены остатки скелета небольшого животного (овцы?).

Среди собранных в раскопе обломков керамики только незначительная часть принадле-

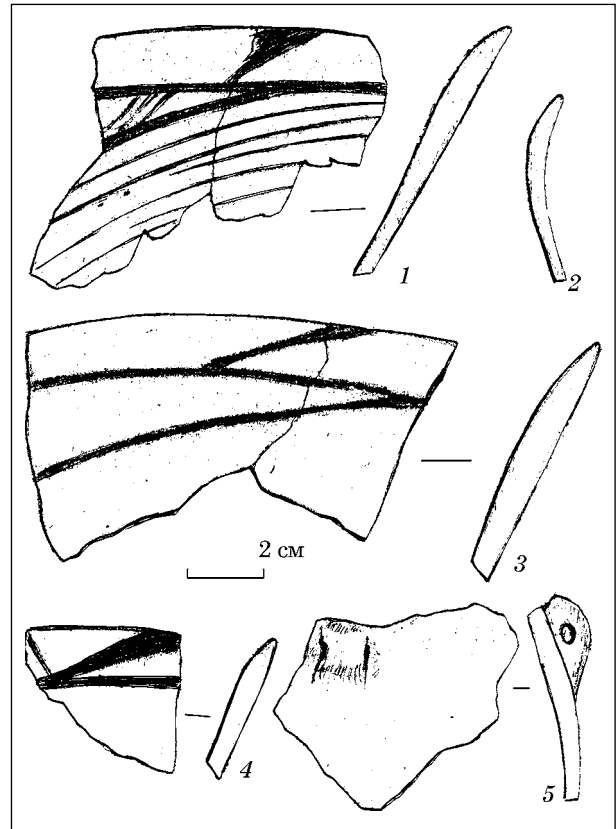

Рис. 5. Фрагменты трипольских сосудов из раскопа II

жала трипольским сосудам, они найдены как в яме, так и при остатках площадки. Трипольская керамика представлена следующими формами. 1) Обломки мисок конической формы, из хорошо отмученной глины розовато-желтоватого цвета. Внутренняя поверхность тщательно заглажена, здесь сохранился орнамент, нанесенный ярко-красной и темно-бордовой красками. Орнамент состоит из линий разной толщины, образующих острые углы и концентрические фигуры (рис. 5, 1, 2, 4). Найдены при расчистке площадки. 2) Обломок выпуклой стенки небольшого сосуда желтоватой глины с гладкой поверхностью и с псевдо-ручкой в виде шишки со сквозным боковым отверстием (рис. 5, 5). 3) Обломок венчика и стенки слабопрофилированного сосуда с поверхностью оранжевого цвета (рис. 5, 3). Найдены также до 15 мелких обломков стенок от других трипольских сосудов. Керамика, найденная здесь, характерна для среднего этапа трипольской культуры.

Таким образом, можно заключить, что в урочище Пивень, в 2 км к северу от с. Закутинцы находилось трипольское поселение, которое в начале железного века было заселено племенами чернолесской культуры. Открытая на раскопе II трипольская площадка, точнее, ее остатки были разрушены наземным жильем сооружением чернолесского времени. От него сохранились остатки наземного очага (скопление золы и саж) с приочажной ямой и куски

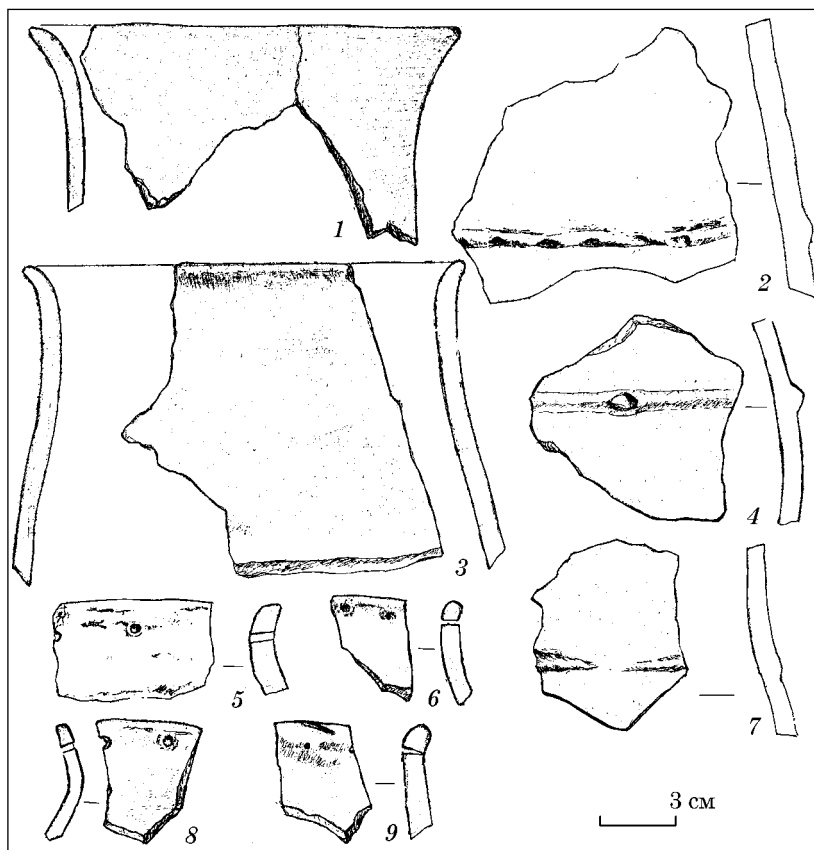

Рис. 6. Фрагменты лепных сосудов чернолесской культуры из раскопа II

из них принадлежал верхней части слабопрофилированного горшка вытянутых пропорций с гладким, слабо выраженным валиком, с несомкнутыми концами в основании горла. Поверхность темная коричневатая, слегка заглажена (рис. 6, 7). Два фрагмента принадлежали сосудам с конической верхней частью (биконическим корчагам?). Треугольный в сечении небрежно вылепленный валик, орнаментированный пальцевыми ямками, расположен в основании горла (рис. 6, 2). Поверхность гладкая коричневатосерая или сероватая. Еще один фрагмент принадлежал крупному горшку с округлым туловом. В месте наибольшего расширения тулова сосуд украшен четким валиком с редкими пальцевыми ямками (рис. 6, 4). Характер поверхности тот же. Подобное расположение орна-

ментированных валиков характерно уже для сосудов жаботинского этапа [Тереножкин, 1961, рис. 50, 8, 9; Покровская, 1973, рис. 5, 7, 9]. Наличие этого фрагмента позволяет датировать материалы из ямы № 1 чернолесского времени на поселении у с. Закутинцы концом позднего этапа чернолесской культуры.

Это преимущественно обломки горшков и корчаг, реже мисок. К типичным чернолесским формам относится часть горла тюльпановидного горшка с очень гладкой пятнистой поверхностью коричневатого цвета. Диаметр по венчику 17 см (рис. 6, 1). Другой крупный фрагмент принадлежал длинному горлу слабопрофилированного горшка, также с очень гладкой (но не лощеной) поверхностью коричневатосерого цвета. Диаметр венчика 17,3 см (рис. 6, 3). Несколькими небольшими фрагментами представлены обломки венчиков горшков со сквозными проколами по краю. Среди них толстостенные слабопрофилированные, один из которых со сглаженной поверхностью серого цвета, второй шероховатый с пятнистой оранжевой поверхностью (рис. 6, 5), а также более мелкие горшки, из них один со слегка отогнутым под тупым углом венчиком (рис. 6, 6, 8). Один венчик, кроме мелких проколов изнутри, орнаментирован редкими косыми вдавлениями (рис. 6, 9). В зависимости от обжига поверхность горшков коричневатая, желтовато-серая либо красноватая, сглаженная или шероховатая.

В коллекции имеется также несколько обломков крупных сосудов с валиками. Один

ментированных валиков характерно уже для сосудов жаботинского этапа [Тереножкин, 1961, рис. 50, 8, 9; Покровская, 1973, рис. 5, 7, 9]. Наличие этого фрагмента позволяет датировать материалы из ямы № 1 чернолесского времени на поселении у с. Закутинцы концом позднего этапа чернолесской культуры.

Одним небольшим фрагментом тулова представлен толстостенный сосуд (корчага?) с частью орнамента, небрежно нанесенного широкими неровными нарезками (рис. 7, 4). Подобный орнамент хорошо известен по находкам кубков и черпаков второй ступени чернолесской культуры. Это группы (4—5) коротких косых насечек, расположенных в шахматном порядке в два яруса между прочерченными параллельными линиями [Тереножкин, 1961, рис. 51, 19, 22; Полтавець, Нерода, 2006, рис. 4, 8]. Фрагменты двух однотипных конических мисок принадлежали сосудам диаметром 23—24 см, высота одной из них около 12 см. Поверхность ее снаружи подлощена, дно на толстом (2 см) поддоне (рис. 7, 2). Поверхность второй миски, более низкой, шероховатая, по краю сквозные проколы (рис. 7, 1). Такие миски встречаются на позднечернолесских поселениях [Тереножкин, 1961, рис. 39, 1; 41, 3]. Обломком придонной части представлен небольшой тонкостенный кубок с гладкой светлокоричневатой поверхностью (рис. 7, 3).

Итак, есть все основания датировать обнаруженные в раскопе у с. Закутинцы остатки на-

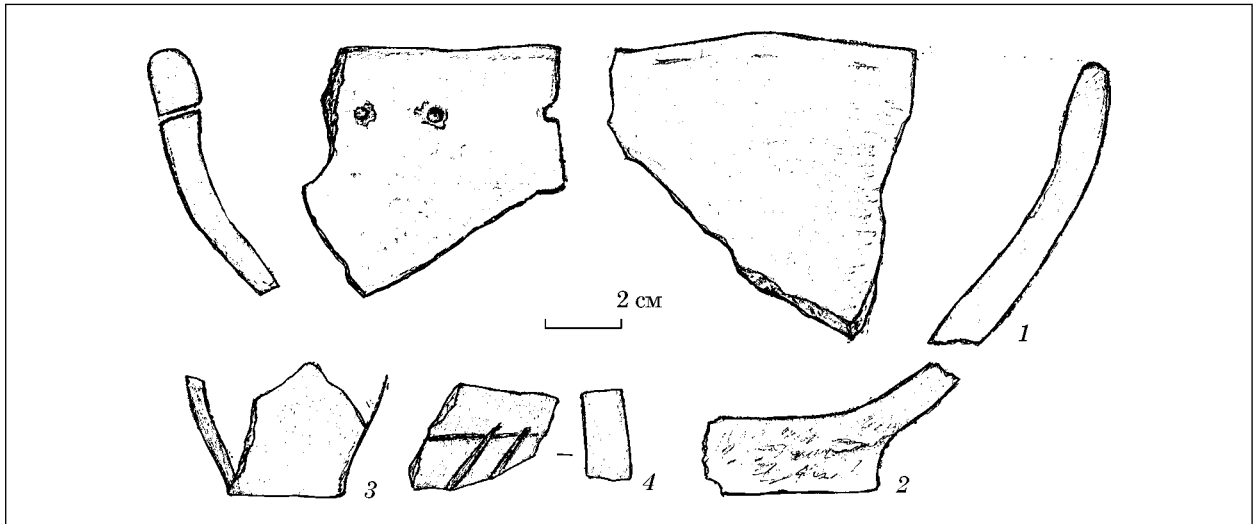

Рис. 7. Фрагменты лепных сосудов чернолесской культуры из раскопа II

земного сооружения из верхнего слоя, а также связанные с ним очаг и яму № 1, позднечернолесским временем. Синхронность этих материалов с бронзовыми браслетами, найденными на территории глинища, не доказана, хотя и очень вероятна, учитывая небольшое расстояние между раскопом и глинищем. Впрочем, браслеты, судя по их потертости, могли использоваться, как украшение, в течение длительного времени или хранились как семейная реликвия, и тогда время их изготовления отодвигается на несколько десятилетий от времени сокрытия в земле.

Для Поросья, в частности, для Таращанского района, довольно характерна ситуация, когда поселения чернолесской культуры и скифского периода возникали на тех же местах, что и трипольские [Романюк, Овчинников, 2005], что предполагает общность хозяйственного уклада, в частности один вид земледелия — подсечно-го. Топография поселения — нахождение его у источника ключевой воды в верховьях балки типчина для поселений раннего железного века. Село Закутинцы, как и соседние села Таращанского района, славились плодородными почвами, что привело к довольно плотной его заселенности в позднейшие времена. Немаловажное значение имели и глинища с большими запасами качественных глин. Так, в работе Л.И. Похилевича, написанной в середине XX в., сказано, что с. Закутинцы при ручье Боярка находится близ прекраснейших дубовых и черных лесов на плодородной земле [Похилевич, 2009, с. 340]. Остатки небольшого леса в 1963 году еще сохранялись к северу от долины, в которой расположено село. В селе Крутые Горбы, как сообщает Л.И. Похилевич, «земля, бывшая под лесом, обработана и плодородна». В Великой Березянке упомянуты «богатый экономический фольварк, кирпичная фабрика и конский завод» [Похилевич, 2009, с. 340]. Во второй половине XIX — начале XX вв., как, вероятно,

и в скифское время, после сведенных дубовых лесов, земля давала богатые урожаи. Во время корчевания леса у с. Лука, которое находится в 6 км к северу от с. Закутинцы, «при погребениях с сожжением во время корчевки леса» найдены 15 обломков широких чернолесских браслетов [Тереножкин, 1961, с. 43]. Относительно браслетов из с. Закутинцы такие подробности не прослежены. Но все же нельзя исключать, что они также происходят из погребения — могильника или единичного захоронения, расположенного рядом с поселением, на глинище. Известны единичные чернолесские и жаботинские захоронения-трупосожжения в сосудах, совершенные прямо на поселении или рядом с ним (Полудневка, Тарасова Гора) [Тереножкин, 1961, с. 44; Покровская, 1952, с. 55]. Большинство находок чернолесских пластинчатых браслетов суботовского типа парные, что позволило связывать их с разрушенными погребениями [Тереножкин, 1961, с. 43—44]. Известны они, в частности, на Суботовском городище, и в составе так называемых престижных кладов [Лысенко, 2004, с. 263].

И еще одно обстоятельство. Находка у с. Закутинцы чернолесских браслетов с типичным суботовским («тясминским») орнаментом может объясняться близостью торгового пути, проходившего из района Потясминья к Каневским переправам. Индикаторами этого пути могут служить импорты эпохи скифской архаики в могильнике у соседнего с. Медвин, а также неоднократные находки, кроме упоминавшихся уже чернолесских браслетов, позднебронзовых кельтов у с. Лука [Тереножкин, 1961, рис. 1; V, 7; VI, 8; VII, 14]. Путь этот хорошо прослеживается в скифское время (г. н. Ольвийский торговый путь) и в более поздние времена (Черный шлях) ⁷.

7. См. статью С.С. Бессоновой и В.И. Полтавца в настоящем сборнике.

- Клочко Л.С., Васина З.А. Костюм скифского времени на территории Украины // *kimmerowie scytowie sarmaci: Księga poświęcona pamięci profesora Tadeusza Sulimirskiego*. — Kraków, 2004. — S. 185—198.
- Клочко В.И., Козьменко А.В. Наш недавний бронзовый век: книга-альбом. — К., 2011. — 193 с.
- Лысенко С.Д. Феномен Суботовского городища // *Матеріали і дослідження з археології Східної України*. — Луганськ, 2004. — Вип. 3. — С. 249—267.
- Покровська Є.Ф. Поселення VIII—VI ст. до н. е. на Тясміні // *Археологія*. — 1952. — Т. VII. — С. 43—65.
- Покровская Е.Ф. Предскифское поселение у с. Жаботин // *СА*. — 1973. — С. 169—188.
- Полтавець В.И. Новая находка браслетов суботовского типа // *Музейні читання*. — К., 2009. — С. 24—31.
- Полтавець В.И. Браслеты суботовского типа (к вопросу о контактах чернолесской культуры Среднего Поднепровья) // *РА: sp.* — 2013. — Vol. IX, nr. 1. — С. 198—220.
- Полтавець В.И., Нерода В.В. Нове поселення пізньочорноліської культури на Чигиринщині // *Археологія*. — 2006. — № 2. — С. 58—62.
- Похилевич Л.И. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. — Біла Церква, 2009. — 642 с.
- Романюк В.В., Овчинников Е.В. Трипільські поселення на території Таращанського району Київської області // *АДУ 2003—2004 рр.* — Запоріжжя, 2005. — С. 50—52.
- Тереножкин А.И. Поселения и городища в бассейне р. Тясмин // *КСИИМК*. — 1952. — Вып. XLIII. — С. 80—98.
- Тереножкин А.И. Предскифский период на Днепровском Правобережье. — К., 1961. — 248 с.
- Тереножкин А.И. Киммерийцы. — К., 1976. — 224 с.
- Тереножкин А.И., Ильинская В.А. Отчет о работе скифской среднеднепровской экспедиции Института археологии АН УССР в 1971 г. // *НА ІА НАН України*. — 1971/12.

С. С. Бессонова

**ЗНАХІДКИ БРАСЛЕТІВ
СУБОТІВСЬКОГО ТИПУ
БІЛЯ с. ЗАКУТИНЦІ В ПОРОССІ
(розкопки Є.Ф. Покровської у 1963 р.)**

У 1963 р. біля с. Закутинці, на правому березі р. Рось, були знайдені браслети так званого суботівського типу. Дослідженнями, що провела Є.Ф. Покровська, було відкрите двошарове поселення — пізньочорноліської культури та середнього періоду трипільської культури.

К л ю ч о в і с л о в а: браслети, чорноліська культура, поселення, Поросся.

S. S. Bessonova

**THE FINDINGS OF BRACELETS OF
SUBOTOVKA TYPE NEAR VILLAGE
ZAKUTINTSY IN THE ROS-RIVER BASIN
(excavations of E.F. Pokrovskaya in 1963)**

The bracelets of the so-called Sybotovskiy type were founded near the village Zakutintsy of the Ros River right bank region in 1963. Investigations, carried out by E.F. Pokrovskaya, discovered the rest of the 2-level settlement — of the Late Chornolissja culture and of the middle period of the Trypillja culture.

К e y w o r d s: bracelets, Chernoleskaya culture, settlement, Ros-river basin.

Одержано 22.02.2015

ИССЛЕДОВАНИЯ ГОРОДИЩА ДЖАН-БАБА В СЕВЕРО-ЗАПАДНОМ КРЫМУ

В статье публикуются данные о первых раскопках городища Джан-Баба в Северо-Западном Крыму. Описываются и анализируются строительные остатки и артефакты, полученные при исследовании слоев раннеримского времени (второй половины I — начала II вв. н. э.).

Ключевые слова: хора Херсонеса, позднекифские городища, Северо-Западный Крым, эллинизм, раннеримское время.

Городище Джан-Баба расположено западнее с. Марьино (бывшее Джан-Баба) Черноморского р-на АР Крым. Укрепление размещается на лессовом останце обтекания высотой до 16,5 м над уровнем моря, окруженного с напольной стороны балками (рис. 1; 2). В настоящее время его наибольшая длина вдоль берегового обрыва — 90 м, а ширина — 30 м. Площадь городища составляет 0,27 га. Южная часть памятника уничтожена морем. Юго-западнее и северо-западнее городища через балку расположены позднекифские поселения.

Древнее поселение служило «каменоломней» для расположенной рядом деревни Джан-Баба Тарханского кадылыка Козловского каймаканства, которое впервые упоминается в источниках в 1784 г. [Лашков, 1888, с. 54]. Впервые территория памятника была осмотрена в 1933 г. экспедицией ГАИМК и Евпаторийского музея под руководством П.Н. Шульца при археологическом обследовании Евпаторийского района. Был составлен план и разрезы городища. Памятник был охарактеризован как городище с могильником, но без поселения [Шульц, 2010, с. 20—21].

В 1958 г. колхозник Н.Л. Свиначев сообщил в Симферопольский областной музей о том, что

© Д.С. ГРЕЧКО, 2015

в с. Марьино хранится плита с изображением. На место находки выехали П.Н. Шульц и А.Н. Щеглов. Исследователям удалось выяснить, что надгробный рельеф был обнаружен в 1938 г. при распашке кургана (высота 0,6,

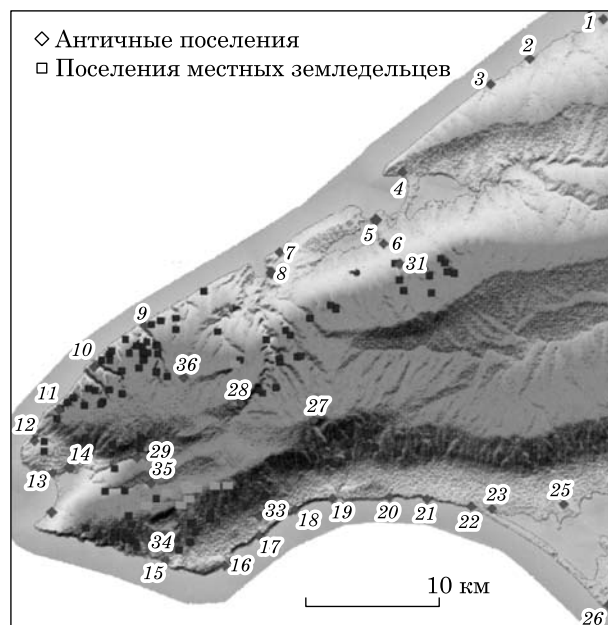

Рис. 1. Поселения эллинистического времени Тарханкутского полуострова: 1 — Маслины; 2 — Брунели; 3 — Скалистое; 4 — Межводное; 5, 6 — Панское; 7 — бухта Ветренная; 8 — Калос Лимен; 9 — Кипчак; 10 — Большой Кафель; 11 — Джангуль; 12 — Очеретай-Южное; 13, 14 — Караджинское городище и усадьба; 15 — Меловое; 16 — Ойрат; 17 — Джан-Баба; 18 — Ак-Сарай; 19 — Тарпанчи; 20 — Джага-Кульчук; 21 — Кульчук; 22 — Беляус; 23 — Западно-Донузлавское; 25 — Озеровка; 26 — Поповка (по: [Смекалова, 2011])

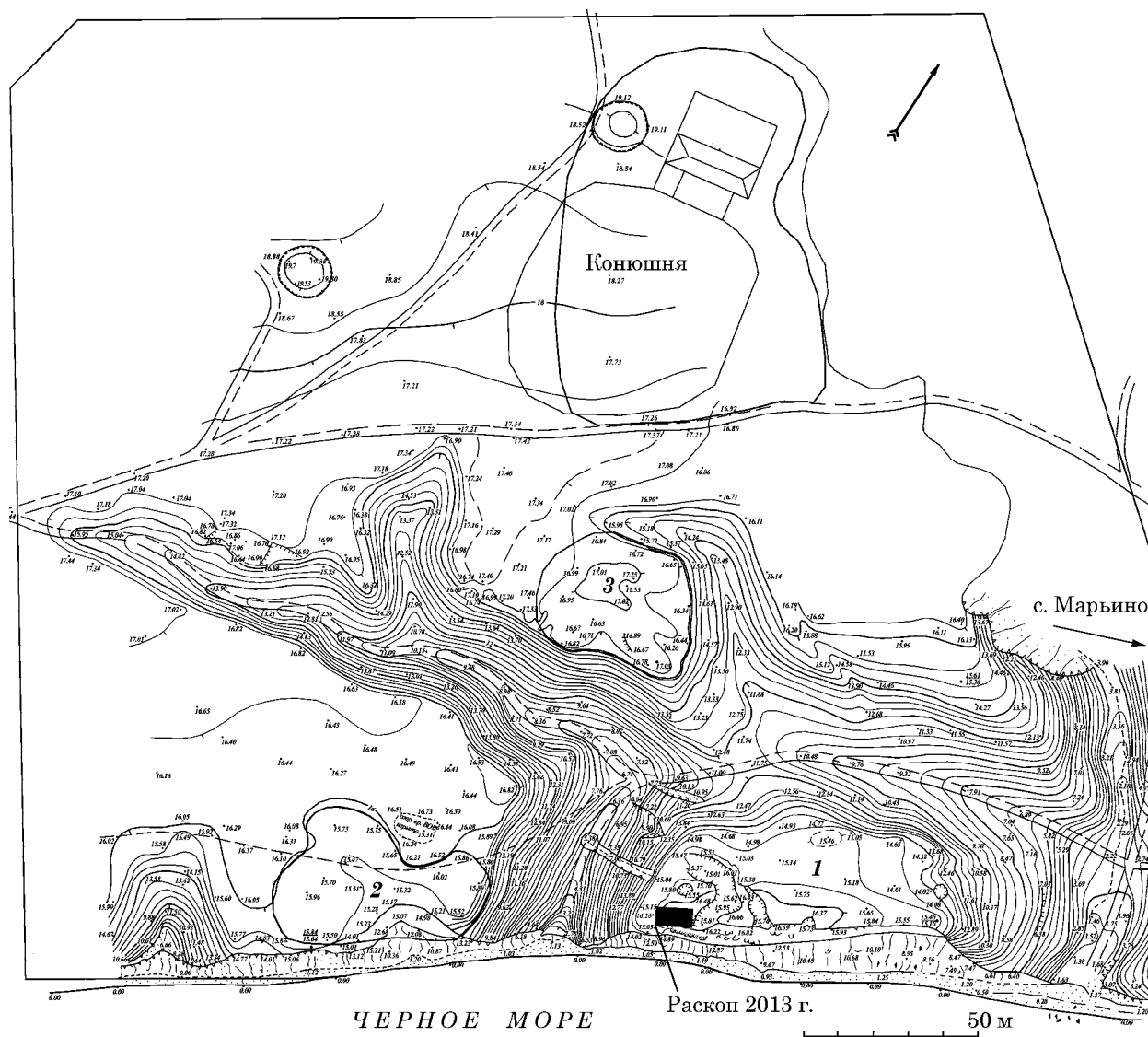

Рис. 2. Комплекс памятников у с. Марьино Черноморського р-на АРК: 1 — городище Джан-Баба; 2, 3 — селища

диаметр 9 м) на могильнике, который располагался на север от городища Джан-Баба. Рельеф был предположительно датирован рубежом II—III вв. н. э. [Шульц, 1963, с. 3—10; Соломоник, 1963, с. 10—15].

Находка надгробной плиты послужила катализатором процесса возобновления изучения памятников южного побережья Тарханкутского полуострова. В 1959 г. А.Н. Щеглов осмотрел городище, два поселения (юго-западное, северо-западное) и могильник. Исследователь подготовил общий план комплекса, описание кладки. Собранный подъемный материал был датирован достаточно широко: от III—II вв. до н. э. до III—IV вв. н. э. [Щеглов, 1961, с. 71, 77; 1978, с. 35, 39—40; 1985, с. 3].

В 2002 г. работы на городище по подчистке, обмерам и фотофиксации прибрежных кладок производились отрядом Западно-Крымской экспедиции Крымского филиала ИА НАН Украины под руководством С.В. Приднева

[Приднева, 2004, с. 50—54]. В 2009 г. Донзлавская экспедиция ИА НАН Украины (начальник С.Б. Ланцов) провела обследование земельных участков общей площадью 10 га на территории предполагаемого могильника. Данные работы с использованием геофизической разведки и шурфовка позволили уточнить северную границу комплекса [Ланцов, 2009].

В мае 2010 г. под руководством Т.Н. Смекаловой на городище была проведена магнитная съемка всей площади укрепления, кроме сильно разрушенной юго-западной части. На магнитных картах удалось проследить контур большого прямоугольного каменного строения, которое было предположительно интерпретировано как усадьба херсонесского типа. Также было допущено, что в юго-западной части городища, сильно разрушенной окопами военного времени, располагалась башня [Смекалова, 2011, с. 150—152].

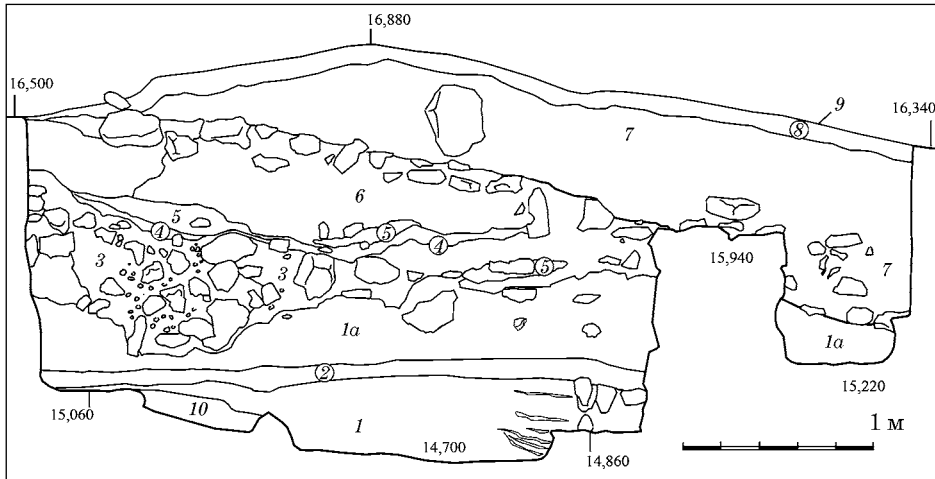

Рис. 4. Стратиграфія раскопа. Северо-восточный фас центральной бровки: 1 — сырец с примесью золы; 1а — сырец; 2 — пол глинобитный; 3 — золистый слой с буттом и ракушками улиток; 4 — слой горения; 5 — пепел; 6 — затечный слой в золе (темный гуммированный суглинок); 7 — гуммированный рыхлый суглинок с примесью золы; 8 — светло-коричневый рыхлый суглинок; 9 — дерн; 10 — трамбовка под вымостку (серая глина)

Можно констатировать, что разведывательные работы на городище были проведены в достаточном объеме, а прогрессирующее разрушение берега и отсутствие данных, полученных в результате раскопок, обусловили необходимость начала полномасштабных исследований.

* * *

В июле—августе 2013 г. Марьинская экспедиция ИА НАН Украины под руководством автора начала раскопки городища Джан-Баба (рис. 1; 2)¹. Необходимость работ была обусловлена усилившейся в последние годы береговой эрозией. В 2002 г. в береговом обрыве была зафиксирована кладка, которая постепенно разрушалась [Приднепров, 2004, с. 53]. Было решено разбить линию квадратов со стороной 5 м вдоль линии обрыва, а не ориентировать ее по сторонам света.

В юго-западной части городища был заложен раскоп площадью 50 м², который состоял из квадратов № 1 и 2 (рис. 2; 3). Стратиграфия в квадратах 1 и 2 следующая (рис. 4).

1. Основу экспедиции составляли студенты исторического факультета Харьковского национального университета им. В.Н. Каразина. Активное участие в полевых исследованиях принимал А.И. Черненко. Чертежи выполнены старшим научным сотрудником Музея истории Киева Д.Н. Пефтицом и доцентом Харьковского национального университета строительства и архитектуры, кандидатом архитектуры И.А. Снытко. Рисунки находок выполнены Д.Н. Пефтицом и студенткой ХНУ — К.В. Редл. Неоценимую помощь в организации и проведении экспедиции оказали начальник Донузлавской экспедиции КФ ИА НАН Украины, к. и. н. С.Б. Ланцов и доцент, к. и. н. В.П. Власов. Для организации быта лагеря большое значение имело содействие дирекции и сотрудников КРУИАЗ «Калос Лимен» (директор З.И. Пысач), которым мы признательны за помощь. Приносим благодарность Д.В. Поспелову за предоставление возможности использовать материальную базу его экспедиции.

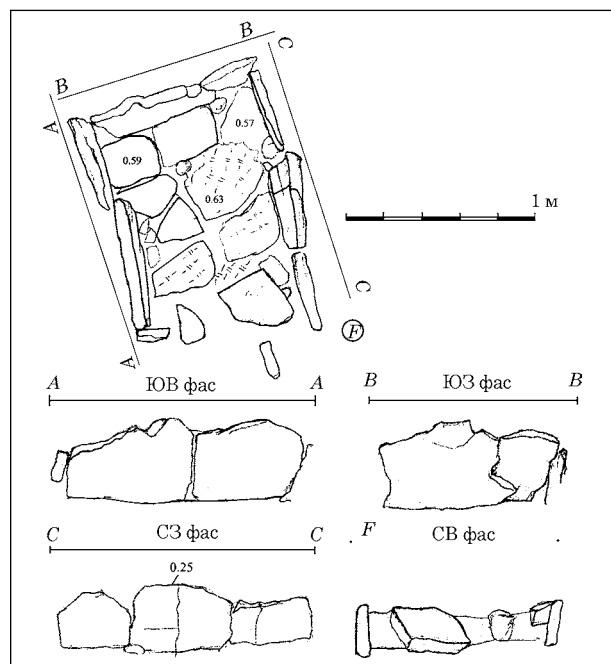

Рис. 5. «Каменный ящик» (маяк 1941—1943 гг.).

Слой 1. Под дерном располагался слой светло-коричневого продернованого суглинка мощностью около 0,1 м, фактически лишенный находок. Верхняя часть данного слоя образовалась вследствие надува грунта (пыль) со степи, что наблюдалось и на протяжении полевого сезона. В квадрате 2 верхний слой перекрыт отвалом из румынского окопа 1941—1943 гг. мощностью 0,2 м. Ниже располагался слой светло-коричневого суглинка мощностью 0,15 м, аналогичный верхнему слою в квадрате 1.

В данный слой (квадрат 2) с уровня горизонта 1941—43 гг. был впущен «каменный ящик» (очаг или маяк) времен Второй мировой войны (рис. 5). Сооружение прямоугольное в плане. Стенки сооружены из орфостатно поставленных плит. Дно было выложено плоскими каменными плитами без дополнительной обработки и обмазано глиной. Заполнение золистое. Нахо-

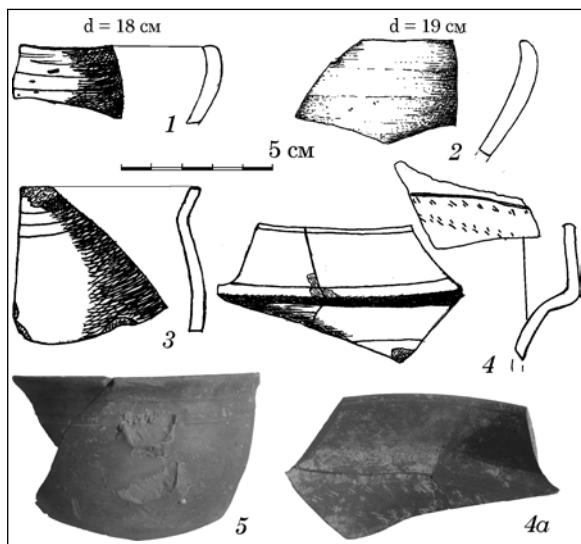

Рис. 6. Фрагменты краснолаковых сосудов

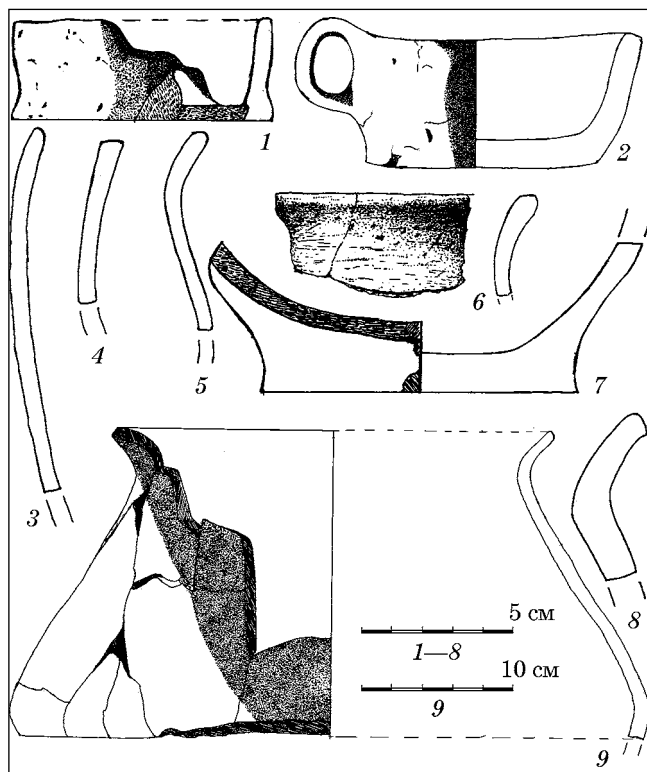

Рис. 7. Лепные сосуды и их фрагменты

док не выявлено. Отсутствие пищевых отбросов и расположение в самой высокой точке берега, позволяет предполагать, что данный объект использовался в качестве маяка. С северо-восточной стороны были также прослежены выбросы золы из данного объекта.

Материалы из верхнего слоя представлены стенками красноглиняных амфор (11 фр.), стенками (3 фр.) и фрагментом горла узкогорлой светлоглиняной амфоры, одним фрагментом стенки коричневоглиняной амфоры, фрагментами венчика гончарной миски, дна кувшина и лепного сосуда. Выделяется фрагмент бортика краснолаковой полусферической миски (рис. 6, 2).

Слой 2. Ниже располагается слой серого рыхлого суглинка с примесью золы мощностью 0,35—0,4 м (гл. 0,1—0,5 м²). Находки представлены стенками красноглиняных (6 фр.), светлоглиняных (3 фр.) и коричневоглиняных (1 фр.) амфор. Лепная посуда представлена фрагментом венчика (рис. 7, 6) и стенкой. Кроме того, найдено несколько костей животных³.

В целом верхние слои слабо насыщены находками. Строительных остатков не обнаружено.

Слой 3. Под суглинистым слоем был расчищен завал камней мощностью 0,7—0,9 м, представленных мелким, средним и крупным известняковым бутом, плитами, рванными по слою

без дополнительной обработки (рис. 3). Среди камней массово встречены панцири виноградных улиток, что говорит о том, что руины укрепления были заброшены и разрушались под действием природных факторов. Завал связан с разрушением верхней части кладки № 1, которая обвалилась в сторону моря (рис. 4). Среди камней завала был обнаружен вторично использованный фрагмент обработанного строительного блока эллинистического времени (рис. 8).

Строительные остатки. При разборе завала камней были зафиксированы остатки клад-

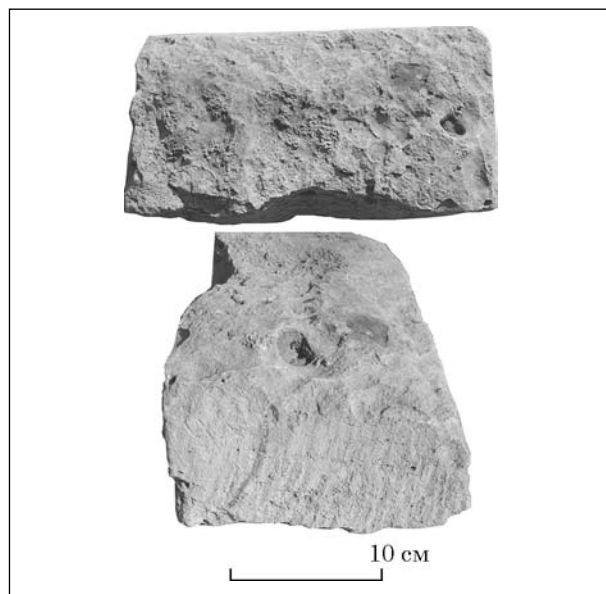

Рис. 8. Фрагмент заготовки каменного блока эллинистического времени из завала камней в квадрате 1

2. Все глубины приводятся от репера (высота 16,9 м от уровня Балтийского моря).

3. См. статью А.В. Марковой в данном сборнике, которой были произведены определения костей животных из раскопок городища Джан-Баба.

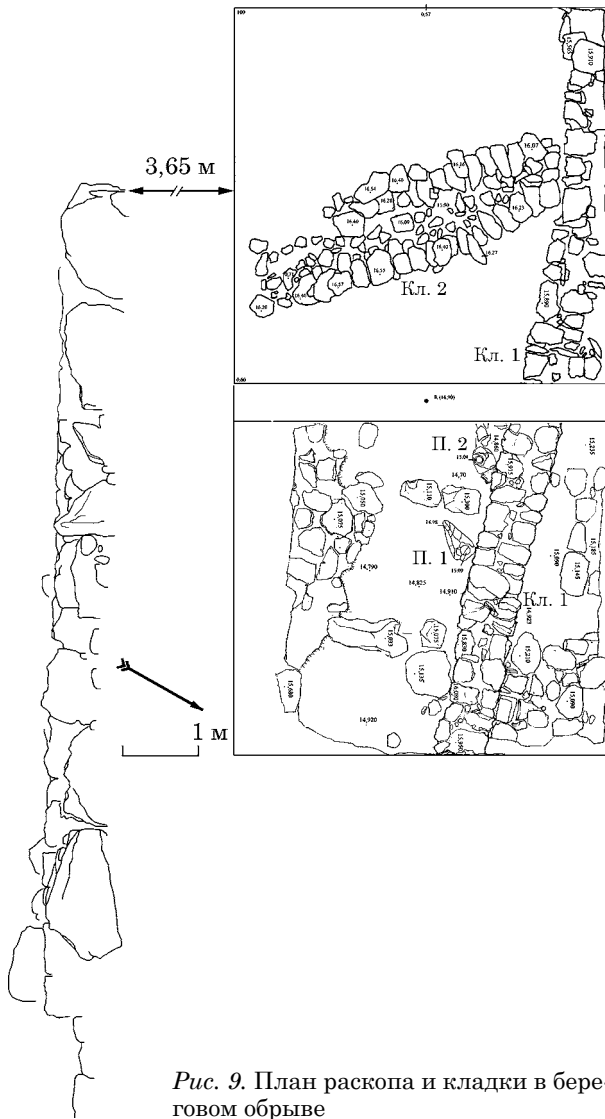

Рис. 9. План раскопа и кладки в береговом обрыве

ки № 2. Кладка трехслойная, двухпанцирная, (рис. 9). Пространство между двумя лицевыми слоями плоских плит без дополнительной обработки было заполнено мелким известняковым бутом. Камни внешних слоев уложены «елочкой». Кладка сохранилась в один ряд.

Слой 4. Под завалом камней и кладкой 2 зафиксирован слой сырца мощностью 0,35—0,4 м (рухнувшие глинобитные стены или кровля) (гл. 1, 2—1,55 м), который располагается на глинобитном полу толщиной 0,08—0,1 м (рис. 4). Поверх уровня пола зафиксирована прослойка угольков и пепла мощностью 0,02—0,05 м.

Слой насыщен находками, которые представлены венчиком и стенками красноглиняных амфор (35 фр.), фрагментом тулова (квадрат 1) и развалом горловины с двумя ручками синопской амфоры типа Син II (квадрат 2) (рис. 10, 1), стенками светлоглиняных (5 фр.) и синопских (71 фр.) амфор, а также четыремя фрагментами коричневоглиняных амфор производства Колхиды. Найдены два краснолаковых фрагмента кубка с прилепом ручки (рис. 6, 3,

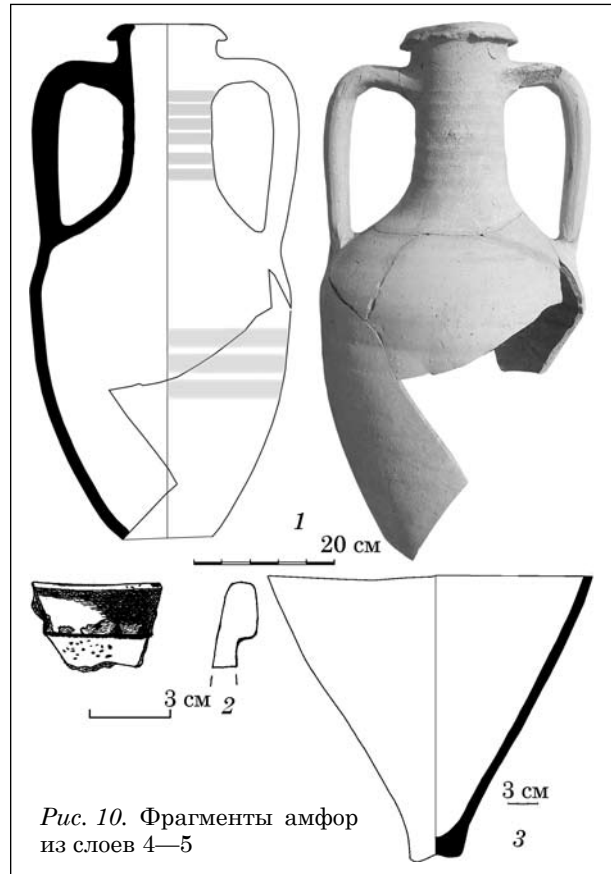

Рис. 10. Фрагменты амфор из слоев 4—5

5), бортик полусферической миски (рис. 6, 1) и стеночки (7 фр.).

Лепная посуда представлена фрагментами венчиков (8 фр.), стенок (94 фр.) и двух доньшек (рис. 7, 3—5, 7). В слое сырца, на глинобитном полу, *in situ* зафиксированы развал верхней части биконического лепного горшка с отогнутым венчиком (рис. 7, 9), лепной светильник с петлеобразной ручкой (рис. 7, 2), восемь лепных чаш на высоких усеченно-конических полых ножках-подставках (рис. 11, 1—8), одна из них имеет квадратное сечение ножки (рис. 11, 3) и половина лепной «пиксиды» с низким бортиком (рис. 7, 1).

Выделяется находка щитка краснолакового светильника, украшенного розеткой и поясом ов (рис. 12) и фрагмент стеклянного сосуда с валикообразным краем (рис. 13, 4). Из индивидуальных находок стоит отметить железный трехлопастный черешковый наконечник стрелы⁴ (рис. 13, 1), четырехгранный железный стержень (наконечник стрелы?) (рис. 13, 2), фрагмент бортика бронзового зеркала с валикообразным утолщением по краю (рис. 13, 3) и половину лепного биконического пряслица (рис. 13, 6). С западной стороны от кладки 2 был найден череп лошади, вблизи которого лежала нижняя челюсть. Были также обнаружены кости животных.

4. Наконечник стрелы был найден в квадрате 2 среди камней внутренней стороны кладки, на уровне вымостки двора усадьбы из необработанного известнякового буттового камня.

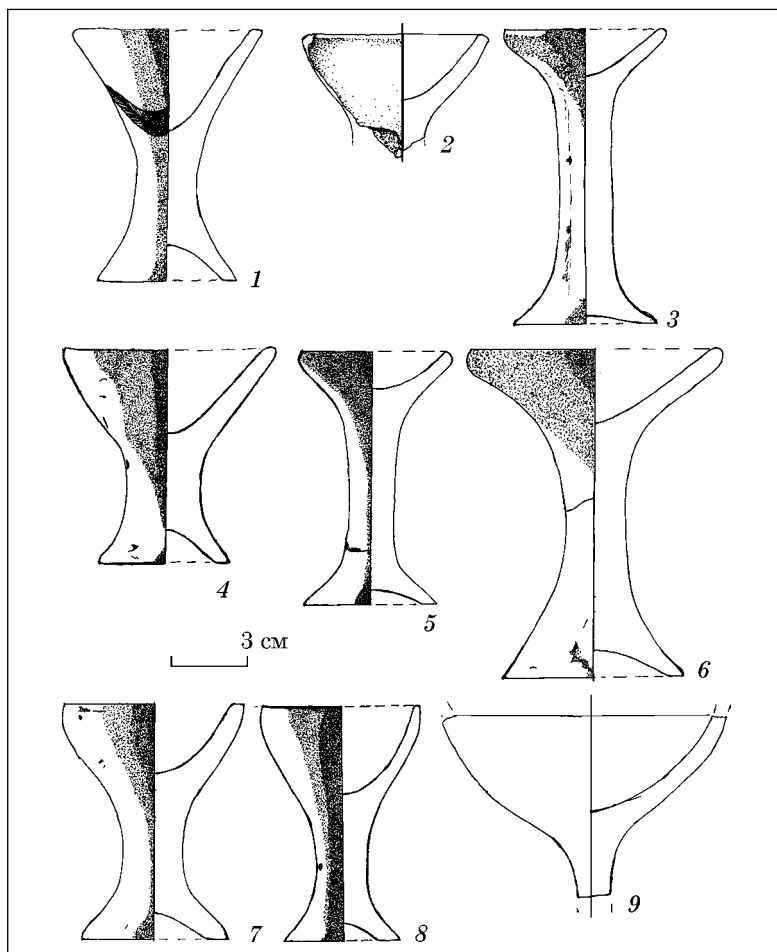

Рис. 11. Лепные чашки

Рис. 12. Фрагмент щитка краснолакового светильника

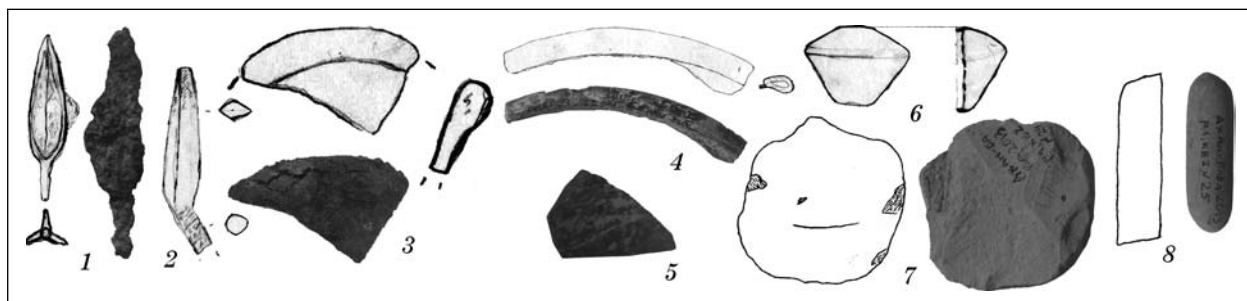
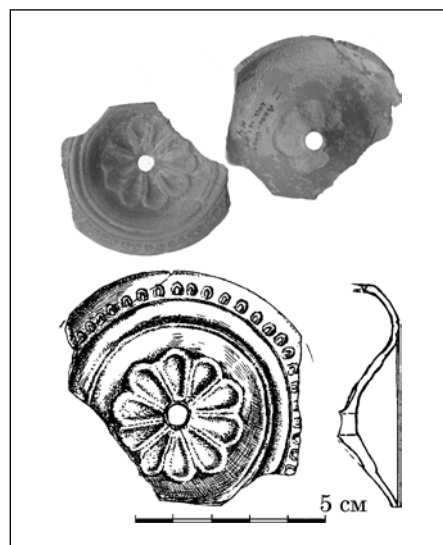

Рис. 13. Индивидуальные находки из раскопа на городище Джан-Баба (1, 2 — железо; 3 — бронза; 4 — стекло; 5—8 — керамика)

Строительные остатки. Была расчищена часть кладки 1, которая проходит вдоль северного борта раскопа (рис. 9). Кладка трехслойная, двулицевая, постелистая, иррегулярная с элементами регулярности (местами наблюдается соблюдение порядовки) (рис. 14; 15). Промежутки между крупными камнями заполняются более мелкими. Подмазка стен глиной не зафиксирована. Жилой уровень, к которому относится сооружение кладки, еще не раскрыт. С северной стороны к кладке № 1 примыкает каменная вымостка, вероятно, внутреннего двора усадьбы.

Глинобитный пол и вышележащий сырцовый слой с вымосткой с внешней стороны кладки 1 (внутренний двор усадьбы) составляют единый жилой горизонт.

Слой 5. Под полом залегает слой суглинка с примесью сырца и золы темно-серого цвета мощностью 0,35—0,5 м (гл. 1,55—2,5 м). Слой насыщен находками.

Были найдены ручка и стенки красноглиняных амфор (13 фр.), стенки светлоглиняных (26 фр.) и синопских (21 фр.) амфор. Встречены фрагменты красноглиняных херсонесских кувшинов (9 фр.). Краснолаковая посуда представлена бортиком чаши с врезным пояском из насечек (техника «roulting») (рис. 16, 4) и пятью стеночками. Из слоя происходит обточенная стенка амфоры (рис. 13, 7) и керамическая поделка цилиндрической формы (рис. 13, 8). Стоит отметить находку фрагмента чернолакового сосуда раннеэллинистического времени (рис. 13, 5).

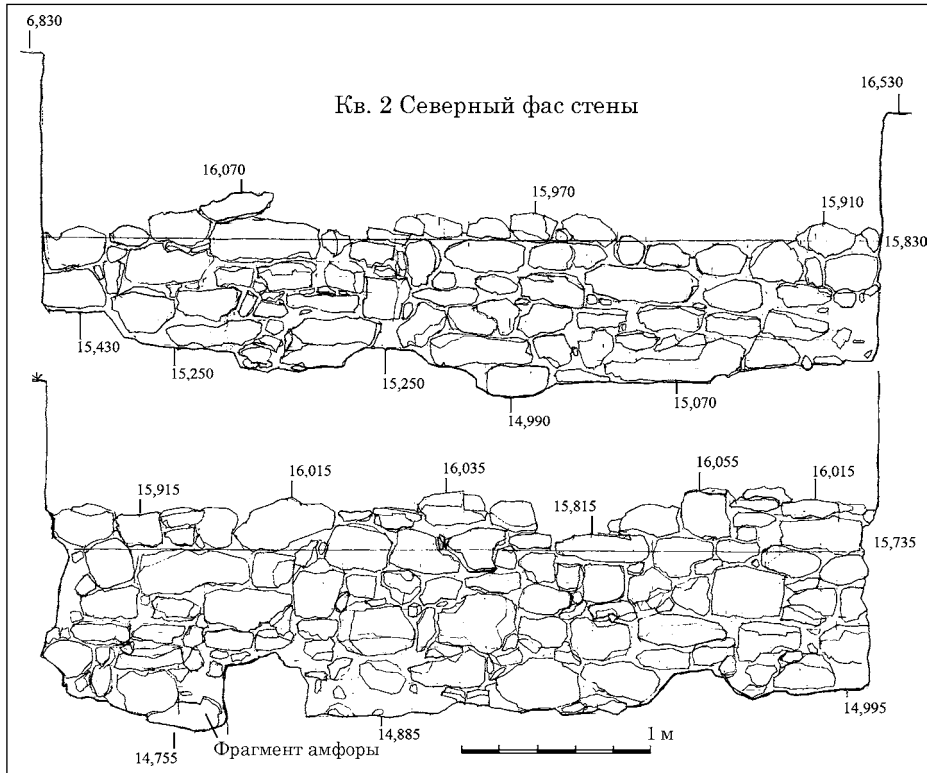

Рис. 14. Фассировка кладки 1 в квадрате 2

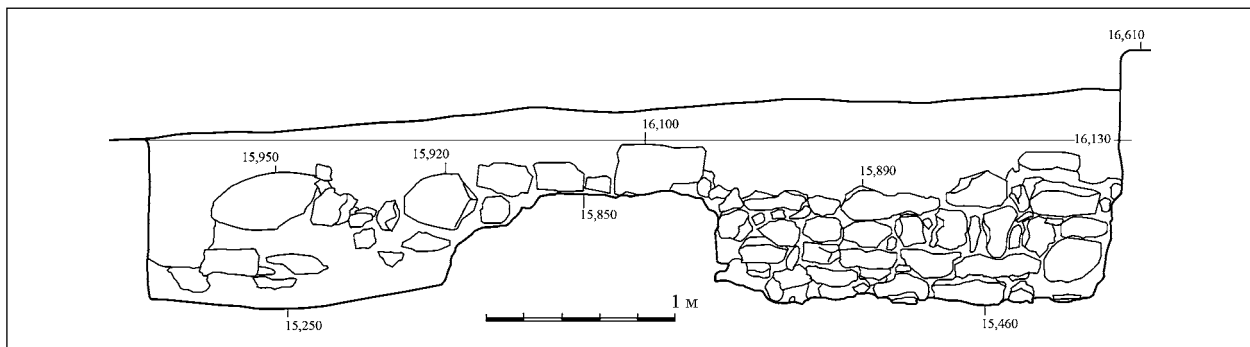

Рис. 15. Фассировка кладки 1 в квадрате 1

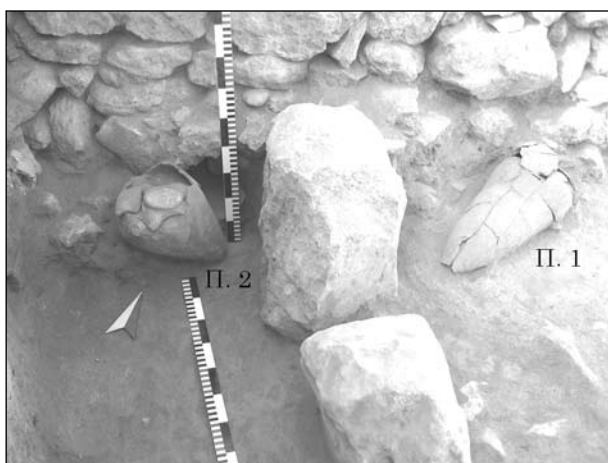

Рис. 16. Фото погребений № 1 и 2

Лепная посуда представлена венчиком (рис. 7, 8) и 43 стеночками, из которых две лощенные. Найден также фрагмент кубка на по-

лой конической ножке-подставке (рис. 11, 9). Кроме того, обнаружено значительное количество костей животных.

В этом слое у кладки 1 под глинобитным полом помещения было расчищено два захоронения младенцев в колхидской и красноглиняной (Боспор или Херсонес?) амфорах, которые были прислонены к стене (рис. 16).

Погребение № 1. Обнаружено у южного фаса кладки 1 (рис. 17). Совершено в коричневоглиняной амфоре производства Колхиды (рис. 17, Д), у которой в древности были отбиты горловина и доньшко. Через верхнее отверстие, которое располагалось ближе к кладке, в амфору на органическую подстилку было положено вытянуто на спине тело новорожденного⁵. Скелет новорожденного, представлен в полном объеме. Сохранность хорошая, консистенция костей удов-

5. Определения П.Е. Викторовой, которой я признателен за помощь.

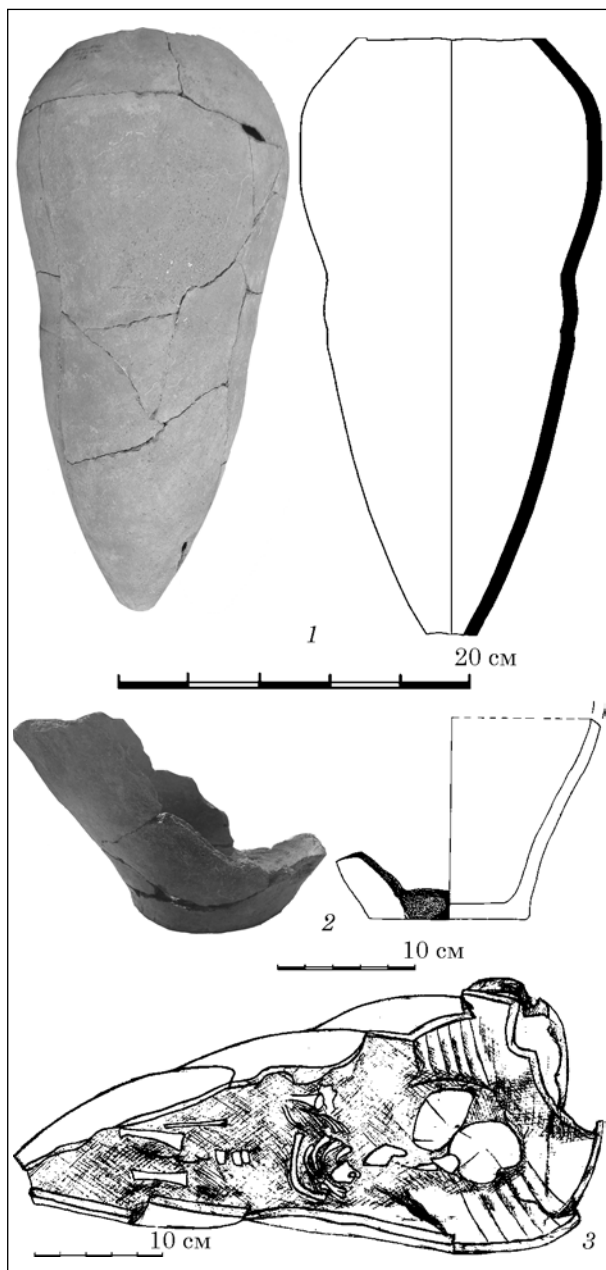

Рис. 17. Погребение 1

летворительная. Все кости черепа, не сросшиеся между собой, роднички открыты. Позвонки не сросшиеся. Эпифизы длинных костей не приросли. Все зубы в закладках. Возраст 38—40 недель. Пол определить невозможно. Отверстие было закрыто нижней частью лепного горшка (рис. 17, 2) перевернутого вверх дном. Погребение безинвентарное. По мнению С.Ю. Внукова, данную амфору невозможно датировать уже чем конец II в. до н. э. — начала II в. н. э.⁶

Погребение № 2. Расположено к западу от погребения № 1. Захоронения разделяет крупный камень, стоящий орфостатно (рис. 16, 12). Красноглинная амфора производства Боспора

6. Хочу выразить благодарность специалисту за консультации.

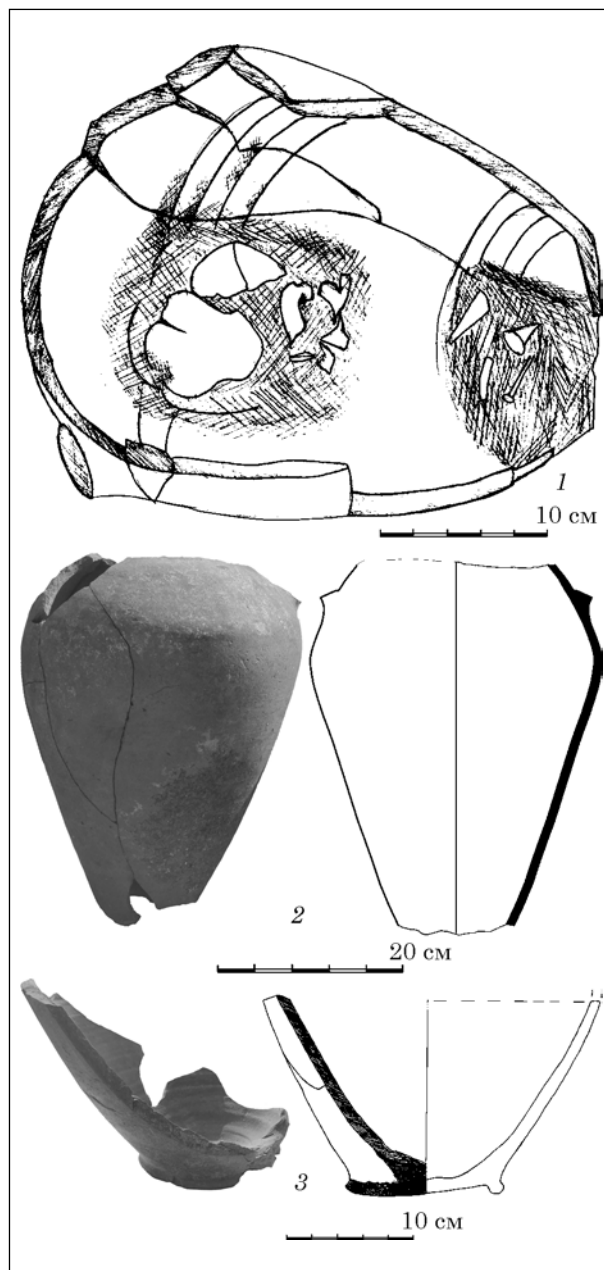

Рис. 18. Погребение 2

или Херсонеса (рис. 18, 2) стояла вертикально с наклоном к западу, опираясь на кладку 1. У амфоры были в древности отбиты горло и днище. Костяк новорожденного сместился к донному отверстию и его первоначальное положение определить не удастся. Представленность скелета новорожденного <25%. Сохранность хорошая, консистенция костей удовлетворительная. Сохранены париетальные кости черепа, фрагменты длинных костей, пирамиды височных костей. Сверху амфора с погребением была перекрыта нижней частью синопской амфоры типа Син IVA перевернутой вверх дном (рис. 18, 3). Погребение безинвентарное. В непосредственной близости от погребения из кладки 1 был удален (?) камень, а вместо него в отверстие вмонтирована нижняя часть лепного сосуда.

ДОПОЛНИТЕЛЬНЫЕ ДАННЫЕ О СТРУКТУРЕ УКРЕПЛЕНИЯ

Вдоль линии обрыва С.В. Придневым в 2002 г. была зафиксирована циклопическая кладка, по технике создания аналогичная кладке 1. Кладка сохранилась по береговому обрезу на длину 12,35 м (рис. 9; 19). Она состоит из двух рядов плоских бутовых камней с грубо обработанными гранями, уложенных в постелистой регулярной технике, общей высотой около 1 м. Регулярность её не выдержана строго, промежутки между крупными (до 1,0 × 0,8 × 0,6 м.) камнями верхнего ряда заполняются более мелкими (0,3 × 0,4 × 0,2 м) [Приднев, 2004, с. 53—54].

Наличие каменного вала, зафиксированного П.Н. Шульцем [Шульц, 1941, с. 272] и не признанного А.Н. Щегловым [Щеглов, 1978, с. 65] остаётся дискуссионным. Лишь верхняя часть западного склона укрепления (на длину 21 м, при ширине не более 2,5 м) покрыта довольно плотным слоем необработанных камней, что, вероятно, связано с разрушением стен усадьбы. Исключать нали-

чия дополнительных укреплений с западной и северной стороны (рва и каменной стены / вала) без проведения раскопок преждевременно. В береговом обрыве в юго-западном углу городища, в непосредственной близости от западной стенки квадрата 1, фиксируется резкое падения уровня материка характерной для рва формы (рис. 19).

* * *

Начало исследований городища Джан-Баба позволили получить первые сведения о строительных горизонтах укрепления.

О существовании на этом месте херсонесской усадьбы могут говорить несколько фактов. Во-первых, это находка в 1964 г. А.Н. Щегловым шести фрагментов рустованных квадров [Щеглов, 1978, с. 60]. Во-вторых, обнаружение в завале камней заготовки блока со следами обработки орудиями, которые характерны для раннеэллинистического времени⁷, а также фрагмент стен-

7. Благодарю д. и. н. А.В. Буйских за консультацию.

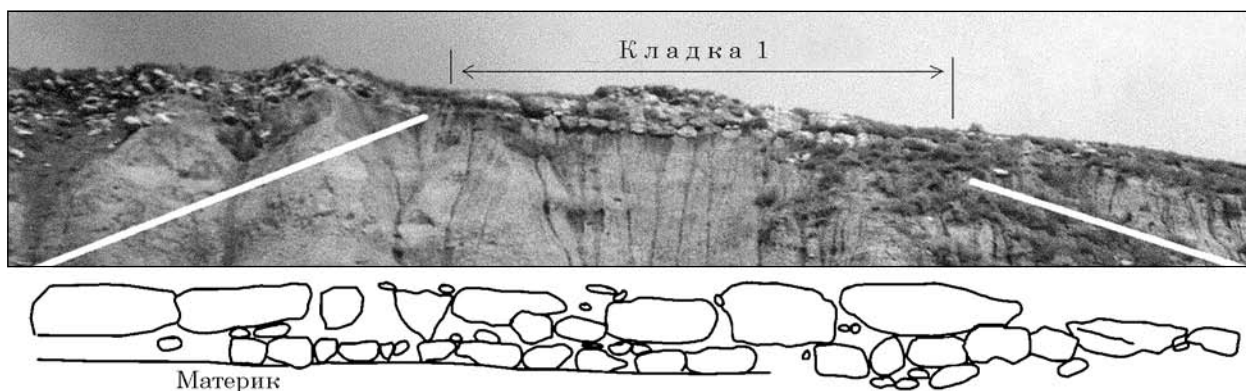

Рис. 19. Фото и фассировка кладки в береговом обрыве (по: [Приднев, 2004])

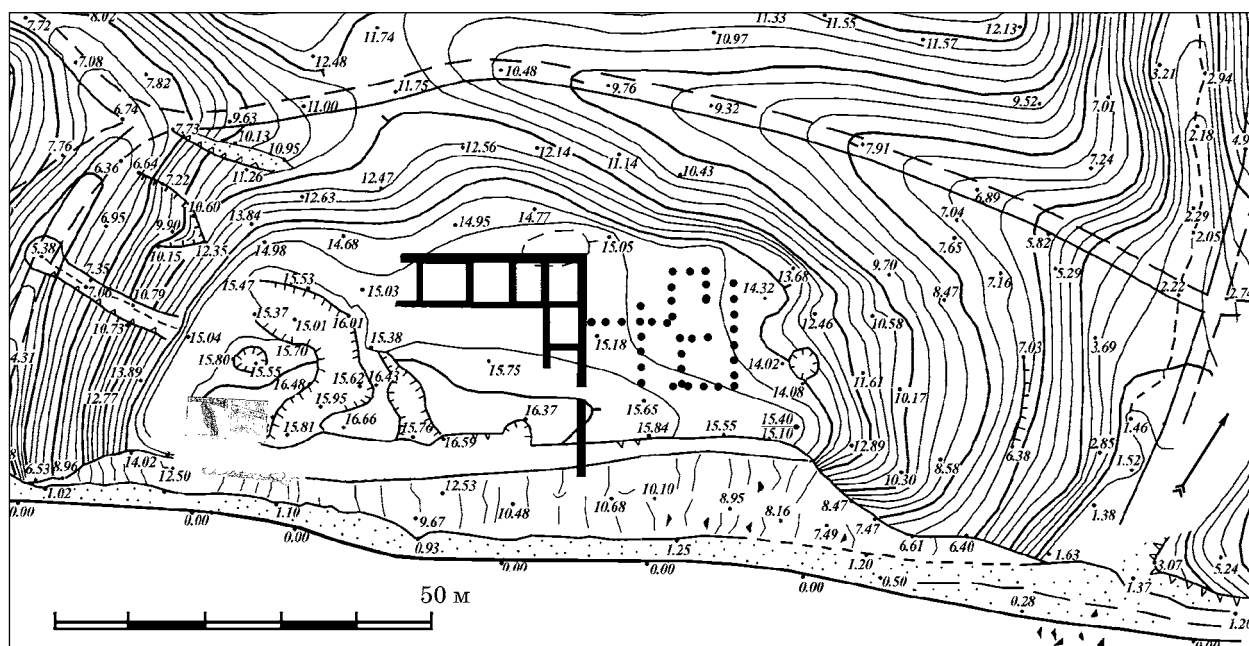

Рис. 20. Реконструкция планировки застройки городища Джан-Баба

ки чернолакового сосуда в слое 5. Циклопическая кладка в береговом обрыве достаточно точно коррелируется с контурами усадьбы, очерченными по результатам геомагнитной съемки Т.Н. Смекаловой (рис. 20). Усадьба, судя по всему, относится к усадьбам-катагогионам по типологии А.В. Буйских [Буйских, 2008, с. 154—156]. Эллинистические слои не исследованы.

Раскрыты три слоя раннеримского времени. Древнейший из них (слой 5) частично исследован лишь в квадрате 2 с внешней стороны кладки 1. Находки представлены практически поровну фрагментами амфор (синопских, светлоглиняных, красноглиняных) и обломками лепных сосудов, часть из которых были лощеными. Из-за малочисленности материалов делать какие-то обобщения о данном горизонте преждевременно. В данном слое под глинобитным полом помещения были обнаружены два погребения младенцев в амфорах.

Колхидская амфора датируется широко (конец II в. до н. э. — начало II в. н. э.). Красноглиняные амфоры производства Боспора или Херсонеса также не имеют узкой даты (I — начало II в. н. э.) [Уженцев, 2006, с. 33—34]. Синопские амфоры типа Син IVA также относятся С.Ю. Внуковым к концу I в. до н. э. — середине II в. н. э. (?) [Внуков, 2006, с. 167]. С учетом датировки вышележащего слоя не ранее конца I в. н. э., данный горизонт можно датировать в пределах второй половины столетия.

О ДЕТСКИХ ПОГРЕБЕНИЯХ В АМФОРАХ У ПОЗДНИХ СКИФОВ СЕВЕРО-ЗАПАДНОГО КРЫМА

Антропологические определения подтверждают мнение о том, что в амфорах зачастую хоронили лишь новорожденных возрастом до года [Гречко, 2010, с. 47—48]. По «взрослой» традиции детей начинали хоронить с года—двух. Захоронение детей в амфорах объясняют тем, что ребенок еще существо из «другого» мира и не является частью общества, поэтому его обратный переход упрощен [Garland, 1985, p. 77—103; Сорокина, Сударев, 2000, с. 194—198]. Поэтому можно предположить, что ребенок после года, который уже мог ходить и адекватно реагировать на окружающих, рассматривался как часть общества и хоронился в соответствии с его обычаями. Данная традиция появляется в Северном Причерноморье вместе с греками-колонистами в архаический период. Часто участки с детскими захоронениями у греков были расположены отдельно. Мировоззренческая основа этого обряда неоднократно разбиралась исследователями. Наибольшее распространение данная традиция получила у греков в архаический-эллинистический периоды [Лапин, 1966, с. 221—222; Зубарь, 1982, с. 50; Сорокина, Сударев, 2000, с. 199]. Именно от эллинов эта традиция была заимствована поздними скифами.

Захоронения детей в амфорах были характерны для крупнейшего эллинского центра данного региона — Херсонеса Таврического. Всего было исследовано 67 таких погребений, большая часть которых найдена в древнейшем могильнике конца V—IV вв. до н. э. (северный берег). Значительно меньшее число комплексов датируется римским временем [Зубарь, 1982, с. 50]. В первые века нашей эры, на фоне изживания данной традиции в греческих городах, аналогичный обряд получает широкое распространение в некрополе Танаиса [Шелов, 1961, с. 88], на городище у с. Козырка в Нижнем Побужье [Бураков, 1976, с. 138—140], в могильнике у с. Заветное в Юго-Западном Крыму [Богданова, 1963, с. 96], в святилище Таракташ II в Юго-Восточном Крыму [Потехина, 2009]. На территории Неаполя Скифского в слоях эллинистического и римского времени зафиксировано не менее 22 погребений детей в сосудах (чаще в лепных, реже в амфорах). Т.Н. Высоцкая указывала, что данный обряд не получил распространения, что было обусловлено меньшим греческим влиянием [Высоцкая, 1979, с. 169]. В.М. Зубарь отмечал, что в первые века нашей эры эта традиция была распространена среди смешанного населения и объяснял данное явление сильной эллинизацией негреческого населения Северного Причерноморья [Зубарь, 1982, с. 51].

На территории Северо-Западного Крыма данный обряд получил широкое распространение с классического периода. Древнейшие комплексы зафиксированы в некрополях Керкинитиды (с последней четверти V в. до н. э.), Калос Лимена, Заозерного и Панского I [Кутайсов, 2011, с. 47—48, 58—63; Рогов, 2011, с. 63]. После захвата усадеб херсонеситов около середины II в. до н. э. традиция захоронения детей в амфорах широко распространяется среди позднескифского населения. Интересно отметить, что захоронения младенцев совершались в подавляющем большинстве на территории поселений, а не некрополей, в отличие от эллинской традиции. Подобное погребение на территории могильника зафиксировано лишь однажды на Беляусе [Дашевская, 2014, с. 10—11]. Захоронения⁸ детей в могильнике Беляуса совершались в сходных или в одних и тех же погребальных сооружениях, что и взрослых. Захоронения детей в амфорах в позднескифских слоях широко представлены на городище Беляус [Дашевская, 2014, с. 11]. На территории Кульчукского некрополя найдено 18 подбойных и 1 плитовая детские могилы II в. до н. э. — I в. н. э. [Голенцов, 1994, с. 80—84]. На городище КараТобе данная традиция получает распространение в I в. до н. э. — I в. н. э., в то время как на территории некрополя она неизвестна [Внуков, 2013, с. 56—57]. Одно захоронение известно на Усть-Альминском городище [Высоцкая, 1994,

8. Судя по планам погребений, на территории некрополя хоронили детей в возрасте после одного-двух лет.

с. 25]. Интересно полное отсутствие захоронений детей в амфорах на Золотобалковском городище и могильнике [Вязьмитина, 1962; 1972].

Таким образом, можно говорить о проникновении от греков в позднеэллинистическое время традиции захоронения детей в сосудах в позднекифскую среду. Она была несколько видоизменена и погребения совершались преимущественно на территории поселений, а не могильников.

* * *

Наиболее полная информация получена о жилом горизонте (слой 4), который образовался в результате поспешного оставления позднекифского городища населением. Материалы и характер строительных остатков находят полные соответствия в стратиграфическом ярусе С5 Калос Лимена, который В.Б. Уженцев датировал концом третьей четверти I — началом II вв. н. э. На крупнейшем укреплении региона были прослежены глинобитные поверхности домов, перекрытые слоями глины (рухнувшие кровли) и мощными завалами камней, в которых массово встречаются панцири виноградных улиток. Для этого горизонта Калос Лимена также характерны трехслойные постелистые кладки как иррегулярные, так и созданные с соблюдением порядковки [Уженцев, 2006, с. 33—34, 104—105].

Находки представлены поровну фрагментами амфор синопских (30 %⁹), красноглиняных (15 %), светлоглиняных (2 %), колхидских (2 %) и лепных сосудов (48 %), а также обломками краснолаковой посуды (4 %).

Синопская амфора типа Син II из слоя 4, по мнению С.Ю. Внукова, является самой поздней из серии и не может быть датирована ранее конца I в. н. э.¹⁰ (рис. 10, 1).

Набор амфор, в целом, соответствует ассортименту в синхронных слоях Калос Лимена. К отличиям относится лишь малочисленность светлоглиняных узкогорлых амфор, что может быть обусловлено незначительной площадью раскопок.

Фрагмент краснолакового светильника с округлым рожком, украшенный многолепестковой розеткой в центре и поясом ов, находит аналогии в склепе 805 Усть-Альмы [Пуздровский, 2007, с. 187]. Подобные типы светильников датируются преимущественно концом I — первой половиной II в. н. э. [Вальдгауер, 1914, № 248; Левина, 1992, с. 50, № 82].

Краснолаковая керамика представлена фрагментами понтийской сигиллаты А. Наиболее выразительным является фрагмент чаши с туловом усеченно-конической формы и вертикальным бортиком с ребром в месте перехода стенок в бортик. Внутренняя поверхность сте-

нок украшена в технике «rouletting». По типологии Д.В. Журавлева, сосуд относится к форме 30.2 (форма V по классификации Дж. Хейса) и может быть отнесена ко второй половине I — началу II вв. н. э. [Журавлев, 2010, с. 60].

Фрагмент кубка с двумя прилепами от петлевидной ручки имеет плавно отогнутый венчик без ребра. Край образован отогнутой стенкой, под которой сделана двойная кольцевая нарезка. По типологии Д.В. Журавлева, сосуд относится к форме 33 и может быть отнесена к последней четверти I — началу / первой четверти II вв. н. э. [Журавлев, 2010, с. 63—64].

Фрагменты посусферических мисок принадлежат глубоким сосудам со слабо загнутыми внутрь венчиками и скругленным краем. Данные сосуды можно датировать последней четвертью I — началом II вв. н. э. [Журавлев, 2010, с. 54].

В целом, весь комплекс понтийской сигиллаты А однороден в хронологическом плане и относится к последней четверти I — началу II вв. н. э. и аналогичен материалам Калос Лимена [Уженцев, 2006, с. 34, 224, рис. 89].

Трехлопастный черешковый наконечник стрелы находит аналогии в колчанном наборе из склепа 715 Усть-Альминского могильника, который датируется I — началом II вв. н. э. [Пуздровский, 2007, с. 368, рис. 94, 49, 50].

Фрагмент бронзового зеркала и стеклянного сосуда не противоречат датировке слоя концом I — началом II вв. н. э., однако, ввиду фрагментарности не могут быть привлечены для уточнения датировки.

Обращает на себя внимание значительное число целых лепных сосудов: восемь чаш на конических поддонах, лепной светильник, часть горшка и пиксиды. Данное явление обусловлено поспешным оставлением укрепления жителями и его последующим разрушением. Обилие лепной керамики характерно и для стратиграфического яруса С5 Калос Лимена [Уженцев, 2006, с. 34, 225, рис. 90].

Верхняя часть лепного горшка (рис. 7, 9) относится, по типологии В.П. Власова, к группе с биконическим туловом, максимально расширенным в средней части, плечи отделены от нижней половины острым или сглаженным ребром (тип 22), с туловом средних пропорций (подтип 2), с гиперболоидным горлом (вариант А). Аналогичные горшки найдены в слоях I в. н. э. Южно-Донузлавского, Булганакского городищ и Калос Лимена [Власов, 1999, с. 69, 235, рис. 17, 12; Уженцев 2006, рис. 90, 1—3]. Еще два фрагмента венчиков близки биконическим горшкам с максимальным расширением тулова в верхней части (тип 21, подтип 3) (рис. 7, 5) [Власов, 1999, с. 66, 234, рис. 16, 2].

Два фрагмента горшков со слабопрофилированным туловом близки горшкам с цилиндрическим горлом (тип 4, подтип 2, вариант С) (рис. 7, 3, 4). Подобные сосуды известны на Булганакском городище в слоях рубежа эр [Власов, 1999, с. 52].

9. От общего количества керамики из слоя.

10. Хочу выразить благодарность специалисту за консультации.

Лепные чаши относятся к группе сосудов на высокой подставке. Восемь изделий имеют расходящиеся или вертикальные края, полусферическое или усеченно-коническое тулово и усеченно-коническую ножку подставку (тип 7, вариант А). Подобные изделия датируются от III / II вв. до н. э. — II / III в. н. э. и являются отличительным признаком культуры поздних скифов [Власов, 1999, с. 140—141].

Интерес вызывает лепная чаша с четырехгранной чашечкой и ножкой (тип 7, вариант С) (рис. 11, 3). Аналогичные изделия известны в слоях и комплексах I — начала II вв. н. э. Булганакского городища и могильника Усть-Альма (склеп № 120). Данный тип чаш особенно многочисленен в Золотой Балке [Вязьмитина, 1962, с. 44, 45, 94, 214] и, по предположению В.П. Власова, данная форма, вероятно, была выработана приднепровскими скифами. После гибели своих поселений они привнесли данную традицию в Крым к поздним скифам, а несколько позднее и на Боспор [Власов, 1999, с. 141].

Лепная «шпиксида» (рис. 7, 1) имеет прямую аналогию в могиле 668 а Усть-Альмы [Пуздровский, 2007, с. 355, рис. 82, 7]. Лепной светильник (рис. 7, 2) относится к открытым без носика-слива с кольцевидной ручкой (тип 1, вариант С). Подобные изделия датируются I—III вв. н. э. [Власов, 1999, с. 128, с. 260, рис. 42, 22].

Таким образом, весь комплекс материальной культуры слоя 4 может быть датирован последней четвертью I — началом / первой четвертью II вв. н. э.

После разрушения укрепления, оно, по всей видимости, какое-то время либо периодически используется населением (слои 2—3). С этим слоем связана кладка «в елочку» (№ 2). Аналогичные кладки зафиксированы в первые века нашей эры в Золотой Балке [Вязьмитина, 1962, с. 107], а также на античных памятниках [Гайдукевич, 1952, с. 127]. Исследователи связывают их появление с варварской традицией [Крыжицкий, 1982, с. 138]. Кладка «в елочку» является позднейшим сооружением раннеримского времени из исследованных, которое было создано поверх завала камней и ниже лежащего «жилого» слоя. Создание данной кладки и малочисленные находки, вероятно, связаны с использованием развалин в качестве зимовий сарматами, как это предполагал для Калос Лимена В.Б. Уженцев [Уженцев, 2006, с. 135].

* * *

В результате катастрофических событий первой и третьей четвертей I в. н. э., связанных, вероятно, с походами боспорского царя Аспурга, римской военной активностью, действиями скифов Юго-Западного Крыма и примкнувших к ним сарматов прекращает функционирование значительная часть позднескифских памятников Северо-Западного Крыма [Уженцев, 2006, с. 132—134]. А.Е. Пуздровский отмечает малочисленность комплексов

II в. н. э., что говорит о слабой заселенности Северо-Западного Крыма. Это могло быть связано с оттоком населения в Юго-Западный Крым. Исследователь предполагает постепенное угасание оседлой жизни в данном степном регионе до середины II в. н. э. В это же время появляется группа полукочевого (?) населения, с которым можно связывать находки надгробных рельефов и стел с некрополя Джан-Бабы и Поповки [Пуздровский, 2007, с. 91]. Прекращение жизни на позднескифских городищах Северо-Западного Крыма в начале II в. н. э. связано с перемещением сарматских племен на запад. В это время нападением подвергаются и городища Нижнего Поднепровья.

Богданова Н.О. Могильник I ст. до н. э. — III ст. н. э. біля с. Завітне Бахчисарайського району // Археологія. — 1963. — Т. 15. — С. 95—109.

Буйских А.В. Пространственное развитие Херсонеса Таврического в античную эпоху. — Симферополь, 2008. — 424 с. (МАИЭТ. — Supplementum. — Вып. 5).

Бураков А.В. Козырьское городище рубежа и первых столетий нашей эры. — К., 1976. — 159 с.

Вальдгауер О.Ф. Античные глиняные светильники. — СПб., 1914. — 128 с.

Власов В.П. Этнокультурные процессы в Крыму в III в. до н. э. — IV в. н. э. по материалам лепной керамики: Дис. ... канд. ист. наук. — Симферополь, 1999. — 263 с.

Внуков С.Ю. Причерноморские амфоры I в. до н. э. — II в. н. э. — СПб., 2006. — Ч. II: Петрография, хронология, проблемы торговли. — 318 с.

Внуков С.Ю. Раскопки на греко-скифском городище Кара-Тобе // АДУ 2012. — Київ; Луцьк, 2013. — С. 38—40.

Высотская Т.Н. Неаполь — столица государства поздних скифов. — К., 1979. — 206 с.

Высотская Т.Н. Усть-Альминское городище и некрополь. — К., 1994. — 207 с.

Вязьмитина М.И. Золота балка: Поселення сарматського часу на Нижньому Дніпрі. — К., 1962. — 240 с. *Вязьмитина М.И.* Золотобалковский могильник. — К., 1972. — 190 с.

Гайдукевич В.Ф. Раскопки Тиритаки в 1935—1940 гг. // МИА. — 1952. — № 25. — С. 15—134.

Голенцов А.С. Охранные раскопки античного Кульчукского городища и могильника в 1989—1993 гг. // АИК 1993. — Симферополь, 1994. — С. 80—84.

Гречко Д.С. Некоторые проблемы изучения архаического некрополя Ольвии Понтийской // РА: sp. — 2010. — Vol. VI. — nr. 2. — С. 44—57.

Дашевская О.Д. Некрополь Беляуса. — Симферополь, 2014. — 284 с.

Журавлев Д.В. Краснолаковая керамика Юго-Западного Крыма I—III вв. до н. э. — Симферополь, 2010. — 320 с. (МАИЭТ. — Supplementum. — Вып. 9).

Зубарь В.М. Некрополь Херсонеса Таврического I—IV вв. до н. э. — К., 1982. — 143 с.

Крыжицкий С.Д. Жилые дома античных городов Северного Причерноморья: VI в. до н. э. — IV в. н. э. — К., 1982. — 163 с.

Кутайсов В.А. Курганный некрополь Калос Лимена. — К., 2011. — 240 с.

Ланцов С.Б. Отчет об археологической экспертизе территории около поселения Джан-Баба (Марьино) у села Марьино Окуневского сельсовета АРК. 2009 г. // НА ІА НАН України. — 2009/[6. н.].

Лалин В.В. Греческая колонизация Северного Причерноморья. — К., 1966. — 238 с.

- Лашков Ф.Ф. Камеральное описание Крыма, 1784 года // Изв. Таврич. ученой архивной комиссии. — 1888. — Т. 6. — С. 54.
- Левина Э.А. Античные светильники Одесского археологического музея (I—VI вв. н. э.). — Одесса, 1992. — 104 с.
- Потехіна І.Д. Поховання немовлят у горщиках біля святилища Таракташ II: антропологічний аспект // Археологія. — 2009. — № 2. — С. 50—54.
- Приднєв С.В. Работы Западно-Крымской экспедиции в 2002 г. // АБУ 2002—2003 рр. — К., 2004. — С. 50—54.
- Пуэдровский А.Е. Крымская Скифия. II в. до н. э. — III в. н. э. Погребальные памятники. — Симферополь, 2007. — 493 с.
- Рогов Е.Я. Некрополь Панское 1 в Северо-Западном Крыму. — Симферополь, 2011. — 216 с. (МАИЭТ. — Supplementum. — Вып. 10).
- Смекалова Т.Н. Дистанционные и геофизические исследования поселений античной эпохи в северо-западном Крыму. — Симферополь, 2011. — 293 с. (МАКК. — Вып. V).
- Сорокина Н.П., Сударев Н.И. Детские погребения Северного Причерноморья VI—III вв. до н. э. // Stratum plus. — 2000. — № 3. — С. 193—204.
- Уженцев В.Б. Эллины и варвары Прекрасной Гавани. — Симферополь, 2006. — 248 с.
- Шелов Д.Б. Некрополь Танаиса. — М., 1961. — 98 с. (МИА. — № 98).
- Шульц П.Н. Дневник полевых исследований 1933 г. // МАКК. — Симферополь, 2010. — Вып. III. — С. 13—24.
- Шульц П.Н. О работах Евпаторийской экспедиции // СА. — 1937. — № 3. — С. 253.
- Шульц П.Н. Евпаторийский район // Археологические исследования в РСФСР, 1934—1936 гг. — М.; Л., 1941. — С. 72.
- Шульц П.Н. Надгробный рельеф из с. Марьино // СХМ. — 1963. — Вып. III. — С. 3—10.
- Шульц П.Н. Дневник полевых исследований 1933 г. // МАКК. — Симферополь, 2010. — Вып. III. — С. 13—24.
- Соломоник Э.И. Надписи на стеле из с. Марьино // СХМ. — 1963. — Вып. III. — С. 10—15.
- Щеглов А.Н. Разведки 1959 года на западном побережье Крыма // СХМ. — 1961. — Вып. II. — С. 71—77.
- Щеглов А.Н. Северо-Западный Крым в античную эпоху. — Л., 1978. — 153 с.
- Щеглов А.Н. 25 лет работ Тарханкутской экспедиции: итоги и перспективы // КСИА. — 1985. — Вып. 182. — С. 3.
- Garland R. The Greek Way of Death. — London, 1985. — 224 p.

Д. С. Гречко

ДОСЛІДЖЕННЯ ГОРОДИЩА ДЖАН-БАБА У ПІВНІЧНО- ЗАХІДНОМУ КРИМУ

У 2013 р. експедицією ІА НАН України було проведено перші розкопки на городищі Джан-Баба біля с. Мар'їно Чорноморського р-ну АРК. У південно-західній частині укріплення було закладено розкоп площею 50 м².

Під дерном та двома шарами суглинку було розчищено завал каменю, серед якого було зафіксовано тришарову кладку «у ялинку».

Під кам'яним завалом зафіксовано насичений знахідками шар, що залягав на глинобитній підлозі та був перекритий сирцевим завалом. Значна

кількість цілих форм посуду, вісім ліпних кубків, світильник, горщик, синопська амфора типу Син II вказує на те, що укріплення було поспіхом кинуте, а споруди спалені на початку II ст. н. е.

Глинобитна підлога перекривала суглинковий шар з домішками золи та сирця, у якому було зафіксовано два поховання немовлят у колхідській та червоноглиняній (Боспор чи Херсонес?) амфорах. Амфори були накріті дном ліпної посудини та днищем амфори типу Син IVa відповідно.

У розкопі було виявлено частину стіни. Кладка тришарова, постелиста. Каміні викладались як іррегулярно, так і з дотриманням рядності.

Знахідка у завалі каменів вторинно використаного обробленого будівельного блоку та фрагмент чорнолакової посудини дозволяють припускати виникнення укріплення, у якості херсонеської садиби, у ранньоелліністичний період. Досліджені нашарування відносяться до ранньоримського часу та датуються останньою чвертю I — першою половиною II ст. н. е.

К л ю ч о в і с л о в а: хора Херсонеса, пізньоскіфські городища, Північно-Західний Крим, еллінізм, ранньоримський час.

D. S. Grechko

THE INVESTIGATIONS IN THE FORTIFIED SETTLEMENT DZHAN-BABA IN THE NORTHERN- WEST CRIMEA

The expedition of the Institute of archaeology of NASU in 2013 has started excavations in the fortified settlement Dzhan-Baba near the village Mar'ino of Chernomorskiy region of ARK. The excavation sector was started in the Southern-West part of the fortification. Its space is 50 m².

There is a heap of rocks was cleaned under the turf and two layers of loam. The three layers wall with the shape of fir-tree was there. Under the heap of rocks the stratum with numerous finds was found. It located on the clay floor and was covered by the adobe heap. The numerous intact vessels eight hand-made cups, lamp, pot, sinopean amphora of the type Sin II) evidence that this fortification was hastily abandoned and its structures were burned in the beginning of the 2 century AD. The clay floor had covered the loam stratum with inclusions of ash and pieces of adobe bricks. There are two infant burials were fixed there. They were made in Kolhidian and red-clay Bosphorus or Chersonesos?) amphorae. These amphorae were covered by the bottom of hand-made vessel and by the bottom of the amphora of the type Sin Iva accordingly. There is a part of the wall was found in this excavation sector. This wall is three layered. Some stones were irregular.

The finds of secondary used worked rock and fragment of black-glazed vessel allow us to suppose that this fortification has appeared as Chersoneses farm in early-Hellenistic period. The excavated strata belong to the early-Roman period and could be dated by the last quarter of the 1 — first half of the 2 centuries AD.

Key words: Chersoneses chora, late-Scythian fortified settlements, Northern-West Crimea, Hellenistic period, early-Roman period.

Одержано 22.01.2015

БУСЫ ИЗ МОГИЛЬНИКА КРАСНЫЙ МАЯК КАК ХРОНОИНДИКАТОР

Статья посвящена анализу бус из позднескифского некрополя Красный Маяк на Нижнем Днепре, исследованном Позднескифской археологической экспедицией ИА НАН Украины в 2011—2013 гг. при участии автора. Рассматривается возможность использования бус в качестве хроноиндикатора.

Ключевые слова: бусы и подвески, хроноиндикатор, позднескифская археологическая культура.

Позднескифский археологический комплекс Красный Маяк (городище и могильник) расположен на территории одноименного села Бериславского района Херсонской области. Городище и могильник являются памятниками истории и культуры национального значения.

Первые погребения были открыты здесь в XIX в. при земляных работах в монастырской усадьбе. Большой некрополь был обнаружен также к югу от нее, на высоком берегу Днепра, примерно в километре от городища. Монахи раскопали 136 грунтовых могил позднескифской и черняховской культур [Гошкевич, 1913, с. 21].

В 1975 г. А.В. Бодянский, при строительстве новой части поселка к северу и северо-востоку от Пропасной балки и городища, обнаружил еще один могильник. Э.А. Сымоновичем в 1976—77 гг. здесь за два сезона была вскрыта 41 могила [Сымонович, 1976, 1977].

После десятилетнего перерыва работы на могильнике возобновила О.А. Гей. В течение полевых сезонов 1986—1988 гг. было раскопано еще 67 могил [Симоненко, Гей, 2012]. Коллекция из раскопок 1976—1988 гг. хранится в ГИМ.

© Е.С. ДЗНЕЛАДЗЕ, 2015

В последние годы местные жители интенсивно грабили могильник, уничтожив около 200 захоронений.

Исследования могильника были возобновлены в 2011 г. Позднескифской археологической экспедицией ИА НАН Украины под руководством А.В. Симоненко [Симоненко и др., 2011/22, 2012/4, 2013/2]. За 2011—2013 гг. экспедицией было исследовано 12 захоронений.

Погребальные сооружения представляли собой земляные склепы с многократными захоронениями, часть являлась индивидуальными погребениями в ямах с подбоями и простых ямах. Могильник функционировал в I в. до н. э. — первой половине III в. н. э.

Большинство из исследованных погребений, в числе прочего инвентаря, содержало и бусы — стеклянные монохромные и полихромные, с металлической прокладкой, каменные, металлические, янтарные и гагатовые, а также бусы и бисер из египетского фаянса.

Корреляция бусин с другими элементами убора, в особенности с фибулами и пряжками, наглядно показывает возможность использования таких изделий различных типов в качестве хроноиндикатора. Массовые находки монохромных стеклянных бусин в могилах редко позволяют получить узкую дату и, как правило, датируют погребение в диапазоне одного-двух веков. Точнее определить дату комплекса позволяют полихромные бусы со сложным орнаментом, египетский фаянс, изделия из полудрагоценного камня и фигурные подвески.

Типология бусин дана по Е.М. Алексеевой [Алексеева, 1975; 1978; 1982].

Погребение 109 (катакомба). Погребение ограблено и разрушено. На дне ямы и в запол-

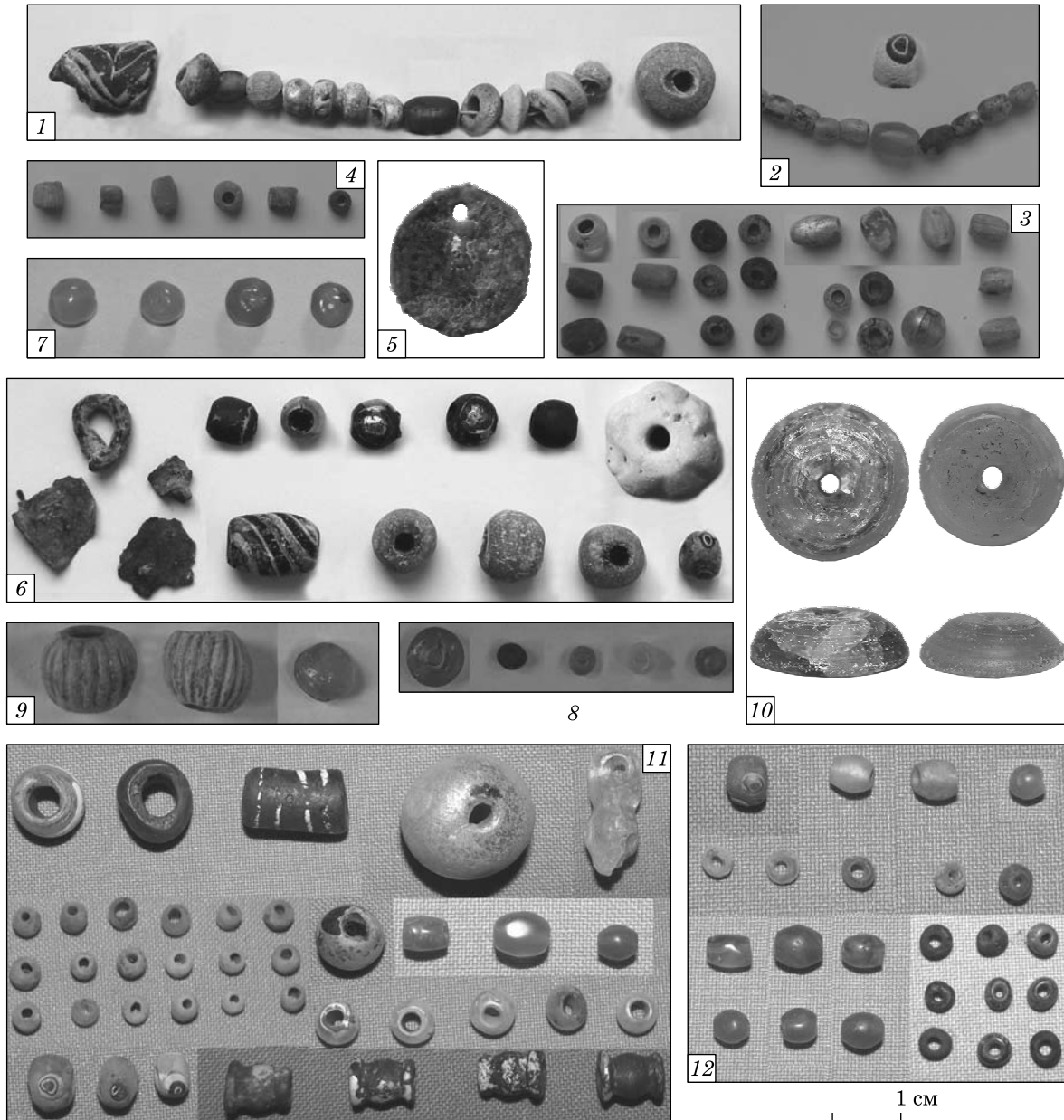

Рис. 1. Бусы из погребений: 1 — 109; 2 — 110; 3 — 111; 4 — 112; 5 — монета-медальон из погребения 113; 6 — 113; 7 — 114; 8 — 115; 9 — 116; 10 — 117; 11 — 118; 12 — 120

нении найдены разрозненные кости 7 человек (3 взрослых: женщина до 25 лет, взрослый и пожилой мужчины, четверо детей: до 1 года, два новорожденных и ребенок 3—4 лет¹) [Симоненко и др., 2012а]. Среди костей было найдено 18 бусин (рис. 1, 1).

1. Коротко-цилиндрический рубленый бисер голубого цвета — 6 экз.

2. Шаровидная бусина голубого фаянса диаметром 10 мм, диаметр канала 2 мм. Тип 3г, I—II в. н. э. [Алексеева, 1975, с. 31].

3. Фрагмент крупной цилиндрической бусины с продольным зигзагообразным полихромным орнаментом. Полосы: лиловая, синяя,

зеленая, коричневая, желтая из прозрачного стекла, глухая желтая и черная, разделенные линиями из глухого белого стекла. Ядро бусины из черного глухого стекла. Наибольшая ширина сохранившейся части 9 мм, длина фрагмента 15 мм, диаметр канала 3 мм. Тип 289, первые века н. э. [Алексеева, 1978, с. 50].

4. Округлая четырехсекционная бусина из прозрачного стекла с металлической прокладкой, размерами 15 × 5 мм, диаметр канала 2 мм. Тип 16, первые века н. э. [Алексеева 1978, с. 29].

5. Биконические поперечно-сжатые бусы из голубого фаянса, размерами 3 × 7 мм, диаметр канала 2 мм — 3 экз. Тип 11, I—II в. н. э. [Алексеева, 1978, с. 33].

1. Определение к. и. н. Л.В. Литвиновой.

6. Биконическая поперечно-сжатая из бирюзового фаянса, размерами 3×7 мм, диаметр канала 2 мм. Тип 11, I—II в. н. э. [Алексеева, 1978, с. 33].

7. Биконическая поперечно-сжатая из глухого темно-коричневого (бурого) стекла, размерами 4×7 мм, диаметр канала 1,5—2 мм. Тип 90, распространены с VI в. до н. э. по III в. н. э. [Алексеева, 1978, с. 68].

8. Бочковидная из золотистого прозрачного стекла с серебристой металлической прокладкой, размерами 5×4 мм, диаметр канала 1—1,5 мм. Тип 26, римское время [Алексеева, 1978, с. 30].

9. Шаровидная бусина из прозрачного бесцветного стекла с металлической прокладкой, диаметром 5 мм, диаметр канала 1,5 мм. Края отверстий не обработаны. Тип 16, первые века н. э. [Алексеева, 1978, с. 29].

10. Шаровидная бусина из глухого голубого стекла, диаметром 5 мм, диаметр канала 1 мм. Тип 16, IV в. до н. э. — II в. н. э. [Алексеева, 1978, с. 65].

11. Бочковидная бусина из глухого черного стекла, размерами 7×5 мм, диаметр канала 1 мм. Тип 19, I—II в. н. э. [Алексеева, 1978, с. 65].

Таким образом, общая дата комплекса по бусам I—II в. н. э.

Погребение 110 (яма с подбоем) принадлежало женщине 30—40 лет. В районе шеи было найдено 34 бусины (рис. 1, 2).

1. Бочковидные из прозрачного бесцветного стекла с золотистой металлической прокладкой, размерами $(3-4,5) \times (3,5-4,5)$ мм, диаметр канала 1,5 мм — 31 экз. Тип 2а, III в. до н. э. — III в. н. э. [Алексеева, 1978, с. 29].

2. Сердоликовая бочковидная, размерами 6×5 мм, диаметр канала 1 мм, сверление канала двустороннее. Тип 3б, эллинистические и римского времени [Алексеева, 1982, с. 16].

3. Голубой коротко-цилиндрический рубленый бисер — 1 экз.

4. Шаровидная бусина из глухого белого стекла с двумя слоисто-щитковыми сине-серыми глазками. Возможно, третий глазок не сохранился. Размеры 6×8 мм, диаметр канала 1,5—2 мм. Тип 26б, I в. н. э. [Алексеева, 1975, с. 59].

Наиболее вероятная узкая дата комплекса — I в. н. э.

Погребение 111 (яма с подбоем). В могиле находился скелет подростка 12—14 лет, в районе шеи, вокруг кистей и щиколоток найдены бусы, общим числом 97 экз. (рис. 1, 3).

Бусы у шеи.

1. Мелкий бирюзовый коротко-цилиндрический бисер — 5 экз.

2. Бочковидная бусина из прозрачного бесцветного стекла с золотистой металлической прокладкой, размерами 5×3 мм, диаметр канала 1—1,5 мм.

Бусы с правой руки.

1. Коротко-цилиндрический рубленый голубой бисер — 6 экз. и один в обломке.

Левая рука.

1. Коротко-цилиндрический рубленый голубой бисер — 8 экз.

2. Бочковидная бусина из глухого красного стекла, размерами 6×4 мм, диаметр канала 2 мм.

3. Шаровидная бусина из прозрачного бесцветного стекла с золотистой металлической прокладкой, диаметром 5 мм, диаметр канала 1 мм.

4. Бочковидная бусина из прозрачного золотистого стекла с золотистой металлической прокладкой, размерами 4×3 мм, диаметр канала 0,5—1 мм.

5. Округлая поперечно-сжатая бусина из глухого красного стекла, размерами 3×5 мм, диаметр канала 1,5 мм.

Правая нога.

1. Бочковидные бусы из прозрачного золотистого стекла с золотистой металлической прокладкой, размерами 6×4 мм, диаметр канала 1—1,5 мм — 5 экз.

2. Цилиндрическая бусина из глухого красного стекла, размерами 4×3 мм, диаметр канала 1 мм — 1 экз.

3. Округлые поперечно-сжатые бусы из глухого черного стекла, размерами 3×5 мм, диаметр канала 2 мм — 3 экз.

4. Цилиндрическая бусина из глухого черного стекла, размерами 4×4 мм, диаметр канала 1 мм.

Левая нога.

1. Округлые поперечно-сжатые бусы из полупрозрачного темно-коричневого, почти черного, стекла, размерами $3 \times (4-5)$ мм, диаметр канала 1 мм — 6 экз.

2. Бочковидные из золотистого прозрачного стекла с золотистой металлической прокладкой, размерами 4×6 мм, диаметр канала 1—1,5 мм и 1,5—2 мм — 4 экз.

3. Шаровидная бусина из прозрачного золотистого стекла с золотистой металлической прокладкой, размерами 5×6 мм, диаметр канала 1,5—2 мм — 1 экз.

Часть бус были найдены в заполнении ямы.

1. Коротко-цилиндрический рубленый бисер голубого цвета — 27 экз.

2. Округлые поперечно-сжатые бусы из полупрозрачного темно-коричневого, почти черного, стекла, размерами $(2-4) \times 5$ мм, диаметр канала 1 мм — 9 экз.

3. Бочковидные бусы из полупрозрачного синего стекла, размерами $(5-6) \times (4-5)$ мм, диаметр канала 1,5—2 мм — 2 экз.

4. Цилиндрические бусы из полупрозрачного синего стекла, размерами 6×4 мм, диаметр канала 1,5—2 мм и 1,5 мм — 2 экз.

5. Бочковидные бусы из глухого красного стекла, размерами $(5-6) \times 4$ мм, диаметр канала 1—1,5 мм — 4 экз.

6. Округлая поперечно-сжатая бусина из глухого красного стекла, размерами (2,5—5) × 4 мм, диаметр канала 1,5—2 мм.

7. Округлые бусы из прозрачного желтоватого стекла с золотистой металлической прокладкой, размерами 6 × 7 мм, диаметр канала 2 мм; 4 × 5 мм, диаметр канала 1,5—2 мм (2 экз.); 2,5 × 3 мм, диаметр канала 1,5 мм.

8. Округлая поперечно-сжатая бусина из прозрачного желтоватого стекла с металлической прокладкой, размерами 2 × 4 мм, диаметр канала 1,5 мм.

9. Бочковидная бусина из прозрачного стекла с золотистой металлической прокладкой, размерами 6 × 5 мм, диаметр канала 1,5 мм.

Бусы с металлической прокладкой относятся к широко распространенному в эллинистическое и римское время типу 1 [Алексеева, 1978, с. 29]. Бочковидные бусы из глухого красного стекла тип 22 были распространены в I—II вв. н. э. [Алексеева, 1978, с. 65]. Цилиндрические бусины из глухого красного стекла тип 57 характерны для I—III н. э. [Алексеева, 1978, с. 67]. Цилиндрические бусины из полупрозрачного голубого стекла также имеют широкую дату I—IV в. н. э. Бочковидные синие бусины — тип 29, I—III в. н. э. [Алексеева, 1978, с. 65—66]. Округлые поперечно-сжатые бусы из полупрозрачного темно-коричневого, почти черного, стекла бытовали с I по IV в. н. э. и были наиболее популярны во II—III вв. н. э.

Таким образом, бусы из одноцветного стекла и бусы с металлической прокладкой различных форм дают широкую дату погребения I—III в. н. э.

Погребение 112 (яма с подбоем) принадлежало женщине 25—30 лет. В районе груди и в заполнении найдено 6 бусин (рис. 1, 4).

1. Округлые поперечно-сжатые бусы из глухого красного стекла, размерами 4 × 4 мм, диаметр канала 1 мм — 2 экз. Тип 3, характерны для I—III вв. н. э. [Алексеева, 1978, с. 63].

2. Коротко-цилиндрическая бусина из красного глухого стекла, размерами 3 × 3,5 мм, диаметр канала 1 мм.

3. Цилиндрическая бусина из глухого красного стекла, размерами 4 × 3 мм, диаметр канала 1 мм. Цилиндрические бусины из глухого красного стекла. Тип 57 характерны для I—III н. э. [Алексеева, 1978, с. 67].

4. Бочковидная из глухого красного стекла, размерами 5 × 4 мм, диаметр канала 1 мм. Тип 22, были распространены в I—II н. э. [Алексеева, 1978, с. 65].

5. Коротко-цилиндрическая бусина из гагата, размерами 2 × 3 мм, диаметр канала 1 мм. Тип 27, характерны для I—II в. н. э. [Алексеева, 1978, с. 14].

Наиболее вероятная дата погребения по бусам — I—II вв. н. э.

Погребение 113 (яма с заплечиками). В могиле находились разрозненные кости четверых

детей — двух новорожденных, ребенка до 2 лет и младенца 12—18 месяцев. Слева от скопления костей была найдена монета-медальон, среди костей найдены 15 бусин.

1. Медальон из монеты Синопы времени Митридата VI Евпатора (84—64 гг. до н. э.²). Тетрахалк: вес — 8,96 гр., диаметр — 20 мм (рис. 1, 5).

Бусы (рис. 1, 6).

1. Шаровидные бусы из прозрачного стекла с золотистой металлической прокладкой, диаметром 6 мм, диаметр канала 1—1,5 мм — 3 экз.

2. Бочковидные бусы из прозрачного стекла с золотистой металлической прокладкой, размерами 5 × 6 мм, диаметр канала 1—1,5 мм — 3 экз.

3. Шаровидные, слегка сжатые бусы из глухого голубого стекла. Ядро — из прозрачного зеленого стекла. Размеры (8—10) × (10—11) мм, диаметр канала 2—2,5 мм — 4 экз.

4. Мелкая бочковидная глазчатая бусина из глухого красного стекла с четырьмя глазками, размерами 5 × 7 мм, диаметр канала 1,5—2 мм. Тип 27е, вторая половина I—II в. н. э. [Алексеева, 1975, с. 60].

5. Бочковидная полихромная бусина с наклонным спиралевидным орнаментом из прозрачных зеленых, голубых, желто-коричневых полос, разделенных белыми линиями из глухого стекла и золотыми нитями. Ядро бусины из молочно-белого глухого стекла. Размеры 13 × 9 мм, диаметр канала 2,5 мм. Тип 249. Появляются в I в. до н. э., распространены в I—II в. н. э. [Алексеева, 1978, с. 47].

6. Бронзовая подвеска в виде петли из круглой в сечении проволоки, размерами 10 × 7 мм.

7. Фрагменты небольшой бронзовой пронызи размерами 10 × 5 мм из сложенной пополам пластинки.

8. Крупная округло-биконическая дольчатая бусина из глухого белого стекла, диаметром 21 мм. Тип 142, I—II вв. н. э. [Алексеева, 1978, с. 71].

По бусам погребение можно датировать I—II вв. н. э.

Погребение 114 (катакомба). Во входной яме найдены кости ног и зубы лошади, фрагменты костей рук и черепа человека. По всей камере в заполнении найдены кости четырех человек — двух взрослых (мужчина, пожилая женщина), подростка и новорожденного ребенка.

Погребение ограблено и разрушено. На дне ямы найдены мелкие частицы золотой фольги, фрагмент костяной пиксиды с тамгами и 5 бусин (рис. 1, 7).

1. Шаровидные из светлого сердолика, размерами (5—6) × (6—6,5) мм, диаметр канала 1 мм — 2 экз.

2. Определение Д.Н. Сикозы.

2. Мелкие поперечно-сжатые из темного сердолика, размерами (3—4) × (5—7) мм, диаметр канала 0,5—1 мм — 3 экз.

Обе разновидности таких сердоликовых бус отнесены Е.М. Алексеевой к типу 2в с датировкой концом I в. до н. э. — I в. н. э. [Алексеева, 1982, с. 15].

Находка костяной пиксиды с тамгой в погребении позволяет сузить дату до середины I — начала II в. н. э. Аналогичная пиксида происходит из Соколовой Могилы и отнесена А.В. Симоненко ко второй типологической группе пиксид, найденных в сарматских погребениях «восточной волны» середины I — начала II в. н. э. [Симоненко, 2011, с. 110—111].

Погребение 115 (яма с подбоем). Принадлежало женщине 25—30 лет. В районе шеи найдено 6 бусин (рис. 1, 8).

1. Дисквидная из прозрачного желтого стекла, диаметр 8 мм. Тип 6, I в. до н. э. — II в. н. э. [Алексеева, 1978, с. 63—64].

2. Бочковидная из прозрачного бесцветного стекла, с металлической прокладкой, размеры 4 × 3 мм. Тип 1а, римское время (распространенный тип бусин).

3. Короткоцилиндрическая из полупрозрачного синего стекла, диаметр 3 мм. Тип 15, первые века н. э. [Алексеева, 1978, с. 64—65].

4. Короткоцилиндрические из полупрозрачного охристого стекла, диаметр 4 мм — 2 экз. Тип 6, I в. до н. э. — II в. н. э. [Алексеева, 1978, с. 63—64].

5. Короткоцилиндрический голубой бисер.

По бусам погребение можно датировать I—II в. н. э. Погребение 115 перерезало входную яму погребения 116. Таким образом, погребение 115 было совершено не ранее второй половины I — начала II в. н. э., когда склеп погребения 116 уже перестал использоваться.

Погребение 116 (катакомба). В катакомбе обнаружены скелеты пожилых мужчины и женщины. У женщины на шее была половинка округлой сердоликовой бусины диаметром 8 мм (рис. 1, 9). Тип 2а, I—II вв. н. э. [Алексеева, 1982, с. 15]. В районе шеи мужского скелета лежали две ребристые округлые бусины из голубого фаянса с хорошо промоделированными дольками (рис. 1, 9). Диаметр 18 мм. Тип 16г, I—II вв. н. э. [Алексеева, 1975, с. 34].

Фаянсовые бусины, в сочетании с найденными в погребении бронзовой подвязной фибулой «лебяжинской» серии (серия IV по В.В. Кропотову) и сильно профилированной фибулой западного типа (группа 10, вариант 1 по В.В. Кропотову) датируют его второй половиной I — началом II в. н. э. [Кропотов, 2010, с. 161, 226].

Погребение 117 (катакомба). Ограблено и разрушено. В погребении найдены фрагмент крупной железной пряжки с хоботовидным язычком и две бусины из голубого прозрачного стекла (рис. 1, 10).

1. Дисквидная полусферическая, диаметром 25 мм.

2. Такая же, усечено-конической формы.

Подобные бусины отнесены М. Темпельман-Мончиньской к группе XIX, типы 184, 185 [Tempelman-Ма́czyńska, 1985, Taf. 3, s. 47].

По бусам и пряжке погребение можно датировать V в. н. э.

Погребение 118 (катакомба) было ограблено и разрушено. На дне ямы найдены кости двух взрослых людей и россыпь бус (84 экз.) (рис. 1, 11).

1. Сердоликовые бочковидные бусины. Длина 5, 6, 7 мм, ширина 4, 6, 7 мм, диаметр канала 1,5 мм, двустороннее сверление с насечками у края канала — 3 экз. Тип 3б, эллинистическое и римское время [Алексеева, 1982, 16].

2. Рубленый фаянсовый бисер бирюзового цвета. Длина 1 мм, диаметр 3 мм, диаметр канала 0,5 мм — 22 экз.

3. 58 бусин из стекла.

Шаровидная из прозрачного стекла желтого цвета, длина 16 мм, диаметр 17 мм, диаметр канала 4 мм — 1 экз. Тип 6, I в. до н. э. — II в. н. э. [Алексеева, 1978, с. 63—64].

Цилиндрическая из глухого стекла черного цвета, украшена спиральным орнаментом — белой полосой поперек корпуса. Длина 17 мм, ширина 9 мм, диаметр канала 4 мм — 1 экз. Тип 215а, рубеж эр и первые века н. э. [Алексеева, 1978, с. 45].

Округлая поперечно-сжатая из глухого стекла черного цвета, длина 8 мм, диаметр 12 мм, диаметр канала 8 мм — 1 экз. Тип 1, II—III вв. н. э. [Алексеева, 1978, с. 62—63].

Округлая поперечно-сжатая из глухого стекла зеленого цвета с белой полосой поперек корпуса. Длина 8 мм, диаметр 12 мм, Канал конической формы, диаметр канала 5 мм — 1 экз. Близка типу 202, I в. н. э. [Алексеева, 1978, с. 44].

Шаровидная из глухого синего стекла с белой полосой поперек корпуса. Длина 8 мм, диаметр 10 мм, канал конический 3 мм — 1 экз. Тип 202, I в. н. э. [Алексеева, 1978, с. 44].

Округлые поперечно-сжатые глазчатые бусины из желто-зеленого глухого стекла с тремя накладными бело-синими глазками. Длина 5—7 мм, диаметр 6—8 мм, диаметр канала 2—2,5 мм — 3 экз. Тип 28в, I—II в. н. э. [Алексеева, 1975, с. 60].

Катушковидные бусы с золотистой металлической прокладкой. Длина 8 мм, ширина 7 мм, диаметр канала 3 мм — 4 экз. Тип 22, I—III в. н. э. [Алексеева, 1978, с. 32].

Округлые поперечно-сжатые бусины с золотистой металлической прокладкой. Длина 4 мм, диаметр 7 мм, диаметр канала 2 мм — 9 экз. Тип 1а, эллинизм и римское время [Алексеева, 1978, с. 29].

Шаровидные мелкие бусины из прозрачного стекла с золотистой металлической проклад-

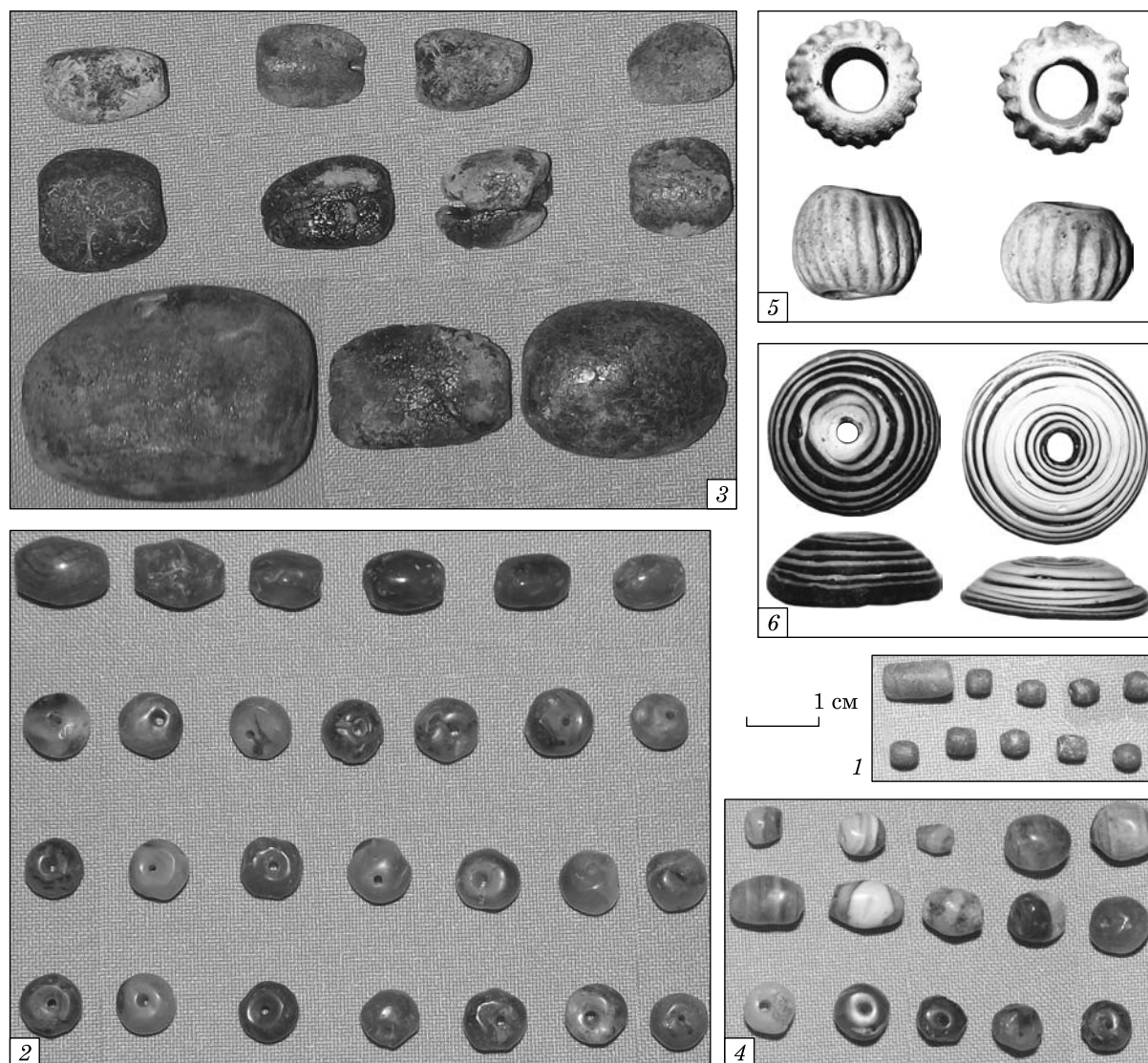

Рис. 2. Бусы из погребения 119, скелет 1: 1 — с шеи; ожерелья: 2 — сердоликовое; 3 — янтарное; 4 — обшив-ка рукавов; бусины из кошелька: 5 — фаянсовые; 6 — полихромные

кой. Длина 3 мм, диаметр 4 мм, диаметр канала 2 мм — 6 экз. Тип 1а, эллинизм и римское время [Алексеева, 1978, с. 29].

Шаровидная мелкая бусина из глухого красного стекла. Длина 3 мм, ширина 3 мм, диаметр канала 1 мм — 1 экз. Тип 3, I—III вв. н. э. [Алексеева, 1978, с. 63].

Шаровидные мелкие бусины из глухого зеленого стекла. Длина 4 мм, диаметр 5 мм, диаметр канала 1,5 мм — 15 экз. Тип 9, I—IV вв. н. э. [Алексеева, 1978, с. 64].

Бочковидные, из стекла с золотистой металлической прокладкой. Длина 3—8 мм, ширина 2—5 мм, диаметр канала 1—2 мм — 10 экз. Тип 2а, I—III вв. н. э. [Алексеева, 1978, с. 32].

Бочковидные, из глухого красного стекла. Длина 5 мм, ширина 3 мм, диаметр канала 1 мм — 2 экз. Тип 22, I—II вв. н. э. [Алексеева, 1978, с. 65].

Бочковидные, из глухого зеленого стекла. Длина 5 мм, ширина 3 мм, диаметр канала

1 мм — 2 экз. Тип 25, I—IV вв. н. э. [Алексеева, 1978, с. 65].

Бочковидная, из глухого черного стекла. Длина 5 мм, ширина 3 мм, диаметр канала 1 мм — 1 экз. Тип 19, I—II вв. н. э. [Алексеева, 1978, с. 65].

4. Амфоровидная подвеска из прозрачного зеленоватого стекла. Длина 20 мм, ширина 9 мм, диаметр отверстия ушка 2 мм — 1 экз. Тип 193г, II—I в. до н. э. [Алексеева, 1978, с. 74].

Наиболее показательными для датировки являются глазчатые бусины. Амфоровидная подвеска из прозрачного стекла имеет самую раннюю дату из комплекса бусин, однако на ее поверхности есть сколы, что может свидетельствовать о ее долгом использовании. Погребение можно датировать I—II в. н. э.

Погребение 119 (катакомба). Парное погребение двух взрослых женщин, каждую из которых сопровождал большой набор погребаль-

ного инвентаря. Бусы, общим числом 573 экз. украшали рукава одежды, низ, вероятно, шаровар, входили в состав нескольких ожерелий, возможно, обрамляли кончики пояса, а также были найдены внутри кожаного поясного кошелька, тлен которого был зафиксирован *in situ* при расчистке одного из скелетов.

В районе шеи скелета 1 было найдено 16 бусин (рис. 2, 1).

1. Бочковидные, из стекла с золотистой металлической прокладкой. Длина 5 мм, ширина 4 мм, диаметр канала 1 мм — 15 экз. Тип 2а, I—III вв. н. э. [Алексеева, 1978, с. 30].

2. Цилиндрическая из глухого красного стекла. Длина 10 мм, ширина 6 мм, диаметр канала 2 мм — 1 экз. Тип 57, I—III вв. н. э. [Алексеева, 1978, с. 67].

В области грудной клетки было найдено 2 ожерелья. Первое ожерелье из 38 сердоликовых бусин, которые были размещены по размеру — крупные в центре, мелкие по краям (рис. 2, 2).

1. Бочковидные мелкие. Длина 3—5 мм, ширина 3—4 мм, диаметр канала 1 мм, канал конической формы. — 2 экз. Тип 3а, I—II вв. н. э. [Алексеева, 1982, с. 16].

2. Дисквидные биконические. Длина 4, диаметр 6—8, диаметр канала 1,5 мм, канал конический. — 2 экз. Тип 8, эллинистическое и римское время [Алексеева, 1982, с. 17].

3. Округлые поперечно-сжатые. Длина 4—7 мм, ширина 7—9 мм, диаметр канала 1,5 мм, канал конический. — 28 экз. Тип 2а, I—II вв. н. э. [Алексеева, 1982, с. 15].

4. Бочковидные. Длина 10—13 мм, ширина 6—9 мм, диаметр канала 1,5 мм, канал конический. — 6 экз. Тип 3а, I—II вв. н. э. [Алексеева, 1982, с. 16].

Таким образом, ожерелье имеет дату I—II вв. н. э.

Второе ожерелье состояло из 52 янтарных бусин, которые также располагались по размеру (рис. 2, 3). Все бусины были плохой сохранности, имели овально-уплощенную форму. Длина 9—42 мм, ширина 9—30 мм, диаметр канала 2 мм. Все бусины этого ожерелья относятся к типу 44 и датируются рубежом I—II вв. н. э. [Алексеева, 1978, с. 25].

Также в области грудной клетки найдено 14 гагатовых бусин, возможно от обшивки ворота.

1. Цилиндрические бусины. Длина 4—6 мм, диаметр 5—7 мм, диаметр канала 1 мм — 10 экз.

4. Цилиндрические бисерины. Длина 2 мм, диаметр 2 мм, диаметр канала 1 мм — 4 экз.

Все гагатовые бусины относятся к типу 27а и датируются I—II вв. н. э. [Алексеева, 1978, с. 14].

Обшивка правого рукава (рис. 2, 4).

1. Цилиндрические бусины из стекла с золотистой металлической прокладкой. Длина 7 мм, ширина 7 мм, диаметр канала 2 мм.

Канал прямой. — 7 экз. Тип 32, I—II вв. н. э. [Алексеева, 1978, с. 33].

2. Цилиндрические гагатовые. Длина 4 мм, ширина 5 мм, диаметр канала 1 мм — 3 экз. Тип 27а, I—II вв. н. э. [Алексеева, 1978, с. 14].

3. Бусы из сердолика и сердоликового агата (сардоникс). 24 экз.

Шаровидные и округлые поперечно-сжатые — длина 3—8 мм, ширина 6—8 мм, диаметр канала 1—1,5 мм. Сверление одностороннее — 10 экз. Тип 1, I—II вв. н. э. [Алексеева, 1982, с. 20].

Бочковидные — длина 5—11 мм, ширина 4—8 мм, диаметр канала 1 мм. Сверление одностороннее — 14 экз. Тип 2а, I—II вв. н. э. [Алексеева, 1982, с. 20].

Обшивка левого рукава.

1. Цилиндрические бусины из стекла с золотистой металлической прокладкой. Длина 6 мм, ширина 7 мм, диаметр канала 2 мм. Канал прямой. — 3 экз.

2. Каплевидная бусина из стекла с золотой металлической прокладкой. Длина 10 мм, ширина 6 мм, диаметр канала 2 мм, канал конический. — 1 экз.

3. Бусы из сердолика и сердоликового агата 24 экз.

Шаровидные и округлые поперечно-сжатые — длина 3—7 мм, ширина 6—9 мм, диаметр канала 1—1,5 мм. Сверление одностороннее — 17 экз.

Бочковидные — длина 4—9 мм, ширина 4—8 мм, диаметр канала 1 мм. Сверление одностороннее — 7 экз.

4. Цилиндрические гагатовые. Длина 4 мм, ширина 5 мм, диаметр канала 1 мм — 5 экз.

Количество бусин обшивки правого и левого рукавов практически полностью совпадает. Бусины представлены теми же типами и датируются I—II вв. н. э.

В ногах найден цилиндрический рубленный фаянсовый голубой бисер — 32 экз.

Содержимое кошелька.

1. Фаянсовые шаровидные ребристые бусины бирюзового цвета (рис. 2, 5). Длина 16 и 17 мм, диаметр 17 и 18 мм, диаметр канала 8 мм — 2 экз. Тип 16г, I—II вв. н. э. [Алексеева, 1975, с. 34].

2. Полихромные дисквидные полусферические бусины со спиральным орнаментом, полученным в результате навивки двух полос синего и белого цветов на стержень (рис. 2, 6). Длина 7 и 9 мм, диаметр 24 и 27 мм. Диаметр канала 3 и 4 мм — 2 экз. В своде Е.М. Алексеевой таких бус нет. Подобные изделия найдены в могильниках Крыма и датируются I—II вв. н. э. [Стоянова, 2004, с. 313, табл. III, 40].

В районе грудной клетки скелета 2 найдено похожее ожерелье из 102 сердоликовых бусин.

1. Шаровидные и округлые поперечно-сжатые (рис. 3, 1). Длина 4—12 мм, диаметр 8—13 мм, диаметр канала 1—2 мм, сверление одностороннее — 67 экз.

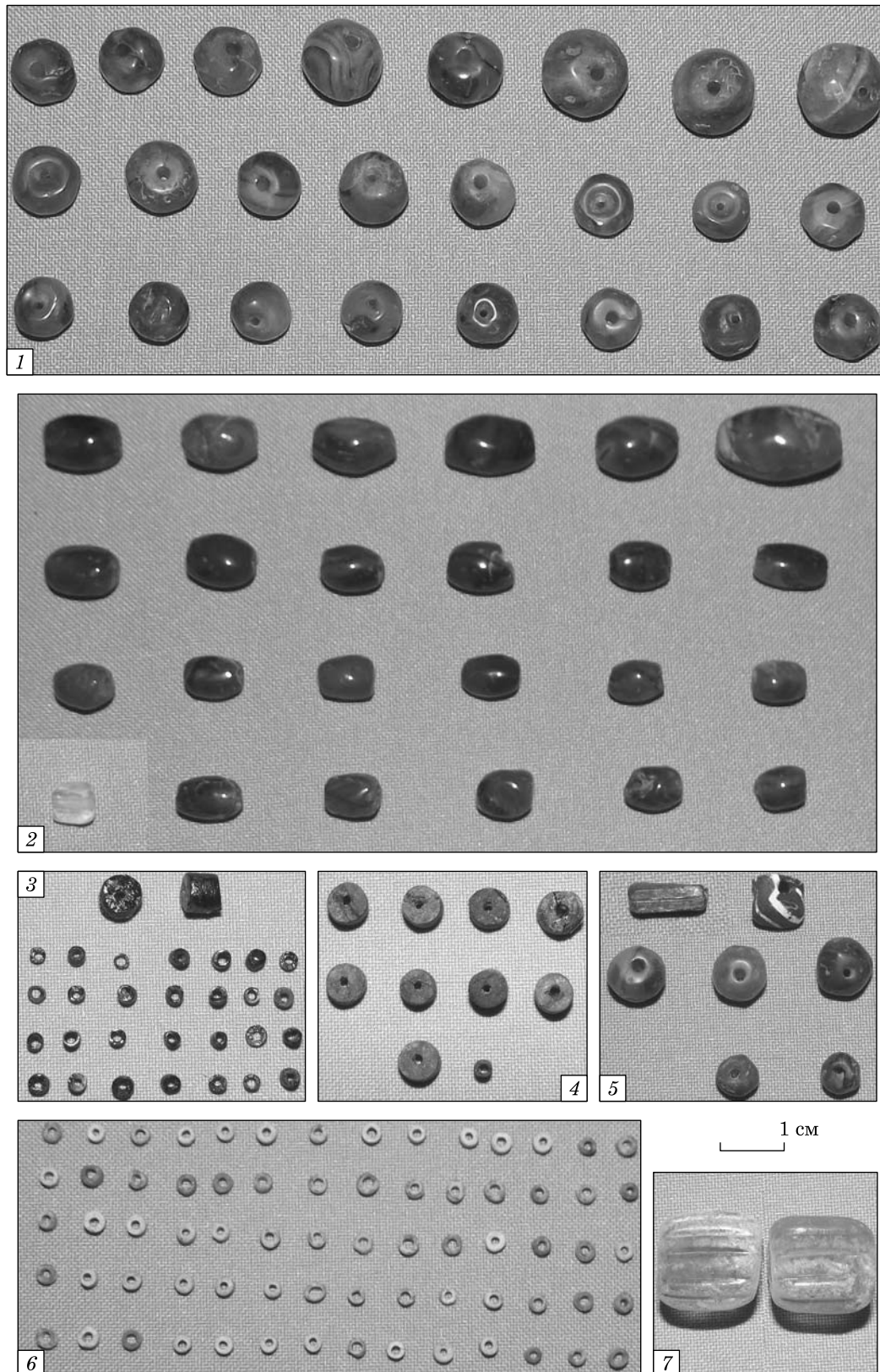

Рис. 3. Бусы из погребения 119, скелет 2: сердоликового ожерелья: 1 — шаровидные; 2 — бочковидные; 3 — гагатовые бусы и бисер ожерелья; 4 — гагатовые бусы и бисер обшивки правого рукава; 5 — обшивки левого рукава; 6 — бисер, найденный в ногах; 7 — с правого бедра

2. Бочонковидные (рис. 3, 2). Длина 7—20 мм, ширина 5—11 мм, диаметр канала 1—2 мм, сверление одностороннее — 35 экз.

Ожерелье также датируется I—II вв. н. э.

На животе были найдены:

1. Хрустальная четырехгранная бусина (рис. 3, 2). Длина 6 мм, ширина 6 × 4 мм. Сверление канала одностороннее, диаметр 1,5 мм —

1 экз. Тип 13, II в. н. э. [Алексеева, 1982, с. 9].

2. Гагатовые цилиндрические бусины (рис. 3, 3). Длина 4—6 мм, диаметр 5—7 мм, диаметр канала 1 мм — 2 экз. Тип 27а, I—II вв. н. э. [Алексеева, 1978, с. 14].

3. Цилиндрический гагатовый бисер (рис. 3, 3). Длина 2 мм, диаметр 2 мм, диаметр канала 1 мм — 53 экз.

4. Петелька от ажурной золотой подвески, обломанной в древности. Длина сохранившейся части 6 мм, ширина петельки 2 мм, диаметр 2 мм.

Обшивка правого рукава.

1. Шаровидные и поперечно-сжатые сердоликовые бусы. Длина 3—7 мм, ширина 5—10 мм, диаметр канала 1 мм, сверление одностороннее — 19 экз.

2. Вытянутая четырехгранная бусина из глухого коричневого стекла. Длина 10 мм, ширина 3 × 3 мм. Диаметр канала 1 мм, канал прямой. Близка типам 108 и 137. Распространены во II—III вв. н. э. [Алексеева, 1978, с. 69, 70—71].

3. Гагатовые цилиндрические бусины (рис. 3, 4). Длина 4—6 мм, диаметр 5—7 мм, диаметр канала 1 мм — 9 экз.

4. Цилиндрический гагатовый бисер (рис. 3, 4). Длина 2 мм, диаметр 2 мм, диаметр канала 1 мм — 1 экз.

Обшивка левого рукава (рис. 3, 5).

1. Шаровидные и поперечно-сжатые сердоликовые бусы. Длина 3—8 мм, ширина 6—9 мм, диаметр канала 1 мм, сверление одностороннее — 11 экз.

2. Биконическая поперечно-сжатая сердоликовая бусина. Длина 4 мм, диаметр 9 мм, диаметр канала 1 мм, сверление одностороннее — 1 экз.

3. Вытянутая четырехгранная бусина из глухого коричневого стекла. Длина 10 мм, ширина 3 × 3 мм. Диаметр канала 1 мм, канал прямой — 1 экз.

4. Гагатовые цилиндрические бусины. Длина 4—6 мм, диаметр 5—7 мм, диаметр канала 1 мм — 4 экз.

5. Цилиндрический гагатовый бисер. Длина 2 мм, диаметр 2 мм, диаметр канала 1 мм — 3 экз.

Гагат и сердолик с рукавов аналогичен бусинам скелета 1 и датируется I—II вв. н. э.

Бусы под крестцом.

1. Шаровидные сердоликовые. Длина 4—7 мм, ширина 6—9 мм. Диаметр канала 1 мм, сверление одностороннее — 6 экз.

2. Глобoidная бусина глухого стекла с черно-белым полосатым орнаментом (рис. 3, 5). Длина 6 мм, ширина 6 мм, диаметр канала 1 мм, канал конический — 1 экз. Тип 190б, I—II вв. н. э. [Алексеева, 1978, с. 43].

Бусины в районе правого бедра, возможно от пояса.

1. Цилиндрические ребристые бусы из прозрачного зелено-голубого стекла (рис. 3, 7).

Длина 15 мм, ширина 12 мм, диаметр канала 5 мм — 2 экз. Тип 147, 152, первые века н. э. [Алексеева, 1978, с. 71].

2. Бронзовая пронизка каплевидной формы с изгибом в верхней части. Длина 5 мм, ширина 10 мм, диаметр отверстия 8 мм.

В ногах найден цилиндрический рубленый фаянсовый бисер (рис. 3, 6) — 83 экз.

Погребение 119 датируется по бусинам I—II вв. н. э. Уточняют его дату фибулы. На скелете 1 найдены фибула-брошь последней четверти I — начала II в. н. э. [Пуздровский, 2007, с. 470, рис. 1—2], миниатюрная фибула с выпуклой спинкой второй половины I — начала II в. н. э. [Кропотов, 2010, с. 168], фибула с кнопкой на конце приемника II в. н. э. [Кропотов, 2010, с. 213] и сильнопрофилированная фибула группы 10, II — первой половины III в. н. э. [Кропотов, 2010, с. 230—231]. На скелете 2 было найдено 6 фибул: фибула-брошь последней четверти I — начала II в. н. э., четыре сильнопрофилированных фибулы группы 10 второй половины I — начала II в. н. э. [Кропотов, 2010, с. 226] и шарнирная дуговидная фибула группы 10 середины I — начала II в. н. э. [Кропотов, 2010, с. 264—265].

Находки четырехгранных коричневых бусин из стекла, хрустальной бусины, в сочетании с найденными в погребении фибулами, позволяют уточнить дату до первой половины II в. н. э.

Погребение 120 (катакомба). Погребение ограблено и разрушено в древности. На дне ямы были обнаружены сочлененные части скелетов мужчины и женщины, а также россыпь бус (138 экз.) (рис. 1, 12).

1. Сердоликовые бочонковидные бусины. Длина 4—7 мм, ширина 5 мм, диаметр канала 1,5 мм. Сверление двустороннее — 7 экз. Тип 36, эллинистическое и римское время [Алексеева, 1982, с. 16].

2. Мелкие округлые поперечно-сжатые бусы из прозрачного синего стекла. Длина 2—4 мм, диаметр 2—4 мм. Диаметр канала 1—2 мм — 49 экз.

3. Такие же, темно-коричневого и черного цветов. — 73 экз.

4. Такие же, прозрачные желтые — 6 экз.

5. Шаровидная глазчатая бусина из глухого красного стекла, с тремя сине-белыми глазками. Длина 5 мм, диаметр 7 мм, диаметр канала 1,5—2 мм. Канал конической формы — 1 экз.

6. Бочонковидные, с золотистой металлической прокладкой. Длина 5—6 мм, ширина 5 мм, диаметр канала 1,5 мм. Канал прямой. — 2 экз.

Глазчатая бусина датирует погребение второй половиной I в. до н. э. — I в. н. э. В погребении присутствовала крупная железная воинская фибула группы 3 [Кропотов, 2010, с. 62], уточняющая дату погребения до конца I в. до н. э. — первой половины I в. н. э.

Подобные бусины найдены в нескольких могилах Красного Маяка Э.А. Сымоновичем и О.А. Гей (не опубликованы)³. Аналогия дисконидной полихромной бусине со спиралевидным орнаментом из погребения 119, отсутствующая в своде Алексеевой, происходит из могилы 96 вместе с фибулой-брошью второй-третьей четверти I в. н. э. [Кропотов, 2010, с. 304] и фигурной пряжкой конца I — первой половины II в. н. э. Такая же бусина сопровождает парное детское погребение 70, а также есть в наборе с фаянсовыми ребристыми бусинами в могиле 35. В могиле 73 обнаружен большой набор фаянсовых бусин I—II в. н. э., аналогичный бусинам из погребений 116 и 119.

В могиле 73 найден набор вытянутых четырехгранных бусин из глухого коричневого стекла, (близки типам Алексеева 108 и 137), браслет с орнаментированными широкими окончаниями, фаянсовые ребристые бусины и шарнирная дуговидная фибула второй половины I — первой половины II в. н. э. [Кропотов, 2010, с. 264—265], что позволяет уточнить дату аналогичных находок в погребении 119.

Наборы янтарных бусин найдены в могиле 30, в сопровождении гибридной фибулы II в. н. э. [Кропотов, 2010, с. 251] и фибул форм 59 и 63, II в. н. э. и второй половины II в. н. э. соответственно [Кропотов, 2010, с. 312].

Монохромные бусины различных цветов и бусины с золотистой металлической прокладкой распространенных типов найдены во многих погребениях Красного Маяка и Золотой Балки. Для погребенных могильника Золотой Балки также отмечено использование бусин для ручных и ножных браслетов, обшивка бисером подола и рукавов одежды [Вязьмитина, 1972, с. 139]. В могиле 8 Золотобалковского могильника найдена полихромная бусина с витым орнаментом из разноцветных полос типа Алексеева 249, аналогичная бусине из погребения 113 Красного Маяка. Могила 8 датируется I — началом II в. н. э. [Вязьмитина, 1972, с. 19—20]. Гагатовый цилиндрический бисер из могилы 65, аналогичный бисеру обшивки рукавов погребения 119, датируется I в. н. э. [Вязьмитина, 1972, с. 66].

Рассмотренные в публикации погребения были оставлены населением Красномаяцкого городища в период с середины I в. до н. э., по II в. н. э. Исключение составляет погребение 117, совершенное значительно позже. Подобные бусы найдены на памятниках черняховской культуры (тип XIII/11 по О.В. Гопкало). Они появляются во второй половине

I—II в. н. э. и бытуют вплоть до эпохи Великого переселения народов [Гопкало, 2008, с. 33]. Единичные погребения V в. известны по материалам более ранних раскопок могильника Красного Маяка.

Несмотря на то, что бусы не дают дробной хронологии, они могут использоваться для датировки погребений при отсутствии уточняющего дату материала. Часто только бусы дают возможность датировать комплекс разрушенной могилы.

Анализ бус из раскопок могильника Красный Маяк позволил уточнить время бытования бусин некоторых типов и использовать их в дальнейшем для датировки позднескифских и сарматских комплексов.

Алексеева Е.М. Античные бусы Северного Причерноморья. — М., 1975. — 95 с. (САИ. — Вып. Г1—12).
Алексеева Е.М. Античные бусы Северного Причерноморья. — М., 1978. — 104 с. (САИ. — Вып. Г1—12).

Алексеева Е.М. Античные бусы Северного Причерноморья. — М., 1982. — 104 с. (САИ. — Вып. Г1—12).
Вязьмитина М.И. Золотобалковский могильник. — К., 1972. — 191 с.

Гопкало О.В. Бусы и подвески черняховской культуры. — К., 2008. — 252 с.

Гошкевич В. Древние городища по берегам низового Днепра // ИАК. — СПб., 1913. — Вып. 17. — 31 с.

Кропотов В.В. Фибулы сарматской эпохи. — К., 2010. — 384 с.

Пуздровский А.Е. Крымская Скифия II в. до н. э. — III в. н. э. Погребальные памятники. — Симферополь, 2007. — 480 с.

Симоненко А.В., Гей О.А., Дзюладзе Е.С. и др. Отчет Позднескифской экспедиции о раскопках могильника Красный Маяк в 2011 г. // НА ИА НАН Украины. — 2011/22.

Симоненко А.В., Гей О.А. Новые исследования могильника Красный Маяк // АДУ. — К., 2012. — С. 450—451.

Симоненко О.В., Дзюладзе О.С., Сікоза Д.М., Якубенко А.М. Звіт Пізньоскіфської археологічної експедиції про розкопки могильника Червоний Маяк у 2012 р. // НА ИА НАН Украины. — 2012/4.

Симоненко А.В. Римский импорт у сарматов Северного Причерноморья. — СПб., 2011. — 272 с.

Симоненко О.В., Сікоза Д.М., Дзюладзе О.С. Звіт Пізньоскіфської археологічної експедиції про розкопки могильника Червоний Маяк 2013 р. // НА ИА НАН Украины. — 2013/2.

Стоянова А.А. Бусы и подвески из могильника Нейзац // БИ. — Симферополь; Керчь, 2004. — Вып. V. — С. 263—319.

Сымонович Э.А. Отчет о работах Черняховской экспедиции ИА АН УССР в 1976 г. // НА ИА НАН Украины. — 1976/44.

Сымонович Э.А. Отчет о раскопках Черняховской экспедиции ИА АН СССР на Украине в 1977 г. // НА ИА НАН Украины. — 1977/114.

Tempelman-Maczyńska M. Die Perlen der römischen Kaiserzeit und der frühen Phase der Völkwanderungszeit im mitteleuropäischen Barbaricum. — Mainz am Rhein, 1985. — 339 S.

3. К сожалению, в распоряжении автора находятся только рисунки бусин (не всегда качественные), поэтому здесь приводятся лишь те аналогии, в которых автор уверен.

О. С. Дзюладзе

НАМИСТО З МОГИЛЬНИКА ЧЕРВОНИЙ МАЯК ЯК ХРОНОІНДИКАТОР

Пізньоскіфський археологічний комплекс Червоного Маяк (городище і могильник) розташований на території однойменного села Бериславського району Херсонської області. Могильник функціонував в I ст. до н. е. — першій половині III ст. н. е.

Дослідження могильника було поновлено 2011 р. Пізньоскіфською археологічною експедицією ІА НАН України під керівництвом д. і. н. О.В. Симоновича та за участю автора. За 2011—2013 рр. експедиція дослідила 12 поховань.

У більшості досліджених поховань знайдено намисто — скляне монохромне та поліхромне, з металеву прокладкою, з напівкоштовного каміння, металеве, бурштинове та геширове, а також намисто та бісер з єгипетського фаянсу. Кореляція намистин з іншими елементами вбрання, зокрема з фібулами та пряжками, доводить можливість використання намиста різноманітних типів як хроноіндикатора. Масові знахідки монохромного скляного намиста в могилах зрідка дозволяють отримати вузьку дату, але зазвичай датують поховання в діапазоні одного—двох століть. Більш точно визначити дату комплексу можна завдяки поліхромним намистинам зі складним орнаментом, єгипетському фаянсу, виробам з напівкоштовного каміння та фігурним підвіскам.

Типологія намиста подана за К.М. Алексеевою. Більшість типів проаналізованого намиста побутувала протягом I — першої половини II ст. н. е. і дозволяє віднести поховання, з якого воно походить, до цього часу.

Аналогічні намистини було знайдено в кількох могилах Червоного Маяка при розкопках Е.О. Симоновича та О.О. Гей (не видані), а також в Золотобалківському могильнику.

Не зважаючи на те, що намисто не дає дрібної хронології, його використання можливе для датування поховань за відсутності інших хроноіндикаторів. Часто лише завдяки намисту можливо отримати дату зруйнованої могили.

Ключові слова: намисто та підвіски, хроноіндикатор, пізньоскіфська археологічна культура.

O. S. Dzneldze

THE BEADS FROM CHERVONY MAYAK CEMETERY AS CHRONOLOGICAL MARKER

Chervony Mayak is the Late Scythian archaeological complex (the settlement and cemetery) near the village of the same name in Beryslav district of Kherson region. The burial is dated to the 1st century BC — the first half of the 3rd century AD.

The excavation of the cemetery was continued in 2011 of research archaeological team of the Institute of Archaeology of NAS of Ukraine led by dr. O. Symonenko and with participation of the author. In 2011—2013 12 graves were discovered.

In the most of graves under study the beads have been found. Among them the monochrome and polychrome glass beads, the beads made of semiprecious stones, metal, amber, jet and Egyptian faience beads. The correlation of the beads with other elements of clothing, especially fibulae and buckles, demonstrates that the beads of various types could be used as chronological marker. The date could be specified by the dating of polychrome beads with compound decoration, the Egyptian faience beads, and items of semiprecious stones and figured pendants.

The author used the typological scheme of dr. K. Alekseeva. Most types of the beads under study were in use in the 1st — the first half of the 2nd centuries AD and permit to date the graves, where they have been found to this time.

The beads of similar types were found in several graves of the cemetery excavated by drs. E. Symonovich and O. Gay (unpublished) and in Zolotobalkivski cemetery of the same culture.

Despite the fact that the beads couldn't be dated exactly, it is possible to use them as chronology markers. Sometimes the beads are the only objects for the dating of a burial.

Keywords: beads and pendants, chronology marker, Late Scythian archaeological culture.

Одержано 28.02.2015

Б. М. Левченко, Н. Б. Левченко,
Д. С. Гречко

КУРГАНЫ РАНЕСКИФСКОГО ВРЕМЕНИ У с. МЕДВИН В ПОРОСЬЕ (по материалам раскопок 1984—1985 гг.)

Статья посвящена публикации материалов раскопок Б.М. Левченко курганного могильника у с. Медвин в 1984—1985 гг. Анализируется погребальный обряд и его истоки, материальная культура и датировка комплексов.

Ключевые слова: Днепровское Лесостепное Правобережье, раннескифское время, погребальный обряд, вторичное погребение, демембрация, курган.

Курганы раннескифского времени в бассейне Роси уже долгое время привлекают внимание скифологов. Большинство погребений было исследовано в дореволюционный период. На более высоком методическом уровне проводились раскопки, в том числе Медвинского некрополя, в 1970—80-е гг. [Ковпаненко, 1981, с. 3—6].

Несколько курганных групп у с. Медвин Богуславского р-на Киевской обл. располагаются в Горчаковом лесу, в 2,6 км на северо-восток от главного выезда в лес со стороны Медвина, на возвышенном правом берегу р. Хоробра, притока р. Рось (рис. 1; 2). Первые раскопки курганов здесь были произведены в 1901 и 1906 гг. крестьянами. «Большой», «Средний» и «Малый» курганы были раскопаны Б.П. Марушевским и И.В. Дубиной в 1923 г. В 1973 г. Г.Т. Ковпаненко исследовала еще 11 насыпей [Ковпаненко, 1973]. В 1982 г. раскопки первой группы могильника продолжила археологическая экспедиция музея истории Богуславщины под руководством его директора, Бориса Митрофановича Левченко¹, которая исследовала

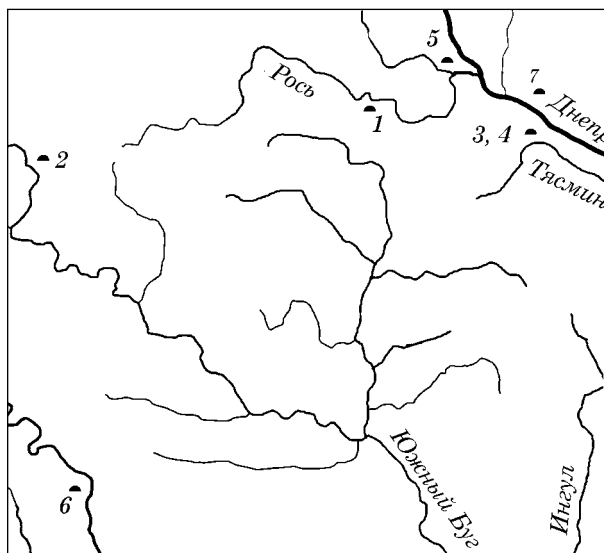

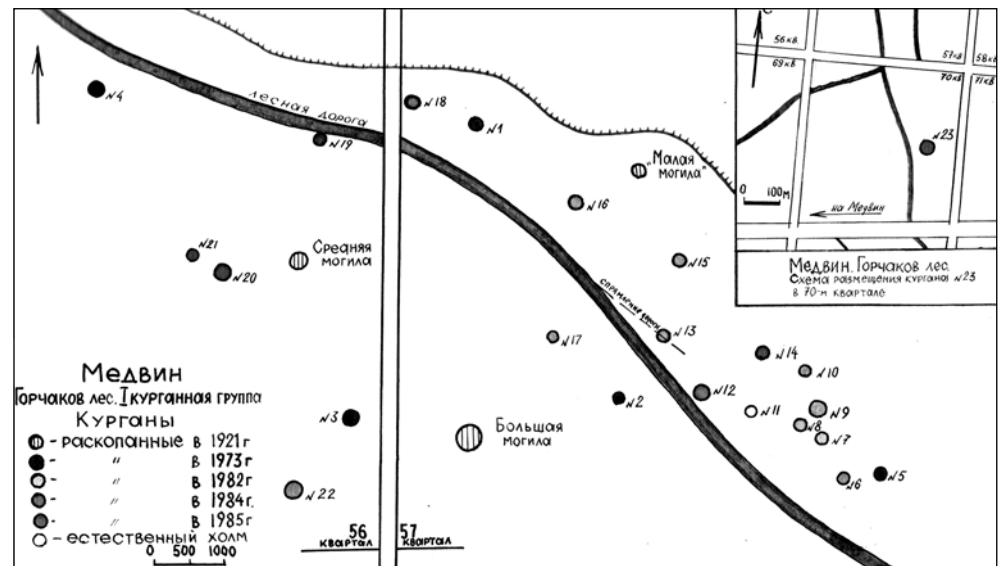
Рис. 1. Могильники позднего бронзового века — скифского времени с особыми видами погребений восточноевропейской Лесостепи: 1 — Медвин; 2 — Тютьки; 3, 4 — Черкасы, Вергуны; 5 — Шандры; 6 — Малые Будки; 7 — Гришковка

ным сотрудником Института археологии АН УССР. В этом качестве участвовал во многих археологических экспедициях.

Археологией Борис Левченко увлекался с детства. Перечень археологических памятников района при нем пополнился 244 курганами, 25 поселениями и 8 городищами. Создав краеведческий музей в родном селе, загорелся сделать такой же в Богуславе. В 1982 году здание под будущий музей было выделено, и началась работа. Музей открыли в 1985 году, когда сам Борис Левченко был уже тяжело болен, а через два года замечательного краеведа не стало. Сейчас дело Бориса Левченко продолжает его дочь Нина Борисовна [Дружбинский, 2004].

1. Левченко Борис Митрофанович — «родом из Медвина, учился в сельской школе, был инструктором райкома комсомола, директором дома культуры, закончил заочно Киевский университет, стал науч-

Рис. 2. План первой группы могильника и местоположения к. 23 у с. Медвин (по Б.М. Левченко, 1985)

5 курганов V—IV вв. до н. э. [Левченко, 1982]. В 1984 г. было раскопано еще 7 насыпей в данной группе могильника, в результате чего осталось неизученными 5 курганов [Левченко, 1984]. В следующем году было изучено 4 кургана в первой группе (№ 14, 19—21), курган № 4 во второй группе и курган, расположенный в 700 м на юго-восток от первой группы (№ 23) [Левченко Б., Левченко Н., 1985].

На данный момент широким кругам исследователей доступны материалы раскопок дореволюционного периода, 1923 и 1973 гг., которые были опубликованы и проанализированы Г.Т. Ковпаненко [Ковпаненко 1977; 1981, с. 37—48]. Погребения V—IV вв. до н. э. первой группы Медвинского могильника также введены в научный оборот [Левченко, 2012]. Неопубликованными остаются курганы раннескифского времени, исследованные Б.М. Левченко в 1984—1985 гг., хотя отдельные вещи уже вошли в обобщающую работу А.Д. Могилова [Могилов, 2006, с. 28, 70]. Целью данной работы является публикация материалов данных комплексов и анализ комплекса элементов погребального обряда и материальной культуры.

КУРГАН № 9²

Курган высотой 1,35 м и диаметром 17 м располагался в непосредственной близости от кургана № 8, смыкаясь с ним полами (рис. 2). Насыпь в верхней части состояла из мелкозернистого оподзоленного чернозема, который постепенно переходил в суглинок и желтую материковую глину. На уровне древнего горизонта зафиксированы следы выкида из материковой глины. В насыпи кургана и верхней части насыпки ямы встречались отдельные угольки и тлен дерева.

2. Описание курганов приводится согласно отчетам [Левченко1984; Левченко Б., Левченко Н., 1985].

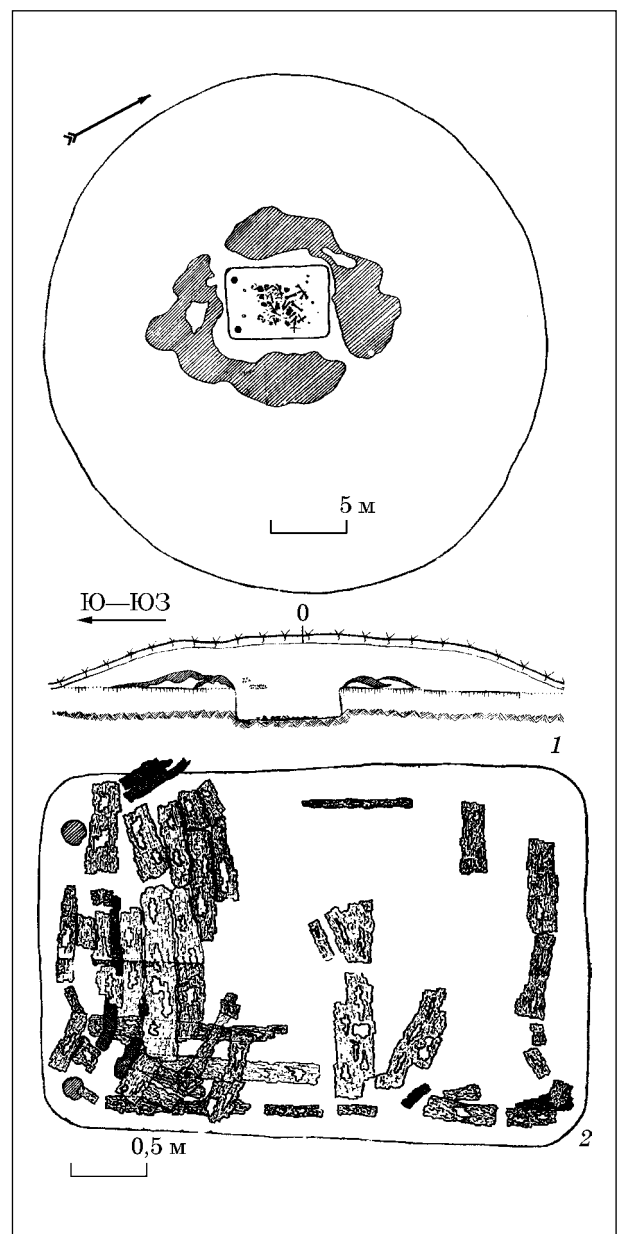

Рис. 3. План и разрез насыпи кургана 9

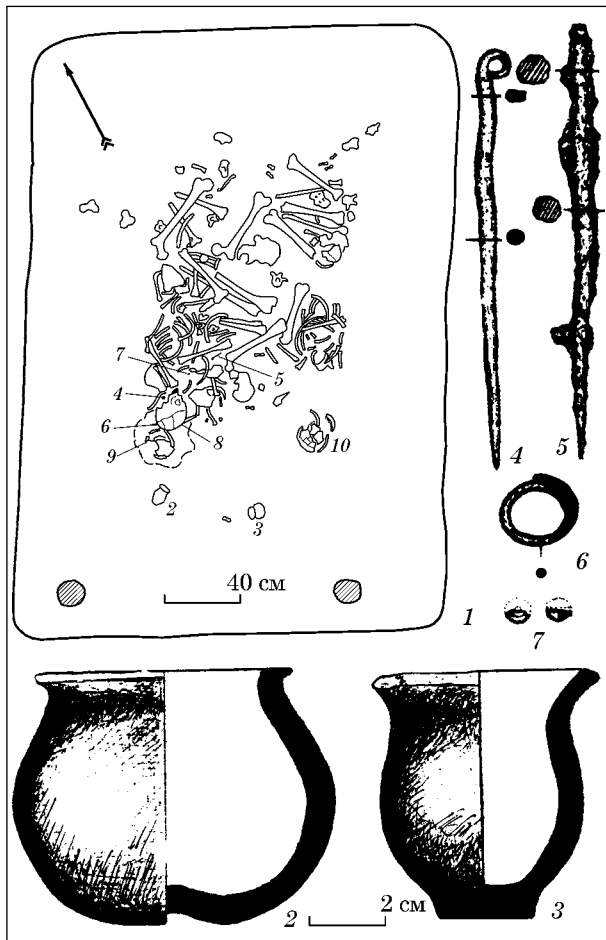

Рис. 4. Планы и инвентарь погребения в кургане 9: 1 — план; 2, 3 — сосуды; 4 — подвеска; 5 — бронзовая булавка; 6 — железная булавка; 7 — бусина; 8—10 — черепа

Погребальная яма, ориентированная по длине с ЮЮЗ на ССВ, имела в плане форму широкого прямоугольника с почти отвесными вертикальными стенками и закругленными углами (рис. 3). Ее размеры составляли 3,40 × 2,35 м. Дно могилы было углублено в материк на 25 см.

На глубине 1,77—2,00 м от вершины насыпи обнаружено мощное деревянное перекрытие с двумя вертикальными столбиками, находящимися в юго-западной части погребения. Столбики были вкопаны на небольшую глубину (5—6 см) в материк. Высота сохранившейся части западного столба 0,95 м, высота восточного — 0,35 м от уровня дна ямы (рис. 4).

Деревянное перекрытие состояло из поперечных и продольных плах. Поперечные плахи, просевшие к середине ямы, лучше сохранились в юго-западной стороне могилы. Здесь можно выделить около 7 отдельных бревен шириной от 10 до 20 см. В другой половине ямы фрагментарно сохранились четыре плахи, одна из которых имела ширину свыше 25 см. Часть дерева, в особенности в западном углу, обуглена. Концы некоторых плах лежали на краях ямы

на уровне древнего горизонта, другие были опущены ко дну ямы на глубину до 2,35 м от вершины насыпи.

У северо-западной стенки под поперечными плахами сохранилось три отдельных бревна, лежащие на разной глубине (от 2,20 до 2,45 м от репера). Их диаметр составлял 10—15 см.

В могиле находились останки трех погребенных (рис. 4). Кости были смещены и уложены в центре ямы с имитацией анатомического порядка. Костяки были уложены черепами на ЮЮЗ. Здесь же у изголовья найдены 2 лепных сосуда, железная булавка (шило?), бронзовая подвеска, а также пастовая зеленая бусина. Среди костей выявлено бронзовую булавку.

Инвентарь

1. Лепной глиняный горшок с округлым туловом и отогнутым плоским венчиком. Тесто с примесью шамота. Высота сосуда — 6,7 см, диаметр по венчику — 6,6 см, по тулову — 8,2 см (рис. 4, 2).

2. Лепной глиняный горшок тюльпановидной формы. Венчик плоский сильно отогнутый. Высота сосуда — 6,6 см, диаметр по венчику — 6,1 см, по тулову — 5,4 см (рис. 4, 3).

3. Бронзовая булавка из толстой проволоки. Верхний конец расклепан и загнут в петлю, а нижний — заострен. Длина — 10,6 см (рис. 4, 4).

4. Железная булавка (шило?) в форме металлического стержня с утолщенной верхней частью. Длина 11 см (рис. 4, 5).

5. Бронзовая спиралевидная подвеска из круглой в сечении проволоки. Диаметр 1,6 см (рис. 4, 6).

6. Фрагмент бусины из непрозрачного стекла светло-зеленого цвета биконической формы. Диаметр — 0,6 см, высота — 0,6 см (рис. 4, 7).

КУРГАН № 15

Располагался в 30 м на северо-запад от кургана № 9 и в 14 м на юго-юго-восток от «Малой могилы», раскопанной в 1923 г. учениками Медвинской школы. Высота насыпи составляла 0,65 м, а диаметр — 13 м (рис. 2; 5).

Насыпь состояла из оподзоленного чернозема. Уровень древнего горизонта зафиксирован на глубине 0,95 м от вершины насыпи. На уровне древнего горизонта обнаружены остатки выкида, котрый кольцом окружал пятно погребальной ямы, находящейся под центром насыпи.

Пятно могилы четко выделялось своим многоцветным обожженным грунтом заполнения. Деревянное перекрытие, которое, очевидно, было очень мощным, было полностью сожжено в древности.

Все заполнение состояло из сильно пережженного грунта оранжево-красного, оранже-

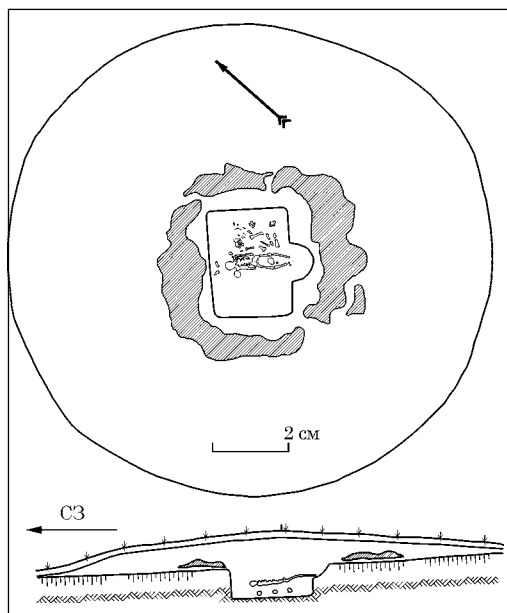

Рис. 5. План и разрез насыпи кургана 15

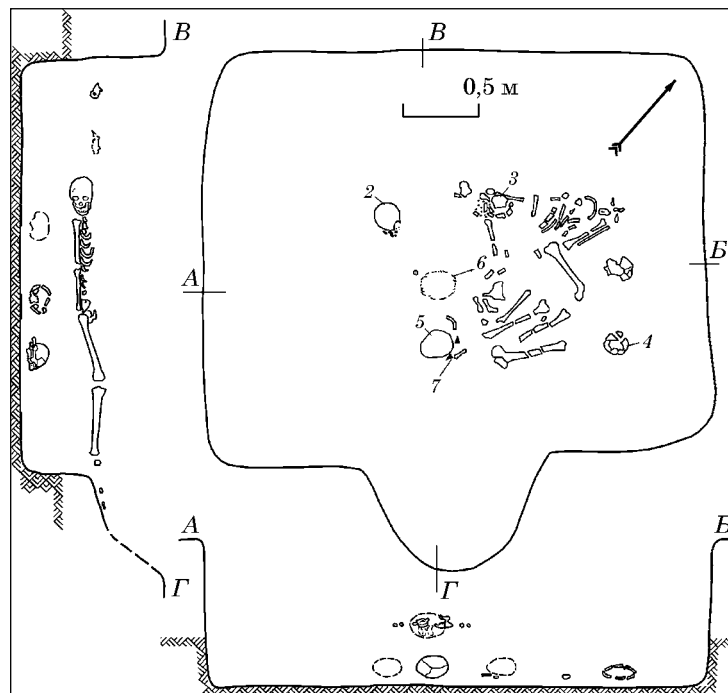

Рис. 6. План и разрезы погребения кургана 15: 1—6 — черепа; 7 — остатки газа; 9 — каури; 10 — бусы; 11 — пряслице

вого, грязно-желтого, пепельно-серого и черного цветов. В заполнении найдены остатки обгорелого дерева, много углей и шлаков.

Дно погребальной ямы углублено в материк на 30 см. Яма прямоугольной в плане формы, размером 2,90 × 2,30 м, ориентирована по длине с юго-запада на северо-восток. В продольной юго-восточной стороне обнаружен наклонный дромос, который спускался в яму, не доходя до дна 45 см. Длина его 60 см, ширина — 105 см. Верхний край закругленный.

В 5—8 см выше материкового дна, в слое, состоящем из углей и пепла, выявлены сильно обгоревшие кости погребенных (рис. 6). По сохранившимся остаткам черепов, удалось установить, что было погребено пять человек. Два черепа находились в северо-восточной части могилы, три — почти в центральной части с незначительным перемещением в юго-западную сторону и один на небольшом расстоянии от центра к северо-западу. В 30 см выше этого слоя зафиксировано дозахоронение позднескифского времени (см. подробнее: [Левченко, 2012]).

В нижнем слое, в районе юго-западного черепа (№ 2), обнаружено 15 стеклянных и 9 пастовых рубленых бусин (бисерин), ракушки Каури; у северо-западного черепа (№ 3) восемь пастовых бусин. Пастовых бисерин было гораздо больше, но они сохранились в россыпи обломков. У черепа (№ 6) было обнаружено пряслице.

Инвентарь

1. Ракушки Каури (*Supraea moneta*) разных размеров, от крупных (21 мм в длину) до небольших (10 мм в длину). Всего 89 штук. Из них 73 полностью кальцинированы, а 16 — сильно обожжены (рис. 7, 3, 4).

Рис. 7. Инвентарь погребения в кургане 15

2. Бусы овалы в сечении изготовлены из непрозрачного стекла желто-грязного, белого, розового синего цветов (13 шт.) (рис. 7, 6).

3. Рубленый пастовый бисер коричневого цвета (25 шт.) (рис. 7, 5).

4. Пряслице керамическое биконической формы, с усеченными основаниями, асимметричное лощеное (рис. 7, 1, 2). Орнаментировано четырьмя поясками мелкого зубчатого штампа. Высота 24 мм, диаметр по ребру — 26 мм, по основаниям — 14 мм, отверстия — 5,5 мм.

КУРГАН № 19

Курган находился в 56 квартале в 30 м на юго-восток от кургана 4 и в 12 м на север от «Средней могилы» (рис. 2). Часть северной полы кургана задета дорогой, а южная часть разрезана канавой. Высота насыпи состав-

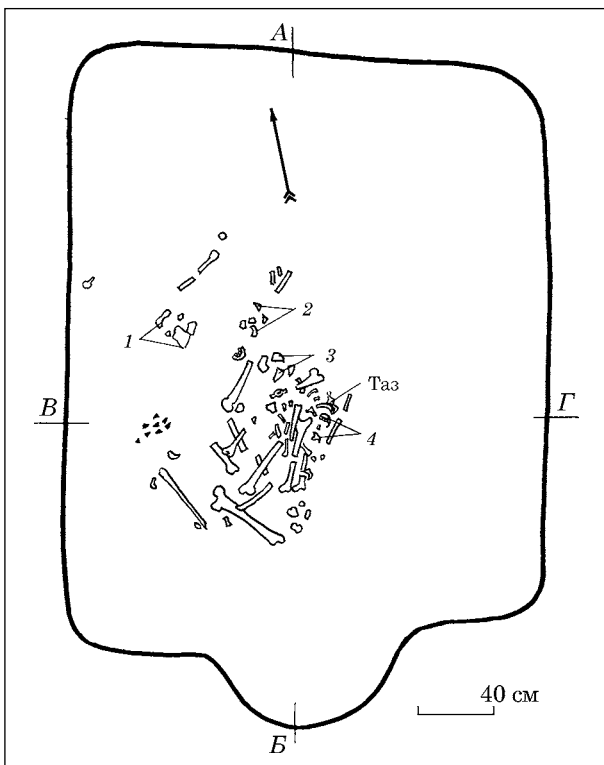
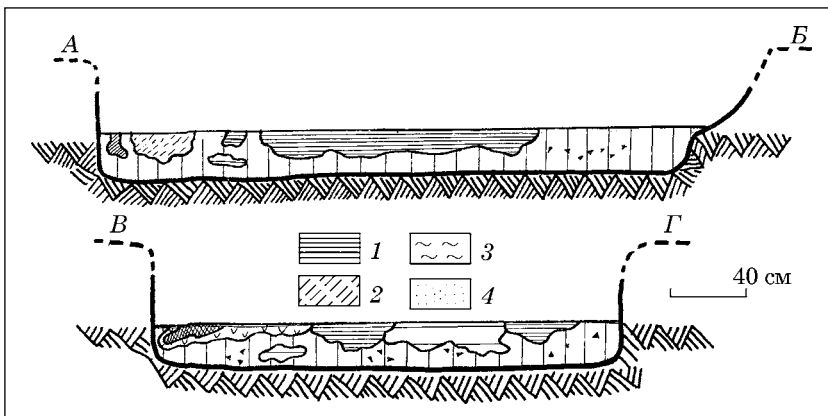

Рис. 8. План погребения кургана 19

КУРГАН № 22

Находился в 17 м на юго-запад от кургана № 3, раскопанного в 1973 г. и в 28 м на юго-запад-запад от «Великой могилы», раскопанной в 1923 г. (рис. 2). Высота кургана составляла 0,75 м, а диаметр — 16 м. Насыпь состояла из мелкозернистого оподзоленного чернозема. На уровне древнего горизонта находился выкид, который полукругом был насыпан вокруг погребальной ямы. Толщина выкида в отдельных местах доходила до 25 см.

Яма прямоугольной в плане формы с дромосом с южной стороны. Ее размеры составляли 3 × 2,10 м. Яма ориентирована по длине с юга на север (рис. 10). Стенки отвесные с закругленными краями. Дромос наклонно опускался в яму на глубину 40 см. Его длина 40 см, ширина у стенки могилы 95 см. Дно могилы впущено в материк на 35 см.

Яма в древности была перекрыта накатом из продольных и поперечных дубовых бревен, которые сохранились лишь частично. Сохрани-

ляла 0,4 м, а диаметр — 10 м. На глубине 0,55—0,60 м обнаружены пятна глинистого выкида.

В южной части насыпи на глубине 0,6—0,7 м зафиксированы комки обожженной земли, зола, сажа, угольки. Ниже находился слой обожженной земли и глины от красного до грязно-желтого цветов, перемешанный с пеплом и углями. Пережженная земля соответствовала контуру погребальной ямы размерами 3,2 × 2,5 м, ориентированной по линии север—юг, с небольшим отклонением к северо-востоку (рис. 8; 9). В южной части ямы зафиксирован дромос шириной 0,98 м и длиной 0,47 м. Пологий спуск оканчивался в 20 см от дна, находящегося на глубине 1,25 м от вершины насыпи. В заполнении ямы встречались отдельные кальцинированные кости, а на дне сохранились остатки более крупных костей скелетов, полностью обожженных. По сохранившимся остаткам можно предполагать наличие четырех погребенных. Инвентарь не сохранился.

Рис. 9. Разрез заполнения погребения кургана 19: 1 — пережженный запекшийся грунт оранжево-красного цвета; 2 — пережженный грунт оранжевого цвета; 3 — обожженный грунт желтого цвета; 4 — обугленное дерево

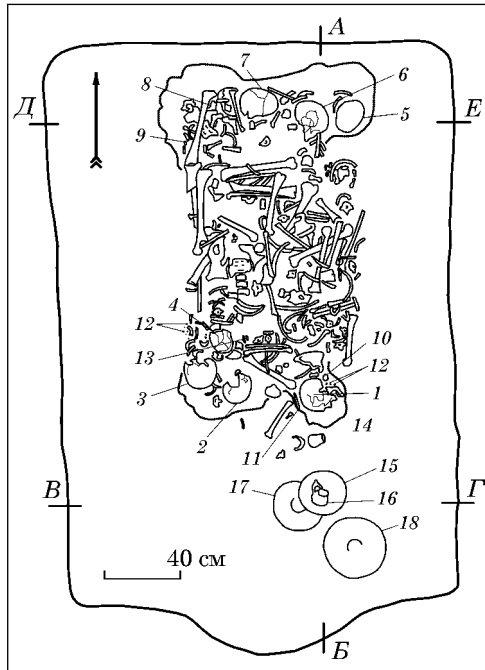

Рис. 10. План погребения кургана 22: 1—8 — черепа; 9 — подвеска; 10 — пряслице; 11 — нож; 12 — бусы; 13 — зубы; 14—18 — сосуды

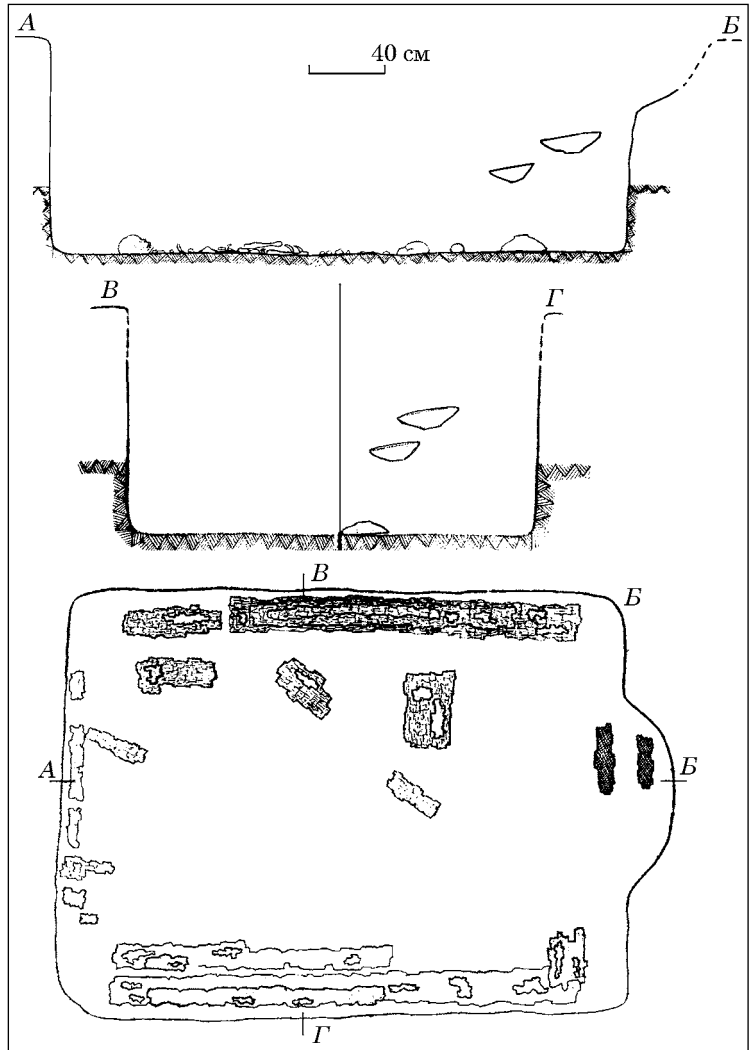

Рис. 11. Разрезы (1, 2) погребения кургана 22 и план перекрытия (3)

лось около семи фрагментов поперечных бревен, которые находились в 70 см от дна ямы. Два обугленных куска находились в области дромоса. Ширина некоторых фрагментов достигала 25 см, а толщина — до 8 см. Интересно расположение продольных бревен. У восточной стенки лежали три бревна, расположенные одно над другим. Первое, которое сохранилось на всю длину ямы, лежало в 10 см от дна ямы, второе над ним в 25 см от дна на и третье в 35—38 см от дна ямы. Диаметр их от 7 до 15 см. У западной стенки также три бревна: два из них располагались одно над другим, третье находилось несколько сбоку. Диаметр от 10 до 15 см (рис. 11, 3).

В могиле находились смещенные кости не менее 10 погребенных, сложенные в центральной части ямы, ограниченной балками. Здесь были кости и черепа различных возрастов: от взрослых до детских (рис. 10; 12). Четыре черепа лежали с южной стороны, остальные — с северной.

В районе черепов остались следы коричневого тлена. Погребенных сопровождал разнообразный инвентарь. В юго-восточном углу ямы, у дромоса, находилась три большие миски.

Рис. 12. Фото погребения кургана 22

Одна из них лежала перевернутой вверх дном. Другая была над ней, в 35 см выше дна, внутри находился черпак с ручкой, третья была в 50 см выше дна, немного в стороне от других (рис. 11, 1, 2). У головы первого, наиболее юго-восточного черепа, находился лепной кубок, железный ножик, пряслице и россыпь бус. У северо-западного края костных остатков погребенных обнаружена бронзовая подвеска (рис. 10).

Инвентарь

1. Миска лепная, усечено-конической формы, асимметричная (рис. 13, 2; 14, 2). Венчик с овальным краем слегка загнут. Дно плоское, невыделенное. По венчику изнутри наколы, по внешнему краю — «горошинь». С одной стороны под венчиком находилось сквозное круглое отверстие, диаметром около 1 см с внутренней стороны, и более узкое с наружной. Тесто с примесью шамота. Поверхность изнутри заглажена и подложена снаружи. Высота миски — 9 см с одной и 11 см с противоположной стороны. Диаметр по венчику 27,5—28 см, диаметр дна — 8,0 см.

2. Миска лепная, усеченно-конической формы, асимметричная (рис. 13, 3; 14, 3). Венчик широкий, слегка загнутый. Дно плоское, невы-

деленное. По венчику изнутри сделаны крупные наколы, снаружи — слабо выделенные «горошинь». Тесто с примесью шамота. Поверхность изнутри заглажена, снаружи — подложена. Высота — 6,5—7 см. Диаметр венчика — 25—26 см, диаметр дна — 6,5—7 см.

3. Миска лепная, усеченно-конической формы (рис. 13, 1; 14, 1). Венчик загнутый во внутрь с овальным краем. Дно плоское, немного выделенное. Изнутри венчика сделаны наколы небольшого диаметра, снаружи — слабо выделенные «горошинь». Тесто с небольшой примесью шамота. Поверхность изнутри и снаружи залощена. Высота сосуда — 10,5—11,5 см, диаметр по венчику — 34 см, диаметр дна — 12 см.

4. Черпак лепной грушевидной формы с петле-видной ручкой (рис. 13, 4; 14, 4). К верхней части

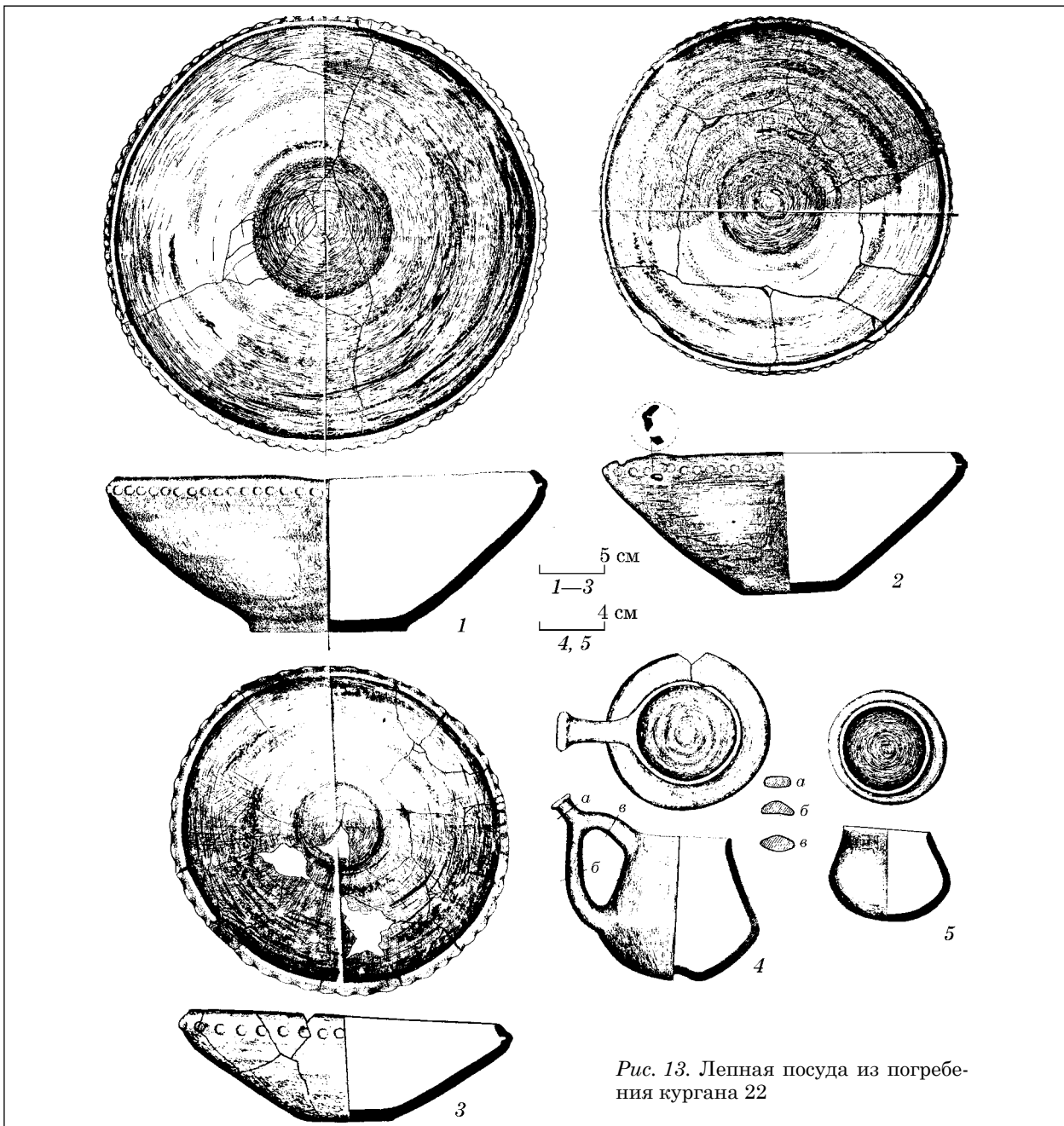

Рис. 13. Лепная посуда из погребения кургана 22

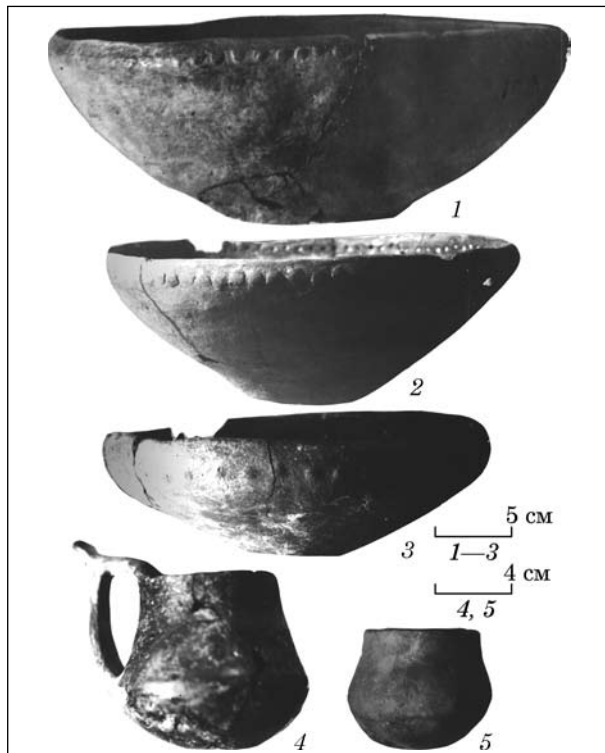

Рис. 14. Лепная посуда из погребения кургана 22

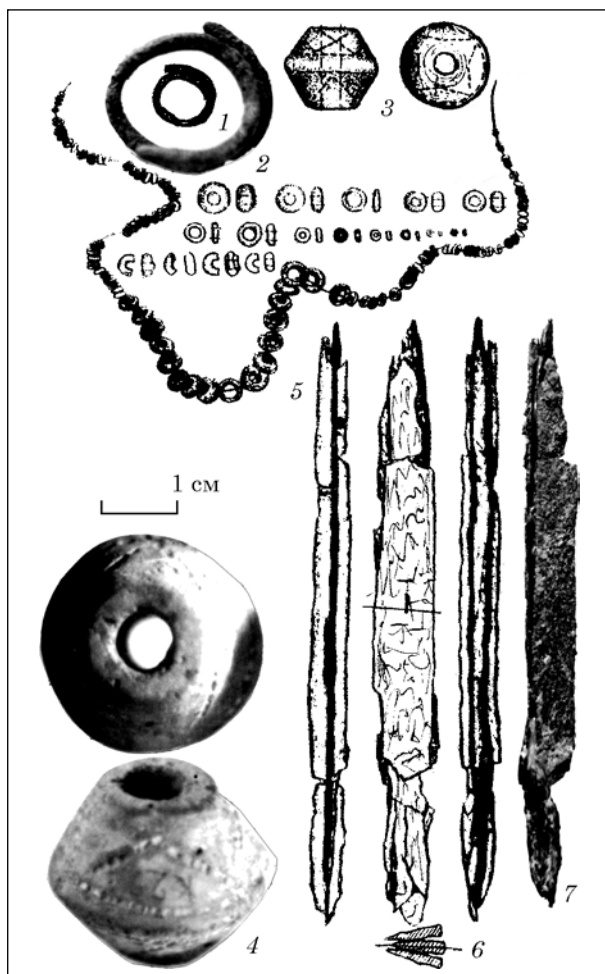

Рис. 15. Инвентарь погребения кургана 22 (1, 2 — бронза; 3, 4 — глина; 5 — паста и стекло; 6, 7 — железо)

ручки, на месте изгиба, прилеплен невысокий, расширяющийся кверху, отросток с расплюснутым концом и прямым срезом. Тесто с небольшой примесью мелкозернистого песка. Стенки тонкие. Поверхность залощена, черного цвета. Высота черпака — 9 см, диаметр венчика — 7 см, диаметр по нижнему краю тулова — 10 см.

5. Кубок лепной с вертикальным, прямо срезанным по краю венчиком, переходящим в тулово и округлое дно. Тесто с примесью песка, поверхность залощена. Высота кубка — 6 см, диаметр по венчику — 6 см, по тулову — 8 см (рис. 13, 5; 14, 5).

6. Нож железный, прямой с переходом в узкий черенок для насадки деревянной рукоятки. К кончику лезвие несколько сужается. Расслоился на три продольные параллельные пластинки. Длина без ручки — 13 см. Ширина в средней части 17 мм (рис. 15, 6, 7).

7. Подвеска из тонкой бронзовой проволоки, закрученной спиралью в полтора оборота. Толщина проволоки 1 мм. Диаметр подвески 18 мм. Концы заходят друг за друга на 15 мм (рис. 15, 1, 2).

8. Пряслице глиняное, усеченно-биконическое. Орнаментировано двумя параллельными рядами мелкого зубчатого штампа в центральной части пряслица и треугольниками в верхней к нижней его частях. Поверхность залощена. Высота 24 мм, диаметр срезов 12—14 мм, диаметр по ребру 27 мм (рис. 15, 3, 4).

9. Бусы овальные в сечении из стекловидной массы желтого и бирюзового цвета, (18 шт.) (рис. 15, 5).

10. Бисер пастовый, рубленый грязно-белого и коричневого цветов (78 шт.) (рис. 15, 5).

КУРГАН № 23

Стоял отдельно от первой группы на расстоянии 700 м на юго-восток, в 70 лесном квартале (рис. 2). Высота кургана составляла 1,73 м, диаметр — 23 м. Насыпь состояла из оподзоленного

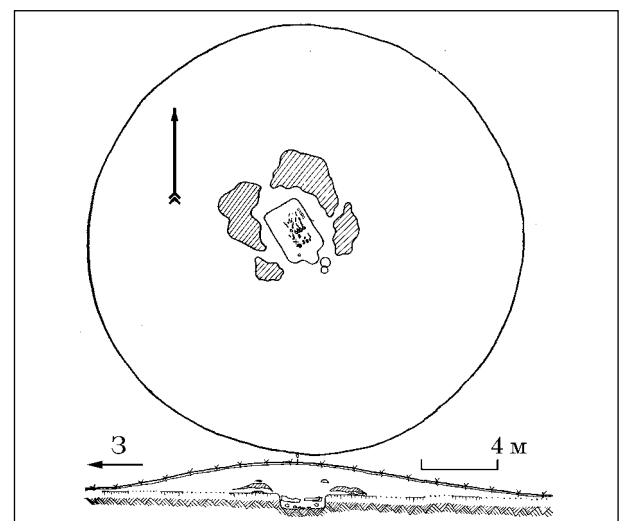

Рис. 16. План и разрез кургана 23

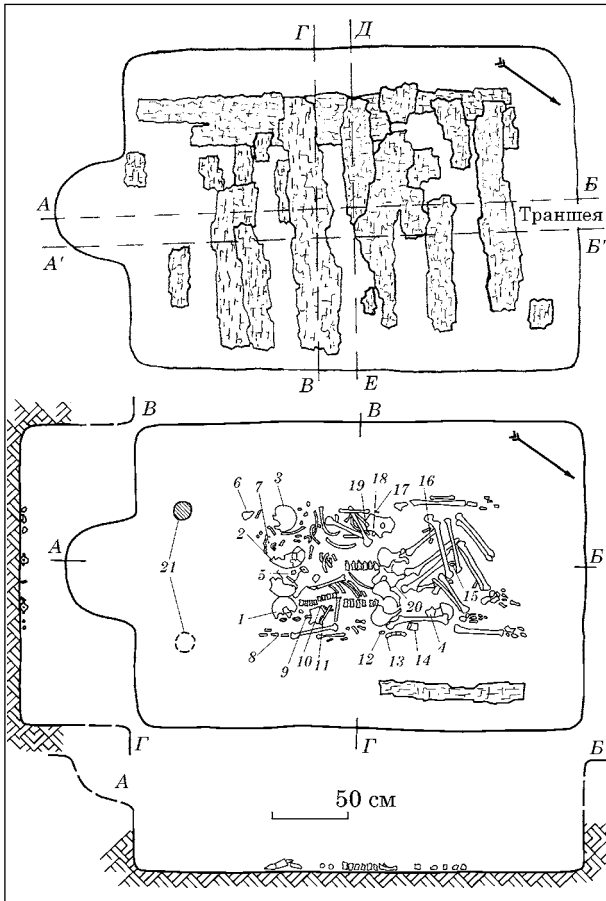

Рис. 17. План перекрытия (1), могилы и разрезы погребения кургана 23: 1—4 — черепа; 5 — пронизка; 6 — ковшик из песчаника; 7 — бусы; 8 — фрагменты копыя; 9, 13 — псалии; 14 — кубок; 10 — подвеска-раковина; 11, 19 — кремневый серп; 12 — костяная подвеска; 15 — пряслице; 16 — вток копыя; 17 — железный стержень (шило?); 18 — фрагмент костяного стержня; 20 — детский череп (под тазом); 21 — столбики

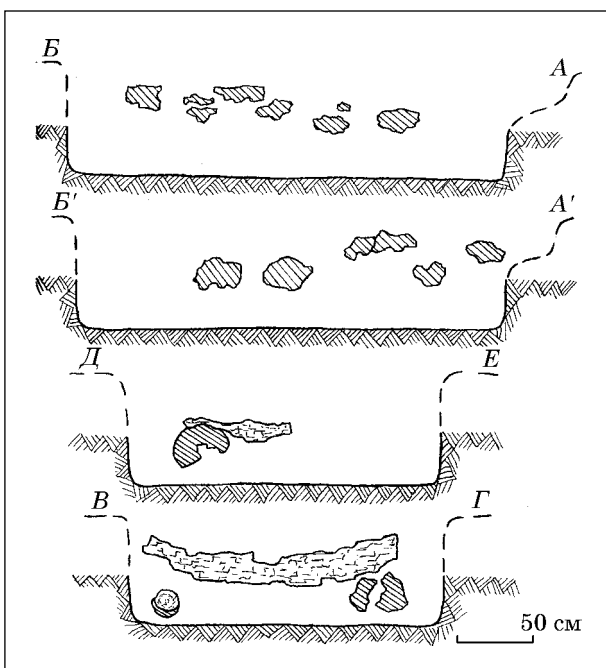

Рис. 18. Разрезы погребения кургана 23

чернозема, постепенно переходящего в суглинок. На глубине 0,9 м появились следы глиняного выкида. В 1,05 м от вершины и в 2 м на юго-восток от репера, обнаружены остатки двух перевернутых сосудов — миски и горшка (рис. 16).

Погребальная яма зафиксирована под центром насыпи. Ее размеры 3 × 2,1 м. В засыпке ямы встречались отдельные куски печины, пепла, древесная труха. В 1,75 м от вершины появились бревна перекрытия. Накат состоял из поперечных бревен, положенных на два продольных. Диаметр некоторых — свыше 0,35 м. Некоторые частично обуглены. Сохранность перекрытия и характеристика заполнения свидетельствуют об одноактности погребения и отсутствии следов ограбления.

В южной части находился небольшой пологий дромос шириной 0,77 м и длиной 0,5 м, не доходящий до дна на 40 см. У дна ямы, в южной части, обнаружено остаток вертикального столбика, углубленного в дно на 15 см. Дно ямы углублено в материк на 35 см (рис. 17; 18).

В центральной части ямы находились останки трех погребенных, ориентированных черепами на юг. В центре были обнаружены фрагменты детского черепа. Кости скелетов в разной степени смещены.

Захоронение сопровождалось разнообразным инвентарем.

Инвентарь

1. Миска лепная усеченно-конической формы с загнутым бортиком (рис. 19, 2). Дно не сохранилось. Тесто с примесью песка и шамота. Поверхность с двух сторон подлощенная. Украшена наколами, снаружи образующими «горошинь». Диаметр — 38 см. Высота сохранившейся части 13 см.

2. Слабопрофилированный горшок (рис. 19, 1). Сильно поврежден. Венчик слабо отогнут.

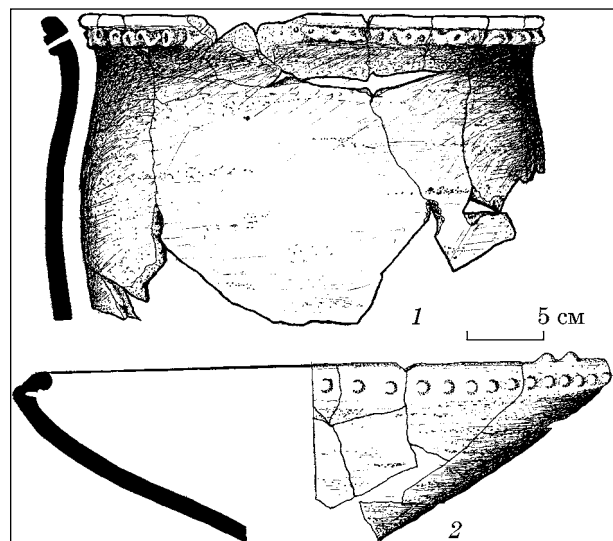

Рис. 19. Лепная посуда из погребения кургана 23

Украшен наlepным валиком, расчлененным пальцевыми вдавлениями и проколами ниже края венчика. Тесто с примесью шамота. Диаметр по венчику 32 см, высота сохранившейся части 22 см.

3. Лепная пиксида (рис. 20, 1, 2). Стенки вертикальные, сужающиеся к венчику. Венчик с прямым срезом не выделен. Дно с рантиком, в котором сделаны два вертикальных отверстия. Корпус деформирован, вероятно, при обжиге. Поверхность залощена. Тесто с примесью песка. С одной стороны украшена врезным геометрическим орнаментом из прямых линий и косой штриховки, образующих вертикальные пояски. Высота — 5 см, диаметр по венчику 4,9 см, дно — 6,5 см.

4. Пряслице усеченно-биконическое, лощеное (рис. 20, 3, 4). Украшено зубчатым штампом, заполненным белой пастой. Высота — 2,5 см, диаметр по ребру — 3,2 см.

5. Мелкий ковчик (лячка?) из песчаника неправильно овальной формы (рис. 21, 8). Песчаник красного цвета (воздействие температуры). Длина 7,2 см, ширина 4,5 и 3 см, высота 2 см, глубина около 7 мм.

6. Вкладыш серпа из светлого кремня, узкий, с острым концом (рис. 21, 7). Вогнутая сторона имеет мелкую ретушь и отполирована стеблями растений. Длина 7,5 см, толщина 0,9 см.

7. Вкладыш серпа из серого кремня с вкраплениями, трапециевидной формы (рис. 21, 6). Обе режущие кромки ретушированы и отполированы стеблями растений. Длина 5,5 см, толщина 1,2 см.

8. Псалии костяные, пластинчатые с дуговидно изогнутой спинкой и тремя сквозными отверстиями (рис. 22, 1, 2). Внешняя сторона отполирована. Верхняя часть имеет утолщение (стилизованная головка), ниже вплоть до сквозного отверстия поверхность украшена тремя рядами полукругов, прилегающих к линиям, следующих снизу вверх. Нижняя часть оформлена конусовидным утолщением, от которого и до отверстия поверхность покрыта сеткой из косых линий на одном и в виде елочки на

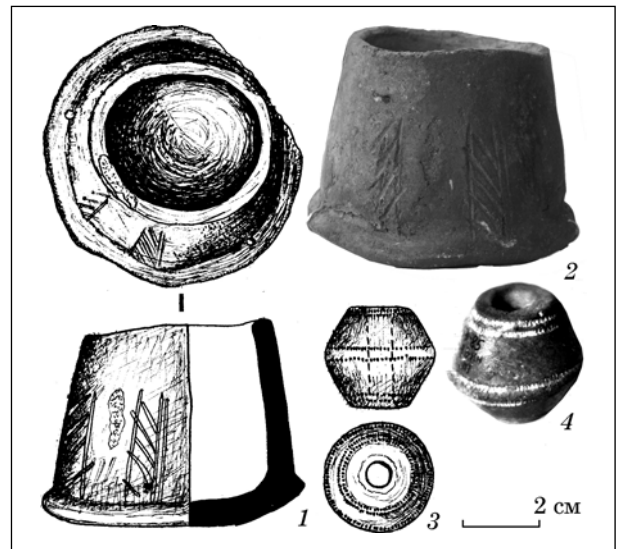

Рис. 20. Лепная пиксида и пряслице из погребения кургана 23

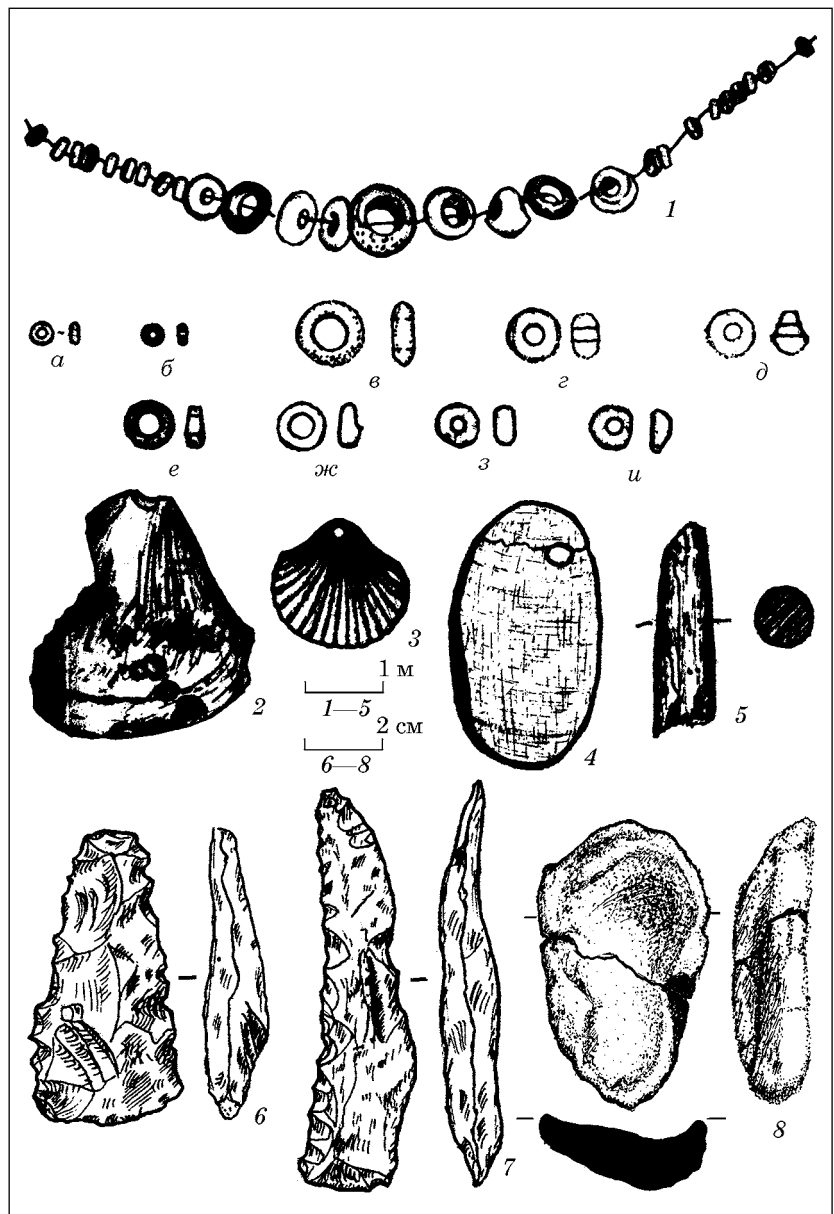

Рис. 21. Украшения (1—5) и изделия из камня (6—8) из погребения кургана 23

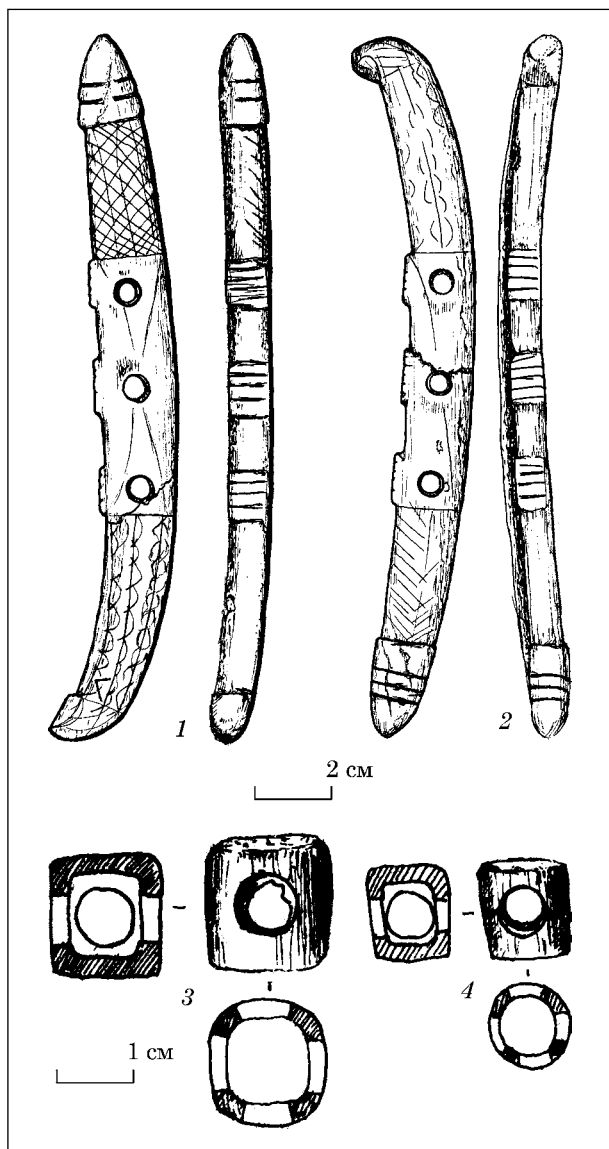

Рис. 22. Детали конської узды из погребения кургана 23

втором. На боковой грани внутренней стороны, против отверстий, находятся три прямоугольных выступа с тройными параллельными насечками. Длина — 18,5 см, ширина 2—2,3 см, толщина — 1 см, диаметр отверстий — 6 мм.

9. Костяная кубообразная пронизка для перекреживающихся ремней со сквозными отверстиями (рис. 22, 3). Ребра заокруглены. Высота 1,7 см, ширина 1,5 см, диаметр отверстий около 8 мм.

10. Костяная пронизка цилиндрической формы с двумя взаимопересекающимися отверстиями (рис. 22, 4). Поверхность залощена. Высота 1,3 см, ширина 1,2 см, диаметр отверстий около 6 × 7 мм.

11. Конусообразный обломок костяной проколки (рис. 21, 5). Длина 2,5 см.

12. Пластинчатая подвеска из перламутровой стенки раковины овальной формы (рис. 21, 4). Отверстие смещено в сторону от центра.

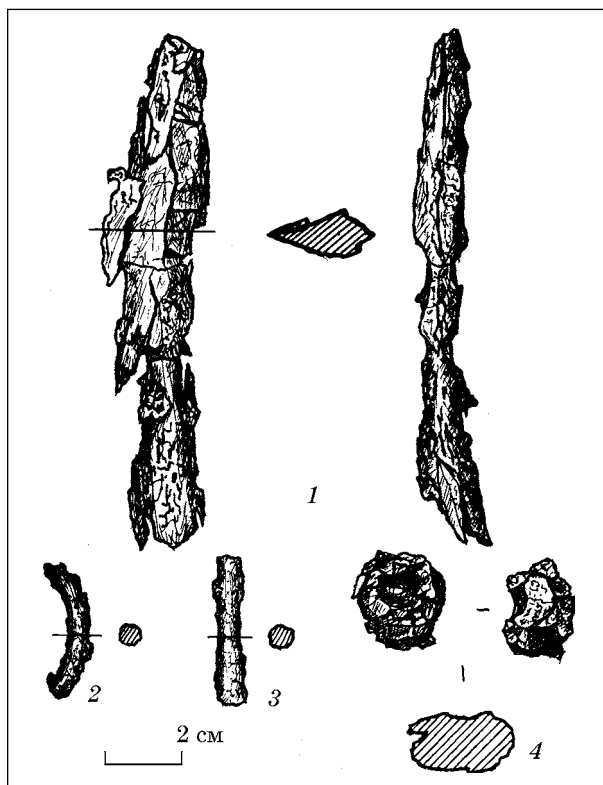

Рис. 23. Изделия из железа из погребения кургана 23

Длина 3,5 см, ширина 2 см, толщина 1—2 мм, отверстие 3 мм.

13. Подвеска из морской ракушки гребешка (рис. 21, 2). Отверстие находится в узкой верхней части. Длина 3,3 см, ширина 2,8 см, диаметр отверстия 2,5 мм.

14. Подвеска из морской ракушки гребешка с отверстием в узкой верхней части (рис. 21, 3). Длина 1,6 см, ширина 1,7 см, диаметр отверстия 2 мм.

15. Железный наконечник копья в обломках (рис. 23, 1). Перо имело в сечении ромбическую форму. Длина копья 13,5 см, ширина пера около 3 см, толщина 1,5 см. Диаметр втулки около 3 см.

16. Фрагмент железного втулки копья (рис. 23, 3), диаметр втулки около 2 × 2,5 см.

17. Фрагмент железной проколки. Длина 4 см, диаметр 0,3—0,8 см.

18. Фрагмент железного кольца (рис. 23, 2). Диаметр 0,3—0,5 см, длина 3,5 см.

19. Бусины из непрозрачного стекла белого, желтого, синего, коричневого цвета (8 шт.) (рис. 21, 1, г—и).

20. Бисер рубленый, из непрозрачного стекла, темно- и светло-коричневый. Диаметр 3 мм, толщина 1 мм (18 шт.) (рис. 21, 1, а, б).

21. Бусина из полупрозрачного стекла бледно-бирюзового цвета, овальная в сечении. Диаметр 6,5 мм, толщина 2,5 мм (рис. 21, 1, в).

Весь материал раскопок передан в Музей истории Богуславщины.

ПОГРЕБАЛЬНЫЙ ОБРЯД

Погребальные сооружения однообразные и представлены обширными прямоугольными ямами, в южной стенке которых сделаны ступеньки (дромос) для облегчения спуска в могилу при совершении захоронения. Его отсутствие в некоторых комплексах может быть объяснено их плохой фиксацией в однородном черноземе погребенной почвы [Ковпаненко, 1973, с. 27]. Перекрытия опирались на края могилы и плахи, уложенные через дромос вдоль длинной оси ямы. В ряде случаев поперечное перекрытие лежало в самой могиле и опиралось на балки, уложенные вдоль длинных стен. В отчетах четко отмечены следы вторичных проникновений: перекрытия нарушены, а ход заполнен плотной затечной землей.

В яме из уложенных вдоль стен колод создавалась камера, в которой по центру вдоль длинной оси ямы размещались кости. Столбы по сторонам от ступеньки-дромоса углублялись всего на 5—18 см и предназначались для фиксации длинных колод и поддержания перекрытия. Перекрытие лежит не на самих костях, а керамика в основном целая, что говорит о том, что камера с костями засыпалась на 0,2—0,5 м землей перед созданием перекрытия.

Проникновения в могилы были совершены с ритуальной целью. В двух случаях остатки вторичных захоронений костей были дополнительно переотложены. В остальных случаях, когда по центру могилы фактически отсутствовало перекрытие (9/Л³, 22/Л, 2/Ш), были произведены дозахоронения одного расчлененного костяка, что и завершало создание костницы.

По способу обращения с телом все погребения относятся к ингумации. Даже сожженные гробницы содержат обожженные, а не кальцинированные кости. Все костяки были положены в могилы либо после демембрации, либо являлись вторичными захоронениями. Г.Т. Ковпаненко нахождение нарушенных костяков в могилах связывала с ограблением [Ковпаненко, 1981, с. 37—46]. Первыми на наличие остатков расчлененных захоронений костей в кургане 2 группы Ш у с. Медвин обратили внимание С.Д. Лысенко [Лысенко, 2003, с. 55] и Д.П. Куштан [Куштан, 2013, с. 155].

Комплексы можно разделить по характеру их формирования.

Тип 1. Одноактные захоронения. Характеризуются непо потревоженностью перекрытия и / или отсутствием затека, который четко отмечался Г.Т. Ковпаненко и Б.М. Левченко.

Вариант А. Представлен курганом 23 (рис. 17). Полностью сохранилось перекрытие. Погребение представлено тремя расчлененными костяками (кости стоп в сочленениях) выложен-

ными в псевдоанатомическом порядке⁴. Кроме того, под костяками найдено 2 отдельных черепа (кефалотафия). Интересно, что перевернутые миски и горшок, в отличие от погребенный с вторичным проникновением, были найдены у дромоса в насыпи кургана.

Вариант Б. Вторичное захоронение костей в «пакете». Костяки все неполные.

Вариант В. Вторичные коллективные захоронения, в которых кости дополнительно сожжены в могилах (к. 15/Л, 19/Л) (рис. 6; 8).

Тип 2. Двухактные захоронения. Проникновение фиксируется локальным нарушением целостности перекрытия и затечным грунтом в пределах хода.

Вариант А. Вторичные захоронения с ритуальным проникновением и перемещением части костица, без дозахоронения.

Вариант Б. Вторичные погребения с дозахоронением (к. 22/Л, 2/Ш) (рис. 10; 12). Осмотр костей из второго кургана третьей группы⁵ показал, что часть длинных костей из пакета в северо-западной части могилы могли пребывать на открытом воздухе и под действием солнца побелели. Часть костей имели следы режущих орудий и следы зубов хищников. При дозахоронении расчлененного костяка, по всей видимости, вскрывалась вся центральная часть камеры. Кости предков комплектовались в «пакет» или костице, возле или вместе с ними располагались части расчлененного тела. К сожалению, по фото трудно определить, кого дозахоронивали. Можно предположить, что в кургане 22/Л это женщина. В данных комплексах перевернутые миски располагались у черепов последних погребенных, в южной части ям у дромоса, в отличие от кургана 23 с одноактным захоронением.

Таким образом, можно говорить о различном формировании комплексов и поливариантности манипуляций с телом умершего. К сожалению, определения антропологов не были сделаны в поле при разборке костиц и много информации, которая бы пролила свет на закономерности совершения захоронений, утеряно.

В нескольких километрах на юг от Медвина у с. Бужанка А. Назаровым было исследовано абсолютно идентичное по обряду синхронное погребение [Назаров, 2003, с. 23—24]. Материал до сих пор не опубликован полностью.

* * *

Традиция демембрации умерших была широко распространена в Киево-Черкасском регионе среди населения тщицецкого культурного

4. При этом стоит отметить, что костяки смещены в разной степени: наиболее перемешаны кости западного скелета, а наименее — восточного. Следов вторичного проникновения в могилу не зафиксировано.

5. Детальный анализ сохранившегося антропологического материала будет произведен позднее.

3. Номер курганной группы.

круга, начиная с горизонта Малополовецкое-II (1600—1500 cal. BC.) [Лысенко, 2010, с. 15]. Погребения позднего бронзового века Среднего Поднепровья с разными способами демембрации рассмотрел С.Д. Лысенко [Лысенко, 2003, с. 53—62]. Следы демембрации отмечены на костях из могильника Малополовецкое-3⁶. В остальных случаях ее можно предполагать. Исследователь выделяет несколько типов захоронений после демембрации: кости сложены в псевдоанатомическом порядке (тип 1); в определенном, но не анатомическом порядке (тип 2); без системы (тип 3); погребение отдельных костей [Лысенко, 2003, с. 54].

Относительно данной типологии погребения Медвина в основном будут представлять тип 1, поскольку псевдоанатомическая система в расположении костей зачастую прослеживается, и тип 2 (курганы с дополнительным сожжением и вторичным проникновением). Погребения отдельных костей (тип 4) — представлены кефалотифией в кургане 23. Бессистемное расположение костей зафиксировано лишь в пределах ходов вторичных проникновений (З/І и З/ІІ).

Появление вторичных захоронений могло быть связано с первичным погребением по обряду выставления [Смирнов, Мерперт, 1954, с. 29—30] или с переносом костей предков при переселении. Д.П. Куштан справедливо соотносит обряды перезахоронения, демембрации с культом предков и обрядом некромантии, когда кости предков использовались при общении живых с мертвыми родственниками [Куштан, 2013, с. 89].

Коллективные погребения ананьинской культуры А.Х. Халиков связывает с проведением общих похорон раз в год, когда хоронили всех умерших за зимний период жителей поселка. Среди захоронений данной культуры повсеместно встречены вторичные, которые совершались после выставления тела умершего. Исследователь приводит широкие аналогии данному обряду среди финно-угорских народов [Халиков, 1977, с. 99].

В целом, вторичные погребения могут быть результатами как ритуальных, так и иных действий. О.В. Зайцева выделяет два варианта вторичного погребального обряда. Первый связан с сезонностью совершения захоронений, при котором отмечается, что за зимний период успевают бы разложиться лишь самые неустойчивые соединения. Данный вариант представлен плохо. Второй вариант предполагал более длительный отрезок времени до захоронения костей, который длился около трех лет, до полного скелетирования трупа. Исследовательница не указывает, кому могли принадлежать данные погребения. Подобный обряд является ярким примером представлений о фазах смер-

ти, присущих традиционному сознанию. Кости, собранные после освобождения от плоти, захораниваются и служат залогом поддержания жизненного круговорота. В данных действиях прослеживается семантический комплекс «предки — кости — возможность новой жизни». О.В. Зайцева указывает на то, что обряд вторичного погребения может возникнуть в любом традиционном обществе вне зависимости от стадильной и культурной принадлежности или хозяйственного типа [Зайцева 2005; подробнее см: Schroeder, 2001; Смирнов, 1997, с. 13]. Причины данного явления не поддаются объяснению.

ПРОБЛЕМА ПОИСКА ИСТОКОВ ДАННОЙ ПОГРЕБАЛЬНОЙ ТРАДИЦИИ

В Среднем Поднепровье у населения бережновско-маевской срубной культуры обряд демембрации редок (0,1 %). Д.П. Куштан, вслед за С.Д. Лысенко, рассматривает данный обряд как такой, который должен был ускорить переход умершего в мир иной, или как обезвреживание покойника. Вторичные захоронения в данном регионе встречаются более часто (0,6 %) и связаны с ритуалом перезахоронения. Нередко проявления подобного обряда прослежены в могильниках белогрудовско-белозерского времени (Вергуны, Крутьки) (рис. 24, 1, 2) [Куштан, 2013, с. 89].

Интерес представляет погребение № 1 раннежаботинского времени могильника Черкасы-Центр 2 (рис. 24, 3). В грунтовой яме без следов ограбления были найдены неполные костяки пяти человек, которые были уложены в нее после разложения мягких тканей [Куштан, 2005, с. 154—156]. Д.П. Куштан считает, что это явилось следствием вторичного погребения останков после первичного погребения по обряду выставления, или в результате повторного захоронения выкопанных костей. Безусловно, данный обряд связан с культом предков, который представлен ритуалами, в основе которых лежит подсознательный инстинкт отождествления умершего родственника с его останками. Интересным является предположение Д.П. Куштана, что кости наиболее почитаемых предков могли эксгумироваться при переселении общины и заново перезахоранивались в общей могиле на новом некрополе [Куштан, 2005, с. 155—156].

Существование обрядов вторичного погребения и демембрации у автохтонного населения позднего и финального бронзового века Среднего Поднепровья позволяет, как один из вариантов, именно в этой среде искать истоки аналогичных обрядов земледельческого населения восточноевропейской Лесостепи раннескифского времени.

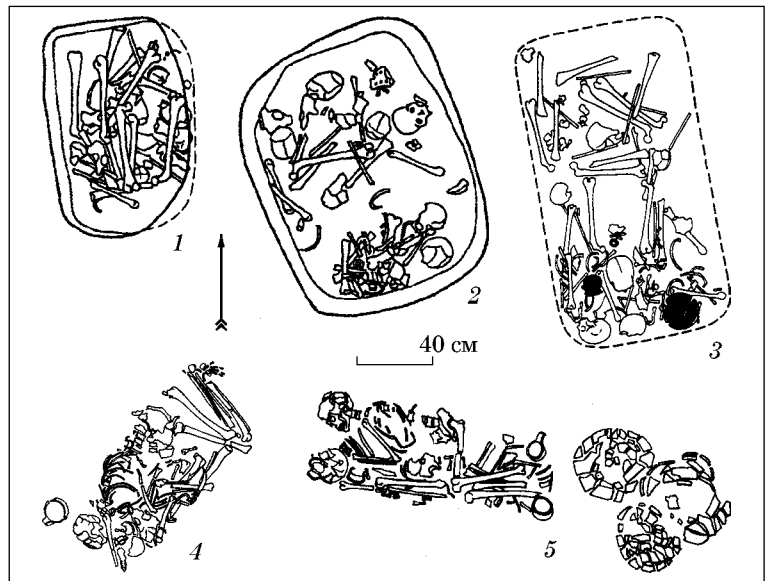
Иной вариант реконструкции поисков истоков данной традиции может быть следующим.

6. Хочу выразить благодарность С.Д. Лысенко за информацию и консультации при подготовке работы.

Рис. 24. Планы погребений № 5 (1), 13 (2) могильника у с. Вергуны и погребения № 1 могильника Черкассы-Центр 2 (3) (по Д.П. Куштану), 4, 5 — Сахарна I [Кашуба, Гольцева, 1991]

Обряду погребения Медвинского некрополя имеются прямые аналогии в могильнике раннежаботинского времени у с. Тютьки в бассейне Южного Буга, где данные традиции не имеют местной основы (рис. 25) [Заец, 1974; 1979, с. 256—260]. Стоит отметить, что на фото погребений в курганах № 2, 3 в отчете четко видно, что костница расположена в центральной части более обширной ямы, подобно медвинским комплексам, что не нашло своего отражения на рисунках (рис. 25, 1, 4) [Заец, 1974, табл. 14; 15]. Захоронения аналогичны варианту Б типа 2 медвинских комплексов (например, курган 22/1). Состав инвентаря погребения в кургане № 2 (набор лепной посуды, включающий черпаки, миски, кубок, пряслице, украшенное мелким зубчатым штампом, бронзовая подвеска в полтора оборота, кремневый серп, бусина (рис. 25, 6) полностью идентичен медвинским наборам. Относительно более ранняя, хотя и близкая, хронологическая позиция некрополя у с. Тютьки очевидна.

Еще более ранним временем датируются захоронения со смещением части костей в курганах могильника Сахарна I (Цыглэу). Параллели имеются и в наборе инвентаря (черпаки,

миски, кубки в изголовье; пряслица, железные ножи, украшения) (рис. 24, 4, 5) [Кашуба, Гольцева, 1991]. В целом среди погребений культуры Сахарна в Среднеднестровском регионе 29 % составляют захоронения со смещением (дозахоронения и вторичные захоронения костей) [Кашуба, 2000, с. 275—276].

Все это позволяет предположить маршрут перемещения части населения из Среднего Поднестровья (древнейшие комплексы), через Побужье (Тютьки, Немиров, Вишенка 2) в Поросье в раннежаботинское время. Проникновение происходило в слабо заселенные

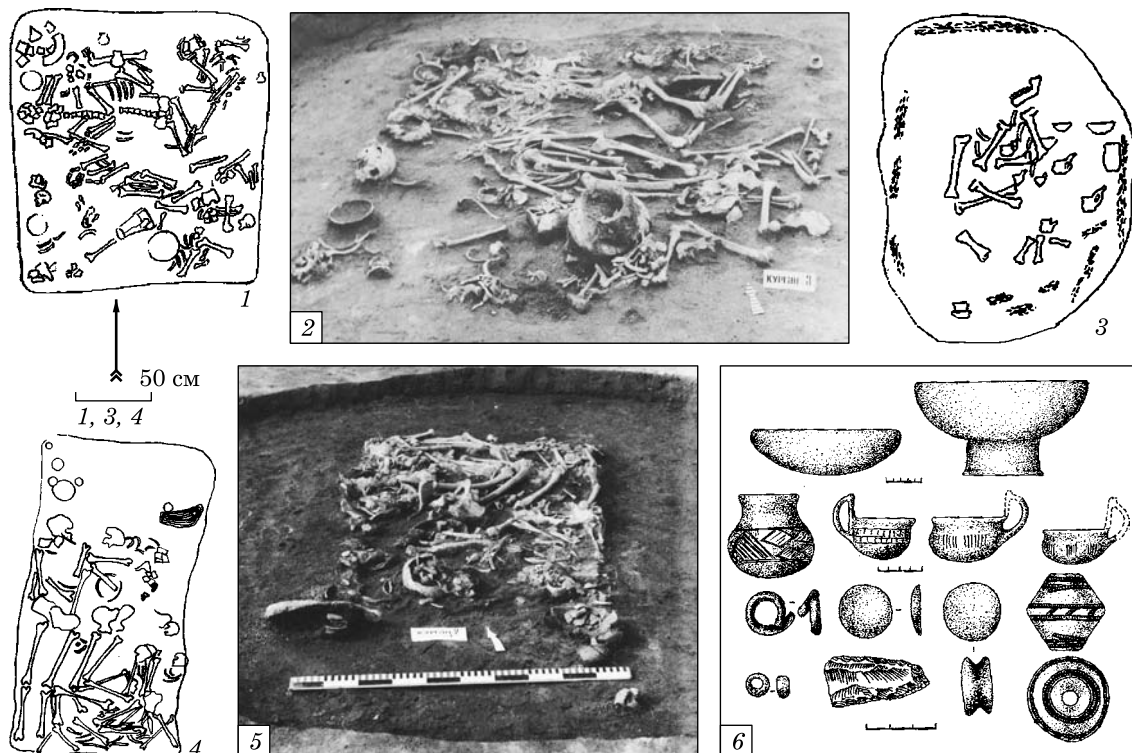

Рис. 25. Планы и фото погребений в курганах 1 (3), 2 (4, 5), 3 (1, 2) и инвентарь кургана 2 (6) могильника у с. Тютьки (по И.И. Заец)

позднечернолесским населением региона, где происходило смешение различных этнокультурных групп. Движению населения таким путем способствовали и географические условия, поскольку дорога до района современной Винницы из Среднего Поднестровья идет по водоразделу Днестра и Южного Буга, по которому и сейчас пролегает железнодорожная магистраль Одесса—Жмеринка. Далее в Поросье дорога также проходит по водоразделу Роси и Горного и Гнилого Тикичей и лишает необходимости форсировать какие-либо водные преграды.

ПОГРЕБАЛЬНЫЙ ИНВЕНТАРЬ И ВОПРОСЫ ХРОНОЛОГИИ

Погребальный инвентарь позволяет выделить несколько хронологических групп погребений Медвинского могильника.

Из описанных выше погребений, к древнейшей группе комплексов можно отнести курган № 9. Бронзовая булава с небольшой расклепанной петлевидной головкой из данного комплекса имеет аналогии среди находок в древнейшем слое поселения Пожарная Балка и в раскопе 1 Жаботинского поселения ([Андрюченко, 1996, с. 356]; см. подробнее: [Дараган, 2011, с. 157, табл. 4, 4; 442]). Тюльпановидный горшок без орнамента (тип 1, по М.Н. Дараган) имеет аналогии среди материалов раскопа 18/1958 г. Жаботинского поселения и не противоречит отнесению данного комплекса к раннежаботинскому времени [Дараган, 2011, с. 389; табл. 186, 8, 9]. К данной группе погребений можно добавить и погребение в кургане 4/І, в котором была обнаружена пиксида, миски без наколов, одна из которых украшена лишь налепом [Ковпаненко, 1981, с. 39, рис. 28]. Интересно, что все три пряслица из данного погребения не имели орнамента, который отмечен на всех остальных более поздних изделиях. Скорее всего, это не исключение. В древнейших комплексах не содержится раннескифских материалов и ожерелий из рубленого бисера и раковин Каури.

Следующая группа захоронений, которая является переходной, относится уже к началу раннекелермесского периода. К ней можно отнести курган 2/ІІ⁷, близкий по времени Яснозорью 6/1 [Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1994, с. 52—60]. Миска из данного комплекса имеет и налепы, и наколы, а пряслице — штампованный орнамент [Ковпаненко, 1971, табл. 28]. К этой группе можно отнести и вышеописанный курган 23. Миска усеченно-конической (сферической) формы с загнутым краем (тип 2, по М.Н. Дараган) из данного комплекса, кроме

7. Погребение содержало парное мужское захоронение, что и объясняет отсутствие в погребении женских украшений (бисер, раковины).

наколов, дополнительно украшена двойными налепами. В курагане 23 была обнаружена лепная пиксида. Сосуд относится ко второй группе, выделенной И.В. Бруяко (низкие цилиндрические коробочки с закраинами на поддоне и отверстиями для подвешивания). Здесь стоит отметить, что имеется лишь два вертикальных отверстия в закраине поддона. Резной орнамент выполнен достаточно небрежно. Поверхность подлощена. Данная находка подтверждает мнение И.В. Бруяко, что пиксиды можно датировать вплоть до раннескифского времени [Бруяко, 2014, с. 74—77], а не только раннежаботинским этапом [Дараган, 2011, с. 461]. Пряслице из кургана 23 аналогично найденным в кургане 2/ІІ и Яснозорье 6/1. Наличие рубленого бисера указывает на датировку кургана 23 после середины VII в. до н. э. Детали конской узды представлены парой псалиев и двумя цилиндрическими костяными пряжками-пронизками. Пронизки для перекрещивающихся ремней (к. 23) аналогичны находкам из Старшей Могилы и основного погребения Репяховатой Могилы, с которыми и стоит, в целом, синхронизировать данный комплекс. Стоит отметить, что в Поросье находки костяных псалиев единичны (Берестняги (коллекция Е.А. Зноско-Боровского [Ковпаненко, 1981, с. 12, рис. 9, 2] и курган 23 Медвина). Орнаментация медвинских псалиев уникальна, а концы украшены крайне схематично. Данный период характеризуется сосуществованием деталей узды предскифского и раннескифского типов. Вероятно, медвинские изделия представляют собой первый опыт знакомства местного населения, у которого в обиходе были еще псалии с муфтообразными утолщениями вокруг отверстий (Медвин, Яснозорье, Емчиха), с изделиями данного облика. Данный пласт погребений раннекелермесского времени можно датировать около середины (конец второй четверти—третья четверть) VII в. до н. э. [Гречко, 2013, с. 145—146].

Наиболее поздними комплексами является погребение в кургане 22. Миски из данного захоронения украшены лишь наколами, одна из них имеет одно крупное отверстие. Орнаментация наколами и наличие крупных отверстий является характерным для Поросья [Дараган, 2011, с. 396—397]. Черпак с высоким горлом и биконическим туловом грушевидной формы был обнаружен в данном кургане. Подобная форма бытует продолжительное время (не ранее второй половины VII в. до н. э. (Журовка, курган 407). В целом, для Медвинского могильника характерны иные типы черпаков (тип 3, по М.Н. Дараган и один типа 2). Курган 22 является наиболее поздним в Медвинском могильнике и не может быть датирован ранее третьей четверти VII в. до н. э.

Захоронения раннескифского времени Медвина характеризуются наличием наборов

украшений из раковин Каури, бисера и бус, характерных для второй половины VII в. до н. э. [Дараган, 2011, с. 615]. Данную группу захоронений (к. 15, 22, 23 первой группы) Медвина можно синхронизировать с серией захоронений с зеркалами с центральной ручкой⁸ (Герасимовка, курган 1, 2, Репяховатая Могила, п. 1) и датировать около третьей четверти VII в. до н. э.

Представляет интерес относительно бедная геометрическая орнаментация столовой посуды. Пиксида из кургана 4/І и черпак из кургана 2/ІІІ (не ранее третьей четверти VII в. до н. э.) являются исключениями. Орнаментация кубков из курганов 3/І и 1/ІІІ, пиксиды из кургана 23 схематична и небрежна. Можно согласиться с И.В. Бруяко, который отнес данную орнаментацию к мотивам вырождающегося геометрического стиля. В целом, комплексы раннескифского времени подтверждают датировку финала горизонта геометрической керамики в Днепропровской правобережной Лесостепи около середины VII в. до н. э. При этом, во второй половине данного столетия, кроме Поворскля, и в Правобережной Лесостепи все еще встречаются отдельные сосуды с, часто небрежной, геометрической орнаментацией [Бруяко, 2005, с. 28, 45].

Глиняные пряслица являются практически обязательным атрибутом погребального инвентаря Медвинского могильника. Все биконические пряслица с усеченными основаниями, кроме изделий из кургана 4/І украшены мелким зубчатым штампом, который в одном случае заполнен белой пастой (к. 23). Подобные пряслица, по предположению М.Т. Кашубы, являются культуроопределяющими для круга культур орнаментированного гальштата [Кашуба, 2000, с. 315]. М.Н. Дараган считает штампованный декор признаком раннежаботинского времени [Дараган, 2011, с. 430]. Наши материалы это не подтверждают и свидетельствуют об их наиболее массовом бытовании в украинской Лесостепи во второй половине VII в. до н. э.

Бронзовые спиралевидные подвески, которые генетически связаны с чернолесскими, можно датировать пред- (Тютки, к. 2) и раннескифским временем (к. 22 Медвина, к. 460 у с. Макеевка), вплоть до начала среднескифского периода (ур. Стайкин Верх, к. 13) [Заец, 1979, с. 256—260; Ильинская, 1975, табл. XVII, 9; 1968, табл. X, 26]. Начиная с третьей четверти VII в. до н. э., достаточно резко возрастает мода на гвоздевиные заушницы различных типов, а спиралевидные подвески становятся редкостью.

Единичность находок деталей узды из кости и рога позволяет предполагать, что проникно-

вание вместе с номадами и усвоение традиции изготовления трехдырчатых псалий, украшенных в зверином стиле, в Поросье во второй половине VII в. до н. э. носило значительно менее массовый характер по сравнению с Тясмином и Посульем.

Андрюченко В.П. Булавки с поселения у с. Пожарная Балка // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. — Полтава, 1996. — С. 353—358.

Бруяко И.В. Ранние кочевники в Европе. X—V вв. до Р.Х. — Кишинев: Высшая антропологическая школа, 2005. — 357 с.

Бруяко И.В. Пиксиды раннего железного века на памятниках юга Восточной Европы // Тр. IV (XX) Всерос. АС в Казани. — М., 2014. — Т. II. — С. 74—77.

Гречко Д.С. О памятниках киммерийцев и «раннескифской» культуре // Stratum plus. — № 3. — 2013. — С. 133—154.

Дараган М.Н. Начало раннего железного века в Днепропровской Правобережной Лесостепи. — К., 2011. — 848 с.

Дружбинський В. «Колиска моя, любий Богуславе...». — Електрон. ресурс: http://gazeta.zn.ua/SOCIETY/koliska_moya_lyubiy_boguslave.html

Заец И.И. Отчет о раскопках трипольского поселения Клищев Тивровского р-на Винницкой обл; курганного могильника у с. Мизяков, Калиновского р-на 5—4 вв. до н. э. и курганного могильника у с. Тютки Винницкого р-на // НА ІА НАН України. — 1974/87.

Заец И.И. Курганный комплекс раннескифского времени у с. Тютки Винницкой области // СА. — 1979. — № 1. — С. 256—260.

Зайцева О.В. Погребения с нарушенной анатомической целостностью костяка: методика исследования и возможности интерпретации: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. — Новосибирск, 2005. — 24 с.

Ильинская В.А. Скифы Днепропровского Лесостепного Левобережья. — К., 1968. — 267 с.

Ильинская В.А. Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин. — К., 1975. — 222 с.

Кашуба М.Т. Раннее железо в лесостепи между Днестром и Сиретом // Stratum plus. — 2000. — № 3. — С. 241—488.

Кашуба М.Т., Гольцева Н.В. Сахарнянский могильник I (Цыглэу) // СА. — 1991. — № 1. — С. 197—209.

Ковпаненко Г.Т. Отчет о раскопках курганов у с. Медвин Богуславского р-на Киевской обл. в 1973 г. // НА ІА НАН України. — 1973/23.

Ковпаненко Г.Т. Курганы скифского времени у с. Медвин в Поросье // Скифы и сарматы — К., 1977. — С. 40—72.

Ковпаненко Г.Т. Курганы раннескифского времени в бассейне р. Рось. — К., 1981. — 159 с.

Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый С.А. Новые погребения раннего железного века в Поросье // Древности скифов. — К., 1994. — С. 41—63.

Куштан Д.П. Погребение предскифского времени Черкассы-Центр 2 // Городцовские чтения: Материалы II науч. конф., посвящ. 100-летию деятельности В.А. Городцова в ГИМ. — М., 2005. — С. 154—156 (Тр. ГИМ. — № 145).

Куштан Д.П. Південь Лісостепоного Подніпров'я за доби пізньої бронзи. — Донецьк, 2013. — 232 с. (Археологічний альманах. — № 29).

8. Подобное изделие вместе с коротким мечем келермесского типа было найдено в медвинском кургане раскопанном в 1906 г. [Ковпаненко, 1981, с. 47].

Левченко Б.М. Отчет о работе археологической экспедиции Музея истории Богуславщины за 1982 г. // НА ІА НАН України. — 1982/42.

Левченко Б.М. Отчет о работе археологической экспедиции Музея истории Богуславщины за 1984 г. // НА ІА НАН України. — 1984/168.

Левченко Б.М. Исследование первой курганной группы у с. Медвин на Богуславщине (раскопки 1982 г., 1984—85 гг.) // Гречко Д.С., Шелехань А.В. Гришковский могильник скифов на Харьковщине — К., 2012. — С. 139 — 109.

Левченко Б.М., Левченко Н.Б. Отчет о работе археологической экспедиции Музея истории Богуславщины за 1985 г. // НА ІА НАН України. — 1985/143.

Лысенко С.Д. Погребения скифского времени Малополовецкого могильника // Археологічні пам'ятки Фастівщини: Матеріали до археологічної карти Київської області. Прес-музей. — Фастів, 2004. — № 20—21. — С. 6—28.

Лысенко С.Д. Похоронения за обрядом демембрації доби пізньої бронзи у Середньому Подніпров'ї // Наук. зап. з української історії. — Переяслав-Хмельницький, 2003. — № 14. — С. 15—25.

Лысенко С.Д. Новые памятники милоградской культуры на Киевщине // Археологічні пам'ятки Фастівщини: Матеріали та дослідження. Прес-музей. — Київ; Фастів, 2010. — № 26—27. — С. 106—127.

Назаров О. Звіт про рятівні археологічні дослідження курганів скіфського часу біля с. Нестерівка Маньківського району, с. Почапинці Лисянського району, поселень скіфського часу біля м. Городище і с. В'язівка Городищенського району та розвідки на території Лисянського району Черкаської області // НА ІА НАН України. — 2003/170.

Смирнов А.П., Мерперт Н.Я. Из далекого прошлого народов Среднего Поволжья // По следам древних культур (от Волги до Тихого океана). — М., 1954. — С. 9—64.

Смирнов Ю.А. Лабиринт: Морфология преднамеренного погребения. Исследование, тексты, словарь — М., 1997. — 279 с.

Халиков А.Х. Волго-Камье в начале эпохи раннего железа (VIII—VI вв. до н. э.) — М., 1977. — 266 с.

Schroeder S. Secondary disposal of the dead: cross-cultural code // World culture. — 2001. — 12 (1). — P. 77—93.

Б. М. Левченко, Н. Б. Левченко,
Д. С. Гречко

КУРГАНИ РАННЬОСКІФСЬКОГО ЧАСУ БІЛЯ с. МЕДВИН В ПОРОССІ (за матеріалами розкопок 1984—1985 рр.)

У статті подано результати розкопок чотирьох курганів ранньоскіфського часу, які були досліджені у 1984—1985 рр. біля с. Медвин. Розглядаються поховання, що являють собою повторні захоронення та демембрації. Поховальний інвентар представлений ліпним посудом, прикрасами (буси, намистини, підвіски, мушлі Каури, шпильки), прясельцями, деталями кінського спорядження (пара псалиев та дві пронизки) та кременевими серпами. Поховання можна датувати серединою — третьою чвертю VII ст. до н. е.

Ключові слова: Дніпровське Лісостепове Правобережжя, ранньоскіфський час, поховальний обряд, повторне поховання, демембрація, курган.

B. M. Levchenko, N. B. Levchenko,
D. S. Grechko

THE BARROWS OF THE EARLY SCYTHIAN TIME NEAR MEDVIN-VILLAGE IN ROSS-RIVER REGION (by the materials of excavations 1984—1985)

The results of the excavations of four barrows of the early Scythian time in this article are published. They were studied in 1984—1985 near v. Medvin. Here are represented secondary burials and demembration. The implements of these burials is represented by hand-made vessels, ornaments (beads, pendants, cowires, pins), spin tools, harness details (pair of snaffles and two beads) and flint sickles. These burials could be dated by the middle — third quarter of the 7 century BC.

Key words: Dnieper forest-steppe right-bank area, early Scythian time, burial ceremony, secondary burial, demembration, barrow.

Одержано 19.02.2015

К. І. Панченко

СКІФСЬКЕ ПОХОВАННЯ В ДВОКАМЕРНІЙ КАТАКОМБІ З ҐРУНТОВОГО МОГИЛЬНИКА БІЛЯ м. СВІТЛОВДСЬК

Статтю присвячено публікації захоронення IV ст. до н. е. зі скіфського ґрунтового могильника поряд з м. Світловодськ Кіровоградської обл.

Ключові слова: скіфи, ґрунтовий могильник, поховальний обряд, катакомба, інвентар.

Серед великої кількості старожитностей скіфського часу на Правобережжі Дніпра особливий інтерес викликають пам'ятки, розташовані в прикордонні Лісостепу та Степу. Матеріали, отримані під час археологічних досліджень у цьому регіоні, дають змогу з'ясувати ряд обставин взаємодії місцевого землеробського населення та кочових іраномовних скіфів. Особливо інформативними в цьому відношенні виступають поховальні пам'ятки. Одним з найбільш цікавих об'єктів, досліджених тут за останні 50 років, є ґрунтовий могильник IV ст. до н. е. біля м. Світловодськ Кіровоградської області. На сучасному етапі на цьому некрополі розкопано понад 150 поховань скіфського часу [Бокій, 1980; 2014; Козир, 2014].

Захоронення № 155 (рис. 1) привертає увагу через особливості поховального обряду. Могила є катакомбою з двома поховальними камерами. Вхідна яма підквадратної форми, розмірами — 1,65 × 1,90 м, глибиною — 1,70 м, орієнтована за віссю північний захід—південний схід. У центрі ями, ближче до західної стінки, виявлена вертикальна гранітна плита висотою 0,85 м, що була вкопана у дно вхідної ями. Біля підніжжя стели знаходились кістки великої рогатої худоби. В заповненні вхідної ями на глибині 0,7 м розчищено бронзовий трилопатевий наконечник стріли. У нижній частині вістря, між лопатями рельєфний знак, в основі якого лежить символ «X» (рис. 2, 4). Цей знак має чимало аналогій серед скіфських знахідок [Мен-

люкова, 1964, табл. 8, 4; Фіалко, 1994, рис. 19; Худяков, 2004; Гуляев, 2010, с. 111].

Входи до обох поховальних камер, що розташовані у південно-західній та північно-східній стінках вхідної ями, були закриті дерев'яними заслонами.

Північно-східна камера мала підпрямокутну форму з заокругленими кутами, розмірами 2,5 × 1,5 м. Вона орієнтована по лінії північний захід—південний схід. Дно на глибині 1,95 м. Пограбована могила була заповнена глиною, змішаною з чорноземом. У захороненні виявлено порушений кістяк чоловіка. *In situ* збереглися кістки ніг. Похований лежав у випростаному положенні на спині, головою на південний схід. Поряд зі стегною кісткою лівої ноги знайдені 10 бронзових наконечників стріл.

Набір вістрів з чоловічого захоронення можна розділити на такі типи.

Тип 1 — тригранні з прихованою втулкою та виїмками в основі граней (8 екз.) (рис. 2, 6—8). Подібні наконечники досить поширені на пам'ятках IV ст. до н. е. у степовому регіоні [Алексеев, 1991, с. 94, рис. 64, 27; Бидзиля, 2012, с. 446, рис. 645, 12] та у лісостепу [Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, с. 116, рис. 36, 42, 43].

Тип 2 — тригранні з прихованою втулкою та рівною основою (1 екз.) (рис. 2, 5). На кожній грані у нижній частині два парних прямокутних заглиблення. Такий тип наконечників зустрічається у пізньоскіфський час в Лісостепу на Правобережжі [Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, с. 116, рис. 36, 49; Фіалко, 1994, с. 28, рис. 5, 2; с. 37, рис. 14, 2] та Лівобережжі [Гречко, 2010, с. 206, рис. 59, 40; Шрамко, 1987, с. 119, рис. 56, 33], а також в Степу [Евдокимов, 1984, с. 76, рис. 2, 35].

Тип 3 — трилопатевий з ледь виступаючою втулкою та гострими кінцями лопатей, які ут-

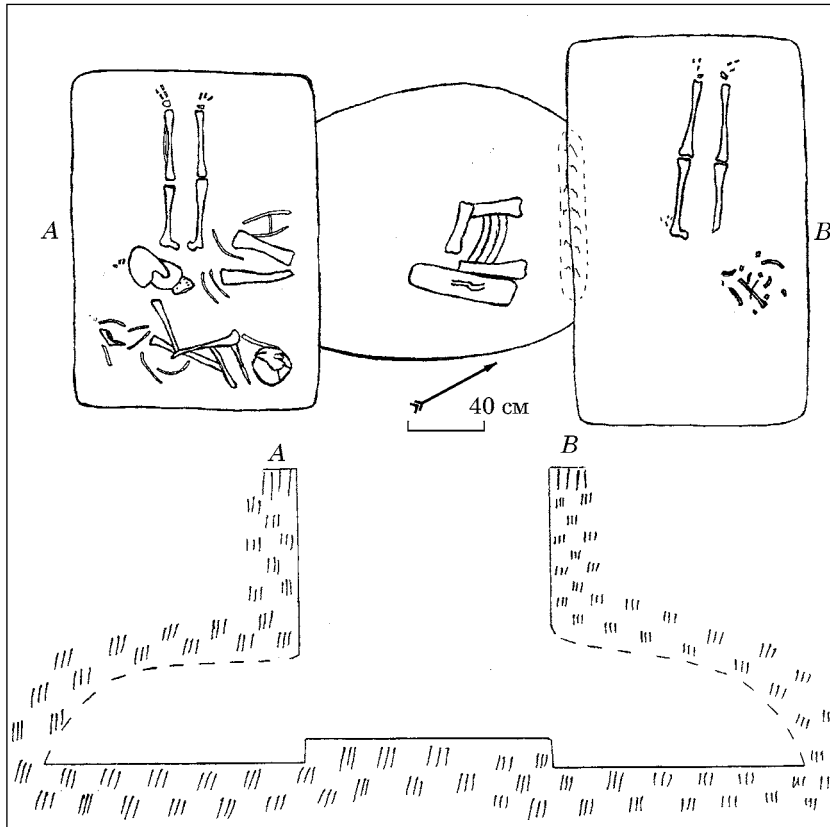

Рис. 1. Поховання № 155 Світловодського ґрунтового могильника

ворюють шипи (1 екз.) (рис. 2, 9). Подібні вістря відомі з V ст. до н. е. Але продовжують використовуватись й у IV ст. до н. е. [Мелюкова, 1964, табл. 9, *и*, 6; Евдокимов, 1984, с. 76, рис. 2, 35].

Загалом виявлений у похованні № 155 набір наконечників стріл є типовим для скіфського сагайдаку. Такі вістря поширюються у скіфському середовищі з V ст. до н. е., втім масово побутують вже у IV ст. до н. е. [Мелюкова, 1964, с. 21—22].

Південно-західна поховальна камера, орієнтована в напрямку північний захід—південний схід мала прямокутну форму з заокругленими кутами. Її розміри 2,5 × 1,5 м. Дно камери нижче дна вхідної ями на 0,2 м. Скелет жінки був зруйнований під час пограбування. Збереглися кістки ніг. Похована покладена у випростаному стані на спині головою на південний схід. Серед кісток поховання, поряд з південно-східною стінкою виявлені такі предмети: 3 бронзових перстні з округлими щитками, 2 бронзові коповушки, 2 кістяних круглих предмети, глиняне біконічно-сплюснене прясельце та 2 скляні намистини чечевицеподібної форми. Ближче до входу виявлене ще одне скупчення кісток, серед яких розчищено фрагмент леза залізного ножа, довжиною 2,5 см.

Деталізуємо опис речей виявлених в жіночій камері.

1, 2. Два персні — вирізані з пластины, виготовлені з олов'янистої бронзи, з округлим щитком (рис. 2, 11, 12). Кільце перстнів — з двох дужок, краї яких заходять один за оден. На щитку орнамент у вигляді кіл з витиснутих випуклих крапок, в центрі щитка округ-

лий виступ з отвором. Діаметр перстня — 2,1 см, діаметр щитка — 1,8 см.

3. Перстень бронзовий — вирізаний з пластины, з округлим щитком (рис. 2, 10). Перстень білого кольору з червоними мідистими вкрапленнями. Поверхня щитка неорнаментована. Діаметр перстня — 2,3, діаметр щитка — 1,7 см.

За класифікацією В.Г. Петренка, всі персні належать до типу 7 — виготовлених з однієї пластины з округлим вигнутим по пальцю щитком. Такі персні з'являються у скіфських похованнях з IV ст. до н. е. та є домінуючими у Степовій Скіфії. Більшість з них зафіксовані саме в жіночих похованнях [Петренко, 1978, с. 61, рис. 53, 33—35]. Також подібні персні виявлені на скіфських пам'ятках у Криму, на Нижньому Доні та у Дністро-Дунай-

ському регіоні [Алексеев, 1991, с. 110, рис. 73; Либеров, 1965, с. 87, табл. 24, 57, с. 109, табл. 36, 28; Тереножкин, 1973, с. 64, рис. 43, 1].

4, 5. Дві бронзові коповушки у формі стрижня з ложкоподібними округлими голівками (рис. 2, 15, 16). Довжина коповушок — 4 см. Подібні предмети відомі на скіфських пам'ятках у Північному Причорномор'ї. Саме в скіфський час вони вперше набувають поширення і побутують у середовищі різних кочових культур на території України аж до пізнього середньовіччя [Салангіна, 2004].

6. Кістяна округла пластина з отвором в центрі (рис. 2, 1). Поверхня пластины заглажена. Діаметр пластины — 4,1 см, діаметр отвору — 0,75 см.

7. Кістяна округла пластина з отвором в центрі (рис. 2, 2). Поверхня пластины заглажена. Діаметр пластины — 2,8 см, діаметр отвору — 1,0 см.

8. Глиняне прясельце приплюснато-біконічної форми з підлощеною поверхнею (рис. 2, 3). Діаметр — 2,8 см, висота — 1,3 см. Пряслиця подібної форми досить часто зустрічаються на скіфських пам'ятках [Петренко, 1967, с. 143, табл. 17, 25].

9, 10. Дві скляні намистини чечевицеподібної (веретеноподібної) форми (рис. 2, 13, 14). Скло вкрите світлокоричневою патиною, на зламі має більш темний відтінок. Розміри — 1,7 × 1,5 см, товщина перетину — 0,8 см. Їх аналогії зустрічаються в комплексах V—IV ст. до н. е. в Степовій Скіфії та Середньому Подонні [Либеров, 1965, с. 110, табл. 37, 1]. Подібні за формою скляні на-

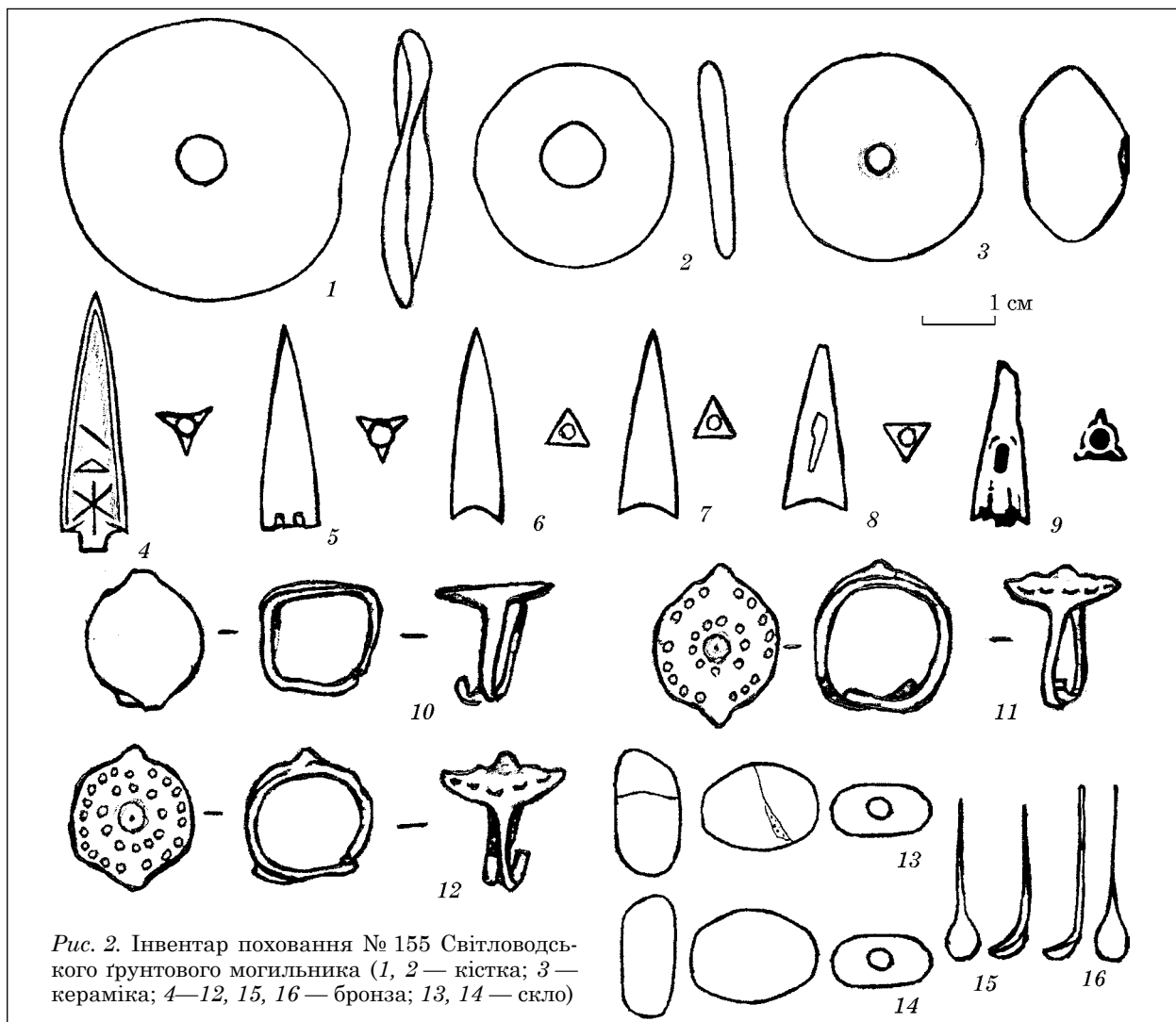

Рис. 2. Інвентар поховання № 155 Світловодського ґрунтового могильника (1, 2 — кістка; 3 — кераміка; 4—12, 15, 16 — бронза; 13, 14 — скло)

мистини виявлені у похованні знатної скіф'янки в Мелітопольському кургані [Онайко, 1970, с. 211, табл. 43, б; Тереножкин, 1988, рис. 117, 2].

Поховальна споруда за класифікацією В.С. Ольховського належить до катакомб типу I, варіанту 3А, що існували у пізньоскіфський період [Ольховський, 1991, с. 35, 215, табл. 2]. Дерев'яні заклади у похованнях Степу використовувалися з VI—V ст. до н. е. аж до пізньоскіфського часу [Ольховський, 1991, с. 30]. В Дніпровському Правобережному Лісостепу вони з'являються у IV ст. до н. е. і побутують впродовж пізньоскіфського часу [Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, с. 43]. Залишки ритуальної їжі — теж звичайне явище для скіфського заупокійного ритуалу [Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, с. 48; Ольховський, 1991, с. 116; Петренко, 1967, с. 19]. Також варто акцентувати увагу на тому, що знахідки стел у межах самої поховальної споруди у скіфський час фіксуються досить рідко. Відомі поодинокі випадки встановлення стел лише у підкурганних поховальних спорудах [Ольховський, 2005, с. 104].

Особливості поховального обряду та набір наконечників стріл дозволяють датувати по-

ховання № 155 Світловодського могильника IV ст. до н. е. Поховальна споруда та супровідний інвентар значною мірою є індикаторами, що підтверджують факт присутності іраномовних кочовиків у лісостепових широтах в IV ст. до н. е.

Алексеев А.Ю., Мурзин В.Ю., Ролле Р. Чертомлык (Скифский царский курган IV в. до н. э.). — К., 1991. — 416 с.

Бандуровский А.В., Буйнов Ю.В., Дегтярь А.К. Новые исследования курганов скифского времени в окрестностях г. Люботина // Люботинское городище. — Харьков, 1998. — С. 143—176.

Бокий Н.М. Позднескифский безкурганый могильник у г. Светловодска // АИУ в 1978—1979 гг.: Тез. докл. XVIII конф. ИА АН УССР. — Днепропетровск, 1980. — С. 101.

Бокий Н., Могилов О., Панченко К. Коллективное поховання скіфського часу в Лісостеповому Правобережному Подніпров'ї // Археологія і фортифікація Середнього Придністров'я. — Кам'янець-Подільський, 2013. — С. 17—24.

Бокий Н.М., Могилов О.Д. Перший сезон робіт на Світловодському могильнику // Феномен Більського городища 2014. — Київ; Полтава, 2014. — С. 26—29.

Бидзиля В.И., Полин С.В. Скифский царский курган Гайманова Могила. — К., 2012. — 748 с.

Галанина Л.К. Скифские древности Поднепровья (Эрмитажная коллекция Н.Е. Бранденбурга). — М., 1977. — 68 с. (САИ. — Вып. Д1—33).

Гречко Д.С. Населення скіфського часу на Сіверсько-му Дінці. — К., 2010. — 285 с.

Гуляев В.И. На Восточных рубежах Скифии (древности донских скифов). — М., 2010. — 344 с.

Евдокимов Г.Л., Мурзин В.Ю. Раннескифское погребение с оружием из Херсонской области // Вооружение скифов и сарматов. — К., 1984. — С. 75—82.

Ильинская В.А. Скифские курганы около г. Борисполя // СА. — 1966. — № 3. — С. 152—171.

Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый С.А. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья (Киево-Черкасский регион). — К., 1989. — 333 с.

Козир І.А. Ритуальне поховання 145 з ґрунтового могильника поблизу м. Світловодськ Кіровоградської області // Феномен Більського городища 2014. — Київ; Полтава, 2014. — С. 61—64.

Козырь И.А. Отчет о раскопках скифского ґрунтового могильника в г. Светловодск Кировоградской области в 1990 г. // НА ІА НАН України. — № 1990/38.

Либеров П.Д. Памятники скифского времени на Среднем Дону. — М., 1965. — 112 с. (САИ. — Вып. Д1—31).

Мелюкова А.И. Вооружение скифов. — М., 1964. — 113 с. (САИ. — Вып. Д1—4).

Ольховский В.С. Погребально-поминальная обрядность населения степной Скифии (VII—III вв. до н. э.). — М., 1991. — 253 с.

Ольховский В.С. Монументальная скульптура населения западной части евразийских степей эпохи раннего железа. — М., 2005. — 300 с.

Онайко Н.А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в VII—V вв. до н. э. — М., 1966. — 118 с. (САИ. — Вып. Д1—27).

Петренко В.Г. Правобережье Среднего Приднепровья в V—III вв. до н. э. — М., 1967. — 176 с. (САИ. — Вып. Д1—4).

Онайко Н.А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в IV—II вв. до н. э. — М., 1970. — 210 с. (САИ. — Вып. Д1—27).

Петренко В.Г. Украшения Скифии VII—III вв. до н. э. — М., 1978 — 144 с. (САИ. — Вып. Д4—5).

Попандоуло З.Х. Исследование ґрунтового могильника эпохи раннего железа у с. Скельки // АВУ 2002—2003. — К., 2004. — С. 264.

Салангина С.В. Копоушки как исторический источник (по материалам археологических памятников Восточной Европы): Автореф. ... канд. ист. наук. — Ижевск, 2004. — 19 с.

Скорый С.А. Скифы в Днепровской Правобережной Лесостепи. — К., 2003. — 161 с.

Тереножкин А.И., Ильинская В.А., Черненко Е.В., Мозолевский Б.Н. Скифские курганы Никопольщины // Скифские древности. — К., 1973. — С. 113—186.

Тереножкин А.И., Мозолевский Б.Н. Мелитопольский курган. — К., 1988. — 264 с.

Фиалко Е.Е. Памятники скифской эпохи Приднепровской террасовой Лесостепи. — К., 1994. — 53 с.

Худяков Ю.С. О символике стрел древних и средневековых кочевников Центральной Азии // Этнографическое обозрение. — 2004. — № 1. — С. 102—113.

Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — К., 1987. — 182 с.

К. И. Панченко

СКИФСКОЕ ПОГРЕБЕНИЕ В ДВУХКАМЕРНОЙ КАТАКОМБЕ ИЗ ГРУНТОВОГО МОГИЛЬНИКА БЛИЗ г. СВЕТЛОВОДСК

В 1975 г на окраине г. Светловодск Кировоградской обл. был открыт скифский ґрунтовой могильник IV в. до н. э. На современном этапе на могильнике исследовано более 150 погребений скифского времени.

Захоронение 155 привлекает внимание особенностями погребального обряда. Могила является катакомбой с двумя погребальными камерами. Входная яма подквадратной формы, размерами — 1,65 × 1,90 м, глубиной — 1,70 м, ориентирована по оси северо-запад—юго-восток. В центре входной ямы, ближе к ее западной стенке, была установлена вертикальная гранитная плита. У подножия символической стелы находились остатки жертвенной пиши — кости крупного рогатого скота. В заполнении входной ямы на глубине 0,7 м найден бронзовый трехлопастный наконечник стрелы. В нижней части наконечника между лопастями нанесены три рельефных знака в виде символа «X». Подобные стрелы широко известны на скифских памятниках степного и лесостепного регионов.

Две камеры, с мужским и женским погребениями, расположены параллельно юго-западной и северо-восточной стенкам входной ямы. По классификации В.С. Ольховского сооружение относится к катакомбам типа I, варианта 3А, которые существовали в познескифский период. Особенности погребального обряда и набор инвентаря, в том числе наконечники стрел и украшения, позволяют датировать захоронение 155 Светловодского могильника IV в. до н. э.

К л ю ч е в ы е с л о в а: скифы, ґрунтовой могильник, погребальный обряд, катакомба, инвентарь.

К. I. P a n c h e n k o

THE SCYTHIAN BURIAL IN A DOUBLE CATACOMB FROM THE CEMETERY NEAR SVITLOVODSK

The Scythian cemetery of the 4th century BC was discovered in the outskirts of Svitlovodsk (Kirovohrad Region) in 1975. As of now, 155 separate burials belonging to the Scythian period have been researched there.

Burial No 155 raises some interest due to the peculiarities of the funeral rite. It is a catacomb which has two burial chambers. The entrance pit is subsquare-shaped and has dimensions 1.65 × 1.90 m. It is also 1.7 m deep and oriented along North West — South East axis. A vertical granite slab was positioned in the middle of the entrance pit closer to its Western wall. The remnants of the offered food (cattle bones) were found near the foundation of this symbolic stele. In the pit itself a bronze three-bladed arrow point was found. Three X-shaped relief signs could be discerned in the lower part of the point between its blades. Similar arrows are well known in the Scythian sites of the Steppe and Forest-Steppe regions.

Two burial chambers, male and female ones, are located parallel to the South-Western and North-Eastern sides of the entrance pit. According to the V. Olkhovskiy classification the features belong to the catacombs of Type 1 Variant 3A which existed in the late Scythian period. The peculiarities of the funeral rite and the grave goods stock including arrow points and adornments indicate that Burial No 155 of the Svitlovodsk burial field could be dated 4th century BC.

К e y w o r d s: Scythians, cemetery, funeral rite, catacomb, grave goods.

Одержано 17.01.2015

РИТУАЛЬНА ПОСУДИНА З РОЗКОПОК ГОРОДИЩА СКІФСЬКОГО ЧАСУ БІЛЯ с. ЦИРКУНИ

Стаття присвячена ліпній посудині IV ст. до н. е. з Циркунівського городища. Аналіз орнаменталістики, морфологічних ознак та контексту виявлення знахідки дозволяє бачити її використання в обрядово-культурних практиках.

Ключові слова: ритуальний посуд, Північне Причорномор'я, скіфський час, нелінійна орнаменталістика.

Археологічні предмети культового характеру завжди привертати особливу увагу дослідників. За відсутності або обмеженості даних писемної традиції ритуальні речі та об'єкти виступають основним джерелом реконструкції різних сторін духовного життя давнього населення. В матеріальній культурі багатьох спільнот, що мешкали на території Північного Причорномор'я, присутня т. зв. культова або ритуальна кераміка, яка у більшості класифікацій розглядається окремою категорією знахідок. Посудинам, що наділялися ритуальними функціями, надавалося особливе семантичне значення, а елементи морфології і орнаменталістики повинні були бути пов'язані зі змістом самих сакральних дій. Виходячи з цього, дана категорія речей є важливою для розуміння різних аспектів духовної культури, міфологічних та космогонічних уявлень.

Актуальним на сьогодні залишається питання: які критерії дозволяють досліднику відносити посуд до ритуального або навпаки. Враховуючи знаковість самого феномену гончарства, побутова кераміка також мала певну символіку, що пов'язано з сакральним значенням самої глини. Якщо брати до уваги лише посуд, призначений суто для обрядово-культурних дій,

то для нього можна виділити ряд характерних рис, що відрізняє його від побутового. Передусім, це морфологічні особливості: невеликі розміри, що виключає використання в господарстві, або специфічна (антропо-, зооморфна), іноді індивідуальна, форма, не характерна для більшості побутового посуду. Для культової кераміки звичайним є декорування, що часто також відрізняється від загальноприйнятого і має певне смислове навантаження: орнаменталістика з порушеним ритмом і симетрією, різноманітні знаки та символи. Окрім морфологічних та орнаментальних особливостей, для інтерпретації кераміки як культової важливий контекст, в якому виявлена знахідка.

Серед археологічних матеріалів скіфського часу пам'яток лісостепової смуги Північного Причорномор'я також виділяється категорія культової кераміки. В передскіфській та ранньоскіфській періоди поширення набула культова кераміка, що веде свої коріння від культур гальштатського кола: піксіди, керноси, зооморфні посудини [Дараган, 2011, с. 461—464]. Ряд дослідників вважають, що черпаки та кубки, окрім побутового призначення, також мають відношення до культових церемоній, причому особливе сакральне значення впливає з орнаменту на посуді та морфології [Горбов, 2002, с. 252—253; Дараган, 2011, с. 465—476]. До категорії культових предметів зазвичай відносять мініатюрні ліпні посудинки, більша частина з яких знайдена в зоні розташування жертovníків, культових комплексів або виявлена у напашаруваннях зольників [Шрамко, 1999, с. 36]. Для виконання магічних дій та обрядів використовувалися ліпні курильниці. Знахідки їх в поховальних пам'ятках та сліди горіння рослинних або смолистих речовин всередині

Рис. 1. Місце знахідки ритуальної посудини в ямі № 13 розкопу 10 (2010 р.): 1 — вид з заходу; 2 — збільшено

доводить їх ритуальне призначення [Зайцева, 2001, с. 167—168; Синика, Меньшикова, Тельнов, 2014, с. 90—91].

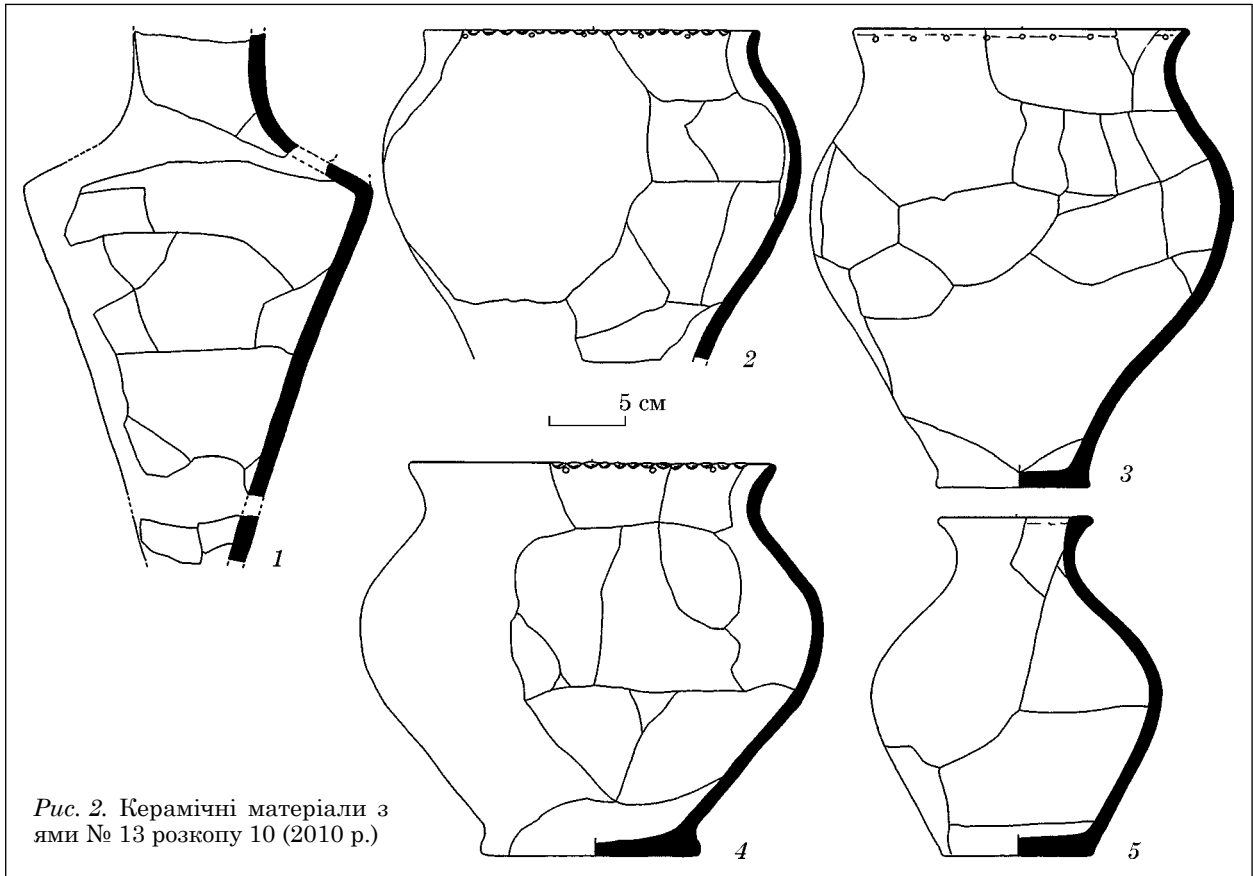
Для періоду кінця VI — IV ст. до н. е. викликає інтерес поява серед керамічних матеріалів пам'яток лісостепової частини Північного Причорномор'я невеликих посудин, прикрашених окремими знаками або т. зв. нелінійним орнаментом. Враховуючи їх рідкісність, кожна нова знахідка заслуговує на особливу увагу. Одному з таких артефактів і присвячена дана публікація.

Ліпну посудину, про яку піде мова, було виявлено під час дослідження городища біля с. Циркуни в 2010 р. Циркунівське городище розташовано на території Харківського району Харківської області. Укріплення розміщено на мису правого корінного берега р. Харків (річкова система Сіверського Дінця), обмеженого зі сходу і заходу двома глибокими ярами. За територією та культурними ознаками городище від-

носиться до сіверськонецької групи пам'яток лісостепової історико-культурної спільноти племен скіфського часу. Пам'ятка відома з 1925 р., у 1950—60-і рр. перші розкопки проведені Б.А. Шрамком, в 2005 р. — Д.С. Гречком, з 2007 р. щорічно досліджується експедицією під керівництвом автора [Пеляшенко, 2014]. За комплексом отриманих матеріалів хронологічні рамки існування городища окреслюються кінцем VI — початком III ст. до н. е.

Передусім, особливий інтерес викликає контекст виявлення знахідки. Посудину виявлено на дні ями № 13 розкопу № 10, що розташована в східній частині житлової садиби кінця V — IV ст. до н. е., залишки якої частково перекривав зольний пагорб. Яма мала округлу форму з діаметром 1,5 м, вертикальні стінки та глибину від рівня сучасної денної поверхні 0,85 м. Дно ями не рівне: в північно-східній частині зафіксовано поглиблення на 0,05 м, в якому і було залишено ритуальну посудину (рис. 1, 1). Вона була зафіксована покладеною на бік, вінцями на південний-захід і накрита великим уламком кухонного горщика, прикрашеного пальцевими вдавленнями і наскрізними проколюваннями (рис. 1, 2; 2, 2). Заповнена яма м'яким чорноземним ґрунтом зі значною домішкою золи та вмістом великої кількості дрібної глиняної обмазки з відбитками прутів. Північну частину ями перекрило скупчення шматків глиняної обмазки (346 фр. різних розмірів), що фіксувалося на глибині 0,05—0,15 м від рівня сучасної поверхні. В заповненні ями виявлено значну кількість фрагментів ліпного посуду, з яких вдалося зібрати один цілий горщик (рис. 2, 3) та половину горщика, що археологічно реконструйований (рис. 2, 4), на дні ями біля південної стінки стояв ліпний глечик (рис. 2, 5). Також з комплексу походить фрагмент глиняного прясла, фрагмент стінки сіроглиняного гончарного посуду. У верхньому заповненні знайдено фрагменти неповного розвалу тулубу гераклійської амфори конічного типу, що дозволяє визначити дату засипки комплексу другою—третьою чвертю IV ст. до н. е. (визначення С.А. Заднікова) (рис. 2, 1). Отже, умови виявлення знахідки дозволяють припустити, що ритуальна посудина була навмисно покладена в яму під час залишення садиби. При цьому вона була прикрита або прихована уламком кухонного горщика. В цьому ж комплексі на дні було залишено ліпний глечик, після чого яма заповнювалась чорноземно-золистим ґрунтом з побутовим і будівельним сміттям. Подібні обрядово-магічні дії, в яких кераміка використовувалася в якості ритуальних закладин, відомі у досить широкому територіально-хронологічному діапазоні [Пошивайло, 2000, с. 258—263]. Серед них і закладення посудин при завершенні важливої дії або полишенні місця проживання [Пошивайло, 2000, с. 260].

Ритуальна посудина мала форму вузькогорлого глечика з шароподібним тулубом, що переходить у конічні плічка та прямими, різко відігнутими вінцями (рис. 3; 4). Її основні параметри: висота 15,5 см, діаметр вінець 7,2 см, діаметр шийки 5 см, діаметр тулубу 10,5 см, діаметр дна 5,7 см (всі розміри подані по зовнішній стінці), товщина стінок 0,8—1,2 см. У верхній частині, нижче шийки, вона мала дві ручки у вигляді наліпів овальних у перетині, що були пошкоджені у давнину. Одна з них відбита повністю, інша наполовину. Наявність двох ручок-наліпів надає посудині антропо-

морфних рис. Зовнішня поверхня добре заглажена, у деяких місцях простежуються сліди лискування поганої якості. Колір поверхні жовтий, з одного боку чітко простежується округла пляма вторинного обпалювання (рис. 3). Скоріш за все, посудина зазнавала дії вогню не одноразово і в одному й тому ж місці, оскільки чорний колір вторинного випалювання простежується і на зламі ручки-наліпа. Отже, ряд ознак дозволяє стверджувати, що посудина використовувалася тривалий час навіть після її часткового пошкодження. Всередині будь-яких слідів горіння, залишків смолистих або згорі-

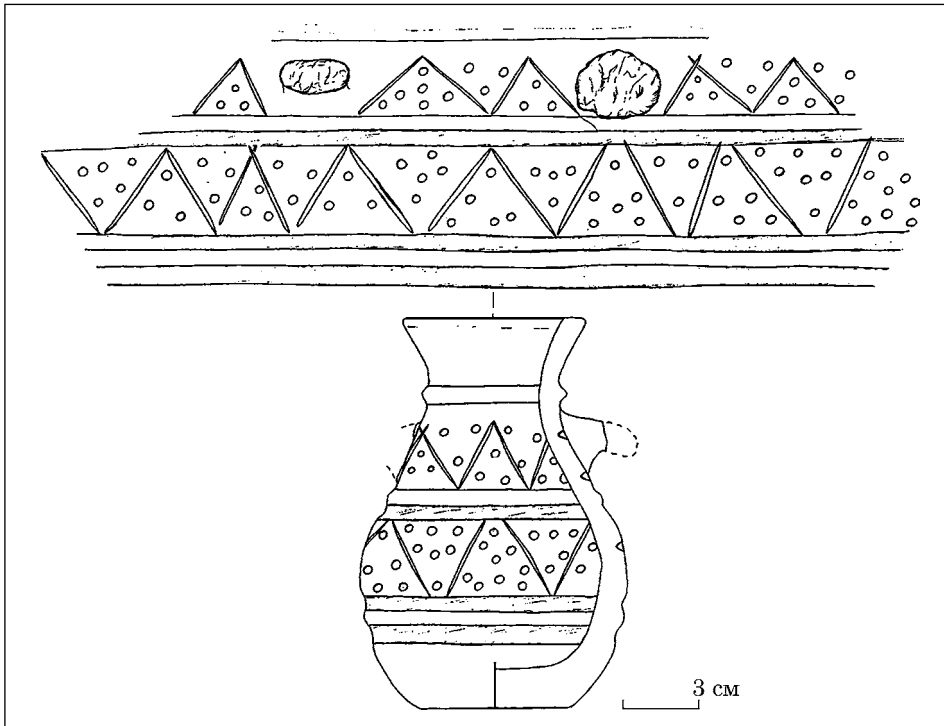

Рис. 4. Ритуальна посуда з Циркунівського городища

лих рослинних речовин зафіксовано не було, що не дає підстав відносити знахідку до групи курільниць.

Особливий інтерес викликає орнаментация, яка вкриває більшу частину поверхні (рис. 3; 4). Вона складається з двох горизонтальних зон. Кожна зона являє ряд з трикутних полів, що чергуються вершинами вгору та вниз. Поля розділені прокресленими лініями, що утворені гострим предметом. У верхній зоні нанесено 8 трикутників, розділених двома ручками, в нижній — 14. Кожне трикутне поле заповнено різною кількістю вдавлень, від трьох до дев'яти, що виконані округлим у перетині, загостреним предметом на глибину 2—4 мм. Всього в верхній зоні 27 вдавлень та в нижній — 64¹. На шийці розміщено підтрикутний у перетині пружок. Верхню і нижню зону також розділяє пружок з неглибокою виїмкою-канелюром під ним. Під нижньою орнаментальною зоною — дві горизонтальні виїмки-канелюри, які утворюють псевдопружок поміж ними. Порухання орнаментального ритму, що виражено в різній кількості вдавлень у трикутних полях, дозволяє говорити не про декоративну або естетичну функцію даного орнаменту, а віднести його до числового коду або ідеографічного зображення, що має семантичне значення, де умовні знаки відображають певну ідею.

Ідеографічні та піктографічні зображення на предметах з кістки, каменю та глини можна

знайти починаючи з кам'яного віку. Вважаємо за необхідне навести територіально близькі та найбільш відповідні аналогії посуду з нелінійною орнаментацией серед археологічних матеріалів доби бронзи та раннього залізного віку. Серед матеріалів розкопок поселення доби бронзи Мостище 1 у Донському Лісостепу виділяється група кераміки, що була умовно названа календарною [Синюк, Березуцкий, 2001, с. 51—52, рис. 42—44]. Нелінійний характер орнаментации, спосіб нанесення, мотив дуже схожі на циркунівську знахідку: круглі вдавлення, що у різній кількості заповнюють фігури геометричних композицій, серед яких переважають трикутники (рис. 5, 1—4). Посуд відрізняється від іншої керамічної колекції з нашарувань бронзової доби тонкостінністю, морфологічними рисами (біконічний абрис тулубу) та не знаходить аналогій. Більшість фрагментів була сконцентрована в межах культового комплексу — кам'яного лабіринту. Автори розкопок вважають, що дана група кераміки належала населенню катакомбної спільноти і використовувалася в якості атрибутивної частини релігійно-культових дій особливого призначення [Синюк, Березуцкий, 2001, с. 52].

Нанесення різноманітних систем знаків, ідеограм, окремих піктографічних зображень отримало широке розповсюдження в керамічній традиції племен зрубної культурно-історичної спільноти, хоча дана традиція простежується ще зі старожитностей абашевської та культури багатопружкової кераміки [Отрошенко, Формозов, 1988, с. 153]. Комплексний аналіз, проведений дослідниками, дозволив зробити висновки про існування у населення

1. В тезах доповідей до конференції «Проблеми історії та археології України» помилково була вказана не вірна кількість вдавлень в нижній орнаментальній зоні [Пеляшенко, 2014, с. 27].

зрубної спільноти зародків писемності та космогонічних уявлень [Беседин, Сафонов, 1996; Отрощенко, Формозов, 1988]. Идеограми на керамічних посудинах трактуються фахівцями як зображення календарної системи, основу якої складає місячний синодичний рік [Беседин, Сафонов, 1996, с. 30]. Серед відомих посудин з идеограмами є і такі, що за орнаментом можна вважати аналогічними ритуальній посудині з Циркунівського городища (рис. 5, 5—8). Орнаментація посудин ламаним зигзагом, що утворює повернуті вершиною вгору і донизу трикутники, набула особливого поширення на кераміці зрубної спільноти. Відома серія знахідок, де ці трикутники заповнювались графічно різними знаками, штрихуванням або різною кількістю однакових знаків [Беседин, Сафонов, 1996, рис. 2—6]. Особливу увагу привертає горщик з поховання Підгірне I, 7/7, в орнаментальній зоні якого було розміщено 14 трикутних полів (як і у нижній зоні циркунівської посудини), що були заповнені різною кількістю хрестів, від 1 до 5 (рис. 5, 7). Фриз з 14 знаків (11 свастик, 1 хрест в квадраті та 2 квадратних поля заповнені вдавленнями) розміщений на невеликій посудинці з Оксютинців (рис. 5, 8)². Автори окремої публікації знахідки висунули припущення: «перед нами не той календар, яким користувалися для точних астрономічних спостережень, а особливий ритуальний календар, необхідний мертвому у потойбічному світі» [Гершкович, Якубенко, 2001, с. 76].

За своїми морфологічними ознаками ритуальна посудина з Циркунівського городища знаходить досить чіткі аналогії серед однієї групи ліпних курільниць Північного Причорномор'я IV—I ст. до н. е. [Синика, Меньшикова, Тельнов, 2014]. Курільниці, що були розповсюджені від Добруджі та Нижнього Дунаю до Дону, мають роздутий тулуб, звужену шийку, прями або відігнуті вінця. Частина з них оздоблена ручками-вухками, як правило, з отворами для підвішування. Цікаво, що наявність ручок є локальною особливістю пам'яток Північно-Західного Причорномор'я, і лише одна така курільниця виявлена в Криму [Синика, Меньшикова, Тельнов, 2014, с. 88]. За типологією В.С. Сініки та М.П. Тельнова, знахідку з Циркунів можна віднести до типу 3, варіанту 2 — посудини з максимальним розширенням корпусу в нижній частині, що мають вухка [Синика, Меньшикова, Тельнов, 2014, с. 87, рис. 18]. Більшість курільниць має орнаментацію, серед способів нанесення та мотивів якої також можна виді-

2. Посудина зі знаками з Оксютинців походить з не документованого комплексу і датована В.А. Іллінською скіфським часом за загальним датуванням курганного могильника [Ильинская, 1968, с. 169]. За морфологічними, орнаментальними ознаками, характером глиняного тіста була віднесена Я.П. Гершковичем та О.О. Якубенко до бронзової доби [Гершкович, Якубенко, 2001, с. 72—73].

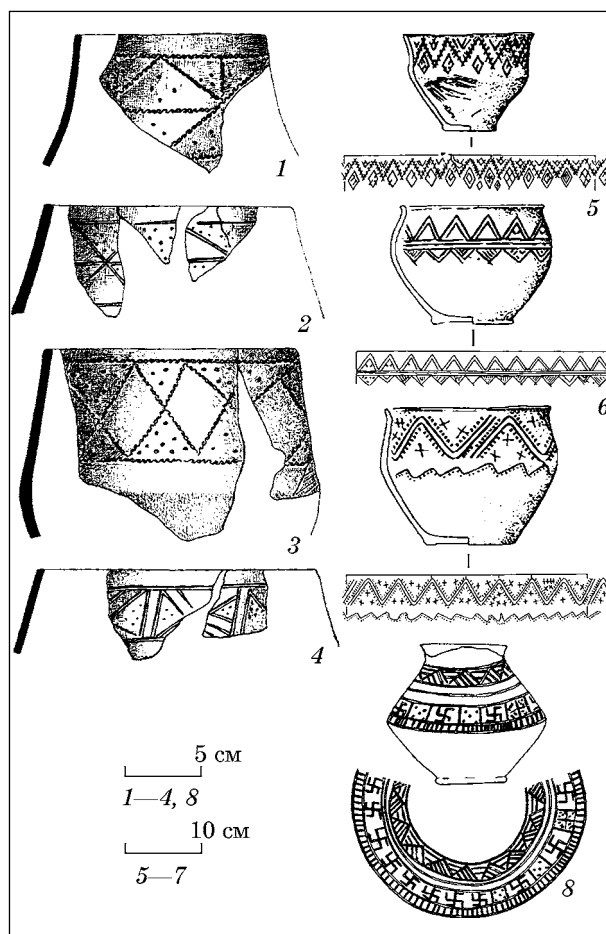

Рис. 5. Календарна кераміка доби бронзи (1—4) та ліпний посуд з «идеограмами» зрубної культурно-історичної спільноти (5—7) (1—4 — Мостище 1; 5 — Юбілейне, 1/11; 6 — Губарі, 3/7; 7 — Підгірне I, 7/7; 8 — Оксютинці (1—4 — за: [Синюк, Березуцкий, 2001, рис. 42, 1, 5; 43, 1, 3]; 5—7 — за: [Беседин, Сафонов, 1996, рис. 2, 4; 3, 4; 4, 4, 7; 5, 4, 7]; 8 — за: [Гершкович, Якубенко, 2001, с. 77])

лити декорування з порушеним ритмом, що знаходить відповідники на нашій ритуальній посудині (рис. 6, 1—6). Виконані вони, як правило, прокресленими лініями або канелюрами та округлими вдавленнями. Територіально посудини з нелінійним орнаментом представлені в Подністров'ї (рис. 6, 1, 2), у некрополі та на городищі Ольвії (рис. 6, 3, 4) та в Криму (рис. 6, 5, 6). За технікою нанесення та сюжетом досить схожою до нашої знахідки є уламки курільниці з Ольвії [Марченко, 1988, с. 102—103; рис. 33, 4]. Тут також нанесено дві горизонтальні зони, які складаються з квадратних полів, що розділені прокресленими лініями навхрест, утворюючи чотири трикутних поля. Останні заповнені округлими вдавленнями, кількість яких також неоднакова (рис. 6, 4). Інтерес викликають кримські курільниці з шароподібним тулубом, що мають нелінійний орнамент, який складається з солярних символів, рослинних та геометричних композицій (рис. 6, 5, 6). За думкою О.Д. Дашевської, курільниці з символічними

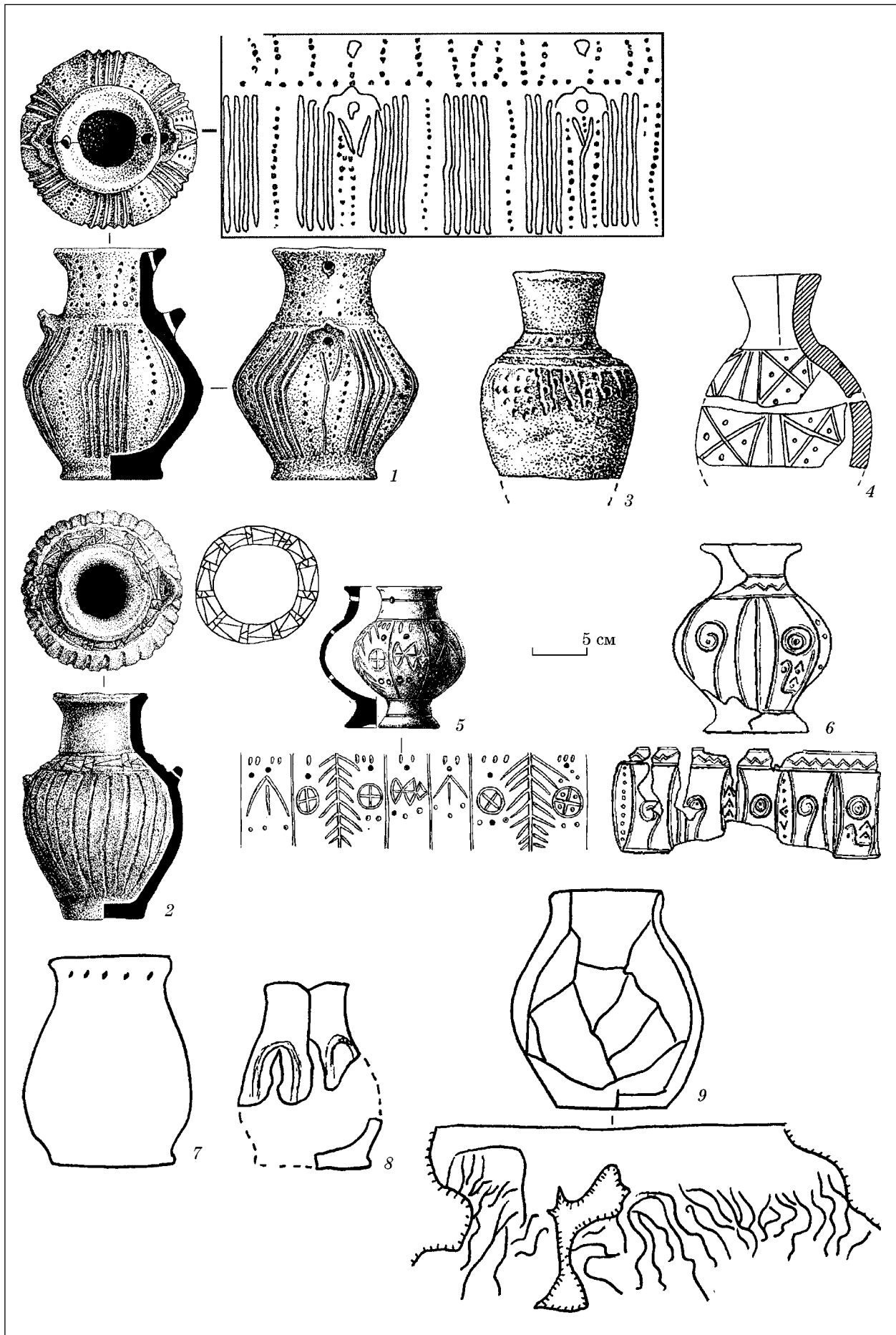

Рис. 6. Ліпні курильниці з пам'яток Північного Причорномор'я та посудини з савроматських комплексів Поволжя та Приуралля: 1 — Глине, 99/1; 2 — Глине, 20/1; 3 — Некрополь Ольвії, 56/1901; 4 — Ольвія; 5 — Біляуський могильник, 31; 6 — Кринички, 12; 7 — Боаро, к. 25; 8 — Верхньо-Погромне, к. 4; 9 — Аблязівка (1—3 — за: [Синика, Меньшикова, Тельнов, 2014, рис. 4, 3; 8, 5; 10, 1]; 4 — за: [Марченко, 1988, рис. 33, 4]; 5 — за: [Дашевська, 1980, рис. 3]; 6 — за: [Яковенко, 1971, рис. 4, 1]; 7—9 — за: [Смирнов, 1964, рис. 65, 10, 13, 22])

зображеннями, знайдені в пізньоскіфських поховальних комплексах, присвячувались божествам [Дашевская, 1980, с. 28].

Невеликі ліпні посудини з грушоподібним, розширеним донизу тулубом та звуженою шийкою відомі серед савроматських старожитностей (відділ V, за К.Ф. Смирновим). Вони характерні для всієї області розповсюдження савроматської культури, протягом VI—IV ст. до н. е. [Смирнов, 1964, с. 112, 114; рис. 65] (рис. 6, 7—9). На деяких з них також прокреслені окремі знаки або нелінійні орнаментальні зони [Смирнов, 1964, рис. 65, 13, 14, 22, 23]. Схожий за формою посуд знайдений і в ранньосармат-

ських комплексах у степовій частині Північного Причорномор'я [Степи ..., 1989, табл. 72, 78, 84]. Верхня частина їх прикрашалася горизонтальними рядами канелюр, що нагадує декоративне розділення зон на посудині з Циркунівського городища. Серед керамічних матеріалів античних міст Північного Причорномор'я також можна назвати морфологічно схожий посуд. Невеликі червоноглиняні глечики витягнутих пропорцій, з розширенням тулубу в нижній частині та прямим лійчастоподібним горлом знайдені в некрополі поблизу заводу ім. Войкова в м. Керч, в комплексах, що датуються другою половиною IV ст. до н. е. [Капошина, 1959, рис. 40]. Ряд аналогій знаходимо і в керамічному комплексі меотів правобережжя Кубані [Лимберис, Марченко, 2012, рис. 20, 7, 8].

Серед старожитностей скіфського часу лісостепової частини межиріччя Дніпра і Дону посуд з ідеографічними зображеннями або порушеним ритмом представлений досить незначною кількістю (рис. 7). Майже повну аналогію сюжету на циркунівській посудині знаходимо на уламку ліпного горщика з розкопок Східно-

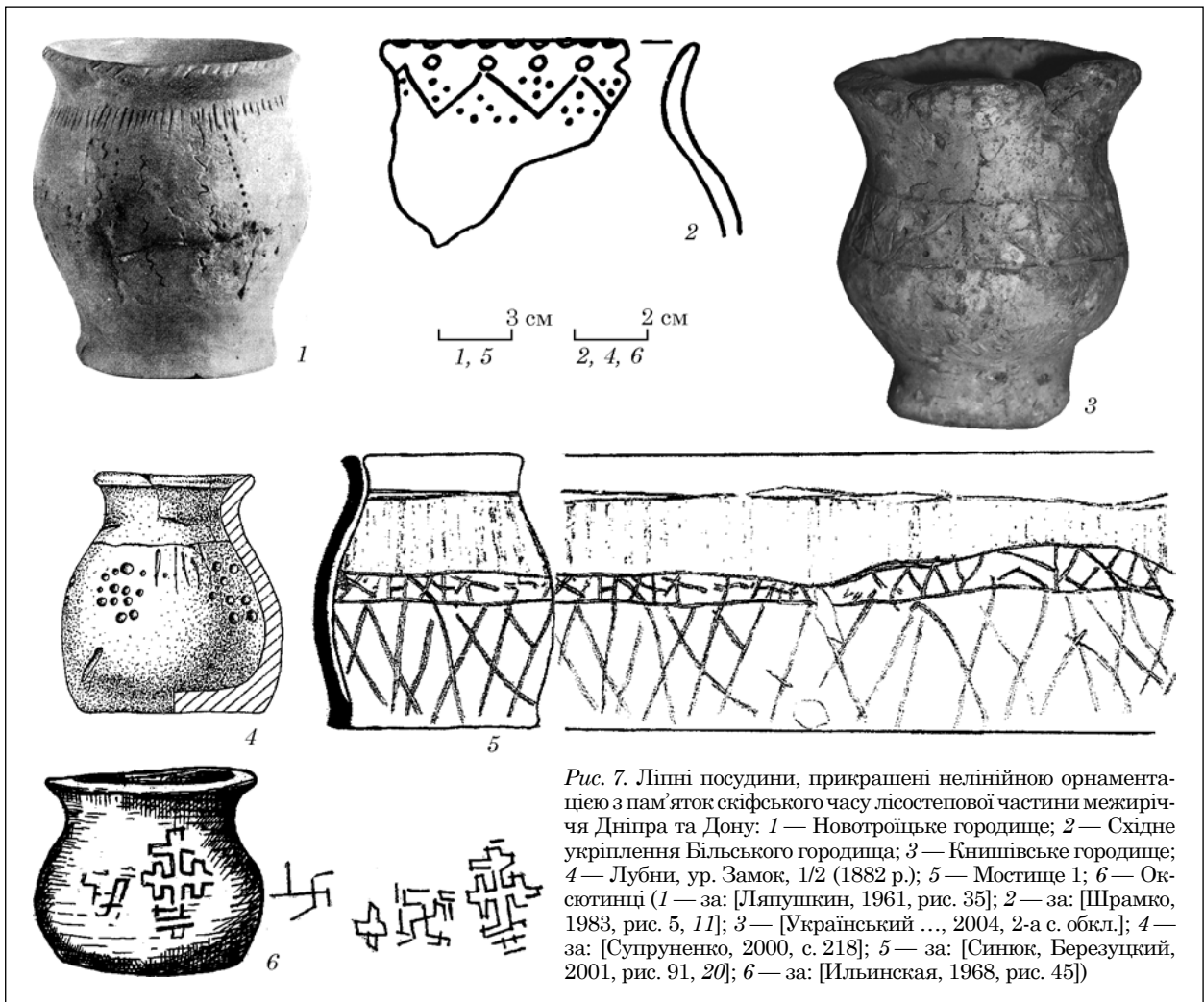

Рис. 7. Ліпні посудини, прикрашені нелінійною орнаментцією з пам'яток скіфського часу лісостепової частини межиріччя Дніпра та Дону: 1 — Новотроїцьке городище; 2 — Східне укріплення Більського городища; 3 — Книшівське городище; 4 — Лубни, ур. Замок, 1/2 (1882 р.); 5 — Мостище 1; 6 — Оксютинці (1 — за: [Ляпушкин, 1961, рис. 35]; 2 — за: [Шрамко, 1983, рис. 5, 11]; 3 — [Український ..., 2004, 2-а с. обкл.]; 4 — за: [Супруненко, 2000, с. 218]; 5 — за: [Синюк, Березуцький, 2001, рис. 91, 20]; 6 — за: [Ильинская, 1968, рис. 45])

го укріплення Більського городища (рис. 7, 2). Всі інші відомі аналогії — маленькі або навіть мініатюрні керамічні форми, які походять як з поховальних (Лубни уроч. Замок, 1/2), так і з поселенських комплексів (городища Книшівське, Мостище 1, Новотроїцьке). Орнаментальні сюжети вирізняються своєю індивідуальністю, як і морфологія. Проте їх ритуальне призначення та особливий семантичний зміст нанесених зображень представляються найбільш вірогідними.

Різні числові значення, що втілені в орнаменталії на ритуальній посудині з Циркунівського городища, ще раз підтверджують думку про існування у племен скіфського часу лісостепової частини Північного Причорномор'я певної знакової системи. Подібні нелінійні зображення на посуді бронзової доби дослідники інтерпретують як календарні системи. З одного боку, кількість заповнених трикутних полів на знахідці з Циркунів, як у верхній, так і в нижній зонах (відповідно 8 та 14) не передбачає відображення будь-якої з відомих календарних систем (місячного або сонячного календарю). Числові значення в різних полях також не відповідають кількості днів місяця або тижня. Втім, на думку В.І. Беседина та І.Е. Сафонова, в подібній орнаменталії може бути відображене загальне уявлення про відрізки часу, і в такому випадку це скоріш зображення року, аніж календар [Беседин, Сафонов, 1996, с. 28]. Дослідники календарних систем наводять приклади різних варіантів рахунку часу у традиційних суспільствах. Так, наприклад, верхньокарпатські юагири розділяли рік на шість періодів, а у деяких народів Західного Сибіру рік складався з 13 місяців, тривалість яких залежала від природних ознак [Климишин, 1985, с. 281—282]. Розділення днів всередині місяця також не завжди було однаковим і складалося з традиційних семи днів на тиждень. Давні римляни та етруски застосовували восьмиденний тиждень: сім робочих днів та один базарний, що вважався святковим [Бикерман, 1975, с. 54]. Тут можна згадати верхню орнаментальну зону на нашій ритуальній посудині, де розміщено 8 полів: 7 заповнені трьома вдавленнями, а одне — шістьма. Втім, у нас немає жодних підстав стверджувати, що у населення скіфського часу лісостепової частини Північного Причорномор'я був поділ місяців на тижні. Автори попереджають про високу вірогідність помилкової інтерпретації випадкових співпадінь на одній або кількох посудинах: «При желанні здесь можно подобрать любые значения для привязки к религиозно-мифологическим, календарным и другим представлениям самых разных народов» [Беседин, Сафонов, 1996, с. 27].

На посудині з Циркунівського городища ми вбачаємо зображення певного часового циклу, розділеного на відрізки. Тривале використан-

ня, сліди маніпуляцій з вогнем та контекст виявлення знахідки вказують на особливе призначення цієї посудини у обрядово-культурній практиці. Виходячи з морфології посудини, вона призначалася, найбільш вірогідно, для рідини, яка під час ритуальних дій нагрівалася, судячи з характерної чорної плями, постійно в одному місці. Для переміщення розігрітої посудини призначалися ручки-наліпи. Отже, враховуючи особливе семантичне значення орнаменталії, посудина могла призначатися для узливання рідини під час відправлення культів, пов'язаних з календарними святами. Втім, дану тезу можна залишити лише на рівні припущення. Недостатня вибірка посуду з ідеограмами для скіфського часу не дозволяє робити конкретні висновки з приводу кінцевої розшифровки даного числового коду. Тому більш повну інтерпретацію мотиву залишаємо за майбутніми дослідниками.

Беседин В.И., Сафонов И.Е. Числа в орнаментации керамики срубной культуры // РА. — 1996. — № 2. — С. 22—33.

Бикерман Э. Хронология древнего мира. Ближний Восток и античность. — М., 1975. — 336 с.

Гершкович Я.П., Якубенко О.О. Календарний фриз на посудині бронзової доби з Аксютинських курганів // Музейні читання. — К., 2001. — С. 72—80.

Горбов В.Н. О сакральной функции архаических черпаков Лесостепной Скифии // Структурно-семантические исследования в археологии. — Донецк, 2002. — Т. 1. — С. 243—256.

Дараган М.Н. Начало раннего железного века в Днепровской Правобережной Лесостепи. — К., 2011. — 848 с.

Дашевская О.Д. О скифских курильницах // СА. — 1980. — № 1. — С. 18—29.

Зайцева К.И. Лепные чашки на ножках конца VII—I вв. до н. э. из Северного Причерноморья // Археологические вести. — 2001. — № 8. — С. 160—171.

Ильинская В.А. Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья (курганы Посулья) — К., 1968. — 203 с.

Капошина С.И. Некрополь в районе поселка им. Войкова близ Керчи // МИА. — 1959. — № 69. — С. 108—153.

Климишин И.А. Календарь и хронология. — М., 1985. — 320 с.

Лимберис Н.Ю., Марченко И.И. Меотские древности VI—V вв. до н. э. (по материалам грунтовых могильников правобережья Кубани). — Краснодар, 2012. — 316 с.

Ляпушкин И.И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа. — М., 1961. — 383 с. (МИА. — № 104).

Марченко К.К. Варвары в составе населения Березани и Ольвии во второй половине VII — первой половине I в. до н. э. По материалам лепной керамики. — Л., 1988. — 144 с.

Отрощенко В.В., Формозов А.А. К проблеме письменности у племен Северного Причерноморья в эпоху раннего металла // Studia Praehistorica. — Sofia, 1988. — Т. 9. — С. 147—178.

Пеляшенко К.Ю. Історія дослідження Циркунівського городища // Наука і освіта у краєзнавчому вимірі:

Матеріали XXXII Міжнар. краєзнав. конф. молодих учених. — К., 2014. — С. 37—39.

Пошивайло І. Феноменологія гончарства: Семіотико-етнологічні аспекти. — Опішне, 2000. — 432 с.

Синика В.С., Меньшикова В.А., Тельнов Н.П. Лепные курительницы из памятников Северного Причерноморья IV—I вв. до н. э. // *Stratum plus*. — 2014. — № 3 — С. 65—101.

Смирнов К.Ф. Савроматы. — М., 1964. — 380 с.

Стени европейской части СССР в скифо-сарматское время. — М., 1989. — 464 с. (Археология СССР).

Супруненко О.Б. Археологія в діяльності першого приватного музею України (Лубенський музей К.М. Скржинської). — Київ; Полтава, 2000. — 392 с. *Український керамологічний журнал*. — Опішне, 2004. — № 1. — 192 с.

Шрамко Б.А. Архаическая керамика Восточного укрепления Бельского городища и проблема происхождения его обитателей // АСГЭ. — 1983 — Вып. 23. — С. 73—92.

Шрамко Б.А. Глиняные скульптуры лесостепной Скифии // РА. — 1999. — № 3. — С. 35—49.

Яковенко Е.В. Про кулясті курильниці IV—I ст. до н. е. // Археологія. — 1971. — № 2. — С. 87—93.

К. Ю. П е л я ш е н к о

РИТУАЛЬНЫЙ СОСУД ИЗ РАСКОПОК ГОРОДИЩА СКИФСКОГО ВРЕМЕНИ У с. ЦИРКУНЫ

В 2010 г. при раскопках городища скифского времени у с. Циркуны, расположенного на правом берегу р. Харьков, был найден лепной сосуд, который по форме, орнаментации и условиям обнаружения предполагает использование его в культовых практиках. Зафиксирован он на дне ямы, положенным на бок и накрытым большим обломком лепного кухонного горшка, что указывает на факт преднамеренного оставления его в комплексе. Сосуд имеет форму узкогорлого кувшинчика. В верхней части, чуть ниже шейки, были расположены две ручки в виде овальных в сечении налепов, придающие сосуду антропоморфные черты. Наибольший интерес представляет орнамент-идеограмма с нарушенным ритмом. Он состоит из двух горизонтальных зон ломанных прочерченных зигзагов, образующих чередующиеся вершинами вверх и вниз треугольные поля,

которые заполнены разным количеством округлых вдавлений. Передача разных числовых значений позволяет предполагать изображение определенно-временного цикла, разделенного на отрезки. Сам сосуд, учитывая особое семантическое значение, мог использоваться при отправлении культов, связанных с календарными праздниками.

К л ю ч е в ы е с л о в а : ритуальный сосуд, Северное Причерноморье, скифское время, нелинейная орнаментация.

K. Ju. Peljashenko

RITUAL VESSEL FROM THE EXCAVATIONS OF A SCYTHIAN TIME HILFORT NEAR TSVIRKUNY VILLAGE

In 2010 during the excavations of the Scythian time hillfort near Tsvirkunyy village, located on the right bank of the Charkov river, a hand made vessel was found. On the base of the shape of this vessel, its figuration and conditions of revealing we can suppose it was used for cult purposes. It was found on the bottom of a pit, sited on the own side and covered by the big piece of a large handmade pot. This evidences it was located in this complex purposely. This vessel has a shape of a narrow-neck jug. In the upper part (lower of its neck) there are two handles were situated. They were formed as an oval jut. Thus this gave the anthrop-amorphous shape to this vessel. The most interesting is the design-ideogram with the broken rhythm. It consists of two horizontal areas of the broken tracing zigzags. They formed alternate triangular fields with an up and down tops, which were filled by the different number of round small pits. Meaning the different numbers this can give us the possibility to suppose it was marked the definite time cycle. It was parted on the spaces. So, according to its special semantic significance, this vessel, could be used for the cults concerned with the calendar celebrations.

Key words: ritual vessel, Northern Black Sea area, Scythian time, nonlinear figuration.

Одержано 05.01.2015

УДК: [904.4+58](470.3)“6383”

С. А. Горбаненко

ПАЛЕОЭТНОБОТАНИЧЕСКИЕ МАТЕРИАЛЫ ЗНАМЕНСКОГО ГОРОДИЩА И ЗЕРНОВОЕ ХОЗЯЙСТВО ДЯКОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ

В научный оборот введены новые материалы со Знаменского городища. Проведен статистический анализ полученных данных с памятника, также сравнительный анализ репрезентативных материалов всей дяковской культуры; проанализировано зерновое хозяйство ее носителей и изменения в нем в течение первых периодов существования дяковской культуры (с VII в. до н. э. до IV в. н. э.).

Ключевые слова: дяковская культура, Знаменское, зерновое хозяйство, палеоэтноботанические материалы, ПБС (палеоэтноботанический спектр).

На данном этапе изучения дяковской культуры не ставится под сомнение существование у древних племен, населявших бассейны верхнего течения Волги и Оки, земледелия. В некоторых случаях остаются спорными вопросы соотношения земледелия и животноводства для определенных памятников. Для других же получены подтверждения земледельческого характера деятельности их обитателей. Так, для Дьяковского городища по палинологическим анализам установлено, что еще на начальном этапе проживания там людей, их влияние проявилось на сведении лесов в округе для устройства пахотных участков и пастбищ [Спирidonova, Алешинская, Кирьянова, Кренке, 2011, с. 188]. Аналогичные сведения получены также и для городища Знаменского. По данным палеопочвоведческого анализа, в результате деятельности человека был изменен характер почвообразовательного процесса: лес сменялся вторичной луговой растительностью [Александровский, Александровская, рукопись]. То есть, в общих чертах освоение носителями дяковской культуры некоторых территорий в упро-

щенном виде можно представить как подсеку с дальнейшим переведением освободившихся участков в перелог. Такая схема (в той или иной степени) вполне характерна для лесных культур железного века в целом, о чем неоднократно сказано в научной литературе.

Одним из важных компонентов для характеристики земледелия, является определение культурных растений, присущих древним земледельцам. В этом отношении дополнительные новые данные по зерновому хозяйству у носителей дяковской культуры считаем вполне актуальными. С этой целью в научный оборот вводятся материалы со Знаменского городища, а также дается их интерпретация и соотношение с материалами из других памятников дяковской культуры.

Знаменское городище расположено на правом берегу р. Москва у северо-западной окраины с. Знаменское Одинцовского р-на Московской обл. В 2005 г. на памятнике проведены охранные раскопки под руководством Ю.Д. Разуваева. Общая исследованная площадь составила 1354 м². Период существования городища определен в рамках VII в. до н. э. — первых веков н. э. В нем по керамическому комплексу выделено два подпериода: VII—III вв. до н. э. (около 60 % материалов, керамика с «текстильной» или «сетчатой» поверхностью) и первые века н. э. (приблизительно 40 %, гладкостенная керамика) [Разуваев, 2005].

С целью определения палеоэтноботанического спектра памятника (ПБС)¹ нами про-

1. Понятия ПБС (и ПБК) см.: [Кравченко, Пашкевич, 1985]. Е.Ю. Лебедева ввела синонимичное понятие «археоботанический спектр» (АБС), фактически, отличающийся лишь названием (см.: [Лебедева,

Рис. 1. Отпечатки проса на грузике

смотрена коллекция изделий из глины (около 16 тыс. ед.) на предмет выявления отпечатков зерновок и семян культурных и сорных растений. Снятие отпечатков проводилось по общепотребимой методике посредством пластичного материала (пластилина), в СССР впервые использованной З.В. Янушевич [Янушевич, Маркевич, 1970]. В дальнейшем материал определен благодаря его сравнению с ранее определенными аналогичными образцами и широким кругом публикаций на эту тему; отпечатки зерновок сорных растений определены по атласу-определителю сорняков [Веселовский, Лисенко, Манько, 1988].

Анализ материала проведен благодаря составлению ПБС по количеству. Однако, такой ПБС не является показательным; он использован лишь как «рабочий инструмент» для дальнейшей интерпретации материала. С этой целью проведен пересчет ПБС количества зерновок по массе с применением следующих коэффициентов: просо — 1; ячмень пленчатый — 5,5; пшеница двузернянка — 6,2; пшеницы голозерные — 5,7 [Горбаненко, 2012]. Именно эти показатели (а не количественные) приняты нами за таковые, которые характеризуют зер-

новое хозяйство того или иного исследуемого общества. В дальнейшем на этой базе проведен сравнительный анализ с определениями, уже имеющимися для дьяковской культуры.

Отпечатки зерновок культурных и сорных растений обнаружены и на материалах VII—III вв. до н. э., и первых веков н. э. Массовые отпечатки проса на «объемных» изделиях в расчет не принимались. К таковым из материалов дьяковской культуры относятся грузила и «кирпичи»; т. е. — изделия, не входящие в категорию посуды (рис. 1). Материал по количеству обнаруженных и идентифицированных отпечатков представлен в табл. 1.

Оба спектра представлены приблизительно одинаковыми соотношениями, незначительные различия между которыми вполне могут быть объяснимы небольшими выборками (рис. 2). Спектры представлены наиболее древними культурными растениями: ячменем пленчатым (*Hordeum vulgare*), пшеницей двузернянкой (*Triticum dicoccon*), и просом (*Panicum miliaceum*), а также пшеницами мягкими голозерными (*Triticum aestivum* s. l.). К культурным растениям относятся также зернобобовые: горох (*Pisum sativum*) и вика эрвлия (*Vicia* sp.?). В незначительном количестве обнаружены также зерновки сорных растений: щетинник (*Setaria* sp.), несколько зерновок не определено (табл. 1).

И набор, и соотношения внутри спектра, в принципе вполне сопоставимы с аналогичными материалами, полученными с других памятников дьяковской культуры. На данный момент для сравнительного анализа ПБС опубликованы данные с четырех памятников разного времени существования дьяковской культуры: Настасьино (Коломенский р-н, Московская обл.) [Антипина, Лебедева, 2005, с. 73—74], Дьяково (Москва) [Гунова, Кирьянова, Кренке, Низовцев, Спиридонова, 1996, с. 110—111; Спиридонова, Алешинская, Кирьянова, Кренке, 2011, с. 191], Отмичи (Калининский р-н, Тверская обл.) [Лебедева, 2008], Ростиславль (Озерский

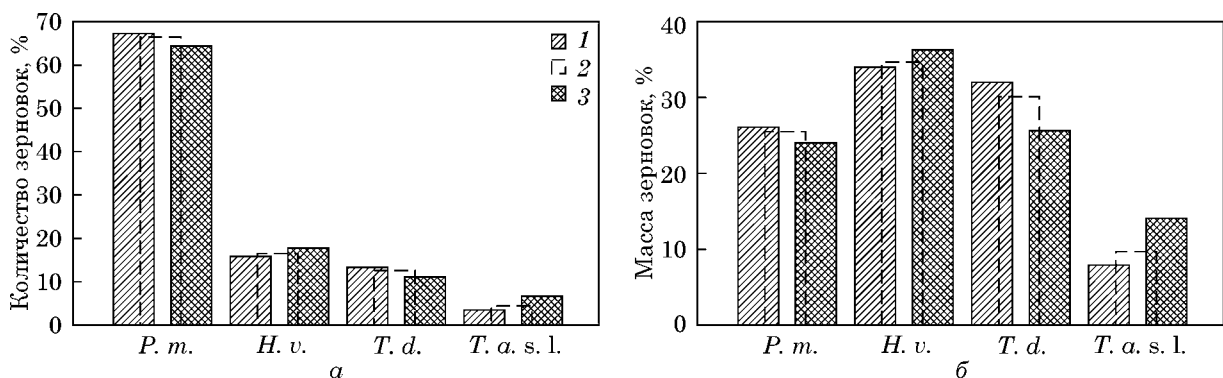

Рис. 2. Диаграмма зерновок: а — количество; б — масса. Условные обозначения: *P. m.* — *Panicum miliaceum* (просо); *H. v.* — *Hordeum vulgare* (ячмень пленчатый); *T. d.* — *Triticum dicoccon* (пшеница двузернянка); *T. a. s. l.* — *Triticum aestivum* s. l. (пшеницы голозерные); 1 — VII—III вв. до н. э.; 2 — объединенные данные; 3 — первые века н. э.

Таблица 1. Археоботанический материал со Знаменского городища, экз.

Время	Растения								
	Культурные						Сорные		Итого
	Просо	Ячмень пленчатый	Пшеница двузер- нянка	Пшеницы мягкие го- лозерные	Горох	Вика?	Щетинник	Сорняк, не опреде- лено	
VII—III вв. до н. э.	76	18	15	4	3	4	4	4	128
Первые века н. э.	29	8	5	3	1	—	3	2	51
Итого	105	26	20	7	4	4	7	6	179

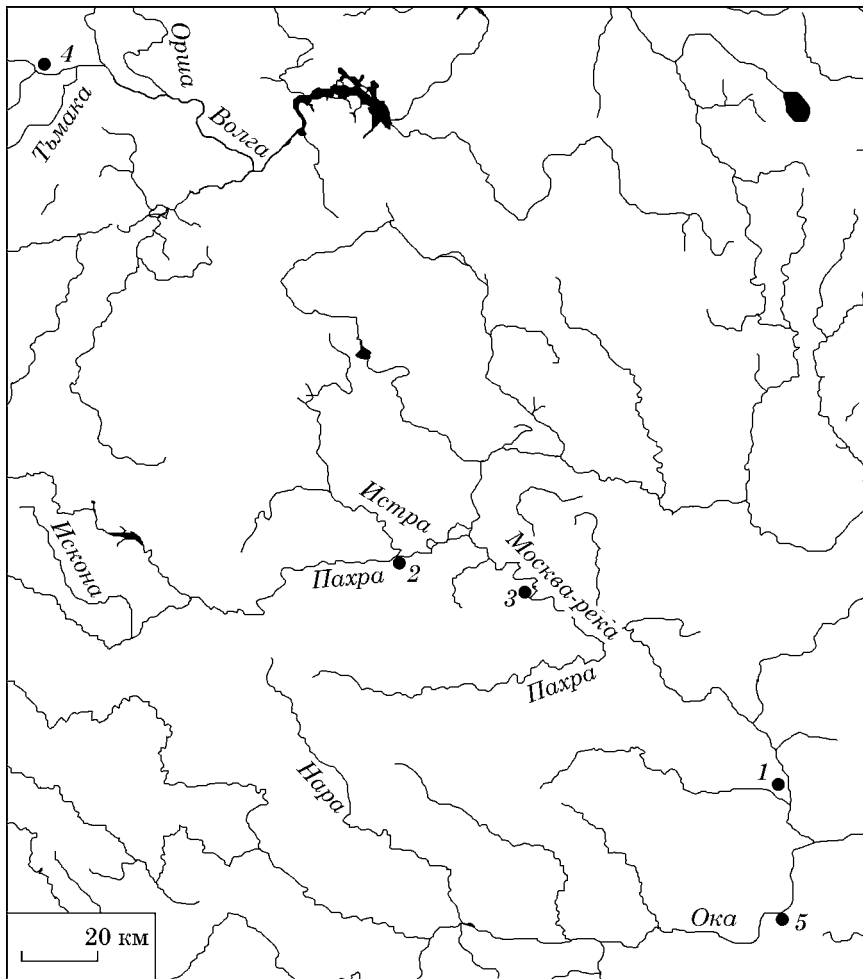

Рис. 3. Карта памятников дьяковской культуры с установленными ПБС: 1 — Настасьино; 2 — Знаменское; 3 — Дьяково; 4 — Отмичи; 5 — Ростиславль

р-н, Московская обл.) [Лебедева, 2005; 2009]. Из перечисленных памятников наиболее северо-западное положение занимают Отмичи, наиболее юго-восточное — Ростиславль; расстояние между крайними параллелями — около 220 км (300 км по диагонали) (рис. 3)². Отметим, что в четырех перечисленных случаях материал получен в результате промывок культурного слоя.

2. По опубликованным данным нами сделаны дальнейшие пересчеты, которые легли в основу составленных диаграмм.

При интерпретации и дальнейшем сопоставлении материалов учтены следующие данные. Взята во внимание хронология перечисленных памятников. В случае выделения нескольких ПБС по хронологии, каждый из них учтен как отдельная единица. Из материалов II в. до н. э. — III в. н. э. Дьяковского городища учтен лишь материал нижнего горизонта верхнего слоя, поскольку остальные данные статистически недостоверны (в остальных случаях, по видимому, не было возможности предоставить данные о просе в каких-либо измеряемых показателях). Кроме того, данные приведены ис-

Таблица 2. Сравнительный археоботанический материал с памятников дьяковской культуры, %

№	Памятник	Дата, вв.	Просо	Ячмень	Пшеница
1	Настасьино *	VII / VI до н. э. — I / II н. э.	77	9	14
2a	Знаменское	VII—III до н. э.	67,3	15,9	16,8
2б	Знаменское	первые н. э.	64,4	17,8	17,8
3a	Дьяково	V—III до н. э.	77,5	13,2	9,3
3б	Дьяково	II до н. э. — III н. э.	52	34,4	13,6
4	Отмичи	V—III до н. э.	75,3	17,2	7,5
5a	Ростиславль	V до н. э. — первые н. э.	62,7	25,3	12
5б	Ростиславль	2—3 четверть I тыс. н. э.	60,3	31,2	8,5

Примечание. Номер (без буквенного обозначения) соответствует номеру на карте (рис. 3) и нумерации на диаграммах (рис. 4, 5). * Датировка дана по: [Энговатова, 2004].

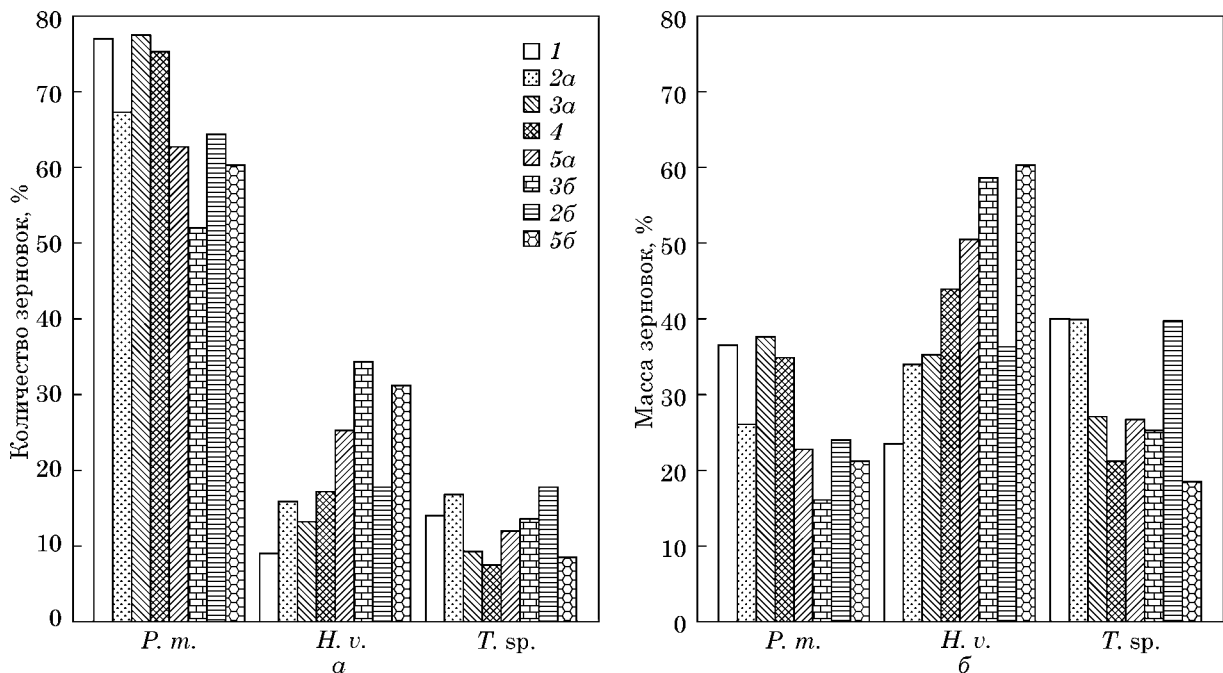

Рис. 4. Сравнительная диаграмма зерновок: а — количество; б — масса. Условные обозначения: P. m. — *Panicum miliaceum* (просо); H. v. — *Hordeum vulgare* (ячмень); T. sp. — *Triticum* sp. (пшеницы) (нумерацию памятников см. в табл. 2)

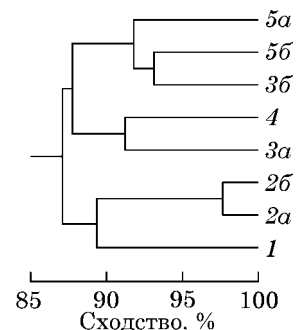
ключительно в процентном соотношении и без учета показателей различных видов ячменя (пленчатого и голозерного) и пшениц (двухзернянки и голозерных), так как из имеющихся публикаций эти данные не всегда доступны (табл. 2; рис. 4).

Как видно из диаграммы соотношения основных зерновых культур в целом демонстрируют подобную тенденцию: в основном первые места занимает ячмень; просо и объединенные данные по пшеницам в целом близки между собой, но последние чаще всего имеют незначительное преобладание (рис. 4, б).

По результатам кластерного анализа очевидно, что сходства в первую очередь демонстрируют хронологически близкие данные, территориальные — лишь во вторую (рис. 5).

Благодаря разновременности исследованных памятников, можно также предложить

Рис. 5. Кластерный анализ данных ПБС (нумерацию памятников см. в табл. 2)

реконструкцию развития зернового хозяйства у носителей дьяковской культуры. Мы отдаем себе отчет в том, что данное построение достаточно условно. Видимо, дальнейшие исследования в этом направлении могут внести существенные коррективы в представленный граф,

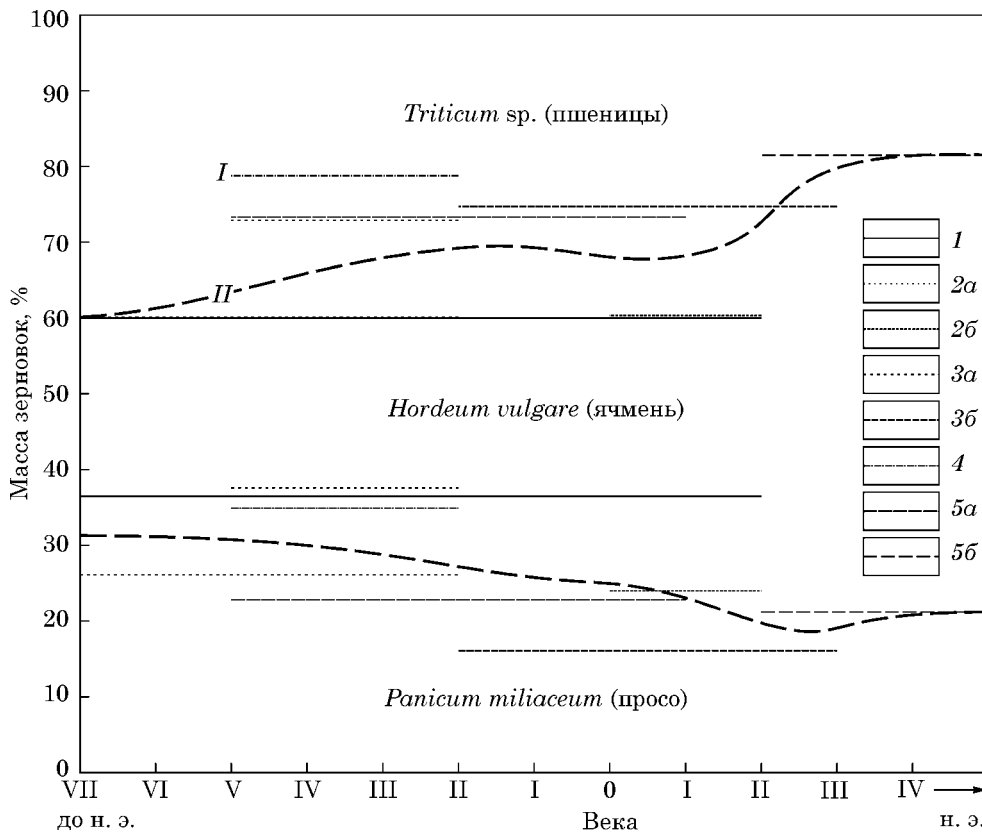

Рис. 6. Граф изменений зернового хозяйства дьяковской культуры во времени: I — данные по памятникам; II — теоретические кривые изменений во времени соотношений массы зерновых культур (нумерацию памятников см. в табл. 2)

однако, вероятно, он все же демонстрирует в общих чертах тенденции изменений в соотношениях зерновых культур в хозяйстве древних жителей (рис. 6)³. Видимо, на начальном этапе развития дьяковской культуры достаточно важную роль играли пшеница и просо (приблизительно по 2/5); ячмень имел второстепенное значение (около 1/5). В дальнейшем же происходит постепенное, достаточно плавное сокращение «лидеров» (приблизительно до 1/5 доли каждого); их место занял ячмень (около 3/5 доли) (рис. 6).

Не исключено, что среди пшениц постепенно стали преобладать голозерные (более урожайные) виды. Однако, для того, чтобы утверждать это с уверенностью данных явно недостаточно. Такое наблюдение было сделано Н.А. Кирьяновой на материалах из промывки эпонимного памятника: среди пшениц постепенно более важными становились голозерные виды (в наиболее древних горизонтах представленные единичными зерновками) [Гунова, Кирьянова, Кренке, Низовцев, Спиридонова, 1996, с. 110—111; Спиридонова, Алешинская, Кирьянова, Кренке, 2011, с. 191]. К сожалению, статистические данные не приведены. По в целом

незначительным материалам со Знаменского, вроде бы, можно подтвердить данную тенденцию (см. табл. 1). По данным из Настасьино, пшеница двузернянка там определена в 9 % случаев, в 5 % зерновки принадлежали пшеницам голозерным [Антипина, Лебедева, 2005, с. 73—74]. В пересчете по массе эти показатели 26,5 и 13,5 % соответственно. Однако, промывки из памятников Отмичи [Лебедева, 2008] и Ростиславльское [Лебедева, 2009] дали ничтожно малые показатели пшениц голозерных. Видимо, окончательный ответ на вопрос о роли пшениц голозерных в зерновом хозяйстве у носителей дьяковской культуры смогут поставить дальнейшие исследования в этом направлении.

Палеозтноботанические материалы из четырех памятников юхновской археологической культуры (представленные отпечатками зерновок культурных растений на изделиях из глины) демонстрируют высокий уровень сходства их соотношений внутри ПБС. В их состав входило только 3 вида (отпечатки зерновок пшениц голозерных не обнаружены) [Горбаненко, 2013]. По массе, ячмень пленчатый зафиксирован приблизительно в одинаковых пропорциях с пшеницей двузернянкой. Просо же составляло приблизительно четверть от ПБС. Другие злаковые вообще не представлены. Такая ограниченность ассортимента указывает на традиционность земледелия у носителей юхновской культуры. Сходство полученных данных между собой свидетельствует об одинаковом уровне развития земледелия жителей древних посе-

3. Граф построен по следующему принципу. По абсциссе (хронологической оси) отложены данные времени существования анализируемых памятников, по ординате (процентное соотношение) — процентные данные об основных злаковых культурах на протяжении существования каждого памятника. По отложенным данным построена усредненная кривая изменений соотношений культурных растений в ПБС.

лений Черниговского Подесенья, что логично, учитывая то, что они занимали одну экологическую нишу. Отметим, что эти показатели близки данным начального этапа существования дьяковской культуры.

По данным М.И. Лошенкова, Д.И. Третьякова, на памятниках штрихованной керамики преобладали пшеницы, ячмень (Збаровичи), просо (Качановичи). На памятнике Банцеровщина обнаружен горох. В материалах из Збаровичей обнаружено всего две зерновки ржи (из 347), что привело авторов к мысли о его дикорастущей форме [Лашанкоў, Трацякоў, 2007, с. 89—90].

На памятниках днепро-двинской культуры обугленные палеоэтноботанические материалы найдены на городище Буяново. Они включают зерна пшеницы (не указано до вида), ячменя (не указано до вида) и проса в значительных количествах. К сожалению, статистические данные не приведены. По радиокарбонному анализу слой датирован IV—I вв. до н. э. [Шмидт, 1992, с. 57]. Другие данные о культурных растениях днепро-двинской культуры получены при помощи споро-пыльцевого анализа. По результатам этих анализов бесспорно определена пыльца пшениц [Шмидт, 1992, табл. А].

М.И. Лошенко опубликовал также результаты анализа отпечатков зерновок культурных растений на керамике из памятников милоградской культуры Черное, Отруби, Красная Горка. По этим данным, на керамике отпечатки проса преобладают на один—два порядка; пшеница голозерная, а также ячмень пленчатый представлены единичными отпечатками; присутствуют также отпечатки семян гороха и бобовых (соответственно: Красная Горка: 18, 1, —, —; Отруби: 86, 1, 5, 3, 1; Черное: 170, 2, 1, —, 1) [Лошенко, 2010, табл. 3, с. 70—71]. Дальнейшие исследования аналогичных милоградских материалов (13 памятников) дали основания к выводам, о том, что в ПБК входили просо, мягкая пшеница, ячмень пленчатый, бобовые; рожь была сопутствующим сорняком [Лошенко, 2012].

Для культур раннего железного века Беларуси были проведены споро-пыльцевые анализы палеоботанических материалов. Там выявлена пыльца пшениц, ржи, ячменя, овса; зерновых в общем [Симакова, 2007, с. 63]. Эти данные расширяют список культурных зерновых, выращиваемых в раннем железном веке в лесной зоне, но не дают возможности провести сравнительный анализ.

Таким образом, краткий обзор палеоэтноботанических материалов «лесных» культур убеждает в том, что они использовали в основном три вида культурных злаковых: ячмень, пшеницу, просо. Фактически, видим устоявшуюся традицию в выборе зерновых, которые, по наблюдениям П.Н. Третьякова, в «этнографическое время» были характерными для под-

сечной формы земледелия [Третьяков, 1932, с. 13—15].

У обитателей более южных территорий (в лесостепных ландшафтах) перечень культурных растений включает также и рожь. Так, на карте находок культурных растений скифского времени (в том числе на античных памятниках; всего 103 памятника), приведенной в той же статье Б.А. Шрамко и З.В. Янушевич, находки ржи отмечены на 24 памятниках: 7 — выше границы степи и лесостепи, 17 — ниже. Определенное обобщение рассмотрения комплекса находок по палеоэтноботанике высказано следующим образом. «Таким образом, результаты анализа обугленного зерна и отпечатков на керамике позволяют прийти к выводу, что основными возделываемыми растениями скифской эпохи в лесостепи были пшеница-двузернянка, и пленчатый многорядный ячмень, в меньшей степени — мягкая и карликовая пшеница, рожь и просо. Возделывался также и горох, однако остается неясным, каков был удельный вес его посевов» [Шрамко, Янушевич, 1985].

По данным Е.Ю. Лебедевой, на Среднем Дону в скифское время «ведущая роль принадлежала просу, две других культуры — пленчатый многорядный ячмень и пшеница двузернянка ... выращивались в меньшем объеме. Возможно, возделывался и горох» [Лебедева, 2001]. Не обнаружена рожь и в материалах городища Россошки [Лебедева, 2004; Лебедева, Антипина, 2009]. По данным А.И. Пузиковой, на керамике со скифских памятников того же региона обнаружены в основном просо и ячмень [Пузикова, 1969, с. 66]. По нашим данным [Горбаненко, 2013а; 2014; Андреев, Горбаненко, Разуваев, 2014], в незначительном количестве отпечатки ржи все же присутствовали на материалах из Среднедонских скифоидных и городищных памятников.

Традиционно сложно что-либо сказать об объемах выращивания бобовых. Отметим лишь, что в незначительном количестве он известен из материалов Дьяковского, Ростиславльского и Знаменского городищ.

* * *

Таким образом, палеоэтноботанические материалы Знаменского городища представлены типичным для дьяковской культуры набором выращиваемых культурных растений. Знаменские материалы в основном демонстрируют средний период развития зернового хозяйства у дьяковской культуры, без значительных преобладаний одних видов над другими. Вероятнее всего, ячмень постепенно вытеснял просо и пшеницу. Открытым остается вопрос о значении пшениц мягких голозерных.

Широкие сравнительные материалы с памятников раннего железного века лесной зоны свидетельствуют о том, что такой набор, и час-

тично — соотношение, характерны для всех «лесных» культур, на что Н.А. Кирьянова ранее уже обращала внимание [Кирьянова, 2005]. Вполне вероятно, что данный набор, характерный в Восточной Европе для предшествующих периодов, а также для подсечной формы земледелия, закрепился со времен активного использования подсеки и не претерпел существенных изменений после перехода на другие формы земледелия. Такой «бедный» состав выращиваемых зерновых отличает указанные памятники от сравнительных лесостепных материалов.

Александровский А.Л., Александровская Е.И. Естественнонаучные исследования на Знаменском городище. — Рукопись.

Андреев С.И., Горбаненко С.А., Разуваев Ю.Д. О земледелии у населения городищской культуры в лесостепном поценье (по материалам Давыдовского городища) // Вестн. Тамбов. ун-та. Серия: гуманитарные науки. — 2014. — Вып. 10 (138). — С. 149—158.

Антипина Е.Е., Лебедева Е.Ю. Опыт комплексного археобиологического исследования земледелия и скотоводства: модели взаимодействия // РА. — 2005. — № 4. — С. 70—78.

Веселовський І.В., Лисенко А.К., Манько Ю.П. Атлас-визначник бур'янів. — К., 1988. — 72 с.

Горбаненко С.А. Палеозотоботанические материалы боршевской культуры // Восточноевропейские древности. — Воронеж, 2012. — С. 230—244 (Вестн. Острогожского историко-художественного музея им. И.Н. Крамского — Вып. 2).

Горбаненко С.А. Материалы по земледелию южновосточной культуры в Черниговском Подесенье // РА. — 2013. — № 2. — С. 62—66.

Горбаненко С.А. Новые палеоботанические данные с Мостищенского городища скифской эпохи // Восточноевропейские древности. — Воронеж, 2013а. — С. 63—68 (Вестн. Острогожского историко-художественного музея им. И.Н. Крамского. — Вып. 3).

Горбаненко С.А. Материалы по земледелию Сырского городища // Материалы межрегион. науч. конф. «Археология восточноевропейской лесостепи: поиски, находки, проблемы», посвящ. 125-летию первых археол. раскопок под эгидой ИАК в Липецком крае (бывш. Задонском уезде Воронежской губ.) (г. Липецк, 20—22 декабря 2013 г.). — Липецк, 2014. — С. 330—335 (Верхнед. археол. сб. — Вып. 6).

Гунова В.С., Кирьянова Н.А., Кренке Н.А. и др. Земледелие и система землепользования в долине Москвы-реки в железном веке // РА. — 1996. — № 4. — С. 93—120.

Кирьянова Н.А. О находках зерен культурных растений I тысячелетия до н. э. — I тысячелетия н. э. на территории лесной зоны Восточной Европы // II Городцовские чтения: Материалы науч. конф., посвящ. 100-летию деятельности В.А. Городцова в ГИМ. — М., 2005. — С. 226—230. (Тр. ГИМ, Вып. 145).

Кравченко Н.М., Пашкевич Г.А. Некоторые проблемы палеоботанических исследований (по материалам Обуховской территориальной группы памятников I тыс. н. э.) // Археология и методы исторических конструкций. — К., 1985. — С. 177—190.

Лебедева Е.Ю. Новые данные о земледелии на Среднем Дону в скифское время // Археология Среднего Дона в скифскую эпоху (Тр. Потудальской экспеди-

ции ИА РАН, 1993—2000 гг.). — М., 2001. — С. 188—195.

Лебедева Е.Ю. Итоги археоботанических исследований на Среднем и Нижнем Дону в 2001—2003 гг. // Археология Среднего Дона в скифскую эпоху (Тр. Потудальской экспедиции ИА РАН, 2001—2003 гг.). — М., 2004. — С. 119—126.

Лебедева Е.Ю. Культурные растения Ростиславля: археоботанические материалы из дяковского городища и древнерусского города // Археология и естественно-научные методы. — М., 2005. — С. 159—180.

Лебедева Е.Ю. Результаты археоботанического анализа образцов с городища Отмичи из раскопок 2002 г. (приложение 3) // Исламова И.В. Городище Отмичи. — М., 2008. — С. 243—244 (РСМ. — Вып. 11).

Лебедева Е.Ю. Археоботаническая реконструкция древнего земледелия (методические критерии) // Орус: междисциплинарные исследования в археологии. — М., 2008а. — Вып. 6. — С. 86—109.

Лебедева Е.Ю. Продолжение археоботанических исследований на Ростиславльском городище дяковской культуры // Аналитические исследования лаборатории естественнонаучных методов. — М., 2009. — Вып. 1. — С. 245—255.

Лебедева Е.Ю., Антипина Е.Е. Городище Россошк I — «постоянный адрес, или временная прописка?» // Археология Среднего Дона в скифскую эпоху (Тр. Потудальской экспедиции ИА РАН, 2004—2008 гг.). — М., 2009. — С. 198—220.

Лошенко М.И. Археоботанические коллекции с городищ милоградской культуры Черное, Отрубы и Красная горка в Беларуси // РА. — 2010. — № 2. — С. 62—71.

Лошенко М.И. Новые материалы по земледелию населения милоградской культуры // РА. — 2012. — № 3. — С. 28—35.

Лашанкоў М.І., Трацякоў Д.І. Археабатанічныя матэрыялы жалезнага веку ў зборы Нацыянальнага музея гісторыі і культуры Беларусі // Acta archaeologica Albaruthenica. — Мінск, 2007. — Vol. I. — С. 86—103.

Пузикова А.И. Поселения Среднего Дона // МИА. — 1969. — № 151. — С. 41—81.

Разуваев Ю.Д. Отчет о раскопках в Одинцовском р-не Московской обл. в 2005 г. — М., 2012.

Симакова Г.И. Основные этапы антропогенного преобразования растительного покрова Беларуси в голоцене // Лигасфера. — 2007. — № 2 (27). — С. 59—69.

Спирidonова Е.А., Алешинская А.С., Кирьянова Н.А., Кренке Н.А. Палеоботанические данные (Глава седьмая) // Кренке Н.А. Дьяково городище. Культура населения бассейна Москвы-реки в I тыс. до н. э. — I тыс. н. э. — М., 2011. — С. 171—193.

Третьяков П.Н. Подсечное земледелие в Восточной Европе // ИГАИМК. — 1932. — Вып. 1, т. 14. — 40 с.

Шмидт Е.А. Племена верховьев Днепра до образования Древнерусского государства. Днепродвинские племена (VIII в. до н. э. — III в. н. э.). — М., 1992. — 208 с.

Шрамко Б.А., Янушевич З.В. Культурные растения Скифии // СА. — 1985. — № 2. — С. 47—64.

Энговатова А.В. Хронология городища Настасьино по данным радиоуглеродного анализа // Археология Подмосковья. — М., 2004. — Вып. 1. — С. 142—152.

Янушевич З.В., Маркевич В.И. Археологические находки культурных злаков на первобытных поселениях Пруто-Днепровского междуречья // Интродукция культурных растений. — Кишинев, 1970. — С. 83—110.

С. А. Горбаненко

S. A. Gorbanenko

ПАЛЕОЕТНОБОТАНІЧНІ МАТЕРІАЛИ ЗНАМЕНСЬКОГО ГОРОДИЩА І ЗЕРНОВЕ ГОСПОДАРСТВО ДЬЯКІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

У статті зроблено огляд стану вивчення палеоетноботанічних матеріалів дяківської культури. До наукового обігу введено нові матеріали зі Знаменського городища. Проведено статистичний аналіз отриманих даних з пам'ятки.

Проведено порівняльний аналіз репрезентативних матеріалів усієї дяківської культури. На основі всього комплексу даних по палеоетноботанічним матеріалам дяківської культури проаналізовано зернове господарство її носіїв і зміни у ньому протягом перших періодів існування дяківської культури (з VII ст. до н. е. до IV ст. н. е.).

Отримані результати не претендують на вичерпне рішення питання, а лише деталізують загальну тенденцію для всіх «лісових» культур, на яку Н.А. Кирьянова раніше вже звертала увагу.

Ключові слова: дяківська культура, Знаменське, зернове господарство, палеоетноботанічні матеріали, ПБС (палеоетноботанічний спектр).

PALAEOETHNOBOTANICAL MATERIALS FROM ZNAMENSKOE HILL-FORT AND DYAKOVO CULTURE'S GRAIN PRODUCTION

The article provides an overview of the study of palaeoethnobotanical materials of Dyakovo culture. In the scientific circulation introduced new materials from Znamenskoe hill-fort. A statistical analysis of the data obtained from the settlement.

A comparative analysis of representative materials from all Dyakovo culture was conducted. On the basis of the whole complex data palaeoethnobotanical materials from Dyakovo culture analyzed grain production of its bearers and changes in it during the first periods of Dyakovo culture (from the 7 century BC to the 4 century AD).

The results do not pretend to be the final decision, but only detail the general trend for all the «forest» of cultures to which N.A. Kiryanova has already drawn attention.

Key words: Dyakovo culture, Znamenskoye, grain production, palaeoethnobotanical materials, PBS (palaeoethnobotanical spectrum).

Одержано 15.01.2015

АРХЕОЭТНОБОТАНИЧЕСКИЕ КОЛЛЕКЦИИ С ПАМЯТНИКОВ РАННЕГО ЖЕЛЕЗНОГО ВЕКА БЕЛАРУСИ

Статья посвящена археоботаническим материалам с памятников периода раннего железа на Беларуси населения четырёх археологических культур: милоградской, зарубинецкой, штрихованной керамики и днепро-двинской. Рассмотрены ботанические коллекции — сожжённое зерно и включения зерна в лепной посуде — каждой из племенных общностей.

Ключевые слова: археоботаника, сожжённое зерно, включение зерна, выборка, образцы с зерновками, археологическая культура, палеоэтноботанический спектр, палеоэтноботанический комплекс.

В пределах территории современной Беларуси в период освоения железа, с VII в. до н. э. по I в. н. э., проживали большие племенные группировки населения милоградской, поморской, зарубинецкой, днепро-двинской и штрихованной керамики культур (рис. 1). Процесс металлургии железа в силу ряда объективных факторов был медленным и растянулся на несколько столетий. Так, если «милоградцы» овладели им где-то во второй половине VII—III в. до н. э., то племена Центральной и Северной Беларуси («штриховики» и «днепро-двинцы») — в последних веках до нашей эры — начале новой эры. Ближе к рубежу эр этим процессом владело зарубинецкое население.

Объектом нашего рассмотрения являются материалы археоботаники для столь раннего времени на территории республики. На поселениях вышеуказанных культур, кроме поморской, археоботанические находки представлены двумя разновидностями — включениями зерна в глиняной посуде и сожжённым зерном [Лошенко, 2014, с. 97—98]. Здесь мы

не будем касаться аналогичных материалов с памятников поморской культуры — не потому что их нет, а потому что они нами целенаправленно не изучались. Судя же по публикациям специалистов, в позднее предримское время у населения пшеворской культуры подобные находки есть на территории Украины и Польши [Козак, Пашкевич, 1985, с. 18—27; Lityńska-Zajac, 1997, s. 23—70, 175—182, 213, 219—225, 232—233]. Ниже мы рассмотрим ботанические находки по четырём вышеуказанным археологическим культурам периода раннего железа.

Ботанические коллекции «милоградцев». Материалы археоботаники у населения милоградской общности известны пока только в виде включений зёрен в керамической посуде. Такие факты автором опубликованы неоднократно в журналах «Ботаника (исследования)», «Российская археология» и других изданиях [Лашанкоў, Трацякоў, 2005, с. 56—61; Лошенко, 2010, с. 61—72; 2010а, с. 404—417; 2011, с. 293—295, табл. 38; 2012, с. 28—35; 2012а, с. 135—146; 2013, с. 53—56].

Количество включений зерна в керамике «милоградцев» — важный показатель глубины (широты) использования органических примесей в лепной посуде населения того или иного посёлка. Отбор документальных образцов — фрагментов с зерновками — нами осуществлялся визуально из всей коллекции керамики с раскопа за год или несколько лет. В процессе выборки вёлся учёт пересмотренного количества обломков посуды. Идентификация включений, выполненная специалистом-биологом, позволила сузить число материалов выборки до документально достоверных образцов.

Рис. 1. Карта археологических культур раннего железного века Беларуси (VII в. до н. э. — I в. н. э.): *штрихом* указаны зоны смешения культурных традиций; ДДК — территория населения днепро-двинской культуры; КШК — культуры штрихованной керамики; МК — милоградской культуры; ЗК — зарубинецкой культуры; ПМПК — памятников и местонахождений вещей поморской культуры

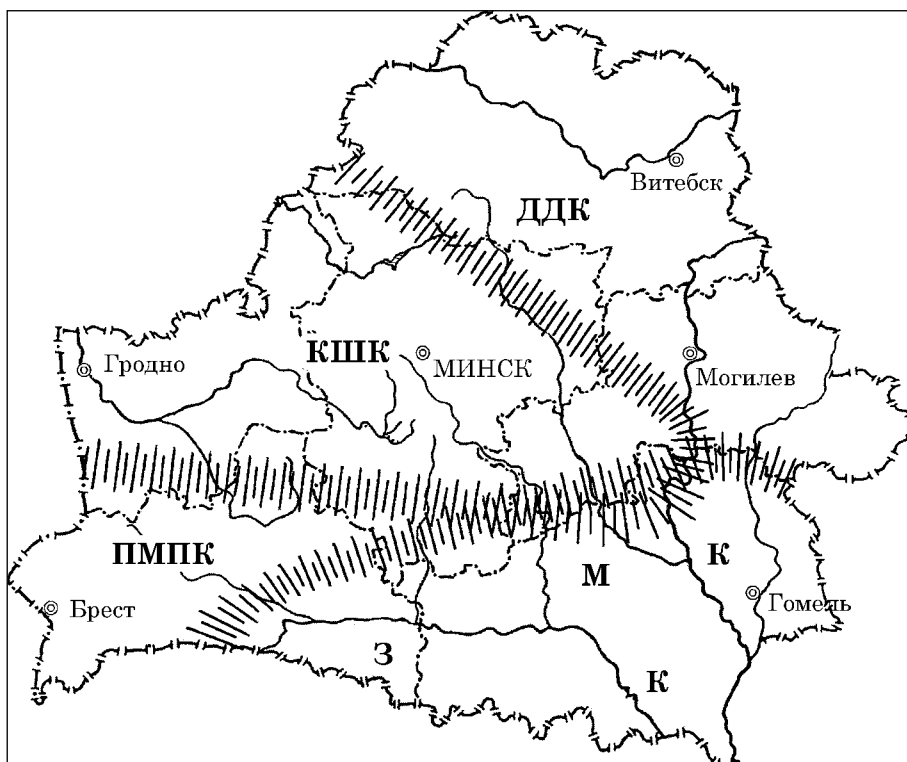
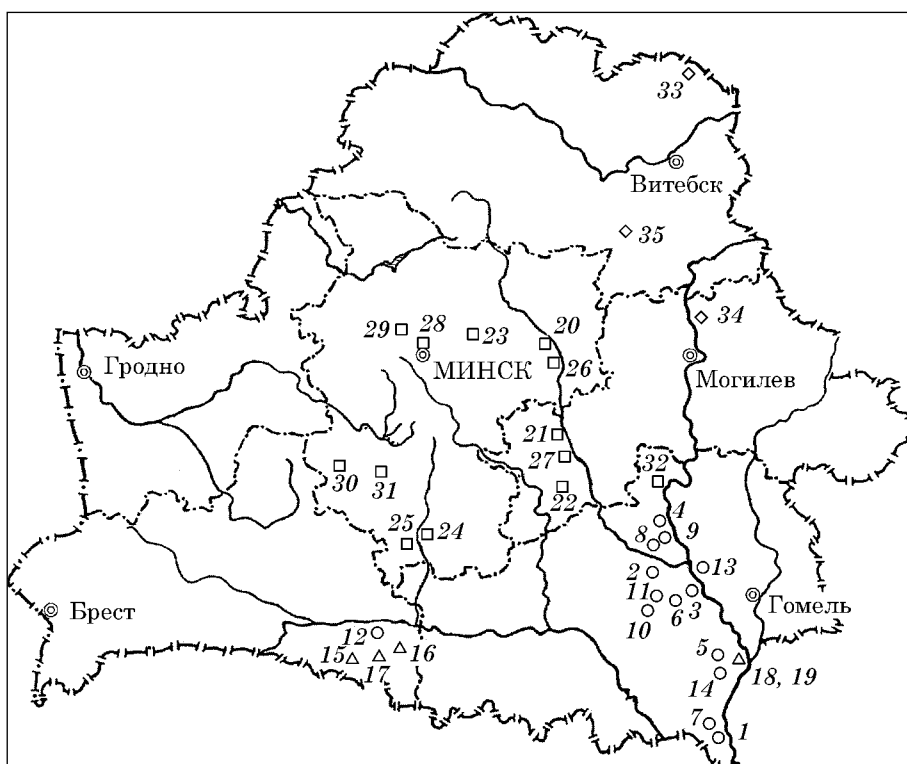

Рис. 2. Памятники с ботаническими находками, культуры: милоградская: 1 — Асаревичи; 2 — Балашевка; 3 — Горошков; 4 — Красная Горка; 5 — Липняки; 6 — Лиски; 7 — Новая Гребля; 8 — Отрубы; 9 — Проскурни; 10 — Рассвет; 11 — Старое Красное; 12 — Хоромск; 13 — Чёрное; 14 — Ястребка; зарубинецкая: 15 — Отвержичи; 16 — Ремель; 17 — Хотомель; 18, 19 — Чаплин; штрихованной керамики: 20 — Лысуха; 21 — Палицкое; 22 — Петровичи; 23 — Прилепы; 24 — Сорочи; 25 — Старые Юрковичи; 26 — Чижаха; 27 — Щатково; 28 — Банцеровщина; 29 — Збаровичи; 30 — Качановичи; 31 — Мысли; 32 — Рогачёв; днепро-двинская: 33 — Загорцы; 34 — Кривель; 35 — Новое Село

По данному вопросу коснёмся археоботанических материалов с 12 городищ населения милоградской культуры (рис. 1; 2, 1—14). Две третьих из них по выборкам обработаны полностью (Балашевка, Красная Горка, Липняки, Отрубы, Проскурни, Хоромск, Чёрное, Ястребка). У третьей части памятников — Горошков, Лиски, Рассвет, Старое Красное — коллекции керамики пересмотрены не в полном объёме. С учётом

ещё двух местонахождений керамики, вероятнее всего, с селищ, нами пересмотрено всего 45640 единиц глиняной посуды, из числа которых выбрано 882 образца с включениями зёрен культурных и семян сорных растений (табл. 1). Средний показатель выборки по 14 памятникам составляет 1,9 %. Наиболее низкий показатель репрезентативности рассматриваемых находок зафиксирован на городищах Ястребка

Таблица 1. Археоботанические материалы с памятников милоградской культуры

Памятники	Керамика		Злаки			Бобовые		Сорняки	Всего
	Пересмотрено	Выбрано	Просо	Пшеница	Ячмень	Боб	Горох		
Асаревичи 1 м/н	63	3	3	—	—	—	—	—	3
Балашевка гор.	323	4	3	—	—	—	—	1	4
Горошков гор.	256	11	11	—	1	—	—	2	14
Красная Горка гор.	1703	18	18	1	—	—	—	1	20
Липняки гор.	214	5	4	—	2	—	—	—	6
Лиски гор.	9339	325	361	4	9	1	—	12	387
Новая Гребля м/н	30	1	1	—	—	—	—	—	1
Отрубы гор.	8853	73	86	1	5	3	1	—	96
Проскурни гор.	2601	50	54	1	4	—	—	2	61
Рассвет гор.	700	9	10	—	—	—	—	1	11
Старое Красное гор.	3568	207	210	5	7	—	—	41	263
Хоромск гор.	68	3	3	—	—	—	—	—	3
Чёрное гор.	15537	157	170	2	1	—	1	3	177
Ястребка гор.	2385	16	15	1	1	—	—	—	17
Всего	45640	882	949	15	30	4	2	63	1063

Примечания: м/н — местонахождение; гор. — городище.

Таблица 2. Семена сорных растений с милоградской керамики

Растения	Памятники								Всего
	Балашевка	Горошков	Красная Горка	Лиски	Проскурни	Рассвет	Старое Красное	Чёрное	
Горец войлочнолистный (<i>Polygonum tomentosum</i> Schrank)	—	—	—	1	—	—	2	—	3
Горец почечуйный (<i>Polygonum persicaria</i> L.)	1	—	1	—	—	—	—	—	2
Гречишка вьюнковая (<i>Fallopia convolvulus</i> (L.) A. Löve)	—	—	—	3	—	—	10	—	13
Ежовник обыкновенный (<i>Echinochloa crusgalli</i> (L.) Beauv)	—	—	—	—	—	—	1	—	1
Костер ржаной (<i>Bromus secalinus</i> L.)	—	—	—	1	—	—	1	—	2
Марь белая (<i>Chenopodium album</i> L.)	—	—	—	2	1	—	9	—	12
Подмаренник цепкий (<i>Galium aparine</i> L.)	—	—	—	1	—	—	—	—	1
Рожь (<i>Secale cereale</i> L.)	—	—	—	—	—	1	2	—	3
Щетинник зелёный (<i>Setaria viridis</i> (L.) Beauv)	—	1	—	3	—	—	13	2	19
Щетинник сизый (<i>Setaria pumila</i> (Poir.) Roem. et Schult.)	—	—	—	—	—	—	1	1	2
Бобовые (Fabaceae. <i>Vicia</i> sp.) горошек	—	—	—	—	1	—	2	—	3
Гвоздиковые (Caryophyllaceae)	—	1	—	—	—	—	—	—	1
Злаковые (Poaceae)	—	—	—	1	—	—	—	—	1
Всего	1	2	1	12	2	1	41	3	63

и Отрубы, на которых он соответствует 0,6 и 0,8 %. Максимальное же значение дают памятники с неполной обработкой коллекций — от 4,7 до 5,8 % на местонахождении Асаревичи 1 и городище Старое Красное соответственно.

Как видим, средний показатель искусственных органических добавок в милоградской керамике близок к двум процентам. Он более достоверный при полной обработке всей коллекции с памятника. В какой-то мере данный показатель является завышенным на поселениях с неполной (частичной) обработкой коллекций. В нашем случае полярный интервал

ботанических примесей в посуде изучаемого населения составляет от 0,6 до 5,8 %.

Далее следует обратить внимание не только на количество фрагментов-образцов, но и на число включений зерновок в них. Последних может быть на одном обломке посуды от одного до пяти—шести. Так, на 882 образцах при опрелениях выявлены 1063 включения зёрен и семян растений (табл. 1, 2).

Полагаем, что включение в лепной посуде органико-ботанических примесей следует рассматривать как технологическую операцию, равно как добавки минеральных компонентов:

дресвы, шамота и болотной руды [Лошенко, 2011, с. 341—344]. Лабораторное изучение керамики показало, что у милоградских мастеров-керамистов первое явление имело ограниченный характер и не получило глубокого внедрения по сравнению с минеральными искусственными примесями. На это указывают сами процентные показатели органических добавок в фрагментах лепной посуды. Наличие в керамике «милоградцев» либо других древних общностей зерновых добавок, с нашей точки зрения, следует рассматривать как состоявшийся технологический факт, который нельзя игнорировать даже при его небольшом значении. Здесь мы касались в целом явления органических примесей в технологии изготовления посуды милоградскими мастерами, определив при этом значение его удельного веса.

Из 14 рассматриваемых памятников «милоградцев» на восемь обнаружены семена сорных растений, которые сопутствовали высеваемым культурам (табл. 2). Всего их зафиксировано 63 единицы, что составляет около 6 % от задокументированных включений. Большая часть семян определена до вида и небольшое количество — до трёх семейств: гвоздиковые (1 ед.), бобовые (3 ед.) и злаковые (1 ед.). Среди 10 видов сорняков отмечены горцы почечуйный и войлочностный, гречишка вьюнковая, ежовник обыкновенный, костер ржаной, марь белая, подмаренник цепкий, рожь, щетинники зелёный и сизый (табл. 2).

Следующий важный аспект — результаты идентификации включённых зёрен и семян растений. Такие показатели, по сути, являются источниками по конкретным видам выращиваемых культур и сопутствующих им сорняков. Ценность этого источника по земледелию в том, что он содержит морфологические данные о зерне культурных видов, которое выращивали жители изучаемого поселения. В процессе определений устанавливается ассортимент или спектр земледельческих культур для каждого локального поселения — палеоботанический спектр (далее ПБС) памятника. В набор культивируемых видов милоградских поселений входили, что установлено идентификацией включённых зёрен, злаковые (просо — *Panicum miliaceum* L., ячмень — *Hordeum vulgare* L., мягкая пшеница — *Triticum aestivum* L.) и бобовые (боб — *Vicia faba* L., горох — *Pisum sativum* L.) растения (табл. 1). Палеоботанические спектры 14 рассмотренных памятников позволяют констатировать палеозноботанический комплекс (далее ПБК) выращиваемых культур милоградским населением на юго-востоке и юге Беларуси в VII — начале II в. до н. э. К середине 2010-х гг. ПБК «милоградцев» в северном ареале культуры выглядит следующим образом: на 1000 включений зёрен культурных видов приходится проса — 949 ед., пшеницы мягкой — 15 ед., ячменя — 30 ед., бобов —

4 ед. и гороха — 2 ед. Ещё в первой половине 1950-х гг. об отпечатках проса и пшеницы на керамике с поселения около Подгорцев, что на Украине, писал В.Н. Даниленко [1953, с. 206; 1956, с. 10]. К сожалению, мы не располагаем новейшими сведениями по рассматриваемому вопросу с памятников этого населения на территории Украины.

Материалы зарубинецкой культуры. Древности зарубинецкого населения (175 г. до н. э. — I в. н. э.) в Верхнем Приднепровье и Припятском Полесье Беларуси хорошо изучены на городищах, селищах и могильниках. Интересующие нас находки археоботаники обнаружены на пяти памятниках (рис. 1; 2, 15—19) — могильниках Отвержичи и Чаплин, селищах Ремель, Хотомель и городище Чаплин [Поболь, 1960, с. 12; 1971, с. 145; 1973, с. 126, 182; Каспарова, 1976, с. 49; 1987, с. 67, рис. 15; Лошенко, 2008, с. 226—245]. В ходе раскопок рассматриваемых памятников на территории Беларуси и в Украине археологами ни разу не выявлено скопления обугленного зерна. Включения зёрен в керамике — единственный источник по выращиваемым культурам на рубеже эр зарубинецкими общинниками в пределах нашей республики — регионах Верхнего Приднепровья и Припятского Полесья.

В 1960 г. в автореферате диссертации Л.Д. Поболь впервые опубликовал информацию о том, что на зарубинецких памятниках Беларуси «В стенках четырёх сосудов выявлены обугленные зёрна пшеницы» [Поболь, 1960, с. 12; Пачкова, Янушевич, 1969, с. 8]. Позднее, в коллекции могильника Чаплин, он отметил, что в стенке горшка из 132-го погребения есть зерно пшеницы, а в 238-м погребении — ржи [Поболь, 1973, с. 126, 182]. Его высказывания о зерновых культурах, без заключения биолога, могли быть ошибочными [Пашкевич, 2005, с. 80—88; Лошенко, 2008, с. 227]. В заключениях же З.В. Янушевич по материалам с городища Чаплин (раскопки Л.Д. Поболя), селища Ремель и могильника Отвержичи (раскопки К.В. Каспаровой) сомневаться не приходится, как и в определении аналогичной коллекции с селища Хотомель. Определение находок с последнего памятника выполнено Д.И. Третьяковым в лаборатории флоры и систематики растений Института экспериментальной ботаники им. В.Ф. Купревича НАН Беларуси.

Публикации К.В. Каспаровой и З.В. Янушевич говорят о том, что последняя выполнила определения включений зерновок в керамике только с двух памятников — Ремель и Отвержичи, что вытекает из сведений первой [Каспарова, 1976, с. 49; 1987, с. 67, рис. 15]. З.В. Янушевич в монографии отметила: «В 1973 году нами была проанализирована керамика с нескольких (двух. — М.Л.) зарубинецких памятников с территории Белоруссии (раскопки

К.В. Каспаровой)...» [Янушевич, 1976, с. 163, табл. 32]. По каждому памятнику К.В. Каспаровой указан видовой состав зафиксированных культурных растений, но при этом отсутствуют количественные данные по зерновкам. В табл. 32 З.В. Янушевич приведены суммарные сведения по двум памятникам, с которых она обработала 46 обломков посуды. Нами составлена таблица 3, которая наглядно показывает, что на селище Ремель кроме злаковых есть горох — два включения, столько же конопли, а из сорных растений — один отпечаток овсяга. На 46 фрагментах посуды З.В. Янушевич зафиксировала 39 включений зёрен культурных растений и 13 отпечатков мякины злаковых [Янушевич, 1976, табл. 32]. В данной таблице нет сведений по семенам сорняков. Среди 35 единиц злаковых на просо приходится 23, на пшеницу — 8 и на ячмень — 4, с той лишь оговоркой, что эти цифры относятся к указанным культурам двух памятников: Отвержичи и Ремель.

Рассматриваемые материалы с городища Чаплин опубликованы С.П. Пачковой, а по селищу Хотомель — автором [Пачкова, 1974, с. 14, табл. 1; Лошенко, 2008, с. 226—245]. В коллекции керамики с селища Хотомель пересмотрено 28714 фрагментов, из которых выбрано 108 (около 0,4 %) с включениями зёрен. Обобщённые археоботанические материалы с четырёх памятников «зарубинцев» Верхнего Приднепровья и Припятского Полесья выглядят следующим образом. Всего специалистами-биологами проанализировано 174 обломка посуды, в которых выявлено 218 включений зёрен и семян растений. ПБС городища Чаплин, селища Хотомель и рассмотренных выше ещё двух памятников Полесья позволяют наметить ПБК зарубинецкого населения на

территории Беларуси: в зоне северного ареала культуры. Его составляют просо (159 ед.), пшеница (21 ед.), ячмень (19 ед.), горох (5 ед.), боб (1 ед.), чина (1 ед.), лён (1 ед.) и конопля (3 ед.). На культивируемые виды приходится, как видим, 96,3 % от всех анализируемых включений. Сорняков же выявлено только 8 семян, что составляет 3,7 % всей коллекции (табл. 3).

Полученные нами результаты ПБК для северных зон проживания «зарубинцев» позволяют соотнести их с более южной территорией — Средним Поднепровьем в Украине. По сведениям Г.А. Пашкевич у зарубинецких племён в южной зоне проживания (лесостепи) доминирующей культурой было просо, что нами отмечено и для севера [Пашкевич, 1989, с. 30—32; 1992, с. 13—14, 41; Горбаненко, Пашкевич, 2010, с. 37—39, 131—132, 169—171, 193—202]. Что касается культуры ячменя, то по ней есть расхождение. Так, на памятниках Украины ячмень обнаружен двух форм — плёнчатый и голозёрный, а на территории Беларуси — в основном плёнчатый. В числе шести его зёрен на городище Чаплин С.П. Пачкова и З.В. Янушевич отметили две разновидности — плёнчатый и голозёрный [Пачкова, 1974, с. 26]. Среди злаковых более всего различаются пшеницы. На памятниках Беларуси отмечена пока только пшеница мягкая (*Triticum aestivum* L.) из голозёрных. В Украине выявлены два вида голозёрных: мягкая и карликовая (*T. compactum* L.) — и два — плёнчатых: однозернянка (*T. monosocum* Shrank.) и двузернянка (*T. dicocum* L.). Три злаковые культуры (пшеница, просо и ячмень) в пределах Беларуси составляют 91,2 % от всех задокументированных включений. На бобовые культуры приходится 3,3 % коллекционных материалов. На

Таблица 3. Палеоботанические находки с зарубинецких памятников

Растения	Памятники				Всего
	Отвержичи	Ремель	Хотомель	Чаплин	
Просо (<i>Panicum miliaceum</i> L.)		23	123	13	159
Пшеница (<i>Triticum aestivum</i> L.)		8	9	4	21
Ячмень (<i>Hordeum vulgare</i> L.)		4	9	6	19
Боб (<i>Vicia faba</i> L.)	—	—	1	—	1
Горох (<i>Pisum sativum</i> L.)	—	2	3	—	5
Чина красная (<i>Lathyrus cicere</i> L.)	—	—	—	1	1
Конопля (<i>Cannabis sativa</i> L.)	—	2	—	1	3
Лён (<i>Linum usitatissimum</i> L.)	—	—	—	1	1
Мак (<i>Papaver</i> sp.)	—	—	1	—	1
Рожь (<i>Secale cereale</i> L.)	—	—	2	—	2
Овсяг (<i>Avena fatua</i> L.)	—	1	—	—	1
Куколь посевной (<i>Agrostemma githago</i> L.)	—	—	2	—	2
Щетинник зелёный (<i>Setaria viridis</i> (L.) Beauv.)	—	—	2	—	2
Всего		40	152	26	218

памятниках Украины у зарубинецкого населения культура боба не отмечена, а в материалах Беларуси она зафиксирована минимальным количеством на поселении Хотомель. Здесь заметим, что в конце 1960-х — первой половине 1970-х гг. С.П. Пачкова высказалась предположительно о наличии отпечатка семени боба (*Vicia faba* L.) на одном из обломков керамики с городища Великие Дмитровичи [Пачкова, Янушевич, 1969, с. 11; Пачкова, 1974, с. 21, рис. 10, 1 вкл.]. Горох в Беларуси известен на двух поселениях (табл. 3). По сведениям С.П. Пачковой и определению З.В. Янушевич, на Чаплинском городище из бобовых зафиксирована чина красная (*Lathyrus cicere* L.) [Пачкова, 1974, с. 21]. Вика эрвлия (*Vicia ervilia* (L.) Willd.) в коллекциях Беларуси не обнаружена, а в Украине она есть на одном поселении — Киев-Оболонь. Её зёрна, в количестве трёх единиц, впервые отметила Г.А. Пашкевич в конце 1980-х гг. [Пашкевич, 1989, с. 31, 32, табл.; Горбаненко, Пашкевич, 2010, с. 134].

Волокнистые культуры — лён и конопля — в северных регионах проживания «зарубинцев» составляют 1,8 %. Находки зёрен конопли преобладают: они обнаружены на двух поселениях, а лён — в минимальном количестве только на городище Чаплин, что на Днепре. В то же время семена льна выявлены на трёх памятниках Украины: Великие Дмитровичи, Лютеж, Пироговский могильник [Пачкова, 1974, с. 22, табл. 1; Горбаненко, Пашкевич, 2010, с. 131—132, табл. 2.1]. Зерно конопли в южном ареале «зарубинцев» обнаружено на пяти памятниках (городищах Пилипенкова Гора и Пироговское, селищах Киев-Оболонь, Харьевка и могильнике Пирогов). Исследователями зафиксировано 11 зерновок от включений семян этой культуры [Пачкова, Янушевич, 1969, с. 12, табл. 2; Пачкова, 1974, с. 22, табл. 1, 2; Пашкевич, 1989, с. 31, табл.; Горбаненко, Пашкевич, 2010, с. 132, рис. 5.11, табл. 2.1].

Сорные растения, сопутствующие выращиваемым культурам, были обнаружены, как отмечалось, в небольшом количестве. Они, во-первых, выявлены на двух памятниках из пяти, а во-вторых, на одном из них — минимальным числом (овсюг). Остальные 7 семян происходят из селища Хотомель и принадлежат четырём растениям: куколю, маку, ржи и щетиннику (табл. 3). Рожь всеми исследователями рассматривается как сопутствующее сорняковое растение, что ей было свойственно и для предшествующего милоградского времени [Лошенко, 2012, с. 33, табл. 2]. Подчёркнём, что указанное количество сорняков зафиксировано в самой большой коллекции, численностью 152 единицы включений.

Сопоставление ПБС с памятников зарубинецкого населения на территории современных Украины и Беларуси позволяет отметить следующее:

— ассортимент выращиваемых культур в северном и южном ареалах в основе своей идентичен;

— основу питания на всей территории проживания зарубинецких племён составляли, несомненно, злаковые культуры — просо, ячмени и пшеницы;

— просо среди злаковых повсеместно являлось, по-видимому, доминирующей культурой;

— при наличии сложившихся общих традиций в посевных культурах существовали всё же некоторые локальные различия в выращивании ячменей и пшениц;

— среди бобовых на всей территории преобладала культура гороха, в южном регионе отмечена вика эрвлия, а в северном — чина красная и боб;

— «зарубинцы», в отличие от предшествующих «милоградцев», уже выращивали волокнистые культуры — коноплю и лён, с преобладанием, по-видимому, первой.

Палеоботанические находки «штриховиков». Население племён культуры штрихованной керамики, в отличие от «милоградцев» и «зарубинцев», «оставило» два вида ботанических находок: 1) включения зерна в керамике и 2) сожжённое зерно. В процессе раскопок обугленное зерно обнаружено на следующих городищах (рис. 1; 2, 28—32): Банцеровщина (786 ед.), Збаровичи (347 ед.), Качановичи (82 ед.), Мысли (два кома) и Рогачёв (?) [Лошенко, 2014, с. 99]. Естественно, что коллекции на пяти памятниках разные как по количеству материалов в них, так и по ассортименту видов культурных и сорных растений (табл. 4). Ботанический материал зерновых коллекций, согласно заключениям А.К. Фляксбергера и Д.И. Третьякова, чётко фиксирует две группы культурных растений — злаковые и бобовые. Племена штрихованной керамики в центральной части Беларуси выращивали три злаковые культуры: просо, пшеницу и ячмень. Зёрна этих культур отмечены на трёх поселениях из пяти (табл. 4). А вот бобовые культуры — горох, боб и вика кормовая (*Vicia sativa* L.) есть только на одном памятнике — Банцеровском городище. Наличие боба в Рогачёве, на первоначальном поселении «штриховиков», лишь оговорено автором раскопок [Загоруйский, 1974, с. 371]. Три вида бобовых на городище Банцеровщина составляют 32,7 % от всего зернового материала на этом поселении [Лошенко, 2013а, с. 56, 63, табл. 2]. Пшеницы карликовая и мягкая, ячмень были единственными культурами на городище Збаровичи, а в Качановичах — просо и пшеницы (мягкая и карликовая) [Лашанкоў, Трацякоў, 2007, с. 88, 89—90, табл. 2, 3, 5, мал. 3, 1—10]. Только одна культура проса, в виде спёкшихся комков, выявлена на городище Мысли [Гурин, 2000, с. 26, 36]. На злаковые культуры Банцеровского городища приходится 58,1 % коллекции памятника [Лошенко,

Таблиця 4. Археоботанические коллекции «штриховиков»

Памятники	Культуры						Сорняки
	Просо	Ячмень	Пшеница	Боб	Горох	Вика	
Зерно обугленное							
Банцеровщина	+ ?	298	159	40	147	70	72
Збаровичи	—	77	268	—	—	—	2
Качановичи	62	—	20	—	—	—	—
Мысли	2 кома	—	—	—	—	—	3
Рогачёв	—	+ ?	—	+ ?	—	—	+ ?
Включения зерна							
Лысуха	26	—	4	—	—	—	2
Палицкое	10	—	7	—	—	—	1
Петровичи	63	3	10	2	—	—	—
Прилепы	8	3	4	—	—	—	1
Сорочи, пос.	11	1	—	—	—	—	1
Старые Юрковичи, пос.	4	2	1	—	—	—	1
Чижаха	11	1	—	—	—	—	2
Щатково	12	—	—	—	—	—	—

2013а, табл. 2]. Как видим, макроостатки обугленного зерна на городищах «штриховиков» указывают на выращивание ими преимущественно злаковых культур: проса, ячменя, голозёрных пшениц и бобовых.

Примеси зерна в керамике рассматриваемого населения — явление, по сути, новое, которое не получило ещё развёрнутой характеристики [Лошенко, 2014, табл. 1]. Поэтому включения зерна в лепной посуде населения штрихованной керамики мы будем рассматривать на 8 опорных памятниках (табл. 4). Они локализируются в основном в бассейне среднего течения реки Березины и северной части Центрального Полесья (рис. 1; 2, 20—27).

На шести городищах и двух неукреплённых поселениях Сорочи раскопками изучено 2458 м². Автором пересмотрено 22533 обломка лепной посуды с целью выборки документальных образцов с включениями зёрен растений. Идентификация 148 единиц фрагментов с зерновками выполнена Д.И. Третьяковым в лаборатории флоры и систематики растений Института экспериментальной ботаники НАН Беларуси. Уместно заметить, что полностью вся керамика обработана на поселениях Палицкое, Прилепы, Сорочи, Старые Юрковичи, Щатково и частично на городищах Лысуха (46,5 %), Петровичи (21,4 %), Чижаха (90 %). Выборка фрагментов посуды с включениями зерна показала, что у «штриховиков» она составляет от 0,4 до 1,7 % при среднем значении для указанных памятников 0,8 %. Этот невысокий показатель выборки документальных образцов с отпечатками зерновок у племён культуры штрихованной керамики на юго-востоке и юге Беларуси примерно такой же, как и у «ми-

лоградцев» и «зарубинцев» [Лошенко, 2008, с. 236; 2010, табл. 2; 2010а, с. 406—407, табл. 1; 2012, с. 31].

В керамике рассматриваемой группы памятников имеется 181 зерновка от злаковых культур — проса, ячменя и пшеницы. На включения проса приходится 145, на ячмень — 10 и на пшеницу — 26 (табл. 4). Если просо отмечено на всех опорных поселениях, то ячмень — на пяти из восьми, как и пшеница. Лишь на одном памятнике — городище Петровичи — есть два отпечатка боба. На 148 обломках посуды выявлено 191 включение зерна и семян сорных растений. В числе последних горец войлочнолистный (*Polygonum tomentosum* Schrank), горошек дикорастущий (*Vicia* sp.), конопля (*Canabis sativa* L.), костер полевой (*Bromus arvensis* L.), рожь (*Secale cereal* L.), щетинник зелёный (*Setaria viridis* (L.) Beauv.), щетинник сизый (*Setaria pumila* (Poir.) Roem. et Schult.). Всего 8 единиц семян сорняков составляют 4,2 % от всей коллекции. Из общего количества поселений они не обнаружены на двух — Петровичи и Щатково. Минимальным числом семян сорняки зафиксированы на четырёх памятниках (табл. 4).

Нельзя не отметить, что рассмотренные обугленные макроостатки зерна и включения таковых в керамике в основном однообразны по видовому составу. Количественное же соотношение между ними далеко не равнозначно. Материалы макроостатков пшеницы у населения культуры штрихованной керамики позволили выявить в данной культуре два её вида — карликовую и мягкую. На юго-востоке и юге Беларуси у «милоградцев» и «зарубинцев» карликовая пшеница исследователями

пока не отмечена. Среди бобовых в отпечатках включений боб зафиксирован на одном поселении из восьми. На основании изложенных сведений по палеозноботаническим спектрам 13 памятников в центральной и юго-восточной части ареала «штриховиков» на территории Беларуси, мы определяем ПБК для населения рассматриваемой культуры. Палеозноботанический комплекс составляют просо, ячмень, пшеницы (карликовая и мягкая), боб, горох и вика.

Археоботанические материалы «днепро-двинцев». К началу III тысячелетия на археологических памятниках населения днепро-двинской культуры в пределах Беларуси ботанические находки выявлены в небольшом количестве на трёх укрепленных поселениях (рис. 1; 2, 33—35). На городищах Загорцы — сожжённое зерно, Кривель — включения зерна в глиняной посуде и Новое Село — двух видов: обугленное зерно и включения его в керамике.

В культурном слое городища Загорцы коллекция зерна обнаружена на земляном полу в сожжённом наземном жилище с каменными очагами. Её собрали авторы раскопок А.Н. Лявданский и К.М. Поликарпович в 1934 г. [Лявданский, Поликарпович, 1936, с. 222]. Всё зерно было обработано во Всесоюзном институте растениеводства и оно принадлежало культуре мягкой пшеницы [Якубцинер, 1956, с. 139]. По новейшим данным рассматриваемое поселение днепро-двинской культуры на северо-востоке Беларуси датировано VI—IV вв. до н. э. [Штыхаў, 1993, с. 596].

Городище Кривель находится на левом берегу Днепра, в 10 км юго-восточнее г. Шклов. Раскопки на нём проводил П.Н. Подгурский в 1996—1998 гг. [Подгурский, 2000, с. 242]. По археологическим материалам им определена культурная принадлежность памятника населению днепро-двинской общности и установлено время его функционирования: с рубежа эр до IV в. н. э. [Подгурский, 2002, с. 172]. Тщательный осмотр всей керамики (8960 ед.) жителей городища позволил автору раскопок зафиксировать в ней зерновки в качестве включений органических примесей [Подгурский, 2000, с. 243]. В обломках посуды в коллекции за 1996 год такие факты не обнаружены. В коллекциях за 1997 и 1998 гг., численностью 5634 единицы, он выбрал 77 фрагментов с органическими добавками. Выборка из указанного количества составила 1,3 %, а с учётом керамики 1996 г. она равна 0,9 % от всей коллекции за три года.

Лабораторное изучение фрагментов-образцов с зерновками выполнено Д.И. Третьяковым в Институте экспериментальной ботаники им. В.Ф. Купревича НАН Беларуси. Идентификация показала, что 77 образцов содержит 87 отпечатков включений семян культурных и сорного растений. Последнее (обр. № 53) представлено семенем дикорастущего горошка

(*Vicia* sp.). Отметим, что зерно, судя по фрагментам, зафиксировано в разных частях сосудов: венчиках, шейках, плечиках, стенках тулова, придонных частях и днищах. На внешней поверхности обломков их обнаружено 49, а на внутренней — 34. Ещё четыре образца (№ 22, 44, 51, 57) содержали включения зёрен во внутренней толще фрагментов [Лошенко, 2013б, с. 78—81, табл.]. Они выявились лишь при продольных расслоениях обломков. Если бы не продольное расслоение, мы не обнаружили бы их.

По включениям зёрен и семян ПБС городища Кривель состоит из следующих культур: бобов (*Vicia faba* L.), проса (*Panicum miliaceum* L.), пшеницы (*Triticum aestivum* L.), ячменя (*Hordeum vulgare* L.). Соотношение между ними таково: просо — 67 ед. (77 %), пшеница — 11 ед. (12,7 %), ячмень — 4 ед. (4,6 %), боб — 4 ед. (4,6 %) и горошек — 1 ед. (1,1 %) [Лошенко, 2013б, с. 76—77, табл.].

На укрепленном поселении «днепро-двинцев» Новое Село раскопки проводил шесть сезонов (2002—2007 гг.) П.Н. Подгурский, который вскрыл на нём 662 м² [Подгурский, 2011, с. 136]. Это городище функционировало с рубежа эр по IV в. н. э. В надматериковой толще слоя, в 9 квадратах раскопа 2003 г., исследователем собрана небольшая коллекция зёрен. Археоботанические находки автор раскопок передал на определение в Институт экспериментальной ботаники НАН Беларуси. Д.И. Третьяков, обработав коллекцию, установил, что она состоит из 42 единиц. Большинство зёрен в ней целые, и только 9 сохранились в виде половинок. У 10 единиц ячменя повреждены окончания. Весь материал принадлежит двум культурам: ячменю (*Hordeum vulgare* L.) — 35 ед. и гороху (*Pisum sativum* L.) — 2 единицы. Пять остальных — семена сорных растений: марь белая (*Chenopodium album* L.) — 1 ед., горошек дикорастущий (*Vicia* sp.) — 2 ед., лопух (*Arctium* sp.) — 1 ед. и рдест гребенчатый (*Potamogeton pectinatum* L.) — 1 единица. Опубликованные П.Н. Подгурским ранее предварительные сведения при детальном изучении материалов оказались неверными по наличию в данной коллекции пшеницы [Подгурский, 2006, с. 99, табл. 1].

Помимо рассмотренных макроостатков сожжённого зерна на этом памятнике автором раскопок обнаружены в глиняных предметах пустоты от выгоревших зёрен. Это говорит об искусственных добавках в формовочную массу зёрен растений. П.Н. Подгурским выбрано 8 образцов с включениями зерновок: три обломка стенок сосудов и пять пряслиц. В стенках посуды есть три включения. Два заметны на внутренней поверхности и одно — в толще при продольном расслоении. Лишь один документ-образец из восьми — пряслице — содержит шесть зерновок, а все остальные — по

одной. В пряслицах на поверхностях и в поперечных разломах зафиксировано 10 включений [Подгурский, 2006, с. 99, табл. 2, рис. 3, 1—3]. В лаборатории Д.И. Третьяков установил, что местный мастер-керамист подсыпал в глиняную массу зерно следующих культур: просо (6 ед.), ячмень (6 ед.), пшеницу (1 ед.). Пшеница была только в придонной стенке горшка [Подгурский, 2006, с. 99, табл. 2, рис. 3, 4]. Из пяти пряслиц просо находилось в трёх: в двух по одному, а в третьем — четыре. Четыре зерна ячменя были в трёх пряслицах. У населения днепро-двинской культуры рассмотренные органические примеси выявлены пока только на двух памятниках — Кривель и Новое Село. Суммируя данные археоботаники (макроостатки сожжённого зерна и включения его в керамике) на трёх городищах Северо-Восточной Беларуси, мы констатируем, что их население в эпоху раннего железа высевало ячмень, просо, пшеницу и горох. ПБС трёх поселений, как видим, показывает на наличие трёх злаковых культур и одной бобовой — гороха. Для племён днепро-двинской культуры в пределах Беларуси такие данные следует рассматривать как начало изучения органических примесей в керамике.

По сведениям Е.А. Шмидта, на Смоленщине у населения этой же культуры сожжённое зерно обнаружено на городище Буяново. Памятник этот двухслойный: верхние отложения древнерусского времени, а нижние — «днепро-двинцев» [Шмидт, 1976, с. 107]. В нижней толще слоя, в горизонте пожара, собрано зерно. В его обугленной коллекции, согласно определению, отмечены только злаковые — пшеница, ячмень и просо [Шмидт, 1992, с. 57]. Горизонт пожара датирован IV—I вв. до н. э.

Рассмотрев археоботанические коллекции с четырёх археологических культур раннего железного века на Беларуси, мы на документальной основе установили ассортимент выращиваемых злаковых, бобовых и технических видов растений. Первобытные племена с VII в. до н. э. по I в. н. э. засевали подготовленные участки в основном просом, ячменем, пшеницей, как главными продовольственными культурами, и, надо полагать, в меньшей степени горохом, бобом, а также коноплей и льном. В рассматриваемое время технические культуры выявлены пока только на юге республики.

Горбаненко С.А., Пашкевич Г.О. Землеробство давніх слов'ян (кінець I тис. до н. э. — I тис. н. э.). — К., 2010. — 316 с.

Гурин М.Ф. Археологические материалы из городища Мысли // ГАЗ. — 2000. — № 15. — С. 24—39.

Даниленко В.Н. Памятники ранней поры железного века в южной части Полесья УССР // Доклады VI науч. конф. ИА АН УССР — К., 1953. — С. 197—208.

Даниленко В.М. Дослідження пам'яток підгірського та бобринського типів на Київщині в 1950 р. // АП УРСР. — 1956. — Т. VI. — С. 5—16.

Загорульский Э.М. Раскопки в Рогачёве // АО 1973 г. — М., 1974. — С. 371—372.

Каспарова К.В. Новые материалы могильника Отвержичи и некоторые вопросы относительной хронологии зарубинецкой культуры Полесья // АСГЭ. — 1976. — № 17. — С. 35—66.

Каспарова К.В. Зарубинецкое поселение Ремель в Белорусском Полесье // АСГЭ. — 1987 — № 28. — С. 52—70.

Козак Д.Н., Пашкевич Г.О. Про землеробство племён Верхнього Подністров'я і Західного Побужжя на рубежі та в перших віках нашої ери // Археологія. — 1985. — № 50. — С. 18—27.

Лошенко М.И. Археоботанические материалы с зарубинецкого селища Хотомель // Ботаника. — Минск, 2008. — Вып. 35. — С. 226—245.

Лошенко М.И. Археоботанические коллекции с городища милоградской культуры Чёрное, Отрубы и Красная Горка в Беларуси // РА. — 2010. — № 3. — С. 61—72.

Лошенко М.И. Палеоботанические находки на археологических памятниках милоградской культуры Беларуси // Ботаника. — Минск, 2010а. — Вып. 38. — С. 404—417.

Лошенко М.И. Городища милоградской культуры на территории Беларуси. — Минск, 2011. — 408 с.

Лошенко М.И. Новые материалы по земледелию населения милоградской культуры // РА. — 2012. — № 3. — С. 28—35.

Лошенко М.И. Палеозотоботанические находки с городища Проскурни // Ботаника. — Минск, 2012а. — Вып. 41. — С. 135—146.

Лошенко М.И. Органические примеси в керамике городища Старое Красное // Археологические исследования в Еврорегионе «Днепр» в 2012 году. — Гомель, 2013. — С. 53—56.

Лошенко М.И. Археозотоботаническая коллекция городища Банцеровщина // Acta Archaeologica Albaruthenica. — Минск, 2013а. — Vol. IX. — С. 53—63.

Лошенко М.И. Археоботанические материалы городища Кривель // Ботаника. — Минск, 2013б. — Вып. 42. — С. 75—86.

Лошенко М.И. Археоботанические коллекции с памятников раннего железного века Беларуси // Феномен Більского городища 2014. — Київ; Полтава, 2014. — С. 97—100.

Лашанкоў М., Трацякоў Д. Палеаэтнабатанічныя даследаванні матэрыялаў з помнікаў ранняга жалезнага веку Паўднёва-Усходняй Беларусі // ГАЗ. — 2005. — № 20. — С. 56—61.

Лашанкоў М., Трацякоў Д. Археабатанічныя матэрыялы жалезнага веку ў зборы Нацыянальнага музея гісторыі і культуры Беларусі // Acta Archaeologica Albaruthenica. — Минск, 2007. — Vol. I. — С. 86—103.

Ляўданскі А.М., Палікарповіч К.М. Археалагічныя даследы ў БССР у 1933—1934 гг. // Зап. Беларускай Акадэміі навук. — Менск, 1936. — Кн. 5. — С. 210—223.

Падгурскі П.М. Новае Сяло, археалагічны помнік // Археалогія Беларусі: энцыклапедыя: у 2 т. — Минск, 2011. — Т. 1: Л—Я. — С. 136.

Пачкова С.П., Янушевич З.В. Землеробство племён зарубинецкой культуры // Слов'яно-руські старожитності. — К., 1969. — С. 3—13.

Пачкова С.П. Господарство східнослов'янських племен на рубежі нашої ери. — К., 1974. — 136 с.

Пашкевич Г.О. Культурні рослини зарубинецького часу // УБЖ. — К., 1989. — Т. 46. — № 3. — С. 30—34.

Пашкевич Г.А. Культурные растения Украины от неолита до средневековья (по палеоботаническим материалам): Автореф. дис. ... д-ра биол. наук в форме докл. — К., 1992. — 46 с.

Пашкевич Г.О. Археология та палеоботаника // Археология. — 2005. — № 2. — С. 80—88.

Поболь Л.Д. Поселения и могильник зарубинецкой культуры в Чаплине: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — М., 1960. — 20 с.

Поболь Л.Д. Славянские древности Белоруссии (ранний этап зарубинецкой культуры). — Минск, 1971. — 232 с.

Поболь Л.Д. Славянские древности Белоруссии (могильники раннего этапа зарубинецкой культуры). — Минск, 1973. — 280 с.

Подгурский П.Н. Кривель — памятник днепровской культуры в Могилёвском Поднепровье // Беларусь и Европа: взаимодействие культур (история, уроки, опыт, современность): Материалы международного науч.-практ. конф. (30 ноября — 1 декабря 2000 г.). — Витебск, 2000. — С. 242—243.

Подгурский П.Н. Комплекс индивидуальных находок Кривельского городища // Проблемы археологии и древней истории Верхнего Поднепровья и соседних территорий: Междунар. науч. конф.: докл. и сообщ. (30 января — 1 февраля 2002 г.). — Могилёв, 2002. — С. 166—178.

Подгурский П.Н. Находки земледельческих орудий труда и растений с городища Новое Село // Романовские чтения — 2: Сб. тр. междунар. науч.-практ. конф. (10—11 ноября 2005 г.). — Могилёв, 2006. — С. 99—102.

Шмидт Е.А. Археологические памятники Смоленской области (с древнейших времён до VIII века н. э.). — Смоленск, 1976. — 288 с.

Шмидт Е.А. Племена верховьев Днепра до образования Древнерусского государства. Днепро-двинские племена (VIII в. до н. э. — III в. н. э.). — М., 1992. — 208 с.

Штыхаў Г.В. Сцяпанавічы, гарадзішча // Археология і нумізматыка Беларусі: энцыклапедыя. — Минск, 1993. — С. 596.

Якубинер М.М. К истории культуры пшеницы в СССР // МИЗ. — М.; Л., 1956. — Т. II. — С. 16—169.

Янушевич З.В. Культурные растения юго-запада СССР по палеоботаническим исследованиям. — Кишинёв, 1976. — 214 с.

Lityńska-Zajac M. Roślinność i gospodarka rolna w okresie rzymskim (studium archeobotaniczne). — Kraków, 1997. — 280 s.

М. И. Лошенко

АРХЕОБОТАНИЧНІ КОЛЕКЦІЇ З ПАМ'ЯТОК РАНЬОГО ЗАЛІЗНОГО ВІКУ БІЛАРУСІ

У статті розглянуто археоботаничні знахідки з пам'яток доби раннього заліза Біларусі. Вони знайдені на укріплених поселеннях племен мілоградської, зарубинецької, штрихованої кераміки та

днепро-двинської археологічних культур. Матеріали археоботаніки двох різновидів: спалене зерно та домішки зерна в ліпному посуду. Палеоботаничні спектри 14 поселень мілоградського населення дозволяють встановити палеоботаничний комплекс (ПБК). Його складають просо, пшениця м'яка, ячмінь, боб, горох. У населення зарубинецької культури до палеоботаничного комплексу входять просо, м'яка пшениця, ячмінь, боб, горох, чина червона, конопля, льон. У племен штрихованої кераміки за обугленням зерном та домішкам встановлені наступні посівні культури (ПБК): просо, ячмінь, пшениці (карликові і м'яка), боб, горох і віка. Палеоботаничні спектри трьох пам'яток днепровської населення дали змогу зафіксувати такі культури як ячмінь, просо, пшеницу м'яку і горох. На території сучасної Біларусі в VII ст. до н. е. — I ст. н. е. давнє населення вирощувало здебільшого злакові культури — просо, ячмінь, пшениці; а з бобових — переважно горох, про що говорять дані археології.

Ключові слова: археоботаніка, спалене зерно, включення зерна, вибірка, зразки з зернівками, археологічна культура, палеоботаничний спектр, палеоботаничний комплекс.

M. I. Loshenkou

ARCHAEOBOTANICAL COLLECTIONS FROM RELICTS OF THE EARLY IRON AGE IN BELARUS

The archaeobotanical finds from relicts of the early Iron Age in Belarus are examined in this article. They are found in reinforced settlements of the tribes of Milogradskaya, Zarubinskaya, Dneprodvinskaya archaeological cultures and culture of hatched ceramics. The archaeobotanical materials are of 2 types. They are burnt grains and grains in moulded tableware. Paleoethnobotanical biological ranges of 14 settlements of Milogradskaya culture let us ascertain paleoethnobotanical biological set. It consists of millet, soft wheat, barley, beans, peas. It consists of millet, soft wheat, barley, beans, peas, red peavine, hemp, flax in Zarubinskaya culture. Inoculum like millet, barley, soft and dwarf wheat, beans, peas, vetch is ascertained in culture of hatched ceramics. It was found in charred grains. Inoculum like millet, barley, soft wheat, peas is set in paleoethnobotanical biological ranges of 3 relicts of Dneprodvinskaya culture. Generally inhabitants grew grain crop like millet, barley, wheat and black crop mainly peas on the territory of Belarus in 7 century BC — 1 century AD. Archaeological data testify this fact.

Keywords: archaeobotany, burnt grain, including of grain, sampling, samples of grain, archaeological culture, palaeoethnobotanical spectrum, palaeoethnobotanical complex.

Одержано 16.02.2015

ОСТЕОЛОГИЧЕСКИЕ МАТЕРИАЛЫ ИЗ РАСКОПОК ГОРОДИЩА ДЖАН-БАБА И ПОСЕЛЕНИЯ У с. ОКУНЕВКА НА ТАРХАНКУТСКОМ ПОЛУОСТРОВЕ

В работе анализируются остеологические материалы из раскопок Марьинской экспедиции ИА НАН Украины в 2013 г. в Северо-Западном Крыму.

Ключевые слова: Северо-Западный Крым, городище, поселение, поздние скифы, остеология, раннеримское время, раннеэллинистический период.

В июле—августе 2013 г. Марьинская экспедиция ИА НАН Украины проводила раскопки на двух объектах: городище Джан-Баба и курганном могильнике, расположенном в 2 км на северо-запад от с. Окуневка Черноморского р-на АР Крым¹. Памятники ранее не раскапывались. Их разрушение под действием антропогенных (группа из 14-ти курганов у с. Окуневка) и природных факторов (Джан-Баба, с. Марьино) обусловили актуальность начала работ [Гречко, 2014, с. 41—42].

Городище «Джан-Баба» (конец IV в. до н. э. — II в. н. э.) расположено на территории Окуневского сельсовета, Черноморского района АРК, западнее с. Марьино (бывшее Джан-Баба). Оно отделено от села глубокой балкой, впадающей в море. В юго-западной части городища был заложен раскоп площадью 50 м².

Были изучены остеологические материалы из слоев раннеримского времени (последняя четверть I — первая половина II вв. н. э.).

Слой 2. Слой серого рыхлого суглинка с примесью золы мощностью 0,35—0,4 м (глубина 0,1—0,5 м)².

1. Начальник экспедиции Д.С. Гречко, старший научный сотрудник отдела археологии раннего железного века ИА НАН Украины.

2. Все глубины приведены от репера (высота 16,90 м от уровня Балтийского моря).

Бык домашний (*Bos taurus taurus*). 1 взрослая особь.

1 верхний зуб — 2-й моляр;

1 бедренная — дистальный со следами погрызов резцами собаки;

1 суставна — из запястья;

1 первая фаланга.

Овца или коза (*Ovis aries* или *Capra hircus*).

1 молодая и 1 взрослая особи.

1 верхний зуб — 3-й моляр;

1 нижняя челюсть — состояние зубного ряда: M₂ еще нет;

1 первая фаланга — пережжённая.

Лошадь домашняя (*Equus ferus caballus*). 1 взрослая особь.

2 нижних зуба — моляры или премоляры.

Слой 4. Под завалом камней и кладкой 2 зафиксирован слой сырца мощностью 0,35—0,4 м (рухнувшие глинобитные стены или кровли) (глубина 1,2—1,55 м), который располагается на глинобитном полу толщиной 0,08—0,1 м. Поверх уровня пола зафиксирована прослойка угольков и пепла мощностью 0,02—0,05 м.

Бык домашний (*Bos taurus taurus*). 1 молодая и 1 взрослая особи.

1 первая фаланга — обломок дистального конца;

1 роговой стержень — от молодой особи;

1 позвонок — атлант.

Овца домашняя (*Ovis aries*). 1 взрослая особь.

1 плечевая — левый дистальный;

1 лопатка.

Коза домашняя (*Capra hircus*). 2 полувзрослые особи³.

3. Целая передняя правая нога полувзрослой особи козы (плечевая, лучевая, пястная, 2 первые фалан-

2 плечевые — целые правые, с не приросшими проксимальными эпифизами;

1 лучевая — целая правая, с не приросшим дистальным эпифизом;

1 пястная — целая правая;

2 первые фаланги.

Овца или коза (*Ovis aries* или *Capra hircus*).

1 верхний зуб — взрослый правый моляр;

2 нижних зуба — $M_1 + M_2$ (правые, полу-взрослые) возможно, один зубной ряд;

1 плечевая — диафиз;

1 таранная;

1 тазовая — левая, с отбитой лобковой костью.

Лошадь домашняя (*Equus ferus caballus*). 1 взрослая особь⁴.

1 позвонок — целый атлант;

1 метаподий — обломок пястной или плюсневой;

3 мозговые части черепа — затылочные мыщелки, фрагмент черепной крышки, скуловая дуга;

1 лицевая часть черепа — левая, с лунками от корней резцов;

5 верхних зубов — 3 резца (левые), $M^2 + M^3$ (правые).

Заяц русак (*Lepus europaeus*).

1 большая берцовая — проксимальный конец (почти целая).

Слой 5. Под полом залегает слой суглинка с примесью сырца и золы темно-серого цвета мощностью 0,35—0,5 м (глубина 1,55—2,5 м). Слой насыщен находками.

Бык домашний (*Bos taurus taurus*).

1 ребро — с порезами ножом.

Овца домашняя (*Ovis aries*). 1 взрослая особь.

1 плюсневая — диафиз;

1 первая фаланга — обгоревшая.

Коза домашняя (*Capra hircus*). 1 молодая особь ♀⁵.

1 роговой стержень — молодая;

12 мозговых частей черепа;

9 лицевых частей черепа — в т. ч. полные зубные ряды;

2 нижние челюсти — состояние зубного ряда M_2 еще нет;

2 пястные — целые без эпифизов;

2 плюсневые — целые без эпифизов;

7 первых фаланг — без эпифиза;

5 вторых фаланг — без эпифиза;

3 третьи фаланги.

Овца или коза (*Ovis aries* или *Capra hircus*).

1 молодая и 1 взрослая особи.

2 верхних зуба — 3-й моляр и премоляр;

1 нижний зуб — 3-й взрослый моляр;

2 ребра;

1 плюсневая — диафиз;

1 первая фаланга — без эпифиза.

Свинья домашняя (*Sus scrofa domesticus*).

1 взрослая особь.

1 нижний зуб — 1-й взрослый моляр.

Заяц русак (*Lepus europaeus*). 1 полувзрослая особь.

1 позвонок — поясничный, один из эпифизов не прирос.

Всего 93 кости.

В целом, как и обычно, остеологический материал, который исследуется из раскопок на поселении, представляет собой кухонные остатки. Удивляет очень незначительное количество ребер и позвонков.

В слое 4 найдены целая передняя правая нога полувзрослой особи козы (плечевая, лучевая, пястная, 2 первые фаланги), целая правая плечевая еще одной полувзрослой особи козы. На этих костях довольно много мяса, чтобы быть просто так выброшенными, а поскольку нога сохранилась почти целиком, то и закопанными. Обычно подобное практикуется в жертвоприношениях или при внезапном уничтожении жилища.

Самой странной представляется находка в слое 5 единственного зуба домашней свиньи. Учитывая условия содержания и дальнейшего употребления этих животных, непонятно отсутствие других костей. Даже учитывая наличие на поселении собак (хотя самих костей не найдено, но есть погрызы на костях), фрагменты челюстей свиньи, а тем более зубы должны были быть найдены.

Подводя итоги по данному незначительному материалу, который был предоставлен, можно предположить следующее: население городища Джан-Баба занималось разведением мелкого рогатого скота, предпочитая коз, и в относительно равной степени крупного рогатого скота и лошадей. Охота практиковалась лишь на зайца.

В целом, данные показатели (преобладание мелкого рогатого скота и состав стада) соответствуют аналогичным по памятникам первых веков н. э. Северо-Западного Крыма [Щеглов, 1978, с. 114].

Вторым местом работы экспедиции было поселение варварского населения, проживающего вблизи хоры Херсонеса Таврического, расположенное в 2 км к северо-западу от с. Окуневка Черноморского района АР Крым [Гречко, Викторова, 2014, с. 35]. Памятник расположен на правом берегу сухой балки и состоит из 14 скопленных камней (остатки усадеб), которые вытянуты цепочкой меридионально.

ги); кроме того, целая правая плечевая еще одной полувзрослой особи козы. Эти кости не являются кухонными остатками.

4. Все кости, кроме, разумеется, метаподия от разбитого (или раздавленного грунтом) черепа с атлантом лошади. In situ череп, возможно, был целым.

5. Череп козленка (самки) с нижними челюстями, парные пястные, плюсневые и почти полный набор фаланг (все без эпифизов), вероятно, принадлежали одной молодой особи козленка. Данные остатки не являются кухонными.

Объект № 1 («курган» № 7) оказался одно-
слойным и представлял собой остатки скиф-
ской усадьбы раннеэллинистического времени.
Материал однороден и может быть датирован
последней четвертью IV — первой четвертью
III вв. до н. э.

Бык домашний (*Bos taurus taurus*). 2 взрос-
лые особи.

1 нижний зуб — 1-й или 2-й моляр;

1 лопатка — дистальный конец;

2 плечевые — правые дистальные от взрос-
лых особей;

1 лучевая — проксимальный конец;

1 пястная — диафиз;

1 первая фаланга.

Овца или коза (*Ovis aries* или *Capra hircus*).
1 взрослая особь.

1 верхний зуб — моляр или премоляр;

2 нижних зуба — моляры;

1 плечевая — диафиз.

Лошадь домашняя (*Equus ferus caballus*). 2
взрослые особи.

7 верхних зубов — резец + 6 боковых, скорее
всего, от одного правого ряда;

2 нижних зуба — 2-й моляр + ?;

1 лопатка;

1 плечевая — дистальный;

1 большая берцовая — диафиз кости мелко-
го размера;

1 вторая фаланга.

Не определено 2 кости. Скорее всего, фраг-
менты метаподий лошади.

Всего 26 костей.

Все кости представляют собой кухонные ос-
татки. У лошади, домашнего быка, мелкого
рогатого скота представлены все отделы пост-
краниального и краниального скелета, за ис-
ключением позвонков и ребер, что странно.

Гречко Д.С. Исследования греко-скифского городи-
ща Джан-Баба в Северо-Западном Крыму в 2013 г. //
Феномен Бильского городища 2014. — Київ; Полта-
ва, 2014. — С. 41—43.

Гречко Д.С. Викторова П.Е. Исследования Марь-
инской экспедиции на Тарханкутском полуострове в
2013 г. // АДУ 2013. — К., 2014. — С. 34—35.

Щеглов А.Н. Северо-Западный Крым в античную
эпоху. — Л., 1978. — 153 с.

О. В. Маркова

ОСТЕОЛОГІЧНІ МАТЕРІАЛИ З РОЗ- КОПОК ГОРОДИЩА ДЖАН-БАБА І ПОСЕЛЕННЯ У с. ОКУНІВКА НА ТАРХАНКУТСЬКОМУ ПІВОСТРОВІ

Проаналізовано остеологічні матеріали з розко-
пок Мар'їнської експедиції ІА НАНУ у 2013 р. в Пів-
нічно-Західному Криму.

Дослідження кісток тварин із шарів ранньорим-
ського часу городища Джан-Баба свідчить про пе-
реваження в стаді дрібної рогатої худоби, а також
присутності биків та коней.

Матеріали із варварської ранньоеліністичної са-
диби біля с. Окунівка говорять про переваження в
стаді крупної рогатої худоби, при наявності також
дрібної.

К л ю ч о в і с л о в а: Північно-Західний Крим,
городище, селище, пізні скіфи, остеологія, ранньо-
римський час, ранньоеліністичний період.

О. V. Markova

THE OSTEOLOGICAL MATERIALS FROM EXCAVATIONS OF SETTLEMENTS DZHAN-BABA AND OKUNEVKA ON TARHANKUT PENINSULA

Osteological materials are in-process analysed from
excavations of Mar'inskoy of expedition of IA NASU in
2013 in North-Western Crimea.

Study of bones of animals from the layers of early
Rim time of site of ancient settlement Dzhan-baba tes-
tify to predominance in the herd of shallow cattle, and
also presence of bulls and horse.

Materials from a barbarian early Hellenistic settle-
ment near Okunevka -village testify to predominance
in the herd of cattle and horse, at presence of shallow
cattle.

К e y w o r d s: North-Western Crimea, ancient set-
tlements, late scythians, osteology, early Rim time,
early Hellenistic period.

Одержано 24.01.2015

УДК: 904.5(477.65)“6383”

Н. М. Бокий, А. Д. Могиллов

ОТКРЫТИЕ СВЕТЛОВОДСКОГО МОГИЛЬНИКА

В статье рассмотрены грунтовые погребения Светловодского могильника на Кировоградщине, открытые и раскопанные в 1975 г. Проводится анализ погребальных сооружений и инвентаря. Осуществляется хронологическая атрибуция комплексов.

Ключевые слова: скифы, грунтовый могильник, погребальный обряд, Днепровская Правобережная Лесостепь.

Светловодский могильник был открыт в начале осени 1975 г. Тогда при прокладке труб боковой ветви трубопровода «Днепр—Кировоград» траншеей было затронуто 7 грунтовых захоронений скифского времени. В сентябре 1975 г., после информации председателя Светловодского районного общества охраны памятников истории и культуры П.Н. Поповой, к исследованиям могильника приступила экспедиция под руководством Н.М. Бокий.

Некрополь расположен на западной окраине г. Светловодск — районного центра Кировоградской области (рис. 1), на правом берегу р. Цыбульник, в 200 м от крайних домов города. Все погребения в 1975 г. были раскопаны вдоль линии трубопровода (рис. 2).

Могила 1 (рис. 3) имела прямоугольную форму. Ориентирована по линии запад—восток, имела длину 2,15, при ширине 1,0 и глубине 1,7 м. Яма в древности была перекрыта деревом. Погребение ограблено, костяк разбросан. *In situ* сохранились кости таза и ног. Голова отброшена под северную стенку. Здесь же лежала и напутственная пища: кости коровы с железным ножом при них (1¹) (рис. 4, 18; 5, 4). В цен-

тре могилы найдены 3 бронзовых трехгранных наконечника стрел (2) (рис. 4, 20, 21; 5, 1—3) и железная ворворка (3) (рис. 4, 19).

1. Нож железный, черешковый, с горбатой спинкой и утраченным концом. Деревянная ручка не сохранилась. Она крепилась с помощью железной заклепки. Длина 9,5 см (рис. 4, 18; 5, 4).

2. Три бронзовых трехгранных наконечника стрел. Втулки скрытые, в основании каждой из граней небольшая выемка, из-за чего концы

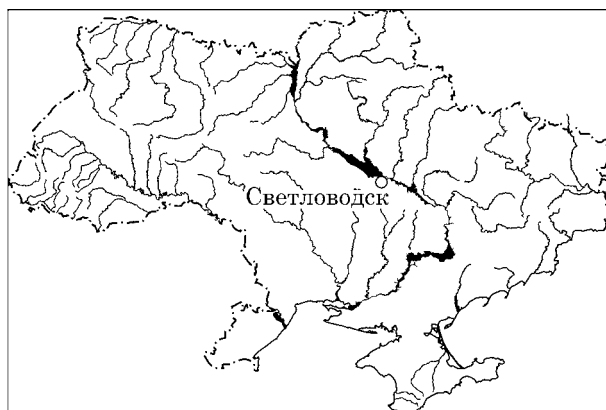

Рис. 1. Светловодский могильник на карте Украины

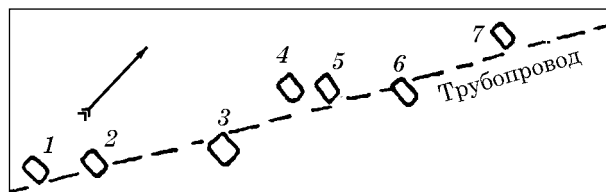

Рис. 2. План расположения погребений в Светловодске (исследования 1975 г.)

1. Номера в тексте соответствуют номерам на рисунках погребений.

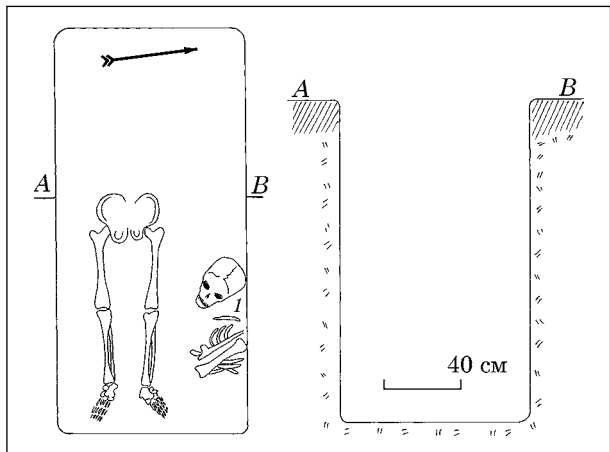

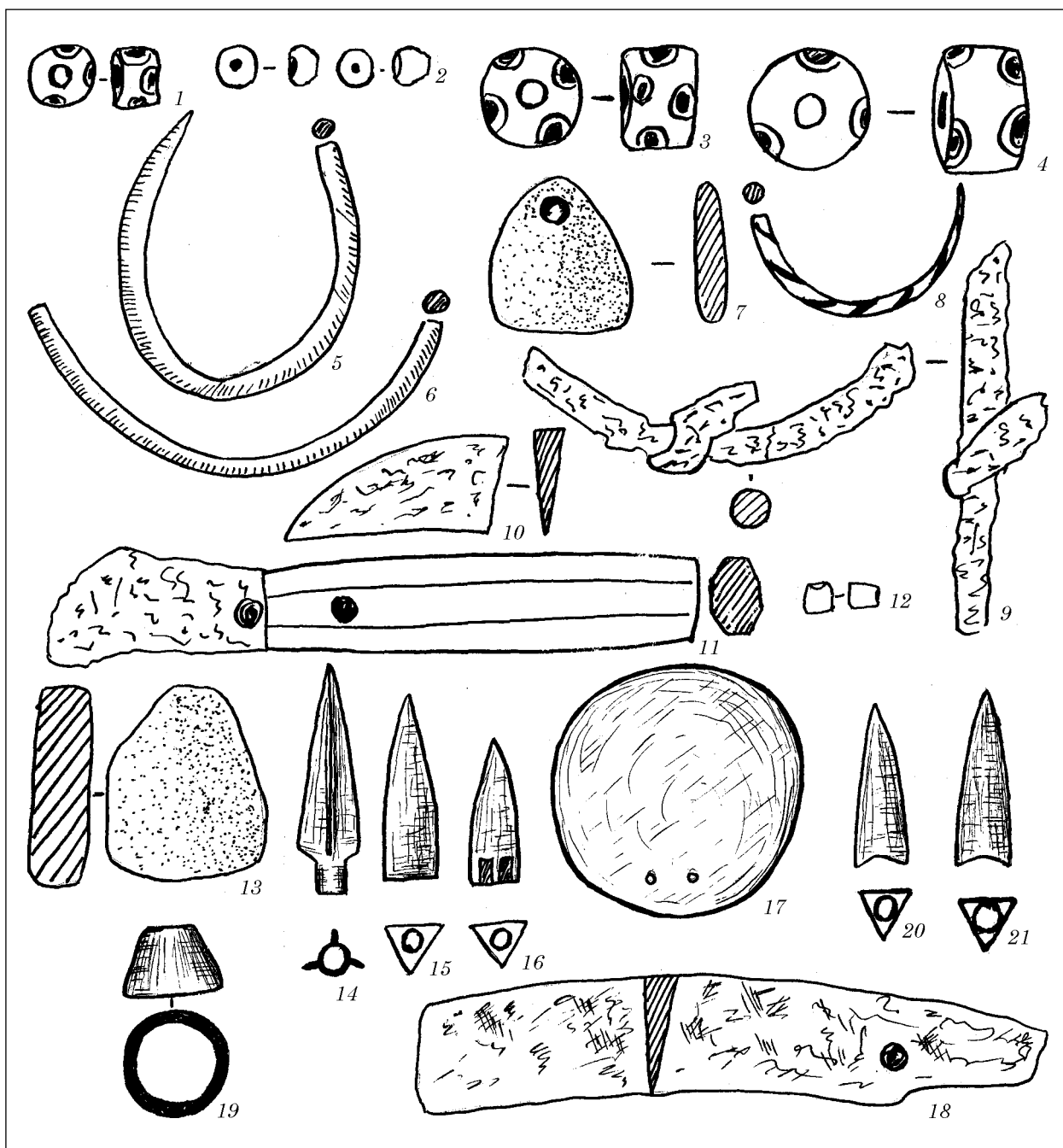
Рис. 3. Светловодск, погребение 1, план

граней несколько «опущены» вниз (рис. 4, 20, 21; 5, 1—3).

3. Железная коническая ворворка. Сильно коррозированный предмет имеет высоту 1,3 см (рис. 4, 19).

Могила 2 (рис. 6) находилась на расстоянии 4,5 м к северо-востоку от захоронения 1. Ориентированная по линии запад—восток, она имела прямоугольную форму при длине 2,3, ширине 1,4 и глубине 2,5 м. Местами сохранились следы деревянного тлена от перекрытия.

Рис. 4. Находки из Светловодского могильника; могилы: 1—9, 17—2; 10—4; 11—5; 12—16—7; 18—21—1 (1—4, 12— стекло; 7, 13— камень; 5, 6, 8, 14—17, 20, 21— бронза; 9, 10, 18, 19— железо; 11— кость и железо)

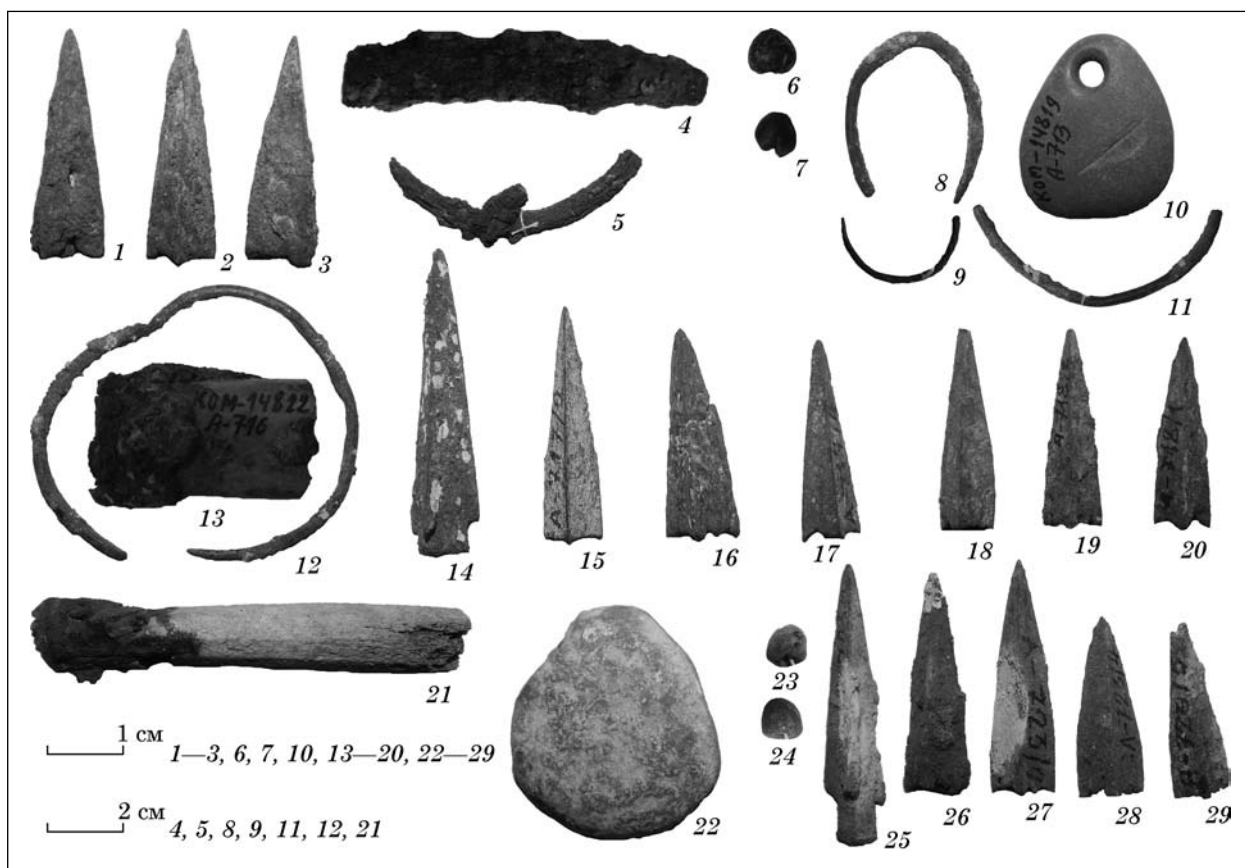

Рис. 5. Вещи из Светловодского могильника; могилы: 1—4 — 1; 5—12 — 2; 13—17 — 3; 18—20 — 4; 21 — 5; 22—29 — 7 (1—3, 8, 9, 11, 12, 14—20, 25—29 — бронза; 4, 5 — железо; 6, 7, 23, 24 — стекло; 10, 22 — камень; 13, 24 — кость и железо)

Погребение ограблено. Костяк, сохранившийся *in situ*, кроме левой руки, лежал в вытянутом положении на спине, головой на запад. Под левым плечом лежало бронзовое зеркало с несохранившейся ручкой (1) (рис. 4, 17), справа за головой — бронзовый браслет из овальной в сечении проволоки (2) (рис. 5, 12), рядом — каменная подвеска треугольной формы с отверстием, возможно служившая амулетом (3) (рис. 4, 7; 5, 10). На месте груди — несколько бусин от ожерелья (4) (рис. 4, 1—4; 5, 6, 7), возле лучевых костей правой руки — обломки бронзового проволочного браслета с одним расклепанным концом (5) (рис. 4, 5; 5, 8). Слева, у тазовых костей расчищены обломок железной пряжки (?) (6) (рис. 4, 9; 5, 5), и два фрагмента от бронзовой проволочной витой серьги (7) (рис. 4, 8; 5, 9) и браслета (8) (рис. 4, 6; 5, 11), а также кусочек краски (9). В северо-восточном углу находились кости коровы от жертвенного мяса.

1. Зеркало круглое, бронзовое, плоское. Ручка, вероятно, деревянная, крепившаяся через 2 отвер-

тия, не сохранилась. На ее месте, у края, виден след. Уцелела одна из железных заклепок для крепления. Диаметр предмета — 13 см (рис. 4, 17).

2. Бронзовый погнутый браслет из овальной в сечении проволоки с расклепанными концами. Размеры 6,5 на 8 см (рис. 5, 12).

3. Каменная треугольная подвеска с просверленным отверстием в верхней части. Размеры 2,5 на 2 см (рис. 4, 7; 5, 10).

4. Стекланные бусины от ожерелья. Одни — из синего стекла, неправильно биконической

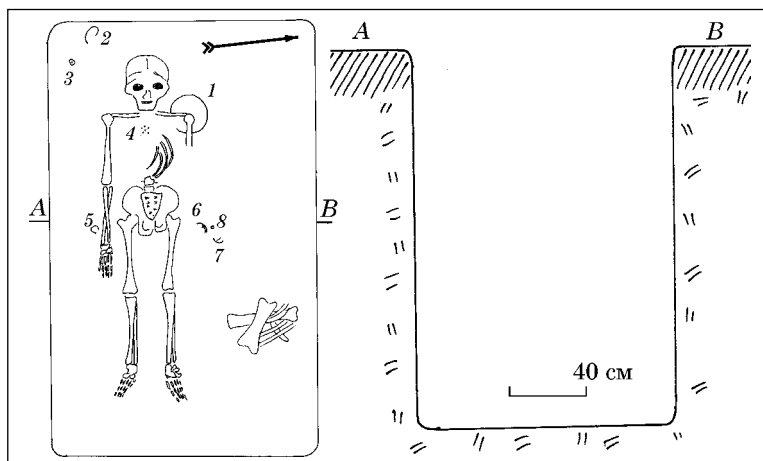

Рис. 6. Светловодск, погребение 2, план

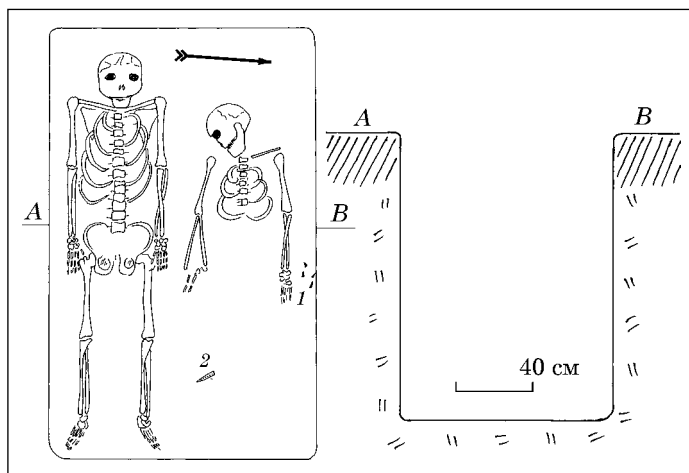

Рис. 7. Светловодск, погребение 3, план

формы. Другие — глазчатые, более крупных размеров (рис. 4, 1—4; 5, 6, 7).

5. Часть бронзового погнутого браслета из круглой в сечении проволоки с расклепанным концом. Размеры 4,5 на 3,5 см (рис. 4, 5; 5, 8).

6. Фрагмент железной пряжки из круглой в сечении проволоки с прикипевшим язычком. Длина 6 см (рис. 4, 9; 5, 5).

7. Часть бронзовой серьги из витой проволоки; один конец заострен; диаметр изделия 3,2 см (рис. 4, 8; 5, 9).

8. Фрагмент бронзового браслета из круглой в сечении проволоки (рис. 4, 6; 5, 11).

Могилы 3 (рис. 7) расположена на расстоянии 20 м к востоку от захоронения 2. Яма ориентирована по линии запад—восток, Длина — 2,3, ширина — 1,4, глубина — 1,9 м. Парное погребение ограблено. Костяки лежали вытянуто на спине, головой на запад. Один скелет сохранился полностью, от другого (подростка) *in situ* осталась верхняя часть туловища: голова, грудная клетка, руки. В засыпке найдены 4 бронзовых наконечника стрел (1) (рис. 5, 14—17) и

часть железного ножа с костяной ручкой (2) (рис. 5, 13).

1. Четыре бронзовых наконечника стрел. Из них 2 — трехгранные со скрытой втулкой (рис. 5, 15, 17). Один — трехлопастный вытянутой формы, с выступающей втулкой и концами лопастей, образующими «жальца» (рис. 5, 14). Еще один — трехлопастный со скрытой втулкой базисных пропорций (рис. 5, 16).

2. Часть ножа с места перехода рукояти в лезвие. От последнего сохранилась лишь незначительная часть. Костяная рукоять крепились на черешке с помощью 3 заклепок. Длина обломка 2,5 — 2,7 см (рис. 5, 13).

Могилы 4 (рис. 8) находилась на расстоянии 25 м к северу от погребения 3. Прямоугольная в плане яма, ориентированная по линии запад—восток, имела длину 2,0, ширину 1,2 и глубину 1,8 м. Сохранились остатки деревянного перекрытия. В западной части гробницы прослеживается грабительский лаз, полностью разрушивший юго-западный угол могилы. Сохранилась лишь ее северо-западная часть, благодаря которой и установлены размеры. Грабительский ход шел к могиле наклонно, несколько расширяясь в средней части. Его средний диаметр — около 85 см.

Погребение парное — взрослого и подростка. Костяки лежали в вытянутом положении, на спине, головой на запад. Скелет ребенка сохранился почти полностью, не было только головы. У костяка взрослого — отсутствует правая рука, лучевые кости левой руки и голова. В заполнении, в районе ног взрослого, найдены 3 бронзовых наконечника стрел (1) (рис. 5, 18—20) и обломок лезвия железного ножа (2; рис. 4, 10).

1. Наконечники стрел бронзовые, трехгранные, со скрытой втулкой. Три экземпляра. Длина 2,5—2,7 см. На 2-х изделиях у основы присутствуют выемки (рис. 5, 18—20).

2. Острие железного ножа с горбатой спинкой. Длина 3,3 см (рис. 4, 10).

Могилы 5 (рис. 9) локализовалась на расстоянии 1,5 м к востоку от могилы 4. Она имела прямоугольную форму и была ориентирована по линии запад — восток. Длина — 2,4 м, ширина — 1,2 м, глубина 1,6 м. Сохранилось слабое деревянное перекрытие. Костяк, лежавший вытянуто на спине, головой на запад, разрушен при ограблении. *In situ* сохранилась лишь верхняя часть туловища без правой руки. Слева от погребенного, под северной стенкой, находились кости коровы с железным ножом (1) (рис. 4, 11; 5, 21).

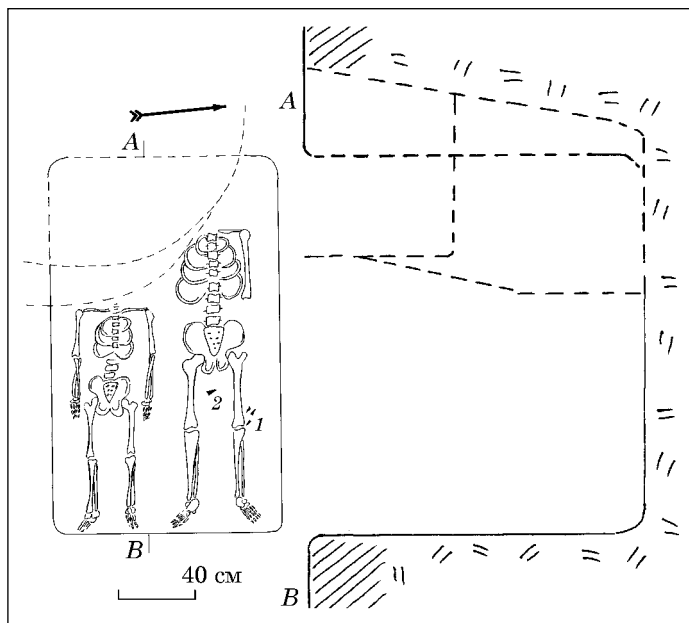

Рис. 8. Светловодск, погребение 4, план

1. Фрагмент железного ножа с горбатой спинкой и костяной восьмигранной рукоятью. Сохранилась рукоять (кроме части прилегающей к лезвию, к которому она крепились двумя заклепками) и основание лезвия. Длина 10 см (рис. 4, 11; 5, 21).

Могила 6 (рис. 10) находилась в 25 м к востоку от погребения 5. Яма прямоугольной формы была ориентирована по линии запад—восток. Длина — 2,0, ширина — 1,2, глубина 1,5 м. Местами сохранилось деревянное перекрытие. Погребение ограблено. Положение костяка определить нельзя, его кости брошены в восточную часть ямы. Инвентаря не выявлено.

Могила 7 (рис. 11) располагалась на расстоянии 23 м к северу от погребения 6. Яма прямоугольной формы ориентирована по линии запад—восток. Ее длина 2,2, ширина 1,2, глубина 1,5 м. Кое-где прослеживаются следы перекрытия. Погребение разрушено. Костяк лежал вытянуто, на спине, головой на запад. *In situ* сохранились кости таза и левая нога. В юго-восточном углу, на сброшенных туда костях, находился череп. В противоположенном углу зафиксированы остатки костей от жертвенной пищи. У пояса слева расчищены 5 бронзовых трехгранных и трехлопастных наконечников стрел (1) (рис. 4, 14—16; 5, 25—29). В районе груди найдены 2 целых и часть еще одной бусины (2) (рис. 4, 12; 5, 23, 24). Небольшой камень треугольной формы (амулет?) (3) (рис. 4, 13; 5, 22) лежал у западной стенки могилы, а бронзовая проволочная серьга с насаженной бусиной — в ее центре. В засыпке встречены и обломки каких-то железных предметов.

1. Пять бронзовых втульчатых наконечников стрел. Четыре из них — трехгранные со скрытой втулкой (у двух в основаниях граней — по паре прямоугольных выемок) (рис. 4, 15—16; 5, 26—29). Еще один — трехлопастный, с выступающей втулкой (рис. 4, 14; 5, 25).

2. Две синие биконические бусины с округлыми сторонами. Диаметр 4 мм (рис. 4, 12; 5, 23, 24).

3. Известняковый камень подтреугольной формы, размерами 3 на 2,6 см (рис. 4, 13; 5, 22).

4. Серьга бронзовая из тонкой проволоки, с насаженной на ней стеклянной бусиной. Диаметр 4,5 см.

Переходя к характеристике погребаль-ного обряда светловодских захоронений, сначала скажем несколько слов о грунтовом способе захоронения. И работы 1975 г., и более поздние раскопки 1979—1990 гг. в Светловодске, в ходе которых было исследовано более 150 грунтовых захоронений и лишь 6 курганов, подтвердили, что основным обрядом

здесь был именно грунтовый. Как известно, в Скифии наоборот господствовали захоронения под насыпями. Это справедливо как для степной [Ольховский, 1991, с. 61, 74, 120], так и для лесостепной зон [Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, с. 27]. Тем не менее, грунтовые

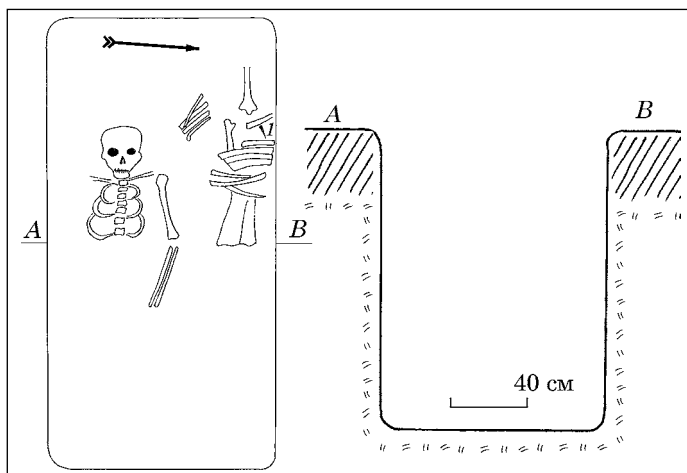

Рис. 9. Светловодск, погребение 5, план

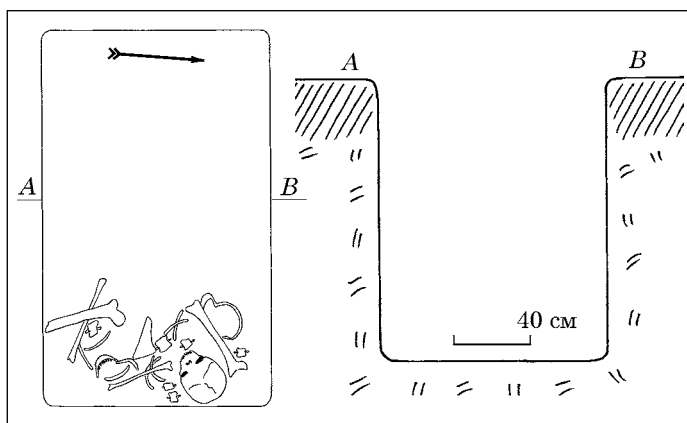

Рис. 10. Светловодск, погребение 6, план

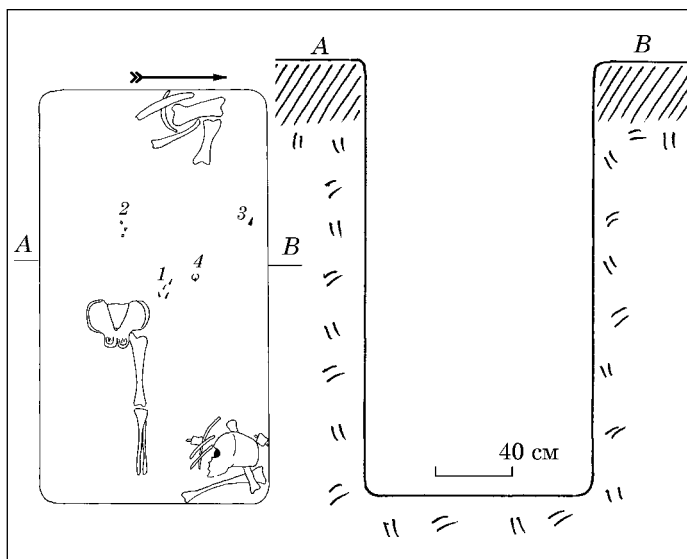

Рис. 11. Светловодск, погребение 7, план

захоронения встречаются как в Днепропровской Правобережной Лесостепи — Заломы [Бокий, 1987, с. 22—24], Грищенцы [Петренко, 1962, с. 142—151], Пирогов [Кубышев, Максимов, 1969, с. 35—37; Петровська, 1970, с. 138—145; Кубышев, Скиба, Скорый, 1995, с. 100—110], так и в степной зоне — могильники Скельки [Попандопуло, 2011], Благовещенский [Попандопуло, 2012], Михайловский [Лагодовская, Сыманович, 1973] и другие.

Известно, что существуют и ряд некрополей, где при наличии курганов, есть и многочисленные грунтовые гробницы. Наиболее близкий к нашему пример — это Чернолесский могильник [Тереножкин, 1957, с. 125], также расположенный на самом юге Лесостепи. Есть такое сочетание и в Степи: Николаевский могильник [Мелюкова, 1975, с. 139]. Возле курганов немало могил и на Мамай-Горе, однако авторы их раскопок предполагают, что в древности они были перекрыты насыпями, что в ряде случаев подтверждается наличием рвов [Андрух, 2001; Андрух, Тоцев, 1999; 2004].

Погребальные сооружения из раскопок 1975 г. в Светловодске представлены *прямоугольными ямами*, ориентированными по линии запад—восток. Их длина — 2—2,4 м, ширина — 1—1,4 м, глубина 1,5—2 м. Все захоронения были ограблены, большинство, видимо, еще в скифское время, когда, очевидно, помнили их местоположение, а может и существовали какие-то наземные признаки возле них. Над могилами часто фиксируются остатки деревянного перекрытия. В Днепропровской Правобережной Лесостепи в IV в. до н. э. прямоугольные ямы составляют около трети всех погребальных сооружений. Из них пятая часть имела деревянные перекрытия [Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, с. 42, 43, табл. 8]. Похожа и ситуация в Степи. Там ямы тоже составляют около трети. Подавляющее большинство из них аналогично нашим; они выделены В.С. Ольховским в тип 1, вариант 1 [Ольховский, 1991, с. 94, табл. П]. Широкая ориентировка погребальных сооружений в Правобережной Лесостепи преобладает [Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, с. 46].

В двух случаях погребения парные, в пяти — одиночные. Важно отметить, что, судя по положению скелетов, парные погребения 1975 г. в Светловодске представляют собой не захоронение главного и подчиненного лиц, а положение двух, скорее всего, родственников. Преобладание одиночных захоронений в позднескифское время фиксируется и для Степной Скифии, где они составляют 79 % от общего числа, и для Среднеднепровской Правобережной Лесостепи. Второе место в обоих регионах, значительно уступаая первому, занимают парные погребения [Ольховский, 1991, с. 100, табл. I; Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, с. 47].

Скелеты в Светловодске лежали вытянуто на спине головой на запад. Такая поза в IV в.

до н. э. является наиболее массовой как в Степи [Ольховский, 1991, с. 101], так и в Правобережной Днепропровской Лесостепи [Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, с. 47]. Западная ориентация покойных также основная как для степи [Ольховский, 1991, с. 103], так и для Правобережной Лесостепи [Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, с. 43].

Напутственная пища (обычно — кости коровы) встречена в 4 могилах (все одиночные). Она лежала слева у ноги, плеча или за головой. Иногда при ней был железный нож. В Днепропровской Правобережной Лесостепи позднескифского периода заупокойная еда встречена в 70 % могил, наиболее часто это — мясо коровы [Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, с. 43]. Ниже процент таких могил (43,5 %) в Степи [Ольховский, 1991, с. 116].

Инвентарь погребений достаточно беден. Часть его, кроме того, унесена грабителями.

Вооружение представлено *бронзовыми наконечниками стрел*. Это наиболее частая находка здесь. Они встречены в 4 могилах. В каждом из наборов было по 3—5 стрел. Обычно, они располагались слева от покойника в районе его таза или бедра. Скифы обычно носили горит слева, у пояса, откуда удобно было бы доставать стрелы правой рукой. В таком же месте клали воину колчан и в загробный мир. Бронзовые наконечники стрел представлены несколькими разновидностями.

Наибольшее число стрел — трехгранные.

А. Трехгранные стрелы со скрытой втулкой и ровным основанием изредка имеют парные прямоугольные впадины у основания граней. Они появляются еще в V в. до н. э.: Пекари, курган 411 [Петренко, 1967, табл. 35, 220; Галанина, 1977, табл. 6, 7], Яблоновка, насыпь 1 [Петренко, 1967, табл. 35, 267], Макеевка, курган 491 [Петренко, 1967, табл. 35, 270; Галанина, 1977, табл. 11, 22], Грушевка, курган 383 [Петренко, 1967, табл. 35, 271]. Однако, по праву они считаются одним из самых распространенных видов уже в следующем, IV в. до н. э. [Петренко, 1967, с. 47]. Массовы они в Степной Скифии в захоронениях всех социальных рангов: Толстая Могила [Мозолевский, 1979, рис. 105, 3], Бабина Могила [Мозолевский, Полин, 2005, рис. 62, 16], курганы Трехбратний [Бессонова, 1973, рис. 2, 8, 9], Бердянский [Мурзін, Фіалко, 1998, рис. 1], Мелитопольский [Тереножкин, Мозолевский, 1988, рис. 128, 2], 5, погребение 1, у Нового [Фіалко, 1991, рис. 1], 2, захоронение 2, группы Ковалевка II [Ковпаненко, Бунятян, Гаврилюк, 1978, рис. 67, 2], 17 возле Нагорного [Мозолевский, 1973, рис. 17, 7], 4 недалеко от Ильинки [Плешивенко, 1991, рис. 8, 3], 19 у Львова [Кубышев, Николова, Полин, 1982, рис. 15, 5], 3, могила 2, около Нововладимировки [Ковпаненко, Яковенко, 1973, рис. 2, 19], 16, захоронение 1, 120, погребение 1, 134, гробница 1 и некоторые другие могильника

Мамай-Гора [Андрух, Тощев, 1999, рис. 27, 16; Андрух, 2001, рис. 81, 8; 91, 4].

Встречаются они в Среднем Побужье: Ильинцы, курган 493 [Галанина, 1977, табл. 16, 4], в Днепровском Лесостепном Правобережье: курганы 487 у Макеевки, 383 у Ковалей [Галанина, 1977, табл. 5, 29; 10, 7], возле Зеленой Дибровы [Назаров, 2001, рис. 13]. Обычны такие предметы и для Левобережной Лесостепи Украины, где они найдены в Поворсклье: Скоробор, курган 9 (1965 р.) [Шрамко, 1994, рис. 6, 45], Днепровской Терассовой Лесостепи: курган в Люберцах [Ильинская, 1966, рис. 4], лесостепных древностей Северского Донца: насыпи 3 Верхнегивьевской группы близ Люботина [Бандуровский, Буйнов, Дегтярь, 1998, рис. 12, 5], 25, захоронение 1, у Гришковки [Гречко, Шелехань, 2012, рис. 21, 42—55]. Есть они и в Среднем Подонье: курганы 32 у Колбино [Шевченко, 2009, рис. 37, 6], 7 в Терновом [Савченко, 2001, рис. 12, 5], 13 около Руской Тростянки [Пузикова, 2001, рис. 19, 6].

Б. Трехранные стрелы со скрытой втулкой и выемкой в основе граней. Таки изделия появляются в V в. до н. э.: Калинино, курган 3, могила 3, верхний ярус [Колотухин, 2000, рис. 14, 2], однако массово распространяются уже в IV в. до н. э. В этот период они широко известны в Степной Скифии: курганы Бердянский [Мурзин, Фіалко, 1998, рис. 1], Гайманова Могила [Бидзиля, Полин, 2012, рис. 390, 4], Толстая Могила [Мозолевский, 1979, рис. 105, 5], Трехбратний [Бессонова, 1973, рис. 2, 6, 7], Плоская Могила [Болтрик, Савовский, 1991, рис. 2], 17, захоронение 1, у Крыловки [Колтухов, 2012, рис. 7, 6], 13, захоронение 4 [Евдокимов, 1992, рис. 8, 7] и 18, погребение 1 у Львово [Кубышев, Николова, Полин, 1982, рис. 6, 19], 5 и 16 группы Чертомлыка [Фіалко, 2010, рис. 2, 5, 8], 1 на Гаймановом поле [Тереножкин, Ильинская, Мозолевский, 1977, рис. 3, 1], 9, могила 1, у Песков [Гребенников, 1981, рис. 4, 8], 25, захоронение 3, группы Солохи [Мелюкова, 1999, рис. 13, 1], 13, гробница 4, у Крыловки [Колотухин, 2000, рис. 16, 3], 2 в Новом [Фіалко, 1991, рис. 3], 4, гробница, 1, группы II [Евдокимов, Фридман, 1987, рис. 14, 9], 7 группы III и 1, погребение 1, группы V у Первомаевки [Евдокимов, Фридман, 1991, рис. 8, 3; 12, 2], 4, погребение 1, в урочище Носаки [Бидзиля и др., 1977, рис. 13, 2—5], 5, погребение 5, у Зеленого Гая [Ковалева и др., 2003, рис. 16, 3], 6, захоронение 4, 8, захоронение 4, 10, могилы 5 и 6 и многие другие могильника Мамай-Гора [Андрух, Тощев, 1999, рис. 13, 18; 15, 15; 19, 6, 15]. Находят их на указанной территории и в грунтовых некрополях: могилы 13, 15, 26, 35, 36, 41, 44, 50 Благовещенского могильника [Попаңдоццо, 2011, рис. 13, 10; 14, 24; 18, 3; 22, 2, 9; 25, 2; 26, 2; 34, 2], 7, 8, 13, 17, 48, 56 Николаевского некрополя [Мелюкова, 1975, рис. 54, 2, к—о; 3, г; 4, д, е; 55, 3, б, в; 10, 11, а].

Известны они на Правобережье Среднего Днепра: курганы 486 [Петренко, 1967, табл. 35, 238] и 487 около Макеевки [Галанина, 1977, табл. 10, 6], 1 в Лесовичах [Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1994, рис. 3, 15], 1 у Грищинцев, 366 вблизи Теклино, 409 близ Журовки, 488 в Капитановке, 24 возле Казаровки [Петренко, 1967, табл. 35, 239—242, 287, 290, 293], погребение 14 Калантаевского могильника [Покровська, Ковпаненко, 1961, рис. 5, 8]. Распространены такие вещи в Левобережной Лесостепной Украине: курганы 6 у Старого Мерчика [Бандуровский, Буйнов, 2000, рис. 12, 4], 14 у Гришковки [Гречко, Шелехань, 2012, рис. 13, 1—14], 20 Песочинского могильника [Бабенко, 2005, рис. 29, 3, а]. Немало предметов обнаружено и в Среднем Подонье: насыпи 10, 14, 32 могильника Колбино [Савченко, 2001, рис. 38, 5; Шевченко, 2009, рис. 14, 5; 37, 4, 5].

Трехлопастные наконечники представлены следующими разновидностями:

А. Бронзовые трехлопастные стрелы вытянутых пропорций с выступающей втулкой и концами лопастей, образующими «жальца». Такие изделия широко распространяются в колчанах второй—четвертой четвертей V в. до н. э. [Полин, 1987, рис. 11, 16, 17, 20, 21, 26; 12, 1—12, 24, 25, 27; 13, 7, 31, 32]. Продолжают они массово использоваться и в IV в. до н. э. Много их в это время в Северопричерноморской Степи: курганы Краснокутский [Мелюкова, 1981, рис. 18, е], Чертомлык [Алексеев, Мурзин, Ролле, 1991, рис. 64, 29], Бабина Могила [Мозолевский, Полин, 2005, рис. 62, 11], Желтокаменка [Мозолевский, 1982, рис. 35, 5], Страшная Могила, насыпи 13, погребение 1, у Богдановской обогатительной фабрики [Тереножкин и др., 1973, рис. 9, 4; 10, 21; 40, 5], 18, погребения 1 и 2, у Львово [Кубышев, Николова, Полин, 1982, рис. 6, 15; 13, 12], 2, захоронение, 2, группы Ковалевка V [Ковпаненко, Бунятян, 1978, рис. 3, 6—8], 9, могила 1, у Песков [Гребенников, 1981, рис. 4, 7], 8, захоронение 3, у Волчанска [Полин, Кубышев, 1997, рис. 10, 6], 27, гробница 1, на Гаймановом поле [Тереножкин, Ильинская, Мозолевский, 1977, рис. 37, 2], 2, захоронение 1, возле Первомаевки [Евдокимов, Фридман, 1987, рис. 11, 3], 13 группы Капуловка I, 5 и 11 в Нагорном [Мозолевский, 1973, рис. 6, 1; 17, 1, 5], 4 рядом с Балтазаровкой [Ковпаненко, Яковенко, 1973, рис. 1, 5, 7, 8], 13, погребение 2, могильника Бутор I [Серова, Яровой, 1987, рис. 52, 4], 16, захоронение 1, 44, гробница 2, 54, могилы 1 и 3, 60, захоронение 2, 85, погребение 6 и многие другие могильника Мамай-Гора [Андрух, Тощев, 1999, рис. 27, 13; Андрух, 2001, рис. 9, 7; 14, 7; 15, 10; 19, 7; 49, 16]. Часты они в погребениях Николаевского могильника [Мелюкова, 1975, рис. 54, 1, 2 и др.]. Бытуют такие артефакты и в Правобережном Поднепровье: курганы в Зеленой Диброве [Назаров, 2001, рис. 14], 2, погребение 1, в Петровке [Бокий, 1977, рис. 11,

3], 6 и 7 у Стеблева [Скорый, 1997, рис. 31, 6; 34, 7], 409 у Журовки, 377 и 383 в Беркозовке, 483 и 487 возле Капитановки [Петренко, 1967, табл. 34, 61—63, 67, 68, 70—73, 76, 78—83]. Находят их на Украинском Левобережье: курганы у Ерковцев [Мозолевский, 1975, рис. 2, 9], 14 у Гришковки [Гречко, Шелехань, 2012, рис. 13, 15], а также в Среднем Подонье: Колбино, курган 10 [Шевченко, 2009, рис. 14, 7].

Б. Трехлопастный наконечник со скрытой втулкой и ровной основой базисного типа, которые массово распространяются с началом среднескифского времени. Во второй половине VI в. до н. э. они сосуществуют с келермесскими образцами [Могилов, 2009, с. 48, 52]. Параллельно, во второй половине VI в. до н. э. и позже — в первой трети (половине) V в. до н. э. бытуют колчаные наборы уже без раннескифских образцов, в которых господствуют базисные стрелы с широким основанием. Распространены в них и базисные наконечники более стройных пропорций, с более узким основанием.

Известны такие наборы в Днепроградской Правобережной Лесостепи: курганы возле Макеевки [Покровська, 1957, рис. 2, 8—12], 411 у Пекарей, 491 возле Макеевки, 447 в Пастырском [Галанина, 1977, табл. 6, 8; 11, 26, 27; 14, 2]. Встречаются они и в Лесостепном Левобережье, в частности в Поворсклье они найдены в курганах 7 и 9 у Мачех [Ковпаненко, 1970, рис. 3, 19, 20], 2 (1995 г.) в урочище Перещепино близ Бельска [Мурзин, Ролле, Білосор, 1996, рис. 7, 8], 2 около Олеширщины [Кулатова, Луговая, Супруненко, 1993, рис. 6, 3]. В Посулье такие стрелы известны из-под насыпи 425 у Кулешовки [Илинская, 1968, табл. XLVII, 3].

Массовы такие изделия и в Степной Скифии: курганы у Верхней Тарасовки [Мурзин, Евдокимов, 1977, рис. 1, 2—6; 8—11], Дзюбина Могила [Алексеев, 1991, рис. 1, 3], 2 у Башмачки [Волкобой и др., 1981, рис. 8, 3]. Немало таких предметов в могильнике у Ковалевки: группа I, курган 7, погребение 1; группа II, насыпи 2 (могила 3) и 6 (захоронение 1); группа IV, курганы 3 (гробница 4) и 7 (погребение 1) [Ковпаненко, Бунятян, 1978, рис. 1, 11—15, 27—32, 33—35; Ковпаненко, Бунятян, Гаврилюк, 1978, рис. 31, 6—10; 36, 6—8; 60, 3, 4]. Целый ряд курганов раскопан в Крыму: 7 рядом с Колосками [Ольховский, Храпунов, 1990, с. 42]; 2, погребение 13, у Владимировки, 2 возле Матвеевки, 9, захоронение 1, около Суворово [Колотухин, 2000, рис. 10, 1; 11, 3; 26, 21]. Найдены такие предметы и в некрополе Ольвии: могила 48 (1912 г.) [Скуднева, 1988, с. 117, кат. 176].

Во второй — последней четверти V в. до н. э. в колчаных наборах Европейской Скифии господствуют уже трехлопастные наконечники стрел с выступающей втулкой. Базисные образцы также изредка встречаются. Преобладают среди них уже образцы вытянутых пропорций, изделия с широким основанием более редки. В

Степном Причерноморье среди комплексов с такими находками можно назвать курганы IV Испанова Могила [Мозолевский, 1980, рис. 83, 4], 1, погребение 1, у Новорозановки [Шапошникова, 1970, рис. 3, 1], у Головок [Полин, Тупчиенко, Николова, 1994, рис. 24, 2], 4, захоронение 5, возле Мартыновки [Щепинский, Черепанова, 1969], 2 близ Перещепино в Приорелье [Мухопад, 1981, рис. 1, 8], 4, гробница 5, у Никольского [Агульников, Савва, 2001, рис. 20, 12], захоронение у Стылы [Привалова, 1993, рис. 83, 58—62]. В Правобережной Лесостепи они найдены в курганах 15 у Стеблева [Скорый, 1997, рис. 2, 21], 1, захоронение 1, возле Яснозорья [Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1994, рис. 2, 14].

Стрелы базисных пропорций как анахронизм встречаются иногда и в IV в. до н. э. Подавляющее их большинство имеют вытянутые пропорции, и лишь изредка широкую основу. В степной зоне они найдены в курганах Плоская Могила [Болтрик, Савовский, 1991, рис. 2, 11], 14, погребение 1, у Братского [Колтухов, 2012, рис. 90, 4], 3, гробница 6, у Марьяновки [Білан, Солтис, 1998, рис. 1, 5], Двугорбая Могила [Привалова, Зарайская, Привалов, 1982, рис. 8, 19], 1, захоронение 1, в Башмачке [Волкобой и др., 1981, рис. 1, 4], 9 группы Чертомлыка [Фиалко, 2010, рис. 3, 2], 60, погребение 2, 110, захоронение 2, 138, гробница 1, и некоторые другие на Мамай-Горе [Андрух, 2001, рис. 19, 7; 72, 9; Андрух, Тощев, 2004, рис. 3, 5], могила 44 Благоевщенского некрополя [Попацандоуло, 2011, рис. 26, 2]. Есть они и в Лесостепи. В Среднем Подонье их раскопали под насыпями 10 и 32 у Колбино (80, рис. 14, 21; 17, 7), 2 возле Дубового (10, рис. 3, 1), 1 (1905 г.), 3 (1908 г.) около Мастюгино [Манцевич, 1973, рис. 1, 26; 9, 10], 8 Стоянского могильника [Березуцкий, 1996, рис. 6, 3]. В Северскодонской группе они были в курганах 4, 9 около Старого Мерчика, 2 в Санжарах, [Бандуровский, Буйнов, 2000, рис. 10, 2; 24, 3; 25, 3], 25 у Гришковки [Гречко, Шелехань, 2012, рис. 21, 10]. Найдены они и под насыпью 487 у Макеевки [Галанина, 1977, табл. 10, 3] в Днепроградском Лесостепном Правобережье.

В таком же контексте, то есть как анахронизм, встречен подобный наконечник и в Светловодске. Безусловно, колчаный набор с ним должен датироваться по более поздним наконечникам IV в. до н. э.

В целом, по типам наконечников стрел, все колчаные наборы из раскопок 1975 г. в Светловодске могут быть отнесены к IV в. до н. э.

Бронзовое зеркало с несохранившейся деревянной ручкой, прикрепленной с помощью заклепок, в могиле 2 лежало под плечом. Наряду с положением за головой, это обычное место таких изделий в женских гробницах [Петренко, 1967, с. 35]. Т.М. Кузнецовой такие изделия выделяются в 4 группу, II вида, II класса [Кузнецова, 2010, с. 162, 163]. Изредка известны

они еще в среднескифское время: курган 423 у Журовки [Бобринской, 1905, с. 84]. Однако, массово распространяются уже в IV в. до н. э. Сравнительно простые изделия встречаются преимущественно в рядовых погребениях. Чаще всего — в Степной Скифии: курганы 1 группы Капуловка II, 4, погребение 2, группы Страшной Могилы [Тереножкин и др., 1973, рис. 15, 6; 28, 11], 8, гробница 2, у Волчанска [Полин, Кубышев, 1997, рис. 8, 16], 9, захоронение 2, группы Чертомлыка [Фиалко, 2010, рис. 3, 2], 16, погребения 1 и 5 на Мамай-Горе [Андрух, Тощев, 1999, рис. 27, 2; 29, 1]. В могиле 2 кургана 7 возле Булгаково сохранилась деревянная ручка зеркала [Гребенников, 2008, с. 97, рис. 32, 2].

Украшения встречены в могилах 2 и 7. Это бронзовые браслеты и серьги, стеклянные бусы.

Бронзовые круглые браслеты с расплюснутыми концами выделяются В.Г. Петренко в тип 2 изделий с изображениями стилизованных «змеиных головок»² на концах. В раннескифское время они чаще встречаются в Лесостепи, в то время, как в IV в. до н. э. — в степном регионе [Петренко, 1978, с. 52, 53, табл. 39, 1—18, 20—22].

Кольцеобразная серьга из витой проволоки близка к изделиям 5 варианта, 27 типа, по классификации В.Г. Петренко. Такие предметы изготавливались не только из бронзы, но и из драгоценных металлов. Аналогии известны в памятниках IV в. до н. э. [Петренко, 1978, с. 35, 36, табл. 23, 9, 14, 15].

Серьга с насаженной бусиной может быть отнесена к варианту 6 типа 7, по В.Г. Петренко. Эти изделия наиболее массовы в степи в IV в. до н. э., хотя встречаются и в Лесостепном Правобережье и Левобережье, в Среднем Подонье [Петренко, 1978, с. 36, табл. 23, 9, 16—22; 24, 1—5, 13, 16].

Синие ассиметрично-биконические бусы с закраинами с одной стороны могут быть соотнесены с типом 94 одноцветных стеклянных бус, по классификации Е.М. Алексеевой, распространенных с конца VI — до IV вв. до н. э. [Алексеева, 1978, с. 69, табл. 33, 27].

Синие бусы конической формы с округлыми боками напоминают изделия типа 43 одноцветных бус, по Е.М. Алексеевой, названные ею «яйцевидными». Они встречаются в IV в. до н. э., продолжают бытовать и позже [Алексеева, 1978, с. 66, табл. 33, 8].

Пастовые глазчатые круглые бусины разной формы и расцветок часто встречаются в на протяжении всего скифского периода [Алексеева, 1975, с. 51—56; табл. 14—16].

Железные ножи положены рядом с жертвенной пищей. Эти одни из наиболее распространенных и универсальных предметов в Скифии встречаются в погребениях разных рангов. В Светловодске зафиксированы черешковые разновидности с костяной или деревянной ручкой, крепившейся к лезвию с помощью заклепок.

Ножи с костяной ручкой распространяются со среднескифского периода [Петренко 1967, с. 26]. Массовы они в IV в. до н. э. В это время в Правобережном Лесостепном Поднепровье они найдены в курганах в урочище Дарьевка близ Шполы, 3 у Рыжановки, 1 у Макеевки, 20 в Холодном Яру [Петренко, 1967, рис. 17, 9, 11—14], возле Зеленой Дибровы [Назаров, 2001, рис. 6]; в Украинской Левобережной Лесостепи — под насыпями 504 у Броварок в Посулье [Ллїнська 1957, рис. 2, 5], 3 и 11 вблизи Старого Мерчика [Бандуровский, Буйнов 2000, рис. 7, 4; 20, 15], 18 и 24 Песочинского могильника [Бабенко, 2005, рис. 26, 8; 32, 8] в Северскодонецкой группе. На Среднем Дону они были в курганах 15 около Русской Тростянки [Пузикова, 2001, рис. 24, 9], 6, 8, 18 могильника Колбино [Савченко, 2001, рис. 27, 6; 40, 13; Шевченко, 2009, рис. 9, 1].

В Степи эти изделия чаще всего встречаются в комплексах IV в. до н. э.: курганы Чертомлык [Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, рис. 66], Толстая Могила [Мозолевский 1979, рис. 105, 11], 13 (погребение 1) группы I и 1 (гробница 1) могильника II возле Капуловки [Тереножкин и др., 1973, рис. 9, 13; 15, 11], 1 на Гаймановом поле [Тереножкин, Ильинская, Мозолевский, 1977, рис. 3, 13], 4, погребение 1, в урочище Носаки [Бидзиля и др., 1977, рис. 13, 7—9], 3 во Владимировке [Полин, Кубышев, 1997, рис. 21, 15], 2, захоронение, 2 группы Ковалевка V [Ковпаненко, Бунятян, 1978, рис. 3, 9, 10], 3 в Дудчанах [Фридман, 1987, рис. 4, 8], 137 (захоронение 1) могильника Мамай-Гора [Андрух, 2000, рис. 4, 2], 4, гробница 2, у Балтазаровки [Ковпаненко, Яковенко 1973, рис. 1, 1], 1 и 4 в группах VI и II вблизи Первомаевки [Евдокимов, Фридман 1987, рис. 17, 7; 1991, рис. 6, 10], Соболева Могила [Мозолевский, Полин 2005, рис. 104, 7], 1, погребение 1, на Гаймановом Поле [Тереножкин, Ильинская, Мозолевский 1977, рис. 3, 13] и другие.

Ножи с деревянной ручкой — также обычная находка в Северном Причерноморье на протяжении всего скифского периода [Гречко, 2010, рис. 88, 1—3, 17, 18, 20; Меркулов, 2011, рис. 2, 1, 2].

Железные ворворки срезаноконических пропорций зарождаются еще в келермесское время, однако, наиболее широко распространяются в V—IV в. до н. э. Большое их количество встречены в степи Северного Причерноморья, где они относятся наиболее часто к IV в. до н. э. В Восточноевропейской Лесостепи такие предметы наиболее частая находка в Среднедонской группе, где тоже датируются чаще IV в. до

2. Судя по иконографии образов, круг зооморфных изображений на концах таких браслетов более широк, чем изображения только змеиных голов.

н. э. Меньше их в Украинской Левобережной Лесостепи и совсем немного в Днепровском Правобережье. Встречаются такие формы и на Северном Кавказе [Могилов, 2008, с. 97]. У воровок в скифское время был широкий спектр применения: в узде, одежде, защитном доспехе. В нашем случае, похоже, это изделие было связано с одеждой.

Фрагмент железной пряжки с язычком, предположительно, относится к массивным пряжкам с поперечным язычком-заколкой, иногда называемыми «сюльгамами». Наш предмет, правда, несколько больше чем большинство из них. Эти изделия согнуты в кольцо обычно из железного стержня, реже прут обтянут золотой лентой или является серебряным. Концы сходятся, или иногда заходят один за другой. Они могут быть оформлены в виде петли, простого гладкого стержня, или иметь зооморфные украшения. Наиболее характерны такие вещи для Среднего Подонья [Савченко, 2004, с. 240—243]. Здесь они найдены в Частых курганах: № 1 и 11 (ВУАК) [Замятин, 1946, рис. 3; 29]. Особенно много их в Колбино: насыпи 5, 7, 14, 18 [Савченко, 2001, рис. 26, 11; 32, 27; 38, 19; 40, 9]. Встречены они также в курганах 1 у Абрамовки [Медведев, Ефимов, 2001, рис. 5, 11], 1 и 16 возле Дуровки [Пузикова, 2001, рис. 11, 8; 50, 7], 5 Ближнестояновского могильника (Березуцкий, 1996, рис. 2, 4), а также в кургане П (А.А. Спицына) у Мастюгино (при доисследовании экспедицией П.Д. Либерова, курган получил номер 29/21) [Манцевич, 1973, рис. 2, 10; Пузикова, 2001, рис. 30, 7] и в других. Не случайно, в Украинской Лесостепи подобные изделия происходят из территориально близких к Подонью групп Ворсклинской (Восточное Бельское городище) и Северскодонецкой (Городище, Черемушна, курган 16, Песочин, насыпь 6) [Гречко, 2010, рис. 65, 6, 7; Бабенко, 2005, рис. 11, 2]. Из редких находок в степи, следует упомянуть изделия из Толстой Могилы [Мозолевский, 1979, рис. 106, 6] и Каменского городища [Граков, 1954, с. 108, табл. XI, 8].

Большинство пряжек с язычками датируются IV в. до н. э.

По наборам наконечников стрел Светловодский могильник датируется IV в. до н. э. Подтверждают это разновидности украшений, зеркала, ножей, пряжки.

Примечательно, что могильник в Светловодске находится на самой границе Лесостепи и Степи, на рубеже двух миров — оседлого и кочевого. Нельзя не отметить, что многие черты погребального обряда (поза погребенных, набор вещей, отсутствие керамики) напоминают степные грунтовые могилы и бедные подкурганые захоронения. Можно предполагать, что могильник функционировал на фоне проникновения на север — в Лесостепь кочевых степных скифов. Вместе с тем, если принять во внимание положения, согласно которым переход

к грунтовому обряду часто маркирует сам переход к разным видам оседлости, можно предполагать что местное население было втянуто в глобальный процесс оседания скифов, который охватил Степное Поднепровье в IV в. до н. э. Нельзя не отметить, что в Светловодске не найдены были детали узды. Эта ситуация не изменилась и через многие годы раскопок. Это может быть еще одним свидетельством оседания кочевников. Милитаризация же общества, судя по находкам оружия, сохранялась. Можно предполагать, что население, оставившее Светловодский могильник, составляло в армии легко вооруженную пехоту. О пеших воинах у скифов, как известно, упоминают письменные источники. Вместе с тем, важно помнить что продвигавшиеся с юга в Лесостепь скифы, встречались здесь с местным оседлым населением, имевшим свои многовековые традиции грунтовых захоронений. В таких условиях и проживало население, оставившее Светловодский могильник.

Агульников С., Сава Е. Исследования курганов на Левобережье Днестра. — Кишинэу, 2004. — 244 с.

Алексеев А.Ю. Хронография и хронология Причерноморья. — М., 1975. — 94 с. (САИ. — Вып. Г1—12).

Алексеев А.Ю., Мурзин В.Ю., Ролле Р. Чертомлык (скифский царский курган IV в. до н. э.). — К., 1991. — 431 с.

Алексеева Е.М. Античные бусы Северного Причерноморья. — М., 1975. — 94 с. (САИ. — Вып. Г1—12).

Алексеева Е.М. Античные бусы Северного Причерноморья. — М., 1978. — 104 с. (САИ. — Вып. Г1—12).

Андрух С.И., Тоцев Г.Н. Могильник Мамай-Гора. — Запорожье, 1999. — Кн. I. — 231 с.

Андрух С.И. Могильник Мамай-Гора. — Запорожье, 2001. — Кн. II. — 282 с.

Андрух С.И., Тоцев Г.Н. Могильник Мамай-Гора. — Запорожье, 2004. — Кн. III. — 201 с.

Бабенко Л.И. Песочинский курганный могильник скифского времени. — Харьков, 2005. — 284 с.

Бандуровский А.В., Буйнов Ю.В. Курганы скифского времени (северскодонецкий вариант) — К., 2000. — 236 с.

Березуцкий В.Д. Курганы скифского времени у села Ближнее Стояново // Археологические исследования Высшей педагогической школы. — Воронеж, 1996. — С. 162—180.

Бессонова С.С. Погребение IV в. до н. э. из Трехбратного кургана // Скифские древности — К., 1973. — С. 243—252.

Бидзля В.И., Болтрик Ю.В., Мозолевский Б.Н., Савовский И.П. Курганный могильник в урочище Носаки // Курганные могильники Рясные Могилы и Носаки — К., 1977. — С. 61—158.

Бидзля В.И., Полин С.В. Скифский царский курган Гайманова Могила — К., 2012. — 748 с.

Білан Ю.О., Солтис О.Б. Скіфські кургани поблизу Мар'янівки на Миколаївщині // Археологія. — 1998. — № 1. — С. 82—98.

Бобринской А.А. Отчет о раскопках близ сел Журовки и Капитановки (Чигиринского уезда Киевской губернии) // ИАК. — 1905. — № 17. — С. 17—98.

- Бокий Н.М. Скифские курганы в бассейне р. Большая Высь на Кировоградщине // Скифы и сарматы. — К., 1977. — С. 200—207.
- Бокий Н.М. Грунтовый могильник у с. Заломы // Киммерийцы и скифы. — Кировоград, 1987. — Ч. 1. — С. 22—24.
- Болтрик Ю.В., Савовский И.П. Курган Плоская Могила // Курганы Степной Скифии. — К., 1991. — С. 98—107.
- Волкобой С.С., Лихачев В.А., Шалобудов В.Н., Андросов А.В. Могильник у с. Башмачка // Степное Поднепровье в бронзовом и раннем железном веках. — Днепропетровск, 1981. — С. 45—60.
- Галанина Л.К. Скифские древности Приднепровья. — М., 1977. — 68 с. (САИ. — Вып. Д1—33).
- Граков Б.Н. Каменское городище на Днепре. — М., 1954. — 240 с. (МИА. — № 36).
- Гребенников Ю.С. Курганы скифской знати в Поингулье // Древнейшие скотоводы степей юга Украины — К., 1987. — С. 149—158.
- Гребенников Ю.С. Киммерийцы и скифы степного Побужья (IX—III вв. до н. э.). — Николаев, 2008. — 191 с.
- Гречко Д.С. Населення скіфського часу на Сіверському Дінці. — К., 2010. — 285 с.
- Гречко Д.С., Шелехань А.В. Гришковский могильник скифов на Харьковщине. — К., 2012. — 196 с.
- Евдокимов Г.Л. Скифский курган у с. Львово на Херсонщине // Древности Степного Причерноморья и Крыма. — Запорожье, 1992. — С. 136—148.
- Евдокимов Г.Л., Фридман М.И. Скифские курганы у с. Первомаевка на Херсонщине // Скифы Северного Причерноморья — К., 1987. — С. 85—115.
- Евдокимов Г.Л., Фридман М.И. Курганы скифского времени у с. Первомаевка на Херсонщине // Курганы Степной Скифии — К., 1991. — С. 72—97.
- Замятин С.Н. Скифский могильник «Частые курганы» под Воронежем (раскопки Воронежской ученой архивной комиссии 1910—1915 гг.) // СА. — 1946. — Т. VIII. — С. 9—50.
- Ильинская В.А. Памятники скифского времени в бассейне р. Псел // СА. — 1957. — Т. XXVII. — С. 232—249.
- Ильинская В.А. Скифские курганы около г. Борисполя // СА. — 1966. — № 3. — С. 152—171.
- Ильинская В.А. Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья (курганы Посулья). — К., 1968. — 203 с.
- Ковалева И.Ф., Марина З.П., Ромашко В.А. и др. Курганы энеолита—бронзы в криворожском течении Ингульда. — Днепропетровск, 2003. — 131 с.
- Ковпаненко Г.Т. Курганы поблизу с. Мачухи на Полтавщині (за матеріалами М.Я. Рудинського) // Археологія. — 1970. — Т. XXIV. — С. 146—169.
- Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый С.А. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья (Киево-Черкасский регион). — К., 1989. — 333 с.
- Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый С.А. Новые курганы раннего железного века в Поросье // Древности скифов — К., 1994. — С. 41—62.
- Ковпаненко Г.Т., Бунятян Е.П. Скифские курганы у с. Ковалевка Николаевской области // Курганы на Южном Буге. — К., 1978. — С. 133—150.
- Ковпаненко Г.Т., Бунятян Е.П., Гаврилюк Н.А. Раскопки курганов у с. Ковалевка // Курганы на Южном Буге. — К., 1978. — С. 7—132.
- Ковпаненко Г.Т., Яковенко Э.В. Скифские курганы на юге Херсонщины // Скифские древности. — К., 1973. — С. 253—265.
- Колотухин В.А. Киммерийцы и скифы Степного Крыма (Подкурганские погребения Степного Крыма начала железного века): Материалы по археологии Крыма. — Симферополь, 2000. — 120 с.
- Колтухов С.Г. Скифы Северо-Западного Крыма в VII—IV вв. до н. э. (погребальные памятники). — Донецк, 2012. — 268 с. (Археологический альманах).
- Кубышев А.И., Максимов Е.В. Пироговский могильник // МИА. — 1969. — № 160. — С. 25—38.
- Кубышев А.И., Николова А.В., Полин С.В. Скифские курганы у с. Львово на Херсонщине // Древности Степной Скифии. — К., 1982. — С. 130—148.
- Кубышев А.И., Скиба Л.С., Скорый С.А. Поховання скіфського часу Пирогівського могильника // Археологія. — 1995. — № 1. — С. 100—111.
- Кузнецова Т.М. Зеркала Скифии VI—III вв. до н. э. — М., 2010. — Т. II. — 426 с.
- Кулатова И.Н., Луговая Л.Н., Супруненко А.Б. Курганы скифского времени междуречья Ворсклы и Псла. — Полтава; Москва, 1993. — 107 с.
- Лагодовская Е.Ф., Сымонович Э.А. Скифский могильник у с. Михайловка на Нижнем Днепре // Скифские древности — К., 1973. — С. 235—242.
- Манцевич А.П. Мастюгинские курганы по материалам из собрания Государственного Эрмитажа // АСГЭ. — 1973. — Вып. 15. — С. 12—46.
- Медведев А.П., Ефимов К.Ю. Курган скифского времени у с. Абрамовка // Археология Среднего Дона в скифскую эпоху (Тр. Потуданс. археол. эксп. ИА РАН, 1993—2000 гг.). — М., 2001. — С. 202—210.
- Мелюкова А.И. Поселение и могильник скифского времени у с. Николаевка. — М., 1975. — 259 с.
- Мелюкова А.И. Краснокутский курган. — М., 1981. — 112 с.
- Мелюкова А.И. Скифские курганы возле Солохи (раскопки 1961—1962 гг.) // Евразийские древности — М., 1999. — С. 60—97.
- Меркулов А.Н. Железные ножи Среднедонской культуры скифского времени // Восточноевропейские древности скифской эпохи. — Воронеж, 2011. — С. 185—196.
- Могилов О.Д. Спорядження коня скіфської доби у Лісостепу Східної Європи. — Київ; Кам'янець-Подільський, 2008. — 439 с.
- Могилов О.Д. Скіфський курган 448 біля с. Журовка — пам'ятка перехідного часу в Потясминні // Археологія. — 2009. — № 3. — С. 45—55.
- Мозолевский Б.Н. Скифские погребения у с. Нагорное близ г. Орджоникидзе на Днепропетровщине // Скифские древности. — К., 1973. — С. 187—234.
- Мозолевский Б.Н. Скифский курган у с. Ерковцы на Киевщине // Скифский мир. — К., 1975. — С. 211—215.
- Мозолевський Б.М. Товста Могила. — К., 1979. — 252 с.
- Мозолевский Б.Н. Скифские курганы в окрестностях г. Орджоникидзе на Днепропетровщине (раскопки 1972—1975 гг.) // Скифия и Кавказ — К., 1980. — С. 70—155.
- Мозолевский Б.Н. Скифский царский курган Желтокаменка // Древности Степной Скифии — К., 1982. — 222 с.
- Мозолевский Б.Н., Полин С.В. Курганы скифского Герроса IV в. до н. э. (Бабина, Водяна, и Соболева Могилы). — К., 2005. — 600 с.
- Мурзин В.Ю., Евдокимов Г.Л. Раннескифское погребение у с. Верхнетарасовки // Курганы юга Днепровщины. — К., 1977. — С. 56—58.
- Мурзін В.Ю., Ролле Р., Білозір В.П. Про подальші дослідження Перещепинського могильника // Археологія. — 1996. — № 4. — С. 141—149.

- Мурзін В.Ю., Фіалко О.С. Зброя з Бердянського кургану // Археологія. — 1998. — № 3. — С. 103—112.
- Мухомад С.Е. Новые материалы скифского времени из Приорелья // Степное Приднепровье в бронзовом и раннем железном веках. — Днепропетровск, 1981. — С. 88—93.
- Назаров О.В. Могильник скифского часу в с. Зелена Діброва на Черкащині // АБУ 1999—2000 рр. — К., 2001. — С. 172—174.
- Ольховский В.С. Погребально-поминальная обрядность населения Степной Скифии (VII—III вв. до н. э.). — М., 1991. — 256 с.
- Ольховский В.С., Храпунов И.Н. Крымская Скифия. — Симферополь, 1990. — 128 с.
- Петренко В.Г. Могильник скифского времени у с. Грищенцы // МИА. — 1962. — № 113. — С. 142—151.
- Петренко В.Г. Правобережье Среднего Приднепровья в V—III вв. до н. э. — М., 1967. — 180 с. (САИ. — Вып. Д1—4).
- Петренко В.Г. Украшения Скифии VII—III вв. до н. э. — М., 1978. — 144 с. (САИ. — Вып. Д4—5).
- Петровська С.О. Ранньоскіфські пам'ятки на південній околиці Києва // Археологія. — 1970. — Т. XXIV. — С. 129—145.
- Покровська С.Ф. Розкопки курганів V ст. до н. е. поблизу Шполи // Археологія. — 1957. — Т. IX. — С. 148—153.
- Покровська С.Ф., Ковпаненко Г.Т. Могильник біля с. Калантаєво // Археологія. — 1961. — Т. XII. — С. 129—142.
- Полін С.В. Хронологія ранньоскіфських пам'яток // Археологія. — 1987. — № 59. — С. 17—36.
- Полін С.В., Кубышев А.И. Скифские курганы Утлюкского междуречья (в Северо-Западном Приазовье) — К., 1997. — 87 с.
- Полін С.В., Тупчиенко Н.П., Николова А.В. Курганы верховьев Ингульца (Курганы у с. Головкивка, Звенигородка и Протопоповка). — Кировоград, 1994. — Вып. 3. — 95 с.
- Попандоуло З.Х. Скифский грунтовый могильник Скельки. — Запорожье, 2011. — 115 с.
- Попандоуло З.Х. Благовещенский I грунтовый могильник (по материалам исследований А.В. Бодянского) // Музейний вісник. — Запоріжжя, 2012. — № 12. — С. 63—72.
- Привалова О.Я. Скифское погребение у Стылы // Археологический альманах. — 1993. — Вып. 2. — С. 161—166.
- Привалова О.Я., Зарайская Н.П., Привалов А.И. Двугорбая Могила // Древности Степной Скифии — К., 1982. — С. 148—178.
- Пузикова А.И. Курганы скифского времени Среднего Подонья (публикация комплексов). — М., 2001. — 271 с.
- Савченко Е.И. Могильник скифского времени «Терновое I—Колбино I» на Среднем Дону (погребальный обряд) // Археология Среднего Дона в скифскую эпоху (Тр. Потуданс. археол. эксп. ИА РАН, 1993—2000 гг.). — М., 2001. — С. 53—143.
- Серова Н.Л., Яровой Е.В. Григоропольские курганы. — Кишинев, 1987. — 154 с.
- Скорый С.А. Стеблев: скифский могильник в Порожье — К., 1997. — 173 с.
- Скуднова В.М. Архаический некрополь Ольвии. — Л, 1988. — 183 с.
- Тереножкін О.І. Розвідки і розкопки в 1949 р. в північній частині Кировоградської області // Археологія. — 1957. — Т. VII — С. 110—135.
- Тереножкін А.И., Ильинская В.А., Черненко Е.В., Мозолевский Б.Н. Скифские курганы Никопольщины // Скифские древности. — К., 1973. — С. 113—186.
- Тереножкін А.И., Ильинская В.А., Мозолевский Б.Н. Скифский могильник Гайманово Поле (раскопки 1968 г.) // Скифы и сарматы — К., 1977. — С. 152—199.
- Тереножкін А.И., Мозолевский Б.Н. Мелитопольский курган. — К., 1988. — 246 с.
- Фіалко Е.Е. Погребения женщин с оружием у скифов // Курганы Степной Скифии. — К., 1991. — С. 4—18.
- Фіалко Е.Е. Погребения амазонок Чертомлыкского курганного поля // БИ. — 2010. — Вып. XIII. — С. 166—190.
- Фридман М.И. Скифские курганы у с. Дудчаны на Херсонщине // Древнейшие скотоводы степей юга Украины — К., 1987. — С. 159—170.
- Шапошникова О.Г. Погребение скифского воина на р. Ингул (предварительная публикация) // СА. — 1970. — № 3. — С. 208—212.
- Шевченко А.А. Новые материалы к изучению курганного могильника скифского времени Колбино I на Среднем Дону // Археология Среднего Дона в скифскую эпоху. — М., 2009. — С. 26—111.
- Шрамко Б.А. Новые раскопки курганов в могильнике Скоробор // Древности. — Харьков, 1994. — С. 102—106.
- Щепинский А.А., Черепанова Е.Н. Северное Присырь в V—I тысячелетиях до нашей эры. — Симферополь, 1969. — 328 с.

Н. М. Бокій, О. Д. Могилов

ВІДКРИТТЯ СВІТЛОВДСЬКОГО МОГИЛЬНИКА

У 1975 р. біля м. Світловодськ Кировоградської обл. було відкрито ґрунтовий могильник. У ході досліджень цього року розкопано 7 поховань у ямах. В гробницях поховано одного або двох небіжчиків. Інвентар представлений бронзовими наконечниками стріл, дзеркалом, прикрасами (браслети, сережки, буси), залізними ножами, пряжкою, ворвркою. Захоронення датуються IV ст. до н. е.

Ключові слова: скіфи, ґрунтовий могильник, поховальний обряд, Дніпровський Правобережний Лісостеп.

N. M. Bokiі, O. D. Mogylou

A DISCOVERY SVITLOVODSK BURIAL GROUND

A soil burial near the city Svitlovodsk of Kirovograd region had been discovered in 1975. There were excavated seven graves in the pits during this research. There were buried one or two dead in tombs. There were found bronze arrow heads, mirror, jewelry (bracelets, earrings, necklace), iron knives, buckle. Burials are dating by the 4th century BC.

Keywords: Scythians, burial ground, funeral ceremony, Dnipro right bank forest-steppe region.

Одержано 2.01.2015

І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко

БІЛЬСЬКЕ ГОРОДИЩЕ В НАУКОВІЙ І ПАМ'ЯТКООХОРОННІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛТАВСЬКОГО ЦЕНТРУ ОХОРОНИ ТА ДОСЛІДЖЕНЬ ПАМ'ЯТОК АРХЕОЛОГІЇ

Про науково-дослідний, пам'яткоохоронний і популяризаторський доробок науковців Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації у справі вивчення і збереження Більського археологічного комплексу та його округи.

Ключові слова: Більське городище, Більськ, Котельва, Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, скіфський час, пізньозарубинецька культура, давньоруська доба, епоха пізнього українського середньовіччя.

До справи дослідження і збереження Більського археологічного комплексу у різні роки докладали чимало зусиль кілька наукових установ — Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна, Інститут археології НАН України, Полтавський краєзнавчий музей і Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації. Наразі збереженням унікального скупчення пам'яток скіфської та інших епох опікується спеціально створений для цього заклад — Історико-культурний заповідник «Більськ».

Наукова доля відомого українського археолога Є.В. Черненка на схилі літ також була пов'язана з цією небуденною пам'яткою. У Більську він був дослідником, певний час очолював Українсько-Німецьку експедицію, наставляв і виховував групу молодших колег-археологів, які й сьогодні продовжують цю справу. А ще Є.В. Черненко тут відпочивав душею і спілкувався з мальовничою надворсклянською природою. І, звісно ж, всі ми, суто по-людськи, то варишували, спільно готуючи дослідницькі та наукові заходи, переборюючи побутові незгоди.

© І.М. КУЛАТОВА, О.Б. СУПРУНЕНКО, 2015

Крім того, більшість полтавських археологів на все життя запам'ятали яскраві, переповнені метафорами і блискучими порівняннями, а також завжди сповнені гумором розповіді старшого товариша, його дотепні бувальщини й анекдоти.

Отже, розглядаючи науково-дослідну та пам'яткоохоронну діяльність на Більському городищі одного із закладів — учасників програми вивчення всесвітньовідомого археологічного комплексу, ми не можемо не згадати й особистий внесок у ній, принаймні, як консультанта, Євгена Васильовича Черненка.

Вивчення і збереження Більського археологічного комплексу з 1993 р. стало одним з головних статутних завдань Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації [Про головні ..., 1993, с. 125; Кулатова, Супруненко 2014, с. 68]. Повертаючись більше ніж на 20 р. у минуле, маємо констатувати, що основним завданням Центру на той час було саме створення передумов для фундації історико-культурного археологічного заповідника у Більську [Перший рік ..., 1995, с. 229—230; Ірина Кулатова ..., 2012, с. 8]. З часом пріоритети роботи закладу змішувалися в бік пам'яткоохоронної діяльності та проведення науково-рятівних досліджень, проте завдання підготовки до створення заповідника залишалися незмінними. З 1997 р. у Центрі почав діяти науково-дослідний сектор «Більське городище», а з 1998 р. в його штаті з'явився науковий співробітник-наглядач пам'ятки А.І. Охріменко. Проте, вирішення «кадрових» питань на місці все ж не применшувало участі у цій роботі всього колективу науковців закладу, яких у той час налічувалося лише п'ять.

Діяльність з підготовки до створення заповідника розпочалася зі збору відомостей про

Прикраси жіночого головного убору з поховання кургану № 2/1994 р. Більського курганного некрополя «Б». Розкопки О.Б. Супруненка

наявні пам'ятки археології на території Більського городища, копіювання науково-звітної документації про вже проведені дослідження, створення наукових архіву та бібліотеки закладу, укладання бібліографічних описів [Бібліографія ..., 1996], насамкінець, фондів музейних експонатів. Ще влітку 1993 р. майбутні керівники Центру О.Б. Супруненко та І.М. Кулатова зустрілися в польових умовах з професором Б.А. Шрамком у Більську й обговорили напрямки науково-пошукової та організаційної роботи, що мала б бути здійснена у цьому плані. Подібні контакти відбувалися й з очільниками Українсько-Німецької археологічної експедиції ІА НАН України і Німецького науково-дослідного товариства — доктором історичних наук В.Ю. Мурзіним, професором Є.В. Черненком і професором Р. Ролле, які тільки-то розпочали свої наукові дослідження у Більську. Ці перші зустрічі заклали підвалини плідної та дієвої співпраці всіх археологів на початкових етапах становлення Центру і фундації заповідника.

У науковому плані підготовча робота розпочалася зі складання списку археологічних об'єктів Більського комплексу, перший варіант якого був підготовлений Б.А. Шрамком і опри-

люднений друком у 2-у числі наукового щорічника Центру «Полтавський археологічний збірник» [Перелік ..., 1994]. На нього спирався план проведення весняно-літніх (суцільних за характером) розвідкових обстежень території Великого укріплення й округи, який втілили у життя в 1994—1995 рр. І.М. Кулатова, С.П. Степанович, за участі І.М. Гавриленка, М.М. Дараган і О.М. Ткаченка [Степанович, 1995; Гавриленко, Ткаченко, 1995; Кулатова, 1996; Гавриленко, 2006].

Паралельно, в ключі виконання бюджетної програми з вивчення комплексу (1994—1995 рр.), були проведені науково-рятивні дослідження курганів Більського курганного некрополю «Б», які здійснив у 1994 р. О.Б. Супруненко разом з кандидатом історичних наук С.А. Скорим, за діяльної участі доктора історичних наук Є.В. Черненка [Мурзін, Ролле, Скорий, 1995, с. 79—85; Перший рік ..., 1995, с. 229; Супруненко, 2003, с. 123]. Крім того, Центром фінансувалися дослідження ділянок Східного укріплення Більського городища, які вів Б.А. Шрамко, а також селища скіфського часу біля с. Довжик, виконані старшим викладачем Полтавського державного педінституту П.Я. Гавришем [Другий рік ..., 1996, с. 4, 9].

По завершенні цих робіт отриманий попередній реєстр наявних археологічних об'єктів на території Великого укріплення у Більську, здійснений їх перший опис, картографування, визначена культурно-хронологічна належність [Кулатова, 1996]. Протягом наступних років ці дані цілеспрямовано доповнювалися і територіально розширювалися [Другий рік ..., 1996, с. 4, 6; Мурзін, Ролле, Супруненко, 1999, с. 50, 78—88; Левченко, Супруненко, 2000; Супруненко, 2001, с. 73—74, рис. 2; Рейда, 2001; Рейда, Гейко, 2012, с. 69; Приймак, Коротя, Шерстюк та ін., 2014].

Під час розкопок курганів вивчені найбільший насип № 1 некрополю «Б» у південній частині Великого укріплення, а також розташований поряд невеликий курган № 2 [Перший рік ..., 1995, с. 229; Кулатова, Супруненко, 1995а, с. 51—52]. Останні дали досить виразні матеріали щодо розуміння часу виникнення курганного могильника та його функціонування у IV ст. до н. е. Ці поховальні об'єкти містили аристократичне пограбоване і супутне останньому поховання чотирьох заможних осіб [Супруненко, 1996], супроводжуючись доволі виразними й унікальними

Жінка з поховання кургану № 2/1994 р. Більського курганного некрополя «Б». Граф. реконструкція за черепом С.О. Горбенка, рис. Г.В. Коваленко

для Більська знахідками, зокрема, золотими бляшками із зображенням голови Діоніса [Супруненко, 1995, с. 227, 228; Феномен ..., 2012а, с. 1, *фото*]. Досліджені поряд Українсько-Німецькою експедицією ще два кургани некрополя дали надзвичайно виразні свідчення наявності у складі похованих на могильнику вихідців із середовища скіфів-кочівників та надходження до Більська імпортованих античних прикрас і посуду [Мурзін, Ролле, 1995, с. 55; Мурзін, Скорий, 1995, с. 84—85]. Результати робіт були оперативно введені до наукового обігу завдяки розгорнутій програмі видавничої діяльності Центру. Крім того, полтавці домоглися створення графічної архітектурної реконструкції досліджених у 1994 р. насипів [Золотницький, 1996], а за антропологічними матеріалами з поховання кургану № 2/1994 р. кандидатом медичних наук С.А. Горбенком, який на той час працював у Центрі, здійснена графічна реконструкція за черепом зовнішнього вигляду однієї з жінок скіфської епохи [Горбенко, 2003, с. 3 обкл., 33].

Отримані знахідки з розвідкових обстежень [Кулатова, Супруненко, 1995, с. 57—64; Золотницька, 1998; Охріменко, 1999, с. 21—22] і розкопок курганів лягли в основу наукових фондів Центру [Соколова, Супруненко, 1997]. До речі, їх першим надходженням стала унікальна прикраса з ур. Сад у Більську — бляшка з виїмчастими емаллями від ланцюга до ритуального рогу першої третини I тис. н. е., вірогідно, пов'язана за своїм походженням з існуванням на Більській землі поселень пізньозарубинецького часу [Левченко, 1996; Кулатова, Супруненко, Терпиловський, 2005, с. 59, рис. 54]. Цікаво, що вона викуплена у приватної особи, що її знайшла, за особисті кошти співробітників закладу [Другий рік ..., 1996, с. 23]. Впродовж 1995—1996 рр. наукові фонди Центру почали активно поповнюватися як колекціями з польових досліджень, так і матеріалами, виявленими експедицією Полтавського педагогічного інституту, випадковими знахідками, в т. ч. з території Котелевщини та округи Більського городища [Соколова, 1999; Кулатова, 1999; Максименко, Супруненко, 1999; Філоненко, 2002 та ін.].

Польові дослідження на Більському курганному некрополі 1995 р. дозволили дослідити ще чотири кургани, а також поховання в ур. Марченки, матеріали яких введені до наукового обігу [Другий рік ..., 1996, с. 4; Кулатова, Супруненко, 2001; 2010, с. 150—161; Супруненко, 2006]. Зауважимо, що спроби продовження вивчення некрополя «Б» здійснювалися й у 1996 та 1999 рр., хоча вони завершилися дослідженнями тільки двох невеликих пограбованих курганів.

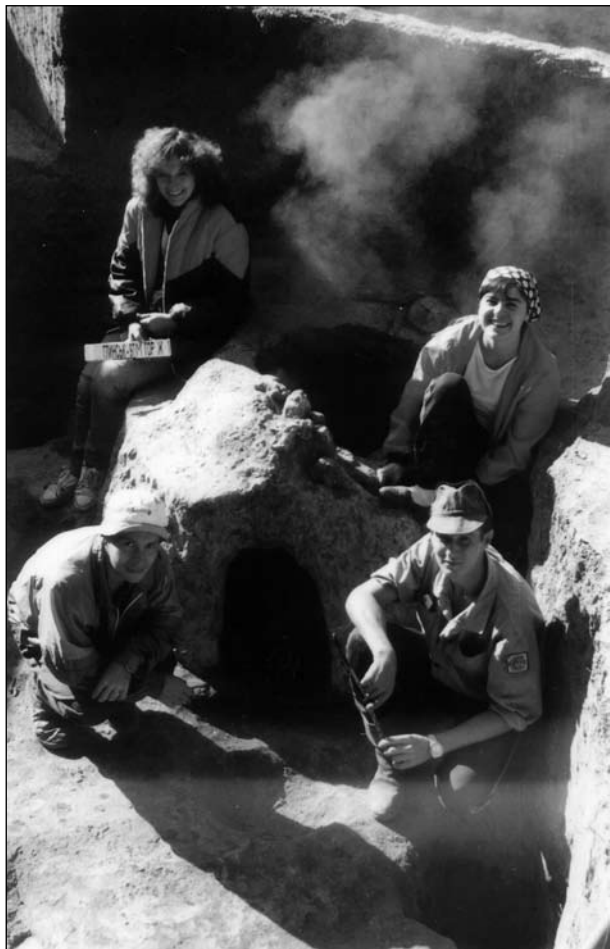
З нагоди 75-річчя професора Б.А. Шрамка — визначного дослідника Більського городища — Центром був підготовлений детальний біобібліографічний покажчик праць ученого [Борис Андрійович Шрамко ..., 1995; Буйнов, Супруненко, 1995], а також проведено урочисте

Перетин валу Великого укріплення Більського городища в ур. Лісовий Кут. Розкопки І.М. Кулатової та О.Б. Супруненка, 1996 р.

вшанування ювіляра у Полтаві. Поява науково-довідкового видання про дослідника Більського городища стимулювала з часом випуск у світ ще кількох робіт про вчених, які присвятили Більському городищу та його окрузі свої праці, відкриття й творчі зусилля [Супруненко 1996а; Малоперещепинське ..., 2013 та ін.].

На 1996 р. була запланована представницька Міжнародна наукова конференція у Більську. Ініціаторами її проведення виступили Центр разом із Інститутом археології НАН України, в т. ч. особисто В.Ю. Мурзін та С.В. Черненко. Активно готувалися до друку тези наукового форуму, вирішувалося коло принагідних організаційних питань. Проте економічні складнощі у країні, а потім заборона проведення будь-яких заходів, призвели до скасування такого наукового зібрання. Тому колективу Центру довелося докласти величезних зусиль з метою перетворення збірника тез і матеріалів у повноцінне наукове видання, яким стала оприлюднена друком в Полтаві збірка наукових праць «Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи» [1996, 408, II с.], що на тривалий час виступала своєрідною візитівкою полтавського археологічного осередку. І на сьогодні

Під час досліджень печі роменського житла на Малому Глинському городищі. Розкопки О.Б. Супруненка, 1997 р.

годні, через півтора десятиліття, вона є одною з найбільш вдалих колективних наукових праць про Більське городище, залишаючись конче потрібною дослідникам.

У цьому збірнику був вміщений і варіант проекту наукової концепції археологічного заповідника «Більське городище» [Наукова ..., 1996а], а в кінці 1996 р. її матеріали з'явилися окремим виданням у завершеному вигляді [Наукова ..., 1996], що було в цілому схвально сприйняте колегами і фахівцями-музеезнавцями.

Економічні складнощі 1996 р. все ж не стали на заваді здійсненню невеликих польових досліджень. Кошти для проведення науково-рятівних робіт були вишукані завдяки підприємствам газонафтовидобувного комплексу. Восени Центром виявлені рештки поселення пізньозарубинецького часу в ур. Озеро, де проведені перші невеликі розкопки [Супруненко, Терпиловський, 1999]. В ході цих робіт досліджені рештки напівзруйнованих житлової і господарської будівель. Результати вивчення колекції знахідок дозволили визначити їх належність до кола старожитностей типу Картамишевого 2 і Тернівки 2 [Супруненко, Терпиловський, 2000], таким чином, поширити на

Більськ зону розселення носіїв пізньозарубинецьких старожитностей у Дніпровському Лівобережжі [Терпиловський, 1998, с. 44].

Тоді ж проводилися науково-рятівні роботи з прокладання траншеї газоконденсатних комунікацій через масив валу і рову Великого укріплення Більського городища в ур. Лісовий Кут — безпосередньо поряд зі щойно виявленим Українсько-Німецькою експедицією селищем скіфського часу над Більським озером. Результати цих робіт дали наочний перетин укріплень [До таїн ..., 2005, с. 3; Супруненко, 2007, вкл. IX] і дозволили визначити три етапи зведення та реконструкції елементів його фортифікації. А в прокопаній археологічно траншеї перетину був влаштований своєрідний колектор комунікацій, що на майбутнє дозволяв не руйнувати вали під час прокладання труб. Насип валу над місцем розкопок було відтворено у первинному вигляді.

Принагідні розвідки в ході зазначених вище робіт дозволили визначитися з територією пізньозарубинецького поселення на лівому березі Більського озера, зібрати на Західному укріпленні матеріали пізньозарубинецької і черняхівської культур [Кулатова, 2001, с. 121], окремі салтівські [Супруненко, 1999, с. 77] знахідки, виявити рештки землянок селітроварів та відкрити кілька черняхівських селищ [Рейда, 2001, с. 106—108]. Останні вже з часом стали об'єктами досліджень колег.

У 1996 р. науковці Центру неодноразово відвідували Розриту Могилу — величезний майдан унікального стану збереженості з тривалою історією вивчення. Огляд й обміри цієї пам'ятки дозволили архітектору Центру Т.В. Менчинській (Варвянській) створити не тільки проект музеєфікації комплексу, а й підготувати разом з О.Б. Супруненком наразі знану науковим загалом брошуру про пам'ятку селітроварницького виробництва [Варвянська, Супруненко, 1996]. Внаслідок обстежень установлено, що майдан був влаштований польськими селітроварами на початку XVII ст. на місці величезного царського рівня (близько 15 м заввишки) кургану скіфського часу, що вже у Новий час використовувався під армійський склад. Ці ж роботи дозволили визначитися з місцезнаходженням насипів курганів, котрі досліджував І.А. Зарецький у 1888—1889 рр. [Малоперещепинське ..., 2013, с. 34], знайти в лісі між Деревками і Лихачівкою славнозвісний курган — Вітову Могилу [Наукова ..., 1996, с. 23—24] тощо.

У польових сезонах 1997—1999 рр. увага науковців Центру була зосереджена на рідкісній збереженості комплексу старожитностей слов'яно-руської доби в с. Глинському Зінківського району, розташованому у південній окрузі Більського городища. Припинення фінансування дослідницьких робіт, пошук власних засобів для ведення розвідок і розкопок, економічні умови

Науково-рятивні дослідження на поселенні в ур. Холодівщина І. Листопад... Розкопки І.М. Кулатової, 2001 р.

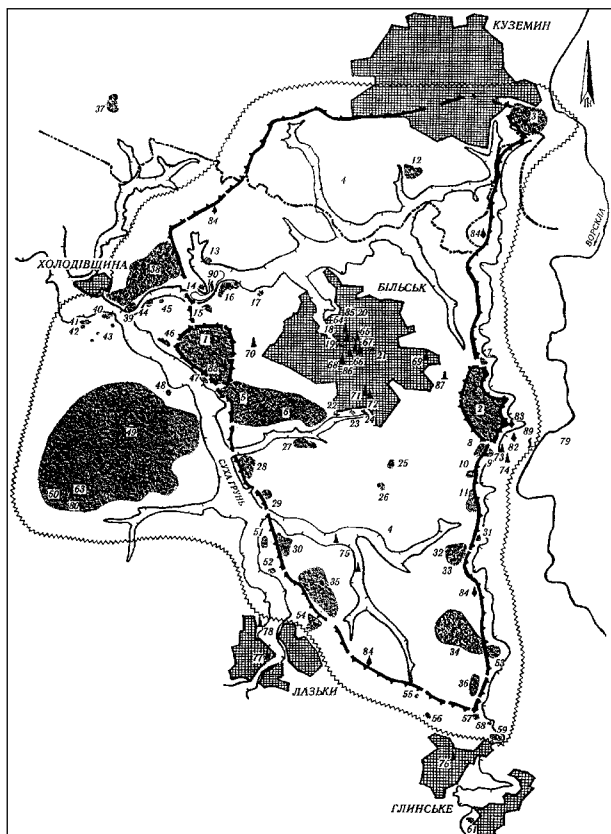
не сприяли розгортанню більш-менш значних за масштабами польових наукових студій. Отже, невеликі дослідницькі роботи у Глинську мали на меті встановлення меж території і складу комплексу, зняття планів його укріплень та курганного некрополю, дослідження кількох поховань [Кулатова, Гейко, Золотницька та ін., 1998; Золотницька, Супруненко, 1999; Журавльов, 1999]. У цих роботах, окрім співробітників Центру, брали участь московські, київські та сумські археологи, зокрема А.М. Обломський, О.М. Кухарська, О.П. Журавльов, В.В. Приймак, Є.М. Осадчий та ін. Паралельно проводилися розвідки в окрузі Глинського археологічного комплексу, внаслідок чого отримана інформація про півтора десятки археологічних пам'яток від доби бронзового віку до епохи розвинутого середньовіччя [Мироненко, 1998, с. 113—114]. Крім того, обстеженнями була охоплена й південна частина Великого Більського городища та його округа, що сприяло появі відомостей про чимало старожитностей як скіфської, так і ранньосередньовічної епох [Перелік ..., 2001, с. 4—5; Рейда, 2001, с. 108; Гейко, 2008, с. 230—236].

У 1998—1999 рр., разом з цими роботами, А.В. Гейком проводилися невеликі розкопки на селищі скіфського часу в ур. Гуринівщина, що здійснюється на краю мису над Глинським археологічним комплексом та його курганним некрополем. Внаслідок цих робіт отримані на сьогодні добре відомості дані про селище VI—V ст. до н. е. та знахідки з нього [Гейко, 1999; 2002, с. 133—134; 2008]. Пам'ятка є виразною складовою округи Більського археологічного комплексу. Розвідками охоплено і правобережну надзаплаву Ворскли вздовж валу Великого укріплення, що дозволило виявити ще кілька поселень скіфського часу, а саме — рештки селищ Валахи 1 та 2, деякі неолітичні місцезнаходження у заплаві, слов'янські селища тощо [Супруненко, 2001, с. 74—75; Перелік ..., 2001, с. 4—5; Гавриленко, 2006].

Улітку 1999 р. спільними зусиллями колег і полтавців було підготовлене наразі єдине науково-популярне видання про унікальний археологічний комплекс — брошуру «Більське городище», що побачила світ у видавництві Центру «Археологія» [Мурзін, Ролле, Супруненко, 1999]. В цьому ілюстрованому виданні відкритися не тільки історіографічні матеріали та описи пам'ятки, а й побачили світ результати нових розкопок, обстежень київських, харківських, гамбурзьких і полтавських дослідників останніх років.

Того ж літа у Глинському в польових умовах Центром проведено наукову конференцію, присвячену 600-річчю «битви народів» на Ворсклі 1399 р. [П'ятий рік ..., 1999, с. 7—9]. В останній у двобій зійшлися українсько-литовське військо Великого князя Вітовта та полчища золотоординців під проводом Єдигея і Тимур-Кутлука. Як на думку ряду дослідників, ця баталія відбувалася на луках і передступових ділянках між Деревками і Лихачівкою, навпроти Більського археологічного комплексу та Глинського городища. Матеріали конференції кілька років підряд публікувалися Центром у випусках наукового журналу «Археологічний літопис Лівобережної України» [2000, № 1—2, с. 121—125; 2002, № 1, с. 207—220; № 2/2002—№ 1/2003, с. 178—186].

Розвідкові обстеження з метою влаштування майданчиків газовишуквальних свердловин навесні 1999 р. дозволили О.Б. Супруненку виявити рештки найдавнішого у західній округі Більського городища курганного некрополю скіфського часу в ур. Перемірки, що знаходився на лівобережному мису Більського струмка над його місцем впадіння у Суху Грунь, край валів Західного укріплення [Кулатова, Супруненко, 2002, с. 52—53]. З 5-ти помітних розораних курганів могильника в зону майбутніх газовидобувних робіт потрапив найбільший з них — № 1, який і був досліджений експедицією Центру у жовтні 1999 р. [Кулатова, Супруненко, 2002а, с. 155]. Його розкопки дозволили вияви-

Картосхема археологічної охоронюваної території «Більське городище». 2001 р.

ти рештки архаїчного пограбованого парного поховання кінця VIII — початку VII ст. до н. е., що належало заможному вершнику і залежній від нього особі [Кулатова, Супруненко, 2010, с. 10—25], а дослідження грабіжницьких ходів у кургані — скласти уявлення про час й етапність пограбування більських курганних некрополів [Супруненко, 2000, с. 87—89; 2012, с. 83].

Восени 1999 р. виникли передумови для продовження досліджень пізньозарубинецького поселення в ур. Озеро у Більську, зумовлені прокладанням траншей під влаштування газоконденсатопроводів від сусідніх свердловин. Роботи продовжувалися і в наступному 2000 р., що призвело до виявлення решток ще одного житлового об'єкту, близько десятка господарських та ін. ям, слідів заселеності цієї місцини за скіфського, пізньоримського і козацького часів. Наслідком цих науково-рятивних робіт стала поява в світ не тільки кількох публікацій [Супруненко, Терпиловський, 1999; Кулатова, Супруненко, 2001a], а й окремого дослідження про старожитності пізньозарубинецького часу на Полтавщині [Кулатова, Супруненко, Терпиловський, 2005], значна частина якого пізніше використана в загальноючій колективній монографічній праці щодо подібних пам'яток на теренах всього Дніпровського Лісостепового Лівобережжя і півдня Російської Федерації [Поздnezарубинецькие ..., 2010, с. 54—66].

Унаслідок розвідкових робіт 1999—2000 рр. обстежувалися рештки так званого Південно-

го валу Більського городища, картографована на той час уся збережена його протяжність, а також запропонована гіпотеза про появу цієї споруди за козацької епохи [Супруненко, 2001, с. 72—73, 76]. На сьогодні це припущення поки що не отримало ні дослідницьких спростувань, ні підтверджень через відсутність наступних польових робіт.

У 1999 р. Центром, за умовами Міністерства культури України, підготовлений перелік найважливіших археологічних об'єктів Полтавської області з метою їх включення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. До нього увійшли комплекс території та округи Більського городища, Глинське городище і майдан Розрита Могила [Опублікований ..., 2001, с. 8—9].

2000 р. співробітники Центру доклали чимало зусиль для підготовки рішення Полтавської обласної ради щодо створення першої в Україні охоронюваної археологічної території у Більську та в його окрузі [Більське ..., 2001, с. 3], укладання списку її пам'яток і відповідних картографічних матеріалів [Перелік ..., 2001], навіть картографування окремих знахідок [Кулатова, Луговий, 2003; Супруненко, Мироненко, Приймак, 2004, с. 14.] Таке рішення, не дивлячись на бюрократичні перепони, було прийняте на початку 2001 р. [Більське ..., 2001, с. 3—8] і діє до нашого часу, виступаючи одним із дієвих засобів гарантії збереження об'єктів археологічної культурної спадщини у межах території та округи комплексу.

Влітку 2000 р. проведені невеликі науково-рятивні дослідницькі роботи на різночасовому й багатошаровому поселенні в ур. Рубіжне між Котельвою і Більском, де на лівому березі Ворскли вивчалася ділянка напівзруйнованих культурних нашарувань з матеріалами епохи ранньої та пізньої бронзи, а також кілька господарських ям скіфського часу [Шерстюк, 2005; 2006].

У кінці 2000 р. групою археологів Центру було обстежене Котелевське городище-сховище скіфського часу [Супруненко, Кулатова, Охріменко, 2001]. Знятий план комплексу, здійснені зачистки і перетин його укріплень. А внаслідок невеликих досліджень у північно-західній частині пам'ятки відкриті залишки збережених культурних нашарувань пізньоскіфської доби (до речі, вперше на території Полтавщини). Це дозволило датувати рештки виявленого поселення I ст. до н. е. — першою половиною I ст. н. е. [Супруненко, 2002a, с. 251—256; Кулатова, Супруненко, Терпиловський, 2005, с. 8—14].

З пізньої осені 2000 і до початку 2003 рр. дослідницькі роботи фахівців Центру у Більську були зосереджені на вивченні решток курганного некрополя в ур. Перещешине I, розташованого у безпосередній близькості від Більської установки комплексної переробки газу (УКПГ) ГПУ «Полтавагазвидобування». Прокладання численних газових шлейфів та влаштування

кількох вишукувальних свердловин дозволили дослідити більше двох десятків поховань, частина насипів над якими вже була знищена багаторічною оранкою й існуванням промислу. Вдалося повною мірою вивчити й кілька насипів збережених, переважно невеликих курганів, три з яких дали взірцеві для більських поховальних старожитностей комплекси, в т. ч. непограбованих захоронень кінця V — IV ст. до н. е. [Артем'єв, 2002, с. 60—63; Кулатова, 2003а; Кулатова, Супруненко, 2004; 2009; 2010, с. 107—135]. З-поміж них є суто рядові поховання, захоронення у підбої, перекриті накатниками камери аристократичних курганів з дромосами-входами, ґрунтовий могильник у міжкурганному просторі [Кулатова, Супруненко, 2001а; 2003; Супруненко, Кулатова, 2001б; 2006; 2008; Супруненко, 2002б; 2003а]. У трьох захороненнях містилися унікальні для Більських некрополів знахідки античних майстрів — золотий перстень-печатка [Скарби ..., 2002; Супруненко, 2002; 2002б], дзеркало пелопонеського типу, фінікійські поліхромні арибали [Кулатова, Супруненко, 2003, с. 30—59; 2003а, с. 2, 3 с. обкл.; Супруненко, 2007, вкл. IX-x], уламок біметалевого псалія із зооморфним завершенням, вкритого сріблом [Кулатова, 2003, с. 1 обкл., 234], чимало дрібних прикрас із золота, скла, склопасти, мушлів моллюсків, рештки текстильних і шкіряних виробів [Маєвська, 2006] тощо. Навесні 2001 р. досліджено також кілька зруйнованих захоронень на захід від УКПГ [Кулатова, Супруненко, 2006]. Ці комплекси знайшли відображення в опублікованому монографічному дослідженні, присвяченому вивченню Перещепинського курганного некрополя [Кулатова, Супруненко, 2010, с. 26—149], а супроводжуючі їх речові знахідки стали окрасою фондової колекції ІКЗ «Більськ» і збірки історичних дорогоцінностей Полтавського краєзнавчого музею. З матеріалами досліджень ознайомилися чимало українських колег і вчених інших країн (напр.: [Артем'єв, Браунд, 2002]). Останній раз дослідники Центру здійснювали науково-рятувні роботи на некрополі в ур. Перещепине навесні 2006 р., коли вивчали напівзруйноване поховання на південний схід від УКПГ. Тоді ж проведені розвідки у південній окрузі комплексу, що дозволило виявити два поселення пізньоскіфського часу [Супруненко, Кулатова, Тимошук, 2007].

Навесні 2001 р. Центр був змушений втрутитися у несанкціонований процес прокладання траншеї через селище в ур. Лісовий Кут, внаслідок чого виявилися пошкодженими близько 10 господарських ям скіфського часу [Кулатова, 2008а]. У частині з них виявлені надзвичайно цікаві знахідки, в т. ч. виразні антропологічні матеріали [Артем'єв, 2003, с. 336—338]. В одній з ям на поселенні знайдений унікальний для скіфських старожитностей Східної Європи комплекс місцевого й античного тарного посу-

З німецькими колегами під час розкопок курганного некрополя в ур. Перещепине. 2002 р. Зліва наліво: автори, В. Херц та Р. Ролле

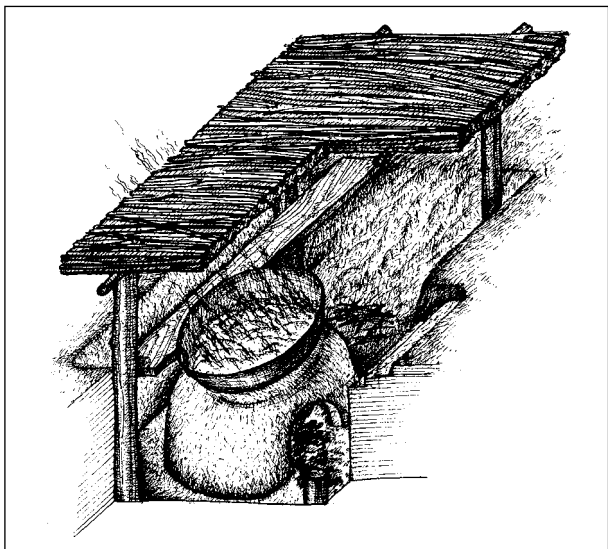
ду, що став приводом до появи у світ кількох досліджень [Гейко, 2002а; 2013, с. 43—45]. До речі, публікація ще однієї корчаги з цієї схованки, зібраної за кілька років з фрагментів зі вторинним випалом, нещодавно здійснена В.В. Шерстюком [Шерстюк 2014].

Восени—взимку 2001 р. подібний стан справ з прокладанням несанкціонованої траншеї шлейфу до свердловини в ур. Холодівщина призвів до проведення науково-рятувних робіт на селищі Холодівщина-1. В їх ході вздовж траншеї було вивчено рештки більше 10 господарських споруд (ям, погребу), рештки жертovníка та котлован господарської будівлі скіфського часу [Горбаненко, 2002; Кулатова, Гейко, Супруненко, 2003; Журавльов, 2003; Супруненко, 2007, кол. вкл. VIII]. Виявлені та обстежені рештки кількох поселень і місцезнаходжень, в т. ч. селища Холодівщина-2. На останньому будівельниками до приїзду археологів знищені рештки залізоборного горну скіфської епохи.

У ході цих та ін. робіт 2003—2005 рр. в окрузі Більського городища здійснювалися заходи археологічного нагляду за прокладанням шлейфів, влаштуванням майданчиків газонафтових вишукувальних свердловин тощо, що було засвідчене наданням відповідних висновків.

Упродовж цього часу колектив Центру долучався до підготовки документації про створення історико-археологічного заповідника у Більську, формування його колективу, а зі створенням закладу — передав йому наявні археологічні, нумізматичні та етнографічні колекції фондів у складі понад 8000 предметів [Філоненко, 2012, с. 94]. У наступні роки фахівці Центру традиційно сприяли їх поповненню, передаючи до заповідника всі матеріали, виявлені під час досліджень у Більську і на прилеглій території Диканського, Зінківського і Котелевського р-нів Полтавської обл.

А зі створенням Історико-культурного заповідника «Більськ» останній взяв на себе проведення невеликих за обсягами науково-рятувних досліджень і розвідок в окрузі, залучаючи до цих робіт і власних заходів науковців Цент-

Селітряна варниця третьої чверті XVII ст. на поселенні в ур. Поле 2-ї бригади. Розкопки 2009 р. Реконструкція Т.В. Менчинської

ру [Приймак, Коротя, Шерстюк та ін., 2014; Коротя, Кравченко, Приймак та ін., 2014].

Варто відзначити, що суто наукова та популяризаторська кампанія, пов'язана з Більським городищем, забезпечувалася численними публікаціями у періодичному науковому виданні Центру — журналі «Археологічний літопис Лівобережної України». У випусках журналу за 1999—2009 рр. побачили світ понад 70 статей, публікацій та інформацій стосовно проблематики Більського городища і пам'яток його округи [АЛЛУ, 2001; Наукові ..., 2007, с. 102—147].

Тематика досліджень Більського городища була на вістрі уваги учасників дванадцяти обласних, регіональних і всеукраїнських науково-практичних семінарів «Охорона та дослідження пам'яток археології», які організовувалися й проводилися полтавськими археологами переважно за ініціативи Центру (Полтава, 1988, 1989, 1999, 2011, 2013; Лубни, 1990; Комсомольськ, 2001, 2005, 2007, 2009, 2012; Полтава — Котельва — Більськ, 2006; Миргород, 2008). У матеріалах цих семінарів, виданих окремими виданнями чи в номерах наукового журналу «Археологічний літопис Лівобережної України», вміщено чимало публікацій, присвячених вивченню старожитностей Більського городища й округи комплексу.

Центром, разом з ІКЗ «Більськ», також проведена Міжнародна наукова конференція, присвячена 100-річчю від початку археологічних досліджень на Більському городищі [Супруненко, Скорий, Приймак, 2007]. Робота її проходила у Котельві і Більську 7—9 червня 2006 р. та об'єднала 40 дослідників з 10 міст України, Польщі та Росії [Супруненко, Скорий, Приймак, 2006]. Матеріали цієї конференції у вигляді статей і публікацій склали два випуски журналу «Археологічний літопис Лівобережної

України» за 2006 р., виданих Центром [АЛЛУ, 2006, № 1—2].

До речі, 7-й регіональний науково-практичний семінар «Охорона та дослідження пам'яток археології» наприкінці 2006 р. також був проведений Центром й ІКЗ «Більськ» у Полтаві, Котельві та Більську [Охорона ..., 2006], а його учасники взяли безпосередню участь у грудневих науково-рятивних дослідженнях решток курганів поряд з валами Західного укріплення Більського городища в ур. Перемірки [Кулатова, Супруненко, 2010, с. 174—175].

Восени 2006 р. у південно-східній окрузі Більського городища науковцями Центру В.В. Шерстюком, Ю.О. Пуголовком та ін. проводилися науково-рятивні роботи на стихійно влаштованому кар'єрі у межах поселення ранньослов'янського часу і роменської культури Глинське-4 (Зіньківський р-н). У ході цих робіт вивчені рештки чотирьох житлово-господарських об'єктів та кілька ям пеньківської і роменської культур, отримана виразна колекція старожитностей зазначених епох [Шерстюк, 2007]. Матеріали поселення виступають досить важливими для розуміння процесів розселення слов'ян — носіїв пеньківської культури у басейні Ворскли, а, разом із тим, проливають світло на освоєння роменським населенням округи Глинського археологічного комплексу [Приймак, 2012, с. 74—76].

Науково-рятивні дослідження в зонах спорудження пошукових нафтогазоконденатних свердловин у західній частині Великого укріплення Більського городища і поза його межами призвели до проведення у 2008—2010 рр. порівняно значних за масштабами науково-рятивних археологічних досліджень в ур. Поле 2-ї бригади [Супруненко, Скорий, Пуголовок, 2010; Супруненко, Шерстюк, Пуголовок, 2010a]. Їх за несприятливих осінньо-зимових умов кінця 2008 — початку 2010 рр. здійснила спільна експедиція ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАН України, Центру та ІКЗ «Більськ» під керівництвом одного з авторів. Вивчалася площа поселення пізньоскіфського часу (1800 м²), де виявлено більше 50 об'єктів житлово-господарського, господарського і поховального характеру. З-поміж останніх було чимало доволі виразних, що супроводжувалися цікавими знахідками, зокрема, яма з ритуальними хлібцями-«пиріжками» IV ст. до н. е., кілька поховань [Супруненко, 2014].

Найзначнішим наслідком цих розкопок стало відкриття решток селітроварницького стану третьої чверті XVII ст. над Більським озером, що складався з кількох печей, залишків житла і групи господарських об'єктів. Результати їх досліджень лягли в основу ряду статей і виданого Центром відомого монографічного дослідження [Супруненко, Шерстюк, Пуголовок, 2009; Супруненко, Пуголовок, Шерстюк, 2010; Супруненко, Шерстюк, 2011].

Учасники наукової конференції, присвяченої 100-річчю від початку археологічних досліджень на Більському городищі. Котельва, 2006 р.

2011 р. Центром відновлене проведення науково-рятивних досліджень у південній околиці Більського археологічного комплексу — на посаді пам'ятки національного значення — Глинського городища. Тут, в ур. Леваднюкова гора Ю.О. Пуголюком з року в рік проводяться невеликі рятивні роботи на зруйнованій прокладанню дороги ще в 1970-х рр. ділянці селища післямонгольської епохи [Пуголюк, 2012; 2012а], де вивчено чимало житлово-господарських об'єктів та ям давньоруського і післямонгольського часу, а також сліди ординського погрому кінця XIV ст. [Пуголюк, 2013; 2014; Котенко, Пуголюк, 2013].

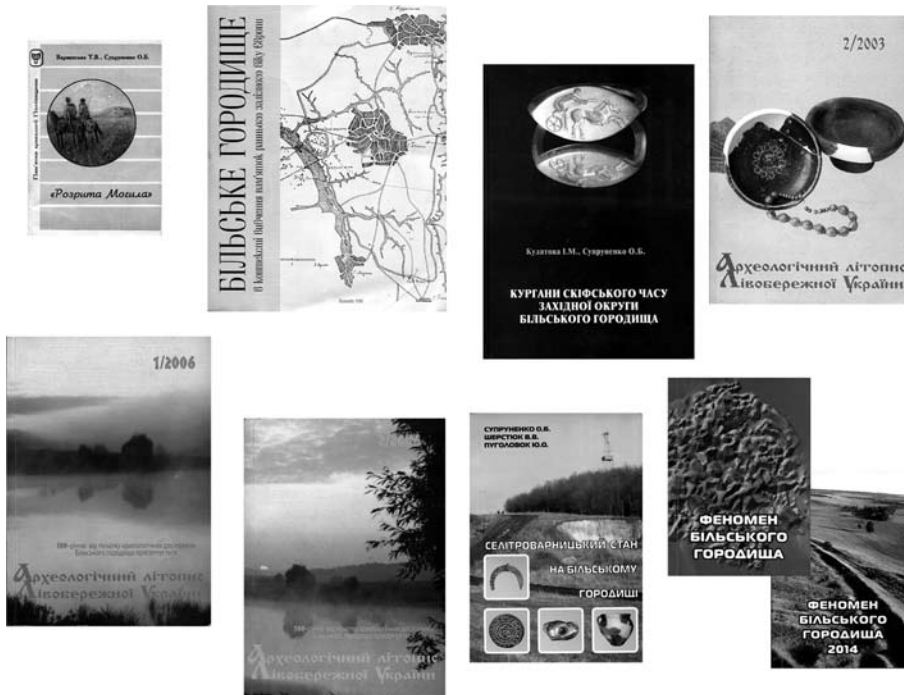
Зауважимо також, що Центр виступив ініціатором видання шести буклетів, настільного календаря [Історична ..., 2003], матеріали яких були присвячені популяризації пам'яток та речових знахідок з Більського городища і його околиць. Перші з них мали суто науково-презентаційний і пам'яткоохоронний характер [Більське ..., 1996; Пам'ятки ..., 1996], один — надавав перелік складових і позначав межі охоронюваної археологічної території «Більське городище» [Охоронювана ..., 2001], останні — пропагували дослідницькі й пам'яткоохоронні здобутки у спільній діяльності археологів та заповідника [До таїн ..., 2005; Більське ..., 2007; Феномен ..., 2012а]. Наразі побачив світ черговий буклет, присвячений вивченню старожитностей Глинського археологічного комплексу [Глинський ..., 2014].

В останні роки науковці Центру продовжують плідну співпрацю із заповідником у контексті вивчення і збереження унікального археологічного комплексу. Ця робота має здебільшого

пам'яткоохоронну направленість [Грина Кулатова ..., 2012; Кулатова, 2012]. З іншого боку вона полягає у проведенні науково-рятивних досліджень на території та в околиці Більська [Супруненко, 2013; 2014; 2014а; Кулатова, 2013], спільній підготовці наукових заходів, видань, поповненні археологічних збірок [Супруненко, Тітков, 2012; Феномен ..., 2012; Кулатова, 2013; Кулатова, Супруненко, 2013; Супруненко, 2014].

Так, Центром разом із ІКЗ «Більськ» проведена перша всеукраїнська наукова конференція «Феномен Більського городища: дослідження, збереження та популяризація найбільшої в Європі пам'ятки раннього залізного віку», що відбулася у селищі Котельві і с. Більську Котельвського р-ну Полтавської обл. 22—23 червня 2012 р. У її роботі взяли участь 30 археологів з Києва, Лубен, Полтави, Сум, Харкова, Черкас, музейники Полтавської, Сумської і Харківської обл., представники масмедіа, краєзнавці. Конференція мала на меті підвести підсумки проведених за останнє десятиліття науково-рятивних досліджень комплексу, розглянути назрілі проблеми його вивчення, збереження й охорони, привернути увагу громадськості до цих питань, розбудови інфраструктури туристичних об'єктів, розробити перелік невідкладних заходів у ключі розвитку Історико-культурного заповідника [Кулатова, Скорий, Супруненко, 2012; 2012а]. До початку форуму побачили світ випуск збірника наукових праць і матеріалів конференції [Феномен ..., 2012], новий буклет про Більський археологічний комплекс [Феномен ..., 2012а].

У 2012—2013 рр. проведена експертиза шести проектів відведення земель для ІКЗ «Біль-

Наукові видання Центру, присвячені проблематиці Більського городища. 1995—2014 рр.

ськ», в ході чого уточнені площі, відкориговані межі в натурі археологічних об'єктів у складі комплексу, майдану Розритої Могили та Глинського городища, його посаду і курганного некрополя. На вимогу Департаменту культурної спадщини та культурних цінностей Міністерства культури України Центром здійснена експертиза цих проектів, а проектантам і замовникам надані відповідні консультації. В роботах з цього приводу була задіяна більшість наукових співробітників Центру.

Упродовж 2012—2013 рр. проводилася цілеспрямована наукова робота, зокрема, підготовка розділу теми (держ. реєст. № 0112U001423) «Кочовики раннього залізного віку та їх сусіди на півдні Східної Європи», що виконується ІА НАН України разом із Центром під керівництвом професора С.А. Скорого, а саме — «Селища скіфського часу в системі Більського археологічного комплексу пам'яток». Директором Центру І.М. Кулатовою, разом із провідним науковим співробітником О.Б. Супруненьком, підготовлені описи результатів розкопок поселень скіфського часу, здійснених на території та в окрузі Більського городища у 2001—2010 рр., а також попередньо опрацьовані матеріали селищ в ур. Лісовий Кут, Холодівщина-1 та ур. Поле 2-ї бригади у північно-західній частині й окрузі археологічного комплексу. Розпочата підготовка відповідних статей для «Зводу пам'яток історії та культури України. Полтавська область» у випусках по Котелевському і Зіньківському р-нах.

Проблеми вивчення захворювань стародавнього населення скіфського часу й епохи розвинутого середньовіччя території та округи Більського городища знайшли відображення у

захищеному на початку 2013 р. дисертаційному дослідженні антрополога Центру А.В. Артем'єва [Артем'єв, 2012; Артем'єв, 2013], а також нещодавно виданих за його участю монографії [Каськова, Зайцев, Артем'єв, 2013]. Опрацювання одонтологічних колекцій з некрополів Більського городища [Артем'єв, 2003; 2012] дало можливість йому отримати патент на корисну модель наукової діяльності за темою «Спосіб вивчення назубних відкладень» (№ 81544 UA, МПК (2013,01), А61С 9/00) і три свідоцтва на реєстрацію авторських прав (№ 44677 від 11.07.2012; № 45343 від 27.08.2012; № 52023 від 04.11.2013) за антрополого-одонтологічною проблематикою вивчення захворювань представників стародавнього населення. Питання історії селітроварництва у Більську розглядалися у публікаціях ще одного науковця закладу — В.В. Шерстюка [Супруненько, Шерстюк, 2011; Шерстюк, 2013].

Навіть в економічно «складний» 2013 р. розвідзагоном археологічної експедиції Центру у складі авторів, К.М. Мироненка і В.В. Шерстюка проведені обстеження пам'яток археології на території південної частини Більського археологічного комплексу і с. Глинське Зіньківського р-ну, з метою підготовки облікової документації та матеріалів для «Зводу».

Отже, провідна за направленістю тематика Більського городища та вивчення пам'яток археології його округи різних епох залишається і наразі на вістрі уваги колективу Полтавського Центру археології. Її результати об'єктивно відображає долучений до статті далеко не повний список наукових праць і публікацій, частина з яких випущена в світ полтавським видавничим центром «Археологія» наукового і пам'яткоохоронного археологічного закладу у Полтаві.

- АЛЛУ*. — 2006. — № 1 (19): 100-річчю від початку археологічних досліджень Більського городища присвячується. — 128 с., 3 вкл.
- АЛЛУ*. — 2006. — № 2 (20): 100-річчю від початку археологічних досліджень Більського городища присвячується. — 126 с.
- Артемьев А.* Застывшие моменты жизни // Дент-арт. — Полтава, 2002. — № 2. — С. 59—65.
- Артемьев А.В.* Изучение антропологических коллекций из раскопок курганов скифского времени у Бельска // *АВУ* 2001 — 2002 pp. — К., 2003. — Вып. 5. — С. 335 — 339.
- Артемьев А.В.* Заболевания зубов населения Бельского городища скифского времени // *Феномен Більського городища: збереження, дослідження та популяризація найбільшої в Європі пам'ятки доби раннього залізного віку*: Зб. наук. праць та матеріалів наук. конф. — К., 2012. — С. 54—62.
- Артем'єв А.В.* Еволюційні особливості розвитку захворювань на карієс зубів у людини (за епохи енеоліту—середньовіччя): Автореф. дис. ... канд. мед. наук. — Полтава, 2013. — 16 с.
- Артем'єв А.В., Брауд Д.* Вчені Великобританії на Більському городищі та в Полтаві // *АЛЛУ*. — 2002. — № 1 (11). — С. 178.
- Археологічні дослідження Більського городища — 2013*. — Київ; Котельва, 2014. — 124 с.
- «Археологічний літопис Лівобережної України»: Показчик змісту наукового журналу за 1997—2001 pp.* — Полтава, 2001. — 22 с.
- Бібліографія основних видань з проблематики вивчення пам'яток території та округи Більського городища скіфської доби // Наукова концепція археологічного заповідника «Більське городище скіфського часу»:* Наукова концепція, довідкові матеріали, проекти. — Полтава, 1996. — С. 53—56.
- Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи*. — Полтава, 1996. — 408 с.
- Більське городище — найбільша охоронювана археологічна територія Лівобережної України [Рішення Полтавської обласної ради про організацію охоронюваної археологічної території «Більське городище» від 15 лютого 2001 р.] // АЛЛУ*. — 2001. — № 2 (10). — С. 3—8.
- Більське городище скіфського часу VII—III ст. до н. е.:* Буклет. — Полтава, 1996. — 8 с.
- Більське городище — перлина старожитностей Полтавщини:* Буклет. — Полтава, 2007. — 6 с.
- Борис Андрійович Шрамко:* Біобібліографічний показчик. — Полтава, 1995. — 64 с.
- Буйнов Ю.В., Супруненко О.Б.* Борис Андрійович Шрамко — археолог, педагог, громадянин // *Борис Андрійович Шрамко:* біобібліографічний показчик. — Полтава, 1995. — С. 5—10.
- Варвянська Т.В., Супруненко О.Б.* «Розрита Могила». — Полтава, 1996. — 48 с.
- Гавриленко І.М.* Неолітична стоянка Млинки-1 в окрузі Більського городища // *АЛЛУ*. — 2006. — № 1 (19). — С. 100—114.
- Гавриленко І.М., Ткаченко О.М.* Розвідка у Середньому Поворсклі [1994 р.] // *ПАЗ*. — Полтава, 1995. — Ч. 3. — С. 93—95.
- Гейко А.В.* Археологічні розкопки на селищі скіфського часу біля села Глинське у Поворсклі // *АЛЛУ*. — 1999. — № 2 (6). — С. 24—26.
- Гейко А.В.* Дещо про кераміку Глинського городища // *Український керамологічний журнал*. — Опішне, 2002. — № 2. — С. 133—135.
- Гейко А.В.* Набір тарного посуду скіфської доби з Більського городища // *АЛЛУ*. — 2002а. — № 1 (11). — С. 3—4 обкл.
- Гейко А.* Підсумки археологічних досліджень пам'яток скіфського часу в південній окрузі Більського городища // *Полтавський краєзнавчий музей: Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток*. — Полтава, 2008. — Вып. IV, кн. 1. — С. 230—238.
- Гейко А.В.* Ремонт глиняного посуду: історія, традиції, звичаї. — Полтава, 2013. — 176 с.
- Глинський археологічний комплекс: середньовічна перлина Полтавщини:* Буклет. — Полтава, 2014. — 8 с.
- Горбаненко С.А.* Зернотерка з округи Більського городища скіфського часу // *АЛЛУ*. — 2002. — № 1 (9). — С. 78—80.
- Горбенко С.О.* Краніометричне дослідження та графічна реконструкція за черепом жінки з поховання скіфського часу Більського курганного некрополю «Б» // *АЛЛУ*. — 2002. — № 2 (12) / — 2003. — № 1 (13). — С. 33, 214—218, 3 с. обкл.
- До тайн прадавнього міста. Більське городище — перлина старожитностей Полтавщини:* Буклет. — Полтава, 2005. — 6 с.
- Другий рік роботи Центру охорони та досліджень пам'яток археології:* Звіт за 1995 рік. — Полтава, 1996. — 40 с.
- Журавльов О.П.* Остеологічні матеріали з Глинського городища на Ворсклі // *АЛЛУ*. — 1999. — № 1 (5). — С. 44—46.
- Журавльов О.П.* Археозоологічні матеріали з поселення скіфського часу в урочищі Холодівщина поблизу Більського городища // *АЛЛУ*. — 2003. — № 2 (14). — С. 119—123.
- Золотницька Т.М.* Знахідка монети Менглі-Гірея на Скороборі // *АЛЛУ*. — 1998. — № 1—2 (3—4). — С. 126.
- Золотницька Т.М., Супруненко О.Б.* Глинський курганний некрополь // *ПАЗ*. — 1999. — Полтава, 1999. — С. 188—211.
- Золотницький Б.І.* Первісний вигляд курганів Більського курганного некрополя «Б» (варіант реконструкції) // *Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи*. — Полтава, 1996. — С. 172—178.
- Ірина Кулатова* — археолог та пам'яткоохоронець: біобібліографічний показчик. — К., 2012. — 80, XII с.
- Історична точка опори:* Календар-2003. — Полтава, 2003. — 24, 3 с.
- Касьянова Л.Ф., Зайцев А.В., Артемьев А.В.* Эволюционные особенности развития кариеса у человека. — К., 2014. — 80 с.
- Коротя О.В., Кравченко О.В., Приймак В.В. та ін.* Дослідження округи Більського городища в 2013 р. // *Археологічні дослідження Більського городища — 2013*. — Київ; Котельва, 2014. — С. 83—93.
- Котенко В.В., Пуголовок Ю.О.* З досвіду проведення науково-рятивних досліджень Глинського археологічного комплексу // *СЛП* — 2013. — Київ; Полтава, 2013. — С. 120—125.
- Кулатова І.М.* Археологічні пам'ятки території та найближчої округи Більського городища (за розвідками 1994 р.) // *Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи*. — Полтава, 1996. — С. 121—137.
- Кулатова І.М.* Тесло-сокира із Західного укріплення Більського городища // *ПАЗ* — 1999. — Полтава, 1999. — С. 280—281.
- Кулатова І.М.* Матеріали I тис. н. е. з території Західного укріплення Більського городища // *АЛЛУ*. — 2001. — № 2 (10). — С. 121.
- Кулатова І.М.* Верхня частина біметалевого псалія з кургану № 1/2001 р. Перещепинського курганного некрополя I // *АЛЛУ*. — 2002. — № 2 (12) / 2003. — № 1 (13). — С. 1 обкл., 234.

- Кулатова І.М. Поховання із дзеркалом в околицях Більська // АЛЛЮ. — 2002. — № 2 (12) / 2003. — № 1 (13). — С. 2 обкл.
- Кулатова І.М. Рештки ґрунтового некрополя в урочищі Перещепине поблизу Більська // Полтавський краєзнавчий музей — 2005 р.: Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. — Полтава, 2006. — [Вип. III]. — С. 33—38.
- Кулатова І.М. Колективне поховання на Перещепинському курганному некрополі в Більську // Полтавський краєзнавчий музей: Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. — Полтава, 2008. — Вип. IV, кн. 1. — С. 177—185.
- Кулатова І.М. Рятівні дослідження на поселенні скіфського часу в ур. Лісовий Кут у Більську // АЛЛЮ. — 2008а. — № 1—2 (23—24). — С. 137—149.
- Кулатова І.М. Пам'яткоохоронні та музейні аспекти діяльності зі збереження комплексу Більського городища // Феномен Більського городища: зб. наук. праць та матеріалів наук. конф. — К., 2012. — С. 117—123.
- Кулатова І.М. Знахідки козацької доби з Більського городища // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 2013. — Вип. 22, кн. 1. — С. 91—93.
- Кулатова І.М., Гейко А.В., Золотницька Т.М. та ін. Дослідження Глинського археологічного комплексу // АБУ 1997—1998 рр. — К., 1998. — С. 91—92.
- Кулатова І.М., Гейко А.В., Супруненко О.Б. Рятівні дослідження на поселенні скіфського часу Холодівщина поблизу Більська на Полтавщині // АБУ 2001—2002 рр. — К., 2003. — С. 25—28.
- Кулатова І.М., Луговий Р.С. Архаїчне дзеркало з Більського городища скіфської доби // АЛЛЮ. — 2002. — № 2 (12) / 2003. — № 1 (13). — С. 83.
- Кулатова І.М., Скорий С.А., Супруненко О.Б. «Феномен Більського городища»: Наукова конференція у Котельві та Більську // СЛП — 2012. — Київ; Полтава, 2012а. — С. 180—187; кол. вкл.
- Кулатова І.М., Скорий С.А., Супруненко О.Б. Конференція дослідників Більського городища // Археологія. — 2012. — № 4. — С. 137—140.
- Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Знахідки з території Східного укріплення Більського городища // ПАЗ. — Полтава, 1995. — Ч. 3. — С. 57—65.
- Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Проблематика скіфського часу в археологічних дослідженнях Полтавського обласного центру археології 1994 року // Проблеми археології, древней и средневековой истории Украины: Тез. докл. (1—3 марта 1995 г.). — Харьков, 1995а. — С. 51—53.
- Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Курган скіфського часу в урочищі Марченки поблизу Більська // АЛЛЮ. — 2001. — № 2 (10). — С. 99—105, вкл. IV.
- Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Охоронні дослідження на Перещепинському курганному некрополі у Більську 2001 року // АБУ 2000 — 2001 рр. — К., 2001а. — С. 167—168.
- Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Нові дослідження на поселенні пізньозарубинецького часу в ур. Озеро у Більську // АБУ 2000 — 2001 рр. — К., 2001а. — С. 72—74.
- Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Ранньоскіфський курган поблизу Більського городища // Наук. зап. з української історії. — Переяслав-Хмельницький, 2002. — Вип. 13. — С. 52—71.
- Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Ранньоскіфський курган поряд з Більським городищем // Старожитності Степового Причорномор'я і Криму. — Запоріжжя, 2002а. — Т. X. — С. 155—173.
- Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Кургани скіфського часу Перещепинського некрополя у Більську (за розкопками 2002 р.) // АЛЛЮ. — 2003. — № 2 (14). — С. 30—61.
- Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Нові матеріали з досліджень більських курганних некрополів // АЛЛЮ. — 2003а. — № 2 (14). — 2, 3 с. обкл.
- Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Охоронні дослідження на Перещепинському курганному некрополі у Більську в 2002 р. // АБУ 2002—2003 рр. — К., 2004. — Вип. 6. — С. 27—32.
- Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Два поховання курганного некрополя скіфського часу в ур. Перещепине в околицях Більська // АЛЛЮ. — 2006. — № 2 (20). — С. 40—46.
- Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Курган в урочищі Перещепине поблизу Більського городища // Епоха раннього заліза: Сб. науч. тр. к 60-летию С.А. Скорого. — Киев; Полтава, 2009. — С. 222—249.
- Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Деякі знахідки з Поворскля та Поорілля // СЛП — 2013. — К., 2013. — С. 82—105.
- Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Кургани скіфського часу західної округи Більського городища. — К., 2010. — 200 с.
- Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Вивчення і збереження Більського городища в діяльності Полтавського центру охорони та досліджень пам'яток археології // Феномен Більського городища — 2014: До 70-річчя відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України та 80-річчя від дня народження видатного українського археолога професора Є.В. Черненка (1934—2007). — Київ; Полтава, 2014. — С. 68—88.
- Кулатова І.М., Супруненко О.Б., Терпиловський Р.В. Пізньоскіфські та пізньозарубинецькі старожитності на Полтавщині. — Київ; Полтава, 2005. — 100 с.
- Левченко Д.И. Об одной находке круга древностей с выемчатыми эмальями // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. — Полтава, 1996. — С. 162—163.
- Левченко Д.И., Супруненко О.Б. Поселення першої половини I тис. н. е. в ур. Сад у Більську // АЛЛЮ. — 2000. — № 1—2 (7—8). — С. 126—127.
- Маєвська С.В. Текстиль та неткані матеріали з Перещепинського курганного некрополя // АЛЛЮ. — 2006. — № 2 (20). — С. 47—51.
- Максименко Г.М., Супруненко О.Б. Боспорська монета із Західного укріплення Більського городища // АЛЛЮ. — 1999. — № 2 (6). — С. 23—24.
- Малоперещепинське диво. — Полтава, 2013. — 104 с., карта.
- Мироненко К.М. Розвідки в південній окрузі Велико-го укріплення Більського городища та на Нижньому Пслі // АБУ 1997—1998 рр. — К., 1998. — С. 113—114.
- Мурзін В.Ю., Ролле Р. Спільні дослідження археологів України та Німеччини у Більську [1994 р.] // ПАЗ. — Полтава, 1995. — Ч. 3. — С. 50—56.
- Мурзін В.Ю., Ролле Р., Скорий С.А. Дослідження курганів на території Більського городища // ПАЗ. — Полтава, 1995. — Ч. 3. — С. 79—86.
- Мурзін В., Ролле Р., Супруненко О. Більське городище: Науково-популярний нарис. — Київ; Гамбург; Полтава, 1999. — 104 с.
- Наукова концепція археологічного заповідника «Більське городище скіфського часу» (проект) // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. — Полтава, 1996а. — С. 383—390.
- Наукова концепція державного археологічного заповідника «Більське городище скіфського часу»: Наукова концепція, довідкові матеріали, проекти. — Полтава, 1996. — 60 с.
- Наукові праці Центру охорони та досліджень пам'яток археології. 1993—2007 рр.: Бібліографічний покажчик // АЛЛЮ. — 2007. — № 1—2 (21—22). — С. 99—147.

- Опублікований* Державний реєстр Національного [культурного] надбання по лісостепових областях Лівобережної України // АЛЛУ. — 2001. — № 2 (10). — С. 8—11.
- Охорона* та дослідження пам'яток археології: Матеріали 7-го наук.-практ. семінару. — Полтава, 2006. — 72 с.
- Охоронювана* археологічна територія «Більське городище»: Буклет. — Полтава, 2001. — 8 с.
- Охріменко А.І.* Деякі знахідки на території Східного укріплення Більського городища // АЛЛУ. — 1999. — № 2 (9). — С. 21—23.
- Пам'ятки* археології. Дослідження. Збереження. Довідкові матеріали: Буклет. — Полтава, 1996. — 8 с.
- Перелік* пам'яток археології території та найближчих околиць Більського городища // ПАЗ. — Полтава, 1994. — Ч. 2. — С. 195—197.
- Перелік* найважливіших об'єктів археологічної охоронюваної території «Більське городище» [Додаток № 1 до рішення Полтавської обласної ради від 15 лютого 2001 р.] // АЛЛУ. — 2001. — № 2 (10). — С. 4—7.
- Перший рік* роботи Центру охорони та досліджень пам'яток археології // ПАЗ. — Полтава, 1995. — Ч. 3. — С. 229—231.
- Поздnezарубиницєкє* пам'ятники на території України (вторая половина I — II в. н. э.). — М., 2010. — 332 с. (РСМ. — Вып. 12).
- Приймак В.В.* Етнокультурний сдвиг на території Дніпровського Левобереж'я VII—VIII вв. (Степь и южная полоса Лесостепи) // СЛП — 2012. — К., 2012. — С. 60—93.
- Приймак В.В., Коротя О.В., Шерстюк В.В. та ін.* Розвідки в окрузі Більського городища // Феномен Більського городища — 2014: До 70-річчя відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України та 80-річчя від дня народження видатного українського археолога професора С.В. Черненка (1934—2007). — Київ; Полтава, 2014. — С. 108—111.
- Про головні* концептуальні напрямки діяльності Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації // ПАЗ. — Полтава, 1993. — Ч. 1. — С. 124—127.
- Пуголюк Ю.О.* Глинський археологічний комплекс: результати та перспективи досліджень // Феномен Більського городища: дослідження, збереження та популяризація найбільшої в Європі пам'ятки раннього залізного віку. — К., 2012. — С. 75—80.
- Пуголюк Ю.О.* Дослідження на посаді Глинського городища // АДУ 2011 р. — Київ; Луцьк, 2012а. — С. 370—371.
- Пуголюк Ю.О.* Дослідження Глинського археологічного комплексу // АДУ 2012 р. — К., 2013. — С. 271—272.
- Пуголюк Ю.А.* Исследования комплекса памятников у с. Глинское Полтавской области в контексте популяризации археологического наследия // Актуальная архелогия. — СПб., 2014. — С. 51—56.
- П'ятий рік* роботи Центру охорони та досліджень пам'яток археології. Звіт про діяльність за 1998 рік. — Полтава, 1999. — 64 с.
- Рейда Р.М.* Черняхівські старожитності в окрузі Більського городища // АЛЛУ. — 2001. — № 2 (10). — С. 106—109.
- Рейда Р.М., Гейко А.В.* Пам'ятки черняхівської культури на території Більського городища та в його окрузі (басейн р. Суха Грунь) // Феномен Більського городища: збереження, дослідження та популяризація найбільшої в Європі пам'ятки доби раннього залізного віку. — К., 2012. — С. 68—69.
- Скарби* рідної землі // Українська культура. — К., 2002. — № 1 (920). — С. 5. — Фото на кольор. вкл.-календарі на 2003 р. між С. 20—21.
- Соколова Л.М.* Фонди Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації // АЛЛУ. — 1999. — № 2 (9). — С. 70—71.
- Соколова Л.М., Супруненко О.Б.* Деякі археологічні знахідки з території Полтавщини (з нових надходжень до фондів ЦОДПА) // АЛЛУ. — 1997. — № 1—2. — С. 90—94.
- Степанович С.П.* Археологічні розвідки на території Великого Більського городища та його округи // ПАЗ. — Полтава, 1995. — Ч. 3. — С. 87—92.
- Супруненко О.Б.* Бляшки-прикраси жіночого головного убору [з кургану № 2/1994 р. Більського к. некрополя «Б»] // ПАЗ. — Полтава, 1995. — Ч. 3. — С. 227—228.
- Супруненко О.Б.* Перший дослідник Більського городища О.Ф. Шафонський // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. — Полтава, 1996а. — С. 19—28.
- Супруненко О.Б.* Розкопки Більського курганного некрополя «Б» // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. — Полтава, 1996. — С. 88—120.
- Супруненко О.Б.* Кілька знахідок волзько-болгарського походження з Полтавщини // АЛЛУ. — 1999. — № 2 (6). — С. 76—77.
- Супруненко О.* До питання про пограбування курганів на Полтавщині за козацької доби // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 2000. — Вып. 9. — С. 86—91.
- Супруненко О.Б.* Про «Південний» вал на території Великого укріплення Більського городища // АЛЛУ. — 2001. — № 2 (10). — С. 72—77.
- Супруненко О.Б.* Античний перстень з Більська // АЛЛУ. — 2002. — № 1 (11). — С. 1—2 обкл.
- Супруненко О.Б.* Котельвське городище у Середньому Поворсклі // Наук. праці іст. факультету Запорізького держ. ун-ту. — Запоріжжя, 2002а. — Вып. XV. — С. 251—257.
- Супруненко О.Б.* Унікальна находка накануне «года Коня» // Древний мир. — К., 2002б. — № 3. — С. 34—35. — Кол. фото на С. 36 та 39.
- Супруненко О.Б.* Десять років діяльності Полтавського обласного Центру археології // Історична пам'ять. — Полтава, 2003. — № 1—2. — С. 120—127.
- Супруненко О.Б.* Перше десятиріччя діяльності Полтавського Центру археології // Археологія та історія Північно-Східного Лівобереж'я. — Суми, 2003а. — С. 60—69.
- Супруненко О.Б.* Поховання Більського курганного некрополя «Б» (за розкопками 1995 р.) // АЛЛУ. — 2006. — № 2 (20). — С. 114 — 122.
- Супруненко О.Б.* З історії археологічних досліджень на Полтавщині: Короткий нарис. — Київ; Полтава, 2007. — 124 с., XII с. кол. вкл.
- Супруненко О.Б.* Рятівні дослідження в окрузі Більського городища // АДУ 2012 р. — К., 2013. — С. 278—280.
- Супруненко О.Б.* Курганне грабіжництво XVII—XX ст. у Нижньому Прип'іссі // Праці Центру пам'яткознавства. — К., 2012. — Вып. 21. — С. 66 — 75.
- Супруненко О.Б.* Рятівні дослідження в окрузі Більського городища // АДУ 2012 р. — К., 2013. — С. 282—284.
- Супруненко О.Б.* Культові і поховальні комплекси на пізньоскіфському поселенні в ур. «Поле 2-ї бригади» // Археологічні дослідження Більського городища — 2013. — Київ; Котельва, 2014. — С. 62—82.
- Супруненко О.Б., Кулатова І.М.* Рятівні роботи на Перещепинському курганному некрополі у Більську // АВУ 2000—2001 рр. — К., 2001. — С. 70—72.
- Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Охріменко А.І.* Городище поблизу Котельви на Полтавщині // АВУ 2000—2001 рр. — К., 2001. — С. 25—28.

Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Тимошук А.І. Дослідження на Більському городищі та в його окрузі у 2005—2006 рр. // АДУ 2005—2007 рр. — Київ; Запоріжжя, 2007. — Вип. 9. — С. 355—359.

Супруненко О.Б., Мироненко К.М., Приймак В.В. Старожитності золотоординського часу Дніпровського лісостепового Лівобережжя. — Київ; Полтава, 2004. — 82 с.

Супруненко О.Б., Пуголовок Ю.О., Шерстюк В.В. Селітряна варниця на пізньоскіфському поселенні у Більську // АДУ 2010 р. — Київ; Полтава, 2011. — С. 330—332.

Супруненко О.Б., Скорий С.А., Приймак В.В. Конференція, присвячена 100-річчю від початку археологічних досліджень на Більському городищі // АЛЛУ. — 2006. — № 2 (20). — С. 3—5, 2—3 с. обкл.

Супруненко О.Б., Скорий С.А., Приймак В.В. Конференція до 100-річчя від початку археологічних досліджень Більського городища // Археологія. — 2007. — № 3. — С. 113—115.

Супруненко О.Б., Скорий С.А., Пуголовок Ю.О. Дослідження на поселенні пізньоскіфського часу в уроч. Поле другої бригади у Більську (2008—2009 рр.) // АДУ 2009 р. — Київ; Луцьк, 2010. — С. 404—407.

Супруненко О.Б., Терпиловський Р.В. Охоронні розкопки пізньозарубинецького поселення у Більську // АБУ 1998—1999 рр. — К., 1999. — С. 43—44.

Супруненко О.Б., Терпиловський Р.В. Пізньозарубинецьке поселення на території Більського городища // АЛЛУ. — 2000. — № 1—2 (7—8). — С. 70—76.

Супруненко О.Б., Тітков О.В. Кілька нових знахідок з округи Більського городища // Феномен Більського городища. — К., 2012. — С. 109—113.

Супруненко О.Б., Шерстюк В.В. Польовий стан селітроварів на Більському городищі Переяславка. Наук. записки НІЕЗ «Переяслав». — Переяслав-Хмельницький, 2011 [2013]. — Вип. 5 (7). — С. 362—372.

Супруненко О.Б., Шерстюк В.В., Пуголовок Ю.О. Селітроварницький комплекс в ур. Поле 2-ї бригади на Більському городищі // АЛЛУ. — 2009. — № 1 (25). — С. 19—28.

Супруненко О.Б., Шерстюк В.В., Пуголовок Ю.О. Селітроварницький стан на Більському городищі. — К., 2010. — 96 с., IV кол. вкл.

Супруненко О., Шерстюк В., Пуголовок Ю. Селітряна варниця на Більському городищі (за дослідженнями 2009 р.) // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 2010а. — Вип. 19. — С. 174—179.

Терпиловський Р.В. Про культурно-історичну ситуацію першої половини і середини I тис. н.е. // АЛЛУ. — 1998. — № 1—2 (3—4). — С. 44—49.

Феномен Більського городища: Буклет. — Полтава, 2012а. — 6 с.

Феномен Більського городища: збереження, дослідження та популяризація найбільшої в Європі пам'ятки доби раннього залізного віку. — К., 2012. — 132 с.

Феномен Більського городища — 2014: До 70-річчя відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України та 80-річчя від дня народження видатного українського археолога професора Є.В. Черненка (1934—2007). — Київ; Полтава, 2014. — 144 с., 1 с. кол. вкл.

Філоненко Л.К. Наконечник списа доби пізньої бронзи з Милорадового у Поворсклі // АЛЛУ. — 2002. — № 1 (11). — С. 64.

Філоненко Л.К. Наукові фонди Історико-культурного заповідника «Більськ» // Феномен Більського городища. — К., 2012. — С. 94—96.

Шерстюк В.В. До першовитоків селітроварного промислу на Лівобережній Україні (перша половина XVII ст.) // СЛП — 2013. — К., 2013. — С. 20—23.

Шерстюк В.В. Кераміка зрубного часу із поселення

в ур. Рубіжне поблизу Більського городища // АЛЛУ. — 2005. — № 1—2 (17—18). — С. 10—13.

Шерстюк В.В. Пам'ятки доби пізньої бронзи на території та в околицях Більського городища // АЛЛУ. — 2006. — № 2 (20). — С. 96—99.

Шерстюк В.В. Дослідження різночасового поселення Глинське 4 у Середньому Поворсклі // АЛЛУ. — 2007. — № 1—2 (21—22). — С. 13—31.

Шерстюк В.В. Корчага з селища в урочищі Лісовий Кут на Більському городищі // Феномен Більського городища — 2014: До 70-річчя відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України та 80-річчя від дня народження видатного українського археолога професора Є.В. Черненка (1934—2007). — Київ; Полтава, 2014. — С. 125—128.

*І. Н. Кулатова,
А. Б. Супруненко*

БЕЛЬСКОЕ ГОРОДИЩЕ В НАУЧНОЙ И ПАМЯТКООХРАННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПОЛТАВСКОГО ЦЕНТРА ОХРАНЫ И ИССЛЕДОВАНИЙ ПАМЯТНИКОВ АРХЕОЛОГИИ

В статье рассматривается научно-исследовательский, памятноохранный и популяризаторский вклад научных сотрудников Центра охраны и исследованных памятников археологии управления культуры Полтавской облгосадминистрации (1993 — 2014 гг.) в дело изучения и охраны Бельского археологического комплекса. Приводится характеристика проведенных и воплощенных в жизнь полевых и организационных проектов, конференций, библиографическое описание основных научных работ и краеведческих изданий.

Ключевые слова: Бельское городище, Бельск, Котельва, Центр охраны и исследований памятников археологии управления культуры Полтавской облгосадминистрации, скифское время, позднезарубинецкая культура, древнерусское время, эпоха позднего украинского средневековья.

I. M. Kulatova, O. B. Suprunenko

ANCIENT SETTLEMENT BELSK IN SCIENTIFIC AND SAFEGUARDING ACTIVITIES ACCORDING MONUMENTS POLTAVA CENTER OF PROTECTION AND STUDY OF ARCHEOLOGICAL HERITAGE

This article is about study of scientific, safeguarding activities and its popularization by the Center of protection and study of archeological heritage Poltava State administration (1993—2014). This organization made a great contribution to study archeological complex of Belsk. You may read the characteristic of site and organizational projects, conferences, bibliographical entries of major studies and regional editions.

К e y w o r d s: Ancient settlement Belsk; Belsk; Kotelva; the Center of protection and study of archeological heritage Poltava State administration; Scythian; late Zarubintsy culture; Old Russian time; the late Ukrainian Middle Ages.

Одержано 10.11.2014

НАШІ АВТОРИ

- БАБЕНКО Леонід Іванович** — старший науковий співробітник Харківського історичного музею.
- БЕССОНОВА Світлана Сергіївна** — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України.
- БОКІЙ Нінель Михайлівна** — кандидат історичних наук, доцент Кіровоградського державного педагогічного університету ім. Володимира Винниченка (20.06.1937—1.07.2008).
- ВЕРТІЄНКО Ганна Володимирівна** — кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник Інституту сходознавства імені А. Кримського НАН України.
- ГОРБАНЕНКО Сергій Анатолійович** — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України.
- ГРЕЧКО Денис Сергійович** — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України.
- ДЗНЕЛАДЗЕ Олена Сергоївна** — молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України.
- ЗИМОВЕЦЬ Роман Віталійович** — кандидат філософських наук, науковий співробітник Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України.
- КАРАВАЙКО Дмитро Володимирович** — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України.
- КРАВЧЕНКО Евеліна Антонівна** — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України.
- КУЛАТОВА Ірина Миколаївна** — директор Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації.
- ЛЕВЧЕНКО Борис Митрофанович** — директор Музею історії Богуславщини, науковий співробітник Відділу новобудовних експедицій Інституту археології АН УРСР (27.06.1935—14.04.1987).
- ЛЕВЧЕНКО Ніна Борисівна** — старший науковий співробітник Музею історії Богуславщини.
- ЛІФАНТІЙ Оксана Валентинівна** — аспірантка Національного університету «Києво-Могилянська академія», лаборант I категорії Інституту археології НАН України.
- ЛОШЕНКОВ Михайло Іванович** — кандидат історичних наук, співробітник Центральної наукової бібліотеки імені Я. Коласа НАН Білорусі.
- МАРКОВА Олена Владиславівна** — молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України.
- МАХОРТИХ Сергій Володимирович** — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України.

- МОГИЛОВ Олександр Дмитрович** — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України.
- ОЛЬГОВСЬКИЙ Сергій Якович** — кандидат історичних наук, професор Київського національного університету культури та мистецтв.
- ПАНЧЕНКО Кирило Ігорович** — аспірант Інституту археології НАН України, асистент Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.
- ПЕЛЯШЕНКО Костянтин Юрійович** — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Харківського історичного музею.
- ПОЛЦОВИЧ Юрій Богданович** — кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Музею історичних коштовностей України.
- ПОЛТАВЕЦЬ Василь Іванович** — генеральний директор Національного історико-культурного заповідника «Чигирин», пошукач Інституту археології НАН України.
- СИМОНЕНКО Олександр Володимирович** — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України.
- СКОРИЙ Сергій Анатолійович** — доктор історичних наук, професор, завідувач відділом Інституту археології НАН України.
- СУПРУНЕНКО Олександр Борисович** — кандидат історичних наук, заступник директора ДП «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України, провідний науковий співробітник ЦОДПА управління культури Полтавської облдержадміністрації.
- ФІАЛКО Олена Євгенівна** — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України.
- ШЕЛЕХАНЬ Олександр Володимирович** — магістр Національного Університету «Києво-Могилянська академія», молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АВУ	— Археологічні відкриття в Україні
АДІУ	— Археологія і давня історія України
АДУ	— Археологічні дослідження в Україні
АИУ	— Археологические исследования в Украине
АИК	— Античная история и культура
АЛІУ	— Археологічний літопис Лівобережної України
АМА	— Античный мир и археология
АН УССР	— Академия наук УССР
АО	— Археологические открытия
АП УРСР	— Археологічні пам'ятки Української РСР
АСГЭ	— Археологический сборник Государственного Эрмитажа
БИ	— Боспорские исследования
ВДИ	— Вестник древней истории
ВССА	— Вопросы скифо-сарматской археологии
ВУАК	— Всеукраїнська археологічна комісія
ГАЗ	— Гістарычна-археалагічны зборнік
ГАИМК	— Государственная академия материальной культуры
ГИМ	— Государственный исторический музей
ДБК	— Древности Босфора Киммерийского
ДГС	— Древности Геродотовой Скифии
ДОЗССП	— Древние общества земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья
ДПУ	— Державний педагогічний університет
ЗОАО	— Записки Одесского археологического общества
ЗООИД	— Записки Одесского общества истории и древности
ИАК	— Известия Археологической комиссии
ИМК	— Институт истории материальной культуры Российской академии наук
ИМС	— Історія міст і сіл
ИА НАН Украины	— Институт археологии Национальной академии наук Украины
ИА РАН	— Институт археологии Российской академии наук
ИРАИМК	— Известия Российской академии материальной культуры
ИЭСОЯ	— <i>Абаев В.И.</i> Историко-этимологический словарь осетинского языка. — М., 1958—1989. — Т. I—IV.
КРУИАЗ	— Крымское республиканское учреждение историко-археологический заповедник

КСИА	— Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИАУ	— Краткие сообщения Института археологии Украины
КСИИМК	— Краткие сообщения Института истории материальной культуры
МАИЭТ	— Материалы по археологии, истории и этнографии Таврики
МАКК	— Материалы к археологической карте Крыма
МДАПВ	— Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині
МИА	— Материалы и исследования по археологии СССР
МИАДЛ	— Материалы и исследования по археологии Днепроовского Левобережья
МИАР	— Материалы и исследования по археологии России
МИЗ	— Материалы по истории земледелия
МНМ	— Мифы народов мира. — М., 1982. — Т. I—II
НА ІА НАН України	— Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України
НІЕЗ	— Національний історико-етнографічний заповідник
ОАК	— Отчеты императорской археологической комиссии
ОПИ ГИМ	— Отдел письменных истоников Государственного исторического музея
ПАЗ	— Полтавський археологічний збірник
ПССАСП	— Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья
РА	— Российская археология
РСМ	— Раннеславянский мир
СА	— Советская археология
САИ	— Свод археологических источников
СХМ	— Сообщения Херсонесского музея
Тр. ... АС	— Труды ... археологического съезда
Тр. ГИМ	— Труды Государственного исторического музея
Тр. ГЭ	— Труды Государственного Эрмитажа
УБЖ	— Український ботанічний журнал
УТОПШК	— Українське товариство охорони пам'яток історії та культури
ХИАС	— Харьковский историко-археологический сборник
ХММ	— Художньо-меморіальний музей
ХНУ	— Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна
ЦОДПА	— Центр охорони та досліджень пам'яток археології
ЦП НАНУ	— Центр пам'яткознавства Національної Академії наук України
ЧНИИ	— Чувашский научно-исследовательский институт
ЧОКМ	— Черкасский областной краеведческий музей
ЭСБЭ	— Энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона
AirWb	— <i>Bartholomae Ch. Altiranisches Wörterbuch.</i> — Strassburg, 1904
BAR	— British Archaeological Reports
IUPPS	— International Union for Prehistoric and Protohistoric Sciences
RA: sn	— Revista arheologică: serie nouă